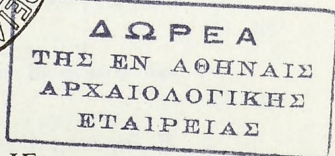
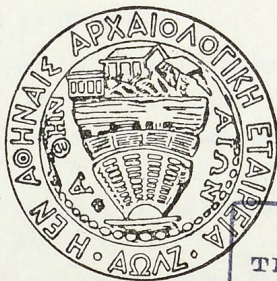
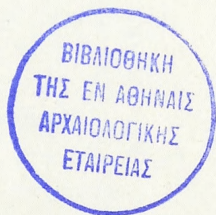
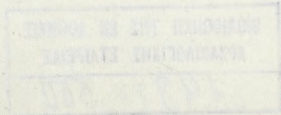


# ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ  
1979



ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ  
1981





Copyright: 'Η ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Ἐλευθ. Βενιζέλου 22

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ  
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

1981: 500

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Ευεργέται	θ'
Διοικητικὸν Συμβούλιον διὰ τὴν τριετίαν 1979 - 1981	ια'
Ἐπίτιμοι ἀντιπρόεδροι	ιβ'
Ἐπίτιμοι σύμβουλοι	ιβ'
Ἐπίτιμοι ἐταῖροι	ιγ'
Ἀντεπιστέλλοντες ἐταῖροι	ιε'
Τακτικοὶ ἐταῖροι	ις'
Ἐκθεσις τοῦ Γεν. Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας περὶ τοῦ ἔργου αὐτῆς κατὰ τὸ ἔτος 1979	ιθ'

### Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. Ἀνασκαφὴ Ραμνοῦντος ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου (παρένθ. πίν. Α' καὶ πίν. 1 - 11)	1 - 25
2. Ραμνοῦς. Ἀγάλμα Νέμεσης ὑπὸ Γεωργίου Δεσπίνης (πίν. 12 - 15)	26
3. Ἀνασκαφὴ Μυκηναϊκῆς Τανάγρας ὑπὸ Θεοδώρου Γ. Σπυροπούλου (πίν. 16 - 23)	27 - 36
4. Ἔρευνα εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τοῦ Γλαῦ ὑπὸ Σπυρίδωνος Ἰακωβίδου	37 - 39
5. Ἀνασκαφὴ Ἑρέτριας ὑπὸ Πέτρου Θέμελη (παρένθ. πίν. Β' καὶ πίν. 24 - 39)	40 - 55
6. Ἀνασκαφὴ Νέας Ἀγχιάλου ὑπὸ Παύλου Ἡρ. Λαζαρίδου (παρένθ. πίν. Γ' - Δ' καὶ πίν. 40 - 42)	56 - 70

	Σελ.
7. 'Ανασκαφές καὶ ἔρευνες 'Αμφιπόλεως ὑπὸ Δημητρίου Λαζαρίδη (πίν. 43 - 57)	71 - 79
8. 'Ανασκαφὴ βασιλικῶν 'Αμφιπόλεως ὑπὸ Εὐσταθίου Γ. Στίκα (πίν. 58 - 65)	80 - 89
9. 'Ανασκαφὴ Φιλίππων ὑπὸ Στυλιανοῦ Πελεκανίδη (πίν. 66 - 69)	90 - 99
10. 'Ανασκαφὴ Μαρώνειας ὑπὸ Εὐαγγέλου Πεντάζου	100
11. 'Ανασκαφὴ 'Αβδήρων ὑπὸ Δημητρίου Λαζαρίδη (πίν. 70 - 73)	101 - 106
12. 'Ανασκαφὴ Μεσημβρίας ὑπὸ 'Ανδρέου Βαβρίτσα (πίν. 74 - 80)	107 - 113
13. 'Ανασκαφὴ στὴν Κασσώπη 'Ηπείρου ὑπὸ Σ. Ι. Δάκαρη (πίν. 81 - 82)	114 - 118
14. 'Ανασκαφὴ 'Εφύρας ὑπὸ Θανάση Ι. Παπαδόπουλου (πίν. 83 - 84)	119 - 120
15. 'Ανασκαφὴ βασιλικῆς 'Αγίας Σοφίας Μύτικα ὑπὸ Παναγιώτου Α. Βοκοτοπούλου (παρένθ. πίν. Ε' καὶ πίν. 85 - 89)	121 - 126
16. 'Ανασκαφὴ στὸ ἱερὸ τοῦ 'Απόλλωνος Μαλεάτα ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη (πίν. 90 - 95)	127 - 129
17. 'Ανασκαφὴ 'Ηλιδος ὑπὸ Νικολάου Γιαλούρη (παρένθ. πίν. ΣΤ' καὶ πίν. 96 - 99)	130 - 131
18. 'Ανασκαφὴ ναοῦ στὸ Μάζι 'Ηλείας ὑπὸ 'Αλίκης Τριάντη (παρένθ. πίν. Ζ' καὶ πίν. 100 - 104)	132 - 137
19. 'Ανασκαφὴ Βοῦδοκοιλιᾶς Πυλίας ὑπὸ Γεωργίου Στυλ. Κορρέ (πίν. 105 - 113)	138 - 155
20. ᾤ Ἔρευνα στὴ Μάνη ὑπὸ Ν. Δρανδάκη - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη (πίν. 114 - 131)	156 - 214
21. Σκαφικὲς ἔρευνες στὴ Μάνη — Τοιχογραφίες στὸν Ἅγιο Πέτρο Διροῦ ὑπὸ Ν. Δρανδάκη - Ν. Γκιολέ - Χ. Κωνσταντινίδη (πίν. 132 - 134)	215 - 225
22. 'Ανασκαφὴ ἀκροπόλεως Ἁγίου Ἀνδρέου Σίφνου ὑπὸ Βαρβάρας Φιλιππάκη (πίν. 135)	226 - 227



	Σελ.
23. 'Ανασκαφή Τήνου υπό Γ. Δεσπίνη (πίν. 136 - 143)	228 - 235
24. 'Ανασκαφή στὴν Πάρο υπό Δημ. Σκιλάρντι (πίν. 144 - 151)	236 - 248
25. 'Ανασκαφὲς Νάξου υπό Β. Κ. Λαμπρινουδάκη (πίν. 152 - 157)	249 - 258
26. 'Ανασκαφή Θήρας υπό Χρίστου Ντούμα (πίν. 158 - 159)	259 - 267
27. Παλαιοχριστιανικὸν συγκρότημα εἰς 'Αρνίθαν Ρόδου υπό 'Ιωάν. Βολανάκη (πίν. 160 - 161)	268 - 279
28. Τὸ ἱερὸ κορυφῆς Γιούχτα υπό 'Αλεξάνδρας Καρέτσου (πίν. 162 - 163)	280 - 281
29. 'Ανασκαφή Ζάκρου υπό Νικολάου Πλάτωνος (πίν. 164 - 177)	282 - 322
30. 'Ανασκαφή εἰς Βασιλικὴν 'Ιεραπέτρας υπό 'Αντωνίου Ζώη (παρένθ. πίν. Η' - Θ')	323 - 330
31. 'Ανασκαφή 'Αρχανῶν υπό Γιάννη καὶ 'Εφης Σακελλαράκη (πίν. 178 - 184)	331 - 392

## Β' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΙΣ

### Γ' Α' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ

### Δ' ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΡΟ-ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠΕΙΑΣ

### Ε' ΚΙΝΗΣΙΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1979

### ΣΤ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙ- ΡΕΙΑΣ 1837 - 1981

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ  
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΔΙΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 1979 - 1981

ΠΡΟΕΔΡΟΙ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΙΚ. ΒΕΛΤΣΟΣ (†1980)  
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΖΕΠΟΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ  
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΖΕΠΟΣ  
ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΡΑΥΛΟΣ

ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΣ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ (†1979)  
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΑΛΟΥΡΗΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ

ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ

## ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ

---

**Einar Gjerstad.** — Filippavägen 4A 22241, Lund. Σουηδία.

**Doro Levi.** — Βεΐκου 64. Ἑνταῦθα.

**Louis Robert.** — 31 Av. du Parc Montsouris, Paris XIV<sup>e</sup>. Γαλλία.

## ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

---

**Pierre Amandry.** — Διδέτου 6, Γαλλική Ἀρχαιολογική Σχολή. Ἀθῆναι.

**Bernard Ashmole.** — 5 Tweeded Green Peebles. Σκωτία.

**Oscar Broneer.** — Παλαιὰ Κόρινθος.

**Ward M. Canaday.** — 500 Security Bldg., Toledo 4, Ohio. Η.Π.Α.

**Georges Daux.** — 6 Av. Paul - Appell, 75 - Paris XIV<sup>e</sup>. Γαλλία.

**Pierre Demargne.** — 120 Br<sup>d</sup> de Montparnasse, Paris. Γαλλία.

**Pierre Devambez.** — Direction des Musées de France — Arts et Lettres — Palais du Louvre, Paris. Γαλλία.

**André Grabar.** — 2 Av. Dode de la Brunerie, Paris XVI<sup>e</sup>. Γαλλία.

**Βάσος Καραγιώργης.** — Κυπριακὸν Μουσεῖον, Λευκωσία. Κύπρος.

† **Κωνσταντῖνος Κτιστόπουλος.** — Κ. Μαβίλη 4. Ἀθῆναι.

**Emil Kunze.** — D - 8023 Immergrünstraße 1, Großhesselohe/B München.  
Ὁμ. Δ. Γερμανίας.

**Paul Lemerle.** — 84 rue Vergniand 70013, Paris. Γαλλία.

**Benjamin Dean Meritt.** — Institute for Advanced Study, Princeton, N.J.  
Η.Π.Α.

**Charles H. Morgan.** — Amherst College, Amherst, Mass. Η.Π.Α.

**Werner Peek.** — Am Krähenberg 21, DDR - 403 Halle (Saale). Λ. Δ.  
Γερμανίας.

**Karl Schefold.** — 4051 Basel Spalentorweg 52. Ἑλβετία.

**Homer Thompson.** — Institute for Advanced Study, Princeton, N.J.  
Η.Π.Α.

**Eugene Vanderpool.** — Ἀμερικανική Σχολή Κλασσικῶν Σπουδῶν, Σουηδίας  
54. Ἀθῆναι.



ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΕΤΑΙΡΟΙ

- Äke Äkerström.** — Eklandagatan 10, 412 55 Göteborg. Σουηδία.
- Emmett L. Bennett Jr.** — Institute for Research in the Humanities University of Wisconsin, Madison, WI 53706, H.Π.Α.
- Helmuth Berve.** — Rainweg 9, Hechendorf (Pilsensee).
- W. C. Brice.** — Cherry Tree Cottage, 14 Barlow Moor Road, Manchester M20 8GJ. 'Αγγλία.
- Hans Gunter Buchholz.** — Espenstr. 10 D-6306 Lang-Göns über Gießen. 'Ομ. Δ. Γερμανίας.
- Veselin Čaikanović.** — Gledstonova 22, Beograd. Γιουγκοσλαβία.
- Rhys Carpenter.** — "Jerry Run", R. D. 2, Downington, Pa. H.Π.Α.
- John Caskey.** — University of Cincinnati, Cincinnati, Ohio. H.Π.Α.
- Hector W. Catling.** — 'Αγγλική 'Αρχαιολογική Σχολή, Σουηδίας 52. 'Αθήναι.
- John Chadwick.** — Downing College, Cambridge. 'Αγγλία.
- Otto Demus.** — 1 Hofburg (Schweizerhof), Wien. Αυστρία.
- † **Sir John Forsdyke.** — 13. Sandringam Road, London, N. W. 11. 'Αγγλία.
- Hubert Gallet de Santerre.** — Université de Dijon. Γαλλία.
- Stanislaw J. de Gasiorowski.** — Ul. Jozefa Pilsudskiego 6, Krakow. Πολωνία.
- Roland Hampe.** Archäologisches Institut der Universität, Marstallhof 4, D - 6900 Heidelberg. 'Ομ. Δ. Γερμανίας.
- Ulrich Hausmann.** — Ob dem Viehweidle 8 D - 7400 Tübingen. 'Ομ. Δ. Γερμανίας.
- Herbert Hunger.** — 40 Weißgerberlande, Wien III. Αυστρία.
- Ulf Jantzen.** — Γερμανικόν 'Αρχαιολογικόν 'Ινστιτούτον, Φειδίου 1. 'Αθήναι.
- Hamit Zübeyr Koşay.** — T. K. Kültür Bakanlığ<sup>v</sup>i, Ancara. Τουρκία.
- James McCredie.** — 'Αμερικανική Σχολή Κλασσικῶν Σπουδῶν, Σουηδίας 54. 'Αθήναι.

**Kazimierz Michalowski.** — Brzozowa 12, Warszawa. Πολωνία.

† **Denis Page.** — Jesus College, Cambridge. Ἀγγλία.

**Jean Pouilloux.** — Université de Lyon. Γαλλία.

**Jeanne Robert.** — 31 Av. du Parc Montsouris, Paris XIV<sup>e</sup>. Γαλλία.

**Georges Roux.** — Maison de l'Orient, Rue Raulin 1, Lyon 61007. Γαλλία.

**Fritz Schachermeyr.** — Liechtensteinstr. 59, Wien IX. Αυστρία.

**Hidenaka Tanaka.** — Imperial University, Kyoto. Ἰαπωνία.

**A. D. Trendall.** — Menzies College, La Trobe University, Bundoora, Vic.  
3083. Αυστραλία.

**Walther Wrede.** — Allmandweg 54 D - 7270 Nagold 1. Ὁμ. Δ. Γερμανίας.

## ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΕΣ ΕΤΑΙΡΟΙ

---

- Richard David Barnett.** — British Museum, London, W.C. I. 'Αγγλία.
- Henri Ducoux.** — 37 Av. de Versailles, Paris. Γαλλία.
- P. M. Fraser.** — Oxford University. 'Αγγλία.
- Ernest Jos. Goerlich.** — Wien, III/40, Arsenal, Objekt V III, Stlege III 8. Αυστρία.
- Karl Kübler.** — Linsenbergstraße 25, D-7400 Tübingen. 'Ομ. Δ. Γερμανίας.
- Αίκατερίνη Melrose.** — 7135 Aberdeen Av. Dallas, Texas. Η.Π.Α.
- Ibraim Noshy.** — Egyptian University of Cairo. Αίγυπτος.
- Asher Ovadiah.** — 10, Ben - Tabbai Str. Ranot - Gonen (San - Simon) Jerusalem. 'Ισραήλ.
- Iwan Velkoff.** — Musée National, Sofia. Βουλγαρία.
-



# ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1979

Σημ. Οι δι' άστερίσκου σημειούμενοι έταίροι είναι ισόβιοι.

- |                                    |                                  |
|------------------------------------|----------------------------------|
| 1. * Αγγελόπουλος Θεόδωρος         | 34. Δασκαρόλης 'Αθανάσιος        |
| 2. 'Αδαμίδης Κωνσταντίνος          | 35. Δεκουλάκου 'Ιφιγένεια        |
| 3. 'Αλεξανδρῆ - Τζάχου 'Ολγα       | 36. Δεληβοριάς 'Αγγελος          |
| 4. * Αλεξίου Στυλιανός             | 37. Δημακόπουλος 'Ιορδάνης       |
| 5. * Αναστασιάδης 'Αναστάσιος      | 38. Δημητροκάλλης Γεώργιος       |
| 6. 'Ανδρειωμένου 'Αγγελική         | 39. * Διαμαντοπούλου 'Αγνή       |
| 7. * Ανδρόνικος 'Εμμανουήλ         | 40. Διαπούλης Χαράλαμπος         |
| 8. 'Αντουράκης Γεώργιος            | 41. * Δοντᾶς Γεώργιος Σπ.        |
| 9. 'Απέρρης Μάκης                  | 42. Δοξιάδης 'Απόστολος          |
| 10. 'Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μυρτάλη | 43. * Δραγούμης Φίλιππος Στεφ.   |
| 11. * Βαβρίτσας 'Ανδρέας           | 44. * Δρανδάκης Νικόλαος         |
| 12. Βαγιακάκος Δικαῖος             | 45. Δροσογιάννη-Κουτσοκώστα Φανή |
| 13. * Βαλάσης Θωμᾶς                | 46. Ζαφειρόπουλος 'Ιωάννης       |
| 14. Βάλδικρη-Κοτιώνη 'Αλεξάνδρα    | 47. * Ζαφειρόπουλος Νικόλαος     |
| 15. Βάλτερ - Καρύδη 'Ελένη         | 48. * Ζέπος Παναγιώτης           |
| 16. Βασιλείου 'Ιωάννης             | 49. Ζερβουδάκη 'Ηώ               |
| 17. * Βασσενχόβεν Λουδοβίκος       | 50. Ζίας Νικόλαος                |
| 18. * Βελουδίου Μαρία              | 51. Ζώης 'Αντώνιος               |
| 19. * Βέλτσος Γεώργιος Νικολ.      | 52. Ζώρα Καλλιόπη                |
| 20. Βοβολίνης Σπυρίδων             | 53. * Ηλιόπουλος Γεώργιος        |
| 21. Βοκοτόπουλος Παναγιώτης        | 54. Θέμελης Πέτρος               |
| 22. Βορίδης Κίμων                  | 55. Θεοχάρη Μαρία                |
| 23. Βότση - Κρυστάλλη Καλλιόπη     | 56. Θεοχάρη Μαρία Δ.             |
| 24. Βουκίδης Τιμολέων              | 57. Θρεψιάδη 'Αντιγόνη           |
| 25. Βρανούσης Λέανδρος             | 58. * 'Ιακωβίδης Σπυρίδων        |
| 26. Γαλλῆς Κωνσταντίνος            | 59. 'Ιακωβίδου 'Αθηνᾶ            |
| 27. * Γιαλούρης Νικόλαος           | 60. Καλίτσης Κωνσταντίνος        |
| 28. * Γιαννακόπουλος Γεώργιος      | 61. * Καλλίας Κωνσταντίνος       |
| 29. Γιαννουλίδου Καλλιόπη          | 62. Καλλιγᾶ Ειρήνη               |
| 30. Γκόφας Δημήτριος               | 63. * Καλλιγᾶς Μαῖνος            |
| 31. Γουλανδρῆ Αικατερίνη Ν.        | 64. Καλλιγᾶς Πέτρος              |
| 32. Δαβάρας Κωνσταντίνος           | 65. * Καλλιπολίτης Βασίλειος     |
| 33. * Δάκαρης Σωτήριος             | 66. Καλογεροπούλου 'Αθηνᾶ        |

67. \* Καλοκύρης Κωνσταντῖνος
68. Καμπίτογλου Ἀλέξανδρος
69. \* Κανελλόπουλος Παναγιώτης
70. Κανελλόπουλος Παῦλος
71. Καπετανάκης Ροῦσος
72. Καπετανόπουλος Ἡλίας
73. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θεοδ.
74. Καραμανώλη-Σιγανίδου Μαρία
75. \* Καρανδρέας Ἀπόστολος
76. Καρδαρᾶ Χρυσούλα
77. Καρέτσου - Ἰωαννίδου Ἀλεξάνδρα
78. \* Καρούζου-Παπασπυρίδη Σέμνη
79. Κεραμόπουλος Δημήτριος Ἀ.
80. Κοκολάκης Μίνως
81. Κόλλιας Ἡλίας
82. Κομίνης Ἀθανάσιος
83. Κονιδάκης Γεράσιμος
84. \* Κοντολέοντος Εὐρυδίκη
85. Κοντὸς Παναγιώτης
86. Κοντοῦ-Θεοφανοπούλου Δήμητρα
87. Κορρὲς Γεώργιος
88. \* Κορρὲς Στυλιανὸς
89. \* Κορωναῖος Δημήτριος
90. Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χάιδω
91. Κουλεῖμάνη-Βοκοτοπούλου Ἰουλία
92. Κουμανούδης Ἰωάννης
93. Κουνουπιώτου-Μανωλέσου Ἑλένη
94. Κουρέτας Δημήτριος
95. \* Κριεζῆς Ἀντώνιος
96. \* Κριμπᾶς Ἡλίας
97. Κριμπᾶς Κωνσταντῖνος
98. Κριτζᾶς Χαράλαμπος
99. Κυριαζόπουλος Βασίλειος
100. Κύρου Ἀδωνις Κ.
101. Κωνσταντινόπουλος Γρηγόριος
102. Κωνσταντῖνου Θεόδωρος
103. \* Κωνσταντῖνου Ἰωάννα
104. Κωστόπουλος Ἰωάννης
105. Λαζαρῆς Ἀνδρέας
106. \* Λαζαρίδης Δημήτριος
107. \* Λαζαρίδης Παῦλος Ἡρ.
108. Λαμπρινουδάκης Βασίλειος
109. \* Λάμπας Γεώργιος
110. Λεμπέση Ἀγγελική
111. Λούβαρης Νικόλαος
112. Λουκάκης Θεόδωρος
113. Μανᾶφης Κωνσταντῖνος
114. \* Μανούσακας Μανούσος
115. \* Μαντζούφας Γεώργιος
116. Μαραγκοῦ Λίλα
117. † Μαριδάκης Γεώργιος
118. \* Μαριεζίνης Σπυρίδων
119. \* Μαστροκώστας Εὐθύμιος
120. Μερτικόπουλος Θεόδωρος
121. Μεταξᾶς-Μεσσηνέζης Διον.
122. Μιράσγεξη Μαρία
123. \* Μιράσγεζης Δημοσθένης
124. \* Μιτσὸς Μάρκελλος
125. Μουρίκη Ντούλα
126. Μουτσόπουλος Νικόλαος
127. \* Μπακαλάκης Γεώργιος
128. Μπαμπινιώτης Γεώργιος
129. Μπέζη Ἑλένη
130. Μπόνης Κωνσταντῖνος
131. Μπορμπουδάκης Ἐμμαν.
132. Μπότσαρης Δημήτριος Τ.Ν.
133. Μπούρα - Φιλιππίδου Λασκαρῖνα
134. Μπούρας Χαράλαμπος
135. \* Μπουφίδης Νικόλαος
136. Μπρούμης Ἰωάννης
137. Μπρούσκαρη Μαρία
138. \* Μυλωνᾶς Γεώργιος
139. \* Μυλωνᾶς Παῦλος Κ.
140. Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου Εὐτυχία
141. Νικολάου Κυριάκος
142. Νικονᾶνος Νικόλαος
143. \* Νομικὸς Μᾶρκος
144. \* Νταῆς Ἀστέριος
145. Ντούμας Χρῖστος
146. † Ξυγγόπουλος Ἀνδρέας

147. Oekland - Παπαδάκη Στυλιανή
148. Οἰκονομίδου 'Αδαμαντία
149. Οἰκονομόπουλος 'Αθανάσιος
150. †'Ορλάνδος 'Αναστάσιος Κ.
151. \* Πάλλας Δημήτριος
152. \* Παμπούκας 'Απόστολος
153. Παναγιωτίδη Μαρία
154. Παναγιωτόπουλος Γεώργιος
155. \* Πανταζόπουλος Νικόλαος
156. Παντελίδου - Γκόφα Μαρία
157. Παπαδόπουλος 'Αθανάσιος
158. \* Παπαδόπουλος Θωμᾶς
159. Παπαδόπουλος Στυλιανός
160. Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου Φωτεινὴ
161. Παπαθανασόπουλος Γεώργιος
162. \* Παπαϊωάννου Κωνσταντῖνος
163. Παπαντωνίου Γεώργιος
164. Παπαντωνίου Ροζαλίνδη
165. Παπαπάνος Κωνσταντῖνος
166. Παπαποστόλου 'Ιωάννης
167. Παπαστάμου Δημήτριος
168. Παπαστάμου Μαρία
169. \* Παπαφλέσσας Κωνσταντῖνος
170. Παπαχριστοδούλου 'Ιωάννης
171. Παρλαμᾶ Στυλιανή
172. Πασαδαῖος 'Αριστείδης
173. \* Πελεκανίδης Στυλιανός
174. Πελεκίδης Χρύσης Εὐστρ.
175. Πέππα-Δελμούζου Κωνσταντῖνα
176. \* Πεσματζόγλου Γεώργιος
177. Πετράκος Βασίλειος
178. Πετρονώτης 'Αργύρης
179. \* Πέτσας Φώτιος
180. \* Πλάτων Νικόλαος
181. \* Πολίτης Λῖνος Ν.
182. Πουλιανός 'Αρης
183. Πουρναρόπουλος Γεώργιος
184. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη Εὐαγγελία
185. \* Ρουμπάνης Γεώργιος
186. Ρωμιοπούλου Αἰκατερίνη
187. Σακελλαράκη-Σαπουνᾶ 'Εφη
188. Σακελλαράκης 'Ιωάννης
189. Σακελλαρίου 'Αγνή
190. Σακελλαρίου Μιχαήλ Β.
191. Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος
192. Σεργόπουλος Γεώργιος
193. Σῖνος Στέφανος
194. Σκιαδᾶς 'Αριστόξενος
195. Σκυλάρντι Δημήτριος
196. Σολομωνίδης Γεώργιος
197. Σταθάτος Κωνσταντῖνος
198. \* Σταθάτου 'Ελένη
199. \* Σταθάτου Χριστίνα
200. Στασινοπούλου-Τουλούπα 'Εβη
201. \* Σταυρόπουλος Κωνσταντῖνος
202. \* Στίκας Εὐστάθιος
203. \* Συνοδινός 'Ελευθέριος
204. Συριόπουλος Κωνσταντῖνος
205. † Σωτηρίου Μαρία
206. \* Τεγοπούλου-'Ηλιοῦ 'Αλεξάνδρα
207. Τζαβέλλα Τερψιχόρη-Χαρά
208. Τζαννετάτος Θησεύς
209. Τζεδάκις 'Ιωάννης
210. \* Τοῦλ Χάρης
211. Τουράτσογλου 'Ιωάννης
212. \* Τραυλός 'Ιωάννης Μ.
213. \* Τριανταφυλλίδης Περικλῆς
214. Τριανταφυλλόπουλος 'Ιωάννης
215. Τσάκος Κωνσταντῖνος
216. Τσαντίλας 'Ιωάννης
217. Τσιμπιδης - Πεντάζος Εὐάγγελος
218. \* Τωμαδάκης Νικόλαος
219. Φαράκλας Νικόλαος
220. Φατούρου-'Ησυχάκη Κάντω
221. \* Φιλιππάκη Βαρβάρα
222. Φωτίου Κωνσταντῖνος
223. Χαρλαύτης Νικόλαος
224. Χατζῆ Δέσποινα
225. \* Χατζηδάκης 'Εμμανουήλ
226. \* Χατζηκακίδης 'Αθανάσιος



- |                                    |                              |
|------------------------------------|------------------------------|
| 227. Χατζημιχάλη - Σβορώνου Ἰωάννα | 230. * Χρήστου Χρύσανθος     |
| 228. * Χατζηνικολάου Ἄννα          | 231. * Χριστόπουλος Μιχαήλ   |
| 229. Χουρμουζιάδης Γεώργιος        | 232. Χριστόπουλος Παναγιώτης |

# ΕΚΘΕΣΙΣ

## ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΑΥΤΗΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1979

*Θεοφιλέστατε,*

*Ἀγαπητοὶ ἑταῖροι, Κυρίαι καὶ Κύριοι,*

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία συνέχισε καὶ κατὰ τὸ 1979 ἐντατικῶς τὴν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς της ἐθνικὴν καὶ μορφωτικὴν δρᾶσιν αὐτῆς, παρὰ τὰ δεινὰ πλήγματα τὰ ὅποια ὑπέστη ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τοῦ θανάτου διαπρεπῶν μελῶν της, ἰδιαιτέρως δὲ τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως αὐτῆς καθηγητοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῶν δυσχερῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν τὰς ὁποίας ἀντιμετωπίζει.

Τῆς ἐκθέσεως τῶν πεπραγμένων τοῦ 1979 προτάσσεται, ὡς εἴθισται, ἡ προσήκουσα τιμὴ πρὸς τοὺς ἐκλιπόντας συναδέλφους καὶ ἑταίρους, οἱ ὅποιοι διὰ τοῦ ἔργου καὶ τῆς παρουσίας των ἐλάμπρυναν τὴν Ἑταιρείαν καὶ προήγαγον τὴν ἐπιστήμην. Οὕτω ἡ Ἑταιρεία μας ἐθρήνησε τὴν διαπρεπῆ βυζαντινολόγον Μαρίαν Σωτηρίου, ἡ ὁποία μετὰ τοῦ ἀειμνήστου συζύγου της Γεωργίου Σωτηρίου ὑπῆρξεν ἐκ τῶν πρωτοπόρων καὶ θεμελιωτῶν τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὸν θερμὸν θιασώτην καὶ βοηθὸν τοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας ἐπιθεωρητὴν τῶν Δημοσιῶν Ἑργῶν Θωμᾶν Καζαμίαν, τὴν ἐξάρετον νομισματολόγον καὶ ἀκάματον ἐρευνητρίαν, ἐπίτιμον ἔφορον Ἀρχαιοτήτων καὶ ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν διευθύντριαν τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Εἰρήνην Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου, τὸν μειλίχιον, ὀλιγόλογον ἀλλ' ἐμπνευσμένον διδάσκαλον, σοφὸν μελετητὴν καὶ βαθυστόχαστον ἐρευνητὴν τῆς ἐλληνικῆς Χριστια-

νικῆς τέχνης, καθηγητὴν τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἀκαδημαϊκὸν Ἀνδρέαν Ξυγγόπουλον, τὸν σοφὸν ἑλληνιστὴν καὶ ἐπιφανῆ, ἐπὶ διεθνοῦς ἐπιπέδου, καθηγητὴν τοῦ Ἰδιωτικοῦ Διεθνοῦς Δικαίου εἰς τὴν Νομικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀκαδημαϊκὸν Γεώργιον Μαριδάκη καὶ τέλος τὸν Γενικὸν Γραμματέα αὐτῆς, καθηγητὴν τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Μορφολογίας καὶ Ρυθμολογίας εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μετσόβιον Πολυτεχνεῖον καὶ τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, ἀκαδημαϊκὸν Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον. Ἀπὸ τοῦ 1951 καὶ ἐξῆς ὁ Ὁρλάνδος ὑπῆρξεν ἡ ψυχὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία, καθ' ὅλον τὸ χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τοῦ ἔτους ἐκείνου καὶ μέχρι τῆς ἡμέρας τοῦ θανάτου του ἐταύτισε τὸ ἔργον καὶ αὐτὴν τὴν ὑπόστασίν της μὲ τὴν παρουσίαν του. Ὡς διευθυντὴς τῆς Ἀναστηλώσεως τῶν Ἀρχαίων Μνημείων τῆς Χώρας, ὡς καθηγητὴς εἰς τὸ Μετσόβιον Πολυτεχνεῖον καὶ τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν καὶ ὡς συγγραφεὺς ἐπιστημονικῶν διατριβῶν ὁ Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος ἀπεδείχθη πιστὸς θεματοφύλαξ παραδόσεων καὶ ἄοκνος ἐργάτης τῆς Ἐπιστήμης. Ὡς Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατηύθυνεν οὐσιαστικῶς τὸ κύριον μέρος τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεῦνης εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐφ' ὅσον ἡ Ἑταιρεία ἀνέκαθεν ἔχει ἐπωμισθῇ τὴν ἀποστολὴν τῆς διασώσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν τῆς Χώρας μας. Εἰς τὰ πλαίσια τῆς Ἑταιρείας ἐπραγματοποίησε τὰς κυρίας ἀνασκαφικὰς καὶ ἀναστηλωτικὰς του ἐργασίας εἰς μνημεῖα καὶ χώρους τῆς κλασσικῆς, ἑλληνιστικῆς, ἑλληνορρωμαϊκῆς, βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς. Τὸ πλῆθος τῶν σοφῶν συγγραμμάτων του ἐκορυφώθη μὲ τὸ κύκνειον ἄσμα του, τὴν Ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ Παρθενῶνος. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, τιμῶσα τὸν θάνατον τοῦ Πρυτάνεως τῶν ἀπανταχοῦ γῆς ἀρχαιολόγων, δόξαν ἀγήρω τῆς Πατρίδος, ὡς καὶ τῶν ὑπολοίπων διδασκάλων καὶ μελῶν της, σᾶς παρακαλεῖ ἐγειρόμενοι νὰ τηρήσωμεν ἐνὸς λεπτοῦ σιγῆν, ὡς ἐλαχίστην τιμὴν τῆς πρὸς ἐκείνους ἀναμνήσεως.

Μεταβαίνοντες ὁμῶς ἤδη εἰς τὴν ζωὴν θά ἐκθέσωμεν πρῶτον τὸ ἔργον εἰς τὸν σπουδαιότερον τομέα τῆς Ἑταιρείας, τὸν ἀνα-



σκαφικόν, ὁ ὁποῖος παρὰ τὰς οἰκονομικὰς δυσχερείας, τὰς προερχομένας ἰδίᾳ ἐκ τῆς λησμοσύνης τῶν ὑποχρεώσεων τῆς Πολιτείας πρὸς τὸ ἀρχαιότατον καὶ γεραρὸν αὐτὸ ἀρχαιολογικὸν Ἰδρυμα, ἔχει νὰ παρουσιάσῃ καὶ πάλιν σημαντικὰ ἀποτελέσματα.

Αἰσθάνομαι ὅμως τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐκφράσω καὶ ἐντεῦθεν τὰς θερμὰς εὐχαριστίας τῆς Ἑταιρείας πρὸς τὸ ὙΠΠΕ καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸν Ὑπουργὸν κ. Δημ. Νιάνιαν διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν τὴν ὁποίαν μᾶς παρέχει καὶ ἡ ὁποία θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ καὶ ἐφέτος ἀπροσκόπτως νὰ συνεχίσωμεν τὸ ἔργον μας.

Ἡ ἀνασκαφικὴ τῆς Ἑταιρείας δρᾷσις ἔχει ὥς ἀκολούθως.

(Ἐπεταὶ ἡ ἔκθεσις περὶ τῆς ὁποίας βλ. τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1979.)

.....  
.....

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

## ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

### 1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Παρένθ. πίν. Α' καὶ πίν. 1 - 11)

Συνεχίστηκε, γιὰ πέμπτη χρονιά, ἡ ἀνασκαφή τοῦ Ραμνουῦντος ἀπὸ τὸν ὑπογραφόμενο, μὲ πολύτιμους συνεργάτες τὴν κυρία Ἑλένη Θεοχαράκη καὶ τὸν ζωγράφο κ. Κωστή Ἡλιάκη. Τὴν τεχνικὴ διεύθυνση τῆς ἀνασκαφῆς εἶχε ὁ κ. Ἰωάννης Καραμῆτρος καὶ τῆς συντήρησης τῶν μαρμάρων καὶ τῶν μνημείων ὁ κ. Νικόλαος Καραμαλῆς.

Φέτος ἐρευνήθηκε ἡ Νότια Ἱερὰ Ὀδός, ἡ Βόρεια Ἱερὰ Ὀδὸς καὶ τὸ Ἱερὸ τῆς Νέμεσης.

#### ΝΟΤΙΑ ΙΕΡΑ ΟΔΟΣ

Ἡ Νότια Ἱερὰ Ὀδὸς ἔχει ἐρευνηθεῖ σὲ ἀρκετὰ σημεῖα, ὅπου ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ταφικοὶ περίβολοι τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., οἱ περισσότεροι ἀνώνυμοι, μερικοὶ ὅμως ἐπώνυμοι, ὅπως τῆς οἰκογένειας τοῦ Μενεστίδου, τοῦ Εὐφράνορος καὶ τοῦ Διοφαντίδου. Τεχνητὸ κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ δὲν ἔχει ἀκόμη βρεθεῖ στὸ χῶρο τῆς πεδιάδας τοῦ Λιμικοῦ. Ἐνας τοῖχος μόνο, στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἐδάφους ὁ ὁποῖος σώζεται ἐμπρὸς ἀπὸ ἀνώνυμο περίβολο (ΑΕ 1979, 9 εἰκ. 5) φαίνεται ὅτι ὀρίζε τὴν ἀπέναντι παρυφὴ τοῦ δρόμου.

Τὸ τελευταῖο τμήμα τῆς Νότιας Ἱερᾶς Ὀδοῦ ποὺ καταλήγει στὸ Ἱερὸ τῆς Νέμεσης, ὀρίζεται ἀπὸ Δ μὲ χαμηλὸ ἀνάλημμα ποὺ χρησίμευε γιὰ τὴ στήριξη τοῦ ἀνδῆρου τὸ ὁποῖο ἀπλώνεται νότια τῶν ναῶν. Τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ δρόμου ποὺ ἐρευνήθηκε τὴ χρονιά τούτη ἔχει κατάστρωμα ἀπὸ ἀργές πέτρες μῆχ. 70 μ. καὶ πλ. 12 μ. Φαίνεται ὅτι στὸ μέρος αὐτὸ σχηματιζόταν ἱλὺς καὶ ἦταν δύσκολη τὸ χειμῶνα ἡ πρόσσδος τοῦ Ἱεροῦ. Ἀνάμεσα στὶς πέτρες ποὺ ἀποτελοῦν τὸ κατάστρωμα τοῦ δρόμου (πίν. 1) βρέθηκε ὄρος τοῦ Ἱεροῦ.

Ὁ ὄρος (ἀρ. 451) ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα κομμάτι μαρμάρου Ἀγίας Μαρίνας ὕψ. 0.48 μ., πλ. κάτω 0.55 μ. × 0.70 μ. Στὸ πάνω μέρος σχηματίζει κῶνο μὲ διαμέτρους 0.28 μ. καὶ 0.45 μ. Στὴν πάνω ἐπιφάνειά του ὑπάρχει κυκλικὸς τὸρμος διαμ. 0.14 μ., βᾶθ. 0.05 μ. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἔχει ὕψ. γρ. 0.04 μ. (πίν. 2α).

[Hό]ρ[ος]

τῷ *Ἱεροῦ*

'Απὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Φιλίου εἶναι γνωστὴ μιὰ ἐπιγραφὴ (χαμένη σήμε-  
ρα), τὴν ὁποία ὁ Κουμανούδης θεώρησε, πιθανόν, ὄρο τοῦ 'Ιεροῦ ([Hόρ]ος)  
[τεμ.λένος· Πετράκος, ΑΕ 1979, 65]. Ἡ θέση ποὺ βρέθηκε ὁ νέος ὄρος δὲν  
εἶναι ἡ ἀρχικὴ τοῦ. Χρησιμοποιήθηκε ἐκεῖ γιὰ μπάζωμα τοῦ δρόμου.

'Ἄλλο εὑρημα ἀπὸ τὴν τεχνιτὴ ἐπίχωση τοῦ δρόμου εἶναι 7 κομμάτια ποὺ  
συναρμόζουν καὶ δύο ἀπὸ τὸ πάνω μέρος ἀναγλύφου μὲ τὴν παράσταση γυμνοῦ  
καθισμένου ἄντρα ποὺ βλέπει πρὸς τὰ δεξιὰ. Σώζεται μόνο τὸ κάτω μέρος ἀπὸ  
τὴν κοιλιά, τῆς μορφῆς ἡ ὁποία ἔχει τὸ δεξιὸ χέρι ἐκτεταμένο. Διαγώνια τοπο-  
θετημένο, ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ ἄντρα, ὑπάρχει ρόπαλο ἴσως. Τὸ ἀνάγλυφο  
ἔχει ὕψ. 0.46 μ., πλ. 0.43, πᾶχ. 0.07 μ. καὶ κοσμεῖται γύρω μὲ πλαίσιο καὶ  
πάνω μὲ κυμάτιο. Ἡ πίσω ἐπιφάνειά τοῦ εἶναι ἐντελῶς κατεργασμένη καὶ λεία.

Τὸ πλαίσιο τοῦ ἀναγλύφου, ἡ ταπεινὴ ἔξαρση τῆς μορφῆς καὶ τὸ πλάσιμό  
της χρονολογοῦν τὸ ἔργο στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰ., ἐποχὴ ποὺ τὸ 'Ιερό εἶχε  
κάποια φήμη, πολὺ πρὶν οἰκοδομηθεῖ ὁ μεγάλος ναός. Μελλοντικὴ ἔρευνα τῶν  
λίθων τοῦ καταστρώματος τοῦ δρόμου, θὰ φέρει, πιστεύω, σὲ φῶς καὶ τὰ ὑπό-  
λοιπα κομμάτια τοῦ ἀναγλύφου (πίν. 2β).

'Ἡ γυμνὴ μορφή ἴσως εἶναι 'Ηρακλῆς τοῦ ὁποίου ἀνάγλυφο σκαλισμένο σὲ  
βράχο βρέθηκε, τὸ 1960, νότια τοῦ 'Ιεροῦ, στὴν περιοχὴ τῶν λατομεϊῶν. Τὸ  
τμῆμα τοῦ βράχου μὲ τὴν παράσταση βρίσκεται τώρα στὴν ἀποθήκη τοῦ Ρα-  
μνοῦντος (ἀρ. 163). Εἶναι συλλεγμένο ἀπὸ τρία κομμάτια ποὺ ἔχουν συνο-  
λικὸ ὕψος 0.425 μ., πλ. 0.66 μ. Στὴν ἐντελῶς ἀκατέργαστη ὕψη τοῦ βράχου  
εἰκονίζεται ἀριστερὰ 'Ηρακλῆς κατ' ἐνώπιον, μὲ τὸ ἀριστερὸ σκέλος στάσιμο,  
νὰ στηρίζεται μὲ τὸ δεξιὸ χέρι στὸ ρόπαλό του. Δεξιὰ τοῦ ἥρωα ὑπάρχει βωμὸς  
πλάι στὸν ὁποῖο βρίσκεται ἰκέτης, μὲ τὸ σῶμα κατ' ἐνώπιον καὶ τὸ κεφάλι  
πρὸς τ' ἀριστερά, ὁ ὁποῖος ἀποθέτει στὸ βωμὸ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι προσφορά.  
'Αριστερὰ ἀπὸ τὸν 'Ηρακλῆ ὑπάρχει χάραγμα ὀρθίας μορφῆς (πίν. 3α).

'Ενδιαφέρον γιὰ τὶς ἰδιωτικὲς λατρεῖες στὴν περιοχὴ ἔχει ἄλλο ἀναθηματικὸ  
ἀνάγλυφο τῆς ἀποθήκης τοῦ Ραμνοῦντος (ἀρ. 102). Βρέθηκε στὶς 22 Σεπτεμ-  
βρίου 1960 στὸν κάμπο τοῦ Λιμικοῦ, νότια καὶ κοντὰ στὸ 'Ιερό, σὲ κάποιον  
χωράφι. Σώζεται μόνο τὸ κάτω μισὸ τοῦ ἀναγλύφου ὕψ. 0.18 μ. (μὲ τὸ ἔμβολο  
0.225 μ.), πλ. 0.52, πᾶχ. 0.072 καὶ εἰκονίζεται σ' αὐτό, στὴν ἀριστερὴ ἄκρη, ὁ  
Ζεὺς καθισμένος σὲ θρόνον (πατάει σὲ ὑποπόδιο), κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὑπάρχει ὁ  
ἀετὸς ἐνῶ ἐμπρὸς στὰ πόδια του εἶναι ὁ κεραυνός. Δεξιὰ τοῦ Δία ὑπάρχει, ὀρθία,  
θεὰ καὶ δεξιὰ της κυκλικὸς βωμός. 'Ακολουθοῦν, δεξιὰ πάντα, δυὸ ἰκέτες,  
ἄντρας καὶ γυναίκα, καὶ τρία παιδιὰ τὰ ὁποῖα σώζονται ὀλόκληρα (πίν. 3β).

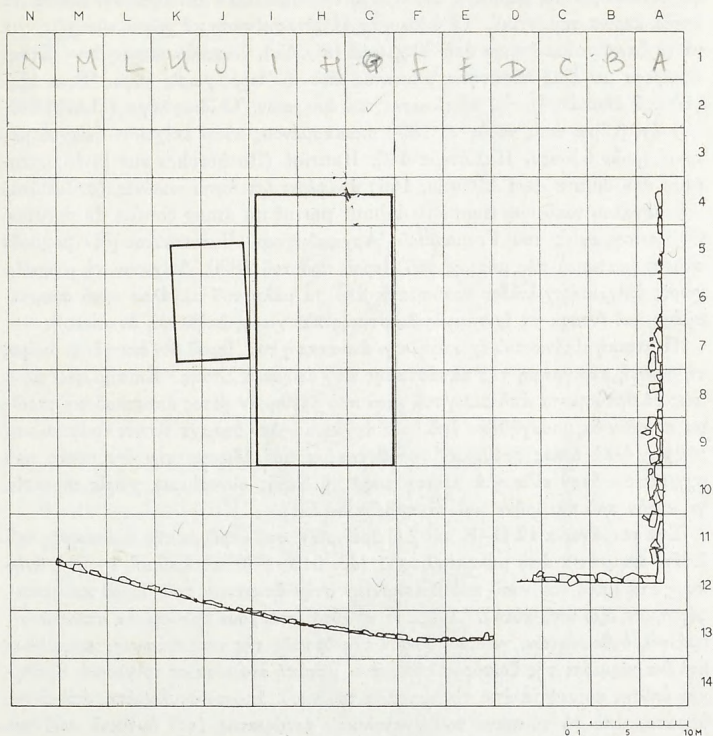
ΤΟ ΙΕΡΟ  
ΤΗΣ ΝΕΜΕΣΗΣ

Μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ  
μεγάλου ναοῦ ποὺ βρίσκονταν γύρω του (ΑΕ 1979,  
10 - 12), ἔγινε δυνατὴ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 'Ιεροῦ γιὰ  
τὸ ὁποῖο δὲν γνωρίζουμε πολλὰ. 'Αγνοοῦμε ποῖα ἦταν ἡ μορφή τοῦ χώρου του



πρὶν οἰκοδομηθεῖ τὸ μεγάλο ἀνάλημμα καὶ οἱ ναοὶ ἢ, ἀκόμη, ἂν ἐκεῖ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα κτίρια, παλιότερα ἢ νεώτερα τῶν δύο ναῶν.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε, γιὰ λόγους πρακτικούς, ἀπὸ τὸ τετράγωνο 12 Κ τοῦ



Εἰκ. 1. Σχηματικὸ σχέδιο τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης.

σχηματικῷ σχεδίου τοῦ Ἱεροῦ (εἰκ. 1). Εὐθὺς διαπιστώθηκε ὅτι ἡ σκαπάνη κτυποῦσε σὲ χώματα σκαμμένα σ' ἓνα παρελθὸν ὄχι πολὺ μακρινό. Πραγματικά ἡ συνέχιση τῆς ἐρευνας ἔδειξε ὅτι ὅσα τετράγωνα ἐρευνήθηκαν τῇ χρονίᾳ αὐτῇ, εἶχαν ἤδη σκαφεῖ στὸ ἀνώτερο μέρος τους ἀπὸ τὸν Στάη τὸ 1890· τοῦτο ἄλλωστε τὸ ἀναφέρει καὶ ὁ ἴδιος (ΠΑΕ 1890, 28): «ἀνέσκαφα καὶ ἀπεκάλυψα ὁλόκληρον τὸν ναὸν τῆς Νεμέσεως μετὰ τοῦ περὶ αὐτὸν τεχνητοῦ ἀνδῆρου».

Ἡ κατάσταση πού βρῆκα, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ πρώτου στρώματος καὶ ἡ ὁποία εἰκονίζεται στὸ σχέδιο πού παραθέτω (εἰκ. 2) δὲν γνωρίζω ἂν εἶναι αὐτὴ τὴν ὁποία εἶχε βρεῖ ὁ Στάης. Νομίζω ὅμως ὅτι αὐτός, ὅχι μόνον πρέπει νὰ μετακίνησε τὰ μάρμαρα πού εἶχε ἀποκαλύψει ἀλλὰ καὶ ἀφαίρεσε ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἔκρινε σημαντικά. Τὰ ὑπόλοιπα τὰ ξανασκέπασε μὲ χῶμα, εὐτυχῶς, γιὰ νὰ τὰ ξαναβροῦμε ἔπειτα ἀπὸ 89 χρόνια (πίν. 4α). Πιστεύω ἀκόμη ὅτι ὁ Στάης ἀφαίρεσε μεγάλες ποσότητες χῶματος ἀπὸ τὸ Ἱερό, χωρὶς λόγο. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ἀποκάλυψη τῆς θεμελίωσης τῶν δύο ναῶν. Ὁ ἴδιος λέγει (ΠΑΕ 1890, 28) ὅτι βρῆκε τοὺς ναοὺς τὸ 1890 σκεπασμένους «ὡπὸ ἐπίχωσιν ἐνιαχοῦ μέτρων τριῶν ὕψους». Παλιότερα ὁ C. Hanriot (*Recherches sur la topographie des demes de l'Attique*, 146) ἀναφέρει ὅτι ὀκτὼ κολόνες (σπόνδυλοι) τοῦ μεγάλου ναοῦ «se tiennent debout parmi un amas confus de debris». Οἱ φωτογραφίες τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου δὲν βοηθοῦν στὸ σχηματισμὸ τῆς μορφῆς τοῦ Ἱεροῦ πρὸ τοῦ 1890. Δείχνουν τὰ μνημεῖα χωρὶς ἐπίχωση, χιλιάδες θραύσματα ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ μεγάλου ναοῦ σκορπισμένα καὶ ἔντονα τὰ ἔχην μιᾶς βιαστικῆς καὶ χωρὶς ἐπίβλεψη ἀνασκαφῆς.

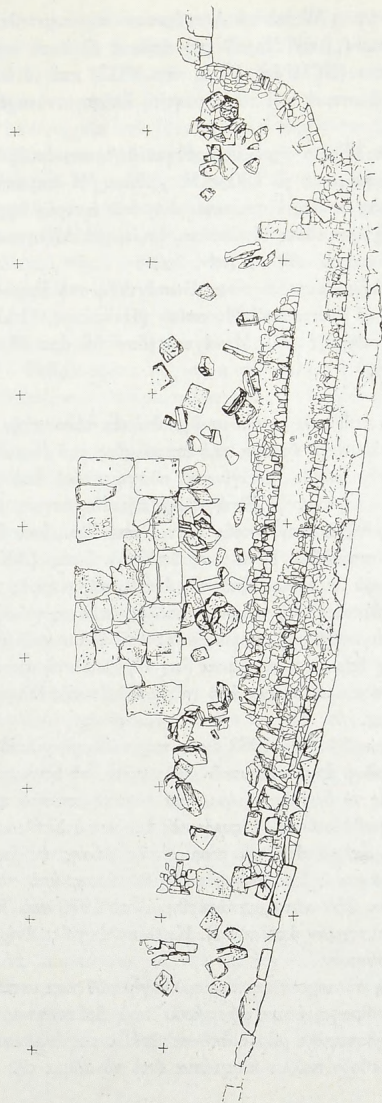
Ἡ μερική εἰκόνα πού ἔχω ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἱεροῦ δὲν ἐπιτρέπει ἀκόμη τὴ σωστὴ περιγραφή τῆς κατάστασης πού ἔφησε ὁ Στάης. Ἐπισημαίνω μόνον πὼς τὰ θραύσματα ἀπὸ μέλη τοῦ ναοῦ πού βρέθηκαν φέτος ἀποτελοῦσαν στῶμα πού δὲν δημιουργήθηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους. Δὲν ὑπῆρχε τίποτε ἀκέραιο καὶ πλήρες ἀλλὰ ὅπως βρέθηκαν τοποθετημένα μοῦ ἔδωσαν τὴν ἐντύπωση πού σχηματίσα ὅταν εἶδα γιὰ πρώτη φορὰ τὸ Ἱερό: συντρίμμια χωρὶς σημασία γι' αὐτὸν πού τὰ βρῆκε καὶ τὰ παράχωσε ἐκεῖ.

Στὰ τετράγωνα 12 D - K καὶ 2 C βρέθηκαν, στὸ στῶμα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στάης, κομμάτια ἀπὸ μέλη τοῦ ναοῦ (ἀρ. 515 - 630· οἱ ἀριθμοὶ 1 - 514 ἀνήκουν στὰ μέλη τοῦ ναοῦ πού βρίσκονταν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ Ἱεροῦ καὶ μεταφέρθηκαν ἔξω ἀπὸ αὐτό). Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ὑπάρχουν θραύσματα σπονδύλων, θράνων, ὀρθοστατῶν, γείσων, δοκῶν τῆς ὀροφῆς τῆς περιστάσεως, κεραμίδων καὶ ἓνα κομμάτι τῆς ζωφόρου φθαρμένο, μετόπη ἀνάμεσα σὲ τρίγλυφα. Βρέθηκαν ἐπίσης κομμάτια ἀπὸ τὴν κρηπίδα τοῦ ναοῦ, ἀπὸ τὸ στυλοβάτη, ἀπὸ ἀντιθήματα, ἀπὸ τὸ τύμπανο τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος (τοῦ δυτικοῦ σώζεται ὀλόκληρο) καὶ ἀπὸ σίμες. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ νέα θραύσματα κόλλησαν ἤδη σὲ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἤδη γνωστά.

Ἀνασκαφὴ σὲ πολὺ μικρὸ βάθος ἔγινε στὰ τετράγωνα 1 - 12 D, ὅπου ὁ Στάης δὲν προχώρησε πολὺ καὶ ὁ χώρος εἶναι ἀδιατάρακτος.

Ἀνάμεσα στὰ προβλήματα πού περιμένουν τὴ λύση τους μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἱεροῦ εἶναι καὶ τῆς θέσης τοῦ ἀψιδωτοῦ οἰκοδομήματος γιὰ τὸ ὁποῖο κάνει λόγο ὁ C. Weickert (*Typen der archaischen Architektur in Griechenland und Kleinasien*, 82): «Endlich soll ein Apsisbau in Rhamnus beobachtet worden sein; in der Literatur wird dieser Bau nicht genannt».

2



Είκ. 2. Τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης.



Δὲν θεωρῶ πιθανὸν ὅτι ὁ Weickert ἀναφέρεται στὸν καμπύλο τοῦχο τοῦ παλιότερου ἀναλήμματος (;) τοῦ Ἱεροῦ ποὺ πρῶτος εἰκόνισε σχηματικὰ ὁ Ὁρλάνδος στὸ σχέδιό του (BCH 48, 1924, πίν. VIII) καὶ τὸ ὁποῖο εἰκονίζεται ὀρθὰ πλέον ἀπὸ σχεδιαστικὴ καὶ τοπογραφικὴ ἀποψη στὸ σχέδιο τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 2).

Σὲ ἀνασκαφικὸ ταραγμένο στρώμα βρέθηκε ὄστρακο ἐρυθρόμορφου ἀγγείου ποὺ χρονολογεῖται στὰ μετὰ τὸ 430 π.Χ. χρόνια. Ἡ παράσταση ποὺ σῶζει εἰκονίζει γυναῖκα πρὸς τὰ δεξιὰ στεφανωμένη ἐνῶ ἐμπρὸς τῆς ὑψώνεται στάχυν ποὺ πιθανὸν αὐτὴ κρατοῦσε. Πρόκειται, ἴσως, γιὰ Δήμητρα ἢ ὁποῖα ἀνήκει σὲ σκηνὴ τοῦ ἐλευσινιακοῦ κύκλου (πίν. 5α).

Ἡ παρουσία τῆς Δήμητρας δὲν εἶναι ἀναπάντεχη στὸ Ραμνούντα. Ὑπενθυμίζω τὰ ἀνάγλυφα τοῦ βρετανικοῦ Μουσείου (Πετράκος, ΠΑΕ 1976, 52 ἀρ. 13) καὶ τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Μονάχου (δ.π. 56 ἀρ. 29) μὲ παράσταση Δήμητρας καὶ Κόρης.

Η ΒΑΣΗ ΤΟΥ  
ΑΓΑΛΜΑΤΟΣ  
ΤΗΣ ΝΕΜΕΣΗΣ

Τὸ θέμα τοῦτο δὲν ἀνήκει τόσο στὴν ἀνασκαφὴ ὅσο στὴν ἔρευνα τῆς ἐπιφάνειας τοῦ Ἱεροῦ καὶ τοῦ γύρω χώρου ποὺ γίνεται συστηματικὰ ἀπὸ τὸ 1975, χωρὶς διακοπὴ. Τὸ ἄγαλμα τῆς Νεμέσεως, ἔργο τοῦ Ἀγορακρίτου καὶ ἡ βάση πάνω στὴν ὁποία τοῦτο ἦταν ἰδρυμένο, ἀποτελοῦν ἀντικείμενο μακρότατης σπουδῆς. Ἡ εὕρεση ἀπὸ τὸν Στάη (ΑΕ 1891, 63 - 70 πίν. 8 - 9) σημαντικῶν λειψάνων ἀπὸ τὶς ἀνάγλυφες μορφές ποὺ κοσμοῦσαν τὴν βάση ἔδωσε τὴν εὐκαιρίαν νὰ γραφοῦν πολλὲς μελέτες γι' αὐτήν, δὲν ἔλυσε ὅμως, οὔτε ἔθεσε, τὸ πρόβλημα τῆς εὕρεσης τοῦ ἴδιου τοῦ μνημείου. Ἀλλὰ γιὰ νὰ βρεθεῖ ἡ βάση ἔπρεπε κάποιος νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴ σχετικὴ ἔρευνα καὶ αὐτὸ δὲν ἔγινε. Τοῦτο ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ παράδοξα τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας, παλαιᾶς καὶ νέας.

Κατὰ τὶς ἐργασίες τοῦ 1960 - 1962 ἔγινε περισυλλογὴ χιλιάδων κομματιῶν, θραυσμάτων ἐπιγραφῶν, ἀρχιτεκτονικῶν, γλυπτῶν, οἱ ἐργασίες ὅμως διακόπηκαν πρόωρα χωρὶς νὰ ὑπάρξει χρόνος γιὰ τὸ σχηματισμὸ πλήρους σχεδίου τῆς ἔρευνας καὶ τῆς μεθόδου τῆς. Τὶς χρονιὲς ἐκεῖνες ὁ Στέλιος Τριάντης εἶχε ξεχωρίσει μερικὰ κομμάτια ἀπὸ τὸν κορμὸ τῆς βάσης (κύριο στοιχεῖο τῆς ἀναγνώρισης εἶναι πάντα ἡ προέλευση τοῦ μαρμάρου, ἀπὸ τὸν Διόνυσο τῆς Πεντέλης). Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτὰ μεταφέρθηκαν τὸ 1970 στὸ Ἑθνικὸ Μουσεῖο ὅπου μερικὰ ἀναγνωρίστηκαν ἀπὸ τὸν Β. Καλλιπολίτη ὅτι ἀνήκουν στὴν βάση, ἄλλα ὅμως ἀποκλείστηκαν.

Τὸ 1975 ἄρχισε ἡ συστηματικὴ περισυλλογὴ τῶν κομματιῶν τῆς βάσης. Ἐρευνήθηκαν σωροὶ θραυσμάτων μαρμάρου ποὺ βρίσκονταν στὸ Ἱερό καὶ γύρω του ὅπως ἐπίσης μεγάλο μέρος ἀπὸ τὰ μπάζα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στάη, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ βρεθοῦν πολλὰ κομμάτια ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς βάσης καὶ ἀρ-

μετά από τη γλυπτική της διακόσμηση, τὰ ὅποια εἶχε βρεῖ ὁ Στάης ἀλλὰ τὰ εἶχε θεωρήσει ἀσήμαντα ἢ ἀχρηστα, χωρίς βεβαίως νὰ τὰ ἀναγνωρίσει. Ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 1979 ὅσα θραύσματα εἶχαν βρεθεῖ ἔδιναν κάποια ἰδέα γιὰ τὴ βάση, σφαλερῇ ὅμως σὲ πολλὰ σημεῖα.

Δυὸ ὑπῆρξαν τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔδωσαν τὴν ἀποφασιστικὴ ὥθηση γιὰ τὸ σχηματισμὸ τῆς ὁρθῆς τεκτονικῆς μορφῆς τοῦ μνημείου. Ἡ ταύτιση ἐνὸς μεγάλου μέρους τοῦ πυρήνα τοῦ κορμοῦ τῆς βάσης καὶ ἡ συγκέντρωση, συναρμογὴ καὶ ταύτιση ἑκατοντάδων θραυσμάτων ἐλευσίνιου μαρμάρου ποὺ ἀποτελέσαν τὸ ἐπίκρανο τῆς βάσης. Καὶ οἱ δυὸ ἀνακαλύψεις ἐγίναν στὴν ἀρχὴ τοῦ 1980, κατὰ τὴ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1979.

Στὶς 21 Φεβρουαρίου 1980 ταυτίστηκε τὸ μεγάλο κομμάτι ποὺ ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τοῦ πίσω μισοῦ τῆς βάσης. Ἐπειτα ἀπὸ λίγες μέρες, ἀφοῦ εἶχε ξεκαθαριστεῖ ἀπόλυτα, μὲ τὸ εὔρημα αὐτό, τὸ πρόβλημα τῆς τεκτονικῆς μορφῆς της, στὶς 27 Φεβρουαρίου, ἄρχισε ἡ περισυλλογὴ θραυσμάτων ἐλευσίνιου μαρμάρου ποὺ βρίσκονταν σκορπισμένα σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ Ἱεροῦ, πίσω ἀπὸ τοὺς ναοὺς, κάτω ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα, ἀνατολικά μέσα στοὺς θάμνους. Ἀλλὰ κομμάτια ἦταν ἄμορφα, ἄλλα ἔσωζαν κάποια δουλεμένη πλευρά, ὅλα μαζὶ ἀποτελέσαν σὲ λίγες μέρες μεγάλο ὄγκο. Ἡ ἀξιοθαύμαστη, ἀπὸ τὸν Νικ. Καραμαλῆ, συναρμογὴ τοὺς ἔδειξε γρήγορα αὐτὸ ποὺ πρὶν δὲν ἦταν δυνατὸ οὔτε ὡς εἰκασία νὰ διατυπώσει κανεὶς, ὅτι δηλαδὴ ὅλα μαζὶ ἀπάρτιζαν τὸ ἐπίκρανο τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως καὶ ὅτι ἔσωζαν τὸ κοίλωμα, τὸν τὸρμο, μέσα στὸν ὁποῖο αὐτὸ στερεωνόταν.

Ἡ σύντομη ἐξιστόρηση τῆς ἔρευνας γιὰ τὴ βάση δὲν ἀποδίδει τὴν προσπάθεια ποὺ καταβλήθηκε ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς γιὰ νὰ φθάσει ἡ ἔρευνα αὐτὴ σὲ αἴσιο τέλος. Μακρότατος χρόνος ἀναζήτησης θραυσμάτων, ἀκαρπῆς τὶς περισσότερες φορὲς, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπόδοση στὴν ἐπιστῆμὴ ἐνὸς μνημείου σημαντικοῦ γιὰ τὴν ἱστορία, τὴν τέχνη καὶ τὴν ἀρχαιολογία. Νομίζω ὅτι αὐτὸ μόνον τὸ εὔρημα δικαιώνει τὴν κοπιαστικὴ προσπάθεια ποὺ ἐγίνε τόσα χρόνια στὸ Ἱερό. Δὲν εἶναι πολλὰ τὰ πρωτότυπα ἔργα τῶν μεγάλων γλυπτῶν τοῦ 5ου αἰ. ποὺ ἔχουμε.

Ἡ βάση ἔχει ἀκόμῃ πολλὲς ἐλλείψεις. Πιστεύω ὅτι ἡ μελλοντικὴ ἔρευνα τῶν χωμάτων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στάης (ὅσα δὲν ἔχουν ἀκόμῃ ἐρευνηθεῖ, καὶ εἶναι μεγάλες οἱ ποσότητες ποὺ ἀπομένουν γιὰ ἔρευνα) καὶ ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ νεώτερου στρώματος τοῦ χώρου τοῦ Ἱεροῦ, θὰ ἀποδώσουν νέα εὑρήματα ποὺ θὰ συμπληρώσουν τὸ μνημεῖο.

"Ὅσα γράφονται παραπάνω γιὰ τὴν εὔρεση καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως ἦταν ἀπαραίτητα. Οἱ ἀρχαιολογικὲς ἀνακαλύψεις ἔχουν τὴν ἱστορία τους. Ὅταν τὴν ξέρομε μπορούμε νὰ κρίνουμε καλύτερα τὴν ἀξία τῶν συμπερασμάτων ποὺ μᾶς παρουσιάζει ὁ ἀνασκαφέας ἢ ὁ μελετητής.

Ἡ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη: ἀπὸ τὸ ὑπόβαθρο μὲ τὰ γλυπτὰ κυμάτια, τὸν κορμὸ ποῦ εἶχε ἀνάγλυψη διακόσμηση καὶ τὸ ἐπικράνο ἀπὸ μελανὸ ἐλευσίνιο μάρμαρο.

Στὴ σύντομη περιγραφή της ποῦ ἀκολουθεῖ, πολλὲς διαστάσεις δίνονται κατὰ προσέγγιση. Ἀκόμα κι ὅταν κάποιον τμήμα τοῦ μνημείου σῶζεται ὁλόκληρο (σὲ κομμάτια πάντοτε), δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὀρίστοῦν μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια οἱ διαστάσεις του γιατί τὰ πολλὰ σπασίματα καὶ οἱ συγκολλήσεις τὶς αὐξάνουν ἔστω καὶ λίγο. Ἐπίσης, ἐπειδὴ ὑπάρχει πάντα ἡ πιθανότητα νὰ βρεθοῦν τὰ κομμάτια ποῦ λείπουν, πολλὰ ἀπὸ ὅσα ἔχουμε ἀφήνονταί ἐπίτηδες ἀκόλλητα. Τοῦτο ἐμποδίζει, ὅπως εἶναι φυσικό, τὴν πλήρη ἐπαφὴ τῶν θραυσμάτων καὶ ἔχει συνέπειες γιὰ τὴ λήψη ἀπολύτως ἀκριβῶν διαστάσεων.

### Ὁ κορμὸς τῆς βάσης

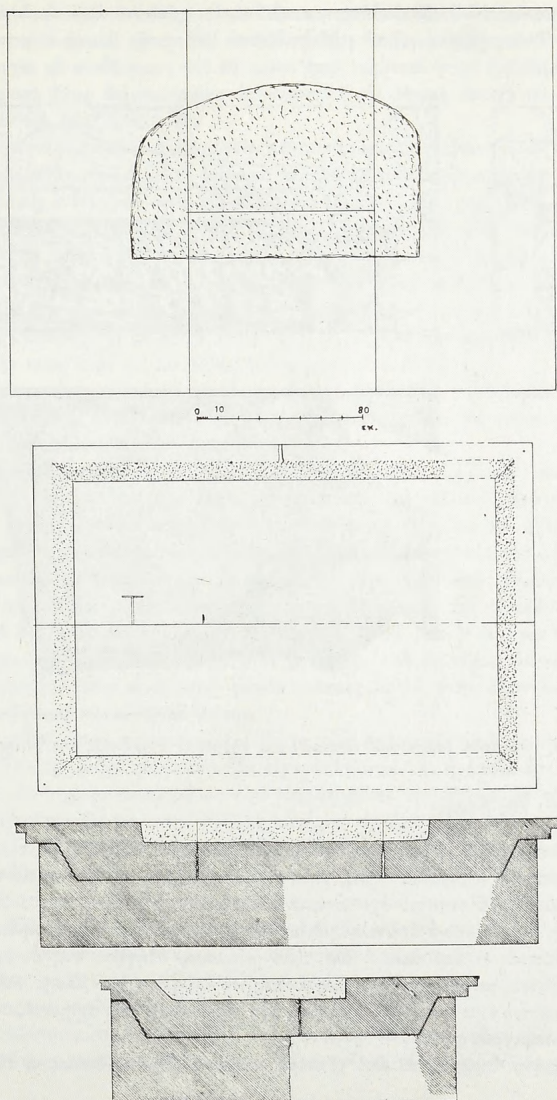
Ὁ κορμὸς τῆς βάσης, ποῦ ἐδῶ θὰ ὀνομάζεται βάση, εἶναι ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο τῆς περιοχῆς τοῦ Διονύσου, ὅπως καὶ τὸ ὑπόβαθρό της. Ἔχει μῆκος 2.38 μ. - 2.41 μ., βάθος 1.664 μ. καὶ ὕψος 0.50 μ. Τὴν ἀποτελοῦσαν δυὸ μαρμαρόπλινθοι· ἡ ἐμπρὸς ἔχει πλάτος 0.80 μ. καὶ ἡ πίσω 0.864 μ. Τὸ ἐσωτερικὸ τῶν δυὸ αὐτῶν μαρμαρόπλινθων εἶναι λαξευμένο μέχρι βάθους 0.18 μ. (εἰκ. 3). Ἔτσι σχηματίζεται μιὰ σκάφη τῆς ὁποίας οἱ ἐσωτερικὲς πλευρὲς κλίνουν πρὸς τὰ ἔξω. Οἱ διαστάσεις της στὸν πυθμένα εἶναι  $\pm 1.32 \mu. \times \pm 2.03 \mu.$ , ἐνῶ ἐπάνω, στὸ χεῖλος τῆς σκάφης  $\pm 1.50 \mu. \times \pm 2.24 \mu.$  Οἱ δυὸ μαρμαρόπλινθοι συνδέονταν, στὸν πυθμένα, μὲ σιδερένιους συνδέσμους ποῦ εἶχαν τὸ σχῆμα τοῦ διπλοῦ ταῦ.

Στὴν πίσω πλευρὰ τῆς βάσης, στὴν πάνω στενὴ ἐπιφάνειά της, ὑπάρχει αὐλάκι πλάτους 0.015 - 0.02 καὶ βάθους 0.006 μ., ἀναμφίβολα γιὰ μολυβδοχόηση. Τὸ ἐπικράνο ἦταν, ὡς ὅπως ἔχουμε, καλὰ στερεωμένο μέσα στὴν κοιλότητα τῆς βάσης, θὰ ὑπῆρχαν ὅμως μικρὰ κενὰ ποῦ ἀνησυχοῦσαν τὸν ἀρχαῖο τεχνίτη, τὸν ὁποῖο ἀπασχολοῦσε ἡ εὐστάθεια τοῦ βαρύτερου καὶ κολοσσικοῦ ἀγάλματος ποῦ θὰ ἰδρυόταν πάνω σ' αὐτήν. Ἡ μολυβδοχόηση θὰ συμπλήρωνε τὰ κενὰ καὶ θὰ ἐξασφάλιζε ἀπόλυτη ἐπαφὴ τοῦ ἐπικράνου καὶ τοῦ κορμοῦ τῆς βάσης.

Στὸ περιχέλιωμα τῆς βάσης, ποῦ ἔχει πλάτος 0.08 μ., ἐκτὸς ἀπὸ τὸ αὐλάκι τῆς μολυβδοχόησης ὑπάρχουν καὶ 5 ὁπὲς διαμέτρου 0.007 μ.· τὸ βάθος τους ποικίλλει. Ἡ πίσω ἀριστερὰ ἔχει βάθος μόλις 0.002, οἱ ἐμπρὸς ἀριστερὰ 0.009. Ἡ πίσω δεξιὰ ἔχει βάθος 0.012 ἐνῶ αὐτὴ ποῦ βρίσκειται ἐμπρὸς της ἔχει βάθος 0.006 μ. Δὲν γνωρίζω ἀκόμη σὲ τί χρησίμευαν οἱ ὁπὲς αὐτὲς ποῦ τὸ βάθος τους διαφέρει τόσο. Ἔχουν σχέση μὲ τρόπο στερέωσής τοῦ πρόσθετου κυματίου τοῦ ἐπικράνου, ποῦ τελικὰ ἐγκαταλείφθηκε ὡς ἀλυσιτελής;

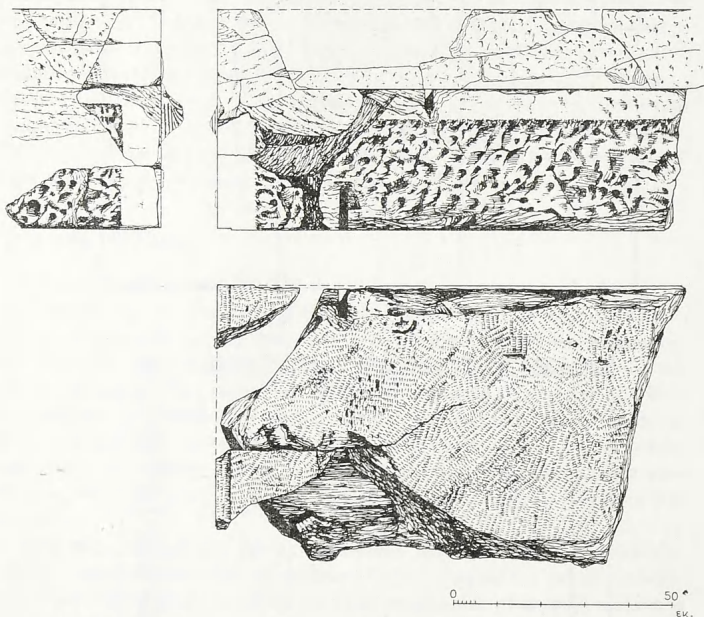
Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης εἶναι δουλεμένη μὲ λεπτὸ χτένι καὶ ἔχει γύρω





Εικ. 3. Κάτοψη τοῦ ἐπικράνου καὶ τοῦ κορμοῦ τῆς βάσης καὶ τομές  
κατὰ μῆκος καὶ κατὰ βάθος.

γύρω μιὰ ταινία πλ. 0.035 βαθύτερη κατὰ ἐνάμισι χιλιοστὸ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια. Τοῦτο βέβαια γιὰ νὰ μὴν ἐπιδρᾷ τὸ βάρος τῆς βάσης στὴν παρυφὴ τῆς (εἰκ. 4).



Εἰκ. 4. Ὅψη τῶν ἐσωτερικῶν πλευρῶν καὶ τῆς κάτω ἐπιφάνειας τῆς βάσης.

#### Τὸ ἐπίκρανο τῆς βάσης

Τοῦτο ἀποτελεῖ τὴ μεγαλύτερη ἐκπληξὴ τῆς ἔρευνας. Ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 1980 οὔτε ὑπόθεση δὲν μπορούσε νὰ διατυπωθεῖ γιὰ τὴ μορφή του. Ἡ συγκέντρωση ὅμως, ἀφοῦ εἶχε ἐξεταστεῖ σχολαστικὰ κάθε μάρμαρο γιὰ τὸ ὅποιο ὑπῆρχε ὑπόνοια ὅτι μπορούσε νὰ ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ἐπικράνου, καὶ ἡ μελέτῃ ἑκατοντάδων θραυσμάτων ἀπὸ μελανὸ ἐλευσίνιο μάρμαρο, ὁδήγησε στὴ συναρμογὴ τους καὶ ἔδωσε, μὲ πολλὰς ἐλλείψεις ἀκόμη, τὸ ἐπίκρανο τῆς βάσης τὸ ὅποιο μὲ τὸ σχῆμα ποὺ ἔχει ἀποτελεῖ τὸ ἀντίστροφο τῆς σκάφης ποὺ σχηματίζει αὐτὴ, ὅπως ἤδη περιγράφηκε.

Τὸ ἐπίκρανο ἀπαρτίζεται ἀπὸ τέσσερις πλίνθους ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ τοποθε-

τημένες ἀριστερά καὶ δεξιά εἶναι διάτονοι (μπατικές) ἐνῶ οἱ ἄλλες δυὸ πού βρίσκονται ἀνάμεσά τους εἶναι τοποθετημένες κατὰ τὸ δρομικὸ σύστημα. Δὲν συνδέονται μὲ συνδέσμους πού ἄλλωστε ἦταν περιττοὶ γιατί ἡ ἔνθεση τοῦ ἐπικράνου στὴ βάση δημιουργοῦσε ἀναγκαστικὴ καὶ μόνιμη ἐπαφὴ τῶν τεσσάρων πλίνθων του (εἰκ. 3, πίν. 8).

Οἱ διαστάσεις τοῦ ἐπικράνου στὴν πάνω ἐπιφάνειά του εἶναι: μῆκος  $\pm 2.64$  μ., βάθος  $\pm 1.86$  μ. Οἱ ἀκραῖες διάτονοι πλίνθοι μετροῦν στὴν πρόσοψη  $\pm 0.87$  μ. ἐνῶ ἀπὸ τὶς ἐνδιάμεσες δρομικὲς ἡ ἐμπρὸς εἶναι  $\pm 0.90$  μ.  $\times \pm 0.87$  μ. (βάθος) καὶ ἡ πίσω  $\pm 0.90$  μ.  $\times \pm 0.99$  μ. (βάθος). Ὁ τὸρμος γιὰ τὴν ἔνθεση τοῦ ἀγάλματος ἔχει διαστάσεις ἐμπρὸς  $1.37$  μ. (στὸν πυθμένα) -  $\pm 1.42$  μ. (στὸ χεῖλος) καὶ πλάτος (βάθος)  $\pm 0.85$  μ. (στὸν πυθμένα),  $\pm 0.95$  μ. (στὸ χεῖλος) καὶ καταλαμβάνει μέρος καὶ τῶν τεσσάρων πλίνθων τοῦ ἐπικράνου. Ἀπέχει ἀπὸ τὴν ἐμπρὸς καὶ τὴ δεξιὰ ἄκρη του  $0.65$  μ., ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ  $0.60$  μ. καὶ ἀπὸ τὴν πίσω  $0.37$  μ. Τὸ βάθος τοῦ τὸρμου εἶναι  $0.10$  μ.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ σχέδια πού παραθέτω ἐδῶ τὸ ἐπικράνο, ὅσο δὲν κρυβόταν μέσα στὴ σκάφη τῆς βάσης, τὸ ἀποτελοῦσε ἓνα γεῖσο καὶ ἐξεῖχε  $0.115$  ἀπὸ τὸ πεδίο τῶν ἀναγλύφων.

Τὸ γεῖσο καταλήγει σὲ ἄβακα ὕψ.  $0.01$  κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὑπάρχει ἀπλὸ κοίλο κυμάτιο (cavetto). Τὸ ὕψος τοῦ ἄβακα καὶ τοῦ κυματίου εἶναι  $0.05$ . Μετὰ τὸ cavetto θὰ ὑπῆρχε ἐπίθετο γλυπτὸ κυμάτιο, ἰωνικὸ ἢ λέσβιο, πού ἔχει χαθεῖ καὶ τοῦ ὁποίου ἡ ὑπαρξὴ ἀφ' ἐνὸς εἶναι ἀναγκαία γιὰ λόγους μορφολογικοὺς, ἀφ' ἑτέρου συμπεραίνεται ἀπὸ τὸρμους γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ γίνεῖ λόγος παρακάτω. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἄβακα καὶ τοῦ κυματίου εἶναι ἐντελῶς λεῖα ἐνῶ οἱ δυὸ ἐπιφάνειες τῆς ἐσοχῆς πού ἀκολουθεῖ — πού δεχόταν τὸ ἐπίθετο κυμάτιο — εἶναι δουλεμένες μὲ ψιλὸ βελονάκι, μιὰ ἐπιπλέον ἔνδειξη ὅτι δὲν ἦταν ὁρατές. Λεῖα εἶναι μόνον ταινία πλάτους  $0.015$  στὴν ἐξωτερικὴ παρυφὴ τῆς ὀριζόντιας πλευρᾶς τοῦ γείσου.

Τὸ γεῖσο, ὅπως περιγράφηκε, ὑπῆρχε μόνον στὴν πρόσθια καὶ στὶς δυὸ πλάγιες πλευρές. Στὴν πίσω πού δὲν εἶχε ἀνάγλυφα καὶ ἡ ὁποία ἦταν δύσκολα ὁρατὴ, ὑπῆρχε μόνον τὸ μέρος πού περιλαμβάνει τὸν ἄβακα μὲ τὸ cavetto. Ἀναγκαστικὰ ἔλειπε, στὴν πλευρὰ αὐτή, τὸ γλυπτὸ κυμάτιο.

Τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐπίθετου κυματίου πιστοποιοῦν πέντε τὸρμοι πού σώζονται στὴν κάθετὴ ἐπιφάνεια, τὴ δουλεμένη μὲ τὸ βελονάκι, κάτω ἀπὸ τὸ γεῖσο τοῦ ἐπικράνου. Ἀπὸ αὐτοὺς μόνον ἓνας διατηρεῖται ἀκέραιος. Ἐχει μῆκος  $0.032$ , πλ.  $0.006$  καὶ βάθ.  $0.02$ , ἀποτελεῖ δηλαδὴ μιὰ βαθιὰ ἐντομή. Σ' αὐτὴν πού σώζεται ἀκέραια δὲν ὑπάρχει μολυβδοχόηση καὶ οὔτε ἦταν δυνατό νὰ γίνεῖ, ἄρα εἶχε γεμίσει μὲ κάποιο ὕλικο πού φθάρηκε μὲ τὰ χρόνια χωρὶς ν' ἀφήσει λείψανα καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ ξύλο.

Οἱ τὸρμοι αὐτοὶ λοιπόν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώζονται πέντε ἀλλὰ θὰ ἦταν περισσότεροι, γεμάτοι μὲ κομμάτια ξύλου, εἶχαν τὴ χρησιμότητα τῶν σημε-



ρινῶν βυσμάτων. Στὸ ξύλο ἦταν στερεωμένο τὸ ἐπίθετο κυμάτιο μὲ καρφιά πὺλ πιθανὸν θὰ ἦταν χάλκινα. Τὸ κυμάτιο ὕσως ἦταν χάλκινο ἢ καὶ ἀπὸ κάποιο ἄλλο ὕλικό πὺλ συνηθιζόταν στὴ γλυπτικὴ κατὰ τὸν 5ο αἰ. π.Χ.

### Τὸ ὑπόβαθρο

Γιὰ τὴν εὕρεση τοῦ υποβάθρου δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀπολύτως βοήθεια. Μόνο ἂν βρισκόταν ὁλόκληρο θὰ μπορούσε νὰ ταυτιστεῖ. Πιθανὸν ὅμως εἶναι ὅτι σ' αὐτὸ τὸ μέρος τῆς βάσης ἀνήκει τὸ ὠραῖο τεκτονικὸ μέλος πὺλ δημοσιεύουν οἱ Dilettanti μὲ τὸ ὑπόμνημα: A base molding likewise found within the cella; it is conjectured to have been the base of the antepagments, and to have been continued around the interior of the cella. Τὸ θραῦσμα πὺλ περιγράφει ὁ Gandy ἔχει στὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ γλυπτὸ ἀστράγαλο καὶ ἀκολουθοῦν τροχίλος, σπείρα μὲ ἀνάγλυφο πλοχμὸ καὶ δεῦτερος τροχίλος. Τὸ θραῦσμα αὐτὸ δὲν ἔχει βρεθεῖ ἀκόμη, σώζονται ἀρκετὰ κομμάτια ἀπὸ τὸ ἴδιο μνημεῖο τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ὅπωςδὴποτε σχέση μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ, ὅπως νόμιζε ὁ Gandy.

Ἐνα ἀπὸ τὰ κομμάτια, ἀπὸ πεντελικὸ ὅπως εἰπώθηκε μάρμαρο, ἔχει ὕψος 0.175 καὶ ἀποτελεῖ τὴν πίσω ἀριστερὴ γωνία τοῦ υποβάθρου τῆς βάσης, γιὰτὶ ἐνῶ τὸν πλοχμὸ τὸν βρίσκουμε στὴν ἀριστερὴ πλευρά, δὲν ὑπάρχει στὴν πίσω. Ὅπως λοιπὸν συμβαίνει μὲ τὸ ἐπίκρανο καὶ τὸν κορμὸ τῆς βάσης, τὸ ὑπόβαθρο εἶχε μόνο τις τρεῖς πλευρὰς κοσμημένες μὲ τοὺς ἀστραγάλους καὶ τὸν πλοχμό. Στὴν πίσω πλευρὰ συνεχίζονται οἱ τροχίλοι καὶ ἡ σπείρα χωρὶς τὸν ἀνάγλυφο διάκοσμό τους (εἰκ. 5).

Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ υποβάθρου εἶναι δουλεμένη μὲ χτένι. Ταινία πλ. 0.09 γύρω γύρω εἶναι βαθύτερα δουλεμένη, περίπου 0.002, γιὰ νὰ μὴν ἀκουμπάει στὴν πλίνθο καὶ ὑφίσταται, τὸ κυμάτιο πὺλ ἐξέχει καὶ ἔχει μικρότερη ἀντοχή, τὴν πίεση τοῦ βάρους τοῦ μνημείου.

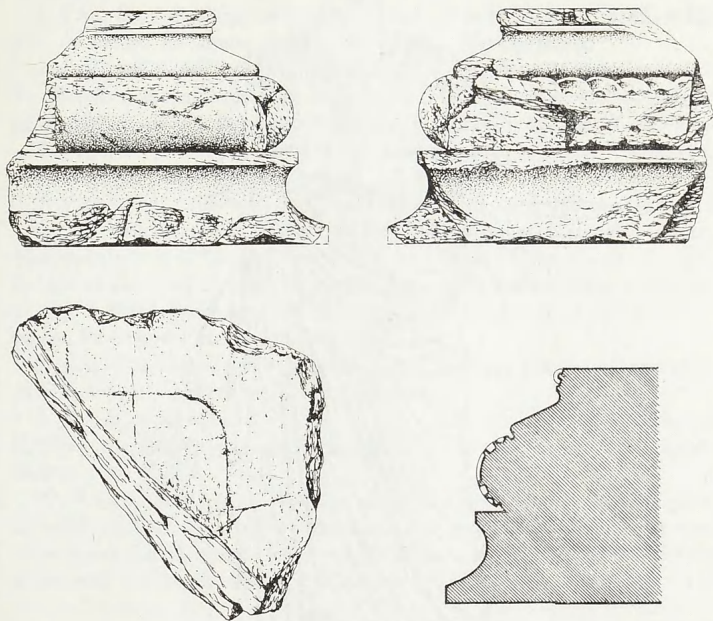
Ἡ βάση ὅπως περιγράφηκε, θὰ ἦταν τοποθετημένη πάνω σὲ χαμηλὴ μαρμαρίνη πλίνθο, ἀπλή, χωρὶς καμιὰ διακόσμηση, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναπαρασταθεῖ (εἰκ. 6).

### Νέα γλυπτὰ θραύσματα τῆς βάσης

Ἡ ἔρευνα τῶν χωμάτων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στάη ἀπέδωσε νέα γλυπτὰ θραύσματα, πλέον ἐκείνων πὺλ δημοσίευσε ὁ Καλλιπολίτης, ὁρισμένα μάλιστα συμπληρώνουν γνωστὰς ἤδη μορφές. Οἱ ἀριθμοὶ καταλόγου εἶναι τοῦ Ραμνοῦντος.

1. (Ἀρ. 399). Τμῆμα τοῦ σώματος τῆς μορφῆς Ἑθν. Μουσ. 211, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν μηρῶν ἔως τὰ γόνατα, ὕψ. 0.095. Μὲ τὸ νέο εὑρημα τὸ σῶμα

συμπληρώνεται έντελῶς, ἐκτὸς τῶν ἄκρων ποὺ λείπουν. Ἡ μορφή αὐτὴ ποὺ ταυτίστηκε διαφορετικὰ ἀπὸ τοὺς μελετητές, εἶναι ἡ τελευταία ἀπὸ τ' ἀριστερὰ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τῆς βάσης (πίν. 108).



Εἰκ. 5. Τομή καὶ ὄψη τοῦ κυματίου τοῦ ὑποβάθρου τῆς βάσης.

2. (Ἀρ. 463). Τὸ πάνω μέρος, ἕως τὴν ἀρχὴν τοῦ λαιμοῦ, τοῦ κορμοῦ τῆς μορφῆς 4948 (Μενέλαος κατὰ τὸν Καλλιπολίτη) στὴν ὁποία ἀρμόζει. Τὸ παλιὸ θραῦσμα ἦταν πολὺ μικρὸ καὶ ἀποσπασματικὸ, μὲ τὸ νέο ὅμως ἀποκαλύπτεται ἓνας ἀντρικός κορμὸς μὲ γυμνὸ τὸ στήθος, τὸ δεξιὸ χέρι σὲ ἔκταση ἢ κάπως ὑψωμένο καὶ μὲ χλαμύδα ποὺ δένεται μὲ πόρπη στὸν ἀριστερὸ ὦμο. Ὑψ. 0.075 μ. Τὸ νέο γλυπτὸ παρουσιάζεται ὡς τὸ καλύτερα ἐπεξεργασμένο γλυπτικὰ, σχετικὰ μὲ τὰ ἄλλα θραύσματα τῆς βάσης. Στὴ δημιουργία τῆς ἐντύπωσης αὐτῆς συντελεῖ ἡ θαυμάσια διατήρηση τῆς ἐπιφάνειάς του ποὺ θυμίζει ἐλεφαντόδοντο. Τὸ γυμνὸ σῶμα ἔχει ὑποστῆ τέλεια ἐπεξεργασία ἐνῶ τὸ ροῦχο παρουσιάζει λεπτότητα καὶ φυσικότητα νατουραλιστικὴ (πίν. 9α).



Εἰκ. 6. Ἀναπαράσταση τῆς βάσης μετὶ τὸ ἀγαλμα τῆς Νέμεσης.



3. (Ἀρ. 464). Θραῦσμα τὸ ὁποῖο ἐνώνει τὸ 213, τὸ 4941 καὶ τὸ ΒΚ 1457, ὕψ. 0.095. Τὸ νέο σύνολο, ὅπως εἰπώθηκε, ἴσως νὰ εἶναι τὸ κάτω μέρος τῆς γυναικείας μορφῆς 209 + 4960, τρίτης ἀπὸ ἀριστερὰ τῆς πλευρᾶς τῆς ὕψης (πίν. 10β).

4. (Ἀρ. 465). Θραῦσμα ποῦ ἐνώνει τὸ 210 καὶ τὸ 4958, ὕψ. 0.05, πλ. 0.12, μήκ. 0.175. Τὸ νέο σύνολο ἀνήκει στὴν πρόσθια ὄψη τῆς βάσης.

5. (Ἀρ. 466). Δεξιὸς μηρὸς ἀπὸ τὸ μέσο του περίπου ὡς καὶ τὸ γόνατο. Τὸ πόδι εἶναι ἐλαφρὰ λυγισμένο, τὸ ἱμάτιο ποῦ τὸ καλύπτει σχηματίζει πτυχές με ἡμικύκλια στὸ πλάι ἐνῶ κάτω ἀπὸ αὐτὸ εἶναι αἰσθητὸ τὸ σῶμα. Ὑψ. 0.065 μ.

6. (Ἀρ. 467). Δεξιὰ κνήμη ἀπὸ τῆ μέση της ὡς τὸν ἀστράγαλο σχεδόν, με πλούσιες καὶ πολὺ ἐκτυπες πτυχές. Ὑψ. 0.057.

7. (Ἀρ. 468). Δεξιὸ ἄκρο πόδι, γυμνό. Λεῖπει τὸ μέρος ἀπὸ τὸν ταρσὸ καὶ πίσω. Ἡ σόλα ξεχωρίζει ἔντονα, δὲν δηλώνονται πλαστικὰ ὅμως οἱ ἱμάντες τῶν σανδαλιῶν οἱ ὁποῖοι θὰ ἦταν ζωγραφισμένοι. Τὸ μεγάλο δάκτυλο ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ ἄλλα ἐνῶ τὸ μικρὸ εἶναι στραμμένο πρὸς τὰ μέσα. Μήκ. 0.049, ὕψ. 0.025. Ἡ ἐπεξεργασία καὶ ἡ διατήρησή του εἶναι ἐξαιρετική. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια διακρίνονται ἔντονα ἔχνη λίμας.

8. (Ἀρ. 469). Ἀριστερὸ γόνατο λυγισμένο· τὸ ροῦχο ποῦ τὸ καλύπτει σχηματίζει πτυχές. Ἀρκετὰ φθαρμένο. Ὑψ. 0.045.

9. Τρῆμα, πολὺ ἐφθαρμένο, ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος, συμφυεὲς με τὴ βάση, τῆς ἀριστερῆς γωνιακῆς μορφῆς 212 τῆς πρόσθιας ὕψης τῆς παράστασης.

10. (Ἀρ. 470). Ὁ δεξιὸς ὤμος, με μικρὸ μέρος τοῦ βραχίονα καὶ ἐλάχιστο τοῦ στήθους, ὕψ. 0.08, ἀπὸ τὸ σῶμα ἄντρα κατ' ἐνώπιον με χλαμύδα. Ἀνήκει στὴν πρώτη ἀπὸ ἀριστερὰ μορφὴ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τῆς βάσης στὴν ὁποία ἀνήκει καὶ τὸ θραῦσμα τοῦ Ἐθν. Μουσείου 4943 (πίν. 10γ).

#### Η ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΒΑΣΗΣ

Σύνοψη καὶ κριτικὴ τῶν παλαιότερων ἀναπαραστάσεων τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως καὶ περιγραφὴ τῶν γλυπτῶν λειψάνων της γίνεται ἀπὸ τὸν Β. Καλλιπολίτη σὲ πρόσφατη μελέτη του (Ἡ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς Ραμνουσίας Νέμεσης, ΑΕ 1978, 1 - 87 πίν. 1 - 32), ὥστε περιττεῖται ἡ ἐπανάληψη, τουλάχιστον τώρα, γνωστῶν πραγμάτων. Τὰ νέα εὐρήματα ὅμως ἀνατρέπουν ἐντελῶς, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους, τὶς παλιὲς ἀπόψεις γιὰ τὶς διαστάσεις τῆς βάσης, τὴν τεκτονικὴ μορφή της καὶ τὴ σύνθεση τῆς ἀνάγλυφης παράστασής της. Στὴ βάση, ὅπως σώζεται σήμερα στὸν Ραμνουῦντα, ἀφ' ἐνὸς κολλοῦν ὀρισμένες ἀνάγλυφες μορφές καὶ ὀρίζεται, χωρὶς ἀμφισβήτηση, ἡ θέση τους, ἀφετέρου ἀπὸ τὰ ἔχνη τῆς ἀπόσπασης τῶν μορφῶν ἢ τὰ λείψανά τους, ποῦ διασώθηκαν ἐπάνω στὴ βάση, ὀρίζεται ἡ θέση καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν μορφῶν.

Π ρ ό θ ι α π λ ε υ ρ ά. Ἀνάγλυφη παράσταση ὑπῆρχε στὶς τρεῖς πλευρὲς τῆς βάσης ἐνῶ ἡ τέταρτη, ἡ πίσω, ἦταν λειασμένη μὲ λεπτὸ χτένι. Στὴν πρόσθια πλευρὰ εἰκονίζονταν ὁκτώ μορφές. Πρώτη ἀπὸ ἀριστερὰ εἶναι ἡ ἀντρικὴ μορφή Ἐθν. Μουσ. 212, ποὺ συμπληρώθηκε μὲ νέο θραῦσμα· ἀπὸ τῇ δεύτερῃ σώζονται μόνο τὰ ἔγχνη τῆς ἀπόσπασης. Ἡ τρίτη μορφή εἶναι γυναίκα καὶ σ' αὐτὴν ἀνήκει ὁ κορμὸς Ἐθν. Μουσ. 209 καὶ τὸ θραῦσμα 4960, πιθανὸν δὲ καὶ τὰ συγκολλημένα κομμάτια 213 + BK 1457 + 4941 ποὺ ἐνώθηκαν μὲ τῇ βοήθεια νέου θραύσματος. Ἀπὸ τὴν τέταρτη μορφή δὲν σώζεται τίποτε γιὰτὶ μᾶς λείπει τὸ τμήμα τῆς βάσης ὅπου αὐτὴ εἶχε γλυφεῖ. Στὴν πέμπτη ἀνήκει τὸ κεφάλι 203 ποὺ στρέφεται πρὸς τ' ἀριστερὰ ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἕκτη, ποὺ ἦταν γυναίκα, σώζονται στὴ βάση, πτυχὲς ἱματίου ποὺ κάλυπτε τὸ κεφάλι τῆς, ποὺ καὶ αὐτὸ ἦταν στραμμένο πρὸς τ' ἀριστερὰ. Ἀπὸ τὴν ἑβδομῇ καὶ τὴν ὄγδοῃ μορφή σώζονται στὴ βάση ἔγχνη, δὲν ὑπάρχουν ὅμως στοιχεῖα ποὺ νὰ ἐπιτρέπουν ἀκόμη οἰαδήποτε εἰκασία γιὰ τὸ φύλο τους (παρένθ. πίν. Α', πίν. 10α).

Ἀ ρ ι σ τ ε ρ ῇ π λ ε υ ρ ά. Στὴν πλευρὰ αὐτὴ εἰκονίζονταν, ἀπὸ τ' ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, πιθανὸν τέσσερις μορφές. Ἡ πρώτη εἶναι ὁ ἀντρικὸς κορμὸς 4952, ἡ δεύτερη ἀκόμη ἀκαθόριστη. Στὴ συνέχεια σώζεται λείψανο ἀναγλύφου ποὺ ὁ Καλλιπολίτης ἀποδίδει σὲ οὐρὰ ἀλόγου, μάλιστα στὸ ἄλογο τοῦ Ἐπόχου καὶ τὸ συνδυάζει μὲ τὸ πίσω δεξιὸ πόδι τοῦ ἀλόγου τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς. Τὸ τμήμα δεξιᾶ τῆς «οὐρᾶς» λείπει κατὰ μέγα μέρος, δὲν εἶναι ὅμως ἀρκετὸ γιὰ νὰ περιλάβει ἕνα ἄλογο, ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς. Ἀκολουθεῖ μεγάλου ἔχους ἀπὸ ἀπόσπαση μορφῆς μὲ λείψανα πτυχῶν χλαμύδας ἴσως, ποὺ ἀνεμίζει (παρένθ. πίν. Α', πίν. 9α).

Δ ε ξ ι ᾶ π λ ε υ ρ ά. Στὴν πλευρὰ αὐτὴν ὑπῆρχαν τέσσερις μορφές. Ἡ πρώτη ἀριστερὰ εἶναι ἄντρας μὲ χλαμύδα· σώζεται ὁ δεξιὸς γυμνὸς ὤμος στὸν ὁποῖο πορπώνεται ἡ χλαμύδα, μὲ μικρὸ μέρος τοῦ βραχίονα καὶ ἐλάχιστο τοῦ στήθους. Οἱ πλούσιες πτυχὲς τῆς χλαμύδας σώζονται στὸ σῶμα τῆς βάσης. Στὴ μορφή αὐτὴ ἀρμόζει τὸ θραῦσμα Ἐθν. Μουσ. 4943 ποὺ ὁ Καλλιπολίτης ἀπέδωσε στὴ Νέμεση. Ἀκολουθεῖ στὴν παράσταση ἄλογο ποὺ κατευθύνεται ἀριστερὰ, στὸ ὁποῖο ἀνήκει, πιθανόν, τὸ κεφάλι ἀλόγου 207. Ἡ τρίτη μορφή εἶναι, ἴσως, ἀντρικὴ καὶ θὰ συνόδευε τὸ ἄλογο. Τέταρτη καὶ τελευταία εἶναι ἡ ἀντρικὴ μορφή 211 + 4946 ποὺ συμπληρώνεται μὲ νέο κομμάτι τὸ ὁποῖο βρέθηκε στὶς νέες ἔρευνες (παρένθ. πίν. Α', πίν. 9β, 10δ).

Η ΒΟΡΕΙΑ ΙΕΡΑ ΟΔΟΣ. Στὴ Βόρεια Ἱερὰ Ὀδὸ ἔγιναν τὴ χρονιὰ τούτῃ ἔρευνες στὸν περίβολο τοῦ Διογετίτου, δυτικὰ του καὶ στὸν ἀνώνυμο περίβολο ποὺ ἐρεύνησα τὸ 1975 (ΠΑΕ 1975, 30 - 33). Στὸ τμήμα τοῦτο τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ οἱ περισσότεροι περίβολοι εἶναι ἐπώνυμοι (Διογετίτου, Μνησικρατείας, Πυθάρχου, Φανοκράτους, Ἱεροκλέους, Ἀθηνόδωρου - Δρομοκλέους), σώζονται καλύτερα καὶ ἡ λεηλασία ποὺ ἔχουν ὑποστεῖ

ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους εἶναι μικρότερη, ἂν τῇ συγκρί-  
νουμε μὲ τῶν περιβόλων τῆς Νότιας 'Ιερᾶς 'Οδοῦ.

Ο ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ  
ΤΟΥ ΔΙΟΓΕΙΤΟΝΟΣ

Προκειμένου νὰ διαμορφωθεῖ ἡ Βόρεια 'Ιερὰ 'Οδός, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Διογείτονος, ἔγινε σχο-  
λαστικὸς καθαρισμὸς τοῦ βραχῶδους ἐδάφους τῆς καὶ  
ἐρευνήθηκαν ὅλες οἱ ρωγμές του. Μέσα σ' αὐτὲς βρέθηκαν τρία θραύσματα  
γλυπτῶν τὰ ὁποῖα κόλλησαν στὸ ἄγαλμα 3838 τοῦ 'Εθνικοῦ Μουσείου, τὸ πρῶ-  
το στὸ λαϊμὸ, τὸ δεύτερο σὲ πτυχή τοῦ ἱματίου καὶ τὸ τρίτο στὸ δεξιὸ ἀγκῶνα.  
Οἱ συγκολλήσεις αὐτὲς ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία γιατί ἀποδεικνύουν, πέρα ἀπὸ  
κάθε ἀμφιβολία, πὼς τὸ γυναικεῖο ἄγαλμα 3838, εὔρημα ἀρχαιοκαπήλων, ποὺ  
εἶχα ἀποδώσει στὸ δεύτερο ναῖσκο τοῦ περιβόλου (ΠΑΕ 1976, 25), ἀνήκει  
πραγματικὰ σ' αὐτόν, ἀφοῦ ὑπάρχει πλεόν ἀναμφισβήτητη ἀνασκαφικὴ ἀπόδειξη.

'Ερευνα τῶν παλαιῶν μπάζων ποὺ βρίσκονταν στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Β.  
'Ιερᾶς 'Οδοῦ, ἀπέναντι ἀπὸ τὸν περίβολο, ἀπέδωσε θραύσματα ἀπὸ τὶς πλιν-  
θοὺς τοῦ μνημείου, ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ ἐπίστεψη τοῦ μεγάλου ναῖσκου του καὶ ἀπὸ  
τοὺς ὀρθοστάτες καὶ τὶς παραστάδες τοῦ ἴδιου ναῖσκου. Βρέθηκαν ἐπίσης κομ-  
μάτια ἀπὸ μεγάλο ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τοῦ 4ου αἰ., τὰ ὁποῖα κόλλησαν μὲ τὰ  
κομμάτια 173, 180 καὶ 199 τῆς ἀποθήκης. Στὸ σύνολο ποὺ δημιουργήθηκε  
κόλλησαν 14 ἄλλα κομμάτια τῆς ἀποθήκης χωρὶς ἀριθμὸ καὶ τῶν ὁποίων ἡ  
προέλευση ἦταν ἄγνωστη. Τὸ ἀνάγλυφο ποὺ δημιουργήθηκε εἶναι φθαρμένο  
σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ καὶ ἔχει πολλὰς ἐλλείψεις. Εἶναι φανερὸ ὅτι θρυμματί-  
στηκε πολὺ νωρὶς καὶ τὰ θραύσματά του ἔμειναν νὰ φθεῖρονται γιὰ ἑκατοντά-  
δες χρόνια στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὶς ἔντονες  
καιρικὲς συνθήκες τοῦ Ραμνουῦντος.

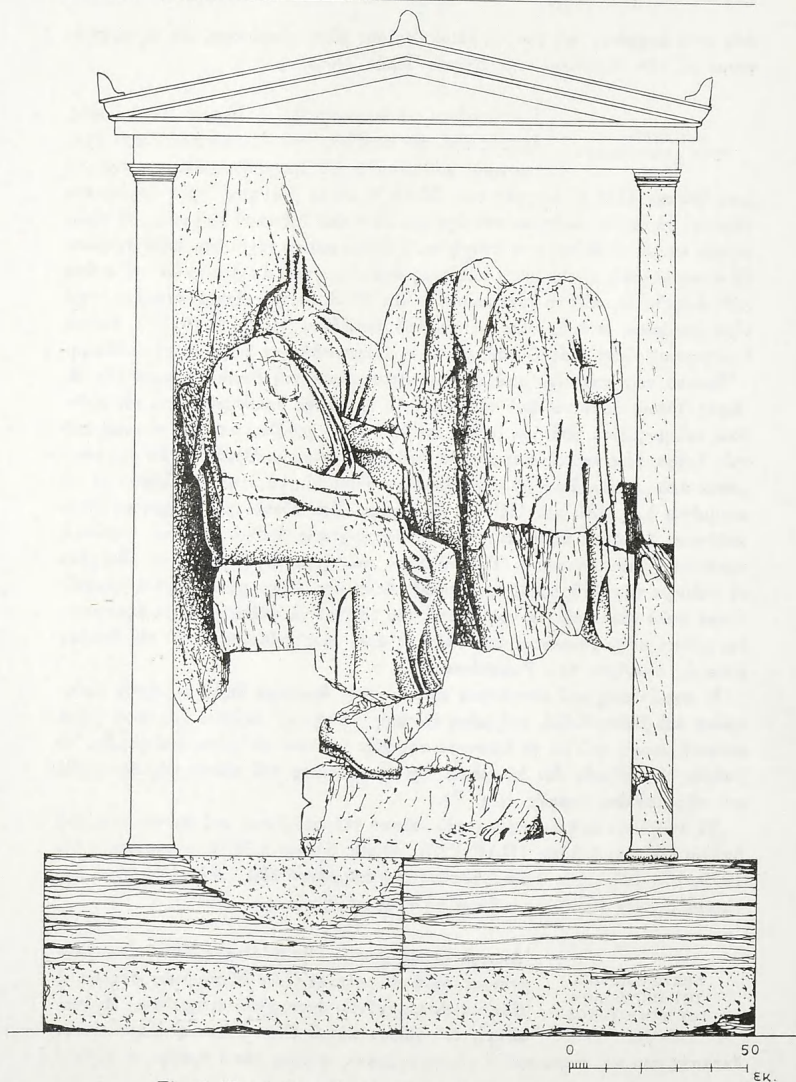
Ἡ παράσταση τοῦ ἀναγλύφου εἶναι τούτη: ἀριστερὰ ὑπάρχει μορφὴ καθι-  
σμένη ποὺ βλέπει δεξιὰ, στὴ μέση δεύτερη μορφὴ κατ' ἐνώπιον καὶ δεξιὰ ὄρθια  
ἀντρικὴ μορφὴ ποὺ μὲ τὸ ἀριστερὸ τῆς χέρι κρατᾷ τὸ ἱμάτιο ποὺ φοράει. Ὁ  
βαθμὸς τῆς φθορᾶς δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἐξακριβώση τοῦ φύλου τῆς ἀριστερῆς  
καὶ τῆς μεσαίας μορφῆς (εἰκ. 7).

Τὸ ἀνάγλυφο ἀνήκει στὸ μεσαῖο ναῖσκο τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος τοῦ  
ὁποίου σώζεται ἡ βάση (ΠΑΕ 1975, 20 εἰκ. 8) καὶ ἡ δεξιὰ παραστάδα (ΑΕ  
1979, 18 - 19). Στὴν ἀναπαράσταση ποὺ παραθέτω ἐδῶ ἡ ἐπίστεψη εἶναι ἀε-  
τωματικὴ, δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἦταν καὶ ὀριζόντια.

ΕΡΕΥΝΑ ΔΥΤΙΚΑ  
ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΟΛΟΥ  
ΤΟΥ ΔΙΟΓΕΙΤΟΝΟΣ

'Ανατολικά καὶ δυτικὰ τῆς Β. 'Ιερᾶς 'Οδοῦ ἀποκαλύ-  
πτονται κατὰ καιροὺς λείψανα ἐπιτύμβιων στηλῶν ἢ  
μέλη καταστραμμένων ἐπιτύμβιων μνημείων. Ἡ ἀνα-  
σκαφὴ τοῦ χώρου αὐτοῦ εἶναι δύσκολη ἐξαιτίας τῆς  
ἐκτασῆς του καὶ παρουσιάζει μειονεκτήματα, κυρίως γιατί πρέπει νὰ κοποῦν





Εἰκ. 7. Ἐπιτύμβιος ναῖσκος τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτanos.

οὐ θάμνοι πού τὸν καλύπτουν, καὶ ὄχι ἐπιθυμητό. Φέτος ὁμως μὲ τὴν εὐκαιρία νέας ἐρευνας γιὰ τὴν εὕρεση τῶν μελῶν τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος, ἔγινε μικρὴ ἀνασκαφὴ δυτικὰ τοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 20 μ. Ἀποκαλύφθηκε θεμελίον τοίχου μήκους 4.50 μ. μὲ κατεύθυνση ΝΑ - ΒΔ, κατασκευασμένου ἀπὸ ἀργούς λίθους ἢ λίθους κατεργασμένους, σὲ δεύτερη χρῆση. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ θεμελίον, πού ἴσως νὰ ἀνήκει σὲ πρόχειρο ταφικὸ περίβολο, ὑπάρχει σωρὸς λίθων πού ἀνήκουν στὴν ἀνωδομία τοῦ θεμελίου. Ἐπάνω στὸ σωρὸ βρέθηκε ἡ ἀκόλουθη ἐπιτύμβια στήλη:

(462). Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο λειψὴ πάνω καὶ κάτω ὕψ. 1.06 μ., πλ. 0.53 - 0.56 μ., πᾶχ. 0.18 μ. Κάτω ἀπὸ δύο ρόδακες διαμ. 0.13 μ. εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφή ὕψ. γρ. 0.025 μ. Στὸ κάτω μέρος τῆς στήλης σώζεται τὸ πῶμα καὶ ἡ ἀρχὴ τῶν λαβῶν ἀνάγλυφης λουτροφόρου. Τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ἀριστο[. . . .] Χιωνίδο[υ]

[Ἀ]ριστον[ικ]η Φανοδῆ[μο]

[Εἰτ]εαίου

ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ Συνεχίστηκε καὶ τελείωσε φέτος ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἀνω-  
νυμου περιβόλου τῆς Β. Ἱερᾶς Ὁδοῦ πού εἶχα ἐρευ-  
νῆσει πρόχειρα τὸ 1975 (ΠΑΕ 1975, 30 - 33). Ἡ ἀνασκαφὴ ἔγινε στὸ δρόμο ἔμπρὸς ἀπὸ τὸ μνημεῖο καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου. Ἀπὸ τῆς φετινῆς ἐρευ-  
να προκύπτει ὅτι σὲ παλιότερα χρόνια, ἄγνωστο πότε ἀλλὰ ὅπωςδὴποτε ὄχι  
στὸ πρόσφατο παρελθόν, ἔγινε ἔμπρὸς ἀπὸ τὸ μνημεῖο ἀνασκαφὴ ἀπὸ ἀρχαιο-  
λόγο. Τὰ χώματα τοῦ χώρου ὅπου ἔγινε αὕτῃ ἡ ἀνασκαφὴ ἦταν καθαρά, χωρὶς  
θραῦσματα μαρμάρων. Οἱ μαρμαρόπλινθοι εἶχαν μετακινηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ  
τοὺς θέση, τῇ θέσῃ δηλαδὴ ὅπου εἶχαν πέσει στὸ δρόμο κατὰ τὴ στιγμή τῆς  
καταστροφῆς τοῦ περιβόλου, γιὰ τὴ διευκόλυνση αὐτῆς τῆς ἀγνωστῆς ἀνασκα-  
φῆς. Χαρακτηριστικὸ εἶναι πὼς μέσα στὰ σκαμμένα χώματα βρέθηκαν κού-  
τσουρα σκίνων, κομμένα μὲ τσεκούρι ἢ πρίονι (εἰκ. 8, πίν. 6).

Μέσα στὰ μπάζα τῆς παλιᾶς ἀνασκαφῆς βρέθηκε ἓνα λειψὸ καὶ φθαρμένο  
ἐπιτύμβιον κινῖο ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο (ἀρ. 458), ὕψ. 0.72 μ., διαμ. 0.24 -  
0.30 μ., ὕψ. γρ. 0.018 - 0.024 μ. Τοῦ 2ου - 1ου αἰ. π.Χ.

Κλεαγ[όρας]

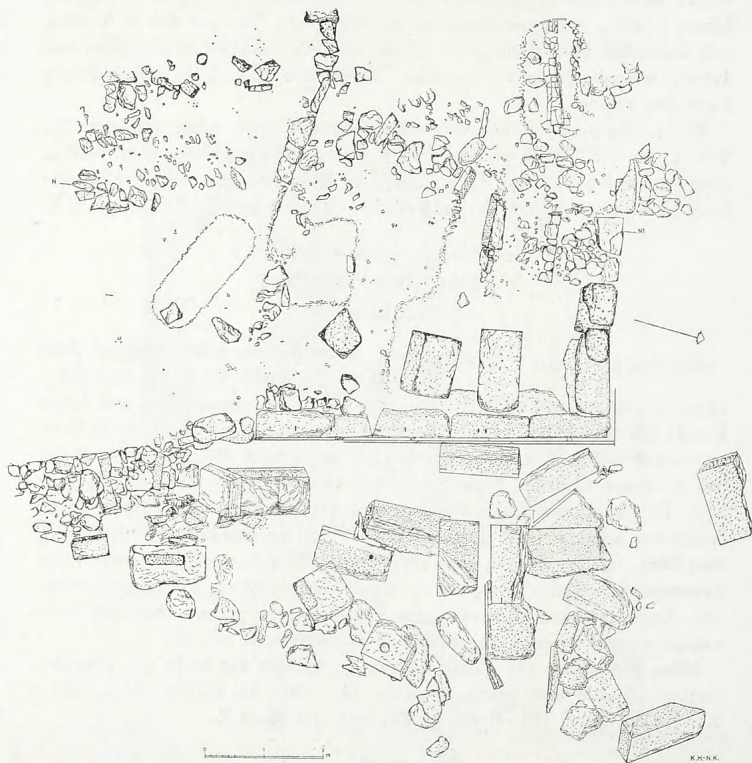
Κλεοβο[ύλου]

Εἰτεα[ῖος]

Στὰ ἴδια μπάζα βρέθηκε καὶ θραῦσμα ἀπὸ τὴ μαρμαρόπλινθο τοῦ τάφου  
τοῦ Θεοφάνους (ΠΑΕ 1975, 30 πίν. 11β) μὲ τὰ δύο πρῶτα γράμματα τοῦ  
ὀνόματος (ΘΕ).

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ δρόμου προχώρησε λίγο νοτιότερα ἀπὸ τὴ νότια γωνία

τοῦ περιβόλου. Πάνω στο βράχο βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ ὠραία ἀνάγλυφη ἐπιτύμβια στήλη τοῦ 4ου αἰ. (ἀρ. 460), ὕψ. 1.14 μ., πλ. 0.64 - 0.66 μ., πάχ. 0.12 - 0.15 μ. με ἀέτωμα καὶ ἀνάγλυφες παραστάδες (πίν. 7α). Ἀριστερά



Εἰκ. 8. Ἀνώνυμος περίβολος τῆς Β. Ἱερᾶς Ὁδοῦ, κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

εἰκονίζεται γυναίκα καθισμένη σὲ δίφρο, στραμμένη δεξιὰ, με χιτῶνα καὶ ἱμάτιο τὸ ὅποιο τῆς καλύπτει τὸ κεφάλι καὶ συγκρατεῖται ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ τῆς χέρι. Στὴ μέση τῆς στήλης εἰκονίζεται γυναίκα κατ' ἐνώπιον ἢ ὅποια κρατᾷ με τὸ ἀριστερὸ τῆς χέρι βρέφος, ἐνῶ δεξιὰ τρίτη γυναίκα, ὀρθία, στραμμένη ἀριστερά, ἔχει τὸ ἀριστερὸ τῆς χέρι στὴν ἀντίστοιχη παρειά. Τὸ δεξιὸ



χέρι είναι διπλωμένο κάτω από τὸ στήθος. Οἱ δυὸ ἀκρινὲς γυναικὲς καλύπτουν κατὰ μεγάλο μέρος τὶς παραστάδες. Ἀπὸ τῆ στήλη λείπουν μεγάλα κομμάτια, τὸ κεντρικὸ μέρος τοῦ ἀετώματος, ὡς τὸ στήθος τῆς μεσαίας γυναικας, καὶ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸν κορμὸ τῆς ἀριστερῆς μορφῆς. Στὸ ἐπιστύλιο σώζονται λεῖψανα ἐπιγραφῆς ὕψ. γρ. 0.012 - 0.16 μ.:

*Κλεαγό[ρα - -] ιστρά[τ-]*

Ἐρυνήθηκε ἐπίσης καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου ποὺ καταλαμβάνει τὸ χῶρο τοῦ μονοπατιοῦ ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ Ἱερὸ στὸ φρουρίο. Πίσω (δυτικὰ) ἀπὸ τὶς δυὸ πωροπλίνθους τοῦ θεμελίου τοῦ ἐπιτύμβιου ναῖσκου, σὲ ἀπόσταση 1.50 μ., ἐρυνήθηκε συλημένος λακκοειδὴς τάφος. Οἱ πλευρὲς του εἶναι χτισμένες μὲ ἀργεῖς πέτρες, τμήμα δὲ τοῦ τοίχου τῆς νότιας πλευρᾶς του ἀποτελοῦσε τὸ πᾶν μέρος ἐπιτύμβιας στήλης μὲ τὴν ὄψη πρὸς τὸ χῶμα. Ἡ στήλη (ἀρ. 459) εἶναι ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο ὕψ. 0.635 μ., πλ. ἄνω 0.49 μ., πᾶχ. 0.12 μ. καὶ κοσμεῖται μὲ δυὸ ὀκτωπέταλους ρόδακες διαμ. 0.109 μ. Πάνω ἀπὸ αὐτοὺς ὑπάρχει ἐπιγραφή ὕψ. γρ. 0.025 μ. τοῦ 2ου - 1ου αἰ. π.Χ. (πίν. 5β).

*Κλεόνικος*

*Εὐνικίδου*

*Εἰτεαῖος*

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου, ὅπου βρέθηκε μικρὸ μέρος κρανίου καὶ χάλκινο νόμισμα, χρησιμοποιήθηκε ὑδραυλικὸ κονίαμα γιὰ συνδετικὴ ὕλη. Νότια τοῦ τάφου ἐρυνήθηκε καύση νεκροῦ ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν ὑπῆρξε κανένα εὔρημα.

Δυτικὰ τῆς βόρειας γωνίας τοῦ περιβόλου, σὲ ἀπόσταση 6 μ. ἀπὸ αὐτὴν, ἐρυνήθηκε κεραμοσκεπὴς τάφος ποὺ εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ. Ὁ τάφος ἦταν ἀπλὸς ὀρθογώνιος λάκκος μῆκ. 2.18 μ., πλ. 0.97 μ., χτισμένος γύρω ἀπὸ ἀργεῖς πέτρες ποὺ σώζονταν καλύτερα στὴ βόρεια πλευρά. Οἱ δυὸ στενὲς πλευρὲς τοῦ τάφου κλείνονταν μὲ μιὰ κεραμίδα στρωτήρα, τοποθετημένη ὀρθια, ἐνῶ στὶς μακρὲς εἶχαν τοποθετηθεῖ στρωτῆρες, δυὸ γιὰ κάθε πλευρά.

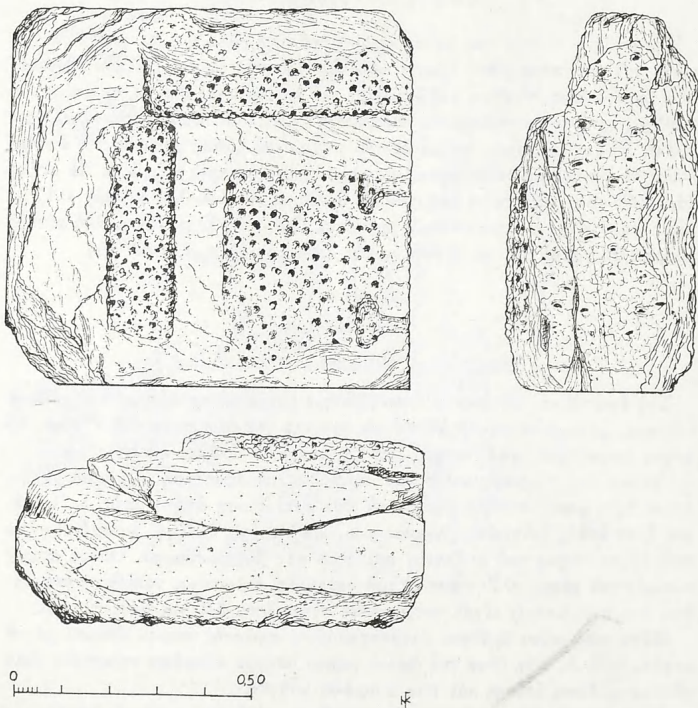
Μέσα στὸν τάφο βρέθηκε καταστραμμένος σκελετὸς νεαροῦ ἀτόμου μὲ τὸ κεφάλι πρὸς Α. Στῇ θέσῃ τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ ὑπῆρχε σιδερένια στλεγγίδα πολὺ φθαρμένη, ὅπως ἐπίσης καὶ τρία σιδερένια καρφιά.

Σὲ ἀπόσταση 30 μ. βόρεια τοῦ περιβόλου καὶ 3 μ. δυτικὰ τῆς νοτιῆς εὐθείας τῆς πρόσοψός του, βρέθηκε μισοχωμένο στὸ χῶμα τὸ πάνω δεξιὸ τμήμα ἀνάγλυφης ἐπιτύμβιας στήλης (ἀρ. 461) τοῦ 4ου αἰ., μὲ ἀέτωμα καὶ παραστάδες, ὕψ. 0.42 μ., πλ. 0.495 μ., πᾶχ. 0.13 μ. Ἀπὸ τὴν ἀνάγλυφη παράσταση σώζεται δεξιὰ κεφάλι νέου ποὺ βλέπει ἀριστερὰ ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι κρατᾷ στλεγγίδα. Ἐμπρὸς του σώζεται τὸ κεφάλι μὲ τὸ λαιμὸ γυναικας καθισμένης πρὸς ἀριστερά. Πλὴν στὸ λαιμὸ τῆς καθισμένης διακρίνεται ὁ πῆχυς τρίτης

μορφῆς πού βρισκόταν στοῦ ἀριστεροῦ μέρους τῆς παράστασης. Στὸ ἐπιστύλιο σώζεται ἐπιγραφή ὕψ. γρ. 0.014 μ. (πίν. 7β):

*Φάνυλλα Θαρρυφίλλη*

Με τὴ νέα ἀνασκαφὴ τοῦ περιβόλου δὲν τροποποιεῖται ἡ ἀναπαράστασή του



Εἰκ. 9. Βάση ἐπιτύμβιου ναύσκου ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἀνώνυμου περιβόλου.

πού δημοσίευσα (ΠΑΕ 1975, 32 εἰκ. 12). Πρέπει μόνο νὰ προστεθεῖ πὼς ἀνάμεσα στὶς λιθοπλίνθους τοῦ περιβόλου σώζεται καὶ τὸ ἀριστερὸ μισὸ μαρμάρινης βάσης ἐπιτύμβιου ναύσκου (εἰκ. 9), ὕψ. 0.40, πλ. 0.85, βάρ. 0.80. Δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀποδειχθεῖ ἂν ἀνήκει στὸν περίβολο ἢ προέρχεται ἀπὸ ταφικὸ μνημεῖο πού βρισκόταν νοτιότερα.

**Ἐπιγραφές τοῦ Ραμνουίντος**

1. Ἡ μεταφορὰ τῶν μελῶν τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως ἔκαμε δυνατὴ τὴ μελέτη τῶν δυὸ μεγάλων κομματιῶν τοῦ βάθρου τοῦ ἀγάλματος τοῦ αὐτοκράτορα Κλαυδίου (IG II<sup>2</sup> 3275· Pouilloux, La Forteresse ἀρ. 47), τὰ ὁποῖα ἐνώθησαν. Σ' αὐτὰ προστέθηκαν καὶ ἄλλα ποὺ βρίσκονταν στὴν ἀποθήκη. Ἔτσι ἔγινε ἡ γραφικὴ ἀναπαράσταση τοῦ βάθρου, καθορίστηκε ἡ θέση τῆς σωζόμενης ἐπιγραφῆς στὴν ὄψη του καὶ ὁ πιθανὸς ἀριθμὸς τῶν στίχων τοῦ κειμένου ποὺ εἶναι χαραγμένο.

Τὸ βάθρο ἔχει ὕψ. 0.678 μ., πλ. 0.985 μ. καὶ βάθ. 0.71 μ. Τὸ ὕψ. γρ. εἶναι 0.035 - 0.045 μ. Ἡ ἐνεπίγραφη ὄψη του εἶναι δουλεμένη μὲ βελονάκι ἐνῶ ἡ πίσω καὶ οἱ πλάγιες εἶναι λεῖζες. Ἴσως λοιπὸν τὸ βάθρο χρησιμοποιοῦντο γιὰ δεύτερη φορὰ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. γιὰ νὰ τιμηθεῖ ὁ Κλαύδιος καὶ ἡ ἐπιγραφὴ χαραχτοῖς στὴν ἀνεπίγραφη ὄψη ποὺ ἦταν ἀδρότερα ἀπὸ τίς ἄλλες δουλεμένη. Δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀποδειχθεῖ ὅμως ὅτι ὑπῆρχε ἐπιγραφὴ στὴ σημερινὴ πίσω ὄψη τοῦ βάθρου γιὰτι λείπει μεγάλο μέρος ἀπὸ αὐτὴν καὶ εἰδικὰ τὸ τμήμα ἐκεῖνο ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ χαραχθεῖ ἡ παλαιότερη ἀνάθεση. Ἡ πάνω ὄψη τοῦ βάθρου δὲν ἔχει τὸρμο γιὰ τὴ σύνδεση μὲ τὸ ἐπικράνο (εἰκ. 10, πίν. 11).

[ - - ] IOIMETEXON

ΙΑΥΓCΘ

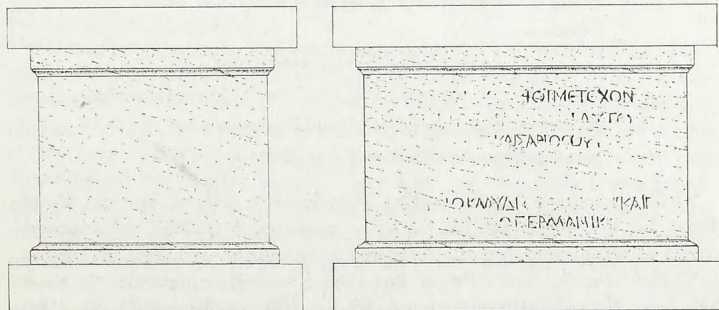
[ - - ] Καίσαρι θεοῦ νί[ω- -]

[ - - - - - ]

[ - - - - - ]

[ - - ] ΙΟΚΛΑΥΔΙΟ --- ΚΑΙΓ

[ - - - ] ΟΓΕΡΜΑΝΙΚ [ - - - ]



Εἰκ. 10. Ἀναπαράσταση τοῦ βάθρου τοῦ αὐτοκράτορα Κλαυδίου.



Σὲ ἀνασκαφὴ οἰκοπέδου, στὴ Σκάλα Ὠρωποῦ, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ χῶρο ποὺ προσορμίζονται τὰ πορθμεῖα, βρέθηκαν δύο στήλες, οἱ ὁποῖες ἀπὸ τὸ μάρμαρό τους (Ἀγ. Μαρίας) καὶ τὸ περιεχόμενό τους ἀναγνωρίστηκαν ἀμέσως ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸν Ραμνοῦντα. Περιπτώσεις «περιπλάνησης» ἐπιγραφῶν ὑπάρχουν πολλές, γνωστὲς κυρίως ἀπὸ τὶς ἀναγνωρίσεις καὶ ταυτίσεις τῶν J. καὶ L. Robert. Ἐπιγραφή τοῦ Ραμνοῦντος (IG II<sup>2</sup> 1286· Pouilloux ἀρ. 11) εἶχε βρεθεῖ στὴν Κάτω Βάθεια καὶ εἶχε ἀναγνωριστεῖ ἀπὸ τὸν A. Wilhelm. Ἄλλη βρέθηκε στὰ Νέα Παλάτια τῆς Σκάλας Ὠρωποῦ (Φ. Σταυρόπουλλος, ΑΕ 1934 - 35, 128).

Οἱ δύο νέες στήλες πρέπει νὰ ἀποκομίστηκαν ἀπὸ τὸ φρούριο, πιθανόν, σὲ πολὺ παλιὰ χρόνια, γιατί βρέθηκαν σὲ βάθος 1.50 μ. κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ σημερινοῦ ἐδάφους, μέσα σὲ μπάζωμα ἀπὸ πέτρες τοῦ βούρκου τῆς θάλασσας ἡ ὁποία ἐφθανε ὅπως φαίνεται στὴν ἀρχαιότητα, ἔως τὸ οἰκόπεδο, ἐξαιτίας τῆς παλίρροιας. Στὸ οἰκόπεδο βρέθηκαν οἰκοδομικὰ λείψανα τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς καὶ σὲ ἀπόσταση 15 μ. παλαιοχριστιανικὴ βασιλική.

2. (433). Ἡ πρώτη στήλη εἶναι ὕψ. 0.55 μ., πλ. 0.325 - 0.36 μ., πᾶχ. 0.09 μ. Ὑψ. γρ. 0.008 μ. Στὸ πᾶν μέρος ἔχει κυμάτιο καὶ ἄβακα, κάτω εἶναι λευψή καὶ ἡ ἐπιφάνειά της, ἰδιαίτερα ἀριστερά, εἶναι πολὺ φθαρμένη. Ἐπειδὴ ἡ ἀνάγνωση τοῦ κειμένου της δὲν εἶναι ἀκόμη ἱκανοποιητικὴ, παραθέτω τοὺς πρώτους καὶ τοὺς τελευταίους στίχους γιὰ τοὺς ὁποίους ὑπάρχει βεβαιότητα.

- 1 [Ἐδοξεν] τοῖς στρατενομένοις τῶν πολιτῶν]
- [καὶ τ]οῖς ὑπαῖθροις τοῖς ἐν Ῥαμνοῦντι, Ξενοφίλ[ος]
- 3 [- -]ου Κυδαντίδης εἶπεν· ἐπειδὴ Θεότιμ[ος]
- [πρότερον] τε χειροτονηθεὶς ὑπὸ τοῦ δήμου σ[τ]ρ-
- 5 [ατηγὸς ἐπίστ]ρις ἐπὶ τὴν χ[ώρ]αν τὴν παραλίαν, διετέ-
- [λεσεν- - - - -]
- 25 [- - - - -] δεδόχθαι τοῖς στρατενομέ-
- [νοῖς τῶν πολιτῶν καὶ] τοῖς ὑπαῖθροις τοῖς ἐν Ῥαμνοῦντι
- 27 [ἐπαινέσαι Θεότιμον] Θεοδώρου Ῥαμνούσιον καὶ σ[τ]ε-
- [φανῶσαι χρυσῶι στεφάνωι] ἐπιμελείας [...]

Ὁ Ξενοφίλος [- -]ου Κυδαντίδης εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὸ ψήφισμα Pouilloux, La Forteresse ἀρ. 14, ὡς μέλος τριμελοῦς ἐπιτροπῆς ποὺ ἐπιφορτίστηκε νὰ πραγματοποιήσῃ τὶς τιμὲς ποὺ ἀπονεμίστηκαν στὸ Δημήτριο Φλυέα.

Ὁ Θεότιμος Θεοδώρου Ραμνούσιος εἶναι ὁ γνωστὸς στρατηγὸς τῆς παραλίας, τοῦ 215 π.Χ. (Pouilloux ὅ.π. 89 καὶ 100, ἀρ. 19 = BCH 80, 1956, 69 - 75). Λέγει ἐπίσης τὸ ψήφισμα γιὰ τοὺς Ἀμφιεραῖστες (La Forteresse ἀρ. 14) καὶ ἀνήκει σὲ οἰκογένεια γνωστὴ ἀπὸ τὸν 4ο ἕως τὸ 2ο αἰ. π.Χ. (ὅ.π.

ἀρ. 61). Τὸ ἐπίρρημα τοῦ στ. 5 ποὺ ἔδειχνε πόσες φορές ὁ Θεότιμος διετέλεσε στρατηγὸς τῆς παραλίας, δείχνει ἐπίσης καὶ τὴ σπουδαιότητα τοῦ προσώπου, ποὺ ἔχει ἥδη τονίσει ὁ Pouilloux. Ψηφίσματα τῶν «ὕπαθρων» ὑπάρχουν καὶ ἄλλα γιὰ τὰ ὁποῖα βλ. Υ. Garlan, BCH 102, 1978, 106 - 108.

3. (432). Ἡ δευτέρη στήλη ἀπὸ τῆ Σκάλα Ὁρωποῦ εἶναι ὕψ. 0.485 μ., πλ. 0.47 μ., πάχ. 0.14 μ. Εἶναι καὶ αὕτῃ ἀπὸ μάρμαρο Ἀγ. Μαρίνας καὶ λείπει τὸ πάνω μέρος τῆς. Σώζει δυὸ ἀκέραιους στεφάνους θαλλοῦ καὶ πάνω ἀπὸ αὐτοὺς τὸ κάτω μέρος χρυσοῦ στεφάνου ὅπου σώζονται γράμματα ἐνὸς στίχου τὰ ὁποῖα δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ διαβαστοῦν ἀκόμη ἱκανοποιητικά. Ὑψ. γρ. 0.008 μ.

τὸν ἐπ[ιμε]-  
λητήν  
Λέοντα

τὸν ἐπὶ τοὺς  
παροίκους  
'Αντίμαχον

Ὁ ἐπιμελητὴς Λέων Ἀγνωνος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς Pouilloux, ὅ.π. ἀρ. 13 (=IG II<sup>2</sup> 1311) καὶ ἀρ. 14 (=BCH 80, 1956, 57 - 63) τοῦ 229 π.Χ.(;).

Ὁ Fauvel στὸν Ραμνούντα

Εἶναι γνωστὸ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ γάλλου προξένου Fauvel γιὰ τὸ Μαραθῶνα, ὅπου ἔκαμε καὶ ἀνασκαφές. Ὁ Pouilloux (La Forteresse, 10) δὲν διαπίστωσε ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸν Ραμνούντα, ἀπὸ κάποιο γράμμα του ὅμως πρὸς τὸν Barbié du Bocage, τῆς 11 Μαΐου 1813, ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ Magasin Encyclopédique τοῦ Ὀκτωβρίου 1813 ἀποδεικνύεται ὅτι εἶχε ἀσχοληθεῖ εἰδικὰ μὲ τὸ Ἱερὸ τουλάχιστον. Τὸ τμῆμα τοῦ γράμματος ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

«Des artistes anglais, qui accompagnaient M. Gell, ont fouillé à Rhamnus. Ils ont retrouvé toutes les parties du temple que j'avais vu anciennement et dont j'avais quelques mesures, et près de ce temple une enceinte carrée en polygones irréguliers, dans laquelle ils ont trouvé une statue sans tête de près de cinq pieds de haut, qui est une Isis ou une Junon l'Epousée; je dis l'Epousée, parce qu'elle ressemble à une Junon que je crois vous avoir décrite, et qui est sur un vase où l'on voit un mariage. Elle est aussi semblable aux deux petites Junon qui couronnaient le fronton du temple d'Egine. Je l'ai moulée en plâtre».

## 2. ΡΑΜΝΟΥΣ. ΑΓΓΑΛΜΑ ΝΕΜΕΣΗΣ

(Πίν. 12 - 15)

Συνεχίστηκε και κατά το 1979 η ανάζησηση θραυσμάτων του λατρευτικού αγγάλματος της Νέμεσης στους σωρούς των χωμάτων και λίθων που προέρχονται από τις παλαιότερες ανασκαφές του ιερού. Τα θραύσματα που συγκεντρώθηκαν έφέτος είναι μικρά τεμάχια με πτυχές ένδυμάτων (πίν. 12α - β), αλλά και δύο μεγαλύτερα «τυφλά» κομμάτια. Παράλληλα με αυτή την έρευνα καταβλήθηκε προσπάθεια για συγκολλήσεις θραυσμάτων με σκοπό τη συγκρότηση μεγαλύτερων συνόλων. Από την προσπάθειά μου αυτή, στην οποία έφέτος είχα την πολύτιμη βοήθεια του μαρμαροτεχνίτη κ. Ν. Καραμαλῆ, προέκυψαν σημαντικά αποτελέσματα. Μερικά νέα σύνολα παρουσιάζονται στους πίνακες:

Πίν. 13α - β: όγκος από τον πυρήνα του αγγάλματος που αποτελέστηκε από 75 θραύσματα.

Πίν. 14α: δύο θραύσματα με πτυχές ίματίου από την πίσω πλευρά του αγγάλματος.

Πίν. 14β: τμήμα από το κάτω μέρος του αγγάλματος με πτυχές χιτώνα.

Πίν. 15α: τρία θραύσματα με πτυχές ίματίου από την πίσω πλευρά του αγγάλματος.

Πίν. 15β: θραύσματα πτυχών ίματίου (;)

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΕΣΠΙΝΗΣ



### 3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΑ-ΪΚΗΣ ΤΑΝΑΓΡΑΣ

(Πίν. 16 - 23)

Ἡ ἀνασκαφή περιορίστηκε στὴν ἔρευνα τοῦ μεγάλου νεκροταφείου στὴ θέση «Δένδρο», ὅπου σκάφτηκε συστάδα τάφων (ἀρ. 112 - 118).

Τὸ μεγάλο νεκροταφεῖο στὴ θέση «Δένδρο» ἀπλώνεται σὲ πλαγιὰ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν πρὸς Β πάνω ἀπὸ τὸ στρατιωτικὸ ἀεροδρόμιο τῆς Τανάγρας. Στὶς προηγούμενες ἐκθέσεις μας εἴχαμε ἀναφερθεῖ στὴ μορφή καὶ τὴ σύσταση τοῦ πετρώματος τοῦ λόφου, στὸ ὁποῖο σκάφτηκαν οἱ θαλαμῶτες τάφοι τῆς ὑστερομυκηναϊκῆς περιόδου. Ὁ βράχος εἶναι πολὺ μαλακὸς καὶ ἀποσαθρώνεται εὐκόλως, ἔτσι ὥστε οἱ περισσότεροι τάφοι ὄχι μόνον δὲν διατηροῦν τὶς ὀροφές τους καλὰ, ἀλλὰ ἔχουν ἀλλοιωθεῖ σὲ πολλὰς κατασκευαστικὰς λεπτομέρειες (ἀνώφλια, παραστάδες). Μὲ ἐξάιρεση τοὺς τάφους, ποὺ βρίσκονται στὸ ψηλότερο καὶ συμπαγέστερο σημεῖο τῆς πλαγιᾶς, οἱ ὅποιοι διατηρήθηκαν ἀρκετὰ καλὰ καὶ μερικοὶ ἔχουν ἀφθεῖ ἀνοιχτοί, οἱ ὑπόλοιποι ἔχουν καταρρεῦσει καὶ ἀλλοιωθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴ συστάδα τῶν τάφων ποὺ ἀνασκάφτηκαν στὴ φετινὴ περίοδο τῆς ἀνασκαφῆς. Ἐχὼ ἐπίσης ἐπισημάνει ὅτι ἡ μετατόπιση τῆς λατύπης γιὰ τὴν κατασκευή τῶν τάφων καὶ ἡ ἐπαναχρησιμοποίησή τους γιὰ τὸ γέμισμα τῶν δρόμων, ἡ ζύμωση καὶ ἡ πρόσμιξη τοῦ πετρώματος μὲ τὰ προϊόντα τῆς λάξευσης καὶ οἱ ἐπιγενεῖς ἀλλοιώσεις ἔχουν καταστήσει δυσδιάκριτη τὴ γραμμὴ τῶν δρόμων, ποὺ ἀποκαλύπτονται μὲ ὑπομονὴ καὶ χάρη στὴ δεξιότεχνία τοῦ ἔμπειρου συνεργείου, ἐπικεφαλῆς τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ ἐπιδέξιος Ἀναστάσιος Σιαμπάνης. Στὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἐργάστηκε μὲ ἐπιμέλεια καὶ ἡ ἀρχαιολόγος κ. Εὐγενία Παππᾶ, παλαιότερη συνεργάτιδα τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Τανάγρας. Πρέπει ἐπίσης νὰ παρατηρήσω ὅτι ἡ ἀνασκαφή μας, ἰδιαιτέρα ἡ πλήρης ἀνασκαφὴ τῶν δρόμων ἐμποδίζεται πολλὰς φορὲς ἀπὸ τὰ πυκνὰ ἐλαιόδενδρα ποὺ καλύπτουν τοὺς ἀγρούς, σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ νεκροταφείου.

Ἡ μακροχρόνια ἀνασκαφὴ τοῦ νεκροταφείου στὴ θέση «Δένδρο» ἔχει ἀποσαφηνίσει ἀρκετὰ τοπογραφικὰ ζητήματα τοῦ νεκροταφείου. Ἐχει βρεθεῖ μὲ ἀσφάλεια πιστεύω, τὸ ἀνατολικό, τὸ βόρειο καὶ τὸ νότιο ἄκρο τοῦ νεκροταφείου. Ἡ ἀνασκαφὴ γίνεται σὲ λωρίδες ἀπὸ Ν πρὸς Β ἢ ἀντίστροφα. Ἐχει παρατηρηθεῖ ὅτι οἱ καλύτερα διατηρούμενοι, οἱ μεγαλύτεροι καὶ πλουσιότεροι σὲ κτερίσματα τάφοι βρίσκονται πρὸς τὴν κορυφὴ ἢ μάλλον πρὸς τὸ κέντρο τῆς πλαγιᾶς, τὸ ὁποῖο ὑψώνεται σὲ χαμηλὴ κορυφή. Τὰ τελευταῖα χρόνια σκάβεται ἡ

δυτική πλευρά τοῦ νεκροταφείου καὶ ἡ φετινὴ μας ἀνασκαφὴ δὲν βρίσκεται πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν προέκταση τοῦ κέντρου τῆς πλαγιᾶς. Ἡ κατεύθυνση τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι ἀπὸ Β πρὸς Ν.

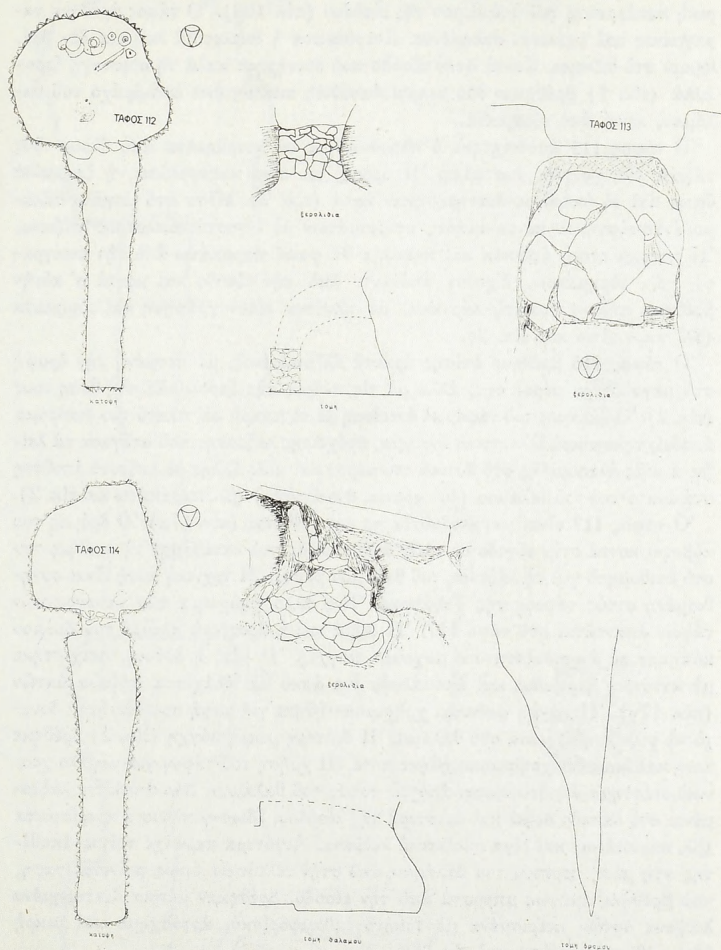
Οἱ δοκιμαστικὲς τομὲς τῆς ἀνασκαφῆς μας γίνονται ἀρκετὰ πυκνὲς γιατί ἡ πείρα μᾶς δίδαξε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τάφους μὲ μεγάλους δρόμους, ἐξοικονομοῦνται στὰ ἐνδιάμεσα τμήματα μικρότεροι τάφοι, μὲ ὑποτυπώδεις θαλάμους καὶ δρόμους. Οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ τάφοι εἶναι εἴτε τοῦ ἴδιου σχήματος μὲ τοὺς μεγάλους, δηλαδὴ θαλαμοειδεῖς, εἴτε φρεατοειδεῖς μὲ θάλαμο πού ἀνοίγεται στὸ πλευρὸ τοῦ φρέατος. Ὁ τύπος τῶν τάφων αὐτῶν εἶναι σπάνιος καὶ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο, ἀπαντᾷ δὲ στὴν Κρήτη στὸ νεκροταφεῖο Ζαφὲρ Παπούρας (βλ. Ingo Pini, Beiträge zur Minoischen Gräberkunde, 1968, 46 (Schahtnischengräber)).

Ἡ περιοχὴ τοῦ νεκροταφείου πού σκάβουμε τίς τρεῖς τελευταῖες περιόδους (1976 μέχρι καὶ 1979) μᾶς ἔδωσε τέσσερις ἀκόμα λάρνακες, οἱ δύο ἀπὸ τίς ὁποῖες μὲ παραστάσεις. Ἐλπίζουμε ὅτι μερικοὶ ἀξιόλογοι τάφοι πού ἀποκαλύπτονται ἐδῶ θὰ αὐξήσουν τὸν ἀριθμὸ τῶν γραπτῶν λαρνάκων τῆς ἀνασκαφῆς μας. Ἡ κεραμεικὴ, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, εἶναι τῆς ἴδιας ποικιλίας καὶ ποιότητος μὲ ἐκείνη πού βρέθηκε στὶς προγενέστερες ἀνασκαφικὲς περιόδους. Ἡ ὀπτησὴ εἶναι ἄριστη, τὰ χρώματα ζωηρά καὶ καλὰ διατηρημένα, ὁ πηλὸς καθαρὸς, τὰ σχήματα ἀκριβή. Ἡ ταναγραϊκὴ κεραμοπλαστικὴ βρίσκεται σὲ πλήρη ἀνθοσὴ, ἂν καὶ ἔχει φτάσει στὸ σημεῖο τῆς ὁμοιόμορφης παραγωγῆς. Ἡ φετινὴ συστάδα τάφων ἔλαβε τοὺς ἀριθμοὺς 112 - 118.

Ὁ **τάφος 112** εἶναι ὁ πρῶτος ἀπὸ Β τάφος τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς. Ὁ δρόμος του σκάφτηκε ὁλόκληρος (πίν. 16α). Τὸ τμήμα τοῦ βράχου πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο εἶχε ὑποχωρήσει καὶ πολλὰ ἀπὸ τίς πέτρες τῆς ξερολιθιάς εἶχαν πέσει μέσα στὸ κενὸ τοῦ θαλάμου, πού συμπληρώθηκε ἐπίσης ἀπὸ τὴν πεσμένη ὀροφὴ καὶ τὴν ἐπίχωση πού γέμισε τὸ ὄρυγμα. Ὁ θάλαμος εἶναι ἀκανόνιστο τετράπλευρο λάξευμα κωνικῆς τομῆς καὶ ἔδειξε μιὰ ὁμάδα κτερισμάτων στὸ Ν ὄκρο του καὶ μιὰ μικρὴ ὁμάδα κτερισμάτων (ψῆφοι, ἀσκός, τρία διάτρητα στρογγυλὰ πῆλινα ἀθύρματα) κοντὰ στὴν εἴσοδο. Μὲ τὴν πρώτη ὁμάδα (βλ. παρακάτω) βρέθηκαν λίγα λείψανα ὀστέων, μὲ τὴ δεύτερη δὲν ἀποκαλύφθηκαν σκελετικὰ λείψανα. Ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν κτερισμάτων καὶ τὴν ἀνυπαρξία ὀστέων συμπεραίνουμε ὅτι ἡ τελευταία ὁμάδα ἀποτελεῖ κατάλοιπο παιδικῆς ταφῆς (εἰκ. 1).

Τοῦ **τάφου 113** σκάφτηκε ἐπίσης τὸ σύνολο τοῦ δρόμου. Ὑποχώρησαν καὶ ἐδῶ τὸ ὑπέρθυρο καὶ ἡ θόλος τοῦ τάφου καὶ γκρεμίστηκαν μέσα στὸ θάλαμο, ἡ ξερολιθιά ὅμως τῆς εἰσόδου διατηρήθηκε καλὰ καὶ μαρτυρεῖ τὴ στέρεη δόμηση τῶν μεγάλων λιθαρῶν, πού μεταφέρθηκαν στὸ νεκροταφεῖο ἀπὸ τὴν κορυφὴ ἢ τίς πλαγιὰς τοῦ βουνοῦ, πού βρίσκεται στὰ νότια τῆς πλαγιᾶς τοῦ νεκροταφείου (εἰκ. 1). Στὸν τάφο βρέθηκαν τρεῖς ὁμάδες κτερισμάτων μὲ λίγα

σκελετικά λείψανα και ένας αποθέτης στα άριστερά τῆς εισόδου, σκαμμένα



Εικ. 1. Οί τάφοι 112, 113, 114.

στο δάπεδο τοῦ τάφου, ὁ ὅποιος περιεῖχε συσσωρευμένα ὅστᾳ καὶ 3 κρανία (βλ. καὶ παρακάτω).



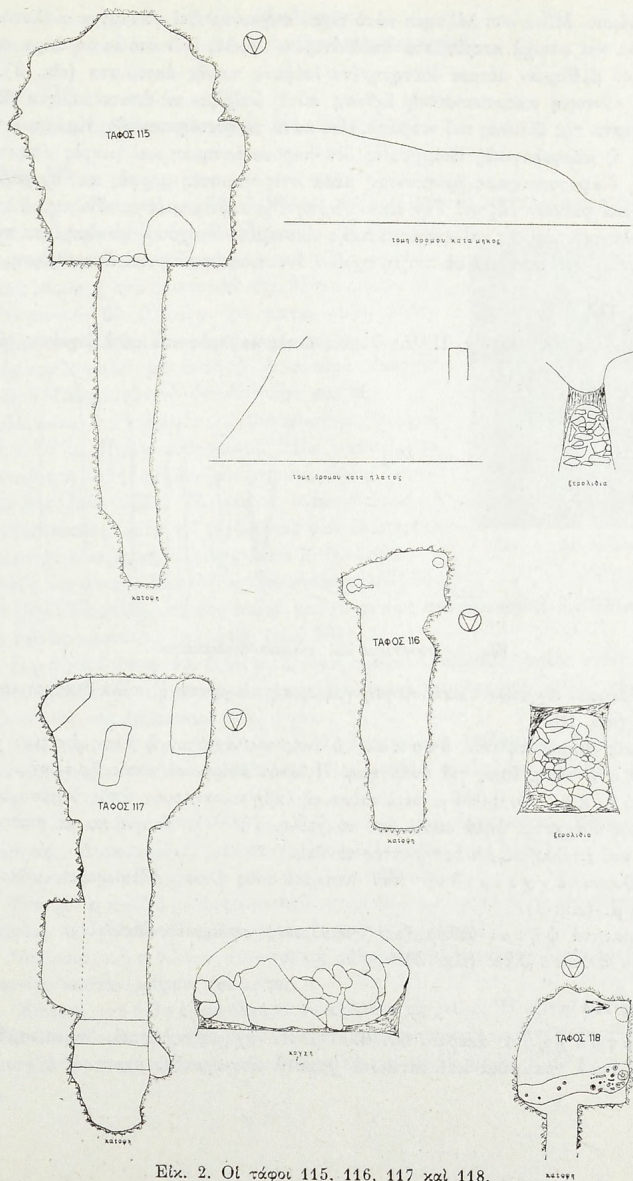
Ὁ τάφος 114 ἀλλοιώθηκε πολὺ ἀπὸ τὴν ὑποχώρηση τῆς θόλου καὶ τὴ μερικὴ κατάρρευση τοῦ ὑπέρθυρου τῆς εἰσόδου (πίν. 16β). Ὁ τάφος βρέθηκε τα-ραγμένους καὶ φαίνεται συλημένος. Κτερίσματα ἢ σκελετικά λείψανα δὲν βρέ-θηκαν στὸ θάλαμο. Κοντὰ στὴν εἴσοδο ποὺ διατήρησε καλὰ τὴ συμπαγὴ ξερο-λιθιά (εἰκ. 1) βρέθηκαν δύο μικροὶ ἀποθέτες σκαλισμένοι στὸ βράχο τοῦ θα-λάμου, κενοὶ ἀπὸ εὐρήματα.

Ὁ τάφος 115 ἀποδείχτηκε ὁ πλουσιότερος σὲ κτερίσματα ἀπὸ ὅλους τοὺς τάφους τῆς φετινῆς συστάδας. Ἡ ὀροφή του εἶχε καταρρεῦσει, ἡ ξερολιθιά ὅμως καὶ τὸ ὑπέρθυρο διατηρήθηκαν καλὰ (εἰκ. 2). Μέσα στὸ μεγάλο θάλα-μο ἀνασκάφτηκαν πέντε ὁμάδες κτερισμάτων μὲ λιγοστὰ σκελετικά λείψανα. Ἡ κτερισματικὴ ἀφθονία καὶ ποικιλία θὰ φανεῖ παρακάτω ἀπὸ τὴν περιγρα-φὴ τῶν εὐρημάτων. Σχεδὸν ἀπέναντι ἀπὸ τὴν εἴσοδο καὶ κοντὰ σ' αὐτὴν βρέθηκε πῆλινη γραπτὴ λάρνακα, μὲ πλούσια εἰκονογράφηση καὶ εὐρήματα (βλ. παρακάτω καὶ εἰκ. 2).

Ὁ τάφος 116 βρέθηκε ἐπίσης ἀρκετὰ ἀλλοιωμένος, μὲ πεσμένη τὴν ὀροφὴ στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς, ἀλλὰ μὲ τὶς πέτρες τῆς ξερολιθιάς στὴ θέση τους (εἰκ. 2). Ὁ θάλαμος τοῦ τάφου σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ μακρὺ καὶ πλατὺ του διάδρομο ἀποδείχτηκε μικρὸ ἐλλειπτικὸ ἄνοιγμα, πρόχειρης λάξευσης ποὺ στέγασε τὰ λεί-ψανα μιᾶς ἀνακομιδῆς στὸ δυτικὸ του μέρος καὶ μιᾶς ἄλλης σὲ λαξευτὸ ἀποθέτη στὰ ἀνατολικά τοῦ θαλάμου (δύο κράνια, δύο ἀγγεῖα) (βλ. παρακάτω καὶ εἰκ. 2).

Ὁ τάφος 117 εἶναι μεγαλοδιάστατος καὶ σύνθετος (πίν. 17α). Ὁ δρόμος του κόβεται κοντὰ στὴν εἴσοδο σὲ τρεῖς ἀναβαθμοὺς ποὺ κατέβασαν τὴ στάθμη του στὸ ἐπιθυμητὸ γιὰ τὴ λάξευση τοῦ θαλάμου βάθος. Ἡ τεχνικὴ αὕτη εἶναι συνη-θισμένη στοὺς τάφους τῆς Τανάγρας. Ἐνα ἄλλο γνῶρισμα τῶν ταναγραϊκῶν τάφων ἀπαντᾶται στὸ τάφο 117. Ἡ δεξιὰ καὶ ἡ ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ δρόμου κόπηκαν σὲ ἀνισοδιάστατους μυχοὺς - κόγχες. Ἡ μία, ἡ δυτικὴ, τειχίστηκε μὲ κανονικὴ ξερολιθιά καὶ ἀποκάλυψε ἓνα ἀσκὸ καὶ ἐλάχιστα λείψανα ὁσῶν (πίν. 17γ). Ἡ κόγχη φαίνεται χρησιμοποιοῦντο γιὰ ταφὴ ποὺ δὲν ἦταν δυνα-τὸ νὰ φιλοξενηθεῖ μέσα στὸ θάλαμο. Ἡ δευτέρη μικρὴ κόγχη (εἰκ. 2) βρέθηκε κενὴ καὶ ἴσως δὲν χρησιμοποιήθηκε ποτέ. Ἡ χρῆση τοῦ τάφου γιὰ μεγάλο хро-νικὸ διάστημα ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὶς ταφές τοῦ θαλάμου. Δύο ἀποθέτες λαξευ-μένοι στὸ δάπεδο δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου, ἔδωσαν πλούσια κτερίσματα (βλ. παρακάτω) καὶ λίγα σκελετικά λείψανα. Λιγότερα περιεῖχε τρίτος ἀποθέ-της στὴ μέση περίπου τοῦ θαλάμου, ἐνῶ στὴν τελευταία ὅπως φαίνεται ταφὴ, ποὺ βρέθηκε ἀμέσως μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο, βρέθηκαν μέτρια διατηρημένα λείψανα ὁσῶν κτερισμένα μὲ τρίωτο πιθαμοφόρισκο, ἀρτόσχημο καὶ μικρὴ ὕδρια (βλ. παρακάτω καὶ εἰκ. 2).

Ὁ τάφος 118 βρέθηκε κοντὰ στὸν τάφο 117. Ὁ θάλαμός του εἶχε καταρρεῦ-σει καὶ συμπαράσφύρει καὶ μέρος τῆς ξερολιθιάς τῆς εἰσόδου. Κοντὰ στὴν εἴσοδο ὁ θάλαμος εἶχε λαξευθεῖ σὲ ἐπιμήκη αὐλακωτὸ ἀποθέτη, κάθετο στὸν ἄξονα



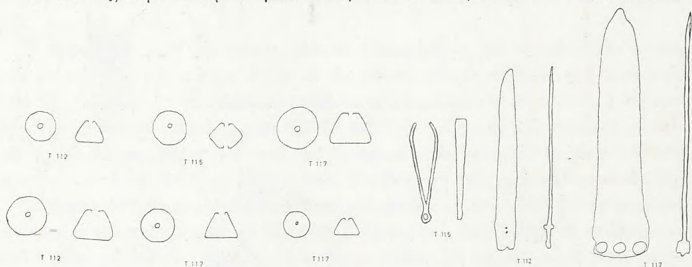
Ελκ. 2. Οι τάφοι 115, 116, 117 και 118.

τοῦ δρόμου. Μέσα στὸ λάξευμα αὐτὸ εἶχαν συγκεντρωθεῖ φθαρμένα σκελετικά λείψανα καὶ φτωχὰ κτερίσματα παλαιότερων ταφῶν, ἐνῶ στὸ νότιο ἄκρο τοῦ θαλάμου βρέθηκαν μέτρια διατηρημένα λείψανα ταφῆς ἀκτέριστα (εἰκ. 2).

Σὲ σύντομη κατατοπιστική ἐκθεση αὐτὰ ὑπῆρξαν τὰ ἀποτελέσματα καὶ πορίσματα τῆς ἐρευνας τοῦ νεκροταφείου κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο. Κατασκευαστικές ἢ μορφολογικὲς ἰδιομορφίες δὲν παρουσιάστηκαν καὶ μικρὲς ἀποκλίσεις ἢ διαφοροποιήσεις βρίσκονται μέσα στὶς γνωστὲς μορφές καὶ σχήματα τῶν ταναγραϊκῶν τάφων. Τὴν εἰκόνα αὐτῆς τῆς καθιερωμένης εἰδολογικῆς καὶ μορφολογικῆς ταφικῆς καὶ κτερισματικῆς οἰκονομίας ἐνισχύουν τὰ εὐρήματα τοῦ ἐκτίθενται στὴ συνέχεια σὲ πλήρη σχεδὸν ἀντιπροσώπευση καὶ ἀπαρίθμηση.

### Τάφος 112

Ἀ σ κ ό ς, ὕψ. 0.04 μ. Πηλὸς ὁ κιτρινωπὸς καθαρὸς καὶ καλὰ ψημένος τῶν



Εἰκ. 3. Σφονδύλια καὶ χάλκινα ἀντικείμενα.

ταναγραϊκῶν ἀγγείων. Διακόσμηση γραμμική μὲ καστανή, καλὰ διατηρημένη βαφή (πίν. 18α).

Τρεῖς μικροὶ πήλινοι δίσκοι, ὁ ἓνας τουλάχιστον ἡ βάση ἀγγείου μὲ τρύπα στὴ μέση, ἴσως γιὰ ἀνάρτηση. Πιθανὸν ἀθύρματα παιδικῆς ταφῆς.

Κύλικα, ὕψ. 0.094 μ. Μία ταινιωτὴ λαβὴ κατακόρυφη ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ σκεύους ἀνέρχεται ψηλὰ πάνω ἀπὸ τὰ χεῖλη. Τὸ σῶμα κοσμεῖται μὲ σπειροειδῆ, καὶ ἐπάλληλες ἀπλὲς γραπτὲς ταινίες.

Χάλκινο ἐγχειρίδιον ποῦ διατηρεῖ τοὺς ἥλους, ὀξειδωμένο, μήκους 0.175 μ. (εἰκ. 3).

Δεκαεπτὰ ψῆφοι ὑαλόμαζας (κυλινδρικές, σφαιρικές, ὠοειδεῖς).

Δύο σφονδύλια (εἰκ. 3).

### Τάφος 113

Ἀ ρ τ ό σ χ η μ ο ἀκέραιο ὕψ. 0.06 μ. Τὸ σχῆμα σφαιρικό, συμπίεσμένο φέρει ἀπλὰ γραμμικὰ καὶ ταινιωτὰ γραπτὰ κοσμήματα.



Μικρὸ μ α χ α ί ρ ι, πολὺ δξειδωμένο.

Δύο σ φ ο ν δ ύ λ ι α ἀπὸ στεατίτη κολουροκωνικά.

#### Τάφος 114

Ὁ τάφος βρέθηκε συλημένος (βλ. παρακάτω).

#### Τάφος 115

Δειροκύπελλο ὕψ. 0.059 μ., ἀκέραιο μὲ μιὰ κατακόρυφη ταινιωτὴ λαβὴ καὶ κυρτὴ βάση. Διακοσμεῖται μὲ γραπτὰς καστανὲς ταινίες στὸ ἐξωτερικὸ καὶ τρεῖς ὁμόκεντρος κύκλους στὸ ἐσωτερικὸ τῆς βάσεως (εἰκ. 4).

Ὁμοιοι, ὕψ. 0.065 μ. μὲ κατακόρυφη λαβή. Πηλὸς κιτρινωπὸς μὲ ὁμοιόχρωμο ἐπίχρυσμα. Συστήματα ταινιῶν μὲ ἀνοιχτὸ ἢ σκοῦρο καστανὸ χρῶμα διακοσμοῦν τὸ ἄγγεϊο μέσα καὶ ἔξω.

Μόνωτο κύπελλο μὲ γεφυρόστομη προχοή ὕψ. 0.07 μ. Πηλὸς κιτρινωπός. Μία κατακόρυφη κυλινδρική λαβή, σχῆμα ἡμισφαιρικό, βάση δακτυλιοειδῆς (πίν. 18β). Τὸ σκεῦος διακοσμεῖται μὲ λεπτὲς ταινίες καστανοῦ χρώματος στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὴν ἐξωτερική του ἐπιφάνεια (πίν. 18β).

Πρόχους ἀκέραιη κιτρινωποῦ πηλοῦ ὕψ. 0.145 μ. Τὰ χεῖλη στὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ σκεῦος στὸ ἐξωτερικὸ διακοσμοῦνται μὲ ταινίες καστανοῦ χρώματος (πίν. 18γ).

Προχοῖσκη ὕψ. 0.10 μ. Σχῆμα σφαιρικό, ὠοειδές, πηλὸς κιτρινωπός. Διακοσμεῖται μὲ τὶς συνήθεις γραπτὰς καστανὲς ταινίες στὸ χεῖλος καὶ στὴν ἐξωτερική της ἐπιφάνεια (πίν. 18δ).

Τρίτος πιθαμφορίσκος. Σχῆμα κωνικὸ ἀπύοσχημο. Φέρει συνεχὴ διακόσμηση καστανῶν ταινιῶν καὶ κύριο μοτίβο στοὺς ὤμους κρινοπάπυρο. Ὑψ. 0.24 μ.

Θήλαστρο ὕψ. 0.085 μ. Σχῆμα σφαιρικό ἀμφικωνικό, μέτριας διατήρησης. Διακοσμεῖται μὲ καστανέρυθρες ταινίες (πίν. 18ε).

Τρίτος πιθαμφορίσκος ὕψ. 0.065 μ.

Κομφὸ σκεῦος ἀμφικωνικοῦ σχήματος μὲ γραπτὴ διακόσμηση ἀπὸ ταινίες καὶ φολιδωτὸ σχέδιο στοὺς ὤμους (πίν. 18στ').

Ἀκέραιο κύπελλο, μόνωτο, μὲ γεφυρόστομη προχοή. Διακοσμεῖται μὲ ταινίες καστανέρυθρου χρώματος.

Μόνωτο κύαθιο μὲ ἐλαφρὰ συνεχόμενα τὰ χεῖλη. Ἡ ἐξίτηλη βαφὴ ἀπέδιδε συστάδες λογχόσχημων φύλλων ποὺ ἀναπτύσσονταν κατακόρυφα στὸ σῶμα μεταξύ δύο παχύτερων ταινιῶν στὰ χεῖλη καὶ τὴ βάση, ὕψ. 0.03 μ.



Εἰκ. 4. Δειροκύπελλο.

Ἀρτόσχημο, ὕψ. 0.05 μ.

Ἀρκετὰ καλὰ διατηρημένο σκεῦος ἀμφικωνικοῦ σχήματος μὲ πυκνὴ γραπτὴ διακόσμηση καὶ κύριο μοτίβο στοὺς ὤμους τῇ «ρακέττα».

Ψευδόστομος ἀμφορίσκος, ὕψ. 0.118 μ. Βρέθηκε σὲ κομμάτια. Σχῆμα σφαιρικό πεπιεσμένο - κωνικό, δίσκος ψευδοῦς στομίου σχεδὸν ἐπίπεδος, βάση δακτυλιοειδῆς. Φέρει πυκνὴ γραμμικὴ διακόσμηση καστανοῦ χρώματος.

Ἀσός, ἀπὸ τῇ λάρνακα (βλ. παρακάτω). Πηλὸς κιτρινωπὸς ποῦ διακοσμεῖται μὲ ἐξίτηλες τώρα καστανὲς ὀριζόντιες ταινίες.

Τριχολαβίδα ἀκέραιη καλῆς διατήρησης μὲ μικρὴ φθορὰ στὶς ἀκμὲς (εἰκ. 3, πίν. 23β).

Λάρνακα, πήλινη, γραπτὴ (πίν. 20 - 21). Τὸ σκεῦος βρέθηκε ὀλόκληρο καὶ ἀκέραιο, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο πόδια ποῦ εἶχαν ξεκολλήσει καὶ στερεώθηκαν στὴν ἀρχικὴ τους θέση. Διακοσμεῖται καὶ στὶς τέσσερις ἐπιφάνειες μὲ κόκκινο χρῶμα. Τὰ πόδια καὶ οἱ σανιδόσχημες ἐλαφρὰ ἀνάγλυφες προεκτάσεις τους πρὸς τὸ σῶμα τοῦ σκεύους διακοσμοῦνται μὲ ἴσιες, λοξές ἢ κυματοειδεῖς γραμμὲς σὲ ομάδες ἀπὸ τρεῖς ἢ τέσσερις ἢ ἀπὸ κατακόρυφα σπειροειδῆ σχήματα καὶ κυματιστὸ βλάστημα. Τῇ γραμμικῇ, ἀπλῇ διακόσμηση συμπληρώνει ἡ εἰκονογραφικὴ παράσταση.

Στὴ μιὰ μακρὰ πλευρὰ σφίγγα φτερωτὴ καὶ θρηνητρία σὲ παρατακτικὴ διάταξη. Τὸ βάθος συμπληρώνεται ἀπὸ σπειροειδῆ ἢ κυματιστὰ γραμμικὰ σχήματα, ἔτσι ποῦ οἱ μορφὲς ρευστοποιήθηκαν καὶ ὑφάνθηκαν σχεδὸν ἀδιχώριστα μὲ τὸ ἐπίπεδο στημόνι. Ἡ σφίγγα καὶ ἡ γυναῖκα φέρουν στὸ κεφάλι κάλυμμα μὲ προεξοχή. Ἡ διακοσμητικὴ σύνθεση δεμένη μὲ τὸ μυθικὸ - συμβολικὸ χαρακτῆρα τῆς σφίγγας καὶ τῇ θρηνητικῇ πράξει τῆς γυναίκας ἔχουν συμφυρθεῖ καὶ ἀποξενωθεῖ ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ τους ἀποστολὴ καὶ τὸ ἀρχικὸ ἐννοιολογικὸ τους περιεχόμενο. Ὁ ζωγράφος μας μεταχειρίζεται τὰ ἄλλοτε ὀργανικὰ δεμένα μὲ τὴ λατρεία καὶ τὴν πρακτικὴ τῆς νεκροθεραπείας θέματα σὲ μιὰ ἄψυχη καὶ διακοσμητικὴ σκηνογραφία. Ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοση ἔχει πιά ἐκπνεύσει καὶ ὑποβαθμισθεῖ σὲ μιὰ ψευδοσυμμετρία καὶ σχεδιαστικὸ μανιερισμό. Ἡ τέχνη αὐτὴ εἶναι πιά νεκρὴ καὶ ἴσως καὶ ἡ παράδοση ποῦ τὴν τροφοδότησε.

Στὴν ἄλλη μακριὰ πλευρὰ δύο γυναῖκες μέσα σὲ μετόπες ἀποτελοῦν ἐπιτομὴ τοῦ ἐπικήδειου χοροῦ τῶν θρηνητριῶν.

Ἡ μινωικὴ μόδα στὸ ντύσιμο τῶν γυναικῶν ἔχει ἀλλάξει. Οἱ γυναῖκες φοροῦν ἀχειρίδωτους, ὅπως φαίνεται, μακριοὺς χιτῶνες καὶ πῖλους στὰ κεφάλια, στὸ ντόπιο μυκηναϊκὸ ἐλλαδικὸ συρμὸ ποῦ προαναγγέλλει τὴν αὐστηρὴ καὶ λιτὴ ἐλληνικὴ ἀμφίεση τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Συνεπῆς μὲ τὴ γραμμὴ καὶ τὶς ἐπιδιώξεις τοῦ ὁ ζωγράφος μας πλαισιώνει τὶς ἄσαρκες μορφὲς μὲ γραμμικὰ παραπληρώματα σὲ μιὰ ἄψυχη ἐπιπεδογραφία.

Στὶς δύο στενὲς πλευρὲς ὅμοιες μορφές, ἀπόκοσμες, θλιβερὲς σκιὲς μιᾶς ἀλ-

λόκοτης παραμόρφωσης. Μέσα στη λάρνακα βρέθηκαν συγκεντρωμένα τὰ λείψανα τεσσάρων ταφῶν. Διακρίθηκαν καλὰ τέσσερα κρανία τοποθετημένα με τὰξή τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο, στὸν πυθμένα τοῦ σκεύους καὶ μεταξὺ τους ἄλλα ὁστά. Εἰδῶλια καὶ ἀσκὸς ἦταν τὰ κτερίσματα ποὺ βρέθηκαν μέσα στη λάρνακα. Δὲν εἶναι βέβαια ἡ πρώτη περίπτωση λάρνακας ποὺ βρίσκουμε ποὺ δὲν χρησιμοποιήθηκε ὡς σκεῦος ἐνταφιασμοῦ, ἀλλὰ ὡς ὀστεοθήκη. Ἡ περίπτωση μας ὅμως εἶναι ἀρκετὰ εὐγλωττη καὶ ἀποδεικνύει ὅτι μερικές λάρνακες χρησιμοποιήθηκαν ὡς ὀστεοθήκες, ὁμολογᾷ με τοὺς λαξευτοὺς ἀποθέτες ἢ τοὺς μικροὺς σωροὺς λειψάνων καὶ κτερισμάτων ποὺ βρίσκονται συχνότατα μέσα στοὺς θαλαμοειδεῖς τάφους.

### Τάφος 116

Κύλικα μόνωτη με κατακόρυφη λαβή καὶ ἐπίπεδη βάση, χωρὶς γραπτὸ διάκοσμο ὕψ. 0.08 μ. (πίν. 22β).

Κρατηρίσκος, ὕψ. 0.113 μ. Σχήμα κυλινδρικό - κωνικό, βάση δισκοειδῆς, ὀλόβαφος μέσα καὶ ἔξω, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῶν λαβῶν καὶ μεγάλου τμήματος τῆς βάσεως (πίν. 22α).

### Τάφος 117

Ἀσκός, ὕψ. 0.07 μ. Σχήμα σφαιρικό - πεπλατυσμένο, βάση ἐπίπεδη, λαιμὸς κυλινδρικός, ὀλόβαφος (πίν. 22δ).

Ἀρτόσχημο, κολοβὸ σκεῦος 0.08 μ. Σχήμα σφαιρικό-ἀμφικωνικό, διακοσμηθὲν με πυκνὸ καστὰνὸν χρῶμα. Τὸ διακοσμητικὸ μοτίβο εἶναι δίλοβο φυτικὸ σχῆμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο προκύπτει φυτικὸ στέλεχος ποὺ ἀπολήγει σὲ στεφάνη, ἐνῶ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ὁμάδες διπλῶν στιγμῶν, συνήθως τέσσερις σὲ κάθε περίπτωση.

Ὅμοιο σκεῦος, ὕψ. 0.049 μ. Τὸ ἀγγεῖο διακοσμεῖται με γραμμικὰ σχήματα καὶ κισσοὺς στοὺς ὤμους (πίν. 23β).

Ὅμοιο σκεῦος, ὕψ. 0.063 μ. Σχήμα σφαιρικό - κωνικό, ἀδιακόσμητο.

Ὅμοιο σκεῦος, κωνικοῦ σχήματος ὕψ. 0.047 μ. Φέρει πυκνὸ γραπτὸ διάκοσμο - πλέγμα καὶ ταινίες στὰ χεῖλη, στὴ λαβὴ καὶ στὴ βάση (πίν. 22γ).

Ὅμοιο σκεῦος, ὕψ. 0.053 μ. Τὸ σκεῦος εἶναι ἀκέραιο καὶ διακοσμεῖται με ταινίες καὶ βωβὸ κῆμα (πίν. 23γ).

Πυξίδα, ὕψ. 0.068 μ. Σχήμα κυλινδρικό με χαμηλὸ λαιμὸ καὶ προέχοντα χεῖλη. Στοὺς ὤμους τρεῖς ὀριζόντιες λαβές. Τὸ σκεῦος διακοσμεῖται με ἀπλὰ γραμμικά, ταινιωτὰ κοσμήματα (πίν. 23α).

Ἀμφοροειδῆς πίθος, ὠσειδοῦς σχήματος με κυλινδρικό χαμηλὸ λαιμὸ καὶ δισκοειδῆ βάση ὕψ. 0.165 μ.

Ἐγχειρίδιο χάλκινο. Διατηροῦνται οἱ τρεῖς ἥλοι με πεπλατυσμένες κεφαλές (εἰκ. 3, πίν. 23δ).

Θραύσματα χάλκινου ἀγγείου.



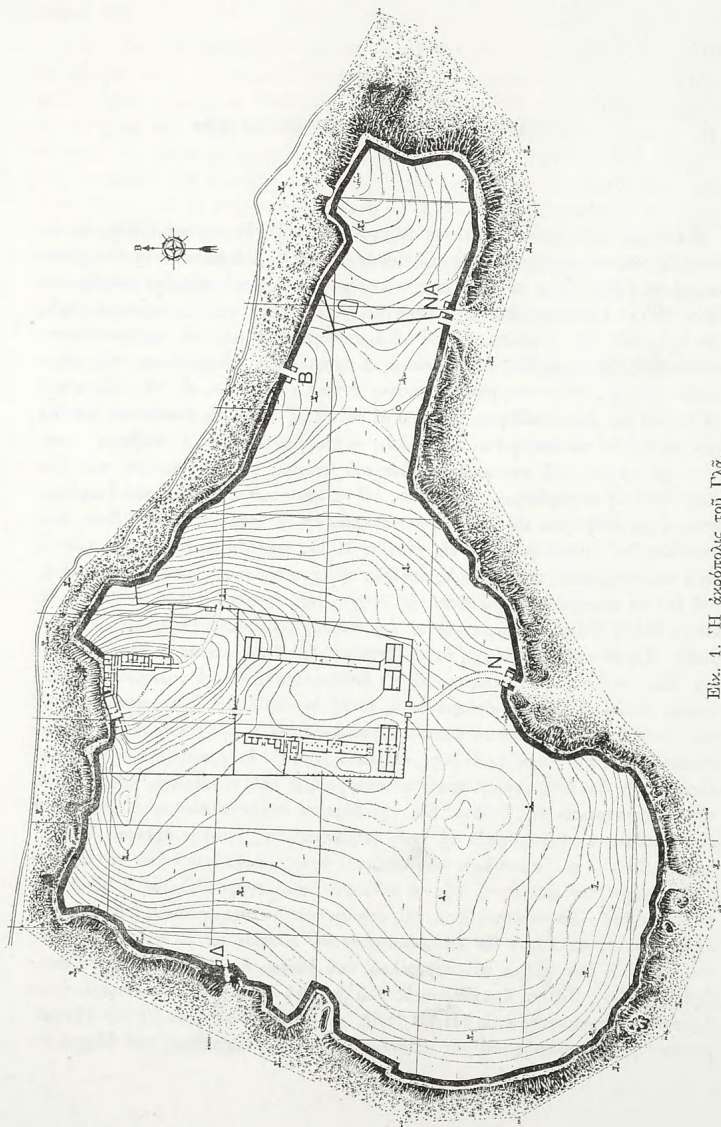
**Τάφος 118**

Πυξίδα, κυλινδρικοῦ - κωνικοῦ σχήματος μὲ τρεῖς ὀριζόντιες λαβές ποὺ δὲν σώθηκαν. Ταινίες καστανοῦ χρώματος διακοσμοῦν τὰ χεῖλη, τὴ βάση καὶ τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου, ἐνῶ στοὺς ὤμους ὑπάρχει λοξὸ κυματοειδὲς κόσμημα καὶ στὸ μέσο τοῦ σώματος συνεχῆς σπείρα πρόχειρα ἀποδομένη (πίν. 23ε). Ἡ σύντομη περιγραφή καὶ ἀπαρίθμηση χαρακτηριστικῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ δὲν ἐξαντλεῖ βέβαια οὔτε τὸν κατάλογο τῶν εὐρημάτων οὔτε τὴ συζήτηση καὶ τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴ μελέτη τους. Πιστεύουμε ὅτι εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς ἀφθονίας, τῆς ποιότητος καὶ τῆς ποικιλίας τῶν κεραμικῶν εὐρημάτων τοῦ νεκροταφείου. Ὅσον ἀφορᾷ στὰ χρονολογικὰ ζητήματα ἡ συστάδα τῶν τάφων ποὺ σκάφτηκε ἐφέτος ἀνήκει χρονολογικὰ στοὺς ΥἼ ΠΒ χρόνους, ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὰ κεραμικὰ εὐρήματα ποὺ περιγράψαμε.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Γ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

#### 4. ΕΡΕΥΝΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΙΝ ΤΟΥ ΓΛΑ

Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ μηνὸς Αὐγούστου διεξήχθη περιωρισμένης ἐκτάσεως ἔρευνα εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἀκρόπολιν τοῦ Γλα, μὲ σκοπὸν νὰ ἐλεγχθοῦν καὶ νὰ συμπληρωθοῦν αἱ μετρήσεις ποὺ εἶχαν γίνει κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῶν ἐτῶν 1955 - 1961, νὰ ἐπαληθευθοῦν ὠρισμέναι παρατηρήσεις σχετικαὶ πρὸς τὴν ὁχύρωσιν καὶ τὰ κτίσματα καὶ νὰ διασαφηνισθοῦν μερικαί, κατασκευαστικαὶ κυρίως, λεπτομέρειαι, προκειμένου νὰ προχωρήσῃ ἡ δημοσίευσις τῆς μέχρι τοῦδε ἐρεύνης. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἔγιναν καθαρισμοὶ εἰς τὰς πύλας καὶ τὰ κτίρια καὶ ἀπετυπώθησαν ἐκ νέου αἱ τέσσαρες πύλαι, ἡ ἀνατολικὴ εἴσοδος τοῦ περιβόλου τοῦ λεγομένου ἀνακτόρου — ἀκριβέστερον: τοῦ μελάθρου — καθὼς καὶ τμῆμα τοῦ στενομάκρου δυτικοῦ κτιρίου τῆς «Ἀγορᾶς», ποὺ ἦτο ἀναμφιβόλως συγκροτῆμα ἀποθηκῶν. Ἡ προσεκτικὴ ἐξέτασις τῶν διαφόρων κτισμάτων ὠδήγησεν εἰς μερικὰς συμπληρωματικὰς παρατηρήσεις. Ἔτσι, διεπιστώθη ὅτι τὰ δύο φυλάκια τῆς Νοτίας Πύλης κατασκευάσθησαν συγχρόνως πρὸς τοὺς πυλῶνας τῆς, μὲ τοὺς ὁποίους εἶναι κατασκευαστικῶς συνδεδεμένα, καὶ ὅτι τὰ πλευρικὰ τοιχώματα τῆς κόγχης τοῦ δυτικοῦ φυλακίου (ἡ ὁποία, εἰς τὰ ΠΑΕ 1958, 39 ἐρμηνεύεται ὡς ὑποδοχὴ κλίμακος) συγκλίνουν ἐκφορικῶς. Ὡς ἐκ τούτου ἡ κόγχη ἐστεγάζετο καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦτο ἱερὸν πύλης. Εἰς τὴν Νοτιοανατολικὴν (διπλῆν) Πύλιν εὐρέθη ὅτι τὸ φυλάκιον τοῦ κεντρικοῦ πυλῶνος εἶναι συνδεδεμένον πρὸς αὐτήν, ἀλλὰ ὅτι ὁ πλευρικὸς τοῖχος τοῦ δυτικοῦ πυλῶνος καὶ τὸ φυλάκιον τοῦ ἀνατολικοῦ προσεκτίσθησαν ἐκ τῶν ὑστέρων. Εἰς τὴν Βορείαν Πύλιν καὶ κατὰ μῆκος τῆς γραμμῆς τοῦ μετώπου παρετηρήθη ὅτι ὑπῆρχεν ἐγκαρσία κτιστὴ βαθμὶς ποὺ συνεκράτει πρὸς τὰ ἔξω τὴν πλακόστρωσιν τῆς διόδου. Εἰς τὴν βορείαν πτέρυγα τοῦ μελάθρου, δεξιὰ τῆς εἰσόδου, ἀνεκαλύφθησαν τὰ ἔχνη τετραπλεύρου χαμηλῆς ἐξέδρας διαστάσεων  $2.50 \times 3$  μ. (σκοπιᾶς): ποὺ σώζεται ὅμως χαμηλότερα ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸν τοῖχον τοῦ μελάθρου. Εἰς τὸ τρίθυρον τοῦ μεγάρου εὐρέθη ἡ θέσις τοῦ πέμπτου ἀπὸ Νότου κοιλώματος τῆς στρόφιγγος τοῦ θυροφύλλου. Ἐβεβαιώθη ἀκόμη ὅτι τὸ μέλαθρον δὲν ἐπικοινωνοῦσε ἀπ' εὐθείας μὲ τὸ πρὸς Ἀνατολάς του κλειστὸν ΒΑ τμῆμα τοῦ περιβόλου, τοῦ ὁποίου ἡ εἴσοδος πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἄλλοῦ. Τέλος, ὁ καθαρισμὸς τοῦ βορείου τμήματος τοῦ δυτικοῦ ἀποθηκευτικοῦ συγκροτήματος (ΠΑΕ 1961, εἰκ. 2, Ζ) ὠδήγησεν εἰς τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς κλίσεως τῆς μικρῆς ἀναβάθρας ποὺ ὀδηγεῖ εἰς



Εἰκ. 1. Ἡ ἀκρόπολις τοῦ Γκίζα.



τὴν μοναδικὴν εἴσοδον τοῦ κτιρίου, καθὼς καὶ εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς ἀκριβοῦς θέσεως τῶν ἐσωτερικῶν κατωφλίων πρὸς τὰ δωμάτια. Ἔτσι, χάρις εἰς τὰς συμπληρωματικὰς μετρήσεις καὶ εἰς τὴν παρακολούθησιν τοῦ τρόπου τῆς κατασκευῆς τῶν κτισμάτων τῆς ἀκροπόλεως ξεκαθάρισε σημαντικὰ ἢ εἰκῶν τῶν ἐρευνηθεισῶν ἐγκαταστάσεων καὶ ἐσχηματίσθη πληρεστέρα ἀντίληψις περὶ τοῦ προορισμοῦ των.

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

## 5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΡΕΤΡΙΑΣ

(Παρένθ. πίν. Β' και πίν. 24 - 39)

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ 1979<sup>1</sup> (πίν. 24) εἶχε δύο σκοπούς: α) τὴν ἐπιφανειακὴ ἀποκάλυψη σὲ ὅσο τὸ δυνατόν μεγαλύτερη ἔκταση τῶν κτισμάτων τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς περιόδου στὰ Α τοῦ χώρου, β) τὴν ἔρευνα σὲ βάθος τῶν λειψάνων τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς στὰ ΝΔ τοῦ χώρου (εἰκ. 1 - 2).

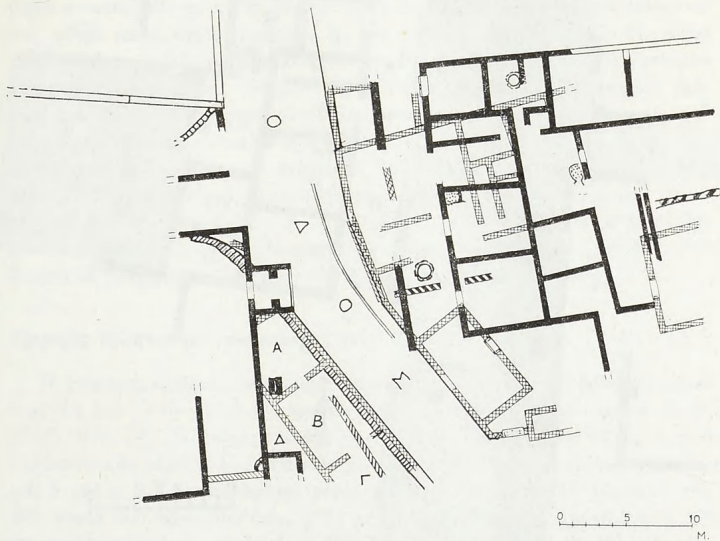
### Ὑστερορωμαϊκὸ οἰκοδόμημα<sup>2</sup> (εἰκ. 2)

Μὲ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπιφανειακῆς ἐπιχώσεως ἤλθε στὸ φῶς σύμπλεγμα τοίχων τριῶν κυρίως φάσεων, κλασικῆς, ἐλληνιστικῆς καὶ ὕστερης ρωμαϊκῆς (παρένθ. πίν. Β', εἰκ. 1, πίν. 24 - 26). Οἱ τοῖχοι τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς περιόδου (μελανοὶ στὴν εἰκ. 1) ἀποτελοῦν συνέχεια τοῦ «στοϊκοῦ οἰκοδομήματος», τὸ ὁποῖο ἀποδεικνύεται τώρα μνημειῶδες σὲ διαστάσεις, πολύχωρο καὶ πιθανῶς δημόσιο. Ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ ὀρθογώνια κεντρικὴ αὐλὴ (Χῶρος Χ), ἡ ὁποία πλαϊσιώνεται στὰ βόρεια καὶ τὰ δυτικὰ τῆς ἀπὸ σειρὲς δωματίων (εἰκ. 2). Ἡ ἀνατολικὴ καὶ νότια πλευρὰ τοῦ οἰκοδομήματος δὲν ἔχει ἀκόμη ἀνασκαφεῖ. Πληρέστερα ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἡ δυτικὴ πλευρὰ, ἡ ὁποία περιλαμβάνει διπλὴ σειρὰ δωματίων, μιὰ ἀνατολικὴ καὶ μιὰ δυτικὴ, μὲ κοινὴ μεσοτοιχία. Ἡ δυτικὴ σειρὰ τῶν δωματίων Ι, ΙΙΙ, V, VII καὶ VIII εἶναι προσιτὴ ἀπὸ τὴ στοά ποὺ ἀνοίγεται πρὸς τὸν κεντρικὸ ὁδικὸ ἄξονα τῆς πόλης. Τὰ εὐρύχωρα αὐτὰ δωμάτια, ποὺ βρισκόνταν μέσω τῆς στοᾶς σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴν πλατιὰ λεωφόρο, χρησιμοποιοῦνταν πιθανῶς σὲ κάποια φάση τῆς μακρᾶς «ζωῆς» τοῦ οἰκοδομήματος καὶ ὡς καταστήματα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κοινὴ μεσοτοιχία τίποτε δὲν τὰ συνδέει μὲ τὴ δεύτερη σειρὰ τῶν ἀνατολικῶν δωματίων ΙΙ, ΙV, VIα, VIβ καὶ ΙX, τὰ ὁποῖα εἶναι προσιτὰ ἀπὸ Ν ἀλλὰ καὶ ἀπὸ Α, ἀπὸ τὸ αἶθριο.

1. Ὁ παρένθ. πίν. Β' καὶ ἡ εἰκ. 1 συμπληρώθηκαν φέτος ἀπὸ τὸ ζωγράφο Κ. Ἡλιάκη. Οἱ φωτογραφίες ὀφείλονται στὸ φίλο φωτογράφο Β. Σταματόπουλο. Οἱ ἀρχαιοφύλακες τῆς Ἐρέτριας πρόσφεραν καὶ πάλι ἀφιλοκερδῶς τὶς ὑπηρεσίες τους καὶ διευκόλυναν τὸ ἔργο τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῆς ταξινόμησής τῶν εὐρημάτων στὶς ἀποθήκες. Ἡ συνεργασία καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων μὲ τοὺς ἀρχαιολόγους L. Kahil, Cl. Krause, Cl. Bérard, I. Metzger, καὶ P. Ducrey, τὸν τεχνικὸ ἀνασκαφῶν A. Tuor καὶ ἰδιίτερα τοὺς ἀρχιτέκτονες Μ. καὶ R. Gonthier ἦταν ἀπὸ κάθε ἀποψη ἐπικοδομητικὴ. Τὶς εὐχαριστίες μου ἐκφράζω πρὸς τὴν Ἐφορὸ Ἀρχαιοτήτων Εὐβοίας κ. Ἐβρη Στασινοπούλου-Τουλοῦπα.

2. ΠΑΕ 1978, 22 κέ.

Μέσα στο δωμάτιο II βρίσκεται φρέαρ, πού όμως προϋπήρχε τῆς κατασκευῆς τοῦ μνημειώδους οἰκοδομήματος. Στο δωμάτιο VIα καί σέ ἐπαφή μετὸν ἀνατολικό τοῖχο του ἄρχισε ν' ἀποκαλύπτεται κλίβανος, παρόμοιος μετὸν κεραμεικὸ κλίβανο τοῦ χώρου VII (ΒΔ γωνία του)<sup>1</sup>. Καί οἱ δύο κλίβανοι ὅμως ἀνήκουν στὴν ὕστατη φάση χρήσεως τοῦ οἰκοδομήματος, δηλαδή στο δεύτερο μισό τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ.



Εικ. 1. Κάτοψη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων μετὰ διαχωρισμὸ τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων.

Οἱ χώροι XI καί XII βόρεια ἀπὸ τὸ αἶθριο δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐρευνηθεῖ πλήρως, ἐνῶ στὰ νότια τοῦ αἰθρίου δὲν ὑπάρχουν δωμάτια. Ἡ δυτικὰ πλήρως ἀνασκαμμένη πλευρὰ τοῦ αἰθρίου φθάνει τὰ 14 μ. Στο βόρειο τμήμα τοῦ αἰθρίου σώζεται στρώση ἀπὸ μικροὺς ἀκανόνιστους λίθους καί ἀσβεστοκονίαμα, πράγμα πού δείχνει ὅτι ἡ πλευρὰ αὕτῃ ἦταν στεγασμένη καί εἶχε τὴ μορφή ἐσωτερικῆς στοᾶς.

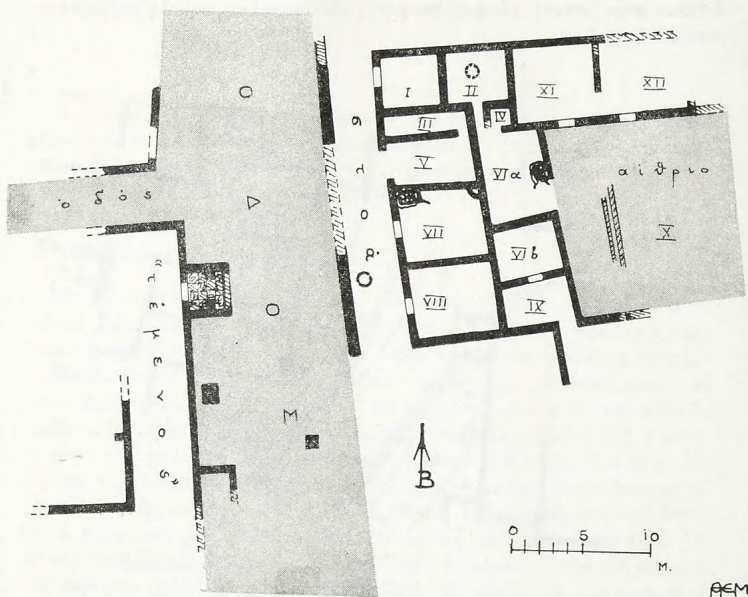
### Ρωμαϊκὸ τέμενος

Ἀπέναντι ἀπὸ τὸ μνημειώδες ὑστερορωμαϊκὸ οἰκοδόμημα, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς κεντρικῆς λεωφόρου βρίσκεται ὁ περίβολος τοῦ «ρωμαϊκοῦ τεμένους»,

1. ΠΑΕ 1975, 40.



ὅπως συμβατικά τὸ ὀνομάσαμε, χωρὶς νὰ εἴμαστε σίγουροι ἂν πρόκειται πραγματικά γιὰ τέμενος (εἰκ. 2). Εἶναι κατασκευασμένος κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του ἀπὸ πωρόλιθους, ἀλλὰ ἐν μέρει κι ἀπὸ ἀσβεστολιθικούς λιθόπλινθους σὲ δευτέρα χρήση, οἱ ὁποῖοι ἐδράζονται σὲ στέρεη θεμελίωση ἀπὸ μικροὺς ἀκα-



Εἰκ. 2. Ὑστερορωμαϊκὸ οἰκοδόμημα καὶ «ρωμαϊκὸ τέμενος».

νόνιστους λίθους. Τοῦτο φανερώνει ὅτι ὁ τοῖχος τοῦ «τεμένους» πρέπει νὰ ἦταν ἰσχυρὸς καὶ νὰ ἔφθανε σὲ ἰκανὸ ὕψος. Ὁ περίβολος ἦταν προσιτὸς ἀπὸ πύλη μὲ μνημειακὸ πρόπυλο στὸ βόρειο ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς του. Σὲ ἀπόσταση 10 μ. περίπου νοτιότερα ἀπὸ τὸ πρόπυλο βρίσκεται ὀρθογώνια κατασκευὴ σὲ κακὴ ὅμως κατάσταση διατήρησης. Μεταξὺ τῶν δύο ὑπάρχει τετράγωνη ὑποθεμελίωση γιὰ τὴν ἀνίδρυση μνημείου<sup>1</sup>.

Ὁ λίθος μανδρότοιχος ποὺ ὄριζε τὸ κτῆμα Ἰω. Βράκα ἀπὸ Δ κατεδαφίστηκε φέτος, γιατί ἦταν ἐπικίνδυνα διαβρωμένος καὶ στὴ θέση του τοποθετήθηκε δικτυωτὸ πλέγμα μὲ σιδερένιους πασσάλους. Ἡ κατεδάφιση μᾶς ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐρευνήσουμε ἐπιφανειακὰ τὴν παρακείμενη ὁδὸ Ἀντίχου Θεο-

1. ΠΑΕ 1976, 72, εἰκ. 2.

δότης καὶ νὰ διαπιστώσουμε ὅτι τὸ κτίσμα ποὺ περικλείνεται μέσα στὸ «τέμενος» συνεχίζεται κατὰ 6 μ. τουλάχιστο πρὸς Δ (πίν. 27α). Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ περιοχὴ αὐτὴ τῆς ἀρχαίας πόλεως εἶχε ξεχωριστὴ σημασία κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους καὶ ἰδιαίτερα κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορα Κόμμοδου (180 - 192 μ.Χ.), ὁπότε ἡ 'Ερέτρια βρίσκεται, γιὰ σύντομο ἔστω χρονικὸ διάστημα, σὲ μιὰ ὑστατὴ φάση ἀκμῆς<sup>1</sup>. Τὸ «τέμενος» καὶ τὸ μνημεῖωδες στοῖκ οἰκοδόμημα συνυπάρχουν κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ἀντιστέκονται στὴ φθορὰ μὲ συνεχεῖς ἐπισκευὲς ὡς τὸν 4ο μ.Χ. αἰ. Ἀποτελοῦν ἓνα εἶδος κέντρου, ἐμπορικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ τῆς ἐρετριακῆς κοινωνίας τῶν ὑστερων ρωμαϊκῶν χρόνων (2ος - 4ος μ.Χ. αἰ.). Ὑπενθυμίζουμε τὴν εὕρεση τοῦ ἐνεπίγραφου βάρου ἀνδριάντα τοῦ αὐτοκράτορα Καρακάλλα<sup>2</sup>, τὴν παρουσία τοῦ ὑπόβαθρου κάποιου μνημείου ἢ ἀγάλματος μπροστὰ στὸ «τέμενος» καὶ τὴν τοποθέτηση τοῦ μαρμάρινου ἀνδριάντα τῆς ἐποχῆς τοῦ Τραϊανοῦ μέσα στὸ χῶρο Ι τοῦ στοῖκου οἰκοδομήματος. Ἐχομε ἀκόμη σαφεῖς ἐνδείξεις ἀπὸ μεμονωμένα διάσπαρτα εὐρήματα ὅτι στὴν ἴδια περιοχὴ πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ λουτρικὸ συγκρότημα μὲ ὑπόκαυστα. Δὲν εἶναι λοιπὸν ὕστερα ἀπ' ὅλα αὐτὰ δυνατό νὰ βρισκόμαστε μακριὰ ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ ἀγορὰ τῆς πόλης.

### Τριμερὲς ἑλληνιστικὸ οἰκοδόμημα (εἰκ. 3)

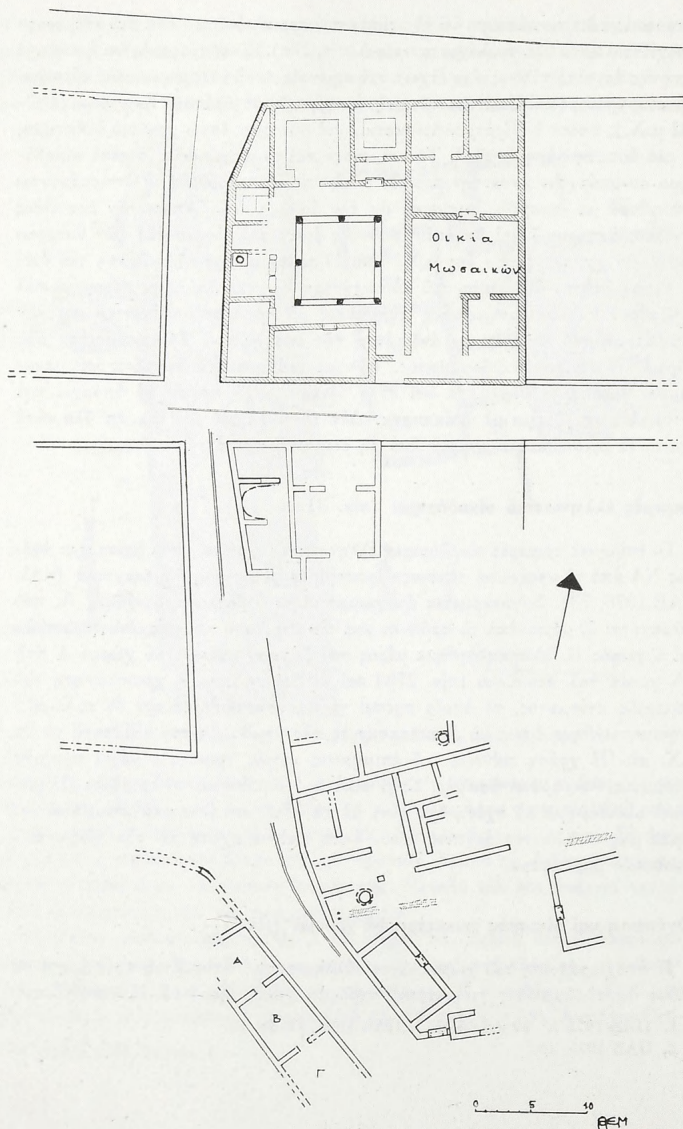
Τὸ ἐπίμηκες τριμερὲς οἰκοδόμημα ἑλληνιστικῶν χρόνων, ποὺ βρίσκεται ἀμέσως ΝΑ ἀπὸ τὸ «ρωμαϊκὸ τέμενος» ἐρευνήθηκε φέτος συμπληρωματικὰ (πρβ. ΠΑΕ 1976, 73). Συγκεκριμένα ἀποχωματώθηκε ὁ βορειότερος χῶρος Α, ποὺ καλύπτεται ἐν μέρει ἀπὸ τὸ πρόπυλο καὶ τὸν περίβολο τοῦ «τεμένους», καθὼς καὶ ὁ χῶρος Β. Ἀποκαλύφθηκε μέρος τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ χώρου Α στὴ ΝΔ γωνία τοῦ προπύλου (πίν. 27β) καὶ ἐπιβεβαιώθηκε ἡ χρονολόγηση τοῦ τριμεροῦς κτίσματος, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ κατασκευάσθηκε τὸν 3ο π.Χ. αἰ., χρησιμοποιήθηκε ὅμως μὲ ἀνακατασκευὲς τῆς ἀνωδομῆς του καὶ κατὰ τὸ 2ο π.Χ. αἰ. Ἡ χρῆση πάντως τοῦ ἐπιμήκους αὐτοῦ, τριμεροῦς μέχρι στιγμῆς κτίσματος, παραμένει ἀσαφής. Στὴν εἰκόνα 4 δηλώνεται τὸ τριμερὲς ἑλληνιστικὸ οἰκοδόμημα σὲ σχέση ὅχι μόνο μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἑλληνικὰ κτίσματα τοῦ τομέα μας στὰ Α τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ, ἀλλὰ καὶ σὲ σχέση μὲ τὴν οἰκία τῶν μωσαϊκῶν βορειότερα.

### Ὁχύρωση καὶ οἰκισμὸς γεωμετρικῶν χρόνων (εἰκ. 4)

Ἡ ἀποχωμάτωση τοῦ χώρου Α τοῦ ἑλληνιστικοῦ κτίσματος προχώρησε σὲ βάθος ὡς τὸ ἀμυῶδες γεωμετρικὸ στρώμα, χωρὶς ὅμως νὰ ἐξαντληθεῖ στὸ

1. ΠΑΕ 1975 Α', 39 καὶ 45 ἀρ. 7. ΠΑΕ 1978, 32, ἀρ. 13.

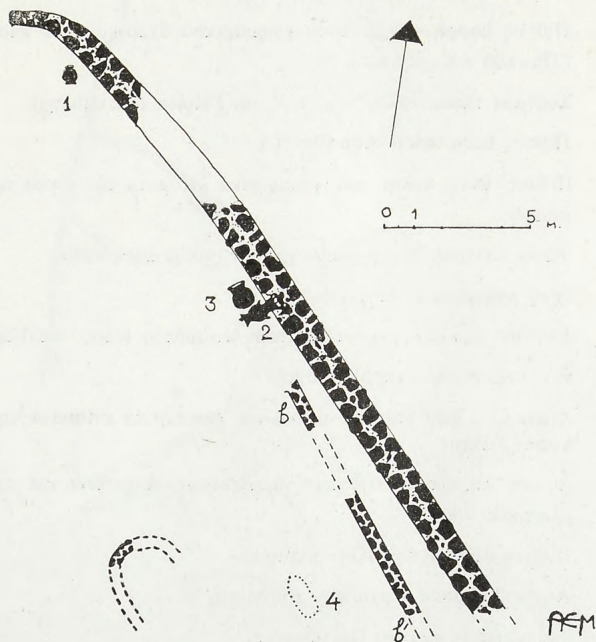
2. ΠΑΕ 1975, 40.



Εἰκ. 3. Κλασικά καὶ ἐλληνιστικά ἀρχιτεκτονικά λείψανα σὲ σχέση μετὰ τὴν οἰκίαν τῶν μωσαϊκῶν καὶ τὸ ἀρχαῖο ὁδικὸ δίκτυο τῆς περιοχῆς.



σημείο αὐτὸ ἢ ἔρευνα. 'Αποκαλύφθηκε πάντως ἡ πρὸς Β συνέχεια τοῦ γεωμετρικοῦ ἰσχυροῦ περιβόλου ὡς τὸ πρότυπο (πίν. 28α). Πάνω ἀκριβῶς στὸ γεωμετρικὸ περίβολο ἔχει θεμελιωθεῖ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ ἑλληνιστικοῦ τριμεροῦς οἰκοδομήματος (πίν. 27β, 28α). Δοκιμαστικὴ τομὴ ( $2 \times 4$  μ.) ποὺ ἀνασκάφηκε στὴν ἐσωτερικὴ ΒΑ γωνίᾳ τοῦ «ρωμαϊκοῦ τεμένους» εἶχε



Εικ. 4. 'Οχυρωματικὸς περίβολος, κτίσματα καὶ τάφοι γεωμετρικῶν χρόνων (ἀρ. 4 = λακκοειδὲς τάφος).

σκοπὸν νὰ ἀποκαλύψει πληρέστερα τὴν συνέχεια τοῦ γεωμετρικοῦ περιβόλου, ὁ ὁποῖος στὸ σημεῖο αὐτὸ καμπυλῶνεται πρὸς τὰ ΒΔ (πίν. 28β). Μὲ τὴν ἔρευνα βεβαιωθήκαμε: α) ὅτι ἡ καμπύλη εἶναι ἐντονότερη ἀπὸ ὅ,τι ὑπολογιζόταν καὶ ὅτι ὁ τοῖχος κατευθύνεται σχεδὸν πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ ὄχι πρὸς τὰ ΒΔ, β) ὅτι δὲν συνεχίζεται δυτικότερα πρὸς τὴν ὁδὸ 'Αντιόχου Θεοδότου, ἀλλὰ διακόπτεται περίπου στὸ ὄριο τοῦ κτήματος 'Ιω. Βράκκα καὶ τῆς ὁδοῦ καὶ γ) ὅτι τὸ πλάτος του μειώνεται προοδευτικὰ πρὸς τὴ δυτικὴν του ἀπόληξιν (ἀπὸ 1.30 μ. καταλήγει στὰ 0.90 μ.) (πίν. 28β). 'Η ἀπόληξιν ἢ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ συμπτω-

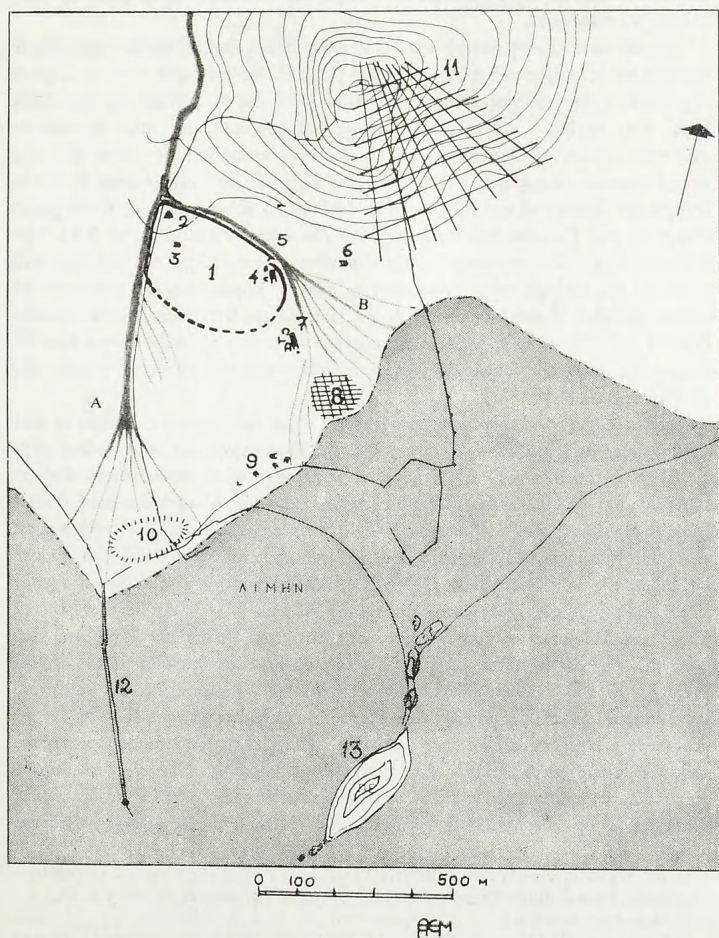
## ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΗΣ ΕΙΚ. 5

1. Πιθανή μορφή τοῦ ὕστερου γεωμετρικοῦ ὀχρωματικοῦ περιβόλου (725 - 690 π.Χ. περίπου).
2. Συστάδα τάφων τέλους 8ου π.Χ. αἰ. (Ἡρώο Δυτ. Πύλης).
3. Πιθανή θέση ἱεροῦ Ἀφροδίτης(;).
4. Πιθανή θέση πύλης καὶ γεωμετρικά κτίσματα τοῦ τομέα τῆς ἀνασκαφῆς.
5. Τάφοι ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων (οἰκία μωσαϊκῶν).
6. Ἰχνη γεωμετρικῶν κτισμάτων (Ε/5).
7. Συστάδα γεωμετρικῶν λατρευτικῶν κτισμάτων ἱεροῦ Ἀπόλλωνος.
8. Θέση πρωτοελλαδικοῦ οἰκισμοῦ.
9. Διάσπαρτα ἀψιδωτὰ καὶ ὀρθογώνια γεωμετρικά κτίσματα κατὰ μήκος τῆς ἀκτῆς.
10. Δυτική νεκρόπολη ὕστατων γεωμετρικῶν, ἀρχαϊκῶν καὶ πρώιμων κλασικῶν χρόνων.
11. Πιθανή θέση μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ.
12. Λιμενοβραχίονας ἀρχαϊκῶν χρόνων(;).
13. Τὸ πεζονήσι μὲ ἰχνη ΠΕ οἰκισμοῦ.

A - B : διακλαδώσεις χειμάρρου ὡς τὰ ὕστερα γεωμετρικά χρόνια περίπου.

—.—.—: γραμμὴ ἀκτῆς στὰ πρωτοελλαδικὰ χρόνια.

ματική, να όφείλεται δηλαδή σέ καταστροφή ή πρέπει να είναι ήθελημένη, να όφείλεται στήν παρουσία ανοίγματος πύλης στο σημείο αυτό. Τείνουμε να



Εικ. 5. 'Η 'Ερέτρια των ύστερων γεωμετρικών χρόνων σέ σχέση με την κλασική πόλη, τόν πρωτοελλαδικό καί τόν μυκηναϊκό οικισμό.



δεχθοῦμε τὸ δεύτερο, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ δικαιολογήσει καὶ τὴν προοδευτικὴ μείωση τοῦ πλάτους τοῦ τοίχου πρὸς τὸ ἀνοιγμα τῆς πύλης. Τὸ πρόβλημα πάντως θὰ λυθεῖ μόνο ἐφόσον ἐρευνηθεῖ ἀνασκαφικὰ τμῆμα τῆς ὁδοῦ Ἀντιόχου Θεοδότου.

Ὅπως δὲποτε μὲ τὴ φετινὴ ἐρευνα ἐγινε γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ σαφὲς ὅτι ὁ ἰσχυρὸς αὐτὸς τοῖχος τοῦ τέλους τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. δὲν ἀποτελεῖ ἀπλὸ ἀνάλημμα τῆς δεξιᾶς ὁχθῆς τοῦ χειμάρρου, ἀλλὰ παράλληλα ἓνα σημαντικὸ, ὀχυρωματικὸ ἔργο, ἓνα περίβολο πιθανῶς τῆς πόλης τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., ποὺ περικλείνει καὶ προστατεύει τὰ θρησκευτικὰ καὶ ἰδιωτικὰ κτίσματα ὅχι μόνο ἀπὸ τὶς καταστροφικὰς πλημμύρες τοῦ χειμάρρου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐνδεχόμενες ἐχθρικές ἐπιδρομές. Πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὸ ἀντίστοιχο σὲ κατασκευὴ καὶ σύγχρονο «τείχος», ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ Δυτ. Πύλη καὶ κατευθύνεται πρὸς τὰ ΝΑ<sup>1</sup>. Ἄν ἡ ὑπόθεσή μας ὅτι στὸ σημεῖο τῆς ἐντονότερης καμπύλης καὶ μείωσης τοῦ πλάτους τοῦ ὑπῆρχε πύλη εἶναι σωστή, τότε ἡ πορεία του θὰ μπορούσε νὰ ἀποκατασταθεῖ, ὅπως δείχνει ἡ εἰκ. 5<sup>2</sup>. Πιστεύουμε ὅτι ἡ ἀπόψη τοῦ Claude Bérard γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ὀχύρωσης τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., ἡ ὁποία ἄφηνε ἔξω τὸ βράχο τῆς κλασικῆς ἀκρόπολης, εἶναι ἡ ὀρθὴ παρὰ τὴν ἀντίθετη γνώμη τῶν Martin καὶ Rolley<sup>3</sup>.

Ὅπως δείχνουν τὰ λίγα μέχρι στιγμῆς, ἀλλὰ ἐνδιαφέροντα εὐρήματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν περιορισμένο χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς μας, μιὰ πρώτη μορφή ἀνοχύρωτου οἰκισμοῦ προϋπῆρχε στὴν περιοχὴ αὐτὴ τουλάχιστον ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 9ου π.Χ. αἰ. Ἀδιάφυστη μαρτυρία γι' αὐτὸ ἀποτελεῖ ὁ ἀκέρατος ἀμφορίσκος ποὺ βρέθηκε τὸ 1976 στὸ τετράγωνο ΑΑ/5 καὶ ποὺ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ χρονολογικὰ στὴν πρώιμη γεωμετρικὴ II ἢ τὴ μέση γεωμετρικὴ I περίοδο τῆς Ἀττικῆς (875 - 800 π.Χ.)<sup>4</sup>. Ὁ τοῖχος β - β' ποὺ βαίνει σχεδὸν παράλληλα πρὸς τὸν ὀχυρωματικὸ περίβολο τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., πρέπει, σύμφωνα μὲ τὰ νέα δεδομένα νὰ χρονολογηθεῖ στὰ τέλη τοῦ 9ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., δὲν ἀποκλείεται μάλιστα νὰ ἀνήκει σὲ «ἐκατόμπεδο» οἰκοδόμημα, ἀνάλογο μὲ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (εἰκ. 4 - 5). Δοκιμαστικὴ τομὴ ποὺ ἐγινε φέτος σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ δυτικὴ παρειὰ του ἔδειξε ὅτι τὰ γεωμετρικὰ στρώματα ἐδῶ προχωροῦν σὲ βᾶθος, εἶναι ἀδιατάρακτα καὶ πολὺ πλούσια σὲ εὐρήματα. Ἐκτὸς ἀπὸ πολυάριθμα θραύσματα ἀγγείων τὸ ἀμυῶδες στρώμα περιεῖχε ὅσα ζῶων καὶ θαλάσσια ὕστρεα, διαλυμένες ὀργανικὲς οὐσίες μὲ ἔχνη φωτιᾶς καὶ ἀπανθρακωμένου ξύλου. Ἡ κεραμικὴ χωρίζεται

1. CL. KRAUSE, Das Westtor, Eretria 13 κέ., εἰκ. 3 καὶ 4, εἰκ. 2 καὶ 15. AUBERSON - SCHEFOLD, Führer durch Eretria, 58, εἰκ. 7 καὶ 60 εἰκ. 8. Eretria VI, 93, εἰκ. 13.

2. Πρβ. Eretria VI, ὁ.π.

3. R. MARTIN, Problemes de topographie et d'évolution urbaine, Cahiers J. Bérard 2, 48 κέ., C. ROLLEY, RA 2, 1974, 307 κέ.

4. ΠΑΕ 1976, 76, πίν. 39α.

σέ χειροποίητη ἀκόσμητη καὶ γραπτή. Λόγω τῶν κακῶν καιρικῶν συνθηκῶν ἡ ἀνασκαφή διακόπηκε χωρὶς νὰ προχωρήσει ἡ δοκιμαστικὴ τομὴ σὲ βάθος καὶ χωρὶς νὰ ἐπεκταθεῖ σὲ σταδιακὴ ὀριζόντια ἀφαίρεση τῶν στρωμάτων. Τὸ λασπωμένο χῶμα δὲν ἐπέτρεπε σαφεῖς στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις καὶ ἦταν ἐνδεχόμενο νὰ γίνουν σφάλματα. Ἡ ἔρευνα θὰ συνεχισθεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ ἐπόμενο ἔτος μὲ καλύτερες καιρικὲς συνθῆκες καὶ πληρέστερη ὀργάνωση. Προκαταρκτικὰ καὶ ἐντελῶς ἐνδεικτικὰ παρουσιάζουμε μὴ μικρὴ ἐπιλογή ἀπὸ τὸ πλουσιότατο γραπτὸ κεραμεϊκὸ ὕλικὸ (πίν. 29 - 30, 31α). Πρὶν ἀπὸ τὴ στροφή πρὸς τὸν 8ο π.Χ. αἰ. πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν τὰ δύο θαυῆματα τοῦ πίν. 29α, 6 - 7 ἀπὸ τὸν ἴδιο μεγάλο ἀφορέα<sup>1</sup>. Τὰ ὑπόλοιπα θαυῆματα τοῦ πίν. 29α μπορεῖ νὰ χρονολογηθοῦν στὰ μέσα καὶ στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. Σταματοῦμε ἰδιαίτερα στὰ θαυῆματα 3 καὶ 5 τοῦ πίν. 29α, ποὺ εἶναι τελείως ἐπίπεδα, χωρὶς καμπυλότητα καὶ δὲν προέρχονται ἀπὸ ἀγγεῖο. Ἀνήκουν ἢ σὲ ὀρθογώνιο κιβωτίδιο ἢ, τὸ πιθανότερο, σὲ πίνακες. Τὸ θαυῆμα μάλιστα ἀρ. 5 (διαστ.  $6 \times 8$  ἐκ.), ποὺ σώζει καὶ τὸ λαϊμὸ ζῶμα(;) κάτω ἀπὸ τὸ ὀριζόντιο διακοσμητικὸ πλαίσιο, ἔχει τὸ πάχος κεραμίδιου (1.5 ἐκ.) καὶ θὰ μποροῦσε νὰ προέρχεται ἀπὸ μετόπη ἢ ἀναθηματικὸ πίνακα.

Τὰ ὑπόλοιπα θαυῆματα τῶν 29β, 30α - β, 31α ἀποτελοῦν δείγματα τοῦ ἐρετριακοῦ εἰκονιστικοῦ ρυθμοῦ, ὅπου προέχουν τὰ γνωστὰ ὑδρόβια πτηνὰ καὶ τὰ ἵπποιδῃ. Ἀξίζει νὰ προσέξουμε τὸ θαυῆμα τοῦ πίν. 29β ἀρ. 3 τοῦ τέλους τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., ὅπου εἰκονίζεται ραδινὸ κερασφόρο τετράποδο, ἴσως ἐλάφι, μὲ τὸ μικρὸ τοῦ ποὺ θηλάζει κάτω ἀπὸ τὰ πόδια<sup>2</sup>. Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ σκηνὴ στὸ θαυῆμα τοῦ πίν. 30α, ἀρ. 2, ὅπου τὰ ζῶα εἶναι ἴσως ἄλογα. Τὸ στυλ τῆς διακόσμησης στὸ θαυῆμα αὐτὸ εἶναι ἀσυνήθιστο γιὰ τὴν Ἑρέτρια· χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀφέλεια καὶ συγχρόνως τόλμη ἐλευθερία καὶ ζωντάνια. Ὁ καλλιτέχνης ἀποδεδειγμένος ἀπὸ τὸν αὐστηρὸ γεωμετρισμὸ τῆς ὀριζόντιας καὶ κατακόρυφης δομῆς ξεπερνάει τὸ ὅριο τῶν τριῶν γραμμῶν τοῦ ἐδάφους (τὸ ζῶο μῆτέρα εἰκονίζεται διαγώνια καὶ τὰ πίσω πόδια πατοῦν στὴ δευτέρη γραμμῇ). Διαγώνια, ἀπὸ τὴν τρίτη γραμμὴ πρὸς τὰ κάτω, ἔχει ἀπεικονισθεῖ καὶ ὁ πέλεκυς. Τὸ θαυῆμα μὲ τὸ λευκὸ ἐπίχρυσμα τοῦ πίν. 29β, ἀρ. 1, ποὺ εἰκονίζει ἄλογο νὰ βόσκει, ἀνήκει στὴν ἴδια ομάδα μὲ τὴν οἰνοχόην ἀπὸ τὴν Ἱταλία<sup>3</sup>. Ὁ σκύφος μὲ τὸ ὑδρόβιο τοῦ πίν. 31α (ὑψ. 7 ἐκ.) ἔχει πολλὰ παράλληλα στὴν Ἑρέτρια<sup>4</sup>.

Μὲ τὰ μέχρι στιγμῆς δεδομένα μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ θέση κατοικήθηκε χωρὶς διακοπὴ ἀπὸ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 9ου π.Χ. ὡς τὸ τέλος

1. Διαστάσεις μεγάλου θαυῆματος  $8 \times 12.5$  ἐκ., πάχ. 1.5 ἐκ.

2. Τὸ θαυῆμα, ὑψ. 10 ἐκ., ἀνήκει σὲ λοξότμητο λαϊμὸ οἰνοχόης.

3. N. COLDSTREAM, BICS 15, 1968, 86 κέ., εἰκ. 1, πίν. XI.

4. Πρβ. Α. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Γεωμετρικὴ καὶ Ὑπογεωμετρικὴ κεραμεικὴ ἐξ Ἑρέτριας, ΑΕ 1975, 206 κέ.

τοῦ 8ου καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., ὅποτε γιὰ ἀγνωστη αἰτία ἐγκαταλείπεται. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη, στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., κατασκευάζεται ὁ ὀχυρωματικὸς περίβολος, ποὺ δὲν κατάφερε ὅμως, ὅπως φαίνεται, νὰ ἀποτρέψει τὸν ἐπερχόμενο κίνδυνο (εἰκ. 5). Ἡδὴ ἀπὸ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. ὁ συνοικισμὸς ἐγκαταλείπεται καὶ ἐρημώνεται, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιγράψην τοῦ ἀνατολίζοντος ρυθμοῦ. Εὐρήματα τοῦ 7ου καὶ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. ἀπουσιάζουν ἐντελῶς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς πόλεως ποὺ ἀνασκάπτουμε. Ἀλλὰ καὶ τὰ εὐρήματα τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., καθὼς καὶ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. περιορίζονται σὲ ἐλάχιστα μεμονωμένα μικρὰ θραύσματα ἀγγείων καὶ ὄχι σὲ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα. Ζωὴ ἐμφανίζεται καὶ πάλι στὸν τομέα αὐτὸ τῆς ἀρχαίας πόλεως μετὰ τὸ 400 π.Χ. περίπου (ΠΑΕ 1974, 39· ΠΑΕ 1975, 37).

Τονίζουμε ἰδιαίτερα ὅτι τὸ γεγονός τῆς ἐγκατάλειψης τοῦ οἰκισμοῦ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων γύρω στὸ 700 π.Χ. ἢ ἀμέσως μετὰ δὲν ἀποτελεῖ μεμονωμένο φαινόμενο τοῦ τομέα ποὺ ἀνασκάπτουμε, ἀλλὰ ἰσχύει γιὰ ὁλόκληρη τὴν πόλη. Πουθενὰ δὲν ἔχει βεβαιωθεῖ ἀδιάσπαστη συνέχεια ἀπὸ τὰ γεωμετρικὰ στὰ ἀρχαῖα χρόνια, οὔτε στὶς συστάδες ἀψιδωτῶν κτισμάτων ποὺ ἔχουν ἀνασκαφεῖ κατὰ καιροὺς ἀπὸ Ἕλληνες καὶ ἑλβετοὺς ἀρχαιολόγους στὴν περιοχὴ τοῦ λιμανιοῦ, οὔτε στὶς κατασκευὲς γύρω καὶ νότια ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Πύλη. Μποροῦμε ἐπομένως νὰ μιᾶμε γιὰ ἐγκατάλειψη τῆς Ἑρέτριας γύρω στὸ 700 π.Χ., ὅπως ἀκριβῶς μιᾶμε μὲ σιγουριὰ γιὰ ἐγκατάλειψη τοῦ συνοικισμοῦ Ξερόπολη στὸ Λευκαντὶ κατὰ τὴν ἴδια ἀκριβῶς χρονικὴ περίοδο. Εἶναι λοιπὸν τελείως αὐθαίρετο νὰ ὑποστηρίξει ἀκόμη κανεὶς ὅτι τὸ Λευκαντὶ εἶναι ἡ παλιὰ Ἑρέτρια τοῦ Στράβωνος καὶ ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ Λευκαντί, ἐγκαταλείποντας τὸν οἰκισμὸ τους ἰδρύουν τὴ νέα Ἑρέτρια. Ἡ Ἑρέτρια, παλιὰ καὶ νέα, βρισκόταν ἀνάγκη στὴ θέσιν τῆς σημερινῆς, ὅπως καὶ ἡ Χαλκίδα. Τὸ Λευκαντὶ ἀποτελοῦσε ἓνα ἀνεξάρτητο, ἀκμαῖο κυρίως στὰ μυκηναϊκὰ καὶ πρωτογεωμετρικὰ χρόνια, οἰκισμὸς, ποὺ τὸ ὄνομά του παραμένει ἀγνωστο<sup>1</sup>. Πρόσφατα ὁ Mervin Popham ἐπιχείρησε νὰ τὸν ταυτίσει μὲ τὸ Λήλαντον, ποὺ ἔδωσε τὸ ὄνομά του καὶ στὴν εὐφορὴ κοιλάδα τοῦ ποταμοῦ<sup>2</sup>. Παλαιότερα εἶχαμε διατυπώσει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὸ Λευκαντὶ θὰ μπορούσε νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὴν Εὐβοϊκὴ Οἰχαλία<sup>3</sup>.

#### Τάφοι γεωμετρικῶν χρόνων (εἰκ. 4)

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς ταφές νηπίων σὲ ἀγγεῖα (ἐγχυτρισμοί).

1. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ἑρετριακά, ΑΕ 1969, 146.

2. M. POPHAM - H. SACKETT - P. THEMELIS, Lefkandi I, The Iron Age Settlement and the Cemeteries (1980) Appendix B, 425 κέ.

3. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ὁ.π. Πρβ. καὶ S. BUKHUIZEN, Chalcis in Euboea, Chalcidian



*Ταφή 1.* Σὲ ἀπόσταση 50 ἐκ. ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν παρειά τοῦ περιβόλου, στὸ θεμεῖο τῆς ἐντονῆς καμπύλης του πρὸς τὴν πύλη (;) ἦλθε στὸ φῶς, ὄρθιος στὴ θέση του εὐρύστομος ἀμφορίσκος, χειροποίητος καὶ ἀκόσμητος (ὑψ. 22 ἐκ., διαμ. στομίου 12.8 ἐκ.) (εἰκ. 4, ἀρ. 1). Ἡ βάση του εἶναι δακτυλιοειδὴς διαμέτρου 8.5 ἐκ. Τὸ στόμιό του, ποὺ σχηματίζει ἐλαφρῶς προεξέχουσα προχοή, φρασσόταν ἀπὸ εὐρὺ καὶ ἀβαθὴ σκύφο (ὑψ. 5.5 ἐκ., διαμ. 13 ἐκ.), ἐλλιπὴ, ποὺ ἔφερε διακόσμηση ἀπὸ κατακόρυφες δέσμες γραμμῶν, καμωμένες μὲ πολλαπλὸ πινέλο<sup>1</sup> (πίν. 31β). Περιεῖχε ἐλάχιστα ὅστ' ἀ νηπίου.

*Ταφή 2.* Παρὰ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ χώρου Α, σὲ ἀπόσταση 1 μ. ἀπὸ τὸ νότιο ἐγκάρσιο τοῦχο καὶ σὲ ἐπαφή μὲ τὸ γεωμετρικὸ περίβολο ἀποκαλύφθηκε ραδινὸς ἀμφορέας μὲ κωνικὸ πόδι καὶ ψηλὸ λαιμὸ, ἀριστῆς τέχνης καὶ διατήρησης (εἰκ. 4, ἀρ. 2). Ἦταν ξαπλωμένος μὲ τὸ στόμιο πρὸς τὰ Α, πρὸς τὸ γεωμετρικὸ περίβολο, πάνω στὸν ὁποῖο καὶ ἀκουμποῦσε. Συνολικὸ ὕψος 76 ἐκ., ὑψ. βάσης 14 ἐκ., ὑψ. λαιμοῦ 20 ἐκ., διάμ. βάσης 22.8 ἐκ., διάμ. στομίου 28.5 - 29.5 ἐκ. Γύρω ἀπὸ τὸν ἀμφορέα βρέθηκαν μικροὶ ἀκανόνιστοι λίθοι ποὺ τὸν στήριζαν. Τὸ στόμιό του φρασσόταν μὲ τὸ κάτω τμῆμα ἀκόσμητου, χειροποίητου ἀγγείου, ἐνῶ ἔξω ἀπὸ τὸν ἀμφορέα, δίπλα στὴ βάση του, εἶχε τοποθετηθεῖ ὡς κτέρισμα μικροσκοπικὸ μόνωτο σκυφίδιο (κύπελλο) μὲ διακόσμηση ἀπὸ ἀπλὲς κατακόρυφες γραμμές, καμωμένες καὶ πάλι μὲ πολλαπλὸ χρωστήρα<sup>2</sup> (ὑψ. 3 - 3.3 ἐκ., διάμ. χείλους 4.3 - 4.6 ἐκ., διάμ. βάσης 3.3 ἐκ.). Μέσα στὸν ἀμφορέα δὲν βρέθηκαν παρὰ ἐλάχιστα κονιορτοποιημένα ὅστ' ἀ νηπίου. Ἡ βάση καὶ ὁ λαιμὸς τοῦ ἀμφορέα κοσμοῦνται μὲ κατακόρυφες τρεμουλιαστές γραμμές, ποὺ πλασιάζονται πάνω καὶ κάτω ἀπὸ ὁμάδες τριῶν ὡς ἐπτὰ ὀριζόντιων γραμμῶν (πίν. 32α, 33α). Στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, μέσα σὲ ἐδαφόχρωμη ταινία τρέχουσα ἀπλοποιημένη σπείρα (πίν. 32α). Γύρω στὴ μεγαλύτερη περιφέρεια τῆς κοιλιᾶς τοῦ ἀγγείου ζώνη μὲ ἐναλλὰξ κατακόρυφες γραμμές (δεκατέσσερις τὸν ἀριθμὸ) καὶ ὁμόκεντρος κύκλους (τέσσερις) μὲ δηλωμένο ὡς μελανὸ στίγμα τὸ κέντρο τους (πίν. 32β). Οἱ κύκλοι ἔχουν τὴ θέση μετοπῶν καὶ οἱ γραμμές τριγλύφων. Πάνω ἀπὸ τὴ ζώνη αὕτῃ ποὺ περιθέει τὴν κοιλιὰ τοῦ ἀγγείου, στὸ κέντρο τῆς πρόσθιας πλευρᾶς, μέσα σὲ ὀρθογώνιο πεδίο σειρὰ ἀπὸ πέντε μελανὰ ὑδρόβια πτηνὰ πρὸς τὰ ἀριστερὰ πάνω σὲ βάση ἀπὸ διπλὴ γραμμή, ἡ ὁποία στήριζεται στὶς κορυφές ἑνδεκα ρόμβων. Μέσα στοὺς ρόμβους περικλείονται ἄλλοι μικρότεροι, ποικιλότροπα διαγραμ-

Studies III, 7 - 13, ὁ ὁποῖος ταυτίζει τὸ Λευκαντὶ μὲ τὴν πόλη Εὐβοία, πρόδρομο τῆς Χαλκίδας καὶ ὄχι τῆς 'Ερέτριας.

1. Παρόμοιοι σκύφοι ἔχουν βρεθεῖ σὲ τάφους τοῦ Ἡρώου τῆς Δυτ. Πύλης καὶ στὸ Λευκαντὶ. Βλ. Eretria III, 1970, πίν. 15, 62.63.64. καὶ πίν. 16, 71, 74. Eretria V, 49. Ant. Kunst II, 1968, 100. Lefkandi I, ὁ.π. 67, πίν. 51. ΑΔ 16, 1961, Χρον., πίν. 132 α. ΑΔ 27, 1972, Α, πίν. 66.

2. Βλ. προηγούμενη σημ.

μισμένοι (πίν. 32β). Τὸ ὀρθογώνιο πεδίο μὲ τὰ πτηνὰ καὶ τοὺς ρόμβους περιβάλλεται δεξιά καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ δέσμες δεκατεσσάρων κατακόρυφων γραμμῶν, ποὺ ἐπαναλαμβάνονται κατὰ κανονικὰ διαστήματα, ἐπιτρέποντας μεταξὺ τους κενὰ (μετόπες) πλάτους ἀντίστοιχου μὲ τὶς δέσμες. Τὰ πρῶτα δεξιά καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κενὰ (μετόπες) πληροῦνται ἀπὸ τρεῖς σειρὲς ρόμβων (ἐπτά στῆν ἄνω σειρά καὶ ἀνά ὀκτώ στὶς δύο ἐπόμενες).

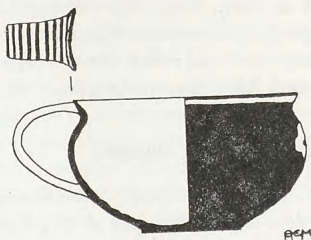
Ὁ συντηρητισμὸς καὶ ἡ στατικότητά τῆς γενικῆς διακόσμησης συνδυάζεται μὲ τὴν πρωτοτυπία, τὴν κίνηση καὶ τὴν ἀποφυγὴ στερεότυπης ἐπανάληψης στὸ κεντρικὸ πεδίο τῆς πρόσθιας ὕψης. Ἐδῶ παρατηρεῖται ποικιλία στὸ γέμισμα τῶν ρόμβων καὶ παραλλαγὲς στῆν ἀπόδοσις καὶ τῇ φορὰ τῆς οὐρᾶς κάθε πτηνοῦ σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν παρατακτικότητά τῆς σύνθεσης. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μοναδικὸ στὸ εἶδος ἐρετριακὸ κεραμεϊκὸ προϊόν ποιότητος, ποὺ προσιοιωνίζει τὶς δημιουργίες τοῦ ἐρετριακοῦ ἐργαστηρίου τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., τὸ ὁποῖο ὡς γνωστὸν ἐκφράζει μὲ δικό του ἰδιότυπο τρόπο τὶς νέες τάσεις τοῦ ἀνατολίζοντος ρυθμοῦ. Ἀρκετὰ δείγματα ταφικῶν ἀμφορέων τοῦ ρυθμοῦ αὐτοῦ, ποὺ κατὰ τὸ σχῆμα πλησιάζουν πρὸς τὸν δικό μας, βρίσκονται στὸ Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο· προέρχονται ἀπὸ τὴ Δυτικὴ κυρίως νεκρόπολιν τῆς πόλεως. Ὁ ταφικὸς ἀμφορέας μας πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸ τέλος τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., πρὶν ἀπὸ τὴν καμπὴ πρὸς τὸν 7ο, πρὶν ἀκόμη γίνουν αἰσθητὰ ἐδῶ καὶ ἐπικρατήσουν τὰ ἀνατολίζοντα στοιχεῖα. Μόνο τὰ πτηνὰ ἔχουν κάτι ἀπὸ τὸ νέο πνεῦμα. Ὁ ἀμφορέας μας εἶναι γιὰ ἓνα ἀκόμη λόγον σημαντικὸς, ἀποτελεῖ ἓνα ἀσφαλὲς *terminus ante quem* γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ γεωμετρικοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου, πάνω στὸν ὁποῖο βρέθηκε ἀκουμπισμένος. Ὁ γεωμετρικὸς περίβολος κατασκευάστηκε ὅπωςδήποτε πρὶν ἀπὸ τὴν ἐναπόθεσιν τοῦ ταφικοῦ ἀμφορέα. Ἐπομένως ἡ χρονολόγησή του στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., ποὺ παλαιότερα μὲ βάση ἄλλα δεδομένα εἴχαμε ὑποστηρίξει, ἐπιβεβαιώνεται γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ<sup>1</sup>.

Ταφὴ 3. Λίγο βορειότερα, πολὺ κοντὰ στὸν ἀμφορέα τῆς παραπάνω ταφῆς 2 ἀποκαλύφθηκε χειροποίητο ἀκόσμητο πιθοειδὲς ἀγγεῖο, γερτὸ στὸ ἔδαφος μὲ τὸ στόμιο πρὸς Β (εἰκ. 4, ἀρ. 3). Περιεῖχε ἐλάχιστα ἔχνη ὀστέων νηπίου.

Λακκοειδὲς τάφος. Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ χώρου Γ (εἰκ. 4, ἀρ. 4) ἀποκαλύφθηκε λακκοειδὲς τάφος. Τὸ βόρειο τμήμα του καλύπτεται κάτω ἀπὸ τὸν ἐγκάρσιον ἑλληνιστικὸ τοῖχο καὶ δὲν ἐρευνήθηκε φέτος. Πρὸς τὸ παρὸν μᾶς ἔδωσε ἔξι παρόμοια μόνωτα κύπελλα (ἀρ. εὐρ. 13601 - 13606), μονόχρωμα μελανὰ ἢ καστανόμαυρα κατὰ τόπους (πίν. 33β - γ, 34α - δ). Τὸ ἐπίχρισμα ὀρισμένων ἔχει ἀπολεπισθεῖ. Ἡ ράχη τῆς λαβῆς, ὀρισμένων μόνον, φέρει ἐγκάρσιες παράλληλες γραμμές. Στὸ περιχέλωμα, ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, ἐδαφόχρωμη ταινία. Κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσεως ἐδαφόχρωμη ἐπίσης. Δύο κύπελλα

1. ΠΑΕ 1976, 75. ΠΑΕ 1974, 39.

φέρουν στην κοιλιά από τρεις τετράφυλλους ρόδακες με λευκό επίθετο χρώμα (πίν. 33β-γ, εικ. 6). Μεγάλος αριθμός από μονόχρωμα κύπελλα του τύπου αυτού έχουν βρεθεί στο Λευκαντί, συνοικισμό και νεκροταφείο. Τά παλαιότερα είναι του νεκροταφείου, όπου ο τύπος είναι πολύ συνηθισμένος και ξεκινάει από την ύστερη πρωτογεωμετρική εποχή και φθάνει ως την υποπρωτογεωμετρική Ι (1000 - 750 π.Χ.), σύμφωνα με την κατάταξη του Desborough<sup>1</sup>. 'Η εξέλιγμένη μορφή του τύπου V του Desborough με χαμηλό χείλος άπαντᾷ και στα ὕστερα γεωμετρικά στρώματα του συνοικισμού στο Λευκαντί, ιδιαίτερα στους αποθέτες Β και D, που χρονολογούνται στο τέλος τῆς ΥΓ, λίγο πριν από την εγκατάλειψη του συνοικισμού γύρω στο 700 π.Χ.<sup>2</sup> Στην τελευταία δεκαετία του 8ου π.Χ. αἰ. πρέπει νά ἀνήκουν και τὰ ἐξί κύπελλά μας, που προέρχονται ὅλα ἀπὸ κοινὸ κεραμικὸ ἐργαστήριο. Τὸ ὑπόλοιπο βόρειο τμήμα τοῦ τάφου περιέχει ὅπωςσδήποτε και ἄλλα ἀγγεῖα. Δύο ἄκαρτα ὁστὰ κνήμης(;) που βρέθηκαν στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ λάκκου δὲν μπορούμε νά ποῦμε με βεβαιότητα ἂν ἀνήκουν σὲ ἄνθρωπο ἢ ζῶο, πρὶν ἐξετασθοῦν ἀπὸ εἰδικό.



Εικ. 6. Μόνωτο κύπελλο (ἀρ. εὐρ. 13605) ἀπὸ τὸ λακκοειδὲς τάφο (ὕψ. 6.5 ἐκ., διαμ. στομίου: 10.8 ἐκ., διαμ. βάσεως 93. ἐκ.).

### Ἀποθέτες

Ὁ ἀποθέτης πού εἶχε ἐντοπισθεῖ πέρσι στὸ νότιο τμήμα τοῦ «ρωμαϊκοῦ τεμένους» μεταξὺ τοῦ λατρευτικοῦ(;) κτίσματος καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ περιβόλου, ὅπως βεβαιώθηκε φέτος, συνεχίζεται καὶ ἀνατολικότερα. Τμήμα του, πού ἐρευνήθηκε στὸν τριγωνικὸ χῶρο Δ (εἰκ. 1), περιεῖχε προϊόντα καταστροφῆς κτισμάτων κυρίως τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ὅπως λίθους, κεραμίδες στέγης, πλῖθρες, ἀγνύθες, πλῆθος θραυσμάτων μεγάλων καὶ μικρῶν ἀγγείων μελαμβαφῶν καὶ ἀβαφῶν κ.ἄ. Στὸ μεγάλο αὐτὸ ἀποθέτη, πού ἡ ἐρευνά του δὲν ἔχει περατωθεῖ, ἔχουν ἀπορριφθεῖ καὶ ὀρισμένα θραύσματα μελανόμορφων ἀγγείων τοῦ τέλους τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. "Ενα ἀπὸ αὐτὰ εἰκονίζει τέθριππο μὲ ὄρθια μπροστά του μορφή. Παράλληλα συνεχίστηκε καὶ ἡ ἐρευνα τοῦ ἀποθέτη θ πού εἶχε μερικῶς ἀνασκαφεῖ τὸ 1976<sup>3</sup>, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ χώρου Β. Ὁ λάκκος τοῦ ἀποθέτη θ ἔχει διαστ. 1.50 μ. περίπου καὶ εἶναι σκαμμένος μέσα στὸ ἀμυῶδες γεωμετρι-

1. Lefkandi I, ὁ.π. 295 τύποι IV καὶ V, εἰκ. 7 G - K.

2. Lefkandi I, ὁ.π. 58, πίν. 43, 61.62 καὶ πίν. 62, 97.

3. ΠΑΕ 1976, εἰκ. 2.



κὸ στρώμα. Ὅριζεται ἀπὸ Β καὶ Ν ἀπὸ δύο ἐγκάρσια τοιχάρια μὲ τὴν παρεὶά τῆς ὕψους τοὺς στραμμένη πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀποθέτη. Τὸ νότιο μάλιστα ἀναλημματικὸ τοιχάριο καμπυλῶνεται ἐλαφρᾶ, ἀκολουθώντας τὴν περιφέρειαν τοῦ λάγκου-ἀποθέτη. Εἶναι προφανὲς ὅτι καὶ τὰ δύο κατασκευάσθησαν γιὰ νὰ συγκρατήσουν τὰ τοιχώματα τοῦ ἀποθέτη. Ὅπως παρατηρήθηκε καὶ πέρσι ὁ ἀποθέτης θ περιεῖχε τὰ συνήθη ὑλικά, λίθους, κεραμίδια στέγης λακωνικά, χονδροειδῆ ὄστρακα ὀξυπύθμενων κυρίως ἀμφορέων, ἀλλὰ καὶ λεπτὴ γραπτὴ κεραμικὴ ποιότητος, ὅπου προέχουν τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύπου τῆς Δυτικῆς Κλιτύος. Δὲν ἔλειπαν καὶ τὰ ὄστα τῶν ζώων.

### Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς

Ἕνας ἀπὸ τοὺς ἑξὶ παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς, ποὺ εἶχαν βρεθεῖ τὸ 1969 μέσα σὲ ἀποθέτη στὰ Α τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ, στὸ τετράγωνο Β/1<sup>1</sup> δὲν εἶχε ὡς τώρα παρουσιασθεῖ, γιὰτὶ καθυστεροῦσε ἡ ἐργαστηριακὴ ἐπεξεργασία του<sup>2</sup>.

Ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους ἀμφορεῖς τῆς ὁμάδας τοῦ ἄρχοντα Καλλιμήδη (360/59 π.Χ.) τὸ παλλάδιο εἶναι στραμμένο πρὸς τὰ ἀριστερὰ (πίν. 35) κατὰ τὸ συνήθη παραδοσιακὸ τρόπο, ὅπως στοὺς κατὰ μία τετραετία παλαιότερους ἀμφορεῖς τοῦ ἄρχοντα Χαρικλιδῆ (363/2 π.Χ.)<sup>3</sup>. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὸ παλλάδιο τὸ γνωστὸ σύμβολο τοῦ ἄρχοντα Καλλιμήδη, ἡ Εἰρήνη τοῦ Κηφισιδότου πάνω σὲ ραδινὸ ἰωνικὸ κίονα καὶ ἀντίστοιχα οἱ ἐπιγραφὰς *ΤΩΝ ΑΘΕΝΕΘΕΝ ΑΘΑΩΝ* καὶ *ΚΑ]ΛΙΜΗΔΗΣ ΑΡΧ[ΩΝ* κιονηδὸν (πίν. 36α - β, 37α). Ἡ ἀσπίδα πρὸς τὰ ἀριστερὰ σὲ προφίλ. Στὸ κρानοφόρο κεφάλι τῆς Ἀθηνᾶς, ποὺ καλύπτεται ἀπὸ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα, μὲ τὴν αὐστηρὴ ἔκφραση καὶ τὸ διαπεραστικὸ βλέμμα προβάλλει καθαρὰ ἡ ἐπιδεξιότητά τοῦ καλλιτέχνη στὸ σχέδιο. Τὸ λοφίον τοῦ κράνους στηρίζεται πάνω σὲ κατακόρυφο στέλεχος ποὺ ἔχει τὸ σχῆμα ὀρθιας σπείρας, τὸ λοφίον μπροστὰ ἀπολήγει σὲ κεφάλι ἀρπακτικοῦ ὀρνέου (πίν. 37β). Στὴν ἄλλη ὀψη δεσπόζει στὸ κέντρο τὸ σύμπλεγμα δύο ὀρθιων παλαιστῶν (πίν. 38). Στὰ ἀριστερὰ τοὺς ὀρθιας ἡ μορφὴ τοῦ μεσήλικα βραβέως μὲ στεφάνι γύρω στὰ μαλλιά (τὰ φύλλα μὲ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα) καὶ κλαδὶ στὸ δεξιὸ χέρι (πίν. 39α). Ἐχει τὸ ἱμάτιο ἀναριγμένο στὸν ἀριστερὸ ὤμο καὶ ἀρῆναι ἀκάλυπτο τὸν δεξιό. Μὲ τὸ ἀριστερὸ τοῦ χέρι, ποὺ ἐξέχει ἀπὸ τὸ ἱμάτιο, χειρονομεῖ, ἀνασηκώνοντας ἐλαφρᾶ τὴν παλάμη καὶ τὰ δάκτυλα, πρὸς τὴν κατεύθυνση τῶν ἀθλητῶν, ἀπαιτώντας προφανῶς τὴν τήρησιν τῶν κανονισμῶν, τοὺς ὁποίους ὁ ἕνας παλαιστής φαίνεται ὅτι παραβαίνει, μὲ τὸ νὰ ἔχει ἀρπάζει τὸν ἀντί-

1. ΠΑΕ 1974, 39 κέ., εἰκ. 1.

2. Ἀναφέρεται στὸ ἄρθρο μου Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς, σχέσεις μὲ πλυστική, Στήλη, 267, σημ. 31.

3. Π. ΘΕΜΕΛΗ, ὁ.π.

παλό του ἀριστερά ἀπὸ τὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ (ἀπὸ τὰ μαλλιά;) μὲ τὸ δεξί του (πίν. 39β). Στὰ δεξιά τῶν παλαιστῶν ὄρθια γυναικεία μορφή μὲ μεγάλα ἀνοιχτὰ φτερά, Νίκη - θεὰ τῶν ἀγώνων, τυλιγμένη στὸ ἱμάτιο εἰκονίζεται κατ' ἐνώπιον<sup>1</sup>. Τὸ πάνω μέρος τοῦ κορμιοῦ της στρέφει πρὸς τὰ ἀριστερά, πρὸς τὸ κέντρο τῆς παράστασης, ἐνῶ τὸ κάτω ἐλαφρῶς ἀντίστροφα. Λευκὸ χρῶμα στὶς παρυφές τοῦ ἱματίου της καὶ στὰ φτερά.

Γενικὰ ἡ σύνθεση εἶναι παρατακτικὴ καὶ χαλαρὴ. Οἱ κινήσεις τῶν ἀθλητῶν ἀδέξιες. Ὅπως δὲ ποτε ὁ καλλιτέχνης τοῦ ἀμφορέα αὐτοῦ δὲν χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὶς ἀρετὲς τῶν δύο ἄλλων καλλιτεχνῶν ποὺ ζωγράφισαν τοὺς πέντε ἀμφορεῖς τῆς ομάδας Καλλιμῆδη. Δὲν πρέπει φυσικὰ νὰ παραγνωρίσουμε τὶς σχεδιαστικὰς του ἱκανότητες, τὴ σταθερὴν του γραμμὴν, ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ γνώση τῆς ἀνατομίας καὶ αἴσθησιν τοῦ μνημειακοῦ στὸ στήσιμο καὶ τὶς ἀναλογίας τῶν μορφῶν του. Ἀπὸ τὴν ἄλλήν μεριὰ δὲν μποροῦμε νὰ παραβλέψουμε κάποιον στυλιζάρισμα, ἰδιαιτέρα στὴν ἀπόδοση τῶν θυσάνων τῆς κόμης τῶν παλαιστῶν (πίν. 39β). Τὸ χέρι τοῦ καλλιτέχνη, διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ χέρι τῶν δύο ἄλλων συγχρόνων του, ἀναγνωρίζεται καὶ στὸν τρόπο ποὺ ἀποδίδει τὸ σύμβολο τοῦ ἄρχοντα, τὴν Εἰρήνην τοῦ Κηφισοδότου (πίν. 36α).

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ

1. Γιὰ τὸν τύπο ἀγάλματος μὲ τὸν ὁποῖο σχετίζεται ἡ μορφή θὰ μιλήσουμε σὲ ἰδιαιτέρη μελέτῃ γιὰ τοὺς παναθηναίους ἀμφορεῖς.

## 6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΕΑΣ ΑΓΧΙΑΛΟΥ

(Παρένθ. πίν. Γ' - Δ' και πίν. 40 - 42)

Σημαντικά υπήρξαν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης, ἡ ὁποία διεξήχθη εἰς τὴν παλαιохριστιανικὴν πόλιν τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Νέαν Ἀγχιάλον) κατὰ τὸ ἔτος 1979. Στοιχεῖα ἀποκαλυφθέντα εἰς τὴν μεγάλην βασιλικὴν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου προσδιορίζουν σαφέστερα τὰς δύο φάσεις, αἱ ὁποῖαι προηγήθησαν τοῦ κτίσματος τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ ἀποδεικνύουν τὴν μεγάλην σημασίαν, πού εἶχεν ὁ χώρος διὰ τὴν θρησκευτικὴν καὶ καλλιτεχνικὴν ζωὴν τῆς ἀρχαίας πόλεως. Παραλλήλως συνεχίσθη ἡ ἀποκάλυψις τῶν τμημάτων τῆς βασιλικῆς «Μαρτυρίου», τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται εἰς τὸν ἐλεύθερον χώρον, ἔξω δηλαδὴ τῶν ιδιοκτησιῶν (παρένθ. πίν. Γ'). Αἱ ἐργασίαι, αἱ ὁποῖαι διεξήχθησαν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ γράφοντος καὶ τὴν συνεργασίαν τῆς ἀρχαιολόγου Ἀσπασίας Ντίνα ἔχουν ὡς ἑξῆς:

### ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΡΧΙΕΡΕΩΣ ΠΕΤΡΟΥ

Εἰς τὴν κάτοψιν τῆς βασιλικῆς δηλοῦνται διὰ σκιᾶς αἱ θέσεις εἰς τὰς ὁποίας ἐγένοντο αἱ ἔρευναι (παρένθ. πίν. Δ').

1. ΤΟΜΕΥΣΕΤ (TM-ΣΤ) Εἰς τὸν τομέα αὐτόν, ὁ ὁποῖος εὐρίσκεται νοτίως τῆς μακρᾶς στοᾶς, ἀνεσκάφη ἑκτασις 83 μ<sup>2</sup>, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ 33 μ<sup>2</sup> ἀνήκουν εἰς τὸν χώρον XVI, τὰ δὲ λοιπὰ 50 μ<sup>2</sup> εἰς τὸν χώρον XIX, βορείως τοῦ προηγούμενου.

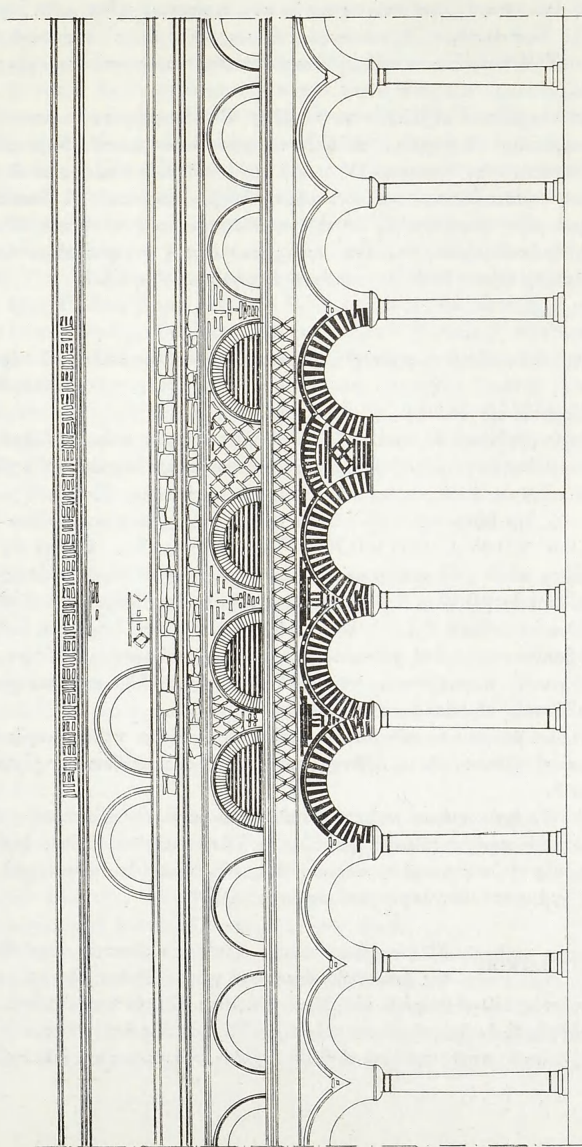
### Χώρος XVI

Εἰς τὸν χώρον XVI ἀπεκαλύφθησαν δύο ἀκόμη βάσεις (B7 καὶ B8) τοῦ νοτίου στυλοβάτου καὶ τὸ ἥμισυ περίπου τοῦ ἐνάτου τόξου ἐκ πλινθῶν τῆς τοξοστοιχίας, ὡς καὶ τυφλὸν τόξον τῆς ἀνωδομίας τῆς τοξοστοιχίας αὐτῆς με μικρὸν κυκλικὸν ἀνοιγμα εἰς τὸ τύμπανόν του. Μετὰ τὴν μελέτην τῶν ἀποκαλυφθέντων μέχρι τοῦδε στοιχείων ἐγένετο προσπάθεια σχεδιαστικῆς ἀποκαταστάσεως τῆς τοξοστοιχίας καὶ τῆς ὑπερκειμένης τοιχοδομίας, ἡ ὁποία παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἀρχιτεκτονικῆς καὶ διακοσμητικῆς συνθέσεως (εἰκ. 1).

Ἀπὸ ἐν τμήμα ψηφιδωτοῦ εἰς τὸ ὁποῖον εἰκονίζεται πρόσωπον διαστ. 0.105 × 0.095 μ. με ψηφίδας ἀπὸ πετρώματα καὶ ὑαλόμαζαν, πολλὴ μικρῶν διαστά-







Εἰκ. 1. Βασιλικὴ ἀρχιερέως Πέτρου, ἀναπαράστασις τῆς νοτίας κωνοστοίχης καὶ τῆς ὑπερκειμένης τοιχοδομίας.

σεων, καὶ ἀπὸ σπαράγματα τοιχογραφιῶν ποὺ περισυνελέγησαν κατὰ τὴν εἰς βάθος 1 μ. ἀνασκαφὴν, συνάγεται ὅτι αἱ ἐσωτερικαὶ πλευραὶ τῆς ἀνωδομίας τοῦ χώρου XVI ἐκοσμοῦντο διὰ ψηφιδωτῶν παραστάσεων καὶ τοιχογραφιῶν (πίν. 41α).

Ἐκ τῶν εὐρημάτων σημειώνονται τὰ ἑξῆς: Εἰκοσανούμιον Ἰουστίνου Β'. Νομισματοκοπεῖον Ἀντιοχείας· δεκαεξανούμιον Ἰουστινιανοῦ. Νομισματοκοπεῖον Θεσσαλονίκης· ἀσπέριον IV 4ου αἰ. μ.Χ.· σιδηροῦς σταυρὸς μὲ ἄλυσον ἀναρτήσεως πολυκανδήλου, συνολικοῦ μήκους 1.40 μ. περίπου. Ἡ ἄλυσος εἰς τὸ ἐν ἄκρον φέρει δακτύλιον εἰς δὲ τὸ ἕτερον ἄγκιστρον ἀναρτήσεως. Εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ μήκους τῆς εἶναι προσηρμοσμένος ὁ σταυρὸς μὲ πεπλατυσμένας κεφαλαίς, ὕψους 0.09 μ.· τεμάχια ἀμφιγλύφων θωρακίων.

### Χ ὥ ρ ο ς XIX

Εἰς τὸν χώρον αὐτὸν συνεῖσθη ἡ ἀνασκαφὴ πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ πέρυσιον ἐρευνηθέντος δυτικοῦ τμήματός του. Τὸ συνολικὸν μήκος τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου ἀνέρχεται εἰς 11.50 μ. (παρένθ. πίν. Δ').

Ἐδῶ ἀπεκαλύφθησαν ἐν συνόλῳ ὀκτὼ μεγάλοι πῆλινοι πίθοι, ἡ διάμετρος τῶν ὁποίων φθάνει ἕως 1.40 μ. Ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν πίθων δεικνύει ὅτι ὁ χώρος ἐχρησιμοποιοεῖτο ὡς ἀποθήκη (κελλάρι). Εἰς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ χώρου εὐρέθησαν εἰς τὴν θέσιν των τρία κτιστὰ βᾶθρα ἀπὸ ἠφαιστειακῶν λίθων διαστάσεων:  $0.85 \times 0.85$  μ.,  $0.65 \times 0.70$  μ., καὶ  $0.62 \times 0.63$  μ. Ἐπάνω εἰς δύο ἀπὸ τὰ βᾶθρα αὐτὰ σώζονται μαρμαρίναι βάσεις κιόνων. Αἱ διαστάσεις τῆς μιᾶς εἶναι: πλίνθος:  $0.40 \times 0.40$  μ., ὕψος: 0.15 μ., ἄνω διάμετρος: 0.38 μ., καὶ τῆς ἄλλης: πλίνθος =  $0.43 \times 0.43$  μ., ὕψος: 0.15 μ. καὶ διάμετρος 0.35 μ. Ἀπὸ τὰς βάσεις αὐτάς, ἀπὸ τὰ πολλὰ τεμάχια μαρμαρίνων ἀρραβδῶτων κιόνων καὶ ἰωνικῶν κιονοκράνων, συνάγεται ὅτι ὑπῆρχεν ἐδῶ κιονοστοιχία, ἡ ὁποία ὑπεβᾶσταζε τὸ πάτωμα τοῦ ὀρόφου.

Εἰς τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν τῶν βάσεων ὑπάρχουν οἱ τῶροι προσαρμογῆς τῶν γόμφων καὶ αἱ αὐλακες τῆς μολυβδοχοήσεως. Εἰς μίαν δὲ σώζεται ἐγχάρακτον τὸ σημεῖον S.

Μεταξὺ τῶν ἀντικειμένων ποὺ περισυνελέγησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν περιλαμβάνονται 11 τεμάχια πλακὸς τραπέζης ἀπὸ ἀσβεστόλιθον, βαθέος ἐρυθροῦ χρώματος. Εἰς τὸ ὑπερυψωμένον πλαίσιον ἐνὸς τῶν τεμαχίων σώζονται τὰ δύο τελευταῖα γράμματα ἐπιγραφῆς καὶ σταυρὸς: OY+

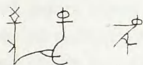
### 2. TOMEΓE H (TM-H)

Εἰς τὸν τομέα τοῦτον, ὁ ὁποῖος εὐρίσκεται ἀνατολικῶς τῆς βασιλικῆς, ἀνεσκάφη χώρος μήκους 22.50 μ., συνολικῆς ἐκτάσεως 140 μ<sup>2</sup> (παρένθ. πίν. Δ' καὶ πίν. 40α). Εἰς τὸν ἀνασκαφέντα χώρον ἀπεκαλύφθη τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ τοίχου T6, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸν νότιον τοῖχον τῆς μακρᾶς στοᾶς καὶ κατὰ τὸ ἥμισυ, σχεδόν, τοῦ μήκους τῆς ἡ ἀνατολικῆς



πτέρυξ τῆς στοᾶς, ἡ ὁποία ὅπως φαίνεται περιέβαλε τὸ μνημεῖον (πίν. 40β). Τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς στοᾶς ἀποτελεῖ τοιχοδομία, ἡ ὁποία εἰς τὸ σχεδὸν τῆς κατόψεως χαρακτηρίζεται μὲ τοὺς ἀριθμοὺς T48, T49, T54 καὶ T47. Εἰς τὸ νότιον ἄκρον περίπου τοῦ τοίχου αὐτοῦ ἀνοίγεται θύρα, τὸ μαρμάρινον κατώφλιον τῆς ὁποίας σώζεται εἰς τὴν θέσιν του (169/79). Τὸ κατώφλιον τοῦτο ἐκ λευκοφαίου χονδροκόκκου κρυσταλλικοῦ μαρμάρου ἔχει μῆκος 1.26 μ. καὶ πλάτος 0.57 μ. Κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς του σχηματίζεται ἀναθύρωσις πλάτους 0.15 μ. 'Επὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας του ὑπάρχουν αἱ ὑποδοχαὶ προσαρμογῆς τῆς ξυλίνης θύρας καὶ οἱ ὅλμοι περιστροφῆς τῶν θυροφύλων. Πρὸ τοῦ νοτίου σταθμοῦ τῆς θύρας αὐτῆς εὐρέθῃ ἰωνικὴ βάσις *in situ* (170/79). 'Η βάσις αὕτη ἀπὸ λευκόφαιον μεσόκοκκον κρυσταλλικὸν μάρμαρον ἔχει πλίνθον, διαστ. πλευρῶν  $0.58 \times 0.58$  μ. καὶ ὕψος 0.18 μ. Εἰς τὴν ἄνω ἐπιφάνειάν της, διαμέτρου 0.41 μ., σώζεται ἡ ὑποδοχὴ προσαρμογῆς τοῦ γόμφου, ἡ ἀλλάξ μολυβδοχορήσεως καὶ ἐτέρα τετράγωνος ὑποδοχῇ, διαστ.  $0.04 \times 0.04$  μ.

'Ανατολικῶς τοῦ τοίχου T48 καὶ νοτίως τῆς βάσεως (170/79) εὐρέθῃ, εἰς βάθος 0.45 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ T48, πάτωμα ἀπὸ πηλίνας πλάκας διαστ.  $0.33 \times 0.26$  μ. Εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τῶν πλακῶν ὑπάρχουν συμπιλήματα ὡς π.χ.



Εἰς τὸν βόρειον σταθμὸν τῆς θύρας καὶ εἰς ἀντίστοιχον θέσιν πρὸς τὴν βάσιν (170/79) εὐρέθῃ δόμος ἀπὸ ἡφαιστειακὸν λίθον, διαστ.: μῆκος 0.57 μ., πλάτος 0.43 μ. καὶ ὕψος 0.25 - 0.32 μ. 'Ο T49, εἰς μῆκος 2.40 μ. βορείως τοῦ κατωφλίου (169/79) διακόπτεται καὶ συνεχίζεται εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον, ὥσάν νὰ σχηματίζεται ἐκεῖ ἄνοιγμα. Μετὰ τὸ ἄνοιγμα τοῦτο, τὸ μῆκος τοῦ ὁποίου εἶναι 2.07 μ., συνεχίζεται πρὸς Βορρᾶν μὲ τὸ χαρακτηριστικὸν T54. 'Η τοιχοποιία τοῦ T54 εἶναι κατὰ τὸ μεικτὸν σύστημα· ἡτοί ἐκ λιθοδομῆς διακοπτομένης ἀπὸ σειρὰς πηλίνων πλακῶν, αἱ διαστάσεις τῶν ὁποίων εἶναι  $0.30 \times 0.30$  μ.

Εἰς μῆκος 6.55 μ. πρὸς Βορρᾶν ὁ T54 κάμπτεται εἰς ἀμβλεῖαν γωνίαν μὲ ἀπόκλινσιν πρὸς 'Ανατολὰς. Τὸ τμήμα τοῦτο ἔλαβε τὸ χαρακτηριστικὸν T47. 'Η τοιχοποιία του, ἐν συγκρίσει μὲ τὴν τοιχοποιίαν τοῦ T54, εἶναι ἀμελεστάτη. 'Ομοίαν ἀπόκλινσιν πρὸς 'Ανατολὰς παρουσιάζει καὶ ὁ T42 εἰς τὴν δυτικὴν τοξοστοιχίαν τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος τῆς στοᾶς.

'Η ἀπόκλινσις τῶν δύο αὐτῶν τοίχων θὰ ἔγινε ἀσφαλῶς ὅταν κατεσκευάσθῃ ἡ μεγάλη ἀψὶς τοῦ 'Ιεροῦ, κατὰ τὴν τρίτην οἰκοδομικὴν φάσιν, δηλαδὴ ἐπὶ 'Ιουστινιανοῦ. Τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι ἡ στοὰ εἶναι προγενεστέρῃ τῆς βασιλικῆς τοῦ 'Ιουστινιανοῦ καὶ θὰ ἀνῆκεν εἰς μίαν ἀπὸ τὰς δύο προηγηθείσας βασιλικὰς τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰ. μ.Χ.

Ἀπὸ τμήματα πλινθοκατασκευῶν καμπύλων συνάγεται ὅτι καὶ ἡ ἀνατολική πτέρυξ τῆς στοῆς ἔφερε τοξοστοιχίαν.

Ἀπὸ τὰ περισυλλεγένη ἀντικείμενα σημειώνονται τὰ ἑξῆς:

— Κορμός, ἀκέφαλος, ἀνδρός, ἐλλιπὴς κατὰ τὸ ἀριστερὸν ἡμισυ. Ὁ πτυχωτὸς χιτῶν ἀφῆνει ἀκάλυπτον τὸν δεξιὸν ὦμον καὶ τὸ στῆθος. Εἶναι ἐκ λευκοῦ λεπτοκόκκου κρυσταλλικοῦ μαρμάρου. Τὸ σωζόμενον ὕψος τοῦ εἶναι 0.17 μ. (πίν. 41β). Τὸ ἀγαλματίδιον τοῦτο ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῶν λατρευτικῶν, πιθανῶς τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ἀπὸ τὴν στάσιν τοῦ κορμοῦ, τὴν ἔλλειψιν πλαστικότητος εἰς τὰς πτυχωσεις τοῦ ἱματίου καὶ τὴν ἐν γένει τεχνικὴν τοῦ δύναται προχείρως νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸν 1ον ἢ 2ον αἰ. μ.Χ.

— Πολλὰ τεμάχια κιδῶν ἐξ ἀτρακίου λίθου καὶ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου. Εἰς κίων, ὕψους 2.53 μ. καὶ διαμέτρου 0.28 μ. ἐκ χονδροκόκκου κρυσταλλικοῦ μαρμάρου, ὡς φαίνεται εὐρίσκετο εἰς τὸ στάδιον τῆς κατασκευῆς καὶ δὲν εἶχε εἰσέτι λειανθεῖ.

— Ἐν τμήμα ἐντοιχίου ψηφιδωτοῦ διαστάσεων  $0.30 \times 0.40 \times 0.22$  μ. Ἐκ τοῦ ἡμικυκλικοῦ σχήματός του καὶ τῶν δύο ἐπιφανειῶν, ἀπὸ τὴν ἀντυγα καὶ τὸ μέτωπον, συνάγεται ὅτι ἀνῆκεν εἰς τόξον. Ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸν αὐτὸ καὶ ἀπὸ σπαράγματα ἐντοιχίων ψηφιδωτῶν καθὼς καὶ τοιχογραφιῶν, τὰ ὅποια περι-συνελέγησαν ἐδῶ, ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ ἐπιφάνειαι τῆς ἀνωδομίας τῆς στοῆς ἔφερον διάκοσμον ἐκ ψηφιδωτῶν καὶ τοιχογραφιῶν.

— Δύο νομίσματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἐν ἀργυροῦν ἐξάγραμμον τοῦ Ἡρακλείου, κοπῆς 614 - 630 μ.Χ. καὶ τὸ ἄλλο *Follis* ἐπίσης τοῦ Ἡρακλείου, νομισματοκοπέου Θεσσαλονίκης, κοπῆς 614 - 615 μ.Χ.

#### *Διερευνητικαὶ τομαὶ εἰς τὸ Ἱερόν καὶ τὸ κεντρικὸν κλίτος*

Μὲ σκοπὸν νὰ εὕρεθοῦν περισσότερα στοιχεῖα τῶν προηγουμένων οἰκοδομικῶν φάσεων τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου συνεχίσθησαν αἱ περυσιναι ἔρευναι εἰς τὸν χώρον τοῦ Ἱεροῦ (TM - E) καὶ τοῦ κεντρικοῦ κλίτους (TM - A).

Αἱ θέσεις ὅπου διεξήχθησαν αἱ ἔρευναι δηλοῦνται εἰς τὴν κάτωψιν (παρένθ. πίν. Δ') διὰ σκιαῶν καὶ χαρακτηρίζονται μὲ τὰς ἐνδείξεις: Τομὴ A/E/79, Τομὴ E/A/79, Τομὴ E/B/79, Τομὴ A/ΣΤ/79, Τομὴ A/Z/79 καὶ Τομὴ A/H/79.

Εἰς τὴν πρώτην τομὴν (A/E/79), ἀπεκαλύφθη εἰς μεγαλύτερον μῆκος ὁ τοίχος A/E - T1, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐπισημανθεῖ πέρυσι εἰς βάθος 0.80 μ. ἀπὸ τοῦ μαρμαροστρώτου πατώματος τῆς βασιλικῆς τῆς τελευταίας περιόδου (Δα). Ἐπίσης ἀπεκαλύφθη εἰς μεγαλυτέραν ἔκτασιν καὶ τὸ ἐκ κουρασανίου ὑπόστρωμα τοῦ πατώματος Δγ, τὸ ὁποῖον εἶχε ἐπισημανθῇ κατὰ τὴν περυσινήν ἔρευναν εἰς βάθος 1 μ. Ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ τοίχου A/E - T1 εἶναι ἐν ἐπαφῇ μὲ τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ στυλοβάτου τῆς τοξοστοιχίας.

Ἡ ἔρευνα συνεχίσθη πρὸς Ἀνατολὰς εἰς τὸν χώρον τοῦ Ἱεροῦ, ὅπου εἰς τὸ κενὸν μεταξὺ τοῦ νοτίου στυλοβάτου τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου καὶ τοῦ στυλοβάτου τῆς νοτίας τοξοστοιχίας τῆς βασιλικῆς, εὐρέθη ἡ συνέχεια τοῦ A/E - T1 καὶ ὁ τοῖχος E/A - T2, ὁ ὁποῖος τὸν τέμνει καθέτως καὶ συνεχίζεται πρὸς Βορρᾶν καὶ Νότον.

Τὸ ἀντίστοιχον τμήμα τοῦ E/A - T2 εὐρέθη εἰς τὴν τομὴν E/B/79 μὲ τὸ χαρακτηριστικὸν E/B - T3, μεταξὺ τοῦ βορείου στυλοβάτου τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου καὶ τοῦ στυλοβάτου τῆς βορείας τοξοστοιχίας τῆς βασιλικῆς. Εἰς τὴν ἰδίαν τομὴν εὐρέθη εἰς μικρὸν μῆκος ὁ τοῖχος E/B - T2 ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸν ἀντίστοιχον τοῦ νοτίου τοίχου A/E - T1. Σημειώνεται, ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ τελευταῖοι τοῖχοι καλύπτονται ἀπὸ δύο τμήματα ἐνὸς μεταγενεστέρου τοίχου τοῦ E/B - T1 καὶ τοῦ E/A - T1, ὁ ὁποῖος εἶχεν εὐρεθῇ κατὰ τὴν ἔρευναν τοῦ 1971 (ΠΑΕ 1971, 37, εἰκ. 7).

Εἶναι προφανές, ὅτι οἱ δύο τοῖχοι E/A - T2 καὶ E/B - T3, οἱ ὁποῖοι τέμνουν καθέτως τοὺς τοίχους A/E - T1 καὶ E/B - T2 ἀποτελοῦν τμήματα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βασιλικῆς τῆς δευτέρας περιόδου ἢ ὁποία ἐκτίσθη ἐπὶ τῶν ἑρειπίων τῆς πρώτης βασιλικῆς τοῦ 4ου αἰῶνος.

Ἄλλα δύο τμήματα τῶν τοίχων E/B - T2 καὶ A/E - T1, εὐρέθησαν πρὸς τὸ δυτικὸν τέρμα τοῦ κεντρικοῦ κλίτους εἰς τὰς τομὰς A/Z/79 καὶ A/H/79, μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ A/Z - T1 καὶ A/H - T1 καὶ εἰς βάθος 0.65 μ. ἀπὸ τοῦ πλακοστρώτου πατώματος (Δα) τῆς τελευταίας βασιλικῆς.

Οὕτω, δυνάμεθα πρὸς τὸ παρὸν νὰ προσδιορίσωμεν τὸ πλάτος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς δευτέρας κατὰ σειρὰν βασιλικῆς εἰς 10.70 μ. Πάτωμα ἐκτάσεως  $1.20 \times 1.20$  μ. τῆς ἰδίας αὐτῆς βασιλικῆς εὐρέθη εἰς βάθος 0.80 μ. ἀπὸ τοῦ μαρμαροστρώτου δαπέδου Δα, εἰς τὴν τομὴν A/ΣΤ/79, πρὸ τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτου τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου. Τὸ πάτωμα αὐτό, χαρακτηριζόμενον ὡς Δβ, εἶναι ὁμοίας κατασκευῆς καὶ ὁμοίας μορφῆς μὲ τὸ πάτωμα Δγ, τὸ ὁποῖον εὐρέθη πέρυσιν εἰς τὴν τομὴν A/E/79. Ἀποτελεῖται, δηλαδή, καὶ τοῦτο ἀπὸ παραλληλόγραμμα πλακίδια, τοποθετημένα ἐπάνω εἰς παχὺ στρῶμα κουρασσανίου κατὰ τρόπον ποὺ νὰ σχηματίζονται τετράγωνα ἐντὸς συνεχῶν διασταυρουμένων πλαισίων.

Ἀμφότερα τὰ τμήματα αὐτὰ τῶν πατωμάτων ἀνήκουν εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς δευτέρας φάσεως, ἢ ὁποία δύναται νὰ χρονολογηθῇ, πρὸς τὸ παρὸν, εἰς τὸν 5ον αἰῶνα μ.Χ.

Σημειώνεται, ὅτι εἰς τὰς ἀνωτέρω διερευνητικὰς τομὰς περισυνελέγησαν ἄφθονα σπαράγματα ψηφιδωτῶν καὶ τοιχογραφιῶν, τὰ ὁποῖα ἀσφαλῶς ἀνήκουν εἰς τὸν διάκοσμον τῆς βασιλικῆς τῆς δευτέρας φάσεως.

Το μὴ Δ/Α. Ἡ τομὴ αὕτη ἔγινεν εἰς βόθρον, ὁ ὁποῖος ἀνῆκεν εἰς κατεδαφισθεῖσαν οἰκίαν καὶ εἶχεν ἀνοιγῇ εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ βορείου κλίτους. Ἡ διάμετρος τῆς τομῆς εἶναι 1.20 μ. Κατὰ τὴν ἔρευναν εὐρέθησαν τὰ ἐξῆς:



1. Τὸ δάπεδον Δβ εἰς βάθος 0.88 μ. ἀπὸ τοῦ ψηφιδωτοῦ πατώματος τοῦ βορείου κλίτους. Ἀποτελεῖται ἀπὸ πηλόχωμα, ἀνάμεικτον μὲ μικρὰ τεμάχια λίθου καὶ ἔχει πάχος: 0.05 - 0.07 μ. Εἶναι τὸ ὑπόστρωμα πατώματος τὸ ὁποῖον ἀνῆκεν εἰς τὸ ἴδιον κτήριο μὲ τὸ δάπεδον Δβ, τὸ ὁποῖον κατὰ παλαιότερας ἐρεῦνας εὐρέθη εἰς τὸ νότιον κλίτος τῆς βασιλικῆς, εἰς τὸ αὐτὸ βάθος.

2. Τὸ δάπεδον Δγ, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσαρα στρώματα: α) Δγ1, ἐξ ἀμμοκονίας πάχους 0.02 μ., ἡ στρώσις τῆς ὁποίας ἔγινεν ὅταν ἦτο εἰς γαλακτώδη μορφήν· β) Δγ2, ἐκ κουρασσανίου πάχους 0.02 - 0.03 μ. γ) Δγ3, ἐξ ἀμμοκονίας. Τοῦτο ἐστρώθη κατὰ τόπους, διὰ νὰ συμπληρώσῃ κενά. Μέγιστον πάχος 0.005 μ. καὶ δ) Δγ4, ἀπὸ ὑπόλευκον κουρασάνι, ἐπεστρωμένον κατὰ διαστήματα, μεγίστου πάχους 0.005 μ. Τὰ τέσσαρα αὐτὰ στρώματα τοῦ δαπέδου Δγ ἦσαν ἐπεστρωμένα ἐπὶ χρώματος. Κάτω ὅμως ἀπὸ τὸ χῶμα αὐτὸ εὐρέθησαν σπαράγματα τοιχογραφιῶν, συντρίμματα ἀσβεστοκονίας, χάλικες καὶ ὀλίγα ὄστρακα.

3. Τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον Δδ, εἰς βάθος 1.24 μ. ἀπὸ τοῦ Δα καὶ 0.27 μ. ἀπὸ τοῦ Δγ. Τὸ ψηφιδωτὸν τοῦτο εἶναι εἰς τὸ αὐτὸ βάθος καὶ ἀνήκει εἰς τὸ ἴδιον κτήριο μὲ τὸ ψηφιδωτόν, τὸ ὁποῖον ἔχει εὐρεθῇ εἰς τὸν βόθρον Ο7 τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, κάτωθεν τοῦ στυλοβάτου τῆς βορείας τοξοστοιχίας καὶ κάτωθεν τοῦ νοτίου κλίτους, εἰς τὸν τομέα TM - Θ.

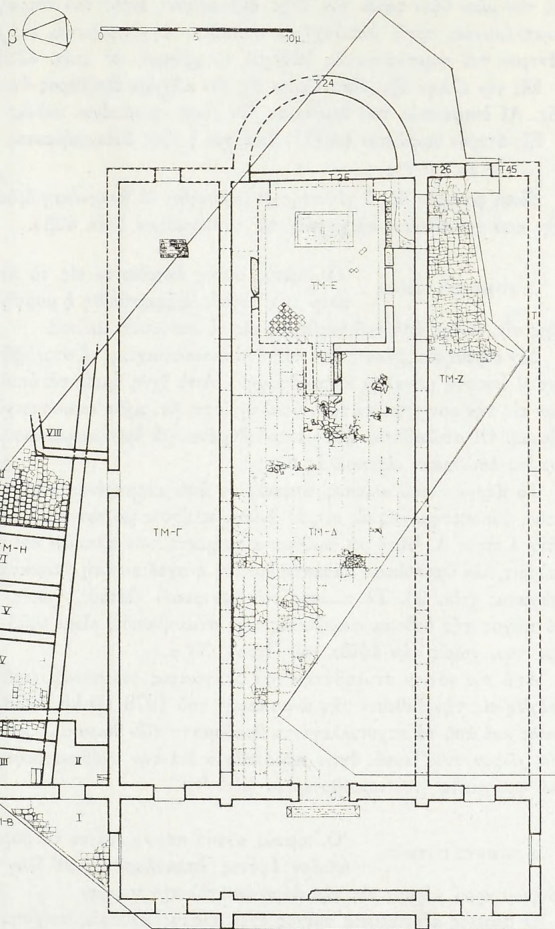
#### ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΟΥ

Μετὰ τὸν ἀκριβῆ καθορισμὸν τῶν ὁρίων τοῦ ἀμπελῶνος τοῦ Ν. Ἀναστασίου καὶ τοῦ ἀγροῦ τοῦ Δ. Ζώτη καὶ τὴν κατάργησιν τμήματος τῆς ὁδοῦ Αἰκ. Ζλατάνου, κατέστη δυνατὴ ἡ συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὴν βασιλικὴν Μαρτυρίου. Ἀπεκαλύφθη τὸ σημαντικὸν τοῦτο μνημεῖον καθ' ὅλην του σχεδὸν τὴν ἔκτασιν πλὴν μικροῦ τμήματος εἰς τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν τοῦ βορείου κλίτους καὶ τοῦ δυτικοῦ περίπου ἡμίσεος τοῦ νοτίου κλίτους, ποὺ ἐμπίπτουν εἰς τοὺς δύο ἀνωτέρω ἀγροὺς (εἰκ. 2).

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα διεξήχθη εἰς ἔκτασιν 560 μ<sup>2</sup> εἰς τοὺς ἐξῆς πέντε τομεῖς:

1. ΤΟΜΕΥΣ Ζ (TM-Z) Ὁ τομεὺς οὗτος περιλαμβάνει τὸ νότιον κλίτος τῆς βασιλικῆς. Μέγα μέρος του κατέχεται ἀπὸ τὸν ἀμυγδαλεῶνα τοῦ Δ. Ζώτη. Διεπιστώθη ὅτι εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ κλίτους αὐτοῦ ἀνοίγεται θύρα μήκους 1.29 μ. Τὸ κατώφλιον τῆς θύρας (Λ988), μήκους 1.26 μ., πλάτους 0.71 μ. καὶ ὕψους 0.175 μ. σώζεται εἰς τὴν θέσιν του. Τοῦτο φέρει ἀναθῶρασιν πλάτους 0.11 μ. καὶ τὰς ὑποδοχὰς διὰ τὴν προσαρμογὴν κάσσης καὶ τῶν θυροφύλλων. Τὸ πάτωμα τοῦ κλίτους εἶναι ἀπὸ πηλίνης πλάκας, ἀνίσων διαστάσεων καὶ χωρὶς συμμετρικὴν τοποθέτησιν. Αἱ πηλινὲς πλάκες συνεχίζονται καὶ ἀνατολικῶς τοῦ κλίτους.

Σημειώνεται ὅτι εἰς τὸν ἐρευνηθέντα χώρον τοῦ νοτίου κλίτους εὐρέθησαν



Εἰκ. 2. Βασιλικὴ Μαρτυρίου, κάτοψις.

πολλὰ ἀμφίγλυφα θωράκια. Εἰς τὴν ἄνω ταινίαν ἐνδὸς ἐξ αὐτῶν (Λ890) σώζεται ἡ ἐπιγραφή: +ΥΠΕΡ ΕΥΧΗΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ+

Τὸ θωράκιον τοῦτο ὕψους 1.09 μ., μήκους 1.295 μ. καὶ πάχους 0.08 μ. εἰς τὴν μίαν ὄψιν φέρει τὸν ἐξῆς διάκοσμον: ἐντὸς τοῦ τετραγώνου πλαισίου συμπλέκονται τρεῖς ὀκτώσχημοι ἀσπίδες, ἐγγραφόμεναι εἰς κύκλον· εἰς τὸ κέντρον τοῦ συμπλέγματος ὑπάρχει τὸ χρῆσμα \* (πίν. 42α).

Εἰς τὴν ἄλλην ὄψιν εἰκονίζεται εἰς τὸν κάμπον ἐλεύθερος ἀνισοσκελὴς σταυρός. Αἱ ἐπιφάνειαι τοῦ θωρακίου δὲν εἶναι λειασμένοι καλῶς.

Εἰς ἕτερον θωράκιον (Λ903) ὑπάρχει ἡ ἐξῆς δυσερμηνευτος ἐπιγραφή:

...ΡΙΧ ΒΛΟ ΠΥ +

Εἶναι φανερόν ὅτι ὁ γλύπτης δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀναγνώσῃ ὀρθῶς τὴν ἐπιγραφὴν ποὺ τοῦ ἔδωσαν νὰ χαραῖξῃ εἰς τὸ θωράκιον (πίν. 42β).

2. ΤΟΜΕΥΣ Δ (TM-Δ) Ὁ τομεὺς οὗτος ἐκτείνεται εἰς τὸ κεντρικὸν κλίτος πλὴν τοῦ Ἱεροῦ. Ἐξηκριβώθη ἡ μορφή καὶ αἱ διαστάσεις τῆς πύλης ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸ κεντρικὸν κλίτος.

Δὲν εὐρέθησαν βάσεις ἀπὸ τὰς δύο κιονοστοιχίας, οἱ στυλοβάται τῶν ὁποίων ἔχουν ὑποστῆ μεγάλην καταστροφὴν. Ἀπὸ ἔχνη ὅμως τὰ ὁποῖα παρατηρήθησαν εἰς τὴν τοιχοποιίαν των, ὑπολογίζεται ὅτι κάθε κιονοστοιχία θὰ εἶχε δέκα κίονας. Οἱ στυλοβάται ἦσαν ἐπενδεδυμένοι μὲ ὀρθομαρμάρωσιν, τμήματα τῆς ὁποίας ἐσώθησαν εἰς πολλὰς θέσεις.

Τὸ πάτωμα τοῦ κλίτους ἀπετελεῖτο ἀπὸ μαρμαρίνας πλάκας διαφόρου μήκους, τοποθετημένας εἰς σειρὰς ἀνίσου πλάτους μὲ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονά των ἀπὸ Α πρὸς Δ. Ἀπὸ τὰ σωζόμενα τμήματα τῶν πλακῶν καὶ ἀπὸ τὰς ἀποτυπώσεις τῶν ὑπολοίπων κατέστη δυνατὴ ἡ σχεδιαστικὴ ἀποκατάστασις τοῦ πατώματος (εἰκ. 2). Τὸ πλάτος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, χωρὶς νὰ ὑπολογισθῇ τὸ πάχος τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τῶν στυλοβατῶν, εἶναι 9.53 μ., καὶ τὸ μῆκος του, χωρὶς τὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ, 33 μ.

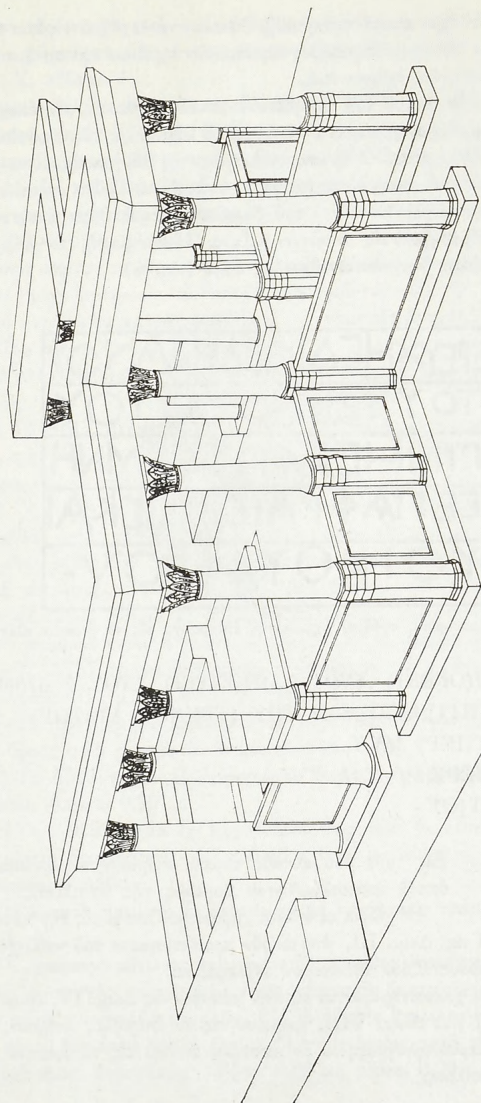
Ἀπὸ τὸν νότιον στυλοβάτην τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου, ὁ ὁποῖος ὡς ἐλέχθη εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1978 (ΠΑΕ 1978) σώζεται ἀκέραιος καὶ ἀπὸ τὰ περισυλλεγένητα θραύσματα τῶν θωρακίων καὶ τῶν κιόνων εἰς τὸν χώρον τοῦ Ἱεροῦ, ἔγινε προσπάθεια διὰ τὴν σχεδιαστικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου (εἰκ. 3).

3. ΤΟΜΕΥΣ Γ (TM-Γ) Ὁ τομεὺς οὗτος περιλαμβάνει τὸ βόρειον κλίτος, τὸ ὁποῖον ἐφέτος ἀπεκαλύφθη καθ' ὅλον του τὸ μῆκος πλὴν μικροῦ μέρους εἰς τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν.

Ὁ βόρειος ἐξωτερικὸς τοίχος ἔχει πλάτος καθαρὰς τοιχοποιίας 0.65 μ., ἡ θεμελιώσις του ὅμως, ἡ ὁποία προεξέχει κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου, ἔχει πλάτος 0.73 - 0.75 μ. Εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ βόρειου τοίχου ἀνοίγεται θύρα μήκους 1.10 μ.

Τὸ δάπεδον τοῦ κλίτους εἶναι ἐπεστρωμένον καθ' ὅλον του τὸ μῆκος μὲ ψη-





Εἰκ. 3. Βασιλικὴ Μαρτυρίου, σχεδιαστικὴ ἀποκατάστασις τοῦ ὀφράγματος τοῦ πρεσβυτερίου.

φιδωτόν. Ἄν καὶ δὲν ἔχει εἰσέτι καθαρισθῇ, δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι φέρει πλουσιώτατον διάκοσμον ἀπὸ συμπλέγματα γεωμετρικῶν σχεδίων καὶ συνδυασμοὺς φυτικῶν θεμάτων, πτηνῶν, ἰχθύων κ.ἄ.

Πρὸς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἀπεκαλύφθη ἐπιγραφὴ μὲ πέντε στίχους ἐκ μελανῶν γραμμάτων ἐπὶ λευκοῦ κάμπου, ἐντὸς πλασίου ὀρθογωνίου παραλληλογράμμου. Ὁ προσκνατολισμὸς τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὥστε νὰ ἀναγινώσκεται ἀπὸ Ἀνατολῶν. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὑπάρχει καὶ εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ βορείου κλίτους θύρα ἀντίστοιχος πρὸς ἐκείνην ποὺ εὐρέθη καὶ εἰς τὸ νότιον κλίτος. Ἡ ἐπιγραφὴ, τὰ γράμματα τῆς ὁποίας εἶναι ἀνίσων διαστάσεων ἔχει ὡς ἑξῆς (εἰκ. 4):.



Εἰκ. 4. Βασιλικὴ Μαρτυρίου, σχέδιον ψηφιδωτῆς ἐπιγραφῆς εἰς τὸ βόρειον κλίτος.

ΥΠΕΡ ΕΥΧΗ[ ΔΙ(ΟΓΕΝΙ) ΑΝΟΥ ἢ ΔΙ(ΟΝΥΣΙ) ΑΝΟΥ ἢ ΔΙ(ΦΙΛΙ) ΑΝΟΥ ἢ ΔΙ(ΟΚΛΗΤΙ)ΑΝΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ (ΤΕΚΝΟΥ ΑΥ)ΤΟΥ  
ΡΗΓΙΝΗ[ (ΚΑΙ ΥΠΕΡ) ΜΝΗ  
ΜΗ[ ΕΠΑΦΡ(Α ΙΕΡΕΩ)[ ΚΑΙ  
ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ (ΑΥΤ)ΟΥ-

4. TOMBIE B (TM-B)  
καὶ H (TM-H)

Εἰς τοὺς δύο αὐτοὺς τομεῖς ἀνήκουν τὰ ἐρείπια τὰ ὅποια ἀπεκαλύφθησαν βορείως τῆς βασιλικῆς.

Οἱ χώροι οἱ ὅποιοι χαρακτηρίζονται εἰς τὴν κάτωψιν ὡς Δωμ. I, Δωμ. II καὶ Δωμ. III, ἀποτελοῦν προσκτίσματα τοῦ ναοῦ χωρὶς μέχρι στιγμῆς νὰ παρουσιάξουν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον.

Οἱ χώροι οἱ ὅποιοι χαρακτηρίζονται εἰς τὴν κάτωψιν ὡς Δωμ. IV, Δωμ. V, Δωμ. VI, Δωμ. VII καὶ Δωμ. VIII, ἀνήκουν εἰς ἓν ἐπίμηκες κτήριο, εἰς σχῆμα ὀρθογωνίου παραλληλογράμμου ἐν κατόψει, ἐπάνω εἰς τὰ ἐρείπια τοῦ ὁποίου ἐκτίσθη ἡ βασιλική.

'Από τὰ ὄστρακα καὶ κυρίως ἀπὸ τὰ νομίσματα τὰ ὁποῖα περισυνελέγησαν εἰς τὸν χώρον, τὸ παλαιότερον τοῦτο κτήριον δύναται νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸν 4ον μ.Χ. αἰῶνα.

Σημειοῦται ὅτι εἰς τοὺς τομεῖς αὐτοὺς TM-B καὶ TM-H, εὐρέθησαν καὶ τέσσαρες τάφοι. 'Ο Τάφ. I εἶναι καλυβίτης ἀποτελούμενος ἀπὸ στρωτῆρας κεράμους μήκους 0.80 μ. καὶ πλάτους 0.375 - 0.385 μ. Οἱ τρεῖς ἄλλοι, Τάφ. II, Τάφ. III καὶ Τάφ. IV εἶναι ταφὰι νηπίων μέσα εἰς πῆλινα ἀγγεῖα.

Τὰ πατώματα τῶν διαμερισμάτων τοῦ παλαιότερου κτηρίου ἦσαν ἐπεστρωμένα διὰ πηλίνων πλακῶν.

Τέλος σημειοῦται ὅτι ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα καὶ τὰ νομίσματα τὰ ὁποῖα περισυνελέγησαν ἐπάνω εἰς τὰ δάπεδα τῶν τριῶν κλιτῶν τῆς βασιλικῆς, ἐξάγεται ὅτι τὸ κτήριον θὰ κατεστράφη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς πρώτης εἰκοσαετίας τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ.

Τὰ πλέον ἀξιόλογα εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς Μαρτυρίου εἶναι τὰ ἑξῆς:

1) Τὸ Α617 τμήμα ἐξ ἀμφιγλύφου θωρακίου μὲ διάκοσμον ἐκ πλεγμάτων ἐντὸς τῶν ὁποίων φυτικὰ κοσμήματα. 'Επὶ τῆς ἐπιπέδου ταινίας τοῦ πλακίου ἐγχάρακτον τὸ γράμμα Θ. Διαστάσεις:  $0.60 \times 0.56 \times 0.08$  μ.

2) Τὸ Α618 τμήμα ἐξ ἀμφιγλύφου θωρακίου. Εἰς τὴν μίαν ὀψιν ὀκτάφυλλος ρόδαξ ἐντὸς τετραφύλλου ἐγγεγραμμένος εἰς κύκλον. Εἰς τὴν ἄλλην ἀνισοσκελὴς σταυρὸς εἰς τὸ ἄνω τμήμα τοῦ ὁποίου ἐκατέρωθεν τῆς κεραίας εἰς ρόδαξ τετραφύλλος πυροστρόβιλος. Διαστάσεις:  $0.56 \times 0.60 \times 0.065$  μ.

3) Τὸ Α501 τμήμα ἐξ ἀρραβδῶτου κίονος. Σῶζεται ἐπὶ τοῦ κορμοῦ του κεραία σταυροῦ ἐντὸς στεφάνου. Ὑψος: 0.50 μ., πᾶχος 0.105 μ.

4) Τὸ Α757 τμήμα ὀκταπλεύρου κιονίσκου τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου ὕψους 1.14 μ. καὶ διαμέτρου 0.28 μ.

5) Τὸ Α850 τμήμα ὀκταπλεύρου κιονίσκου τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου ὕψους 0.85 μ. καὶ διαμέτρου 0.31 μ.

6) Τὸ Α953 τμήμα ἐξ ἀμφιγλύφου θωρακίου μὲ φυτικὴν διακόσμησιν διαστάσεων  $0.65 \times 0.75$  μ.

7) Τὸ Α919 τμήμα ἐξ ἀμφιγλύφου θωρακίου ἐκ λευκοῦ ὀλοχρυσταλλικοῦ μαρμάρου, διαστάσεων  $0.52 \times 0.46 \times 0.08$  μ. Ἔχει τὸν ἴδιον διάκοσμον μὲ τὸ θωράκιον Α890.

8) Ἀρκετὰ τμήματα ἐκ θωρακίων μὲ ἐγχάρακτα γράμματα ὡς: I, T, TH, H, A, X.

9) Ἀκέραιος μόνωτος καὶ μονόμυξος παλαιοχριστιανικὸς λύχνος. Λαβὴ καθετος, συμπαγής, τριγωνική. Βάσις πλαστικὴ δακτυλιοειδής. Εἰς τὸ περιθώριον σειρὰ πλαστικῶν στιγμῶν. Εἰς τὸ ἀβαθεῖς ἐγκοιλὸν δένδρον καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ δύο ὀπαὶ διὰ τὸ ἔλαιον. Ἰχνη καύσεως παρὰ τὴν μύξαν. Πηλὸς κεραμῶχρως. Διαστάσεις: Ὑψος: 0.06 μ., μήκος 0.09 μ. καὶ πλάτος 0.06 μ.



10) Μόνωτος καὶ μονόμυξος παλαιοχριστιανικὸς λύχνος σχεδὸν ἀκέραιος. Εἰς τὸ ἀβαθὲς ἐγκοιλὸν ὀκτάφυλλος ρόδαξ, εἰς τὸ κέντρον τοῦ ὁποίου ὀπῇ διὰ τὸ ξλαῖον. Πηλὸς κεραμόχρωμος. Διαστάσεις:  $0.07 \times 0.09 \times 0.045$  μ.

11) Βάσις λύχνου ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐγγράρακτα τὰ γράμματα ΚΥ.

12) Θραῦσμα ἀγγείου μὲ καφὲ χρῶμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐγγράρακτον:

#### ΘΥPCAN

13) Θραῦσμα πίθου. Ἐγγράρακτον ΘΕ.

14) Θραῦσμα πίθου. Διάκοσμος ὀριζόντιαι χαρακιαί μὲ χτένι. Μὲ ὀλίγον αἰχμηρὸν ἐργαζέιν:

#### ΠΕΤΡΟ

15) Λαβὴ ἀμφορέως. Ἐγγράρακτον τὸ Χ.

16) Ἀμφορεὺς συγκολλημένος ἀπὸ 79 τεμάχια ὕψους 0.63 μ. καὶ διαμέτρου στομίου 0.13 μ.

17) Ἀγγεῖον μὲ προχόην, πέριξ τῆς ὁποίας ἐλίσσεται ὄφις. Ἐχει ὕψος 0.20 μ. καὶ διάμετρον στομίου 0.05 μ.

#### Νομίσματα

1) Ἀσσάριον ΙΙΙ, Θεοδοσίου Β' (5ος αἰ.). Gloria Romanorum, νομισματοκοπεῖου Θεσσαλονίκης.

2) Χαλκίνη ὑποδιαίρεσις Ἰουστινιανοῦ.

3) Ἀσσάριον ΙΙ, Κωνσταντίνου Β', νομισματοκοπεῖου Ἡρακλείου. Χρονολογία κοπῆς 351 - 354 μ.Χ.

4) Ἐφθαρμένον ἀσσάριον 4ου - 5ου αἰ. μ.Χ.

5) Ἀσσάριον ΙV, Κωνσταντίου Β', νομισματοκοπεῖου Νικομηδείας. Χρονολογία κοπῆς 355 - 361 μ.Χ.

6) Ἀσσάριον ΙΙΙ, Κωνσταντίου Β', νομισματοκοπεῖου Κυζίκου. Χρονολογία κοπῆς 351 - 354 μ.Χ.

7) Ἐφθαρμένον ὑστερορωμαϊκὸν νόμισμα περιόδου 355 - 361 μ.Χ. ἀδιagnώστου νομισματοκοπεῖου. Τύπος Spes Reipublicae.

8) Δεκαεξανόμμιον Ἰουστινιανοῦ Α', νομισματοκοπεῖου Θεσσαλονίκης. Χρονολογία κοπῆς 527 - 563 μ.Χ.

9) Ἀσσάριον ΙV, Ἀρχαδίου, νομισματοκοπεῖου Ἀντιοχείας. Χρονολογία κοπῆς 383 - 392 μ.Χ.

10) Τεσσαρακοντανόμμιον, Κωνσταντίνου Β', νομισματοκοπεῖου Θεσσαλονίκης. Χρονολογία κοπῆς 337 - 341 μ.Χ.

11) Ἀσσάριον ΙΙΙ, Κωνσταντίου Β', νομισματοκοπεῖου πιθανὸν Θεσσαλονίκης. Χρονολογία κοπῆς 355 - 361 μ.Χ.

- 12) Τεσσαρακοντανούμμιον Κωνσταντίνου Α', νομισματοκοπέου Θεσσαλονίκης. Χρονολογία κοπῆς 324 μ.Χ.
- 13) Ἀντωνιανός, Κλαυδίου Β', νομισματοκοπέου Κυζίκου. Χρονολογία κοπῆς 268 - 270 μ.Χ.
- 14) Ἀσσάριον ΙΙΙ, Κωνσταντίου Β', νομισματοκοπέου Κωνσταντινουπόλεως. Χρονολογία κοπῆς 355 - 361 μ.Χ.
- 15) Τεσσαρακοντανούμμιον Μ. Κωνσταντίνου, νομισματοκοπέου πιθανὸν Κυζίκου. Χρονολογία κοπῆς 341 - 346 μ.Χ.
- 16) Ἀσσάριον ΙV, περιόδου 383 μ.Χ.
- 17) Ἀσσάριον ΙV, Θεοδοσίου Α', νομισματοκοπέου Κυζίκου. Χρονολογία κοπῆς 383 - 392 μ.Χ.
- 18) Τεσσαρακοντανούμμιον, Κωνσταντίνου Β', νομισματοκοπέου Θεσσαλονίκης. Χρονολογία κοπῆς 330 - 335 μ.Χ.
- 19) Ἀσσάριον ΙΙΙ, ἐφθαρμένον, χρονολογία κοπῆς μέσα 4ου αἰ. μ.Χ. Τύπος Fel Temp Reparatio.
- 20) Τεσσαρακοντανούμμιον, Ἑρακλείου, νομισματοκοπέου Νικομηδείας. Χρονολογία κοπῆς 613 - 614 μ.Χ.
- 21) Τεσσαρακοντανούμμιον, Ἑρακλείου ἐπικεκομμένον, νομισματοκοπέου Κωνσταντινουπόλεως. Χρονολογία κοπῆς 613 μ.Χ.
- 22) Τεσσαρακοντανούμμιον Ἑρακλείου, νομισματοκοπέου Κωνσταντινουπόλεως.
- 23) Τεσσαρακοντανούμμιον, Ἑρακλείου, ἐπικεκομμένον, νομισματοκοπέου Θεσσαλονίκης. Χρονολογία κοπῆς 617 - 618 μ.Χ.
- 24) Τεσσαρακοντανούμμιον, Ἑρακλείου ἐπικεκομμένον, νομισματοκοπέου Κωνσταντινουπόλεως. Χρονολογία κοπῆς 615 μ.Χ.
- 25) Τεσσαρακοντανούμμιον, Ἑρακλείου, ἐπικεκομμένον, νομισματοκοπέου Κωνσταντινουπόλεως. Χρονολογία κοπῆς πιθανὸν 613 μ.Χ.
- 26) Τεσσαρακοντανούμμιον, Ἑρακλείου, ἐπικεκομμένον εἰς Φωκᾶ, νομισματοκοπέου Κωνσταντινουπόλεως. Χρονολογία κοπῆς 613 - 614 μ.Χ.
- 27) Ἀσσάριον ΙΙΙ, Οὐάλη, νομισματοκοπέου Ἀκηνυῆας. Χρονολογία κοπῆς 364 - 367 μ.Χ.
- 28) Ἐφθαρμένον ὑστερορρωμαϊκὸν 4ου αἰ. μ.Χ.
- 29) Ἐφθαρμένον εἰκοσανούμμιον, 6ου αἰ. μ.Χ.
- 30) Τεσσαρακοντανούμμιον, Ἑρακλείου, ἐπικεκομμένον εἰς Φωκᾶ, νομισματοκοπέου πιθανὸν Κωνσταντινουπόλεως. Χρονολογία κοπῆς 615 - 616 μ.Χ.
- 31) Ἀσσάριον ΙV. Θεοδοσίου Β', νομισματοκοπέου Κωνσταντινουπόλεως. Χρονολογία κοπῆς 388 - 395 μ.Χ.
- 32) Ἀσσάριον ΙV, τέλος 4ου αἰ. μ.Χ. Τύπος Salus Reipublicae.
- 33) Ἐφθαρμένον ὑστερορρωμαϊκὸν 4ου αἰ. μ.Χ.
- 34) Χαλκίνη ὑποδιαίρεσις Θεοδοσίου Β'.

35) Ἀσσάριον IV, Κωνσταντίου Β', νομισματοκοπέου Κυζίκου. Χρονολογία κοπῆς 355 - 361 μ.Χ.

36) Ἀσσάριον IV, Θεοδοσίου Α', νομισματοκοπέου Κυζίκου. Χρονολογία κοπῆς 383 μ.Χ.

37) Χαλκινὴ ὑποδιαίρεσις Μαρκιανοῦ.

38) Ἀσσάριον III, Ὀνωρίου. Χρονολογία κοπῆς 408 - 423 μ.Χ.

39) Ἀσσάριον III, Κωνσταντίνου Β', νομισματοκοπέου Θεσσαλονίκης. Χρονολογία κοπῆς 355 - 361 μ.Χ.

40) Ἀσσάριον IV, νομισματοκοπέου Θεσσαλονίκης. Χρονολογία κοπῆς 388 - 393 μ.Χ.

41) Ἀσσάριον IV, Θεοδοσίου Α', νομισματοκοπέου Κυζίκου. Χρονολογία κοπῆς 378 - 383 μ.Χ.

42) Ἀσσάριον IV, Κωνσταντίου Β', νομισματοκοπέου Κυζίκου. Χρονολογία κοπῆς 355 - 361 μ.Χ.

43) Ἀσσάριον III, Κωνσταντίου Β', χρονολογία κοπῆς μέσα 4ου αἰ. μ.Χ. Τύπος Fel Temp Reparatio.

44) Ἀσσάριον III, Οὐάλη, νομισματοκοπέου Θεσσαλονίκης. Χρονολογία κοπῆς 364 - 367 μ.Χ.

45) Ἀσσάριον III, Ἰουλιανοῦ, νομισματοκοπέου Θεσσαλονίκης. Χρονολογία κοπῆς 355 - 361 μ.Χ.

46) Ἀσσάριον IV, Ἰουλιανοῦ. Χρονολογία κοπῆς 355 - 361 μ.Χ. Τύπος Spes Reipublicae.

47) Ἀσσάριον IV, Βαλεντινιανοῦ, νομισματοκοπέου Κωνσταντινουπόλεως. Χρονολογία κοπῆς 388 - 392 μ.Χ.

48) Τεσσαρακοντανούμμιον Κώνσταντος, νομισματοκοπέου Κυζίκου. Χρονολογία κοπῆς 341 - 346 μ.Χ.

49) Ἀντωνιανὸς Αἰρηλιανοῦ 270 - 275 μ.Χ., νομισματοκοπέου Μεδιολάνου.

50) Ὑπόχαλκον νόμισμα Κωνσταντίου Β', νομισματοκοπέου Σιρμιού.

51) Ἀσσάριον IV, Κωνσταντίου Β'. Χρονολογία κοπῆς 355 - 361 μ.Χ. Τύπος Spes Reipublicae.

52) Ἀσσάριον III, Οὐάλη, νομισματοκοπέου Ἀντιοχείας. Χρονολογία κοπῆς 364 - 375 μ.Χ.

ΠΑΥΛΟΣ ΗΡ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ



## 7. ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Πίν. 43 - 57)

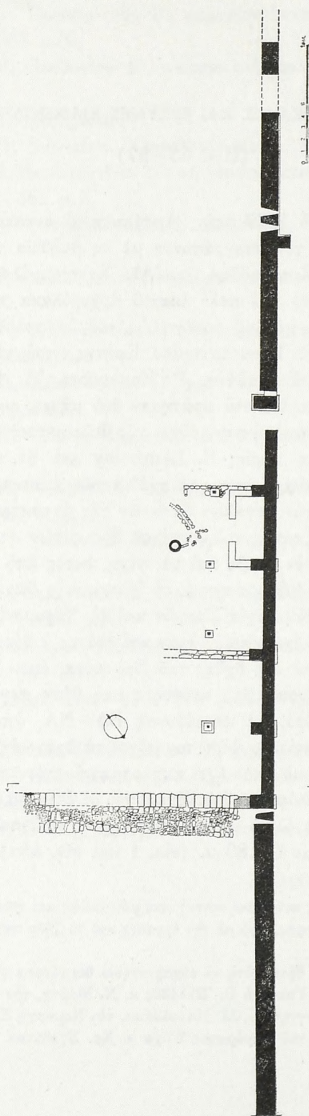
Συνεχίστηκαν κατά τὸ 1979 στὴν Ἀμφίπολη οἱ ἀνασκαφές τῆς Ἀρχαιο-  
λογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἀρχαιολόγων -  
ἐπιστημονικῶν βοηθῶν δεσποινίδων δρ. Ἀλ. Χριστοπούλου καὶ Αἰκ. Περι-  
στέρη, τοῦ ἀκαταπόνητου καὶ πολὺ ἱκανοῦ ἀρχιφύλακα τοῦ χώρου κ. Ἀλ.  
Κοχλιαρίδη, καθὼς καὶ ὁμάδας φοιτητριῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ τομέα τῆς  
Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, ποὺ τὴν ἀποτελοῦσαν οἱ  
δ. Δ. Ἀβραμάντη, Μ. Βαμιαδάκη, Ρ. Κοκκινάκη, Ἀ. Παπαδάκη καὶ Μ.  
Πλουτινάκη. Τὶς ἀνασκαφές, ποὺ κράτησαν δυὸ μῆνες, παρακολούθησαν γιὰ  
μικρὸ χρονικὸ διάστημα καὶ οἱ πτυχιούχοι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανε-  
πιστημίου τῆς Besançon κυρίες Ε. Lamboley καὶ St. Pannoux. Ἡ ἀρ-  
χαιολόγος δ. Ἐλση Σπαθάρη ἔκανε τὰ σχέδια τῶν ἀνασκαφῶν<sup>1</sup>.

Στὴν ἀντιμετώπιση τῶν μεγάλων δαπανῶν τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῆς ἀποκο-  
μιδῆς τῶν χωμάτων, ἐξαιτίας τοῦ μεγάλου ὕψους τῶν στρωμάτων τῆς ἐπί-  
χωσης, ποὺ καλύπτουν τὸν τύμβο καὶ τὰ τεῖχη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ  
Ἑταιρεία συνέβαλαν μὲ διάφορα ποσά, τὸ Ὑπουργεῖο Βορ. Ἑλλάδος, τὸ Πα-  
νεπιστήμιο Κρήτης, ἡ Νομαρχία Σερρῶν καὶ τὸ Ἰδρυμα Ψύχα<sup>2</sup>.

Ὁ κύριος τομέας τῶν ἀνασκαφῶν ἦταν καὶ ἐφέτος ὁ βόρειος, κοντὰ στὸ βυ-  
ζαντινὸ πύργο τῆς ἀνατολικῆς ὁχθῆς τοῦ Στρυμόνα, ὅπου κατὰ τὸ 1978 εἶχε  
ἀποκαλυφθεῖ τμῆμα τείχους, ποὺ κτίστηκε στὴ θέση μεγάλης κλασικῆς οἰ-  
κοδομῆς. Τὸ τμῆμα αὐτό, μὲ κατεύθυνση ΒΔ - ΝΑ, ἀποκαλύφθηκε σ' ὅλη  
τὴν ἔκταση, ἀπὸ τὸ βορειότερο ἄκρο του μέχρι τὰ βραχώδη πρανῆ τοῦ πρὸς Ν  
λόφου. Στὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο ἔχει καταστραφεῖ ὁλότελα, ἔπειτα ὅμως ἀπὸ  
κενὸ μῆκ. 3.50 μ. ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχειά του σὲ ἐπίπεδο ψηλότερο κατὰ 2 μ.  
καὶ σὲ μῆκ. 2.80 μ. Τὸ ὅλικὸ μῆκος τοῦ τείχους, ποὺ παρουσιάζει διάφορες  
οἰκοδομικὲς φάσεις, εἶναι 107.80 μ. (εἰκ. 1 καὶ πίν. 43α).

1. Εὐχαριστῶ θερμὰ τοὺς πρὸ πάνων συνεργάτες μου καθὼς καὶ τοὺς ἐμπειροὺς καὶ προσε-  
κτικοὺς ἐργάτες τῆς ἀνασκαφῆς, ποὺ μὲ τὴν ἐργασία καὶ τὸ ζῆλο τους συνέβαλαν στὴν ἐπι-  
τυχία τῆς.

2. Ἐπιθυμῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ νὰ εὐχαριστήσω θερμότατα γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἐνί-  
σχυση τῆς ἀνασκαφῆς τὸν Ὑπουργὸ Β. Ἑλλάδος κ. Ν. Μάρτη, τὸν Πρόεδρο τῆς Δ.Ε. τοῦ  
Πανεπιστημίου Κρήτης καθηγητὴ κ. Μ. Μανούσκα, τὸν Νομάρχην Σερρῶν κ. Π. Γύφτουλα  
καὶ τὴν Πρόεδρο τοῦ Δ.Σ. τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα κ. Χρ. Σταθάτου.



Βικ. 1. Κάτοψη τείχους 2 - 2α καὶ κλασσικοῦ οἰκοδομήματος.

Ἡ έρευνα επέκτάθηκε καί στό έσωτερικό τῆς κλασικῆς οἰκοδομῆς, ὅπου τὸ ὕψος τῆς ἐπίχωσης φτάνει τὰ 8 μ., μὲ σκοπὸ τὴν ἐξακριβώση τοῦ σχεδίου καί τοῦ προορισμοῦ της, χωρὶς ὅμως θετικὰ ἀποτελέσματα (πίν. 43β). Στὴν ἴδια περίπου εὐθεία γραμμὴ μὲ τὶς τετράγωνες βάσεις ξύλινων στύλων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν πέρυσιν καί σὲ ἀντιστοιχία μὲ τοὺς πεσσούς Δ καὶ Ε, βρέθηκαν δυὸ ἀκόμη ὅμοιες τετράγωνες βάσεις (διαστ.  $0.65 \times 0.65$  μ.), ποὺ ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεσιν πὼς πρόκειται γιὰ οἰκοδομὴ μὲ μορφὴ στοᾶς ἢ ὑπόστυλης αἵθουσας (πίν. 44α-β). Μέσα στὸν τόρμον τῆς μιᾶς βάσης, διασώθηκε καί τὸ ἄκρο τοῦ τετράγωνου ξύλινου στύλου ποὺ στήριζε, μαζὶ μὲ τὸ μολύβι ποὺ τὸν στερέωνε. Μιὰ πέμπτη ὅμοια βάση, μετακινήμενη ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ θέση της, βρέθηκε ἐντειχισμένη στὸ τεῖχος, δυὸ μέτρα νότια ἀπὸ τὸν πεσσὸ ΣΤ, ἐνῶ τιμῆμα μιᾶς ὁμοίας ἑκτῆς βάσης βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 1.50 μ., νότια ἀπὸ τὸν πεσσὸ Γ (πίν. 45α).

Κατὰ τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἔρευνας στὸ έσωτερικό τοῦ χώρου, ἀνατολικά ἀπὸ τὸν πεσσὸ Α καί τὸ παρακείμενον λιθόστρωτο, δὲν βρέθηκε γωνία τοῦ βόρειου τοίχου, ποὺ ἡ εὐθυνηρία του ἔχει καταστραφεῖ. Διαπιστώθηκε πὼς ἔπειτα ἀπὸ κενὸ μῆκ. 6.30 μ., βρέθηκαν δυὸ ἀκόμη λιθοπλινθοὶ πυρολίθου στῇ θέσει τους, ποὺ ἀνήκουν στὴν εὐθυνηρία τοῦ βόρειου τοίχου (εἰκ. 1 καί πίν. 45β). Ἔτσι τὸ ὅλικο μῆκος τοῦ τοίχου ξεπερνοῦσε τὰ 18 μ., παραμένουν ὅμως ἄγνωστα ἀκόμη ἡ μορφὴ, οἱ διαστάσεις καί ὁ προορισμὸς τῆς οἰκοδομῆς, ποὺ τὸ έσωτερικό της παρουσιάζει εἰκόνα ἐκτεταμένης καταστροφῆς (πίν. 46α).

Ἐξωτερικά καί κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου, ἀποκαλύφθηκε κατὰ 9.50 μ. ἀκόμη, τὸ λιθόστρωτο τοῦ ρείθρου ἢ δρόμου, ποὺ τὸ μῆκος του τώρα εἶναι 19 μ. ἐνῶ τὸ πλάτος του 2 - 2.50 μ. (πίν. 45β). Διαπιστώθηκε πὼς σὲ βάθος 0.40 - 0.50 μ. κάτω ἀπὸ τὸ λιθόστρωτο ὑπάρχει καί ἀρχαιότερη φάσιν, πολλὴ καταστραμμένη.

Τὴν ἴδια εἰκόνα ἐκτεταμένης καταστροφῆς ἔδωσαν καί οἱ έρευνες ποὺ ἔγιναν στὰ βαθύτερα στρώματα τῆς ἐπίχωσης τῆς κλασικῆς οἰκοδομῆς, ἀνάμεσα στοὺς πεσσούς Γ καί ΣΤ. Ἐδῶ διαπιστώθηκαν δυὸ στρώματα καταστροφῆς, πᾶς. 0.20 - 0.37 μ. Τὰ στρώματα αὐτὰ περιέχουν σπασμένα κεραμίδια λακωνικοῦ τύπου, κάρβουνα, σκόρπιες κροκάλες, ἀποτμήματα ἀπὸ σανίδια καί δοκάρια, ποὺ προέρχονται πιθανὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς στέγης (πίν. 46β). Τὰ ξύλα βρίσκονταν στὸ ἀρχαιότερον στῶμα καταστροφῆς. Στὴν ἴδια περιοχὴ καί στὸ α' στῶμα καταστροφῆς, ἀποκαλύφθηκε καί πρόχειρη ἐστία κυκλικῆς μορφῆς, μὲ χεῖλος ἀπὸ σπασμένα κεραμίδια καί ἄφθονα ἔχνη φωτιᾶς. Ἡ διάμετρος της εἶναι 1.30 μ. περίπου (πίν. 47α).

Σὲ ἀπόσταση 6 μ. περίπου ἀπὸ τὸν πεσσὸ Δ καί 2.50 μ. ΝΑ ἀπὸ τὴν τρίτη βάση, ἀποκαλύφθηκε πηγάδι, ποὺ τὸ στόμιό του ἀποτελοῦσε ὁ λαίμκος μεγάλου πιθαριοῦ (εἰκ. 1, πίν. 44α). Ὁ λαίμκος τοῦ πιθαριοῦ ἔχει ὕψος 0.60 μ., διάμ. έσωτερικὴ 0.70 μ. καί πᾶχος χεῖλους 0.20 μ. καί στηριζόταν κάτω, σὲ μιὰ σει-



ρὰ πέτρες. Τὸ πηγάδι ἐρευνήθηκε σὲ βάθος 1.60 μ. καὶ στὸ βάθος αὐτὸ ἡ ἔρευνα σταμάτησε γιὰτὶ ἐμφανίστηκε ἄφθονο νερό. Κοντὰ στὸ στόμιο τοῦ πηγαδιοῦ βρέθηκε πῆλινος καὶ πῖλ μακριὰ λιθοκτιστος ἀγωγός, γιὰ τὴ διοχέτευση νεροῦ.

Ἐρευνα ἐγινε καὶ στὸ χῶρο, ἀνάμεσα στοὺς πεσσούς Β καὶ Γ μετὰ τὴ διάλυση φρεατόσχημης τετράγωνης κατασκευῆς (πιθανὰ ἀποθέτη), μεταβυζαντινῶν ἢ καὶ νεώτερων χρόνων (διαστ.  $2 \times 2.25$  μ.), ποὺ ὑπῆρχε ἐδῶ. Ἡ κατασκευή αὐτὴ στηρίζεταν σὲ 4 χοντὰ δοκάρια, τοποθετημένα ἔτσι ποὺ νὰ σχηματίζουν τετράγωνο μὲ ἐσωτερικὲς πλευρὲς  $1.28 \times 1.28$  μ. (πίν. 47β). Κάτω ἀπὸ τὰ δοκάρια ἀπομακρύνθηκε στρώμα ἐπίχωσης ἀπὸ σκληρὸ χῶμα, ἀνάμεικτο μὲ κεραμίδια καὶ πέτρες, ποὺ σκέπαζε τὰ κεραμίδια τῆς στέγης ποὺ κατέρρευσε (πίν. 48α).

Ἐξωτερικὰ ἀπὸ τὸν ΣΤ πεσσὸ καὶ σὲ ἀπόσταση 1.50 μ., βρέθηκε μικρὸς σωρὸς καλυπτῆρων κεράμων λακωνικοῦ τύπου μὲ καστανέρυθρο χρῶμα. Δυὸ ἀπὸ αὐτοὺς φέρουν ἐγγράφακες ἐπιγραφές μὲ γράμματα κλασικῶν χρόνων (πίν. 48β). Τὰ κείμενα εἶναι ἀκατανόητα, διαβάζονται ὅμως εὐκολὰ οἱ λέξεις *ΤΡΙΗΡΗΣ, ΤΥΝΒΟΣ, ΠΡΙΑΠΟΣ, ΠΥΓΙΖΩ*.

Βορειοανατολικὰ ἀπὸ τὴν κλασικὴ οἰκοδομὴ καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ λιθόστρωτου, σὲ ἐπίπεδο ὅμως ψηλότερο ποὺ ὀφείλεται στὴν ἀνύψωση τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 8.20 μ. ὁ νότιος τοῖχος κλασικοῦ οἰκοδομήματος, πιθανὰ οἰκίας (πίν. 49α). Τὰ μεγάλα στρώματα τῆς ἐπίχωσης, δὲν ἐπέτρεψαν ἐκτεταμένη ἔρευνα· διαπιστώθηκε ὅμως ὅτι ὁ τοῖχος ἔχει πᾶχος 0.55 μ., ὑψώνεται σὲ εὐθυνητρία ποὺ ἐξέχει κατὰ 0.05 μ. καὶ τὸ μέγιστο σωζόμενο ὕψος του εἶναι 1.35 μ. Κατὰ τὴν ἔρευνα ἀποκαλύφθηκαν τὸ κατώφλι μεγάλῃς εἰσόδου, μήκους 1.95 μ., καθὼς καὶ τὰ ἄκρα τεσσάρων ἐσωτερικῶν τοίχων, κάθετων στὸν τοῖχο τῆς πρόσοψης. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου καὶ κοντὰ στὸν τοῖχο τῆς πρόσοψης βρέθηκε μεγάλο, χάλκινο, ἀβαθὲς σκεῦος, διαμ.  $\pm 0.64$  μ. καὶ βάθος 0.10 μ. (πίν. 49β).

Τόσο κατὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ τείχους, ὅσο πρὸ πάντων κατὰ τὴν ἐπέκταση τῆς τομῆς πρὸς Α, γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς κλασικῆς οἰκοδομῆς καὶ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ λιθοστρώτου, στὰ ἀλλεπάλληλα στρώματα τῶν ἐπιχώσεων βρέθηκαν πολλὰ ἀποτμήματα ἀπὸ εἰδῶλια, ὕστρακα ἀπὸ ἐρυθρόμορφα καὶ μελαμβαφῇ ἀγγεῖα, λύχνοι, ἀγνύθες, χάλκινα νομίσματα καὶ διάφορα μικροαντικείμενα, ποὺ παρέσυραν τὰ νερὰ τῶν βροχῶν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης (πίν. 50β-γ). Τὸ πῖλ ἐνδιαφέρον εὕρημα, σὲ στρώμα σχετικὰ ἐπιφανειακὸ (βάθος 1.40 μ.), ἐπάνω ἀπὸ τὸ λιθόστρωτο τοῦ ρεῖθρου, ἦταν ἀγαλμάτιο κριοφόρου νέου, ὕψ. 0.07 μ. ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο (πίν. 50α). Παρὰ τὴν σχηματοποίηση στὴν ἀπόδοση τῆς κόμης, τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, τοῦ τριχώματος τοῦ ζώου καὶ διαφόρων λεπτομερειῶν, εἶναι πιθανὸ πὼς τὸ πολὺ ραδινὸ αὐτὸ ἀγαλμάτιο εἶναι μετὰπλάση ἐλληνιστικῶν χρόνων ἀπὸ γνωστὸ τύπο τῆς ἀρχαϊκῆς πλαστικῆς.

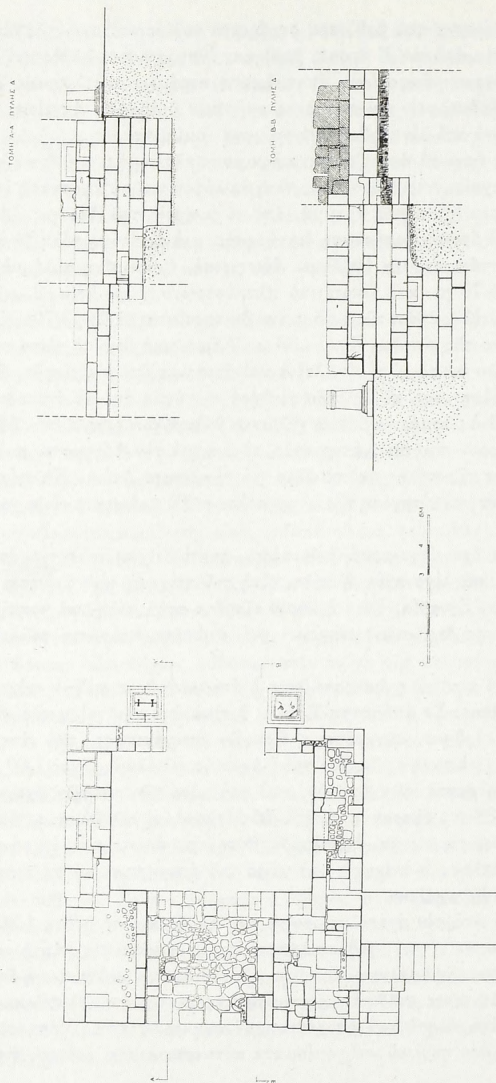
Κατά την έρευνα στά βαθύτερα στρώματα του έσωτερικού τής οικόδομης, στο χώρο νότια από τον Γ πεσσό, βρέθηκαν ένσφράγιστες λαβές και άποτμήματα όξυπύθμενων άμφορέων, άποτμήματα κεράμων και λύχνων, έλάχιστα όστρακα έρυθρόμορφων και πολλά μελαμβαφών ή άβαφών άγγείων, άγνύθες, χάλκινα καρφιά και λίγα φθαρμένα χάλκινα νομίσματα.

Σημαντικά ήταν τά άποτελέσματα δοκιμαστικής τομής, που έγινε στο νότιο τμήμα του αρχαίου περιβόλου, στις πλαγιές λόφου και σέ άπόσταση ένός περίπου χιλιομέτρου, σέ εύθεία γραμμή, από τó μνημείο του Λέοντος. 'Αποκαλύφθηκε έδω, σέ άριστη κατάσταση διατήρησης, μία άξιόλογη πύλη (ή πύλη Δ), που έχει διαστάσεις  $10 \times 10.25$  μ., έξωτερική, όχρωμένη αύλη με διαστάσεις  $6.80 \times 4.70$  μ. και έσωτερικό πλακόστρωτο χώρο (είκ. 2, πίν. 51α). Οί τοίχοι τής αύλης έχουν πλ. 1.65 μ. και διατηρούνται σέ ύψη 3.70 και 4.40 μ., ένω τó πλάτος τής εισόδου είναι 3.38 μ. 'Εξωτερικά από τó νότιο τοίχο τής αύλης και πολύ κοντά σ' αυτόν, δεξιά και άριστερά από την είσοδο, άποκαλύφθηκαν στη θέση τους, σέ επίπεδο αισθητά πιο ψηλό από τó επίπεδο τής αρχαίας πύλης, δυό μαρμάρινα βάθρα χάλκινων άνδριάντων (είκ. 2, πίν. 51β, 52α). Τά βάθρα φέρουν τιμητικές έπιγραφές, τó ένα για τόν Αύγουστο, που άποκαλείται κτίστης τής πόλης και τó άλλο για τόν ύπατο Λεύκιο Καλπόρνιο Πείσαννα, πάτρωνα και ευεργέτη τής 'Αμφιπόλεως. Τά γράμματα είναι χαραγμένα με έπιμέλεια.

Τó εύρημα έχει ξεχωριστό ένδιαφέρον, γιατί δείχνει πώς την έποχή του Αύγούστου ή και λίγο πριν, ή πύλη αύτη του τείχους, που φαίνεται νά συνδεόταν με την 'Εγνατία, ήταν ή κύρια είσοδος στην πόλη και χρησίμευε ως τόπος άνίδρυσης δημόσιων μνημείων για άνώτατα πρόσωπα του ρωμαϊκού κράτους.

Δυτικά από την πύλη διαπιστώθηκε ή άποκαλύφθηκε τμήμα τείχους, μήκ. 55.50 μ. περίπου. Σέ άπόσταση 7.55 μ. δυτικά από τόν τοίχο τής αύλης τής πύλης άποκαλύφθηκε συγκρότημα άγωγών άποχέτευσης, που άποτελείται από 4 πεσσούς με τομή τραπεζίου και 5 όχετούς, με όλικό μήκος 7.60 μ. (πίν. 53α). Τά άνοίγματα τών όχετών, που στο μέσο τών πεσσών έχουν πλάτος από 0.74 - 0.88 μ., έφεραν άντι για όβελίσκους, κυκλιδώματα, όπως δείχνουν οί μικροί τόρμοι και ή μολυβδοχώρηση στις έσωτερικές έπιφάνειες τών πεσσών. 'Ολόκληρη ή επέχωση στο χώρο του άποχετευτικού συγκροτήματος, ήταν καθαρó άμμοχάλικο.

'Εξωτερικά από τόν ανατολικό τοίχο τής αύλης και σέ βάθος 1.30 μ. από τó ψηλότερο σημείο του, βρέθηκε λακκοειδής κεραμοσκεπής τάφος ρωμαϊκών χρόνων, που περιείχε χάλκινο νόμισμα, άβαφές άγγείο και γυάλινη σακρυδόχο (πίν. 53β). Δεύτερος παιδικός, κεραμοσκεπής τάφος, άποκαλύφθηκε σέ άπόσταση 1 μ. από πεσσό του άποχετευτικού συγκροτήματος. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν ειδώλιο πουλιού και νομίσματα αυτοκρατορικών χρόνων, ένω επάνω



Εἰκ. 2. Κάτοψη καὶ τομές τῆς πύλης Δ.



από την ταφή περισυλλέχθηκαν αποτμήματα από τρία ειδώλια (Τελεσφόρου, νεκρικού έρωτα και ταύρου).

'Από το χώρο της ανασκαφής της πύλης Δ και του παρακείμενου τείχους, περισυλλέχθηκαν όστρακα μελαμβαφών, έρυθροβαφών και άβαφών άγγείων, λίγα όστρακα ρυθμού «δυτικής κλιτύος» και μεγαρικών σκύφων, πολλά χάλκινα, φθαρμένα νομίσματα, όστέινο κουταλάκι, ένσφραγιστες λαβές άμφορέων, άγνύθες, δυο σιδερένιες αίχμες δοράτων, μια χάλκινη αίχμη βέλους, χάλκινη βελόνη, καρφιά, πέντε λίθινες σφαίρες βαλλιστικών μηχανών, αποτμήματα ειδωλίων και λύχνων, τó δεξί, κάτω από τόν καρπό, χέρι μικρού μαρμάρινου άγαλματίου, αποτμήματα από λεπτά επιχρίσματα (σ' ένα έγχάρακτα γράμματα), κομμάτια από σίδηρο και μολύβι και διάφορα μικροαντικείμενα.

'Έρευνες έγιναν και σέ διάφορα σημεία του ανατολικού τομέα του «μακροῦ τείχους», μέ σκοπό την άνεύρεση τμημάτων του και τή διαπίστωση ύπαρξης πυλών σέ φυσικές προσβάσεις. Μιά τέτοια θέση είναι και ή σημερινή είσοδος του χωριού, όπου κάτω από τόν κοινοτικό δρόμο, κατά τις έρευνες του 1976 είχε βρεθεί ó κεντρικός άγωγός που έφερε τó νερό μέσα στην πόλη περνώντας κάτω από τó τείχος<sup>1</sup>. 'Η έρευνα που έγινε στά πρανή του λόφου, που δεσπόζει στή δυτική πλευρά του δρόμου, αποκάλυψε σέ μήκος 4.50 μ. και σέ ύψος 2.70 μ., τμήμα κυκλικού πύργου (πίν. 52β).

Σέ μια άλλη φυσική πρόσβαση της ανατολικής πλευράς της αρχαίας πόλης, πολύ κοντά σ' ένα όμορφο τμήμα κλασικού τείχους<sup>2</sup> που αποκάλυφθηκε τó 1976, ανασκάφηκε τμήμα τείχους, που ή διάταξή του κάνει πιθανή την ύπαρξη πύλης του κλασικού τείχους στήν ίδια τή θέση της πύλης του ρωμαϊκού ή παλαιοχριστιανικού τείχους (πίν. 54α). Δυστυχώς όμως οι μεταγενέστερες έργασίες και έπισκευές, έχουν καταστρέψει τó αρχαίο τείχος. Κατά την έρευνα τού χώρου αὐτοῦ βρέθηκε απότμημα μεγάλης επιτύμβιας έπιγραφής, που είναι σπασμένη άριστερά και κάτω (πίν. 54β). 'Η έπιγραφή που έχει διάφορα διακοσμητικά στοιχεΐα και γράμματα μέ άκρέμονες, άναφέρει κάποιον Λυσίμαχο, που έκανε τó επιτύμβιο μνημείο για τόν έαυτό του και τούς δικούς του. Πιθανή χρονολόγηση α' μισό 3ου μ.Χ. αί.

Δοκιμαστικές έρευνες που έγιναν σέ δυο άλλα σημεία της ανατολικής πλευράς του «μακροῦ τείχους», επέτρεψαν νά διαπιστωθεί ή ύπαρξη τείχους, που αποκάλυφθηκε σέ μήκος 3 και 1.50 μ.

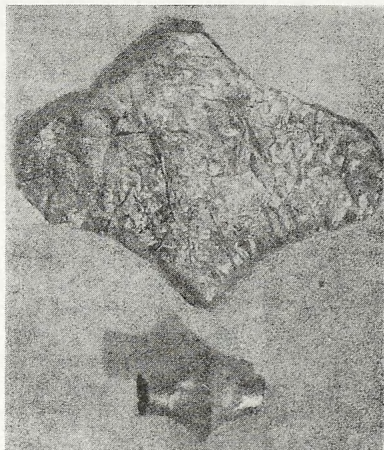
'Εργασίες έγιναν και στήν περιοχή της πύλης Γ (πύλη της αρχαίας γέφυρας). 'Εδó καθαρίστηκε ή έσωτερική πλευρά της πύλης και τά παρακείμενα τμήματα του τείχους από τή συσσώρευση χωμάτων και τή βλάστηση. Μετά τή λεπτομερειακή τοπογράφηση και φωτογράφηση του χώρου, μαζεύτηκαν και μετα-

1. ΠΑΕ 1976, 89, πίν. 57α.

2. ΠΑΕ 1976, 89, πίν. 56β.

φέρθηκαν στὸ Μουσεῖο Καβάλλας τὰ ἐκμαγεῖα καὶ τὰ σωζόμενα τμήματα πασσάλων, ποὺ βρέθηκαν κατὰ μῆκος ἢ ἐπάνω στὸ ἀρχαῖο τεῖχος, μὲ σκοπὸ τὴν προστασία καὶ ἀποφυγὴ τῆς καταστροφῆς τοὺς ἀπὸ τὶς καιρικὲς συνθήκες, τὶς βροχὲς καὶ τοὺς ἐπισκέπτες τοῦ χώρου.

Ἡ προσεκτικὴ ἔρευνα τοῦ ἀρχαίου ὕλικου ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὶς μετα-



Εἰκ. 3. Χρυσὰ κτερίσματα τοῦ τάφου XXIX.

γενέστερες ἐπισκευὲς ἀρχαίου πύργου τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους στὴ θέση «Κοῦ-κλες», εἶχε, ὅπως κατὰ τὸ 1977<sup>1</sup>, ἔτσι καὶ τώρα, ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα. Τὸ πιὸ σημαντικὸ εὑρημα ἦταν γραπτὴ στήλη, σπασμένη σὲ δύο τμήματα, ποὺ συνανήκουν. Φέρει μὲ χρυσοκίτρινο χρῶμα γραπτὴ οἰνοχόη, ποὺ ἀπομιμνεῖται μεταλλικὸ ἀγγεῖο (πίν. 55α). Στὸ ἀνθέμιο, τὶς ἑλικες καὶ τὸ κυμάτιο τῆς ἐπίστεψης, διασώζονται ζωηρὰ χρώματα, ἐρυθρὸ, μπλὲ καὶ μῶβ. Κάτω ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο ἡ ἐπιγραφή *ΙΦΙΚΡΑΤΗΣ | ΕΥΜΗΔΟΥΣ | ΠΡΟΚΟΝΝΗΣΙΟΣ*.

Στὸν ἴδιο πύργο βρέθηκαν ἐντειχισμένες μαρμάρινη ἀετωματικὴ ἐπίστεψη στήλης, μὲ ἀκρωτήρια ποὺ πιθανὰ ἔφεραν γραπτὴ διακόσμηση, καθὼς καὶ πλίνθος(;) μαρμάρου μὲ τὴν ἐπιγραφή *ΧΑΙΡΕΤΕ Ω ΠΑΡΙΟΝΤΕΣ* (πίν. 55β). Τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς, χαραγμένα μὲ ἐπιμέλεια, εἶναι δυνατό νὰ χρονολογηθοῦν στὸν 4ο π.Χ. αἰ.

Κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς καὶ τὶς ἔρευνες στὸ τεῖχος βρέθηκαν ἀποτμήματα ἑρ-

1. ΠΑΕ 1977, 44, πίν. 31β - 33β.

γων πλαστικῆς, ἐπιγραφῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν. Τὰ πιὸ ἀξιόλογα εὐρήματα ἦταν δυό: 1. 'Αετωματικὴ ἐπίστεψη ἐπιτύμβιας στήλης, ποὺ φέρει ἀνάγλυψη παράσταση δυὸ ἀνορθούμενων ἀντωπῶν κριαριῶν, ἀνάμεσα ἀπὸ ἑλικες καὶ φύλλα ἄκανθας. Σὲ ταινία κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη ὑπάρχει ἐπιγραφή μετὰ ὀνόματα *ΑΝΔΡΟΤΙΜΟΣ ΝΙΚΟΣΤΡΑΤΟΣ ΔΗΜΟ* --- (πίν. 56β). 2. 'Απότμημα ζωφόρου ἢ μετόπης, κλασικῆς ἐποχῆς, ποὺ εἶναι σπασμένη ἐπάνω καὶ δεξιά. Διασώζει τὸ κάτω ἀπὸ τὸ στήθος μέρος ὀρθιας μορφῆς, ντυμένης χιτῶνα καὶ ἱμάτιο (πίν. 56α).

Περιορισμένη σὲ ἔκταση ἦταν καὶ ἡ ἔρευνα ποὺ ἔγινε στὸ μεγάλο τύμβο στὴ θέση «Καστάς». Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ τύμβου ἀπομακρύνθηκαν με ἐκσκαφέα ἐπιφανειακὰ στρώματα με σκοπὸ τὴν ἔρευνα τῶν βαθύτερων στρωμάτων. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ τύμβου, σὲ ἀπόσταση 21 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τῆς οἰκοδομῆς τῆς κορυφῆς καὶ σὲ βάθος 9 μ., ἀποκαλύφθηκε ὁ ὑπ' ἀριθ. XXIX κιβωτιόσχημος τάφος (πίν. 57α). Οἱ ἐξωτερικὲς του διαστάσεις ἦταν  $2.05 \times 1.15$  μ., τὸ ὕψος του 0.35 μ. καὶ ἀνῆκε σὲ γυναίκα. Μέσα στὸν τάφο βρέθηκαν τέσσερις χάλκινες τοξόσχημες πόρπες, χάλκινη βελόνη, ἀπλὸ ἀσημένιο δακτυλίδι, κώθων με γραμμικὴ διακόσμηση, κορινθιακοῦ ἐργαστηρίου, δυὸ ἐνώτια ἀπὸ χρυσὸ με ἀπλὴ κοκκιδωτὴ διακόσμηση, χρυσὴ κεντρικὴ ψῆφος ἀπὸ περιδέραιο καὶ χρυσὸ ρομβόσχημο ἔλασμα, ποὺ βρέθηκε κολλημένο στὴν κάτω γνάθο (εἰκ. 3, πίν. 57β-γ). Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν χρυσῶν κοσμημάτων χρησιμοποιοῦντο λεπτότατα ἔλασμα.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ



## 8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Πίν. 58 - 65)

Κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1979 συνεχίσθη δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἡ ἀνασκαφή τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Στρυμόνος ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως.

ΠΕΡΙΚΕΝΤΡΟΝ  
ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΝ  
ΚΤΗΡΙΟΝ

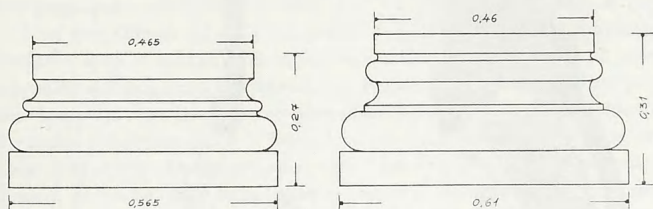
Μέχρι σήμερον ἔχουν ἀνασκαφῇ, ὡς γνωστόν, ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Ἀμφιπόλεως τέσσαρες παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ ὡς καὶ παρακείμενον κτήριον ρωμαϊκῶν χρόνων, οὗτω ἔχει δημιουργηθῇ ὁλόκληρος ἀρχαιολογικὸς χώρος.

Ὀλίγα μέτρα νοτίως τῆς βασιλικῆς Β ἐπεσημάνθη καὶ πέμπτον μέγα περικεντρον αὐτὴν τὴν φορὰν παλαιοχριστιανικὸν κτήριον. Κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος 1978 ἐκ τοῦ κτηρίου τούτου εἶχον ἀνασκαφῇ: 1) τμήμα τοῦ ΒΑ μέρους τοῦ κτηρίου καὶ ἀπεκαλύφθη καμπύλος τοίχος καὶ δύο πλευραὶ τοῦ κεντρικοῦ ἐξαγώνου, αἱ ὅποια ἔφερον ἑκατέρωθεν (πessouς) παραστάδας ἐξ ὀπτοπλίνθων ἀντικυρζούσας δύο ἰωνιάς βάσεις κιόνων κατὰ χώραν οἱ ὅποιοι ἐσχημάτιζον τρίβηλα (εἰκ. 1, πίν. 58β). 2) Ὀλόκληρος ὁ βόρειος τοίχος καὶ ἐν διαμέρισμα Β τοῦ κτηρίου, ὁ δυτικὸς τοίχος αὐτοῦ καὶ τμήμα τοῦ νοτίου<sup>1</sup> (εἰκ. 2 καὶ πίν. 58α).

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1979 ἡ ἔρευνα ἐστράφη κυρίως εἰς τὴν ἀποκάλυψιν ὁλοκλήρου τοῦ ἀνατολικοῦ χώρου, δηλ. τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ κεντρικοῦ ἐξαγώνου τοῦ σπουδαίου τούτου πέμπτου κατὰ σειρὰν ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Ἀμφιπόλεως παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἀπεκαλύφθη ὁλόκληρος ὁ καμπύλος τοίχος τοῦ κτηρίου, ὅστις ἐπεκτείνεται ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Δυσμὰς καὶ Νότον καὶ ἐσχημάτισε μετὰ τοῦ κεντρικοῦ ἐξαγώνου ἓνα περιφερειακὸν διάδρομον πλάτους 4 μ. περίπου, τὸ δάπεδον τοῦ ὁποίου ἦτο ἐστρωμένον μὲ μεγάλας μαρμαρίνας πλάκας, μὲ ἐνδιαμέσους μικρὰς τετραγωνικὰς (μαρμαροθετήματα), ἐνῶ τὸ βόρειον τμήμα τοῦ διαδρόμου ἔφερε μαρμαρίνας ψηφίδας μὲ ἡμικυκλικὰ διασταυρούμενα σχήματα (εἰκ. 2 καὶ πίν. 58β, 59α). Τμήμα τοῦ καμπύλου τούτου τοίχου εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἦτο εὐθύγραμμον. Ὁ κυκλικὸς οὗτος τοίχος ἔφερε πρὸς τὰ ΒΔ αὐτοῦ θύραν ἀνοίγματος 1.60 μ. τῆς ὁποίας εὐρέθη κατὰ χώραν τὸ μαρμά-

1. Ἔργον 1978, 18 εἰκ. 1.

ρινον κατώφλιον καὶ ἥτις ἤνοιγε πρὸς τὰ μέσα καὶ ἐπεκοινώνει μετὰ τὸ παρὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ κυκλικοῦ βορείου τοίχου ἀποκαλυφθὲν πολὺπλευρον διαμέρισμα Β. Ἐν συνεχείᾳ ὁ τοῖχος οὗτος ἔφερε πρὸς Δυσμᾶς τρεῖς θύρας, ἥτοι μίαν εἰς τὸ μέσον ἀνοίγματος 2.85 μ. καὶ δύο ἄλλας ἐκατέρωθεν πλάτους 1.50 μ., αἱ ὁποῖαι ἐσχημάτιζον πρὸς τὰ ἔξω μικρὰς κόγχας. Διὰ τῶν θυρῶν αὐτῶν ἐπεκοινώνει προφανῶς ὁ πρὸς Ἀνατολὰς κεντρικὸς χώρος (κυρίως ναὸς) τοῦ κτηρίου πρὸς τὸν δυτικόν, ὅστις πιθανῶς νὰ ἦτο ἡ αὐλὴ ἢ τὸ αἶθριον αὐτοῦ (εἰκ. 2).



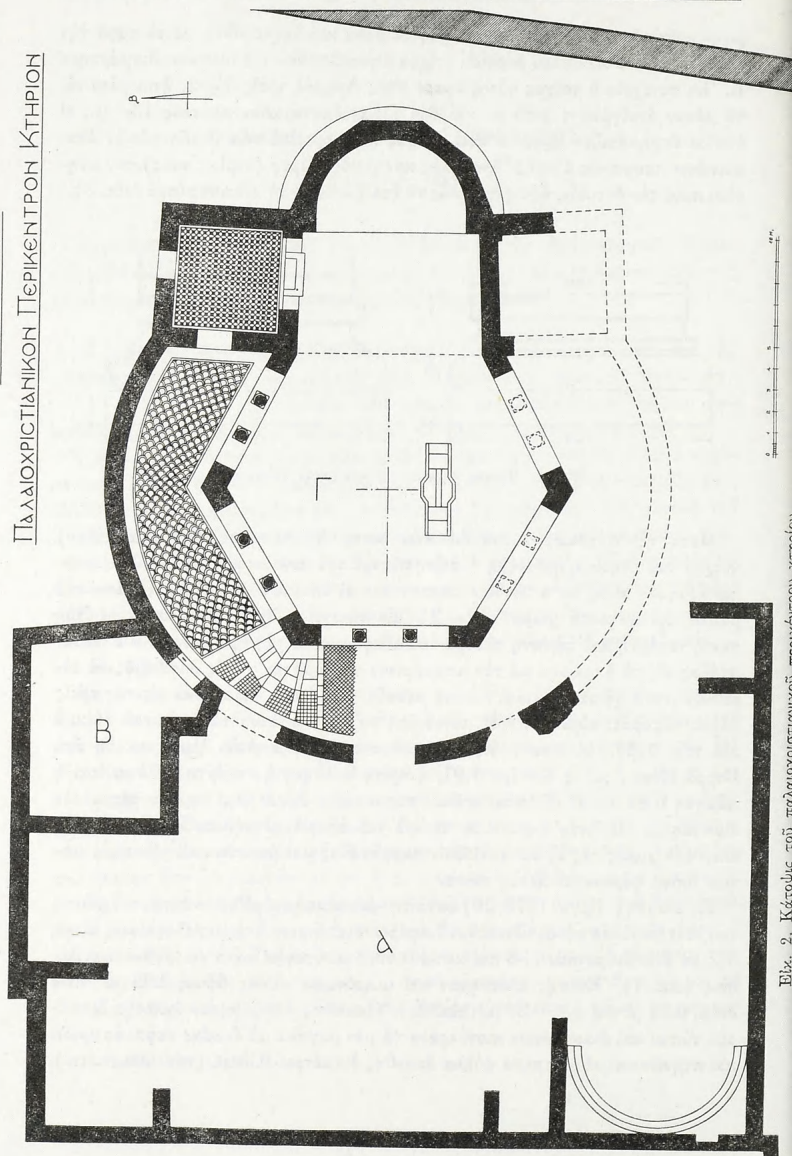
Εἰκ. 1. Βάσεις κίονων τοῦ κεντρικοῦ ἐξαγώνου.

Μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ὡς ἄνω κεντρικοῦ περιφερειακοῦ (καμπύλου) τοίχου τοῦ κτηρίου, ἡρυνήθη ἡ τρίτη πλευρὰ τοῦ κεντρικοῦ ἐξαγώνου καὶ ἀπεκαλύφθησαν αἱ ἐξ ὀπτοπλίνθων παραστάδες αἱ ὁποῖαι ἀντικρίζουν δύο ἰωνικὰς βάσεις κίονων κατὰ χώραν (εἰκ. 2). Ἐν συνεχείᾳ, ἀπεκαλύφθησαν πρὸς Νότον ἡ τετάρτη καὶ πέμπτη πλευρὰ τοῦ ἐξαγώνου μετὰ τὰς ἐξ ὀπτοπλίνθων παραστάδας εἰς τὰ ἄκρα καὶ μετὰ τὸν μαρμαρίνον στυλοβάτην χωρὶς δυστυχῶς νὰ εὐρεθῶν κατὰ χώραν ἰωνικαὶ βάσεις μετὰξὺ των, ὅπως εὐρέθησαν εἰς τὰς τρεῖς ἄλλας πλευράς, εὐρέθησαν δὲ μόνον ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου τὰ ἔχνη των (εἰκ. 2 καὶ πίν. 59β). Αἱ διαστάσεις τῶν πλευρῶν τοῦ ἐξαγώνου ἢ μὲν πρώτη ἀπὸ Βορρᾶ εἶναι 7 μ., ἡ δευτέρα 7.97, ἡ τρίτη 8.20 μ., ἡ τετάρτη 8.02 μ. καὶ ἡ πέμπτη 6.82 μ.: αἱ ἐξ ὀπτοπλίνθων παραστάδες ἔχουν ὅλαι σχεδὸν τὰς αὐτὰς διαστάσεις. Ἡ ἕκτη ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἐξαγώνου μήκους 8.50 μ. εὐρέθη ἐλευθέρᾳ χωρὶς τὰς ἐξ ὀπτοπλίνθων παραστάδας καὶ ἄνευ ἰωνικῶν βάσεων κίονων ὅπως φέρουν αἱ ἄλλαι πέντε.

Ὡς ἐλέχθη (Ἔργον 1978, 20) κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν εὐρέθησαν ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ κεντρικοῦ ἐξαγώνου κίονες δύο διαφόρων διαμέτρων, ἥτοι μεγάλοι κίονες ὕψους 3 μ. μετὰ ἄνω διάμετρον 0.36 καὶ κάτω 0.46, δηλ. ὅσον αἱ κατὰ χώραν ἰωνικαὶ βάσεις (εἰκ. 1). Ἐπίσης εὐρέθησαν καὶ μικρότεροι κίονες ὕψους 2.35 μετὰ κάτω διάμ. 0.31 μ. καὶ ἄνω 0.29 μ. (εἰκ. 3α). Ὡσαύτως ἀνευρέθησαν ἀνάλογα διαφόρου τύπου καὶ διαστάσεων κιονόκρανα τὰ μὲν μεγάλα μετὰ ωραίας κεφαλᾶς κριῶν καὶ πτηνῶν καὶ μετὰ διάτρητα φύλλα ἀκάνθης διαμέτρου 0.30 μ. (πίν. 60α, κάτω),

## ΔΗΦΙΠΟΛΙΣ

## ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΚΕΝΤΡΟΝ ΚΤΗΡΙΟΝ



Εἰκ. 2. Κάτοψις τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ περικεντροῦ κτηρίου.



τὰ δὲ μικρότερα μὲ διάτρητα φύλλα ἀκάνθης καὶ πτηνὰ εἰς τὰς γωνίας τῶν ἀβάκιων διαμέτρου 0.25 μ. (πίν. 60α ἄνω).

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω εὐλογον προκύπτει τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ περίκεντρον σπουδαῖον τοῦτο κτήριον θὰ ἦτο διώροφον, συμφώνως ἄλλωστε καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικά παρόμοια πρότυπα.

Ἐν συνεχείᾳ ἡ ἀνασκαφὴ ἐπροχώρησε πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ ἐξαγώνου ἔνθα ἀνεσκάφη χώρος μήκους 5.60 μ. καὶ πλάτους 8.50 μ. καὶ ἀνευρέθησαν δύο ἐκατέρωθεν τοῖχοι πάχους 0.80 μ. Εἰς τὸν βόρειον τοῖχον εὐρέθη περὶ τὸ μέσον αὐτοῦ μαρμαρίνον κατωφλίον πλάτους 2 μ., τὸ ὁποῖον προδίδει ὅτι ὑπῆρχεν ἐκεῖ θύρα ἥτις ὡδήγει εἰς τὸ ἀποκαλυφθὲν παρὰ τὴν ΒΔ γωνίαν διαμέρισμα διαστάσεων  $4.63 \times 4.73$  μ., τοῦ ὁποῖου τὸ δάπεδον ἦτο ἐστρωμένον μὲ μικρὰς ρομβοειδεῖς καὶ τετραγωνικὰς μαρμαρίνας ἐγχρώμους πλάκας. Τὸ διαμέρισμα τοῦτο ἔφερε καὶ δύο ἄλλας θύρας μίαν ἐξωτερικὴν ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ κτηρίου καὶ ἐτέραν ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἥτις ἐπεκοινωνεῖ μὲ τὸν ἐσωτερικὸν διάδρομον. Τὸ διαμέρισμα τοῦτο θὰ ἦτο πιθανῶς τὸ μιτατώριον τοῦ ναοῦ, ὁ χώρος δηλ. ὅπου προητοιμάζετο ὁ ἐπίσκοπος διὰ νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸν κυρίως ναὸν καὶ τὸ ἱερόν. Περαιτέρω ἀπεκαλύφθη πρὸς Ἀνατολὰς καὶ εἰς ἀπόστασιν 5.60 μ. ἀπὸ τῆς ἐκτῆς πλευρᾶς τοῦ κεντρικοῦ ἐξαγώνου, ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ ἀκτίνος 3.44 μ. Τὸ πάχος τῶν τοίχων τῆς ἀψίδος εἶναι 1 μ. καὶ τὸ μῆκος ἀπὸ τὴν χορδὴν τῆς ἀψίδος μέχρι τοῦ μέσου αὐτῆς 4.35 μ., ἐπομένως ἔχοντες ὑπερύψωσιν  $(4.35 - 3.44) = 0.91$  μ.

Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ ἐδράζεται ἐπὶ κυκλοτεροῦς βάσεως καὶ ἐξωτερικῶς εἶναι πεντάπλευρος μὲ μῆκος πλευρῶν 2.80 μ. περίπου (εἰκ. 2 καὶ πίν. 61α), ἀπέχει δὲ ἀπὸ τὸ πέριξ τῆς ἀκροπόλεως παλαιὸν τεῖχος 4.40 μ., ὅσον δηλ. ἀπέχει καὶ ἡ παρακειμένη βασιλικὴ Β. Τὸ σχῆμα τῆς κόγχης τῶν βασιλικῶν ὡς γνωστὸν ἐποίκιλλε διότι ἄλλοτε μὲν ἦτο ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικὸν καὶ ἄλλοτε πολὺπλευρον ἦτοι, ἐννεάπλευρον, ὀκτάπλευρον, ἐπτάπλευρον, ἐξάπλευρον, πεντάπλευρον, τετράπλευρον, τρίπλευρον<sup>1</sup>.

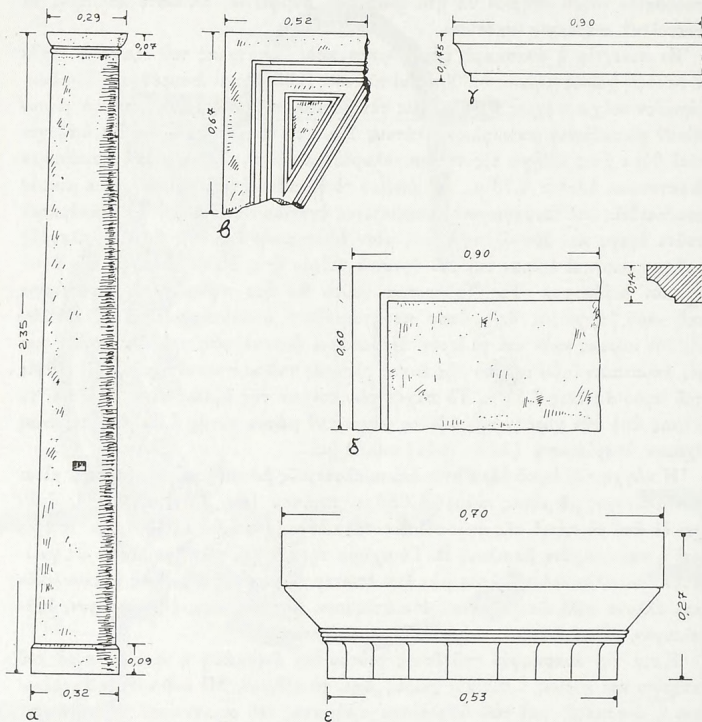
Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἔτους τούτου δὲν ἀνεσκάφη ἡ νοτιά πλευρὰ τοῦ κτηρίου καὶ κυρίως ὁ δυτικὸς χώρος, δηλ. τὸ αἶθριον. Μὲ ἐνδιαφέρον ἀναμένεται ἡ ἀνασκαφὴ καὶ τοῦ ὑπολοίπου τμήματος τοῦ σημαντικοῦ τούτου περικέντρου παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου, μοναδικοῦ εἰς τὴν περιοχὴν.

### Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἀνευρέθησαν τρία ὠραϊότατα κορινθιακὰ κιονόκρανα διαστάσεων  $0.48 \times 0.57$  μ. μὲ διάτρητα φύλλα ἀκάνθης εἰς τὸ κάτω μέρος ἐνῶ ἄνω εἰς τὰ τέσσαρας γωνίας τοῦ ἄβacos προβάλλουν τὰ σώματα καὶ αἱ

1. Περὶ τῆς μορφῆς τῆς κόγχης τῶν βασιλικῶν βλ. Α. ΟΡΑΝΔΟΤ, Ἡ ἑξολογιστικὴ παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, Α, 206 - 211 καὶ ἰδίᾳ 207, εἰκ. 166.

ώραῖαι κεφαλαὶ κριῶν, τὸ δὲ μέσον τῶν καμπύλων ἀβάκων κοσμεῖται ἐναλλάξ ὑπὸ δύο κυλινδροειδῶν ἀνθεμίων καὶ πτηνῶν (περιστερῶν) (πίν. 60α-γ). Ὡσαύτως εὐρέθησαν:



Εἰκ. 3. α. Κιονίσκος ὀρόφου. β. Τεμάχιον θωρακίου. γ-δ. Κορνίζα τοῦ ὀρόφου ἄνωθεν τῶν κιόνων τοῦ ἱσογείου.

4) Πολλὰ τεμάχια μεγάλων θωρακίων (εἰκ. 3β) καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἄμβωνος φέροντος τόξα με ἀχιβάδας (πίν. 61β).

2) Ἑπτὰ μεγάλα μαρμάρινα ἐπίκρανα τοίχων με κοιλόκυρτον κυμάτιον, ἐξ ὧν τέσσαρα γωνιαῖα καὶ τρία εὐθέα (πίν. 59β). Τὰ ἐπίκρανα αὐτὰ θὰ ἐτίθεντο ἄνωθεν τῶν ἐξ ὀπτοπλίνθων παραστάδων καὶ θὰ ἐσχημάτιζον μετὰ τῶν κιόνων τὰ τρίβηλα τοῦ κεντρικοῦ ἐξαγώνου, τὸ ὁποῖον λόγῳ τῆς μεγάλῃς

διαστάσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου (14.63 μ.) θὰ ἐκαλύπτετο μὲ κωνικὴν ἢ πυραμιδοειδῆ στέγην<sup>1</sup>.

3) Τρία τεμάχια μαρμαρίνης κορνίζης ὕψους 0.14 μ. καὶ ἐπιθήματα μὲ σταυρόν, προερχόμενα πιθανῶς ἀπὸ τὴν διαχωριστικὴν ταινίαν τοῦ ὀρόφου ἐνθα ἔβαιον οἱ κίονες τοῦ ὀρόφου (εἰκ. 3γ-δ καὶ πίν. 61γ δεξιὰ).

4) Πλῆθος τεμαχίων κονιάματος μὲ ἐγχρώμους ψηφίδας (ἐντοιχία) χρυσᾶς, κυανᾶς, καφέ, ὡς καὶ πλῆθος μεγάλων τεμαχίων ἐξ ὀπτοπλίνθων διαστ.  $0.38 \times 0.33 \times 0.05$  μ. μετὰ παχέος κονιάματος προερχομένων ἀσφαλῶς ἐκ καταπεσόντων τόξων (πίν. 62β).



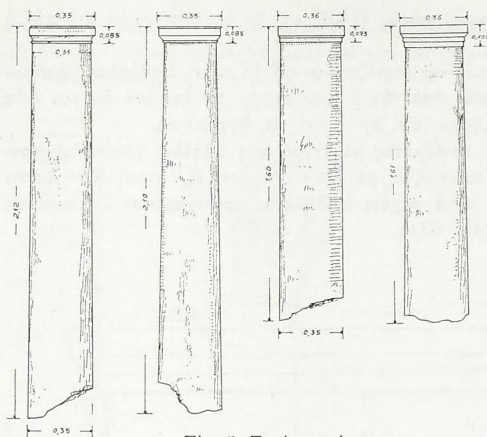
Εἰκ. 4. Ἀναθηματικὴ στήλη.

Ἐπίσης ἀνευρέθησαν δωρικὸν κιονόκρανον καλῆς τέχνης (εἰκ. 3ε καὶ πίν. 62α) καὶ τεμάχιον ἐνεπίγραφον στήλης μὲ τὴν ἐπιγραφὴν Α Π Ε Λ Λ Ε Α Σ Α Π Ο Λ Λ Ω (N) Α (εἰκ. 4 καὶ πίν. 63α), πολλὰ τεμάχια κίωνων (εἰκ. 5), περιρραντήρια (εἰκ. 6), ἐπιθήματα κίωνων (εἰκ. 7), ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου παραθύρου (εἰκ. 8α), πεσσίσιος τέμπλου (εἰκ. 8β) καὶ δύο μικροὶ κιονίσκοι (εἰκ. 8γ-δ).

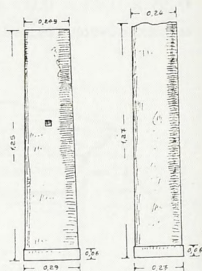
Τέλος μεταξὺ τῆς τετάρτης καὶ πέμπτης πρὸς Νότον πλευρᾶς τοῦ κεντρικοῦ ἐξαγώνου ἀνευρέθη κατὰ χώραν ἢ μαρμαρίνη βᾶσις τοῦ ἄμβωνος τοῦ ναοῦ

1. Α. ΟΡΑΝΔΟΥ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, Α', 194 εἰκ. 158. Ἡ βασιλικὴ Ἀγ. Συμεὼν τοῦ Στυλίου ἐν Καλάτ-Σεμὰν τῆς Συρίας. Πρβ. καὶ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, 260, 261 εἰκ. 144.

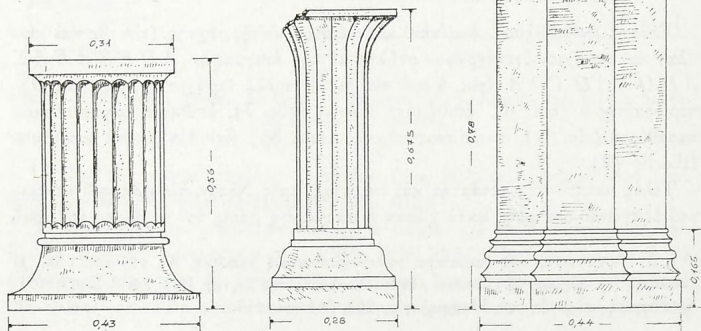


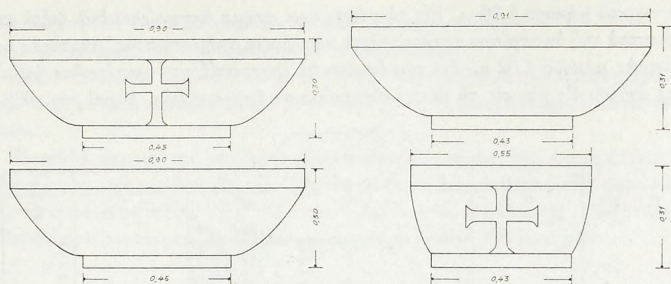


Εlix. 5. Τεμάχια κίονων.

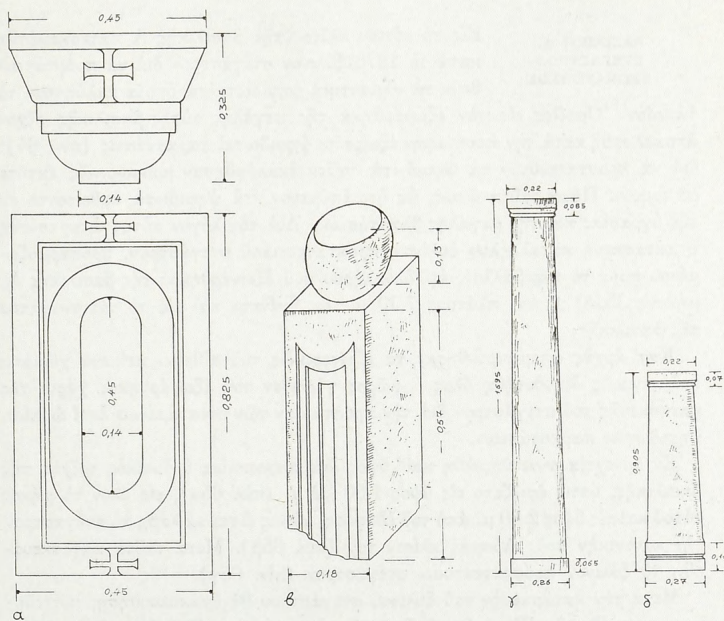


Εlix. 6. Περιρραντήρια.



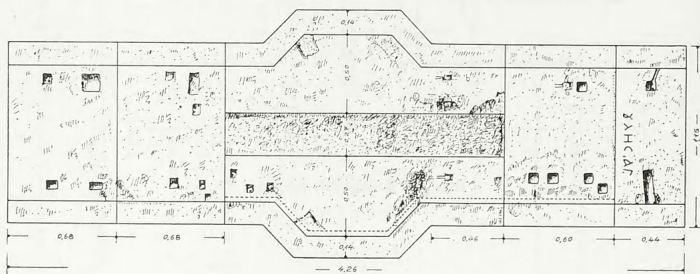


Εἰκ. 7. Ἐπιθήματα κίωνων.



Εἰκ. 8. α. Ἐπιθήμα ἀμφικιονίσκου παραθύρου. β. Πεσσίσκος τέμπλου. γ-δ. Κιονίσκοι.

συνολικοῦ μήκους 4.26 μ. Εἰς τὸ μέσον ἔχει σχῆμα ὀκταγώνου ἐνῶ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ ὀκταγώνου ἐπεκτείνονται μαρμάρινα τμήματα πρὸς Ἀνατολὰς καὶ Δυσμὰς μήκους 1.62 μ., ἐπὶ τῶν ὁποίων θὰ ἐσχηματίζοντο ἐκατέρωθεν βαθμί-  
δες ἀνάδου εἰς τὸν εἰς τὸ μέσον εὐρισκόμενον ἄμβωνα (εἰκ. 9 καὶ πίν. 63β).



Εἰκ. 9. Μαρμαρινὴ βάσις ἄμβωνος.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Α.  
ΣΤΕΓΑΣΤΡΟΝ  
ΕΞΩΝΑΡΘΗΚΟΣ

Εἰς τὸ νότιον κλιῖτος τῆς βασιλικῆς Α κατεσκευάσθη κατὰ τὸ 1976 ξύλινον στέγαστρον διὰ νὰ προστατευ-  
θοῦν τὰ σημαντικὰ ψηφιδωτὰ τὰ ὁποῖα καλύπτουν τὸ δάπεδον. Ὁμοίως εἰς τὸν ἐξωνάρθηκα τῆς μεγάλης αὐτῆς βασιλικῆς εἶχον ἀποκαλυφθῆ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἐξαίρετοι ψηφιδωταὶ παραστάσεις (πίν. 64)· διὰ νὰ προστατευθοῦν τὰ ψηφιδωτὰ ταῦτα ἐκαλύφθησαν προσωρινῶς ἔκτοτε μὲ ἄμμον. Παρὰ ταῦτα ὅμως, ὡς ἤτο ἐπόμενον, τὰ ψηφιδωτὰ ἐφθείροντο ἐκ τῆς ὑγρασίας καὶ τῆς μεγάλης βλαστήσεως. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἀπεφασίσθη ἡ κατασκευὴ καταλλήλου ξυλίνου προστατευτικοῦ στεγάστρου, προσαρμοζο-  
μένου πρὸς τὸ περιβάλλον, ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ ἐξωνάρθηκος τῆς βασιλικῆς Α, μήκους 35.30 μ. καὶ πλάτους 7.30 μ., ὡς ἐγένετο καὶ εἰς τὸ νότιον κλιῖτος τῆς βασιλικῆς.

Κατ' ἀρχὰς ἀπεμακρύνθησαν τὰ ἐξωτερικῶς τοῦ αἰθρίου κείμενα χώματα καὶ γενικῶς διηυθετῆθη ὅλος ὁ χώρος γύρωθεν τοῦ ἐξωνάρθηκος χάριν τῆς κατασκευῆς τοῦ στεγάστρου διὰ τὴν προστασίαν τῶν ὑφισταμένων ἐκεῖ ὠραίων ψηφιδωτῶν παραστάσεων.

Ἐν συνεχείᾳ συνεπληρώθη καθ' ὕψος διὰ τοιχοποιίας ὁ δυτικὸς τοῖχος τῆς βασιλικῆς, ὅστις ἐσώζετο εἰς ὕψος 1.50 - 2 μ. (πίν. 65α), εἰς ὅλον τὸ μῆκος αὐτοῦ καὶ εἰς ὕψος 2.80 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, οὕτως ὥστε νὰ λάβῃ τὸ στέγαστρον τὴν κανονικὴν πρὸς Δυσμὰς κλίσιν του (πίν. 65β). Μετὰ ταῦτα κατεσκευά-  
σθη τὸ ξύλινον προστατευτικὸν στέγαστρον (πίν. 65γ).

Μετὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ξυλίνου στεγάστρου θὰ ἐπακολουθήσῃ, πιστεύο-  
μεν, φροντίδι τῆς Ἐφορείας βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων Καβάλας, ἡ ἀφαίρεσις



τῆς ἄμμου καὶ ἡ στερέωσις τῶν ψηφιδωτῶν παραστάσεων, αἱ ὁποῖαι θὰ γίνονται πλέον προσιταὶ καὶ θεαταὶ εἰς τὸν ἐπισκέπτην.

Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐλπίζεται ὅτι θὰ στεγασθοῦν καὶ θὰ προστατευθοῦν καὶ τὰ ψηφιδωτὰ καὶ τῶν ἄλλων βασιλικῶν Β καὶ Γ, διότι ἄλλως θὰ καταστραφοῦν.

Ἐνταῦθα σημειοῦται ὅτι διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ὡς ἄνω προστατευτικοῦ στεγάστρου πρὸς σωτηρίαν τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ ἐξωνάρθηκος τῆς βασιλικῆς Α, τὸ ὅποιον ἐκόστισε 240.000 δρχ., ὁ ἀείμνηστος διδάσκαλος Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος προσέφερεν ὡς δωρεὰν τὸ ποσὸν τῶν 150.000 δραχμῶν.

ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ Γ. ΣΤΙΚΑΣ

## 9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΦΙΛΙΠΠΩΝ

(Πίν. 66 - 69)

Αί κατά τὸ 1979 συνεχισθεῖσαι ἀνασκαφαὶ εἰς τὸ συγκρότημα τοῦ Ὀκταγώνου ὡς στόχους ἔθεσαν: 1) τὴν πλήρη ἀποκάλυψιν τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ καὶ 2) τὴν λεπτομερεῆ ἔρευναν εἰς τὸν ὀκτάγωνον ναὸν πρὸς διαπίστωσιν προγενεστέρων φάσεων κάτωθι τοῦ ὑπάρχοντος κτίσματος.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν ταύτην περίοδον, ὡς καὶ κατὰ τὰς προηγουμένας, πολλὴν καὶ οὐσιαστικὴν βοήθειαν μοι παρέσχον οἱ ἀπὸ ἐτῶν ἄμεσοι συνεργάται μου κ. Γεώργιος Γούναρης, δρ. ἐπιμελητῆς τῆς ἑδρας τῆς Βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ὁ κ. Ἄριστ. Μέντζος, βοηθὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Σπουδαστηρίου τοῦ Πανεπιστημίου, ἡ δ. Ἑλλή Πελεκανίδου, βοηθὸς ἐρευνήτρια τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν τοῦ αὐτοῦ Πανεπιστημίου. Συμμετέσχον ἐπίσης οἱ βυζαντινολόγοι - ἀρχαιολόγοι κ. Εὐάγγελος Κυριακούδης καὶ ἡ κ. Ἀργυρῶ Ἰωαννίδου - Κυριακούδη καθὼς καὶ ἡ ἔμπειρος ἀρχιτέκτων κυρία Ἀμβροσία Τσαλαμάνιου - Τσολάκη. Τὸν κ. Χαρ. Μπακιρτζήν, προϊστάμενον τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων Καβάλας εὐχαριστῶ καὶ ἐκ τῆς θέσεως ταύτης διὰ τὴν πολύτιμον συμπαράστασίν του.

### Ἑγνατία ὁδὸς

Ἐφέτος συνεπληρώθη ἡ ἀποκάλυψις τῆς ὁδοῦ Ἑγνατία (πίν. 66α) εἰς μῆκος 30 μ. μεταξύ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς καταργηθείσης Παρόδου Γ (ΠΑΕ 1977, Α, 72) καὶ τῆς Παρόδου Α.

Διεπιστώθη ὅτι τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ τμήματος τούτου τῆς Ἑγνατίας ὥριζε κρηπίδιωμα (πλ. 1.20) ὑψόμενον κατὰ 0.30 μ. ἐκ τοῦ λιθοστρώτου αὐτῆς. Τοῦτο εἶναι ἐκτισμένον κατὰ τὰ τρία τέταρτα (0.80 μ.) δι' ἰσχυρᾶς ἀργολιθοδομῆς καὶ κατὰ τὸ ὑπόλοιπον τμήμα ἀποτελεῖται ἀπὸ παραλληλεπιπέδους μαρμαρολίθους. Ἐπὶ τοῦ κρηπιδώματος ἡδράζοντο μαρμαρολίθοι πλάτ. 0.50 μ. καὶ διαφέροντες μεταξύ των κατὰ τὸ μῆκος, οἱ ὅποιοι ἀπετέλουν στυλοβάτην. Ἐπ' αὐτοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν 5.50 μ. ἀπὸ μεταξονίου εἰς μεταξόνιον ἐπεκλήνθητο βάσεις κινῶν διαμέτρου 0.57 μ. Εἰς ἀπόστασιν 12 μ. ἀνατολικῶς τοῦ σημείου ἐκ τοῦ ὁποίου ἤρχισεν ἡ ἀνασκαφὴ διεπιστώθη ὅτι εἷς ἐκ τῶν μαρμαρολίθων, μήκ. 3 μ. καὶ πλάτ. 1 μ. τοῦ στυλοβάτου, ἀπεκόπη ἀκανόνιστως εἰς δύο ἀνισομεγέθη τμήματα διὰ νὰ σχηματισθῇ μεταξύ τῶν δύο

τεμαχίων βαθεία ύδρορρόφη πλάτους 0.20 μ. περίπου ή όποία συνεχίζεται και έπί τοϋ λιθοστρώτου τής όδοϋ μέ κατεύθυνσιν πρὸς τὰ ΝΑ.

Κατὰ τήν έφετινήν έρευναν εἰς όλην τήν άποκαλυφθεῖσαν έκτασιν τής 'Εγνατίας τὰ άξιολογώτερα κινητὰ εύρήματα εἶναι: 1) Δύο άκέραια ίωνικά κιονόκρανα ύψ. 0.20 μ. και διαμέτρου 0.50 μ. Τὸ πρῶτον κιονόκρανον φέρει μεταξϋ τῶν έλικῶν ὧν και τρίφυλλα έκατέρωθεν, ένῶ εἰς τὸ προσκεφάλαιον αὐλακώσεις διαπλατυνομένης κατὰ τὰς άπολήξεις και συγκρατουμένης κατὰ τὸ κέντρον ὑπὸ ταινίας. Τὸ δεύτερον (πίν. 66β) εἶναι κοσμημένον δι' ὧϋ μετά τρίφυλλων έκατέρωθεν, ένῶ εἰς τὸ προσκεφάλαιον τὸ φυτικὸν κόσμημα συγκρατεῖται κατὰ τὸ κέντρον ὑπὸ ταινίας, 2) τμήματα έκ κιονοκράνων, 3) πολλὰ τμήματα κιόνων, 4) βάσεις κιόνων, 5) τεμάχια μαρμαρολίθων και 6) ποικίλα άρχιτεκτονικά μέλη άμορφα.

Μετά τήν πλήρη άποκάλυψιν τής 'Εγνατίας καθ' ὅλον τὸ μήκος ποϋ όρίζει άπὸ Βορρᾶ τὸ συγκρότημα τοϋ 'Οκταγώνου, διεπιστῶθη ὅτι εἰς τὸ τμήμα τής όδοϋ μεταξϋ τῶν Παρόδων Α και Β, τήν μέν βορείαν πλευράν κατεῖχε διώροφον στοῖκὸν κτήριον μήκ. 27 μ. (ΠΑΕ 1972, 82 κέ., πίν. 59β), τήν δέ νοτίαν τὸ διώροφον 'Επισκοπεῖον. 'Εν συνεχείᾳ τήν βορείαν πλευράν τής όδοϋ ὥριζε κιονοστήρικτος στοὰ μήκους 60 μ. και τήν νοτίαν άπὸ Α πρὸς Δ ή στοὰ έμπροσθεν τῶν Θερμῶν (ΠΑΕ 1963, 81 κέ., εἰκ. 56· 1964, 177 κέ., εἰκ. 164β), αἱ αὐλειαί πύλαι τοϋ 'Οκταγώνου και άκολούθως, ἔως τήν Πάροδον ποϋ όρίζει τήν άνατολικήν πλευράν τής 'Αγορᾶς, στοὰ μέ τοξοστοιχίαν.

### 'Ερευναί έντός τοϋ 'Οκταγώνου

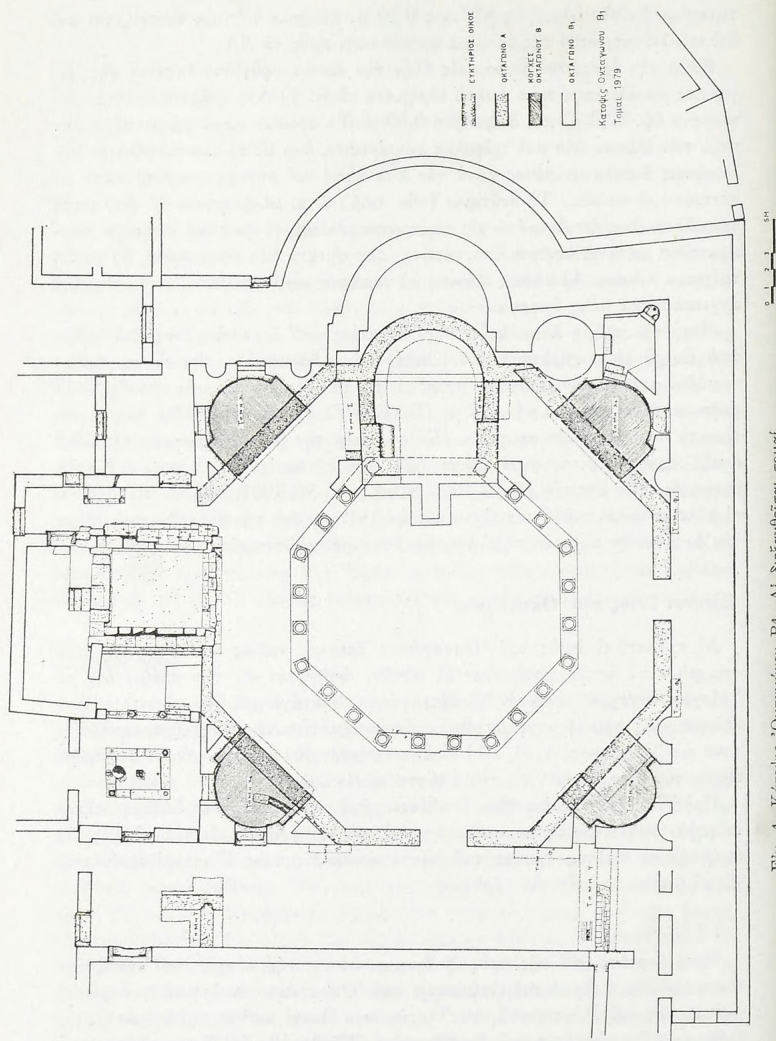
Αἱ πολλαπλᾶ έντός τοϋ 'Οκταγώνου έρευναί καθῶς και ή μελέτη τῶν στοιχείων τὰ όποία προέκυψαν ἐξ αὐτῶν, ὠδήγησαν εἰς τήν σκέψιν ὅτι τὸ ὑπάρχον έγγεγραμμένον έντός τετραγώνου 'Οκτάγωνον ήτο τὸ τελευταῖον κτίσμα μιᾶς σειρᾶς μεγαλοπρεπῶν οἰκοδομημάτων τὰ όποία (χαρακτηρίζόμενα ὡς 'Οκτάγωνα Α, Β, Β1) άντικατέστησαν τὸν πρῶτον μικρὸν εὐκτήριον Οἶκον τὸν άφιερωμένον εἰς τὸν άπόστολον Παῦλον.

Πρὸς έλεγchon τής άνωτέρω ὑποθέσεως ἐγένοντο και ἐφέτος δώδεκα κύριαί (εἰκ. 1) τομαί εἰς καίρια σημεῖα, ήτοι εἰς τὸ ἱερὸν βήμα, εἰς τὰς κόγχας τὰς άνοιγομένας εἰς τὰς γωνίας τοϋ 'Οκταγώνου, εἰς τοὺς έξωτερικοὺς τοίχους αὐτοϋ καθῶς και εἰς τὸν νάρθηκα.

### Τομή Σ

Πρὸς διαπίστωσιν τής πρὸς Ν διαμορφώσεως τής κόγχης τοϋ εὐκτηρίου οἴκου και τής πρὸς Α διαμορφώσεως τοϋ 'Οκταγώνου Α ήρευνήθη ὁ χῶρος άνατολικῶς τοϋ ΒΑ πεσσοϋ τοϋ 'Οκταγώνου Β και νοτίως τοϋ βορείου στυλοβάτου τοϋ φράγματος τοϋ πρεσβυτερίου. 'Εβεβλῶθη ὅτι ὁ στυλοβάτης τοϋ





Εἰς. 1. Κάτοφος 'Οικισμένου Β1. Αἱ διεξαχθεῖσαι τοιμαί.

Ὁκταγώνου Α συνεχίζεται κάτωθι τοῦ ΒΑ πεσσοῦ τοῦ Ὁκταγώνου Β εἰς μῆκ. 2.12 μ. καὶ ἀκολουθῶς κάμπτεται πρὸς Ν (πίν. 67α). Οὕτω τὸ μῆκος τῆς ΒΑ πλευρᾶς τοῦ στυλοβάτου τοῦ Ὁκταγώνου Α εἶναι 6.42 μ. πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ κεντρικοῦ χώρου καὶ 7.40 μ. πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ περιπάτου. Ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Ὁκταγώνου στυλοβάτου ἐπεκάθητο πιθανῶς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου τοῦ Ὁκταγώνου Α (πίν. 69α).

Κατὰ τὴν ἔρευναν διεπιστώθη ὅτι ἡ συμβολὴ τοῦ ΒΑ καὶ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ στυλοβάτου τοῦ Ὁκταγώνου Α ἡδράζετο ἐπὶ ἀρχαιότερου ἰσχυροῦ τοίχου, σωζομένου μήκους 2.05 μ., ἔχοντος κατεύθυνσιν ἀπὸ Δ πρὸς Α. Οὗτος εἶχεν ἀρχικὸν πλάτος 2 μ. τὸ ὅποῖον περιορίσθη ἀργότερον καθ' ὅλον τὸ σωζόμενον αὐτοῦ μήκος εἰς 1.20 μ. περίπου. Παρητηρήθη ὅτι ὁ τοίχος οὗτος κατὰ τὴν νοτίαν αὐτοῦ πλευρὰν προσκολλᾶται ἐπὶ τῆς νοτίας παρειᾶς τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ εὐκτηρίου οἴκου διαμορφῶνων οὕτω τὴν νοτίαν ἀπόληξιν τῆς ἐγγεγραμμένης κόγχης αὐτοῦ. Ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν ἀποκοπεῖσαν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ὀρίζοντος τὴν κόγχην τῆς «βασιλικῆς» τοῦ Παύλου τοίχου, ἐκτίσθη ἕτερος τοίχος βαίνων ἐπίσης ἀπὸ Δ πρὸς Α πλάτ. 0.93 μ. - 0.98 μ. Οὗτος συνδέεται κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ ἀπόληξιν πρὸς ἕτερον τοῖχον πλάτ. 1 μ. ἐξ ἐπιμελοῦς ἀργολιθοδομῆς, ὁ ὁποῖος βαίνει ἀπὸ Ν πρὸς Β καὶ συνδέεται μετὰ τοῦ τοίχου ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ΝΑ κτιστοῦ πεσσοῦ τῆς ΒΑ κόγχης τοῦ Ὁκταγώνου Β. Κατὰ τὴν νοτίαν αὐτοῦ ἀπόληξιν ὁ προαναφερθεὶς τοίχος κάμπτεται πρὸς Α σχηματίζον τὴν κόγχην τοῦ Ὁκταγώνου Α. Τὴν χορδὴν αὐτῆς ὀρίζει τοίχιον πλάτ. 0.45 μ. ἔχον θέσιν ἀναλήμματος πρὸς συγκρότησιν τοῦ κατὰ 0.20 μ. ὑψηλοτέρου διαπέδου τοῦ ἱεροῦ βήματος. Πιθανῶς τὸ χαμηλὸν αὐτὸ κρηπίδωμα ὥριζε τὸ ὕψος τοῦ διαπέδου τοῦ συνθρόνου.

Παραλλήλως ἐκαθαρίσθη καὶ ἡρευνήθη ἡ πρὸς Ν ἀπόληξις τῆς κόγχης τοῦ Ὁκταγώνου Α. Διεπιστώθη καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ εἰς τὴν τομὴν Σ, ὅτι ἐκ τῆς νοτίας ἀπολήξεως τοῦ ἡμικυκλίου τῆς κόγχης τοῦ Ὁκταγώνου Α ἀρχεται τοίχος πλάτ. 0.93 - 0.98 μ. βαίνων ἀπὸ Α πρὸς Δ. Ἐπὶ τοῦ τοίχου τούτου καὶ εἰς μῆκ. 0.90 μ. ἐκ τῆς νοτίας ἀπολήξεως τῆς κόγχης, ὑπάρχει ἐπίστρωσις ἐκ παχέος στρώματος κορασανίου, ὅπως καὶ εἰς τὴν ἀντίστοιχον βορείαν πλευρὰν.

Αἱ ἀνωτέρω παρατηρήσεις ὀδηγοῦν εἰς τὴν σκέψιν ὅτι βορείως καὶ νοτίως τοῦ ἱεροῦ βήματος ἐνδεχομένως ὑπῆρχον παραστάδες διαμορφώσασαι δύο καταντικρὺ εἰσόδους ἐπιτρεπούσας τὴν ἐπικοινωνίαν τοῦ περιπάτου μετὰ τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ βήματος.

Τ ο μ ἡ Τ

Ἐντὸς τοῦ νάρθηκος ἡνοίχθη τομὴ πλάτ. 3.80 μ. καὶ μῆκ. 4 μ. με κατεύθυνσιν ἀπὸ Δ πρὸς Α καὶ ἀπὸ Β πρὸς Ν. Εἰς βάθος 0.70 μ. ἐκ τοῦ διαπέδου τοῦ

νάρθηκος ἀπεκαλύφθη τοῖχος πλάτ. 0.80 - 0.83 μ. βαίνων ἀπὸ Β πρὸς Ν. Ἐπὶ τῆς δυτικῆς παρευῆς τοῦ προαναφερθέντος τοίχου ἐμβολιάζεται ἕτερος ἐξ ἀργολιθοδομῆς τοῖχος πλάτ. 0.73 μ., ἔχων κατεύθυνσιν ἀπὸ Α πρὸς Δ. Οὗτος ἀπέχει 6.50 μ. περίπου ἐκ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ νάρθηκος.

Ἐκ τῆς ἐρευνῆς ἐντὸς τῆς τομῆς Τ διεπιστώθη ὅτι ὁ ἔχων κατεύθυνσιν ἀπὸ Δ πρὸς Α τοῖχος πάχους 0.70 μ. εἶναι προγενέστερος αὐτοῦ ποῦ ἔχει κατεύθυνσιν ἀπὸ Β πρὸς Ν. Ἀμφότεροι εἶναι παλαιότεροι τοῦ Ὀκταγώνου, ὅταν ἡ Πάροδος Γ ἦτο ἐν χρήσει. Ἴσως κατὰ τὴν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν κατέρρευσε ὁ εὐκτῆριος οἶκος τοῦ Παύλου καὶ κατηργήθη ἡ Πάροδος Γ, κατηδαφίσθη τὸ κτήριον τὸ ὅποιον εἶχεν ὡς ἀνατολικὸν τοῖχον τὸν ἔχοντα κατεύθυνσιν ἀπὸ Β πρὸς Ν τοῖχον καὶ τὸ ἐκ τῆς κατεδαφίσεως ὑλικὸν του τὸ μὲν χρήσιμον (πλίνθοι, λίθοι) διεχωρίσθη πρὸς μελλοντικὴν χρῆσιν, τὸ δὲ ὑπόλοιπον (κονιάματα) ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὴν ἐπίχωσιν τοῦ λιθοστρώτου τῆς Παρόδου Γ. Τοῦτο ἐκαλύφθη κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἰδρύσεως τοῦ Ὀκταγώνου Α, δεδομένου ὅτι εἰς βάθος 0.90 μ. περίπου ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκος τοῦ Ὀκταγώνου εὐρέθησαν νομίσματα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ Κωνσταντίου.

### Τ ο μ α ῖ Χ

Πρὸς διερεύνησιν τῆς μορφῆς τῶν γωνιαίων κογχῶν τοῦ Ὀκταγώνου Β καὶ Β1 καθὼς καὶ τοῦ Ὀκταγώνου Α προσέβημεν εἰς τὴν διάνοξιν τομῶν μεγάλης ἐκτάσεως. Διεπιστώθη ὅτι: 1) Αἱ κόγχαι τοῦ Ὀκταγώνου Β ἀπέληγον εἰς τμήμα κύκλου. Κατὰ τὰς δύο ἀπολήξεις των ἐκάμπτοντο εἰς ὀρθὴν γωνίαν εἰς μῆκ. 0.70 μ. περίπου καὶ ἀφοῦ ἐκάμπτοντο ἐκ δευτέρου κατ' ὀρθὴν γωνίαν προεξετείνοντο ἕως τὸν περίπατον τοῦ Ὀκταγώνου εἰς μῆκ. 2.60 μ. Οὕτω διεμορφοῦντο τέσσαρες κόγχαι ἔχουσαι περίπου τὸ αὐτὸ πλάτος καὶ βάθος. Αἱ ὑπάρχουσαι κόγχαι τοῦ Ὀκταγώνου Β1 προῆλθον ἐκ μετασκευῆς τῶν προγενεστέρων κανονικῶν ἡμικυκλίων κογχῶν (πίν. 67β). Εἰς τὴν τελευταίαν μετασκευαστικὴν αὐτὴν φάσιν, εἰς τὸ Ὀκτάγωνον Β1, αἱ κόγχαι ἐνισχύθησαν διὰ πλινθοδομῆς ἐκ λεπτῶν πλινθῶν. Οὕτω περιωρίσθησαν κατὰ τὸ πλάτος τους 0.80 μ. περίπου καὶ μετετράπησαν εἰς ἀψιδωτὰ διαμερίσματα ἄνισα κατὰ τὸ μέγεθος μεταξύ των. 2) Οἱ τοῖχοι, ποῦ ὀρίζουν τὰ δύο ἄκρα τῶν χορδῶν τῶν τεσσάρων κογχῶν καὶ συγχρόνως ἀποτελοῦν καὶ τὴν μίαν πλευρὰν τῶν ὀκτῶ κυρίων τριγωνικῶν πεσσῶν τοῦ Ὀκταγώνου Β1, δὲν συνδέονται ὀργανικῶς μετὰ τῶν ἐτέρων δύο πλευρῶν τῶν πεσσῶν αὐτῶν. Κατόπιν τούτου ἡ ἔρευνα εἰς τὰς χορδὰς ἀπασῶν τῶν κογχῶν ἀπέδειξε ὅτι τὰ ἀποκαλυφθέντα φαινομενικῶς ἀνεξάρτητα τμήματα τῶν τοίχων ὄντα ἄλλοτε ἐνιαῖα ἀπετέλουν ποτὲ τοὺς διαγωνίους τοίχους ἐλευθέρου Ὀκταγώνου. Ἡ διαπίστωσις αὕτη ὁδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀρχικὸς ναὸς δὲν ἦτο ἐγγεγραμμένον ἐν τετραγώνῳ ὀκτάγωνον ἀλλὰ ἐλεύθερον.



## Τομαὶ Φ

Πρὸς βεβαίωσιν τῆς ὑποθέσεως ἐὰν τὸ Ὀκτάγωνον Α ἦτο ἐλεύθερον ἐγένοντο μικραὶ τομαὶ (Φ1, Φ2, Φ3, Φ4) εἰς τὴν νοτίαν στοὰν τοῦ Ὀκταγώνου Β1 καὶ εἰς τὸν νάρθηκα.

Ἐκ τῶν τομῶν διεπιστώθη ὅτι τὸ Ὀκτάγωνον Α ἦτο ἐλεύθερον. Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι αὐτοῦ ἔβαινον παραλλήλως πρὸς τὸν κεντρικὸν στυλοβάτην. Ὁταν ἐκτίσθῃ τὸ πρῶτον ἐγγεγραμμένον Ὀκτάγωνον (Β), προσεκολλήθησαν εἰς τὰς ὀριζοντίους πλευρὰς τοῦ ἐλευθέρου Ὀκταγώνου τοῖχοι πρὸς διαμόρφωσιν τοῦ ἐξωτερικοῦ τετραγώνου (πίν. 68α - β). Ἀκριβῶς τὰ σημεῖα τῆς ἐπαφῆς τῶν τοίχων ἀπεκαλύφθησαν διὰ τῶν τομῶν Φ. Διεπιστώθη προσέτι, ὅτι αἱ ἀκμαὶ τοῦ ἐλευθέρου Ὀκταγώνου ἦσαν ἐκτισμέναι δι' ἰσχυρὰς καὶ ἐπιμελοῦς πλινθοδομῆς, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα τμήματα τῶν τοίχων δι' ἀργολιθοδομῆς ἐναλλάξ μετὰ τριῶν ἢ τεσσάρων σειρῶν πλίνθων.

## Ἐρευνα εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ αἰθρίου

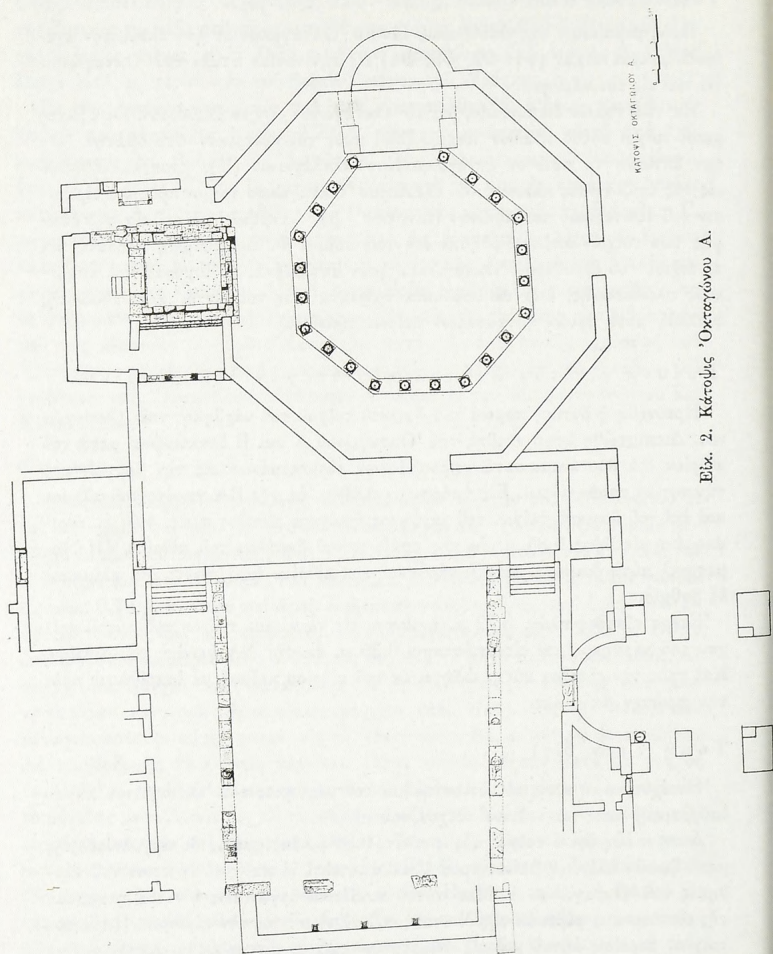
Ἐρευνήθη ἡ δυτικὴ παρειὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος τοῦ Ὀκταγώνου. Διεπιστώθη ὅτι ὁ νάρθηξ τοῦ Ὀκταγώνου Α καὶ Β ἐπεκοινώνει μετὰ τοῦ αἰθρίου διὰ δύο κλιμακωτῶν προσβάσεων εὐρισκομένων εἰς τὴν βορείαν καὶ τὴν νοτίαν στοὰν αὐτοῦ. Εἰς ἀπόστασιν 0.40 μ. ἐκ τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ αἰθρίου καὶ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος ἡνοίγετο εἴσοδος πλάτ. 4.07 μ. εὐρισκομένη εἰς ὕψος 0.85 μ. ἐκ τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου τοῦ αἰθρίου. Ἡ ὕψομετρικὴ αὐτὴ διαφορά μετὰ τὸν νάρθηκα καὶ αἰθρίου ἐκαλύπτετο διὰ κλίμακος ἐξ βαθμίδων.

Ἐτέρω εἴσοδος πλάτ. 3.72 μ. ἡνοίγετο εἰς τὸ νότιον τμήμα τοῦ αὐτοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος καὶ εἰς ἀπόστασιν 0.35 μ. ἐκ τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ αἰθρίου. Καὶ πρὸς τὴν εἴσοδον αὐτὴν ὠδήγει ἐκ τοῦ αἰθρίου κλίμαξ μετὰ ἰσαριθμούς πρὸς τὴν πρώτην βαθμίδα.

## Τομὴ ν (πίν. 67γ)

Ἠνοίχθη τομὴ ν εἰς τὸ νότιον τμήμα τοῦ νάρθηκος τοῦ Ὀκταγώνου καὶ ἐν ἰσογραμμῇ πρὸς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ αἰθρίου.

Διεπιστώθη ὅτι ὁ τοῖχος οὗτος πλάτ. 0.80 μ. ἐκτισμένος δι' ἀργολιθοδομῆς μετὰ ζωνῶν πλίνθων βαίνει πρὸς Α καὶ ἀποτελεῖ τὸ κατὰ τὸ Ν ὅριον τοῦ νάρθηκος τοῦ Ὀκταγώνου Α. Μετ' αὐτοῦ συνδέεται ὀργανικῶς ἡ νοτία παραστάς τῆς εἰσόδου ποὺ φέρει ἐκ τῆς Ν στοᾶς τοῦ αἰθρίου πρὸς τὸν νάρθηκα. Παρὰ τὸν τοῖχον, βορείως αὐτοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν 0.25 μ. ἀπεκαλύφθη μικρὸν τμήμα δαπέδου συνιστάμενον ἐκ τετραγώνων σχιστολιθικῶν πλακιδίων καὶ μαρμαρίνων τοιούτων κατὰ κορυφὴν τοποθετημένων. Τὸ δάπεδον τοῦτο ἀνήκει πιθανῶς εἰς τὸ Ὀκτάγωνον Α.



Εἰκ. 2. Κάτοψις Ὀκταγώνου Α.

Παραλλήλως μὲ τὴν ἔρευναν τῶν τομῶν ἀπεμακρύνθησαν αἱ πλάκες ἐκ τοῦ ΒΔ τμήματος τοῦ κεντρικοῦ χώρου τοῦ Ὀκταγώνου. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν πλακῶν καὶ τοῦ ὑποστρώματος ἐπὶ τοῦ ὁποίου αὐταὶ ἐπεκράθησαν, ἀπεκαλύφθη μικρὸν τμήμα τοῦ μαρμαροθετήματος τοῦ Ὀκταγώνου Β, ὡς καὶ ἀποτυπώματα τῶν πλακιδίων ἐπὶ τοῦ ὑποστρώματος (πίν. 69β). Φαίνεται ὅτι ὁ διάκοσμος τοῦ δαπέδου τοῦ κεντρικοῦ πυρῆος διηρεῖτο εἰς τρεῖς ἰσοπλατεῖς ζώνας ἐχούσας κατεύθυνσιν ἀπὸ Δ πρὸς Α καὶ διαχωριζομένας ἀπ' ἀλλήλων διὰ ταινιῶν ἐκ μαρμάρου πλάτους 0.25 μ. Ἡ βορεία ζώνη ἐκοσμεῖτο δι' ἐξαγώνων σχιστολιθικῶν πλακιδίων μετ' ἐφαπτομένων κατὰ τὰς πλευρὰς τριγωνικῶν ἐκ λευκοῦ μαρμάρου πλακιδίων. Ἡ μεσαία ζώνη ἐκοσμεῖτο διὰ συμπλεκομένων κύκλων σχηματιζόντων τετράφυλλα τὰ ὅποια ἔφερον εἰς τὸ κέντρον ἐκάστου φύλλου ἀνὰ ἓν κατὰ κορυφὴν καμπυλόπλευρον τετράγωνον. Ἐκ τῆς τρίτης ζώνης οὐδὲν διεσώθη. Κάτωθι τοῦ ὑποστρώματος τοῦ δαπέδου τοῦ Ὀκταγώνου Β καὶ ἀνατολικῶς τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου τοῦ εὐκτηρίου οἴκου σώζεται ἡ ἀπόληξις τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Πορφύριου.

Ἐκ τῆς ἐφετινῆς ἐρεύνης ἐντὸς τοῦ Ὀκταγώνου διεπιστώθησαν τὰ ἐξῆς:

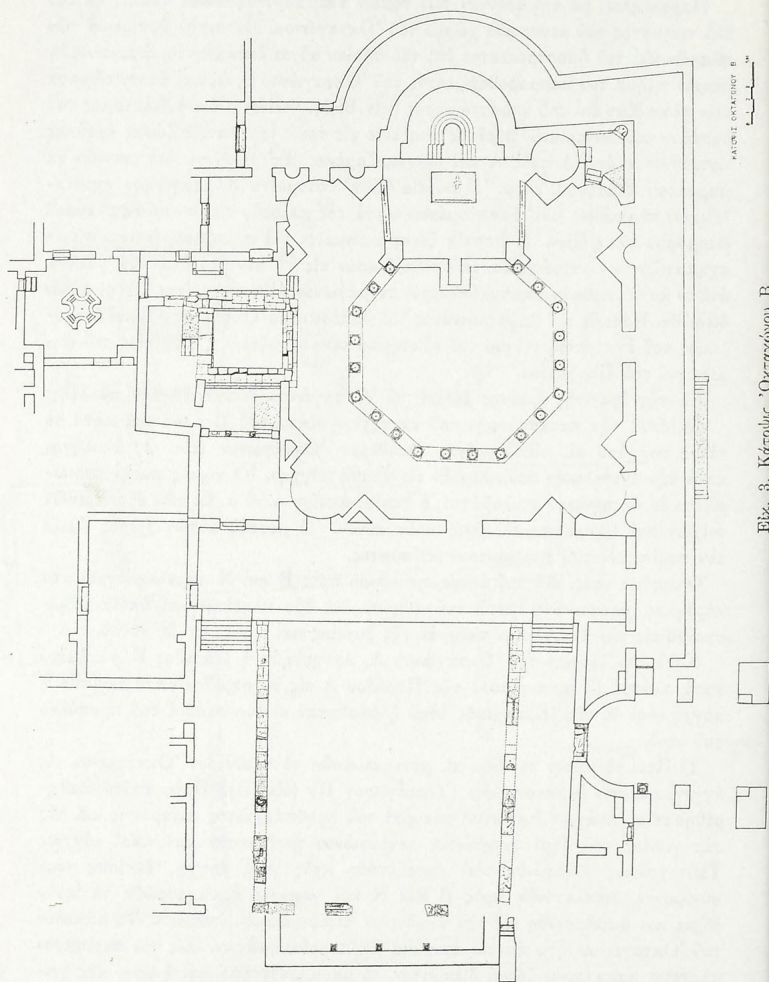
1) Μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ εὐκτηρίου οἴκου τοῦ Παύλου καὶ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. οἰκοδομεῖται ἐλεύθερον Ὀκτάγωνον (εἰκ. 2) ἀπολλῆγον κατὰ τὴν ἀνατολικὴν του πλευρὰν εἰς ἀβαθῆ κόγχην. Ὁ κύριος πυρὴν περιερίετο δι' ὀκταγώνου στυλοβάτου, ὁ ὁποῖος ἀπέχετο 4.50 μ. ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων καὶ ἔβαινε παραλλήλως πρὸς αὐτόν. Ὁ μεταξὺ αὐτῶν χώρος ὥριζε τὸν περίπατον τοῦ περικέντρου κτίσματος.

Ὁ κυρίως ναὸς, διὰ τοῦ ἐπιμεμηκυμένου πρὸς Β καὶ Ν παραλληλογράμμου νάρθηκος, ἐπεκοινωνεῖ μετὰ τοῦ αἰθρίου διὰ δύο κλιμάκων αἱ ὁποῖαι εὐρίσκοντο εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς βορείας καὶ νοτίας στοᾶς αὐτοῦ.

Κατὰ τὴν ἔδρυσιν τοῦ Ὀκταγώνου Α, κατηργήθη ἡ Πάροδος Γ, τὸ ἥμισυ κατὰ πλάτος (3 μ. περίπου) τῆς Παρόδου Α εἰς τὸ σημεῖον ὅπου ἐκτίσθη ἡ κόγχη, ἐπὶ δὲ τῆς Ἑμπορικῆς ὁδοῦ ἡδράσθησαν οἱ δύο πεσσοὶ τοῦ προπύλου τοῦ ναοῦ.

2) Περὶ τὸ μέσον τοῦ 5ου αἰ. μετεσκευάσθη τὸ ἐλεύθερον Ὀκτάγωνον εἰς ἐγγεγραμμένον ἐν τετραγώνῳ (Ὀκτάγωνον Β) (εἰκ. 3). Πρὸς τοῦτο καθιερέθησαν αἱ πλάγαι διαγώνιοι πλευραὶ τοῦ προϋπάρχοντος κτίσματος καὶ εἰς τὰς γωνίας τοῦ δημιουργηθέντος τετραγώνου ἡνοίχθησαν κανονικαὶ κόγχαι. Ταυτοχρόνως διηρῶνθη καὶ προεξετάθη πρὸς Α ἡ κόγχη, ἐκτίσθη νέον σύνθρονον, διεπλατύνθη πρὸς Β καὶ Ν καὶ γενικῶς ἀναδιηρθρώθη τὸ ἱερὸν βῆμα καὶ διεμορφώθη εἰς τὴν ἀνωδομὴν περιφερειακὸν ὑπερῶν. Τὸ δάπεδον τοῦ Ὀκταγώνου ἦτο ἐστρωμένον διὰ μαρμαροθετημάτων. Εἰς τὸν περίπατον πλατεῖαι μαρμάριναι ζῶναι διέκοπτον τὸ μαρμαροθέτημα καὶ ἤγωνον τὰς γωνίας τῶν τοίχων μετὰ τῶν ἀκμῶν τοῦ στυλοβάτου, οὕτως ὥστε νὰ τονίζεται ἡ τετράγωνος διάταξις τοῦ χώρου.





Εικ. 3. Κάτωλις Ὀκταγώνου Β.

Ὁ νάρθηξ προεξετάθη πρὸς Ν κατὰ 3.50 μ. περίπου καὶ ἰδρύθη ἡ νοτία στοὰ τοῦ Ὀκταγώνου Β μετὰ τοῦ δακτυλίου. Τὸ αἶθριον καὶ αἱ προσβάσεις παρέμειναν ὡς εἶχον.

3) Περὶ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ θου αἱ. εἰς τὸ Ὀκτάγωνον Β ἐπῆλθον ὀλίγαι μορφολογικαὶ κατασκευαὶ εἰς τὸν κυρίως ναόν, τὰς ὁποίας ἐπέβαλον περισσότερον στατικοὶ λόγοι· αὗται περιωρίζοντο μόνον εἰς τὴν ἐνίσχυσιν μὲ λεπτοὺς πλίνθους τῶν γωνιαίων πεσσῶν τῶν τεσσάρων κογχῶν. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐπεμβάσεως ἦτο νὰ χάσουν αἱ κόγχαι τὸ κανονικὸν τῶν σχῆμα καὶ τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν ὁμοιομορφίαν.

Παραλλήλως κατηργήθη τὸ μετὰ στοῶν αἶθριον, ἡ ἐν αὐτῷ κρήνη καὶ τὸ μεγαλοπρεπὲς ἡμικυκλικὸν πρόπυλον. Ὁλος ὁ χώρος τοῦ αἰθρίου μετετράπη εἰς ὑπαιθρίαν αὐλήν, ἡ ὁποία ἐπεκοινώνει μετὰ τοῦ νάρθηκος διὰ τῆς ΒΔ εἰσόδου ἢ ὁποία διετηρήθη, κάπως στενοτέρα ἀπ' ὅ,τι εἰς τὸ Ὀκτάγωνον Α καὶ Β. Ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἐγνατία ἰδρύθη τὸ νέον πρόπυλον καὶ ἐν συνεχείᾳ αὐτοῦ τὸ τρίστοον ἐπίμνηες καὶ φέρον εἰς τὸν νάρθηκα αἶθριον. Ὡς κρήνη τοῦ Ὀκταγώνου Β1 ἐχρησίμευσεν ὁ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ Ὀκταγώνου καταλλήλως πρὸς τοῦτο διαμορφωθείς τετράγωνος χώρος.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ

## 10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ

Κατὰ τὴν ἐφετινὴν περίοδο ἔγινε προσπάθεια νὰ ἐντοπισθεῖ ἡ Δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἐλληνιστικῆς οἰκίας στὴν Ἀρχαία Μαρώνεια, χωρὶς ὅμως σπουδαῖα ἀποτελέσματα.

Τὸ κύριο ἔργο ὑπῆρξε ἡ ἀπομάκρυνση τῆς παλαιᾶς περιφράξεως σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν οἰκία ὥστε νὰ μὴν ἐμποδίζει τίς μελλοντικὰς ἐργασίες καὶ τὴ φωτογράφηση. Ἐπίσης διαμορφώθηκε ὁ χώρος γιὰ τὴν εὐκόλη προσπέλαση τῶν ἐπισκεπτῶν καὶ καλύφθηκαν τὰ ψηφιδωτὰ καὶ οἱ τοῖχοι ὥστε νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ καταστροφή τους.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΤΣΙΜΠΔΗΣ - ΠΕΝΤΑΖΟΣ



## 11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΒΔΗΡΩΝ

(Πίν. 70 - 73)

Ἡ ἀνασκαφή στὴν ἀρχαία πόλη τῶν Ἀβδήρων συνεχίστηκε φέτος σὲ δύο τομεῖς<sup>1</sup>.

### Α. Τομέας Δυτικοῦ τείχους

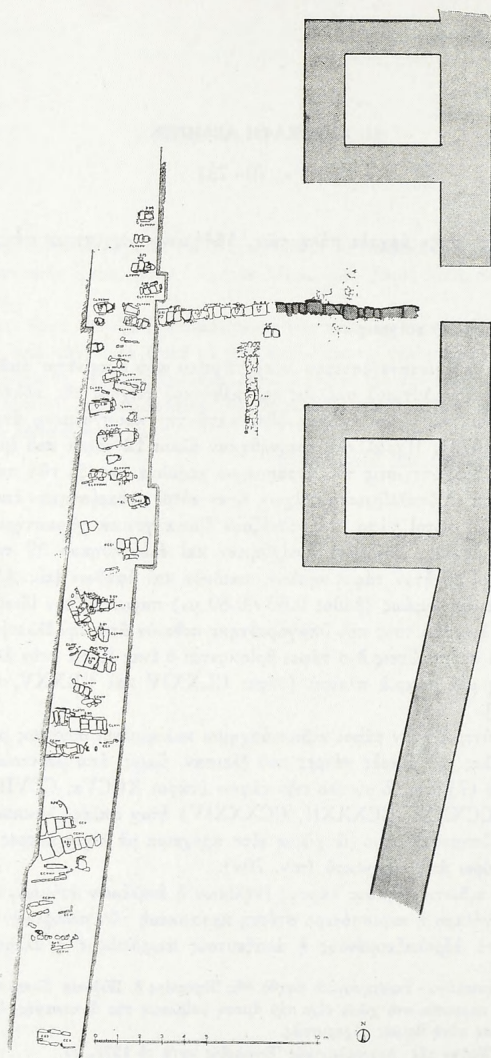
Στὸ χῶρο τοῦ μεταγενέστερου νεκροταφείου ποὺ ἐκτείνεται ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Δυτικοῦ σκέλους τοῦ κλασικοῦ τείχους τῆς πόλης ἐρευνήθηκαν οἱ τάφοι ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1978<sup>2</sup>. Παράλληλα ἐρευνήθηκαν ἄλλοι 12 τάφοι ποὺ ἐμφανίστηκαν μετὰ τὶς βροχοπτώσεις τοῦ περασμένου χειμῶνα μεταξὺ τῶν παλιῶν τάφων ἢ ἀνάμεσα σὲ ὑπολείμματα τοίχων, ὅταν αὐτοὶ καθαρίστηκαν ἐπιμελέστερα. Καὶ οἱ νέοι αὐτοὶ τάφοι παρουσιάζουν ὅμοια γενικὰ χαρακτηριστικά μὲ τοὺς προηγούμενους. Συνολικὰ ἀνοίχθηκαν καὶ ἐρευνήθηκαν 59 τάφοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 36 ἦταν τάφοι νηπίων, παιδιῶν καὶ ἐφήβων (εἰκ. 1). Οἱ τάφοι τῆς α' σειρᾶς κυρίως (βάθος 0.60 - 0.80 μ.) παρουσιάζουν ἰδιαίτερη πυκνότητα στὴ διάταξή τους ποὺ ὑπαγορεύτηκε πιθανὸν ἀπὸ τὴν ἔλλειψη χώρου. Ἔτσι, σὲ δύο περιπτώσεις δύο τάφοι βρίσκονται ὁ ἓνας δίπλα στὸν ἄλλο ἔχοντας κοινὴ τὴ μία μακριὰ πλευρὰ (τάφοι CLXXIV καὶ CLXXV, CCXXIX καὶ CCXXX).

Οἱ περισσότεροι ἦταν τάφοι κιβωτιόσχημοι καλυμμένοι συνήθως μὲ πλακόσχημες μεγάλες καὶ μικρὲς πέτρες ποὺ ἔλειπαν, ὅμως, ἀπὸ μερικοὺς τάφους. Μόνο οἱ ἑπτὰ (7) ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν τάφων (τάφοι XCCVα, CCVIII, CCIX, CCXXVII, CCXXXI, CCXXXII, CCXXXIV) ἦταν ἀπλές, λακκοειδεῖς ταφές ποὺ καλύπτονταν μόνο μὲ χῶμα εἴτε πρόχειρα μὲ λίγες πέτρες ριγμένες ἐπάνω καὶ γύρω ἀπὸ τὸν νεκρὸ (πίν. 70α).

Ἀπὸ τοὺς κιβωτιόσχημους τάφους ἐνηλίκων ἢ ἀνηλίκων ἀτόμων, ἄλλοι παρουσίαζαν λιγότερο ἢ περισσότερο στέρεη κατασκευὴ τῶν πλευρικῶν τοιχωμάτων ἀπὸ ἀδρόλαξευμένους ἢ ἀλάξευτους πωρόλιθους ἢ ἄλλους λίθους,

1. Στὴν ἀρχαιολόγο - ἐπιστημονικὴ βοήθὴ τῆς Ἐφορείας δ. Εὐδοκία Σκαρλατίδου, ποὺ μὲ τὴ συνεχῆ παρουσία στὸ χῶρο εἶχε τὴν ἄμεση ἐπίβλεψη τῆς ἀνασκαφῆς, ἐκφράζονται καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτῆς θερμὲς εὐχαριστίες.

2. Βλ. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1978, 25.



Εικ. 1. Τμήμα τοῦ νεκροταφείου πρὶν τὸ ἀνοίγματος καὶ τὴν ἐρευνα τῶν τάφων καὶ ὁ χώρος τῆς πύλης τοῦ Δ. τείχους μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῆς μεταγενέστερης διαμόρφωσής της.

ὅπως οἱ τάφοι CLXIII, CLXVI, CLXXIV, CLXXX, XCCI, XCCVII, CCI, CCII, CCXXX, CCXII - CCXIII, CCXIX, CCXX, πού ἀνῆκαν σέ ἀνῆλικά ἄτομα (πίν. 70β) καὶ οἱ παιδικοὶ τάφοι CLXVIII, CLXXIX, CLXXXII, CLXXXIII, CLXXXVI, CLXXXVII καὶ CCXXVI· σχεδὸν οἱ περισσότεροι ἦταν κατασκευασμένοι πρόχειρα ἀπὸ μικρὲς πέτρες τοποθετημένες μαζί μὲ κομμάτια πῆλινων πλακῶν ἢ κεραμιδιῶν, γύρω ἀπὸ τὸν νεκρὸ γιὰ νὰ ὀρίσουν τὸν τάφο. Γι' αὐτὸ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς τάφους, κυρίως οἱ παιδικοὶ, βρέθηκαν μισοκαταστραμμένοι, ὅπως οἱ CLXIX, CLXXI, CLXXXVI, CLXXXIV, XCCII, CCIV, CCV, CCVII, CCXIII, CCXXIV (πίν. 70γ). Σὲ μερικὲς περιπτώσεις τάφοι εἶχαν καταστραστεῖ ἐπάνω σὲ καταστραμμένους τοίχους προγενέστερων κτισμάτων, ὅπως ὁ CCXXVII καὶ ὁ πολὺ μικρὸς τάφος CLXXIII (μῆκος 0.43 μ.), πού ἀνῆκε ἀσφαλῶς σὲ βρέφος. Ἀντίθετα, ὁ CCXXI εἶχε διαλυθεῖ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του γιὰ νὰ κατασκευαστεῖ ὁ τοῦχος ἐνὸς μεταγενέστερου κτίσματος.

Κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ περιεχομένου τῶν τάφων<sup>1</sup> λίγοι σκελετοὶ βρέθηκαν σὲ σχετικὰ καλὴ κατάσταση (τάφοι CLXIII, CLXIV, CLXVI, CLXX, CLXXX, XCCVα, XCCVII, XCCVIII, XCCIX, CCII, CCIII, CCXIX) (πίν. 70δ). Ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους μερικοὶ παρουσίαζαν μέτρια διατήρηση καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ κακὴ μέχρι πολὺ καλὴ· σὲ ἄρκετους καὶ κυρίως βρεφῶν, νηπίων καὶ μικρῶν παιδιῶν, βρέθηκαν μόνο μερικὰ ὑπολείμματα τοῦ σκελετοῦ τους. Στὴν τελευταία ὁμάδα ἀνῆκουν οἱ τάφοι CLXXI, CLXXIII, CLXXXII, CLXXXIII, CLXXXIV, CLXXXVI, CLXXXVII, CCIV, CCV, CCVIII, CCXVI, CCXVII, CCXXIV, CCXXVIII. Μερικοὶ μόνο κάλυπταν περισσότερες ἀπὸ μία ταφές. Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ πέντε (τάφοι XCCVII, XCCIX, CCI, CCXI, CCXXXII) περιεῖχαν δύο ἐπ' ἀλλήλης ταφές χωρὶς σχεδὸν νὰ διαταραχθεῖ ἡ πρώτη μετὰ τὴν τοποθέτηση τῆς δευτέρας (πίν. 70ε). Σὲ ἄλλους ὅμως τάφους (CLXXX, CCXX, CCX) μετὰ τὴ μερικὴ ἀφαίρεση τῆς πρώτης ταφῆς, τοποθετήθηκε δεύτερη ταφή κάτω ἀπὸ τὴν ὅποια βρέθηκαν ὑπολείμματα τοῦ σκελετοῦ τῆς πρώτης. Σὲ μία μάλιστα περίπτωση διαπιστώθηκε ἀνακομιδὴ ὁστῶν μέσα στὸ σωζόμενο ἄκρο τοῦ ἤδη διαλυμένου τάφου XCC. Ἐπίσης, στὸν τάφο CLXX, ἐπάνω ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα μιᾶς πρώτης ταφῆς ἐνηλίκου ἀτόμου, βρέθηκαν δύο σκελετοὶ παιδιῶν διαδοχικὰ τοποθετημένων ὁ ἓνας μετὰ τὸν ἄλλο καὶ μὲ τὴν ἴδια κατεύθυνση μέσα στὸ μεγάλο τάφο. Στὸ χῶμα πού «γέμιζε» τὸν τάφο βρέθηκαν ὁστὰ τῆς πρώτης ταφῆς (πίν. 70στ').

Τέλος, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ μία ἀκόμη περίπτωση διπλῆς ταφῆς στὸν τάφο

1. Τὴ συντήρηση καὶ τὴν ἀφαίρεση τῶν σκελετῶν τῶν τάφων πού ἀνοίχθηκαν ἔκανε ὁ κ. Θ. Μπίτσος τοῦ Ἀνθρωπολογικοῦ Μουσείου τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Τὸ Ἀνθρωπολογικὸ Μουσεῖο ἀνέλαβε ἐπίσης τὴ μελέτη ὅλου τοῦ σκελετικοῦ ὕλικου τοῦ νεκροταφείου.



CCII, ὅπου, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ μισοῦ σκελετοῦ τοῦ νεκροῦ (ποῦ εἶχε ταφεῖ στραμμένος ἐπάνω στὸ δεξιὸ πλευρό του) στὸν κενὸ χῶρο τοῦ τάφου, ἴσως μετὰ ἀπὸ κάποια ἐπιμήκυνσή του, τοποθετήθηκε μιὰ β' ταφῇ.

Μερικοὶ μόνο ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν τάφων ποὺ ἐρευνήθηκαν ἦταν κτερισμένοι. Τὰ κτερίσματα ἦταν εὐτελῆ κοσμήματα καὶ προέρχονται κυρίως ἀπὸ παιδικούς τάφους. Στὸν παιδικὸ τάφο CLXXV βρέθηκαν στοὺς καρπούς τῆς νεκρῆς ἐπτὰ βραχιόλια ἀπὸ χρωματιστὴ ὑαλόμαζα (πίν. 71α) καὶ ἐπάνω στὸν κορμὸ ἓνα χάλκινο φθαρμένο νόμισμα ἑλληνικῆς πόλεως ἐπὶ Κλαυδίου (41 - 54 μ.Χ.). Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐπίσης παιδικοῦ τάφου CLXXVI, ἐπάνω ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα τοῦ σκελετοῦ, βρέθηκε ἓνα δεκανοῦμμο Ἰουστινιανοῦ πρὶν τὸ 538 μ.Χ.

Στὸν παιδικὸ τάφο CLXXIX βρέθηκε εὐτελὴς χάλκινος κρίκος - ἐνώτιο, μικρὸ κοκάλινο κουταλάκι στὸν CLXXX, ἐνῶ στὸν παιδικὸ τάφο CLXXXI βρέθηκαν ζευγάρη χάλκινων κρίκων - ἐνωτίων καὶ μερικὲς γυάλινες χάνδρες περιδεραίου. Ζευγάρη ὁμοίων ἐνωτίων βρέθηκε καὶ στὸν CLXXXVII, ἐνῶ ἀπὸ τὸν CLXXXIV προέρχονται δύο ἀνόμοια χάλκινα ἐνώτια: τὸ ἓνα ἀπλὸς κρίκος, τὸ ἄλλο κρίκος μὲ ἀτρακτοειδὲς ἐξάρτημα (πίν. 71γ). Μέσα στὸ χῶμα ποὺ «γέμιζε» τὸν τάφο CCII βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Ἀβδῆρων (365/60 - 350/45 π.Χ.).

Ὑπολείμματα κτερισμάτων (γυάλινες χάνδρες καὶ πήλινο ἐξάρτημα περιδεραίου) βρέθηκαν καὶ στὴν ταφῇ CCIX.

Τέλος, στὸ δεξιὸ καρπὸ τῆς νεκρῆς τοῦ τάφου CCXIX ὑπῆρχε χάλκινο βραχιόλι μὲ χαρακτηριστικὴ διακόσμηση (πίν. 71γ). Στὴν παλάμη τοῦ ἴδιου χεριοῦ τῆς νεκρῆς βρέθηκε ἀνώνυμος Follis τοῦ 970 - 1030/35 μ.Χ. ποὺ ἐξασφαλίζει βέβαιη χρονολόγηση τοῦ τάφου στὸ τέλος τοῦ 10ου - ἀρχὲς 11ου αἰ. μ.Χ.

Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια μιᾶς καλυπτῆρας πέτρας τοῦ τάφου XCCVII ὑπῆρχε χαραγμένος μεγάλος σταυρός· τὰ ἄκρα τῶν κεραίων του εἶναι διαμορφωμένα σὲ τρίγωνο.

Στὸν ἴδιο τομέα, μεταξὺ τῶν ἐρευνηθέντων τάφων καὶ τοῦ συγκροτήματος τῆς Δ. πύλης μὲ τοὺς πύργους ἡ ἔρευνα προχώρησε σὲ μεγαλύτερο βάθος (μέχρι 2.30 μ. περίπου) μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση μερικῶν μεταγενέστερων εὐτελῶν τοίχων καὶ λιθοσωρῶν στὸ χῶρο βόρεια καὶ νότια τοῦ λιθοκτιστοῦ ἀγωγοῦ<sup>1</sup>. Εἰδικότερα, στὸ χῶρο μεταξὺ τῶν δύο πύργων ἀπομακρύνθηκαν οἱ κτισμένοι γωνιόλιθοι ποὺ, μαζὶ μὲ τὸ λιθοκτιστὸ ἀγωγό, ἀνῆκαν σὲ μεταγενέστερη διαμόρφωση τῆς πύλης σὲ πολὺ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ. Κάτω ἀπὸ τοὺς μεγάλους γωνιόλιθους τοῦ δαπέδου αὐτῆς τῆς τελευταίας περιόδου τῆς πύλης διαπιστώθηκε ἓνα εἶδος ὑποδομῆς ἢ ἴσως μιὰ προηγούμενη φάση τῆς περιόδου αὐτῆς μὲ προχειρότερη ὅμως κατασκευὴ (εἰκ. 1 καὶ πίν. 72α).

1. Βλ. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1978, ἔ.π. καὶ ΠΑΕ 1978.

'Αξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι κάτω ἀπὸ μιὰ σειρὰ λιθοπλίνθων τῆς πύλης τῆς τελευταίας περιόδου ὑπῆρχε λακκοειδὴς ταφή (τάφος CCXXXIV) ποὺ βρισκόταν στὸ ἴδιο βάθος μὲ τοὺς τάφους τῆς β' σειρᾶς τοῦ νεκροταφείου καὶ στὸ ἴδιο ὕψος μὲ τὶς καλυπτήριες πέτρες τοῦ ἀγῶγος.

'Απὸ τὸ χῶρο αὐτὸ προέρχονται ὄστρακα ἀγγείων τῆς κλασικῆς καὶ ἑλληνοιστικῆς ἐποχῆς κυρίως. 'Ανάμεσά τους καὶ γραπτὰ, ἐρυθρόμορφα ὄστρακα τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (πίν. 71δ). Βρέθηκαν ἀκόμη σφραγισμένες λαβὲς ἀμφορέων Θάσου, μιὰ μικροσκοπικὴ πήλινη ὕδρια, φακοειδεῖς πήλινες ἀγνύθες, θραῦσμα ἀπὸ ἔνδυμα μαρμάρινου ἀγάλματος καὶ μιὰ χάλκινη λαβίδα (πίν. 71ε).

'Απὸ τὰ ἐπτά χάλκινα νομίσματα τοῦ ἴδιου χώρου, τὰ πέντε εἶναι τελείως φθαρμένα· τὰ ἄλλα δύο εἶναι τῶν 'Αβδήρων τοῦ 425 - 352 π.Χ. καὶ 375/70 - 365/60 π.Χ.

## **Β. Οἰκία «ψηφιδωτοῦ δελφινιῶν»**

Συμπληρωματικὴ ἀνασκαφὴ ἔγινε καὶ στὴ λεγόμενη οἰκία τοῦ «ψηφιδωτοῦ τῶν δελφινιῶν» πρὸς τὰ ἀνατολικά τῆς Δ πύλης τοῦ τεύχους καὶ συγκεκριμένα στὸ βόρειο μέρος τῆς οἰκίας ποὺ εἶχε μείνει ἄσκαπτο ἀπὸ ὅπου, ὅμως, εἶχε ἀφαιρεθεῖ ἡ ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση πάχους 0.25 μ. περίπου<sup>1</sup>. Στὴν ἐπίχωση τῶν ἐπάνω στρωμάτων ἀποκαλύφθηκε ὑπόλειμμα σαθοῦ, λιθόκτιστου τοίχου, λιθοσωρὸς καὶ ἀρκετὰ κεραμίδια στέγης.

Σὲ βάθος 0.80 - 1 μ. φάνηκε ἡ ἐπάνω σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ Β τοίχου τῆς οἰκίας ποὺ ἔχει μῆκος 11.60 μ. καὶ πλάτος 0.50 - 0.66 μ. ἐπίσης καὶ τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ ἐνδιάμεσου τοίχου τῆς β' φάσης τῆς οἰκίας ποὺ βαίνει λοξὰ μετὰ τοῦ Β καὶ τοῦ Ν τοίχου τῆς σχηματίζοντας ἓνα τραπεζοειδὴ χῶρο (πίν. 72β). Καὶ ἐνὼ ὁ Ν τοίχος τῆς οἰκίας (ποὺ εἶναι καὶ ὁ ἀρχικὸς) συνεχίζεται καὶ στὴ β' φάση πρὸς τὰ Δ, ἀντίθετα ὁ Β τοίχος σταματᾷ στὸ σημεῖο ποὺ τὸν συναντᾷ ὁ λοξός, ἐνδιάμεσος τοίχος. Στὸ κέντρο περίπου τοῦ χώρου ποὺ ἐρευνᾶται (βάθος μέχρι 1.10 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους), βρέθηκε ὁ πυθμὲνας μεγάλου πιθarioῦ μὲ ἔμβολο καὶ δίπλα του πεσμένο τμήμα ἀπὸ πώρινο, ἀρράβδωτο κιονίσκο συμφυὴ μὲ δωρικὸ κιονόκρανο καὶ ἄβακα.

'Απὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα τῆς οἰκίας ἀναφέρουμε τὰ ἀκόλουθα:

Ἡδὴ κατὰ τὴ διευθέτηση τῆς τάφρου τῆς οἰκίας βρέθηκαν μιὰ ἀκέραιη χάλκινη σπάτουλα (πίν. 71β), θραῦσμα ἀπὸ πόδι μαρμάρινου ἀγάλματος ζώου καὶ δύο χάλκινα νομίσματα Ἡφιστείας Λήμνου καὶ 'Αβδήρων 4ου αἰ. π.Χ.

Ἡ ἐπίχωση μέχρι βάθος 0.80 μ. ἦταν διαταραγμένη. 'Απὸ αὐτὴν προέρχεται κεραμεικὴ τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος μαζί μὲ ὄστρακα ἀγγείων τοῦ εἶδους terra - sigillata, κομμάτια ἀπὸ γυάλινα ἀγγεῖα ρωμαϊκῶν χρόνων, μικρὰ

1. Βλ. ΠΑΕ 1955, 162 καὶ ΠΑΕ 1971, 65 - 67, εἰκ. 2.

σφαιρική χύτρα (πίν. 73β), κομμάτια ἀπὸ λυχνάρια ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς καθὼς καὶ ἓνα λυχνάρι μὲ ἀνάγλυφον διακόσμηση ἐλισσόμενου βλαστοῦ (πίν. 73α) τῆς Ἰδιας ἐποχῆς. Βρέθηκαν ἀκόμη ὀκτὼ χάλκινα νομίσματα (Ἀβδήρων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ τοῦ 240 - 202 π.Χ., Θάσου μετὰ τὸ 280 π.Χ., Αἴνου 1ου - 2ου αἰ. μ.Χ., Ἀντωνίου Πίου, κοπῆς μετὰ τὸ 147 μ.Χ., Ροιμητάλκη Β' 19 - 36 μ.Χ. καὶ σηστέριος ἑλληνικῆς πόλεως αὐτοκρατορικῶν χρόνων).

Μετὰ ἀπὸ βάθος 0.80 μ. ἡ ἐπίχωση ἦταν ἀδιάταρχη. Ἀπὸ αὐτὴν προέρχονται ὄστρακα ἀγγείων ἑλληνικῆς ἐποχῆς (μελαμβαφή, ἀπὸ μεγαρικὸς σκύφους κ.ἄ.), ἓνα χάλκινο κουταλάκι (πίν. 71β), θραύσματα πήλινων, γυναικείων εἰδωλίων ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (πίν. 73γ), πήλινο unguentarium καὶ λυχνάρι μὲ ἀνάγλυφον, ἀκτινωτὴ διακόσμηση τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἢ α' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (πίν. 73α), καθὼς καὶ δύο χάλκινα νομίσματα Ροιμητάλκη Β' (19 - 36 μ.Χ.) καὶ ἑλληνικῆς πόλεως ἐπὶ Τραϊανοῦ. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς οἰκίας τοῦ «ψηφιδωτοῦ τῶν δελφινιῶν» δὲν ὀλοκληρώθηκε.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΚΛΑΣ. ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ - ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ



## 12. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΗΜΒΡΙΑΣ

(Πίν. 74 - 80)

Συνεχίσθη και ἐφέτος ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ἀρχαίας Μεσημβρίας τῆς Θράκης\*, βορείως τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ, ὡς καὶ εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν κατὰ μῆκος τοῦ τείχους - τοίχου καὶ περίξ τοῦ Νέου Πύργου, καθὼς καὶ εἰς τὸ παρακείμενον, πρὸς Δυσμάς, ἀρχαῖον νεκροταφεῖον (πίν. 74α). Εἰδικώτερον: εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ καὶ ἐξωτερικῶς τούτου ἡ ἔρευνα ἐξετάθη καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν, ἥτοι ἀπὸ τοῦ νοτιοδυτικοῦ πύργου πρὸς τὴν θάλασσαν, μέχρι τοῦ βορειοδυτικοῦ, τοῦ γνωστοῦ πλέον ὡς Πύργου τῆς Μυρσίνης, ὡς καὶ ἔτι βορειότερον, ἐγγύτερον πρὸς τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν πέρυσι βάσιν Μνημείου. Λόγω τοῦ ἐπικλινούς τοῦ ἐδάφους πρὸς τὴν θάλασσαν, ἡ ἔρευνα ἐγένετο εἰς διαφορετικὸν βάθος (τὸ μεγαλύτερον εἶναι 1.90 μ. ἀπὸ σωζόμενον ὑψηλότερον σημεῖον τοῦ τείχους - τοίχου), ἐνῶ ὡς πρὸς τὸ πλάτος δὲν ὑπερέβη τὰ ἐξ μέτρα, εἰς τρόπον ὥστε ἡ πλευρὰ αὕτη νὰ παρουσιάξῃ καὶ αἰσθητικῶς ὥραῖον σύνολον, μὲ τοὺς δύο Πύργους καὶ τὸν τοῖχον - τεῖχος, μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν *λεσβίαν* δομὴν εἰς τὸ μέσον (πίν. 74β).

Εὐρήματα: πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ διάφορα ἀγγεῖα μελαμβραφῆ, ἐρυθρόμορφα καὶ μελανόμορφα (κάνθαροι, σκύφοι, σκυφίδια, ὑδρίαι, κύλικες, ληκύθια, πινάκια, κρατῆρες, κύαθοι, κυathίσκοι, ἀσκοειδῆ), χαλκᾶ νομίσματα, ἀργυῖ-θες, λύχνοι, τεμάχια ἀπὸ στρωτῆρες καὶ καλυπτῆρες, ὡς καὶ ἀπὸ ἀκροκεράμους μὲ ἀνθεμωτὴν διακόσμησιν, τεμάχια ἀπὸ πηλίνην σαρκοφάγον μὲ ἰωνικὸν κυμάτιον, ἐρυθρὰ κονιάματα, ἐνσφράγιστοι λαβαὶ ἀμφορέων, τεμάχια ἀπὸ χαλκᾶ ἀντικείμενα, σιδηροῦ ἥλοι, τεμάχια ἀπὸ χονδροειδῆ ἀγγεῖα (πίν. 76α).

Εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ ἐγίνε ἔρευνα καθ' ὅ-λον τὸ μῆκος μεταξὺ τῶν δύο Πύργων (μῆκ. 55.50 μ.), ἥτοι ἀπὸ τοῦ βο-ρειοδυτικοῦ (Μυρσίνης) καὶ τοῦ βορειοανατολικοῦ (Π), ἐπὶ πλάτους πλέον τῶν δέκα μέτρων ἐπιφανειακῶς, ἀλλὰ μόνον ἐπὶ ἐξ μ. περίπου, εἰς βάθος 1.70 μ. ἀπὸ τοῦ ὑψηλοτέρου σημείου τοῦ σωζομένου τοίχου τῆς πλευρᾶς ταύτης. Ἀπεκαλύφθησαν θεμέλια κτισμάτων τῆς παλαιότερας φάσεως τοῦ οἰκισμοῦ, ἐκ καλῶς ὀρθογωνισμένων μικρῶν λίθων, ὡς φαίνεται καὶ εἰς τὴν

\*Μετὰ ζήλου καὶ μεγάλῃ προθυμίᾳ εἰργάσθησαν, καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς ἀνασκαφῆς, ἡ ἐπιστημονικὴ βοήθς δ. Πολυξένη Τσατσοπούλου, ὁ σχεδιαστὴς κ. Ἀργύριος Κούντου-ρας, ὡς καὶ οἱ ἀρχαιοφύλακες τῆς περιφερείας Μάκρης καὶ Μεσημβρίας, κ. Ἀπόστολος Πλιάου καὶ Βασίλειος Χατζηστεφάνου ἀντιστοίχως.

εἰκ. 1, ἐνῶ πρὸ τῆς βορείου πλευρᾶς ἐκτείνεται, καθ' ὅλον τὸ μῆκος, πλακόστρωτον δάπεδον, προφανῶς, αὐτῆς ἢ ἄλλης οἰκίας πρὸς Βορρᾶν ἐκτεινομένης. Ἐπίσης πρὸς τὴν δυτικὴν πλευράν, ἐκτὸς τῶν κτισμάτων, ἀνεφάνησαν πολλοὶ δόμοι μεγάλοι μὲ περιτένεια, διάσπαρτοι, πιθανὸν ἐξ ἰδιαίτερου κτίσματος, καταστραφέντος εἰς παλαιότερους χρόνους.

Εὐρήματα: Πολλὰ ὕστρακα ἀπὸ διάφορα ἀγγεῖα ἀβαφῇ, μελαμβαφῇ, ἐρυθρόμορφα, μελανόμορφα (σκύφοι, κρατῆρες, πινάκια, οἰνοχόη, σκυφίδια, West Slope, κύαθοι, κύαθια, κέρνοι, κύλικες, κάνθαροι, ληκύθια, πυξίδες, πρόχους). Χαλκᾶ νομίσματα καὶ ἐλάσματα, ἥλοι ἐκ σιδήρου, σκωρίαί σιδήρου, ἀρκετοὶ κέραμοι στέγης, ἐνσφράγιστοι λαβαὶ ἀμφορέων, ἀγνῦθες, τεμάχια ἀπὸ χονδροειδῆ ἀγγεῖα, ἐρυθρὰ κονιάματα (πίν. 76β).

Εἰς τὸν πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ Νέον Πύργον ("Ἔργον 1978, 31, εἰκ. 34) ἐξεκαθαρίσθη κατ' ἀρχὴν ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τοῦτου ἀπὸ τὰ χρώματα καὶ τοὺς πεσμένους λίθους καὶ ἐν συνεχείᾳ ἔγινε ἡ ἔρευνα, μέχρι σχεδὸν τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, εἰς ὅλας τὰς πλευράς, εἰς τρόπον ὥστε νὰ φαίνεται πλέον ἐν τῷ συνόλῳ του, πλὴν τμήματός τινος πρὸς Βορρᾶν, ἔνθα ὑπάρχει ὁ προσκαλυφθεῖς ἀγροτικός δρόμος (πίν. 75α). Σημειοῦμεν ἰδιαίτερώς ἐνταῦθα τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν καὶ καθ' ὅλον σχεδὸν τὸ μῆκος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ Ν. Πύργου ἐκτεινομένην ὑπόγειον καὶ θαλάττην, ἴσως, διάβασιν, πλάτ. 1 μ. (σωζόμενον ὕψ. 1.10 μ.), μὲ ἐξόδους (πυλίδας) εἰς τὴν νοτίαν καὶ ἀνατολικὴν πλευράς, ἀνεξακριβώτου μέχρι στιγμῆς προσορισμοῦ (πίν. 75β-γ), ἐνθυμίζουσιν, ἐν τινι μέτρῳ, τὴν ὑπόγειον στοὰν τοῦ κτηρίου τῶν βασιλέων τῆς Αἰγύπτου Πτολεμαίων εἰς τὴν γειτονικὴν μας Σαμοθράκην. Δυστυχῶς δὲν σώζεται εἰς ἱκανὸν ὕψος, πρᾶγμα ὅπερ θὰ διηκόλυνε καὶ τὴν διατύπωσιν ἀκριβεστέρας πωὶς γνώμης περὶ τοῦ προσορισμοῦ ταύτης.

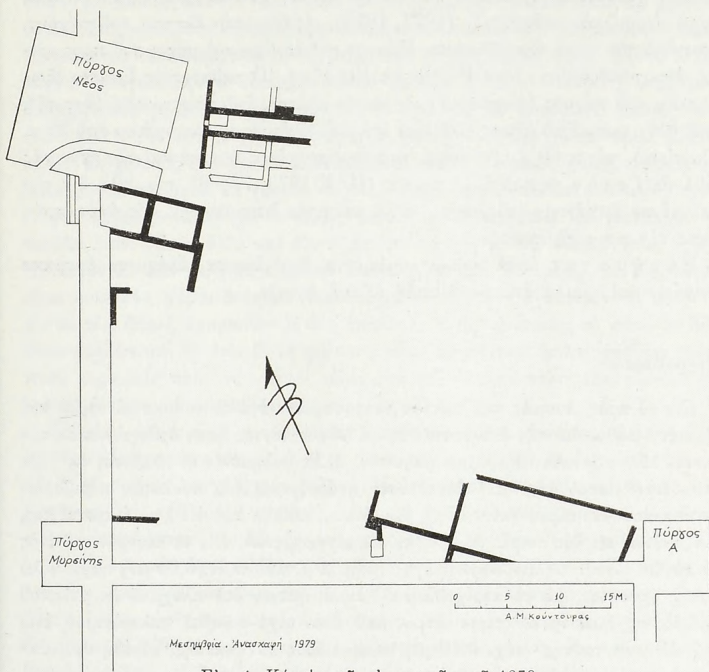
Εὐρήματα: Πολλὰ ὕστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα μελαμβαφῇ, ἐρυθρόμορφα καὶ μελανόμορφα (σκύφοι, κάνθαροι, σκυφίδια, πινάκια, ληκύθια, κύλικες, κύαθοι, ὕδρια, κρατῆρες). Χαλκᾶ νομίσματα καὶ ἥλοι, λύχνοι, τμήμα πηλίνης σαρκοφάγου μὲ ἰωνικὸν κυμάτιον, πολλὰ τεμάχια ἀπὸ ἀβαφῇ χονδροειδῆ ἀγγεῖα, κέραμοι στέγης κορινθιακοῦ καὶ λακωνικοῦ τύπου, πηλινὰ ἀγνῦθες διαφόρων σχημάτων, ἡμισυ πηλίνου προσωπείου ἡθοιοῦ.

Πρὸς Βορρᾶν τοῦ Ν. Πύργου καὶ συνεχομένως πρὸς αὐτὸν ἀπεκαλύφθη ἡ συνέχεια τοῦ τείχους (δυτικὸν σκέλος) τῆς πόλεως καὶ μέχρι μήκους 35 μ. καὶ πλάτους 3 μ. ἐνῶ εἰς τὰ 23 μ. ἀνεφάνη ἡ γωνία ἄλλου Πύργου, ὁμοίας κατασκευῆς πρὸς τὸν Ν. Πύργον (στενόμακροὶ δόμοι ὀρθογωνισμένοι), ἡ ἔρευνα τοῦ ὁποίου καὶ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευράν θὰ ὀλοκληρωθῇ κατὰ τὴν προσεχῆ περίοδον.

Εὐρήματα: ὕστρακα ἀπὸ ἐρυθρόμορφα καὶ μελανόμορφα ἀγγεῖα, χαλκοῦν νόμισμα, ἀγνῦθες πηλινὰ διάτρητοι, τεμάχια ἐκ χονδροειδῶν ἀγγείων.

Ἀνατολικῶς τοῦ Ν Πύργου (πίν. 77α) καὶ εἰς ἀπόστασιν 3.50 μ. ἐκ τούτου,

ἀπεκαλύφθη θεμελίωσις ἐκ μεγάλων πελεκημένων λίθων, πειοσχήμου κατασκευῆς (εἰκ. 1) καὶ ἀγνώστου προορισμοῦ, μέχρι στιγμῆς τοῦλάχιστον (μῆκ. 10 μ.), καθ' ὅσον φανερόν εἶναι ὅτι συνεχίζεται καὶ ἐτι ἀνατολικώτερον.



Εἰκ. 1. Κάτοψις τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1979.

Εὐρήματα: ὄστρακα ἀπὸ μελαμβραφῆ καὶ μελανόμορφα ἀγγεῖα (πινάκια, σκύφοι, σκυφίδια, ληκύθια, κρατῆρες, κάνθαροι). Λύχνοι, ἀγνῶτες, χαλκᾶ ἐλάσματα καὶ βελόναι, χαλκῇ αἰχμῇ βέλους καὶ νομίσματα (πίν. 77β).

Πρὸς Νότον τοῦ Νέου Πύργου καὶ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν (ἀνατολικὴν) πλευρὰν τῆς ἀποκαλυφθείσης πέρυσι βάσεως Μνημείου ("Εργον 1978, εἰκ. 35) ἀνεφάνησαν τοῖχοι μεγάλου τμήματος ὀρθογωνίου οἰκοδομῆς, ἀσφαλῶς εἰς τὴν δευτέραν φάσιν τοῦ οἰκισμοῦ ἀναγομένης (εἰκ. 1).

Εὐρήματα: ὄστρακα ἀπὸ μελαμβραφῆ ἀγγεῖα (σκύφοι, κάνθαροι, πινάκια, ὑδρίαί, κυάθια). Χαλκοῦν νόμισμα, ἀγνῶτες πήλιναι, τεμάχια πύλων καὶ χονδροειδῶν ἀγγείων, χυτροειδὲς ἀγγεῖον, σκωρίαι σιδήρου, κέραμοι στέγης.



᾽Ανατολικὴ πλευρὰ τῆς πόλεως

Εἰς τὸ ἀνατολικὸν σκέλος τοῦ τείχους ἐγένετο καθαρισμὸς ἐκ τῶν ἀγρίων χόρτων (μουζαίλια) καὶ τῶν ἐλαχίστων πρίνων, οἵτινες ἐβλάστησαν ἐκ νέου, παρὰ τὸν ριζικὸν καθαρισμόν (1977, 1978), εἰς ὅλην τὴν ἑκτασιν τοῦ τείχους, ἦτοι ἀπὸ τὸν παρὰ τὴν θάλασσαν Πύργον «Φυλακὲς» καὶ μέχρι τοῦ προσωρινοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου πρὸς Βορρᾶν (περίφραξις). Ὁ καθαρισμὸς ἐγένετο ἐξωτερικῶς τοῦ τείχους (ἀνατολικά) εἰς ἱκανὸν πλάτος, ἐνῶ ἐσωτερικῶς (δυτικά), καθ' ὅλον φυσικὰ τὸ μῆκος (160 μ.) καὶ ἐπὶ πλάτους κυμαινομένου ἀπὸ 20 μ. (βορείως), μέχρι 60 μ. (νοτίως), περιλαμβανομένης φυσικὰ καὶ τῆς περιοχῆς ἐνθα τὸ *Ἰ ε ρ ὶ ν* τῆς *Δ ή μ η τ ρ ο ς* (ΠΑΕ 1973, 77 - 81, πίν. 90), διὰ τὴν καλυτέραν ἐμφάνισιν τοῦ χώρου, ἀλλὰ καὶ πρὸς διευκόλυνσιν τῆς ἀνασκαφῆς κατὰ τὴν προσεχῇ περίοδον.

Εὐ ρ ή μ α τ α : ἐπτά χαλκᾶ νομίσματα δυσδιάκριτα, ἐλάχιστα ὕστρακα ἀγγείων καὶ μερικά ἀπὸ χονδροειδῆ ἀβαφῆ ἀγγεῖα.

Νεκροταφεῖον

Εἰς τὸ πρὸς Δυσμᾶς τῆς πόλεως νεκροταφεῖον ἐγένοντο ἀρκετὰ τομαὶ καὶ εἰς μέγα βάθος διὰ τὴν ἀνέυρεσιν τάφων. Οἱ εὐρεθέντες ἦσαν ὀρθογώνιοι ἐκ τοπικῶν λίθων ἢ πῖθοι διαφόρων μεγεθῶν, ἀλλὰ συλημένοι οἱ πλείστοι ἐκ τούτων. Εὐχάριστον ἐκπληξιν ἀπετέλεσεν ἡ ἀνέυρεσις δύο κυκλικῶν περιβόλων ἐκ τοπικοῦ μαρμάρου (πίν. 77γ), διαμέτρου 4.60 μ. καὶ 4.10 μ. ἀντιστοίχως, σωζομένων εἰς δύο σειρὰς δόμων, καλῶς εἰργασμένων. Εἰς τὸ κέντρον τοῦ ἐνὸς ἐξ αὐτῶν εὐρέθη πηλίνη σαρκοφάγος (μῆκ. 2 μ. καὶ πλάτ. 0.60 μ.) πάρα πολὺ καλῆς ἐργασίας, μὲ τὸ περιχέλωμα διακοσμημένον διὰ πλοχμοῦ ἐκ μελανοῦ χρώματος, ἄνευ ὅμως κτερισμάτων, καθ' ὅσον εἶχε συληθεῖ παλαιότερον, ἐνῶ τὸ κάλυμμα ταύτης, πάχ. 0.16 μ., σκαφοειδοῦς κατασκευῆς, εὐρέθη θρυμματισμένον εἰς πολλὰ τεμᾶχια.

Ἀνεξαρτήτως ὅμως τούτου, ἡ ἀποκάλυψις τῶν περιβόλων (ταφῶν), λαμβανομένης ὑπ' ὅψιν τῆς θέσεως εἰς τὴν ὁποίαν εὐρέθησαν, ἀλλὰ καὶ τῆς εὐθείας σχεδὸν γραμμῆς μετὰ τῆς ὁποίας σχετίζονται πρὸς τὴν εἴσοδον - πύλην τῆς β' φάσεως τοῦ οἰκισμοῦ, ἡ ὁποία διέρχεται διὰ τῆς βάσεως τοῦ Μνημείου, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐν ταύτῃ καὶ ἐν τῷ συνόλῳ διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην, ἐνισχύεται ἡ παλαιότερα ἄποψις ἡμῶν, ὅτι, προφανῶς, ἐδῶ ἦτο ὁ γῶρος ἐνθα ἐγίνοντο αἱ ταφαὶ σημαινόντων προσώπων τῆς πόλεως, πρῶγμα τὸ ὅποῖον ἐλπίζομεν νὰ ἐπιβεβαιωθῇ πληρέστερον εἰς τὴν προσεχῇ ἀνασκαφικὴν περίοδον.

Εὐ ρ ή μ α τ α : ἐκτὸς τῶν διαφόρων κτερισμάτων, τῶν προερχομένων ἐκ τῶν συλημένων τάφων, μεταξὺ τῶν ὁποίων τεμᾶχια ἐκ χαρακτηριστικῶν

πηλίνων καὶ χαλκῶν ἀγγείων, ὡς καὶ ἄλλων μικροαντικειμένων, σημαντικώτατα ἦσαν τὰ εὐρήματα ἐντὸς τῶν ὀλίγων εὐρεθέντων ἀσυλήτων τάφων. Οὕτω ἐντὸς ταφικοῦ πίθου (ὑψ. 1.50 μ. περίπου), εὐρέθησαν, δύο ληκύθια, τριάκοντα ψῆφοι ἐκ δυσδιαγνώστου ὕλικοῦ ἐπιχρυσωμένοι, ὡς καὶ ἐλάσματα ἐκ χαλκοῦ, ὁμοίως ἐπιχρυσωμένα, προφανῶς συνανήκοντα ἅπαντα εἰς ἓν περιδέραιον. Ἐξωτερικῶς τοῦ τάφου εὐρέθησαν ὅστρακα ἀπὸ μελαμβραφῆ ἀγγεῖα. Ἐντὸς ἄλλου τάφου ὀρθογωνίου, ἐκ τοπικῶν λίθων (διαστ. 1.70 μ.  $\times$  0.60  $\times$  0.50 μ.), ἀναμφιβόλως γυναικός, εὐρέθησαν, πέντε ληκύθια μὲ ρομβοειδῆ διακόσμησιν (πίν. 79α), δύο λεπτά χαλκᾶ κάτοπτρα, δύο χαλκᾶ βραχιόλια, τρεῖς μικροὶ κρίκοι ἐκ χαλκοῦ, δύο χρυσᾶ δακτυλίδια μὲ συμφυῇ σφειδνδὸν ἀδιακόσμητον, δέκα ψῆφοι σφαιρικοὶ ἐκ χρυσοῦ, ὡς καὶ τέσσαρες κυλινδρικοὶ μὲ διακόσμησιν μικρὰν κεφαλὴν - κόσμημα γυναικός, μὲ κρίκον ἀναρτήσεως καὶ ἄνθος μὲ ἐξ πέταλα (πίν. 78α), ἀλλὰ καὶ δύο ἐξαίρετου τέχνης χρυσᾶ ἐνώτια (πίν. 78β). Ἐκαστον ἐκ τῶν ὡς ἄνω ἐνωτίων ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη: τὸ ἄνω, ὅπερ εἶναι κυκλικόν, φέρον ὅπισθεν διακοσμημένον κυκλικὸν ἄγκιστρον, δι' ἐξάρτησιν ἐκ τῶν ὧτων, ἐμπροσθεν δὲ δύο ἐπάλληλα ἄνθη - ρόδακες, τὸ κάτω ἐκ δώδεκα φύλλων καὶ τὸ ἄνω ἐξ ἐξ φύλλων, περίξ δὲ τούτων διπλαῖ σπείραι στρεπταί, συμφυεῖς πρὸς τὸ κύριον σῶμα, ἐκ τοῦ ὁποῖου πάλιν ἐξαρθῶνται δύο λεπταὶ ἄλυσαι, ἀπολήγουσαι εἰς μικρὰ ληκύθια.

Τὸ κάτω μέρος εἶναι μεγάλος ἀνεστραμμένος κῶνος, ὅστις φέρει εἰς τὸ ἄνω σημεῖον μίαν περιστεράν, συμφυῇ μὲ τὸ κύριον σῶμα, διὰ σύνδεσιν μὲ τὸ ἄνω, περίξ δὲ συμφυῇ λογχόσχημα φύλλα. Ἡ ὑπόλοιπος ἐπιφάνεια τοῦ κῶνου καλύπτεται ἀπὸ σχοινοειδῆ στριπτήν, συμφυῇ ἐπίσης διακόσμησιν μὲ τὸ κύριον σῶμα, ἀπολήγουσαν εἰς δύο διαφορετικοῦ ὄγκου κόμβους (σφαιρίδια).

Ἐντὸς τρίτου τάφου - πίθου (ὑψ. 0.80 μ.) εὐρέθησαν: πέντε ἀρυβαλλοειδῆ ληκύθια, διαφόρων μεγεθῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἓν φέρει κεφαλὴν γυναικός (profil) καὶ πρὸ αὐτῆς προσωπεῖον ἐπὶ ἑλικος, ἕτερον ἀνθέμιον εἰς τὴν πρόσοψιν ἐπὶ μελανοῦ βάθους, τρίτον μὲ λίαν ἐφθαρμένην ἐπιφάνειαν, δύο τέλος ἐξ ἐρυθρωποῦ πηλοῦ, μὲ διακόσμησιν ρόμβους ἐκ μελανῶν γραμμῶν, εἰς τὰς κορυφὰς τῶν ὁποίων ὑπάρχουν κόκκοι ἐρυθρωποῦ χρώματος. Ἀμυγδαλόσχημον ἀγγεῖον μετὰ μελανοῦ γανώματος εἰς τὸν λαίμῳ καὶ τὰς λαβὰς (πίν. 78γ). Ἀβαφὲς ἀγγεῖον (ἀμφορίσκος) μὲ πῶμα καὶ μὲ διακόσμησιν μελανὰς ταινίας καὶ γραμμὰς. Μελαμβραφῆς πυξίς ἐξ ἐρυθρωποῦ πηλοῦ, μὲ διακόσμησιν ἀνθέμιον εἰς τὸ κάλυμμα, μελανὰς γραμμὰς - ταινίας εἰς τὸ περιχέλωμα καὶ πλατεῖαν μελανὴν ταινίαν εἰς τὴν βάσιν (πίν. 79β). Δύο πῆλιναι πλαγγόνες (ὑψ. 0.15 μ. καὶ 0.13 μ.), ἐξ ὧν ἡ πρώτη νέας μὲ περίτεχνον κόμωσιν καὶ βοστρύχους περίξ τοῦ προσώπου, μανδήλαν περίξ τοῦ ἄνω μέρους τῆς κεφαλῆς καὶ κωνικὴν ἄκραν (κότσον). Ἡ ἑτέρα, νέου, μὲ βοστρυχωτὴν κόμην περίξ τοῦ μετώπου καὶ βραχὺν χιτῶνα. Πῆλινον εἰδώλιον καθήμενης μορφῆς ἐπὶ συμφυοῦς ὀρθογωνίου βάσεως, συνολικοῦ ὕψους 0.15 μ. Παρίσταται γυμνὴ μορφὴ

μὲ πῦλον Ταναγραίας. Διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ σφαῖραν, ἐνῶ τὴν ἀριστερὰν στηρίζει νοχελῶς εἰς τὴν βᾶσιν, παρὰ τὸν λυγισμένον ἀριστερόν πόδα, ἔνθα καὶ συμφυῆς πρὸς αὐτὴν ἀστράγαλος. Ἡ κεφαλὴ τῆς μορφῆς, μὲ περιποιημένην κόμμωσιν, κλίνει ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἀριστερά, ἀκολουθοῦσα τὴν κλίσιν τοῦ ὅλου σώματος (πίν. 79γ). Δύο δακτύλιοι ἐκ χαλκοῦ μετὰ συμφυοῦς σφενδόνης, δύο μικρὰ πόρπαι ἐκ χαλκοῦ, δύο ἀργυρᾶ μικρὰ ἐνώτια, μὲ διακόσμησιν σχοινοειδεῖς συμφυεῖς δακτυλίου. Ἀργυροῦν ἐνώτιον, μὲ πλατύτερον τὸ ἐλεύθερον ἄκρον, εἰς σχῆμα ἀνοικτοῦ κύκλου. Ἄλλο ἐνώτιον μὲ διαμορφωμένον εἰς σχῆμα κεφαλῆς ὄψεως τὸ ἐν ἄκρον του. Χαλκοῦν νόμισμα δυσδιάκριτον, ὡς καὶ τέσσαρα μικρὰ στελέχη ἐκ χαλκοῦ. Ἡ ταφή περιεῖχε ἀρκετὰ ὁστᾶ ἀνθρώπου νεαρῆς ἡλικίας.

Ἐντὸς παιδικοῦ τάφου - πίθου (ὑψ. 0.80 μ.), εὐρεθέντος εἰς βάθος 1.50 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας, ἔνθα ἐκ τῆς μεγάλης ὑγρασίας προφανῶς ἔπαθον μεγάλην ἀλλοίωσιν τὰ πῆλινα κτερίσματα κυρίως, εὐρέθησαν: ἐν ζεῦγος χρυσῶν ἐνωτίων, ἡμικυκλικῷ σχήματος, μὲ συμφυῇ σχοινοειδῇ διακόσμησιν εἰς τὸ μέσον καὶ τὰ ἄκρα. Μικρὸς χρυσοῦς δακτύλιος μετὰ συμφυοῦς σφενδόνης (πίν. 78α). Ἀργυροῦν ἐνώτιον εἰς σχῆμα κύκλου, ἀνοικτὸν κατὰ τὰ ἄκρα καὶ πλατυνόμενον πρὸς τὸ μέσον. Δύο μικρὰ ἀργυρᾶ βραχιόλια εἰς σχῆμα ὄψεως, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἐν μόνον ἀκέραιον. Δύο ληκύθια (ὑψ. 0.09 μ.) ἐξ ὧν τὸ ἐν ἀβαφὲς εἰς τεμάχια καὶ τὸ ἕτερον ἀκέραιον μὲ διακόσμησιν μελανὰς γραμμὰς, σχηματιζούσας ρόμβους, εἰς τὰς κορυφὰς τῶν ὁποίων κιτρινωπαὶ κοκκίδες. Δύο ἀβαφῆ ληκύθια (ὑψ. 0.075 μ.). Καλαθίσκος πῆλινος (ζεμπίλι) ἀβαφὴς (ὑψ. 0.07 μ.) μὲ διακόσμησιν δύο παραλλήλους ἐγχαράκτους γραμμὰς εἰς τὸ περιχέλωμα. Χαλκοῦν κάτοπτρον εἰς πολλὰ τεμάχια. Πῆλινον εἰδῶλιον θρυμματισμένον, διακρίνεται δὲ μόνον τὸ πρόσωπον, ὅπερ ὁμοιάζει ἀρκετὰ πρὸς τὸν Φίλιππον, τὸν πατέρα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ἐντὸς τοῦ τάφου εὐρέθησαν ἔγνη μόνον ὁστῶν.

Ἐκ σποραδικῶν εὐρημάτων εἰς τὸν χώρον τῶν συλημένων τάφων, ἰδίως πλησίον τῶν κυκλικῶν περιβόλων, προέρχονται τὰ ἑξῆς: προϊστορικὸν χυτροειδὲς ἀγγεῖον καὶ κύπελλον μετὰ μιᾶς λαβῆς, ὡς καὶ ὅστρακα ἐξ ἄλλων ὁμοίων ἀγγείων. Τεμάχια ἐξ ἐρυθρομόρφων ἀγγείων, ἐπὶ τοῦ ἐνὸς τῶν ὁποίων σῴζεται παράστασις νέου καὶ νέας, μόνον κατὰ τὸ ἄνω ἡμισυ τοῦ σώματος (πίν. 80α).

Δύο πῆλινα ἀγγεῖα μετὰ καλυμμάτων, μὲ διακόσμησιν ἀνθέμια καὶ ταινίας, ὀριζόντιους καὶ καθέτους, ἐκ μελανωποῦ χρώματος, ὡς καὶ μόνωτον μελαμβαφὲς κύathιον (πίν. 80γ). Μελαμβαφὲς ληκύθιον, ἐλλιπὲς κατὰ τὸν λαιμόν καὶ τὰς λαβὰς, μὲ διακόσμησιν ἀνθέμια εἰς τὴν κοιλίαν καὶ παρακάτω τρεῖς ἐλαφρῶς ἀναγλύφους ζώνας - γραμμὰς, αἵτινες περιθέουν τὸ ἀγγεῖον. Ληκύθιον, ἐλλιπὲς κατὰ τὴν βᾶσιν καὶ τὸ στόμιον, ὡς καὶ κατὰ τμήματα τῆς κοιλίας, μὲ λεπτὴν διακόσμησιν ἐκ μελανοῦ χρώματος τετραγωνιδίων καὶ ταινιῶν, ὡς καὶ



ἄλλων σχημάτων. Μελαμβαφῆς κύλιξ μὲ χαμηλὴν βάσιν, ἄνευ διακοσμήσεως, ὡς καὶ ἐλλιπὴς καθίσκος. Τέσσαρα ληκύθια μὲ ἀνθήμια καὶ ἀβαφῆς καλαθίσκος μὲ ἐγχαράκτους μελανὰς γραμμὰς (πίν. 80δ), ἐξ ἄλλων τάφων.

Γενικῶς, ἐκ τοῦ χώρου τῆς ἐφετινῆς ἐρεῦνης εἰς τὴν πόλιν, ὡς καὶ εἰς τὸ νεκροταφεῖον, πρὸέρχονται τὰ τεσσαράκοντα τρία χαλκᾶ νομίσματα, χρονολογούμενα εἰς τὸν 4ον καὶ 3ον αἰ. π.Χ., ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἅτινα εἶναι δυσδιάκριτα. Ἐκ τούτων εἴκοσι ἕνα εἶναι τῆς Ζώνης, δεκατέσσαρα τῆς Μαρωνείας, τρία τῆς Ὁρθαγορείας, δύο τῆς Μακεδονίας, καθὼς καὶ ἀπὸ ἕνα τῆς Σηστοῦ, τοῦ Φιλίππου Β' καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Δ'. Εἰς τὸν πίν. 80β ἔχομεν χαλκᾶ νομίσματα Ζώνης, Μαρωνείας καὶ Φιλίππου Β' (4ος αἰ. π.Χ.).

Λίαν ἐνθαρρυντικὰ εἶναι τὰ ἀποτελέσματα ἐκ τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφῆς, τόσον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς πόλεως, ὅσον καί, ὅπως ἰδιαιτέρως, τοῦ νεκροταφεῖου, δι' ὃ καὶ ἐπιβάλλεται ἡ ἔρευνα εἰς μεγαλυτέραν κλίμακα. Τοῦτο εἶναι ἀπαραίτητον διὰ τὴν ἐξακριβωσιν τῆς ἐκτάσεώς του ἀφ' ἑνός, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν καλυτέραν ἐξέτασιν, ἀφ' ἑτέρου, τῶν ἐκ τῶν τάφων εὕρημάτων, ὅλων τῶν ἐποχῶν, τῆς τε ρωμαϊκῆς, μεταρωμαϊκῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς, ἐνδεχομένως, συμπεριλαμβανομένης, περὶ τῶν ὁποίων δὲν ἔχομεν, ἕως τώρα τοῦλάχιστον, ἀρκετὰ στοιχεῖα.

Πέρα τούτων, εὐλόγως, αὐξανόμενον εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον, διὰ τὴν ἔτι περαιτέρω ἔρευναν τῆς ἀρχαίας ταύτης πόλεως, τόσον διὰ τὴν ζωὴν της καὶ τὰς εἰδικωτέρας σχέσεις της μὲ τὴν κυρίαρχον Σαμοθράκην, ὅσον καὶ μὲ τὰς πόλεις τῆς νοτιωτέρας Ἑλλάδος. Αἱ σχέσεις αὗται ἦσαν, ὡς ἀποδεικνύεται, ἔτι περισσότερον, κατ' ἔτος, ἅμεσοι καὶ φιλικαί, εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς καὶ καθ' ὅλην τὴν ἀρχαιότητα, μετὰ τῶν νοτίων καὶ τῆς ἐπὶ τοῦ θρακικοῦ πελάγους ἐλληνικῆς Μεσημβρίας, πιθανώτατα δὲ καὶ τῶν ἄλλων γειτονικῶν πόλεων, Ζώνης, Δρυός, Ὁρθαγορείας, Σερρείου, Σάλης, κλπ.

Οἱ μεγάλοι θεοὶ μὲ τὰ Καβείρια Μυστήρια τῆς Σαμοθράκης, ἀλλὰ καὶ ἡ Δήμητρα, κατ' ἐξοχὴν, ὁ Ποσειδῶν καὶ οἱ ἄλλοι θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου, ὁ Διόνυσος μὲ τὴν ἀκολουθίαν του, ὡς καὶ ὁ μυθικὸς Ὀρφεὺς μὲ τὴν λύραν του, «ἀκούονται» πάντοτε, κατὰ τὸν ποιητὴν, ὑπὸ τὰς σκιὰς τῶν δρυῶν καὶ τῶν πλατάνων, εἰς τὰς πηγὰς καὶ τὰς κοιλάδας, εἰς τὰ ἀπέραντα καὶ ταραχώδη θρακικὰ περάτια, ἕσπει δεῖγμα τῆς εὐδαίμονος παρουσίας ἐκεῖ ὅλων τῶν στοιχείων τῆς φύσεως.

Ἐπιβάλλεται, ὅθεν, ἡ ἔρευνα, ἡ ὁποία συνεχίζεται ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν, νὰ ἐνισχυθῇ ἀκόμη περισσότερον. Γένοιτο!

ΑΝΔΡΕΑΣ Κ. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ

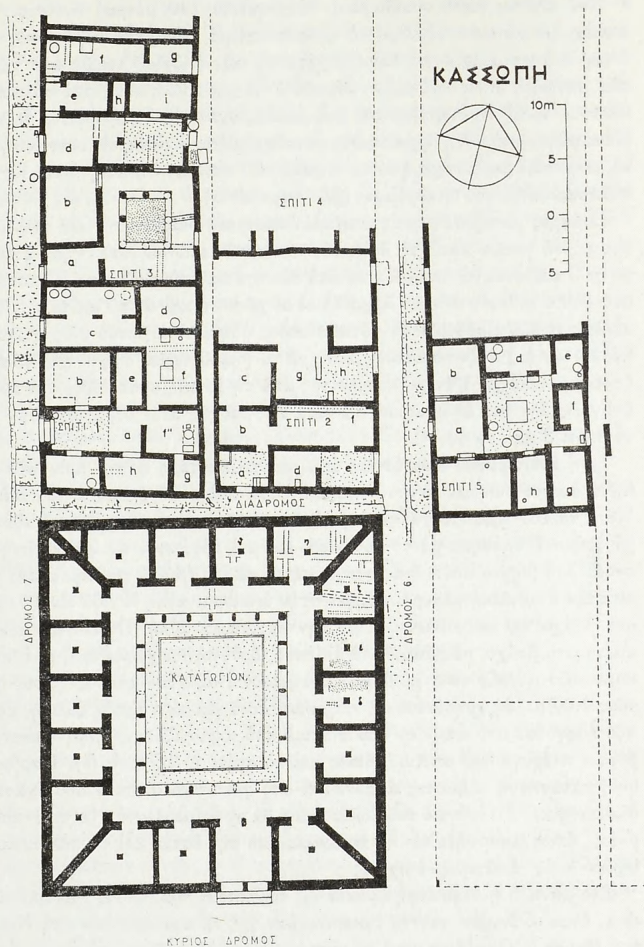
Συνεχίσαμε και φέτος από 25.6.79 ως 14.8.79 την ανασκαφή της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας στην Κασσώπη, με τη συνεργασία των Γερμανών αρχιτεκτόνων W. Hoepfner και L. Schwandner και με την οικονομική ενίσχυση του Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων και του Γερμανικού 'Αρχαιολογικού 'Ινστιτούτου του Βερολίνου<sup>1</sup>. Πολύτιμη ήταν η βοήθεια της 'Εφορείας Κλασικών 'Αρχαιοτήτων 'Ηπείρου που διέθεσε τον έμπειρο και ικανότατο αρχιτεχνίτη 'Ιω. Τσέβλικο για τη στερέωση των έτοιμόρροπων τοίχων των σπιτιών και του Καταγωγίου.

'Ερευνήθηκαν ως τὸ στερεὸ τὰ σπίτια 1 καὶ 3, βόρεια τοῦ Καταγωγίου (εἰκ. 1 πίν. 81α) τὸ σπίτι 5, ἀνατολικά τοῦ δρόμου 6, ὡς τὸ δάπεδο τοῦ τέλους τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνα καὶ ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος οἱ δύο παράλληλοι δρόμοι 6 καὶ 7, λιθόστρωτοι κατὰ τὸ ἀνατολικὸ μισό, πὺλ με κατεύθυνση Β - Ν πλασιώνουν τὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο τοῦ Καταγωγίου. 'Η κάτοψη τῆς εἰκ. 1, με ἐξαίρεση τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τῶν σπιτιῶν, φαίνεται νὰ ἀποδίδει τὴν τελευταία κατάσταση τοῦ οἰκισμοῦ, μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφή τοῦ 167 π.Χ. καὶ μετὰ τὶς μεταβολὲς πὺλ ἔγιναν κατὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τῶν ἐρειπίων. Μία βαθιὰ τομὴ ὡς τὸ στερεὸ (κοκκινόχωμα) στοὺς χώρους i καὶ h τοῦ σπιτιοῦ 1 ἀποκάλυψε τοῖχο παλαιότερου σπιτιοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα. Διαπιστώθηκε ὅτι ἡ νότια ἐξωτερικὴ πλευρὰ ἀνακατασκευάστηκε στὸν 3ο αἰ., ὅπως μαρτυροῦν μερικὰ λιθάρια σὲ δεύτερη χρῆση, ὅταν κατασκευάστηκε ἡ πλακόστρωτη δίοδος (διάδρομος) (πίν. 81β) πὺλ χωρίζει τὸ Καταγῶγιον ἀπὸ τὰ σπίτια 1 καὶ 2. 'Ενισχύθηκε ἔτσι ἡ ἀποψη ὅτι ἡ νότια οἰκοδομικὴ γραμμὴ τοῦ σπιτιοῦ 1 καὶ 2 βρισκόταν νοτιότερα στὴν προέκταση τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ σπιτιοῦ 5. 'Ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ ἄλλους λόγους, τὸ πολεοδομικὸ σχέδιο τῆς Κασσώπης προέβλεπε οἰκόπεδα ἴσου ἐμβαδοῦ (230 μ<sup>2</sup>) διαστάσεων 14.50 × 16 μ., ὅπως καὶ στὴν "Ὀλυνθο<sup>2</sup>.

1. Σχετικὰ ΠΑΕ 1977, 140 - 148, 1978, 99 - 106.

Στὴν ἀνασκαφὴ πῆραν ἐνεργὸν μέρος ἡ ἐπιμελήτρια τοῦ Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων κυρία Χρυσ. Σούλη, ἡ βοηθὸς κυρία Ντ. Γραβάνη, οἱ πτυχιῶχοι Νέστ. Μπαμίδης καὶ Ν. Κασικουδής, 15 περίπου φοιτητὲς τοῦ ἴδιου Πανεπιστημίου καὶ 4 φοιτητὲς τοῦ Πολυτεχνείου τοῦ Βερολίνου.

2. D. ROBINSON, Olynthus VIII 29 κέ.



Είκ. 1. Κάτοψη τοῦ Καταγωγίου καὶ τῶν σπιτιῶν 1-5.



Στὸ πλάτος κάθε οἰκοδομικοῦ τετραγώνου (30 μέτρα) ἀντιστοιχοῦν δύο σπίτια, μὲ μέτωπο 14.50 μ. τὸ καθένα καὶ μὲ ἐνδιάμεσο ὕδραγωγό, πλάτους 1 μ., ποὺ χρησίμευε γιὰ τὴν ἀποχέτευση τῶν ὀμβρίων νερῶν ἀπὸ τὶς στέγες τῶν σπιτιῶν, ὅπως καὶ στὴν "Ολυμπο<sup>1</sup>. Ἡ μεταβολὴ αὐτὴ στὰ σπίτια 1 καὶ 2 θὰ ἔγινε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 3ου αἰώνα, ὅταν οἰκοδομήθηκε τὸ ἐλληνιστικὸ Καταγώγιο στὴ θέση ἀρχαιότερου οἰκοδομήματος καὶ παρουσιάστηκε ἡ ἀνάγκη νὰ μετατεθεῖ βορειότερα ἡ νότια πλευρὰ τῶν σπιτιῶν 1 καὶ 2 γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ πλακόστρωτου διαδρόμου (βλ. παρακάτω).

Σοβαρὲς μεταβολὲς σὲ ἔκταση καὶ ἐσωτερικὴ διάρθρωση τῶν σπιτιῶν ἦταν φυσικὸ νὰ γίνουν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν τριῶν αἰώνων ποὺ ἔζησε ἡ πόλη. Τὸ σπίτι 3 φαίνεται νὰ ἀπαρτίζεται ἀπὸ δύο σπίτια ποὺ ἐνώθηκαν. Τὸ σπίτι αὐτό, στὸ ὁποῖο πιθανὸν ἀνῆκαν ἀρχικὰ καὶ οἱ χώροι c καὶ d τοῦ σπιτιοῦ 1, ἔχει δύο αὐλὲς καὶ δύο εἰσόδους. Ἡ νότια εἴσοδος ὁδηγεῖ διὰ μέσου ἑνὸς στεγασμένου προαυλίου (α) στὴν περίστυλη αὐλὴ μὲ τὸ ψηφοθέτημα, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ὁποίας βρισκόταν ὁ ἀνδρῶν, προσιτὸς ἀπὸ τὴ δυτικὴ στοά. Ἀπὸ τὴν αὐλὴ ἕνας ὑπόγειος ἀγωγὸς ἀπομάχρυνε τὰ νερά τῆς βροχῆς στὸν ὕδραγωγὸ ποὺ χωρίζει τὸ σπίτι 3 ἀπὸ τὸ 4.

Ἰχνη ἐσωτερικῶν διαιρέσεων ἀπὸ μιὰ παλαιότερη φάση, πρὶν ἀπὸ τὸ 167 π.Χ., διαπιστώθηκαν στὴν ἀνατολικὴ στοά καὶ στὸν ἀνδρῶνα τοῦ σπιτιοῦ 3. Μετὰ τὸ 167 πιθανότατα, τὸ βορειότερο σπίτι ποὺ εἶχε ξεχωριστὴ εἴσοδο ἀπὸ τὸ δρόμο 7 ἐνώθηκε μὲ τὸ νοτιότερο μὲ μιὰ θύρα ποὺ ἀνοίχτηκε στὴ βόρεια στοά. Στὸ βόρειο σπίτι ἕνας στεγασμένος χώρος (d) μὲ μιὰ προστάδα μὲ κίονα στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ, ὁδηγεῖ στὴν ὑπαίθρια αὐλὴ K ποὺ εἶναι λαξευμένη στὸ βράχο καὶ ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὴν περίστυλη αὐλὴ. Βορειότερα εἶναι χτισμένα στὸ βράχο, σὲ βαθμιδωτὰ ἐπίπεδα, ὀρθογώνιοι χώροι e, f, g, i, ποὺ ἐπικοινωνοῦν μετὰξὺ τους μὲ θύρα. Στὸ μέσον ἕνας στενόμετρος χώρος h, πλάτους 1.40 μ., θὰ χρησίμευε ὡς κλιμακοστάσιο γιὰ τὴ στήριξη ξύλινης κλίμακας ποὺ ὁδηγοῦσε στὸ ὑπερῶον τοῦ σπιτιοῦ ποὺ περιοριζόταν, ὅπως φαίνεται, στὴ βόρεια πτέρυγα τοῦ σπιτιοῦ, ὅπως καὶ τὸ σπίτι 1 (b, c, d, ff). Παρόμοια λίθινη κατασκευὴ κλίμακας ἀπαντᾷ καὶ στὸ γειτονικὸ σπίτι 4 ποὺ ἀνασκάφηκε δοκιμαστικά. Τὸ ἰσόγειο τοῦ δωματίου f θὰ χρησίμευε στὸν 1ο π.Χ. αἰῶνα ὡς οἶκος, ὅπως μπορούμε νὰ συμπεράνομε ἀπὸ τὴν ἐστία καὶ τὸ πιθάρι ποὺ βρέθηκαν στὶς ἀνώτερες ἐπιχώσεις.

Στὸ σπίτι 5 ἡ ἀνασκαφὴ ἔφτασε ὡς τὸ δάπεδο τοῦ τέλους τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνα, ὅταν οἱ ἔνοικοι του τὸ ἐγκατέλειψαν γιὰ νὰ συνοικιστοῦν στὴ Νικόπολη, ποὺ ἔδρυσε ὁ Ὀκτάβιος μετὰ τὴ νίκη κατὰ τοῦ Ἀντωνίου στὴ ναυμαχία κοντὰ

1. Παρόμοιοι ἀποχετευτικοὶ ἀγωγοὶ (Alley), πλάτους 1.40 μ., διακοῦν σὲ δύο τίς ὀρθογώνιες νησίδες στὴν "Ολυμπο, D. ROBINSON, ὁ.π. 33 καὶ 37. Τὸ ἀρχαῖο ὄνομα τῶν ὕδραγωγῶν αὐτῶν δὲν εἶναι γνωστό. Στὰ παραδοσιακὰ χωριὰ τῆς Ἡπείρου, ὅπως στὸ Ζαγόρι, ὅμοιες ἀποχετεύσεις ὀνομάζονται «στενούρα».

στό "Ακτιο (31 π.Χ.). Έχει διαστάσεις  $16 \times 14.50$  μ. με την είσοδο από τη δυτική πλευρά, από το δρόμο 6. Αποτελείται από μια εύρύχωρη κεντρική αὐλή c,  $5.80 \times 6.40$  μ., γύρω από την οποία είναι διαταγμένοι οχτώ χώροι που βλέπουν στην αὐλή: ο στεγασμένος χώρος a που επικοινωνεί με τὸν b (=άνδρων;) καὶ i, οἱ i καὶ h πιθανὸν διαιτητήριον ἢ οἶκος, ὁ g = λουτρῶν, με δάπεδο στρωμένο παλαιότερα με κοινὸ ψηφοθέτημα καὶ στὴν τελευταία φάση με ψημένα τοῦβλα καὶ με μιὰ πήλινη λεκάνη τοῦ καθιστοῦ τύπου, ὁ f πιθανὸν ἀποθήκη, ὁ e μαγειρεῖον (ὀπτάνιον) ὁ d πιθανὸν πιθεῶν. Στὸ μέσο τῆς αὐλῆς βρέθηκαν μεγάλη ἐστία ( $1.80 \times 2$  μ.) κατασκευασμένη με ψημένα τοῦβλα καὶ στὸ ΝΑ ἄκρο ἓνας μικρὸς ἱπνὸς γιὰ τὴν παρασκευὴ τροφῆς, ἀπόδειξη ὅτι στοὺς τελευταίους χρόνους τῆς λειτουργίας τοῦ σπιτιοῦ ἡ αὐλή εἶχε στεγαστεῖ γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ κατοικία, πού ἦταν προσεγγιστικὰ ἀπὸ μιὰ εἴσοδο πού ἀνοίχτηκε στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ σπιτιοῦ, ὅπου ὁ ὑδραγωγός. Παρόμοιες μεταβολές στὴν τελευταία φάση διαπιστώσαμε καὶ στὸ σπίτι 3, με τὴν κατασκευὴ δύο εἰσόδων στὴν ἀνατολικὴ ἐξωτερικὴ πλευρὰ, ἀφοῦ ὅμως ἀχρηστεύτηκε ὁ ὑδραγωγός.

Μία τομὴ στὸ χῶρο e τοῦ σπιτιοῦ 5 ἔφτασε ὡς τὸ στερεὸ (κοκκινόχρωμα) σὲ βάθος 2 μέτρων, ὅπου βρέθηκαν μελανόβαφα ὄστρακα τοῦ 4ου - 5ου π.Χ. αἰώνα, μαζί με ὄστρακα τῆς τοπικῆς χειροποίητης κεραμεικῆς τύπου II.

Στὸ δάπεδο τοῦ σπιτιοῦ βρέθηκαν ὅσα ἀντικείμενα ἐγκατέλειψαν οἱ ἐνοικοὶ πού συνοικίστηκαν στὴ Νικόπολη, πιθάκια, ἀμφορεῖς, μαρμαρίνες βάσεις γιὰ τράπεζες, οἰκιακὰ σκεύη, ἰδίως πιατικὰ τοῦ 1ου π.Χ. αἰώνα, λίθινα παίδια παραθυριῶν, ἐπίκρανο παραστάδων, νομίσματα. Συνολικὰ βρέθηκαν 312 νομίσματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 21 ἀσημένια, τὰ περισσότερα στὸ σπίτι 3, πού χρονολογῶνται ἀπὸ τὸν 4ο ὡς τὸν 1ο π.Χ. αἰώνα καὶ μᾶς δίνουν μιὰ εἰκόνα γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ καὶ τὶς ἐμπορικὲς σχέσεις τῆς Κασσώπης.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν μερικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ σπίτι 3, ὅπως τὸ πήλινο εἰδῶλιο ἐνθρονῆς Ἀφροδίτης. Ἡ θεὰ φορεῖ ψηλὸ πόλο καὶ κρατεῖ στὸ ἀριστερὸ τῆς χερὶ περιστέρι (πίν. 82β). Εἶναι ἡ κυριότερη θεότητα τῆς Κασσώπης πού παριστάνεται στὰ ἀρχαιότερα νομίσματα τῶν Κασσωπαίων<sup>1</sup>. Ἐνα ὄστρακο καὶ τὸ μικρὸ χάλκινο κεφάλι πολεμιστῆ με κράνος εἶναι τῶν ὑστερογεωμετρικῶν χρόνων (πίν. 82γ). Ἡ εὐθεία ἀπόληξη τοῦ λαιμοῦ δείχνει ὅτι τὸ χάλκινο κεφάλι ἦταν ἐνθετο σὲ κάποια βάση ἢ σὲ εἰδῶλιο ἀπὸ ἄλλη ὕλη. Ἡ παρουσία τῶν εὐρημάτων αὐτῶν, πού προέρχονται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴ νότια Ἑλλάδα (Ἡλεῖα;) ἐξηγεῖται, ἂν λάβομε ὑπόψη ὅτι στὰ χρόνια αὐτὰ οἱ Ἡλεῖοι ἐγκατέστησαν στὴν Κασσωπαία τέσσερις ἀποικίες (Δημοσθ. VII. 32)<sup>2</sup>.

1. P. R. FRANK, Die antiken Münzen von Epirus (1961) 52 κέ. (ὁμάδα I καὶ II) πίν. 5 - 6.

2. Γιὰ τὴν ἐγκατάσταση Ἡλείων ἀποίκων στὸν 8ο π.Χ. αἰ., N.G.L. HAMMOND, Epirus (1967) 427, 481, 498, S. DAKARIS, Cassopaia and the Elean Colonies (1971) 32 κέ., 134 κέ., AE 1959 (1964) 126 κέ.

Ἀποτέλεσε μεγάλη ἐκπληξὴ τέλος ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Καταγωγίου στὶς βαθύτερες ἐπιχώσεις του<sup>1</sup>. Στὴ βορειοανατολική πλευρὰ ἀποκαλύφθηκαν σὲ βάθος ἐνὸς μέτρου ἀπὸ τὸ δάπεδο λείψανα ἀπὸ ἓνα ἀρχαιότερο οἰκοδόμημα, μὲ δωμάτια τοποθετημένα σὲ ὀρθή γωνία (εἰκ. 1). Στὰ δωμάτια δ καὶ ε βρέθηκε τὸ δάπεδο τοῦ ἀρχαιότερου κτιρίου, ψηφοθετημένο μὲ μικρὰ λιθάραια, στὸ ζ βρέθηκαν λείψανα τοίχων καὶ χτιστὸς ἀγωγὸς ποὺ ἀποχέττει τὰ νερὰ ἀπὸ μιὰ αὐλὴ (;) ἔξω ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα στὸ δρόμο 6, στὸ η λείψανα τοίχων (πίν. 82α). Μὲ βάση τὰ εὐρήματα ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο, ἡ κατασκευὴ του ἀνάγεται στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. Εἶναι πρόωρο ἀκόμη νὰ κρίνομε ἂν πρόκειται γιὰ ἰδιωτικὸ σπίτι ἢ δημόσιο οἰκοδόμημα, γιὰ ἓνα ἀρχαιότερο Καταγωγίον. Τὴν ἄποψη αὕτῃ κάνουν πιθανὴ ἡ γειτονιάς του μὲ τὴν πολιτικὴ Ἀγορά. Στὴν κατασκευὴ τοῦ νεώτερου Καταγωγίου, ποὺ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ἐπομένως στὸν 3ο π.Χ. αἰῶνα, θὰ ὀφείλεται ἡ διάνοιξη τῆς πλακόστρωτης διόδου βόρεια τοῦ Καταγωγίου ποὺ προκάλεσε καὶ τὴ μετάρθεση τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τῶν σπιτιῶν 1 καὶ 2.

ΣΩΤ. ΔΑΚΑΡΗΣ

1. Γιὰ τὶς παλαιότερες ἀνασκαφὲς τοῦ Καταγωγίου ΠΑΕ 1952, 331 κέ., 1953, 164 κέ., 1954, 201 κέ., Ε.Α.Α. suppl. 1970, 385 - 390.



#### 14. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΦΥΡΑΣ

(Πίν. 83 - 84)

Ἡ ἀνασκαφή στὴν προϊστορικὴ ἀκρόπολη τῆς Ἐφύρας συνεχίστηκε γιὰ πέμπτη περίοδο ἀπὸ τὸν ὑπογραφόμενον, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ μὲ τὴ συνεργασία τῶν ἀρχαιολόγων Δρ. Λίτσας Κοντορλή - Παπαδοπούλου, Φωτεινῆς Κωστῆ - Λάγγαρη καὶ ὁμάδας φοιτητῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων. Ἡ ἀνασκαφή χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ τὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων.

Στὸ χῶρο τῶν προϊστορικῶν τύμβων ἐρευνήθηκε ἔκταση  $14.20 \times 10.60$  μ. ἀνατολικά τῶν τετραγώνων XV - XVI ποὺ εἶχαν ἀνασκαφεῖ πέρυσι. Ἡ ὑπόθεσή μας, ποὺ εἶχε ἐκφρασθεῖ κατὰ τὴν περυσινὴ περίοδο (βλ. Ἔργον 1978, 35 - 36), ὅτι ἡ κυκλωτέρης τοποθέτηση ἀκανόνιστων λίθων ἀνατολικά τῶν τετραγώνων XV - XVI ἴσως ἀποτελοῦσε τμῆμα περιβόλου δεύτερου ταφικοῦ τύμβου, ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴ φετινὴ ἔρευνα.

Ὁ δεῦτερος αὐτὸς τύμβος (πίν. 83α-β) βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 14.10 μ. Ν ἀπὸ τὸν τύμβο Α ποὺ εἶχε ἐρευνηθεῖ τὸ 1975 - 76 (πίν. 84α). Σῶζεται μόνο τὸ νοτιοδυτικὸ τμῆμα τοῦ περιβόλου του, μήκους 7 μ., ὕψους 0.20 - 0.33 μ. καὶ πλάτους 1.25 μ. (πίν. 84β). Ὅπως καὶ στὸν τύμβο Α, χρησιμοποιήθηκαν μεγάλες ἀκανόνιστες πέτρες γιὰ τὸ χτίσιμο τῶν δύο τοιχωμάτων τοῦ περιβόλου καὶ ὁ ἐνδιάμεσος χῶρος εἶχε γεμιστεῖ μὲ μικρότερες πέτρες. Ἡ ἐξωτερικὴ διάμετρος τοῦ τύμβου εἶναι 8.55 μ. Διαπιστώθηκε ἐπίσης ὅτι ἡ ἀδιατάρακτη καὶ ἀκέραιστη ταφὴ ἐνηλίκου τῆς περυσινῆς ἀνασκαφῆς ἀνήκει ἀσφαλῶς στὸν τύμβο Β. Ἔτσι ὁ ἀριθμὸς τῶν ταφῶν ποὺ ἔχουν ὡς τώρα βρεθεῖ στοὺς δύο ταφικοὺς τύμβους ἀνέρχεται συνολικά σὲ ἑξί (6).

Ἡ ἐπίχωση εἶναι σχετικὰ μικρὴ (0.10 - 0.34 μ.), λόγῳ τῆς κατωφέρειας τοῦ ἐδάφους. Ἀπὸ αὐτὴν προέρχονται ἄφθονα ὕστρακα ἐγγῶρια χειροποίητης κεραμεικῆς ἀδιακόσμητα ἢ μὲ ἐμπέστα διακοσμητικὰ θέματα ἢ μὲ πλαστικὴ διακόσμηση ἀλύσεων, καθὼς καὶ ὕστρακα ἀγγείων τῶν ἱστορικῶν χρόνων (κυρίως ἀπὸ ὀξυπύθμενους ἀμφορεῖς). Ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ὅμως ἡ ἀνεύρεση ἀρκετῶν ὀστράκων (βάσεων καὶ στελεχῶν) ὑψίποδων μυκηναϊκῶν κυλίκων, ποὺ βεβαιώνουν τὴν κατοίκηση τῆς ἀκρόπολης καὶ γενικότερα τῆς περιοχῆς στὰ ὕστερα μυκηναϊκὰ χρόνια.

Ἀλλὰ ἐνδιαφέροντα εὐρήματα εἶναι σιδερένιο μονόστομο μαχαίριδιο, μολύ-

βδῖνα ἐλάσματα, λίθινοι τριπτῆρες καὶ ἀκόνια καὶ πήλινα σφαιρικά καὶ ἀμφικωνικά σφονδύλια.

Ἡ ἔρευνα τοῦ χώρου τῆς προϊστορικῆς ἀκρόπολης πρέπει νὰ συνεχιστεῖ μελλοντικά γιὰ τὴν πιθανὴ ἀνέυρεση καὶ ἄλλων ταφικῶν τύμβων, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν καλύπτερη γνώση τῆς προϊστορικῆς Ἡπείρου.

ΘΑΝΑΣΗΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

# 15. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ ΜΥΤΙΚΑ

(Παρένθ. πίν. Ε' και πίν. 85 - 89)

Συνεχίσθηκε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1979 ἡ ἀνασκαφὴ τῆς γνωστῆς μὲ τὸ ὄνομα Ἀγία Σοφία παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ποὺ σώζεται δύο περίπου χιλιόμετρα ἀνατολικά τοῦ Μύτικα Ἀκαρνανίας, κοντὰ στὴν ἡμιτελὴ ἐθνικὴ ὁδὸ Μύτικα - Ἀστακοῦ (εἰκ. 1). Κατὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφικὴ περίοδο εἶχαν ἐρευνηθεῖ τὸ κεντρικὸ καὶ τὸ βόρειο κλίτος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τους, καὶ μεγάλο μέρος τοῦ νότιου κλίτους<sup>1</sup>. Τὸ 1979 ἀποκαλύφθηκαν τὸ πρεσβυτέριο (εἰκ. 2, πίν. 85α), τὸ νότιο κλίτος καὶ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ βορείου<sup>2</sup>.

Τὸ δάπεδο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἶναι ὑπερυψωμένο κατὰ 0.105 μ. ἐν σχέσει πρὸς τὸ πρεσβυτέριο· τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς καταλαμβάνει ἡμικυκλικὸ σύνθρονο μὲ δύο βαθμίδες, ποὺ ἔχουν ὕψος ἢ καθεμιά 0.245 μ.

Σὲ ἀπόσταση 0.56 μ. ἀπὸ τὴ χορδὴ τῆς ἀψίδας βρέθηκε ἡμικατεστραμμένη ἢ βάση κτιστῆς ἀγίας τραπέζης, διαστάσεων  $1.07 \times 1.73$  μ., ποὺ σώζεται σὲ ὕψος 0.06 μ. (πίν. 85β). Εἶναι πλίνθινη, μὲ ἐπένδυση σχιστολιθινῶν καὶ μαρμαρίνων πλακῶν. Στὸ μέσο τῆς περίπου ἀνοίγεται σκάμμα διαμέτρου 0.29 μ. καὶ βάθους 0.30 μ., προφανῶς τὸ ἐγκαίνιο.

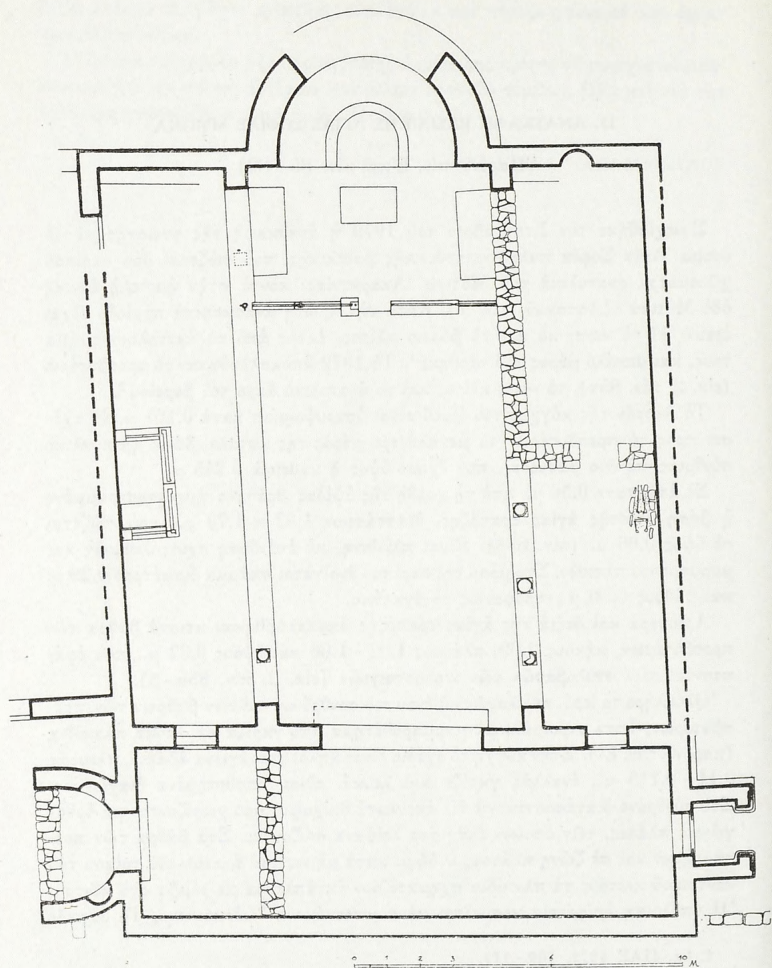
Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς ἀγίας τραπέζης ἀποκαλύφθηκαν κτιστὰ βάρθρα τῶν πρεσβυτέρων, μήκους 2.69, πλάτους 1.02 - 1.06 καὶ ὕψους 0.32 μ., ποὺ ἐφάπτονται τῶν στυλοβατῶν τῶν κιονοστοιχιῶν (εἰκ. 2, πίν. 85α - β).

Ὁλόκληρο τὸ ἱερό, περιλαμβανομένου τοῦ συνθρόνου καὶ τῶν βάρθρων τῶν πρεσβυτέρων, ἦταν στρωμένο μὲ μαρμαροθέτημα ἀπὸ γκριζὰ καὶ λευκὰ πλακίδια (παρένθ. πίν. Ε'). Στὴν κόγχη τὸ σχέδιο εἶναι ἀπλό: τετράγωνα ἀβάκια, πλευρῶς 0.11 - 0.115 μ., ἐναλλὰξ γκριζὰ καὶ λευκὰ, εἶναι τοποθετημένα διαγωνίως. Στὸ σύνθρονο διατάσσονται σὲ ἑξὶ ἀκτινωτὰ διάχωρα, ποὺ χωρίζονται μὲ ὀρθογώνιες πλάκες, τῶν ὁποίων ἐλάχιστα λείψανα σώζονται. Στὰ βάρθρα τῶν πρεσβυτέρων καὶ σὲ ζώνη πλάτους 0.54 μ. κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τὰ πλακίδια σχηματίζουν ὀκτάπλευρα μὲ ρόμβο στὸ κέντρο. Ἡ ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια κοσμεῖται μὲ συμπλεκόμενα δωδεκάγωνα. Τὸ δάπεδο

1. Βλ. ΠΑΕ 1972, 109 - 113.

2. Πολύτιμη βοήθεια προσέφεραν στὴν ἀνασκαφὴ ὁ ἐπιμελητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Γεώργιος Γούναρης καὶ ἡ βοηθὸς κ. Μαρία Καμπούρη - Βαμβοῦκου. Ἐλαβε ἐπίσης μέρος ἡ φοιτήτρια τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ ἰδίου Πανεπιστημίου δ. Αἰκ. Τρανταλίδου. Τὰ σχέδια ὑφείλονται στὸν ἀρχιτέκτονα κ. Πλούταρχο Θεοχαρίδη.





Εἰκ. 1. Κάτοψη τῆς βασιλικῆς Ἀγίας Σοφίας Μύτικα.

σώζεται καλύτερα στο σύνθηρο και κοντά στο νότιο βάθρο. Πολλά από τὰ λευκά πλακίδια φέρουν χαραγές, πού φανερώνουν ὅτι κατασκευάσθηκαν ἀπὸ spolia.

Οἱ τοῖχοι τῆς ἀψίδας καὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ κεντρικοῦ κλίτους διασώζονται στὸ κατώτερο τμήμα τους ἐπένδυση, ὅπου ἐναλλάσσονται ἀνισομεγέθεις λευκὲς μαρμάρινες πλάκες καὶ γκριζὲς χριστόπλakes, στερεωμένες μὲ καρφιά. Μερικὲς ἀπὸ τὶς μαρμάρινες πλάκες ἔχουν ξαναχρησιμοποιηθεῖ: Μία διασώζει στὴν ὁρατὴ πλευρὰ τῆς χαραγῆς, ἄλλη φυτικὸ διάκοσμο σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο, μὲ βάθος ἄδρὰ δουλεμένο γιὰ τὴν πρόσφυση κηρομαστίχης (πίν. 86α). 'Ανάμεσα στὶς πλάκες εἶναι πακτωμένες σὲ ὕψος 0.60 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο — δηλ. στὸ ὕψος τοῦ συνθρόνου — ζεύξεις ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο, πάχους 0.02 μ. 'Ανάλογη ἐπένδυση φέρουν οἱ κάθετες ἐπιφάνειες τῶν βαθμίδων τοῦ συνθρόνου. Στὰ πλάγια κλίτη καὶ τὸ νάρθηκα οἱ τοῖχοι δὲν ἔφεραν ἐπένδυση, ἀλλὰ ἦταν σκεπασμένοι μὲ κονίαμα. Στὸ νότιο κλίτος καὶ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ βορείου βρέθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιῶν μὲ ἔγχνη κόκκινου καὶ κίτρινου χρώματος.

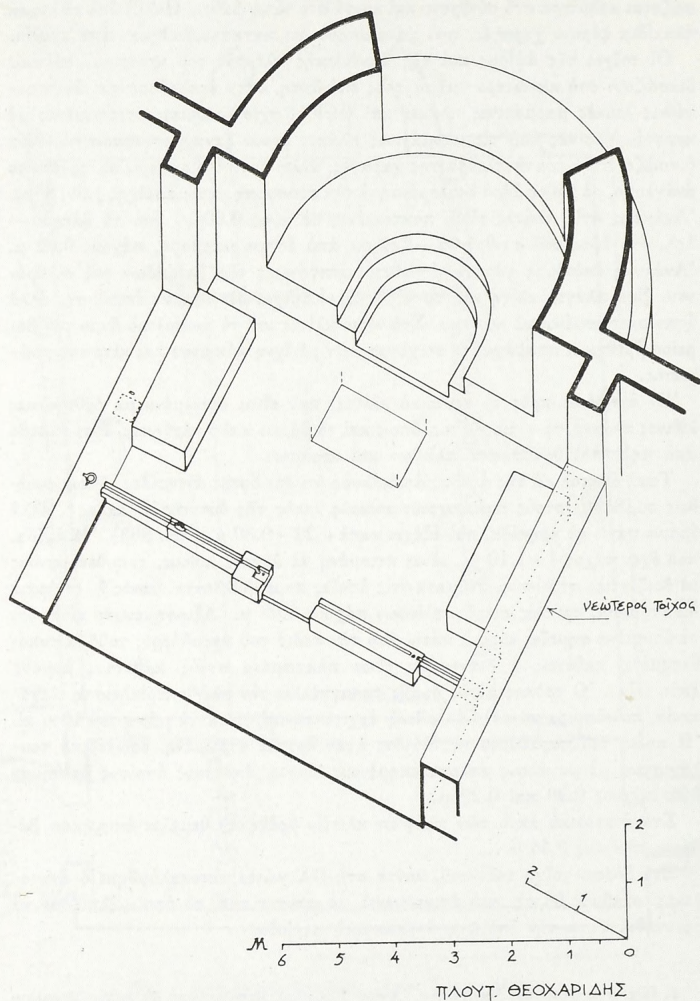
'Εν ἀντιθέσει πρὸς τὸ κεντρικὸ κλίτος, πού εἶναι στρωμένο μὲ ὀρθογώνιες λίθινες πλάκες, τὸ νότιο κλίτος, ὅπως καὶ τὸ βόρειο καὶ ὁ νάρθηκας, ἔχει δάπεδο ἀπὸ πηλὸ καὶ θραύσματα πλίνθων καὶ κεράμων.

Τομὴ ἀνατολικὰ τῆς ἀψίδας ἀπεκάλυψε ὅτι δὲν ἔφερε ἀντηρίδες, ὅπως συνήθως συμβαίνει στοὺς παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς τῆς δυτικῆς Ἑλλάδας<sup>1</sup>, ἀλλὰ ἔβαινε πάνω σὲ κρηπίδα, πού ἔξεχει κατὰ 0.22 - 0.30 μ. (πίν. 86β). Ἡ ἀψίδα, πού ἔχει πάχος 1 - 1.10 μ., εἶναι κτισμένη μὲ ἀργοὺς λίθους, τοποθετημένους σὲ ὀριζόντιες στρώσεις, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες καρεμβάλλονται μονὲς ἢ, σὲ ἀραιὰ διαστήματα, τριπλὲς σειρὲς πλίνθων πάχους 0.03 μ. 'Αξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι σὲ ὀρισμένα σημεῖα, κυρίως κάτω ἀπὸ τὴν ποδιά τοῦ παραθύρου, τοῦβλα τοποθετημένα καθέτως ἢ διαγωνίως εἶναι πακτωμένα στοὺς κάθετους ἀρμούς (πίν. 87α). Ὁ τρόπος αὐτὸς δομῆς προαγγέλλει τὴν πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, πού ἐπικρατεῖ στὴν ἐλλαδικὴ ἀρχιτεκτονικὴ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰ. Ἡ ποδιά τοῦ παραθύρου τῆς ἀψίδας ἦταν ἀρχικὰ στρωμένη, ἐσωτερικὰ τουλάχιστον, μὲ μεγάλους καλοπελεκημένους λίθους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους βρέθηκαν δύο, πάχους 0.20 καὶ 0.29 μ.

Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῶν πλαγιῶν κλιτῶν βρέθηκαν θεμέλια ἐπιμήκων βάθρων, πλάτους 0.44 μ.

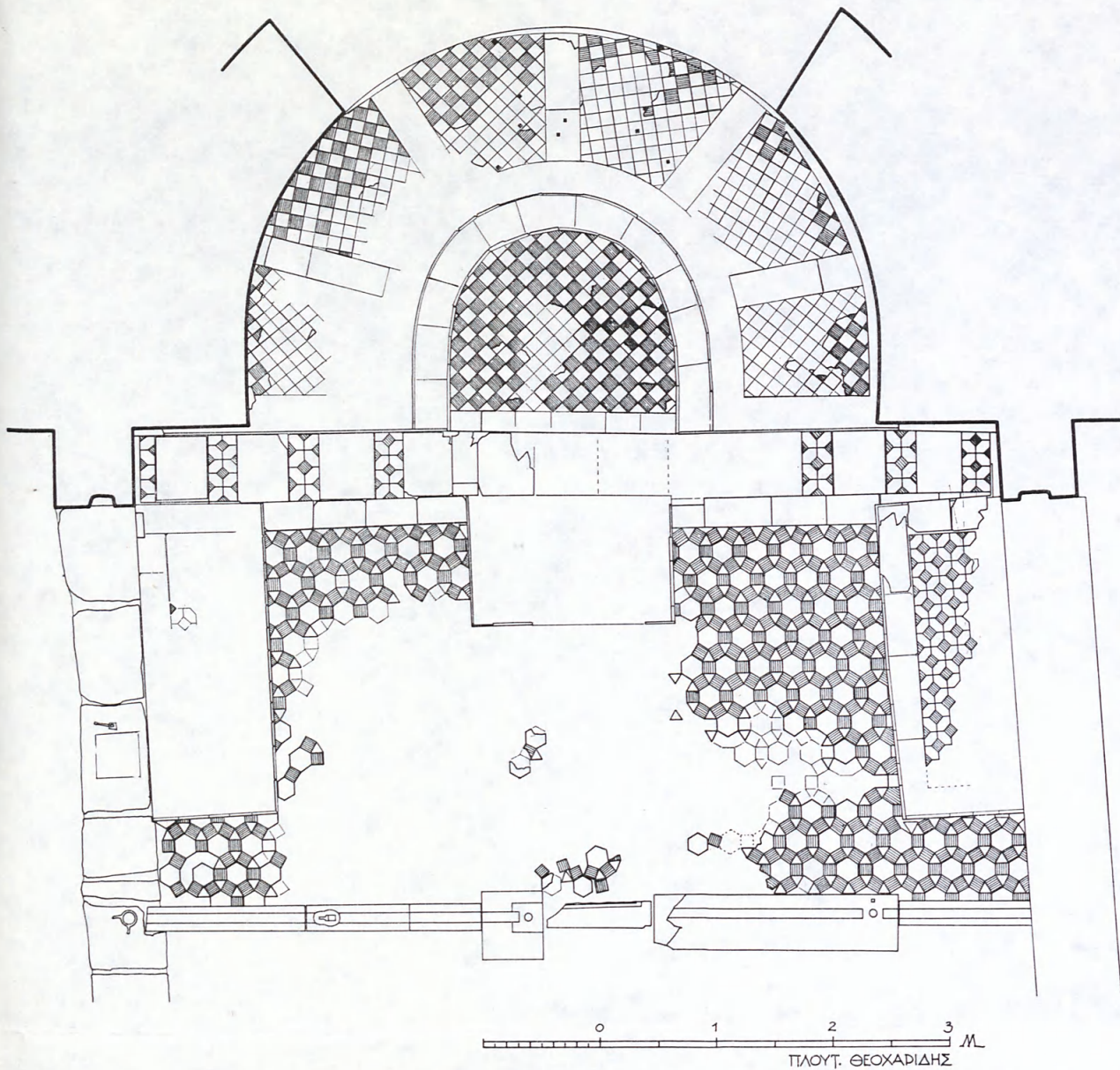
Στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ, κοντὰ στὴ ΒΑ γωνία, ἀποκαλύφθηκε ὁ ἀνατολικὸς σταθμὸς θύρας, πού ἐπικοινωνεῖ μὲ πρόσκτισμα, τὸ ὁποῖο ἐλπίζομε νὰ ἐρευνηθεῖ κατὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

1. Π.χ. στὶς βασιλικὲς Ναυπάκτου, 'Αγίου Γεωργίου Μεσολογγίου, Φοινικῆς Μεσολογγίου, Μάστρου, Δρυμοῦ Βονιτοῆς (κοντὰ στὸν ἐνοριακὸ ναὸ), Κεφάλου, Νικοπόλεως Α, Β, Γ, Δ καὶ Ε, Παρχμυθῆς, Παλιοκκλησιῶ Φωτικῆς καὶ Λαχανοκάστρου.



Εικ. 2. Ἰσομετρικὴ ἀπεικόνιση τοῦ πρεσβυτερίου.





Τὸ μαρμαροθέτημα τοῦ πρεσβυτερίου.

λῶς μὲ ἀνίσου ὕψους γράμματα, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὸν κύκλο, οἱ λέξεις νεῶ ἐποίησεν. Στὸ πᾶρισο ἐπίθημα θὰ ἦταν πιθανότατα γραμμένο τὸ ὄνομα τοῦ κτήτορα τοῦ ναοῦ.

Ἀκουμπισμένος στὸ δάπεδο τοῦ πρεσβυτερίου, κοντὰ στὸ νότιο ἔδρανο, βρέθηκε ἕνας λίθινος ἀμφικιονίσκος παραθύρου διαστ.  $0.665 \times 0.40 \times 0.19$  μ., δουλεμένος ἀδρὰ μὲ βελόνι (εἰκ. 3β). Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε ἄφθονα θραύσματα διατρήτων μαρμαρίνων θωρακίων μὲ γεωμετρικὸ καὶ φυτικὸ διάκοσμο, ποὺ προέρχονται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου, τοῦ ὁποίου ὁ στυλοβάτης εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1972 (πίν. 89α-β).

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

## 16. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ

(Πίν. 90 - 95)

Οι έργασίες<sup>1</sup> στο ιερό του Μαλεάτα 'Απόλλωνος στην 'Επίδαυρο απέβλεψαν εφέτος: α) στην περαιτέρω έρευνα των τομέων γύρω από τον αρχαίο βωμό και β) στη συντήρηση των μνημείων που οι παλιότερες και οι πρόσφατες ανασκαφές έχουν αποκαλύψει στο χώρο.

Α. Γύρω από το βωμό εξαντλήθηκαν οι τομεῖς Π 15 και Ρ 16, στους οποίους ή επίχωση προς τὸ βόρειο μέρος διαπιστώθηκε ὅτι ξεπερνοῦσε τὰ 5 μ. (πίν. 90α). 'Ιδιαίτερα λεπτομερῆς ἔγινε ἡ έρευνα στο δυτ. μέρος τοῦ τομέα Π 15, ὅπου ἐπιβεβαιώθηκε ἡ διαδοχὴ τῆς μυκηναϊκῆς καὶ πρώιμης ἑλληνικῆς ἐπιχώσεως τοῦ βωμοῦ καὶ τῆς μεταγενέστερης διαμορφώσεως τοῦ ἀναλήμματος καὶ τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ (πίν. 90β). 'Η ἀνασκαφὴ ἀπέβλεψε κατόπιν στὴ μελέτῃ τοῦ τομέα Ξ 14, ποὺ καλύπτει τὸ χῶρο μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ τέρματος τοῦ βωμοῦ καὶ τοῦ μικροῦ πώρινου κτίσματος Ο - Ξ 13, ποὺ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Καββαδία δὲν ἐρμήνευσε. 'Ηδὴ ἐφέτος ἀποκαλύφθηκε τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς χαρακτηριστικῆς ἐπιχώσεως τοῦ βωμοῦ μὲ τὶς πολλὰς μικρὰς πέτρες στὴν ἐπιφάνειά του καθὼς καὶ τὸ κανονικὸ λάξευμα θεμελιώσεως τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ πώρινου κτίσματος, ποὺ στο σημεῖο αὐτὸ ἔχει διαλυθεῖ ὀλοκληρωτικὰ.

Τὰ κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτὴ ἦταν ἀνάλογα μὲ τὰ εὐρήματα τῶν προηγουμένων ἐτῶν. 'Εκτὸς ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ὕστρακα ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ (πίν. 91α, 92α), τὴ μυκηναϊκὴ (πίν. 91β, 92β), τὴν κορινθιακὴ καὶ τὴ μεταγενέστερη ἑλληνικὴ περίοδο, ἀξιοσημείωτα εἶναι τὰ τεμάχια πηλίνων κεραμώσεων καὶ εἰδωλίων ἢ πλακιδίων, καθὼς καὶ τὰ χάλκινα ἐργαλεῖα ἢ ὅπλα (πίν. 92γ) καὶ ἐλάσματα.

Στὴν προστασία καὶ τὴν ἐποπτικότητά τοῦ ἀρχαίου βωμοῦ ἀπέβλεψε μιὰ ἄλλη ἐργασία στο χῶρο. 'Ενα ἀθέατο λίθινο ὑποστήριγμα κατασκευάσθηκε στο ἀπότομο πρανὲς κάτω ἀπὸ τὸ θεμέλιο τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀναλήμματος γιὰ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν κατολίσθησή του, ἐνῶ μιὰ ξερολιθιά ὕψους 50 περ. ἐκ. ὑψώθηκε πάνω ἀπὸ τὸ ἴδιο θεμέλιο 20 ἐκ. ἐσωτερικότερα (πίν. 93α - β). 'Αποκαθιστώντας μερικῶς τὴν εἰκόνα τοῦ μυκηναϊκοῦ βωμοῦ, ἡ δευτέρη αὐτῇ ξερολι-

1. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς χρηματοδοτήθηκαν κατὰ τὸ ἥμισυ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο 'Αθηνῶν.



θιὰ θὰ ἐμποδίσει τὴν ὀρμητικὴ ροὴ τοῦ νεροῦ τῆς βροχῆς πάνω ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο τοῖχο.

**Β.** Γιὰ τὴν οἰκονομία τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος ἄρχισε ἤδη νὰ συγκεντρώνει ἐπισκέπτες, κρίθηκε ἀναγκαῖα ἡ ἐναρξὴ παραλλήλων μὲ τὴν ἀνασκαφὴ ἐργασιῶν καθαρισμοῦ, συμπληρωματικῆς μελέτης καὶ συντηρήσεως τοῦ συμπλέγματος ρωμαϊκῶν κτηρίων στὰ ἀνατολικά τοῦ κλασικοῦ ἱεροῦ, ποὺ ὁ Καββαδίας<sup>1</sup> ἐρμήνευσε ὡς κατοικία τῶν ἱερέων τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, στηριζόμενος στὶς ἐπιγραφὰς ποὺ βρέθηκαν χαραγμένες στὶς παραστάδες εἰσόδου τοῦ οἰκοδομήματος καὶ ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ χωρὸ ὡς σκαναν ἱερέως. Ἐτεῖ ἐφέτος καθαρίστηκαν συστηματικὰ ἡ στοὰ τῆς εἰσόδου, ἡ «αὐλὴ» τοῦ συμπλέγματος καὶ τὰ δύο δωμάτια στὰ νότια καὶ τὰ βόρεια τῆς «αὐλῆς» (πίν. 94α - β). Ἦδη οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἔγιναν σχετικὰ μὲ τίς διάφορες φάσεις τοῦ οἰκοδομήματος καὶ τὰ σωζόμενα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς τελικῆς του μορφῆς ἀλλάζουν ἢ συμπληρώνουν τὸ σχέδιο τοῦ συμπλέγματος ποὺ ἔδωσε ὁ Καββαδίας<sup>2</sup>.

Ἡ σχετικὴ ὅμως συζήτηση καὶ τὸ νέο σχέδιο εἶναι προτιμότερο νὰ παρουσιαστοῦν μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ καθαρισμοῦ καὶ στοὺς ὑπόλοιπους χώρους. Ἐνδιαφέροντα νέα στοιχεῖα προέκυψαν: Στὴ στοὰ τῆς εἰσόδου, ὅπου τὸ φτιαγμένο ἀπὸ ψιλὴ σπασμένη πέτρα, σκεπασμένο μὲ κονίαμα δάπεδο σώθηκε κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του: στὴν «αὐλὴ» τοῦ κτηρίου, ὅπου διαπιστώθηκε ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ καταστραμμένο δάπεδο ὑπῆρχε ἐπίχωση μὲ ἀντικείμενα ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους τουλάχιστο χρόνους (χορινθιακὰ ὕστρακα, χαλκὰ ἐλάσματα κ.ἄ.). Στὰ ὑψηλότερα στρώματα βρέθηκαν ἐνδιαφέροντες λύχνοι τῶν ἐλληνιστικῶν (σὲ σχῆμα λαγοῦ) ἢ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων (ὅπως τὸ παράδειγμα τοῦ πίν. 95δ μὲ παράσταση ἀπὸ ἐρωτικὴ συνάντηση γυναικῆς καὶ ἵππου, ποὺ θυμίζει τὸ μυθιστόρημα τοῦ Λουκιανοῦ «Λούκιος ἢ Ὀνος»<sup>3</sup>) καθὼς καὶ τμήματα μαρμαρίνων εἰδωλίων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σημαντικότερος εἶναι ὁ Ἐρωτιδεὺς τοῦ πίν. 95α· τέλος στὸ δωμάτιο βορείως τῆς «αὐλῆς», ὅπου ἀποκαλύφθηκαν τὰ θεμέλια παλαιότερων κατασκευῶν μὲ προορισμὸ ἀνάλογο τῆς «σκανᾶς». Ἀπὸ τὴν ἔρευνα στοὺς ἀνωτέρω χώρους τῆς σκανᾶς προέρχονται ἀκόμη ἐνδιαφέροντα νομίσματα τῶν ἐλληνιστικῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων (πίν. 95β - γ). Ἐπίσης ἐδῶ καὶ στὸ χωρὸ ἔξω ἀπὸ τὸ κτήριο στὴν πλατεία τοῦ ἱεροῦ ταυτίσθηκαν καὶ ταχτοποιήθηκαν μετὰ τὸν καθαρισμὸ οἱ ἀναφερόμενες στὶς IG IV<sup>2</sup>, 1 ἐπιγραφὰς μὲ ἀριθμούς: 393, 400, 391, 174, 541, 532, 555 καὶ 556. Ἀκόμη βρέθηκαν 4 νέοι ἐνεπίγραφοι λίθοι: ὁ κορμὸς ἐνὸς περιρραντηρίου ὅπου σῴζεται ἡ λέξις ἀνέθε/κεν, τετράγωνος βωμὸς μὲ τὸ ὄνομα /ἰλων ἀπὸ τῆς στοὰ τῆς εἰσόδου, τετράγωνος βωμὸς τῆς Ἐννοῦς ἀπὸ τὸ χωρὸ τῆς «αὐλῆς» καὶ ἐντοιχισμένο

1. Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ (1900) 178.

2. IG IV<sup>2</sup>, 1 πίν. 3.

3. ΛΟΓΚ., Λούκιος ἢ Ὀνος 50, 618 κέ.

στὸ δωμάτιο νοτίως τῆς «αὐλῆς» τμῆμα βάθρου ἀναθήματος μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Bátων τ(. . .) Ἀπόλλωνι Ἀ(σκαπιῶι)* (πίν. 95ε)<sup>1</sup>.

Οἱ ἐργασίες ἀποκαταστάσεως περιορίσθηκαν στὸ χῶρο τῆς «αὐλῆς» καὶ τὴ στοὰ τῆς εἰσόδου. Στὸν πρῶτο μπῆχαν στὴ θέση τους οἱ πεσμένες παραστάδες (ἀπὸ πωρόλιθο σὲ δεύτερη χρήση) τῆς ΒΔ καὶ ΒΑ θύρας, καθὼς καὶ οἱ τετράγωνοι βωμοὶ τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ χώρου. Στὸ χῶρο τῆς εἰσόδου ἀποκαταστάθηκαν οἱ σωζόμενες ἀσβεστολιθινὲς πλάκες μὲ τὶς ὁποῖες ἦταν ἐπενδεδυμένοι οἱ τοῖχοι μέχρι τὸ ὕψος τῆς γενέσεως τῶν τόξων καὶ οἱ πεσμένοι πωρόλιθοι τοῦ ἀριστεροῦ τμήματος τῆς κόγχης τῆς κρήνης. Ἡ ἐπανατοποθέτησή τους ἔγινε μὲ βάση τὶς φωτογραφίες τῆς ἀνασκαφῆς Καββαδία ποὺ φυλάσσονται στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

B. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

1. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἡρακλεώτη γλύπτη Βάτωνα ποὺ ἐργάστηκε κυρίως στὴν Ἀττικὴ, βλ. προχ. ΕΑΑ II, 18 κέ.

## 17. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΗΛΙΔΟΣ

(Παρένθ. πίν. ΣΤ' και πίν. 96 - 99)

Ἡ ἀνασκαφή στὴν Ἥλιδα συνεχίσθηκε καὶ ἐφέτος (Αὐγούστο - Σεπτέμβριο) μὲ τὴν ἐποπτεία τοῦ ὑπογράφοντος. Συμμετεῖχε ἡ κ. Βερόνικα Μητσοπούλου - Λεὼν ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Αὐστριακοῦ Ἰνστιτούτου καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ κ. Dolly Sherrer.

Ἀπὸ ἐλληνικῆς πλευρᾶς ἔλαβε μέρος ἡ ἀρχαιολόγος δ. Ρόζα Προσκυνητοπούλου ἡ ὁποία ἀσχολήθηκε μὲ τὴν παρακολούθηση τῆς ἀνασκαφῆς καὶ παράλληλα μὲ τὴν τακτοποίηση καὶ καταγραφή τῶν εὐρημάτων. Τὴν ἄμεση ἐπιβλεψὴ καὶ εὐθύνη ὅλων τῶν ἐργασιῶν εἶχε ὁ ἐπιμελητὴς ἀρχαιοτήτων κ. Ἡλίας Ἀνδρέου, παλαιὸς συνεργάτης τῆς ἀνασκαφῆς.

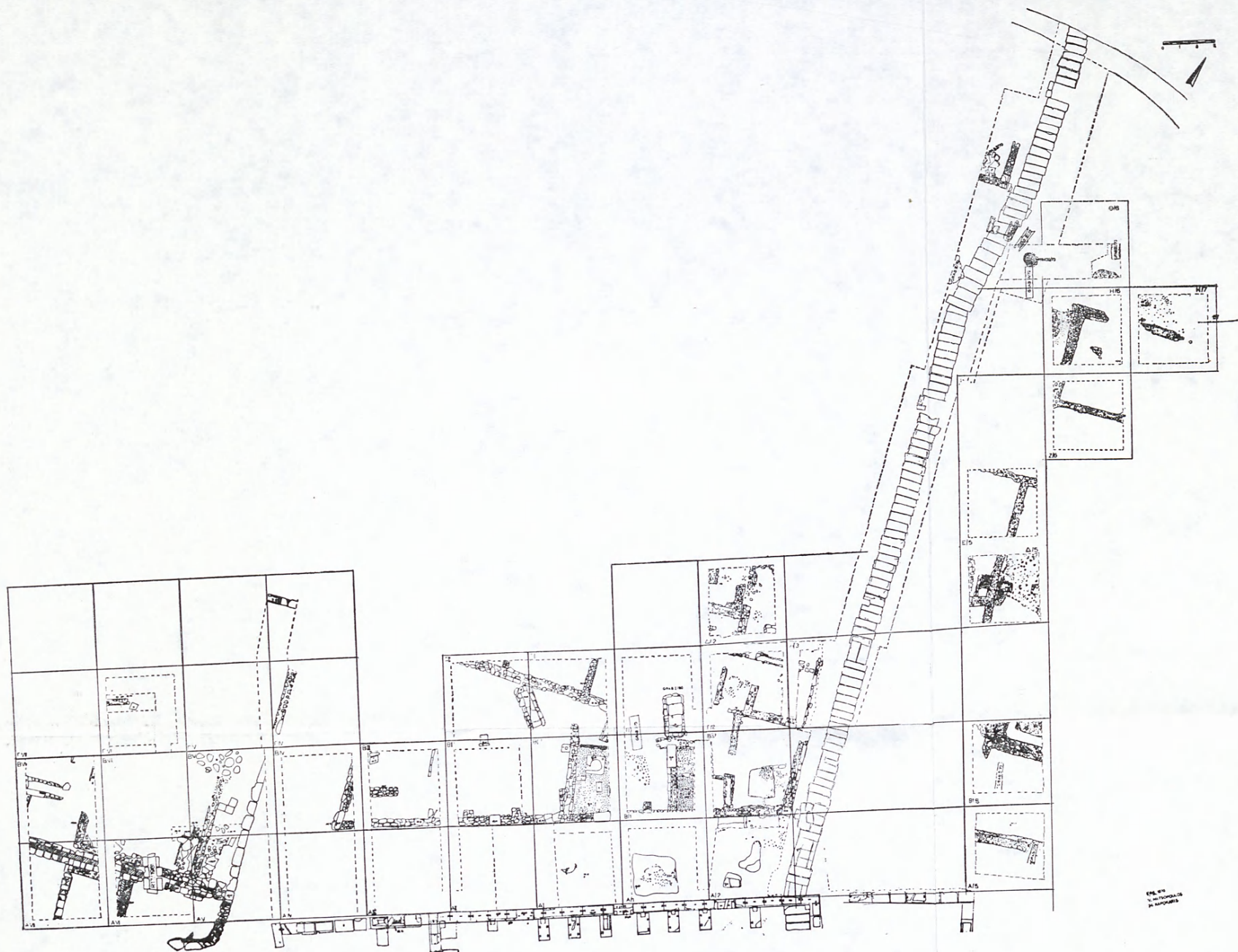
Ἐφέτος, παράλληλα μὲ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔγιναν ἐργασίες ταξινομήσεως τῶν παλαιῶν καὶ νέων εὐρημάτων στὶς καινούριες ἀποθῆκες ποὺ χτίστηκαν δίπλα στὸ παλαιὸ κτίριο. Στὸ ἰσόγειο τοποθετήθηκαν τὰ κινητὰ εὐρήματα (μαρμάρινα πῆλινα καὶ μεταλλικὰ) σὲ ράφια dexion ἐνῶ στὸν πάνω ὄροφο τακτοποιήθηκαν κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ τὰ κιβώτια μὲ τὰ ὅστρακα (πίν. 99γ). Παράλληλα, μετὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἀνοιχτοῦ χώρου γύρω ἀπὸ τὶς ἀποθῆκες, τακτοποιήθηκαν πολλὰ λίθινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ προέρχονται, τὰ περισσότερα, ἀπὸ τὶς σωστικὲς ἀνασκαφὲς στὴ διώρυγα τοῦ φράγματος τοῦ Πηνειοῦ (1966 - 1970).

Συνεχίσθηκε ἡ ἔρευνα στὸ χῶρο βόρεια τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου καὶ στὴ Νότια Στοά, ἐνῶ παράλληλα ἔγιναν ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ συντήρησης τῶν λίθινων κλιμάκων ἀνάδου τοῦ κοίλου ποὺ ἀντιστοιχοῦν στοὺς ἐξὶ χαλκικοστρωτους διαδρόμους.

### Χῶρος Θεάτρου

1) Κ ο ῖ λ ο : Ἀποκαλύφθηκαν σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοὺς ὁ 4ος καὶ 5ος χαλκικοστρωτος διάδρομος στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ κοίλου οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τμηματικά. Οἱ δύο αὐτοὶ διάδρομοι διατηροῦνται σὲ καλὴτερη κατάσταση ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ σώζονται σὲ μῆκος 35 μ. (ὁ 4ος) καὶ 36 μ. (ὁ 5ος) (πίν. 97α). Στοὺς ὑπόλοιπους διαδρόμους συμπληρώθηκαν τὰ καταστραμμένα τμήματα





και μετά καλύφθηκαν σ' ὅλο τὸ μῆκος τους με δικτυωτὸ πλέγμα γιὰ λόγους προστασίας (πίν. 96, 97β).

2) Σ κ η ν ῆ : 'Ἐγινε στερέωση καὶ συντήρηση τῶν καταστραμμένων τμημάτων τῶν τοιχωμάτων τῆς δεξαμενῆς καὶ τοῦ ἀγωγοῦ τῆς ὀρχήστρας. 'Επίσης συγκολλήθηκαν καὶ στερεώθηκαν φθαρμένες λιθόπλινθοι τῆς σκηνῆς.

### Χῶρος βόρεια τῆς σκηνῆς

Συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφή στὸ χῶρο πίσω ἀπὸ τὸ βόρειο ἐξωτερικὸ τοῖχο τῆς σκηνῆς, δυτικὰ τοῦ ἀγωγοῦ τῆς ὀρχήστρας. 'Ἡ ἔρευνα αὐτὴ ἄρχισε τὸ 1975 (βλ. "Ἔργον 1975, 116) καὶ συνεχίσθηκε τὸ 1976 ("Ἔργον 1976, 118 - 119 καὶ τὸ 1977 ("Ἔργον, 106 - 109). 'Εφέτος ἐρευνήθηκαν συνολικὰ ἔξι νέα τετράγωνα τὰ AVI, AVII, BVI, BVII, GIV καὶ GV (παρένθ. πίν. ΣΤ'), στὰ ὁποῖα ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχεια πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ κτιρίου τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων ποὺ εἶχε βρεθεῖ στὸ τετράγωνο AV τὸ 1977 ("Ἔργον 1977, 107 εἰκ. 64) καὶ τοῦ ἀγωγοῦ ποὺ διατρέχει τὸ ἐλληνιστικὸ κτίριο τῆς τάφρου AV/1977. 'Αποκαλύφθηκαν ἐπίσης τμήματα τοίχων χτισμένων με τοῦβλα καὶ ἕνας τάφος τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων ἀκτέριστος (πίν. 98α). Κινητὰ εὐρήματα ἦταν ὄστρακα τῶν ὕστερων ἐλληνιστικῶν χρόνων, πῆλινα σφαιρίδια (πίν. 99α), πῆλινη κωνικὴ ἀγνύθα, κομμάτι δακρυδόχου, κορμὸς δίδυμου ἀγγείου, πῆλινο πηνίο, ὄστρακα μεγαρικῶν σκύφων, θραύσματα πῆλινων εἰδωλίων, ἀκέραιο μελαμβαφὲς λυχνάρι (πίν. 99β) καὶ κομμάτια ἄλλων, ὀκτὼ χάλκινα «εἰσιτήρια» θεάτρου καὶ 13 χάλκινα νομίσματα.

### Νότια Στοῶ

'Ἐγιναν μικρὲς τομές, προκειμένου νὰ συγκεντρωθοῦν συμπληρωματικὰ στοιχεία γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς στοῆς καὶ διαμορφώθηκε ὁ χῶρος της, καλύφθηκαν δηλαδή οἱ παλαιᾶς τομές καὶ ἔγινε εὐπρεπισμὸς τοῦ χώρου (πίν. 98β, 99β).

Στὴ συνέχεια ἔγινε προεργασία γιὰ τὴν κατασκευὴ εἰδικοῦ ὑποστρώματος προκειμένου νὰ ἐπανατοποθετηθοῦν στὴ θέση ποὺ βρέθηκαν τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ

## 18. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΑΟΥ ΣΤΟ ΜΑΖΙ ΗΛΕΙΑΣ

(Παρένθ. πίν. Ζ' και πίν. 100 - 104)

Σκοπὸς τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς ἦταν νὰ ὁλοκληρώσει τὴν ἀποκάλυψη τοῦ ναοῦ, νὰ ἐνώσει δηλαδὴ τὸ ἀνατολικὸ μὲ τὸ δυτικὸ μέρος, στὰ ὁποῖα εἶχαν γίνῃ οἱ παλιότερες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε στὸ νότιο περιστύλιο, στὸ σηκὸ καὶ τὸν ὀπισθόδομο καθὼς καὶ στὴ βόρεια μακρὰ πλευρά. Ἡ ἀποκάλυψη ὁλοκληρώθηκε καὶ δίνουμε μιὰ συνοπτικὴ περιγραφὴ τοῦ μνημείου<sup>1</sup>.

Ὁ ναὸς μὲ προσανατολισμὸ ἀπὸ Α πρὸς Δ εἶναι δωρικός περίπτερος μὲ πρόδομο, σηκὸ μὲ ἐσωτερικὲς κιονοστοιχίες καὶ ὀπισθόδομο (παρ. πίν. Ζ'). Ἐχει μῆκος 35.10 μ. ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ἄκρο τῆς λιθοπλίνθου τῆς πρώτης στρώσης τοῦ κρηπιδώματος ἀνατολικά ὡς τὸ ἐξωτερικὸ ἄκρο τῆς θεμελίωσης δυτικά. Τὸ πλάτος του εἶναι 15.85 μ. στὴν εὐθυντηρία. Τὸ κρηπίδωμα εἶχε τρεῖς βαθμίδες καὶ θεμελιώνεται στὸ ἀνατολικὸ μέρος στὸν εἰδικὰ λαξευμένο βράχο, ἐνῶ στὸ δυτικὸ σὲ ὑποθεμελίωση. Τὰ θεμέλια καὶ ἡ κρηπίδα εἶναι ἀπὸ τὸν σκληρὸ σπηλαιώδη κογχυλιάτη τοῦ βράχου, ἐνῶ ἡ ἀνωδομὴ καὶ ὁ θριγκὸς ἀπὸ κογχυλιάτη καλυμμένο μὲ στοῦκκο. Εἶχε δύο γλυπτὲς ἀετωματικὲς συνθέσεις μαρμάρινες<sup>2</sup> καὶ τὴν κεράμωση ἀπὸ τὸ ἴδιο μάρμαρο, ποὺ εἶναι χοντρόκοκκο καὶ μοιάζει μὲ τὸ παριανό. Καταστράφηκε ἀπὸ σεισμὸ ὅπως δείχνουν τὰ πεσμένα στὶς μακρὲς πλευρὲς μέλη του. Ἀπὸ χάλκινη ἐνεπίγραφη πλάκα μὲ τιμητικὴ ἐπιγραφὴ ποὺ βρέθηκε στὸ χῶρο μπροστὰ στὴ νότια μακρὰ πλευρὰ συμπεραίνουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς, χωρὶς νὰ εἶναι βέβαιο ἂν πρόκειται γιὰ τὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Κυδωνίας ποὺ ἀναφέρει σὰν καταστραμμένο ὁ Παισαίνιος στὴν πόλη Φρίξα<sup>3</sup> ἢ τῆς Ἀθηνᾶς Σκυλλουντίας ποὺ ἀναφέρει ὁ Στράβων<sup>4</sup>.

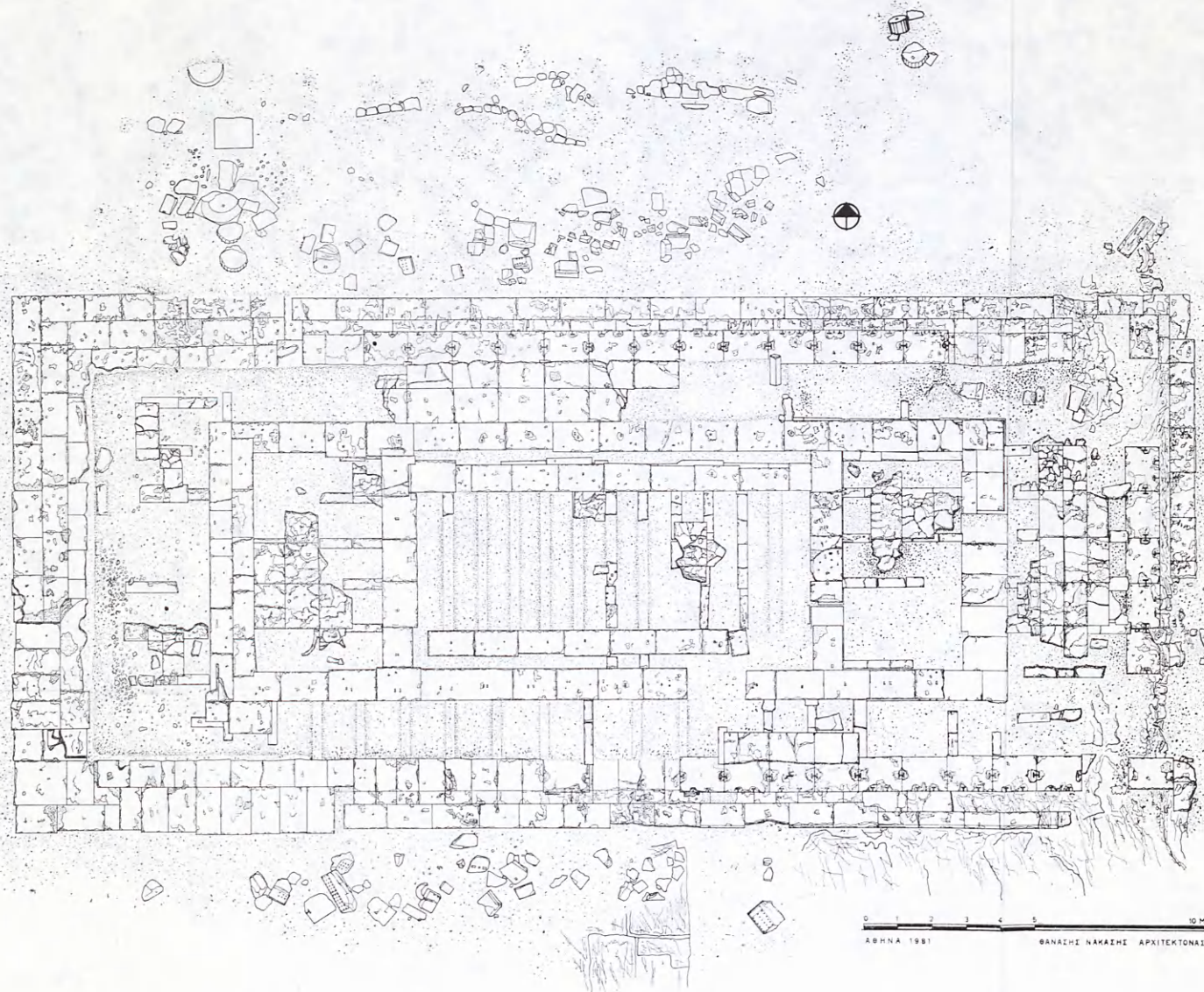
1. Τὰ σχέδια τοῦ ναοῦ ἐκπόνησε μὲ ἰδιαιτέρο ζῆλο ὁ ἀρχιτέκτονας τῆς Διευθύνσεως Ἀνασκηφῶν κ. Θανάσης Νακάσης. Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβε μέρος ὁ πτυχιούχος τῆς ἀρχαιολογίας κ. Ἀρης Λαζαρίδης.

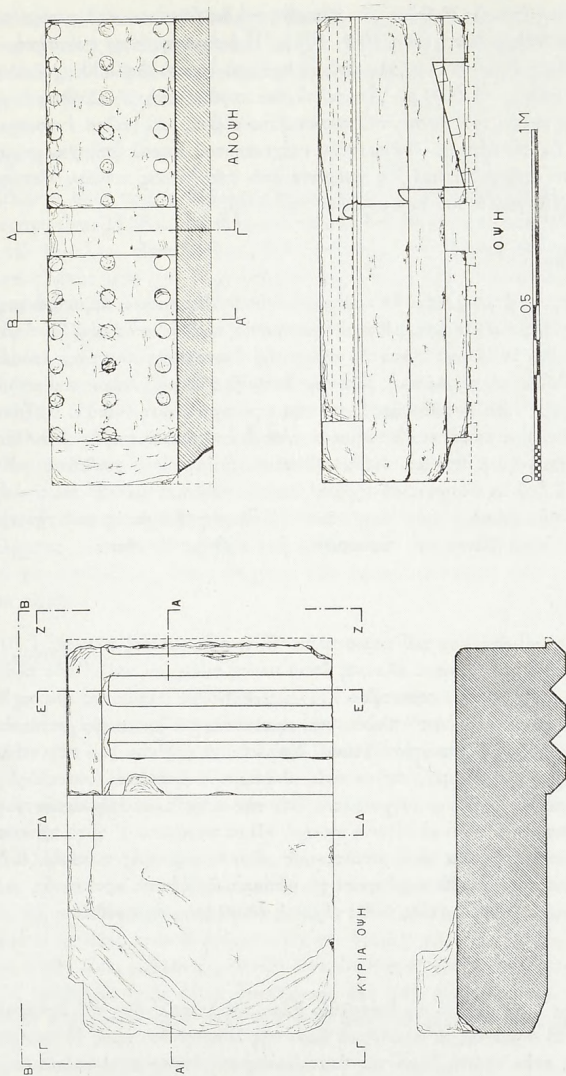
2. Τὰ σπουδαιότερα γλυπτὰ τῶν ἀετωμάτων ἀποκαλύφθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Φοῖβου Σταυροπούλου τὸ 1939, BCH 64 - 65, 1940/41, 245, καὶ εἶναι ἐκτεθειμένα στὸ Μουσεῖο Πατρῶν. Πολλὰ γλυπτὰ θραύσματα βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ν. Γαλούρη τὸ 1960, ΠΑΕ 1960, 174.

3. PARG. VI, 21, 6. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, Μεσσηνιακὰ - Ἡλεϊκὰ (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν 1979) 381 - 382.

4. ΣΤΡΑΒ. VIII, 344. Ἀθηνᾶς Σκυλλουντίας ἱερὸ δέχεται ὅτι εἶναι ὁ Ν. ΓΑΛΟΥΡΗΣ, ΑΔ 16, 1960, 135 - 6.







ΚΑΤΟΥΗ Α-Α

Εἰκ. 1α. Ἡ πλάκα τριγύφου-μετόπης τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Γεῖσο τῆς νότιας μακρᾶς πλευρᾶς.

Σώζεται ἐν μέρει ὡς τὸ ὕψος τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου καὶ στὰ περισσότερα τμήματά του στὰ θεμέλια (πίν. 100 - 101). Ἡ ἐπίχωση πάνω στὸ σηκό, στὸ ἀνατολικὸ μέρος ἦταν 0.85 μ., μειωνόταν πρὸς τὸ δυτικὸ ὡς 0.50 μ. καὶ στὸν ὀπισθόδομο ἔφθανε τὰ 0.30 μ. Ἀποτελοῦνταν κυρίως ἀπὸ τὴ λατύπη κογχυλιάτῃ τῶν λατόμων τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰώνα, καὶ μαῦρα ἀνασκαμμένα χρώματα ὡς τὸ δάπεδο. Πάνω στὴν ἐπίχωση τοῦ σηκοῦ ὑπῆρχαν ριγμένα τρία τμήματα ἀπὸ γεῖσα καὶ δύο τμήματα ἀπὸ σπονδύλους κιόνων. Μεταφέρθηκαν στὴ ΝΑ γωνία τοῦ πλατώματος τοῦ ναοῦ.

### Τὸ κρηπίδωμα

Ἡ εὐθυνηρία ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλες λιθοπλίνθους καλὰ ἄρμοσμένες μεταξύ τους, χωρὶς συνδέσμους, μὲ ἀναθύρωση στὶς πλαϊνὲς πλευρὲς. Ἀπ' αὐτὴν ἔχουν ἀφαιρεθεῖ λιθοπλίνθοι στὸ Ν μέρος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, στὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικὸ τῆς νότιας, ὅλοι τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καθὼς καὶ στὸ δυτικὸ μέρος τῆς βόρειας πλευρᾶς. Ἀπὸ τὴν πρώτη στρώση, μὲ δύο ὀριζόντιες σειρὲς λιθοπλίνθων, σώζεται σὲ τμήματα μόνο ἡ ἐσωτερικὴ σειρά, τὸ ἀντίθημα δηλαδὴ τῆς πρώτης βαθμίδας. Κάθε λιθοπλίνθος ἀπ' αὐτὲς συνδεόταν μὲ τὸν ἐξωτερικὸ μὲ δυὸ συνδέσμους σὲ σχῆμα διπλοῦ ταῦ καὶ μεταξύ τους μ' ἓναν ὅμοιο σύνδεσμο. Ἀπὸ τὴ δεύτερη στρώση τοῦ κρηπιδώματος καὶ τὴν τρίτη πού ἦταν καὶ στυλοβάτης τοῦ περιστυλίου δὲν σώθηκε τίποτα.

### Τὸ περιστύλιο

Τὸ πλάτος τοῦ δαπέδου τοῦ περιστυλίου εἶναι στὶς μακρὲς πλευρὲς 1.70 μ. μετρημένο στὴ βόρεια μακρὰ πλευρά, ὅπου μόνον σώθηκαν καὶ οἱ δύο πλάκες τοῦ δαπέδου του. Ὅλο τὸ περιστύλιο ἦταν στρωμένο μὲ παρόμοιες πλάκες ποὺ πατοῦσαν σὲ κρατευτές. Ἀπὸ πλάκες καὶ κρατευτὲς σώζονται ἐλάχιστοι ἀκέρατοι καὶ περισσότεροι ἀποσπασματικοί. Στὸ κέντρο περίπου τοῦ περιστυλίου τῆς βόρειας μακρᾶς πλευρᾶς, πάνω στὶς πλάκες τοῦ δαπέδου, ἀποκαλύφθηκε μία ὁμάδα ἀπὸ σπασμένους κογχυλιάτες ἀπὸ τὴν ἀρχαία μάλλον καταστροφή, γιατί εἶναι πεσμένοι πάνω σὲ κίτρινο σκληρὸ χῶμα παρόμοιο μ' αὐτὸ πάνω στὸ ὁποῖο βρίσκουμε πεσμένα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη στὶς μακρὲς πλευρὲς. Κάτω ἀπὸ τίς πλάκες τοῦ δαπέδου φάνηκαν τὰ μέτωπα ἀπὸ ἑπτὰ κρατευτὲς, γιατί ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε ὁ στυλοβάτης εἶχε ἐξ ὁλοκλήρου ἀφαιρεθεῖ.

### Ὁ πρόδομος

Ἐχει μῆκος 4.91 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς λιθοπλίνθου τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου πρὸς τὸ σηκό, ὡς τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς λιθοπλίνθου πρὸς τὸ περιστύλιο. Σώζεται στὸν πρῶτο δόμο τῆς θεμελίωσης καὶ διακρίνεται καὶ δεύτερος



δόμος πρὸς τὰ κάτω. Οἱ πλάκες τοῦ δαπέδου του, ἀπὸ τὶς ὁποῖες σώζονται ἐλάχιστες σὲ κακὴ κατάσταση διατηρήσεως, πατοῦσαν σὲ ἑξὶ κρατευτές. Ἀπ' αὐτοὺς ὑπάρχουν στὴ θέση τους τρεῖς ἀκέραιοι καὶ δύο ἀποσπασματικοί. Ὁ δεῦτερος ἀπὸ Ν δὲν ἔχει σωθεῖ.

### Ὁ σηκός

Σώζεται στὸν πρῶτο δόμο τῆς θεμελίωσης τοῦ τοιχοβάτη (πίν. 102α). Τὸ μῆκος του εἶναι 23.58 μ. καὶ τὸ πλάτος του ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ ἄκρα τῶν λιθοπλίνθων τῶν θεμελίων εἶναι 8.33 μ. Μέσα στὸ σηκό, στὴ βόρεια καὶ νότια πλευρὰ του καὶ σ' ἀπόσταση  $\pm 0.43$  μ. ἀπὸ τὸν τοιχοβάτη φάνηκε ὁ πρῶτος δόμος θεμελίωσης στυλοβάτη ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν. Τὸ μῆκος τοῦ στυλοβάτη μετρημένο μὲ τὰ θεμέλια τῶν ἐγκάρσιων τοίχων τοῦ σηκοῦ εἶναι 15.68 μ. Τὸ ἐσωτερικὸ πλάτος στὰ θεμέλια τοῦ στυλοβάτη εἶναι 4.15 μ. Κάτω ἀπὸ τὸν πρῶτο δόμο φαίνεται δεῦτερος δόμος θεμελίωσης μὲ ἀκανόνιστο μέτωπο πρὸς τὸν τοιχοβάτη. Ἀπὸ τὸ νότιο σκέλος τοῦ στυλοβάτη λείπουν λιθόπλινθοι στὰ ἄκρα του καὶ ἀπὸ τὸ βόρειο στὸ δυτικὸ ἄκρο του. Ὁ σηκός ἦταν στρωμένος μὲ πλάκες δαπέδου ποὺ πατοῦσαν σὲ ἑνδεκα κρατευτές ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώζονται δύο ἀκέραιοι καὶ πέντε ἀποσπασματικοί. Δὲν φάνηκε στὸ βάθος τοῦ σηκοῦ καμιὰ ἰδιαίτερη κατασκευὴ ποὺ νὰ δικαιολογεῖ τὴν ὑπαρξὴ μαρμάρινου λατρευτικοῦ ἀγάλματος. Δάπεδο πλακόστρωτο εἶχε καὶ στὸ μικρὸ πλάτος μεταξὺ τοιχοβάτη καὶ στυλοβάτη, ὅπως δείχνουν δύο μικροὶ κρατευτές ποὺ σώθηκαν στὴ νότια πλευρὰ.

### Ὁ ὀπισθόδομος

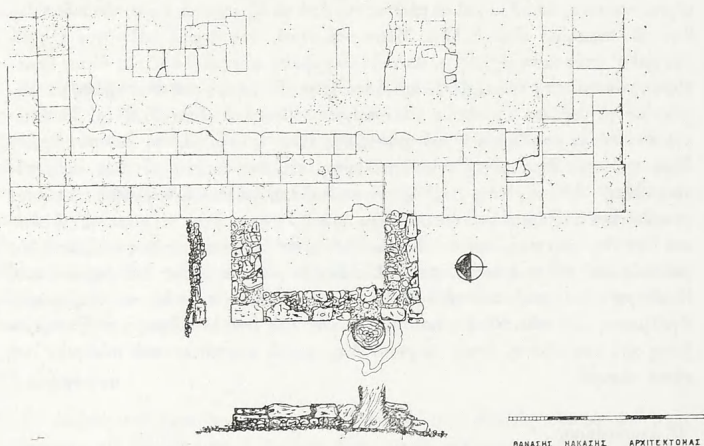
Ἐχε μῆκος 5.10 μ. ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς λιθοπλίνθου τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου πρὸς τὸ σηκό ὡς τὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς λιθοπλίνθου πρὸς τὸ περιστύλιο, εἶναι δηλαδὴ λίγο μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν πρόδομο. Εἶναι στρωμένος μὲ πλάκες δαπέδου ἀνὰ πέντε σὲ τέσσερις σειρὲς (σώζονται πέντε σχεδὸν ἀκέραιες καὶ τρεῖς ἀποσπασματικὲς) ποὺ πατοῦσαν σὲ ἑξὶ κρατευτές ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώζονται οἱ τέσσερις.

Κολλημένο στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ ὑπάρχει κτίσμα σὲ σχῆμα Π κτισμένο μὲ ἀκανόνιστες πέτρες καὶ ξαναχρησιμοποιημένα μέλη ἀπὸ κογχυλιάτη (εἰκ. 2), πιθανότατα νεώτερη κατασκευὴ τῶν λατόμων. Ὁ Καστόρχης<sup>1</sup> δὲν τὸ ἀναφέρει καθόλου, ἐνῶ ἀναφέρει: «Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ οἰκοδομήματος, ὅπου ἡ γῆς εἶναι μᾶλλον ἐπικλινής, διακρίνονται ἑξ σειραὶ πλακῶν ἄνω τῆς γῆς . . .», προφανῶς τρεῖς δόμοι θεμελίωσης καὶ τρεῖς κρηπιδώματος.

Ἀπὸ τ' ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ ποὺ βρέθηκαν ἀποκαλυμμένα ἀπὸ τὶς

παλιές ανασκαφές καθὼς καὶ ἀπ' αὐτὰ πού ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1978 καὶ 1979 ἀναφέρουμε τὰ παρακάτω:

Σπόνδυλοι κιόνων. Μπροστὰ στὴ βόρεια μακρὰ πλευρὰ τοῦ ναοῦ (πίν. 102β) ἀποκαλύφθηκαν: α) ἀνώτατος σπόνδυλος πού σώζει στὸ πάνω μέρος τὴν ἐγκοπὴ τοῦ ὑποτραχηλίου. Ἔχει ὕψος 0.53 μ. καὶ οἱ ραβδώσεις του εἶναι σπασμένες σὲ μεγάλο τμήμα τῆς περιφέρειας. Ὁ πάνω γόμφος ἔχει διαστάσεις  $0.135 \times 0.15$  μ. καὶ βάθος 0.095 μ., ὁ κάτω  $0.08 \times 0.09$  καὶ βάθος 0.075 μ.,



Εἰκ. 2. Μάζι. Τὸ νεώτερο κτίσμα.

β) σπόνδυλος σπασμένος στὴ μιὰ πλευρὰ. Στὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια γόμφος μὲ διαστάσεις  $0.08 \times 0.09$  μ. καὶ βάθος 0.06 μ., γ) τμήμα ἀπὸ σπόνδυλο. Στὴν ὁρατὴ του ἐπιφάνεια ἔχει γόμπο διαστάσεων  $0.10 \times 0.10$  μ. καὶ βάθος 0.065 μ.

Δύο σπόνδυλοι ἀποκαλυμμένοι ἀπὸ τὶς παλιές ανασκαφές βρίσκονται στὸ ἀνατολικὸ μέρος τῆς βόρειας μακρᾶς πλευρᾶς. Ὁ ἓνας ἔχει ὕψος 0.645 μ. καὶ γόμπο διαστάσεων  $0.11 \times 0.09$  μὲ βάθος 0.065 μ. Ὁ δεῦτερος εἶναι ἀνώτερος καὶ σώζει τὴν ἐγκοπὴ τοῦ ὑποτραχηλίου. Τὸ ὅζο τῆς ράβδωσης πάνω εἶναι 0.118 καὶ κάτω 0.125 μ. Ὁ γόμφος πάνω ἔχει διαστάσεις  $0.13 \times 0.135$  καὶ βάθος 0.105 μ., κάτω  $0.085 \times 0.09$  καὶ βάθος 0.08 μ.

Δύο ἀκόμη σπόνδυλοι ἔχουν κυλήσει στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου καὶ βρίσκονται στὸ ἀμπέλι τοῦ κ. Γιάννη Χούσου.

Ἀπὸ τὸ διάζωμα σώζεται ἓνα τρίγλυφο μὲ συμφυῆ μετόπη στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὶς παλιές ανασκαφές. Ἔχει ὕψος 0.89 μ. καὶ

πλ. 1.32 μ. ἀπὸ τὸ ὁποῖο 0.82 τῆς μετόπης καὶ 0.50 μ. τοῦ τριγλύφου. Ἡ μετόπη ἔχει ὕψ. 0.80 καὶ ταινία 0.09 μ., τὸ τρίγλυφο 0.76 μ. μὲ ταινία 0.13 μ.<sup>1</sup> (εἰκ. 1α).

Ἀπὸ τὰ ὀριζόντια γεῖσα σώζονται πολλὰ ἀποσπασματικά καὶ τρία ἀκέραια ὡς πρὸς τὸ πλάτος τους. Βρίσκονται τὸ ἓνα στὸ ἀνατολικὸ μέρος τῆς βόρειας μακρᾶς πλευρᾶς, τὸ δεύτερο στὴν ἀνατολικὴ καὶ τὸ τρίτο ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1978 στὴ νότια μακρὰ πλευρὰ τοῦ ναοῦ (πίν. 103α). Ἐχουν πλάτος 1.34-1.38 μ., ὕψος στὸ μέτωπο 0.41 μ., ἀναθύρωση στὶς δύο πλαϊνὲς πλευρὲς καὶ συνδέσμους διπλοῦ ταῦ πρὸς τὰ πλαϊνὰ γεῖσα. Οἱ πρόμοχοθοὶ τους πλάτους 0.53 - 0.54 μ. ἔχουν σὲ τρεῖς σειρὲς ἀνὰ ἑξὶ σταγόνες ὕψ. 0.025 μ. μὲ λοξὴ κλίση πρὸς τὰ ἑξῶ. Οἱ ὁδοὶ ἔχουν πλάτος 0.13 - 0.15 μ. Οἱ ἄρμοι τῶν γείσων εἶναι πάντα στὴ δευτέρη ὁδὸ. Στὸ κατακόρυφο ἐξωτερικὸ μέτωπο τοῦ γείσου σχηματίζεται κάτω σκοτία καὶ πάνω δωρικὸ κυμάτιο ράμφος ἱέρακος (εἰκ. 1β).

Κεραμίδες μαρμαρίνες τοῦ ναοῦ βρέθηκαν πολλὲς ἀγελαῖοι καὶ ἡγεμόνες. Ἀπὸ τοὺς ἡγεμόνες ἀνθεματοὺς καλυπτῆρες βρέθηκε ἓνας ἀκέραιος ποὺ ἔχει στὸ πίσω μέρος δύο τρύπες γιὰ τὴ σύνδεση μὲ τὸ στρωτήρα. Ἐνα μικρὸ τμήμα ἀπὸ ἡγεμόνα στρωτήρα μὲ ἵχνη ἀπὸ χρώματα μᾶς ἀποκάλυψε ὅτι καὶ οἱ ἡγεμόνες στρωτῆρες ἦταν διακοσμημένοι μὲ μαϊάνδρο καὶ σταυρό.

Τὰ κινητὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι: ἀπὸ τὰ μαρμαρίνα μιὰ ἀρίστη παραγναθίδα κράνους, τύπου «χαλκιδικικοῦ» ἔνθετη (πίν. 104α). Στὸ πάνω μέρος ἔχει ὑπόλοιπα ἀπὸ δύο ὁπὲς γιὰ τὴ στερέωσή της. Ἐπίσης τρεῖς πτυχές. Καὶ τὰ τέσσερα θραύσματα βρέθηκαν στὰ ἀνασκαμμένα χρώματα τοῦ σηκοῦ καὶ προέρχονται ἀπὸ τ' ἀετωματικά γλυπτά. Ἀπὸ μετὰλλινα βρέθηκαν: τέσσερις σιδερένιες αἰχμὲς δοράτων (πίν. 103β), τρεῖς χάλκινες αἰχμὲς ἀπὸ βέλη (πίν. 104β), ἓνας δίσκος πτυκτοῦ κατόπτρου μὲ αὐλακώσεις (πίν. 104γ), ἐφηλίδες, ἓνα μικρὸ χάλκινο βάρος σὲ σχῆμα κώνου μὲ ἑξαρχα στὸ πάνω μέρος<sup>2</sup> (πίν. 104δ), ἓνα τμήμα ἀπὸ ἔλασμα μὲ πολύφυλλο ρόδακα στὸ κέντρο καὶ δύο ὁπὲς στὴν περιφέρεια, ἀπὸ διάκοσμο ἐσωτερικοῦ ἀσπίδας<sup>3</sup> (πίν. 103γ), μία λαβὴ ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ μικρὸ χάλκινο στέλεχος μὲ κομβιοειδὴ ἀπόληξη καὶ δύο ὀξυκόρυφα σκέλη<sup>4</sup> (πίν. 104ε πάνω) καὶ μικρὸ ἀγκιστροειδὲς ἀντικείμενο (πίν. 104ε, κάτω). Ἀπὸ τὰ πῆλινα βρέθηκαν: τρία τμήματα ἀπὸ πῆλινα εἰδῶλια, τμήματα λύγων, ὄστρακα ἀπὸ μελαμβαφὴ καὶ ἄβαφα ἀγγεῖα, βάσεις σκύφων μὲ μελανοὺς κύκλους στὴν περιφέρεια καὶ τελεία στὸ κέντρο καὶ δύο ὄστρακα ἀπὸ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα.

#### ΑΛΙΚΗ ΤΡΙΑΝΤΗ

1. HOFKES-BRUKKER-MALLWITZ, Der Bassae Fries, 41 καὶ σημ. 107 ὁ Mallwitz παρατηρεῖ ὅτι ἡ πλάκα τριγλύφου - μετόπης ἀπὸ τὸ Μάξι εἶναι κατὰ 6 ἐκ. ὑψηλότερη ἀπὸ τὴν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος στὴ Φιγάλεια, πράγμα ποὺ δείχνει παλαιότερη κατασκευή.

2. Πρβ. Ol. VI, 190, 1202.

3. Πρβ. Ol. Ber. VI, 110, πίν. 31, 2.

4. Πρβ. Ol. IV, 97, ἀρ. 666 καὶ πίν. XXXV.



## 19. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΟΪΔΟΚΟΙΛΙΑΣ ΠΥΛΙΑΣ

(Πίν. 105 - 113)

Ἡ ἀνασκαφή Βοΐδοκοιλιάς διεξήχθη κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον μὲ συμμετοχὴν τῶν πανεπιστημιακῶν βοηθῶν κ.κ. Αἰκ. Ἀλεξοπούλου, Ἀν. Γραμμένου, Ν. Σγουρίτσα καὶ τοῦ κ. Γ. Σταθοπούλου, ἔτι δὲ φοιτητῶν τοῦ Ἱστορικοῦ-Ἀρχαιολογικοῦ τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ὡς συνήθως, διετέθη εἰδικὸν ὄχημα παρὰ τοῦ 9ου Συντάγματος Καλαμῶν διὰ τὴν μεταφορὰν τοῦ ἀνασκαφικοῦ συνεργείου.

Τὸ ἔργον τῆς ἀνασκαφῆς προωθήθη εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς, ἤτοι εἰς τὸν ΠΕ Π οἰκισμὸν, εἰς τὸν ὑπερκείμενον ΜΕ Ι τύμβον καὶ εἰς τὸν περιλαμβανόμενον ΥΕ Ι θολωτὸν τάφον, οὗτινος συνεχίσθη νὰ ἀνασκάπτεται τὸ ὑποκείμενον προταφικὸν στρώμα.

### Θολωτὸς τάφος

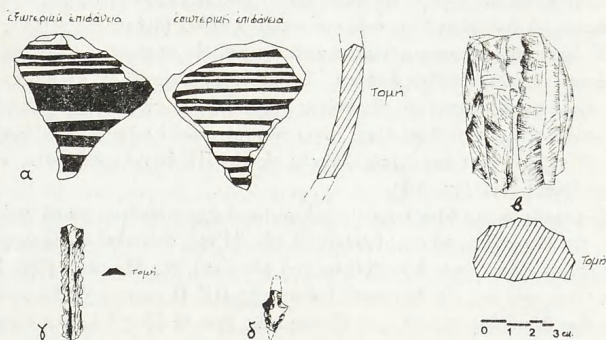
Ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ταφικοῦ θαλάμου. Γενικῶς, συμπληρώθη ἡ ἔρευνα τοῦ ὑπεδάφους του καὶ, εἰδικώτερον, ἡ ἔρευνα τῆς κοιλότητος Α 8, καὶ τῶν ἄλλων κοιλοτήτων 2, 6, 10, 12, 13 τοῦ ταφικοῦ θαλάμου, ὡς καὶ τῶν κοιλοτήτων Σ, Τ, Μ τοῦ στομίου, οὗτινος ἀφῆρθη καὶ τὸ μυκηναϊκῆς ἐποχῆς δάπεδον.

Εἰς τὴν κοιλότητα Α 8 (πίν. 105α) ἀνευρέθη τεθραυσμένος μήκους 12.9 ἐκ. μολύβιθος καὶ εἰς βάθος 59 ἐκ. ἔντονα ἴχνη καύσεως. Σημειωτέα, ἐπίσης, ἡ συστηματικὴ ἐξερεύνησις τοῦ πέρυσιν ἀναφανέντος πιθοειδοῦς (τοῦ τύπου τοῦ βόθρων) μὲ ἱκανὴν ποσότητα τέφρας εἰς τὸ ἐσωτερικόν του καὶ μὲ ὄστρακα ἐντὸς καὶ ἐκτός. Τελικῶς, συνεκαλλήθη τὸ πλεῖστον τοῦ πίθου (μὲ τεφρὸν πηλόν, πλαστικὴν ταινίαν μὲ ἐμπέστον διακόσμησιν ὑπὸ τὸ χεῖλος καὶ ραδινὴν τὴν ἐμφάνισιν), πού ἔχει σφῆζόμενον ὕψος 24 ἐκ. καὶ μεγίστην διάμετρον 29 ἐκ. (πίν. 113α). Τὰ περιεχόμενα εἰς τὸν πηλὸν χαλικίδια (ἀσβεστίτης) ὑποδηλοῦν τὴν χρονολόγησίν του εἰς τοὺς ΠΕ χρόνους.

Ἰχνη καύσεως, τέφρα καὶ καρβουνίδια ἐπεσημάνθησαν, ἐπίσης, ὑπὸ τὴν βάσιν του. Τεμάχιον τριεδρικῆς λεπίδος ὀψιανοῦ, εὐρεθείσης εἰς βάθος 49 ἐκ., ἀνήκει, προφανῶς, εἰς τὴν ΠΕ Ι φάσιν κατοικήσεως. Ἐντός, τέλος, τῆς αὐτῆς κοιλότητος ἀνατολικώτερον, καὶ εἰς τὸ αὐτὸ βάθος, ὑπῆρχεν ἕτερον πιθοειδές, ὕπερ δὲν ἡρευνήθη λόγφ δυσκολιῶν.

Συνεχίσθη, περαιτέρω, και ἡ ἔρευνα τῆς κοιλότητος Β 6, ἡ ὁποία περιελάμβανε και ἄλλα λιθάρια διὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ στερεοῦ ὑπεδάφους τοῦ δαπέδου τῶν ΠΕ δωματίων τοῦ οἰκισμοῦ. Εἰς βάθος 30 ἐκ. παρηκολουθῆθη πυρὰ ἐντὸς τῆς κοιλότητος, ἣτις συνεχιζέτο και ὑπὸ τὴν θόλον. Εἰς τὴν κοιλότητα Δ 2 διάφορα εὐρήματα (λίθινον ἐργαλεῖον) ἐσημειώθησαν μέχρι βάθους 45 ἐκ. Εἰς τὴν κοιλότητα 13 ὑπῆρχε ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ εἰς βάθος 20 ἐκ. και ἀγγεῖον μετέλειως κεκαυμένον τὸν πηλόν.

Λόγῳ τῆς πλήρους καταστροφῆς τῶν ΠΕ ὑπὸ τὸ κέντρον τοῦ τύμβου κτι-



Εἰκ. 1α. Νεολιθικὸν ὄστρακον ὑπὸ τὸ στόμιον τοῦ θολωτοῦ τάφου. β. Πυρὴν ὀψιανοῦ. γ-δ. ΒΒΑ τομεῖς. Λεπίς ἐκ πυρίτου και ΠΕ αἰχμὴ βέλους ἐξ ὀψιανοῦ.

σμάτων ἀγνοοῦμεν εἰσέτι εἰς ποῖον κτίσμα καί, κατ' ἐπέκτασιν, εἰς ποῖαν φάσιν ἀνῆκεν ἡ δημιουργία αὐτοῦ τοῦ μετὰ λιθαρίων ὑπεδάφους τῶν δωματίων. Βεβαίως, τὰ λιθάρια αὐτὰ ἐρρίφθησαν κατὰ τὴν ΠΕ II περίοδον μετὰ χώματος, τὸ ὁποῖον ἀγνοοῦμεν πόθεν προέρχεται και εἰς τὸ ὁποῖον, ἀσφαλῶς θὰ ὑπῆρχον πλεῖστοι ὅσαι προσμείξεις. Διὰ τῆς περαιτέρω μελέτης τῶν ὀστράκων — κατὰ τὴν στρωματογραφικὴν των τάξιν — θὰ διαπιστωθῇ ἡ χρονολόγησις τῶν πλέον ἐνδιαφερόντων ὀστράκων τῶν νεολιθικῶν και τῶν ΠΕ χρόνων και θὰ καθορισθῇ ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποῖαν ἐσχηματίσθη μετὰ λιθάριον τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δωματίου.

Νεολιθικὰ ὄστρακα ἐπεσημάνθησαν, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς τὰς κοιλότητας τοῦ ταφικοῦ θαλάμου, ἐλάχιστα δὲ ὑπὸ τὸ στόμιον (εἰκ. 1α).

Ὑπὸ τὸ στόμιον τοῦ τάφου. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἦλθεν εἰς φῶς ὁ ἀπὸ τοῦ ΒΑ ἄκρου τοῦ «δρόμου» τοῦ θολωτοῦ τάφου παρακολουθηθεῖς τοῦχος. Εἰς βάθος 14 ἐκ. - 30 ἐκ. ἀνεφάνησαν και πολλὰ ἔγχνη καύσεως, ὑπ' αὐτὸ

δὲ ὑπῆρχε χαρακτηριστικὸν κοκκινόχρωμα ὡς καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα<sup>1</sup>. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων περιλαμβάνονται λεπίδες ὀψιανοῦ, ὁστᾶ ζῶων, πολυάριθμα θαλάσσια ὅστρεα, μεγάλο τμήμα πίθου (πίν. 105β) καὶ ποικίλα ὅστρακα μετὰ πλαστικῆς διακοσμῆσεως, ταινιωτῆς, σχοινιωτῆς κ.ἄ. Ὅστρακα, ἐπίσης, χειροποιήτων ἀγγείων ἐπεσημάνθησαν, τὰ ὅποια ἦσαν τελείως κεκαυμένα ἐξωτερικῶς καί, μερικῶς, ἐσωτερικῶς.

Γενικῶς, τὸ πλεῖστον τῆς κεραμεικῆς ἀνήκει εἰς τὴν ΠΕ ἐποχὴν, ἂν κρίνωμεν ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν χαλικιδίων (ἀσβεστίτου, κατὰ τὴν διαπίστωσιν τοῦ κ. Ἰω. Μανιάτη τοῦ Κέντρου Πυρηνικῶν Ἑρευνῶν «Δημόκριτος»), ποὺ εὕρηνται εἰς τὸν πηλὸν τῶν πιθαρίων αὐτῶν. Μεταξὺ αὐτῶν, μνημονευτέον, ἰδιαίτερος, τὸ τμήμα χεῖλους ἐνὸς εὐρυστόμου πίθου (διάμετρος χεῖλους πλεόν τῶν 50 ἐκ.) μετὰ διακοσμῆσεως πλαστικῆς καί, ἐν πολλοῖς, ὁμοίας πρὸς τὴν διακόσμησιν χεῖλους πίθου ἀπὸ τὰ Ἀγιωργίτικα Ἀркаδίας<sup>2</sup> με δακτυλοπίεστον τεχνικὴν, ποὺ διαφέρει τῆς ἐτέρας τεχνικῆς τοῦ πίθου τῆς Βοῖδοκοιλίᾳς. Τὸ παράδειγμα τῆς Βοῖδοκοιλίᾳς, λόγῳ τῶν ὀρυκτῶν ἐγκλεισμάτων (ἀσβεστίτου) τοῦ πηλοῦ, δέον ὅπως χρονολογηθῇ εἰς τὴν ΠΕ ἐποχὴν καί, ἴσως, εἰς τὴν πρώτην φάσιν (κοιλότης 13).

Καλλίγραμμον τὴν ὄψιν ἄωτον κύπελλον μετὰ ἐγκλεισμάτων φαιοῦ χρώματος εὐρέθη εἰς κοιλότητα τοῦ στομίου (εἰκ. 2, πίν. 113β), ἀποτελεῖ δέ, ἐξελικτικῶς, μεταβατικὴν φάσιν τῶν ἀντιστοιχῶν τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Μάνικας (ΠΕ Ι) καὶ τῆς πρώτης φάσεως εἰς Λευκαντὶ (τέλος τῆς ΠΕ ΙΙ φάσεως)<sup>3</sup>. Τὸ κύπελλον τοῦτο εἶχε βαφῇ ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς, ἔχει δὲ ὕψος 5.4. ἐκ., διάμετρον στομίου 10.2 ἐκ. καὶ διάμετρον βάσεως 3.8 ἐκ. Χαραριστικὸν στοιχεῖον εἶναι αἱ μελαναὶ προσμερίξεις τοῦ πηλοῦ, ποὺ, δυνατόν, νὰ ὑποδηλοῦν ὅτι τὸ κύπελλον εἶναι εἰσηγμένον. (Ἐνόπτως ἐργασίας: δ. Χριστίνα Κιούση.)

### «Δρόμος» θολωτοῦ τάφου

Ἐσώτερος «δρόμος». Εἰς τὸν «δρόμον» τοῦ θολωτοῦ τάφου συνεχίσθη ἡ ἔρευνα τοῦ ὑπεδάφους του με ἀποτέλεσμα νὰ ἐρευνηθοῦν πλήρως δύο βοθρίοι (Α, Β) με διπλὰ ἐκάτερος τοιχώματα (οὐσιαστικῶς πιθάκια), εἰς (Γ) ἀπλοῦς καὶ ἀκολούθως ἕτερος ἀπλοῦς (Δ), παρὰ τὴν ἀριστερὰν παρα-

1. ΠΑΕ 1978, 340, 352 καὶ ἡ ἔκθεσις Μαρινάτου περὶ τῆς κατὰ τὸ ἔτος 1958 ἀνασκαφῆς τοῦ «δρόμου», ὅπότε εὐρέθη «βόθρος» ἀκριβῶς πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ θολωτοῦ τάφου (παρὰ Γ. Σ. ΚΟΡΡΕ, Ἀρχαιολογικαὶ διατριβαὶ ἐπὶ θεμάτων τῆς Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, Ἀθηνᾶ 21, 1979/81, 46 - 47).

2. C. W. BLEGEN, AJA 32, 1928, 533 - 34· W. W. PHELPS, The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece, Ph. D., II (1975), 443, εἰκ. 100, 6. Ὑπὸ τοῦ δρ. Phelps ἐχρονολογήθη εἰς τὴν τελικὴν νεολιθικὴν.

3. EVA HANSCHMANN - VL. MILOJICIC, Argissa Magula, III (1976) Teil II, Beil. 29. Πρβ. FR. SCHACHERMEYER, Äg. Fr. 1, 1976, 51 - 52, εἰκ. 6.



στάδα τῆς εισόδου, εἰς (Ε) τριπλοῦς (με ἀλληλοδιάδοχον χρῆσιν τριῶν μικρῶν πίθων διαφόρων μεγεθῶν) καὶ ἄλλοι τρεῖς (ΣΤ, Ζ, Η) ἀπλοῦ (πίν. 106α).

Ἀπαντες οἱ βοθρίσκοι οὗτοι, ὄντες βεβυθισμένοι ἐντὸς κοιλοτήτων, ἐχρησιμοποιοῦντο, ὡς ἐπιστοποιήθη, χάρις εἰς τὴν ἔνδον εὐρεθεῖσαν ἱκανὴν ποσότητα τέφρας, διὰ τὴν ἔψησιν τροφῶν καὶ διατήρησιν πυρᾶς κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτός, προέρχονται δέ, κατὰ τὸ ἥμισυ, περίπου, ἐκ τοῦ προηγούμενου τῆς κύμβης στρώματος<sup>1</sup>. Ἐκ τῆς παρακειμένης κοιλότητος, πεπληρωμένης διὰ λιθαρίων πρὸς στερέωσιν τοῦ ὑπεδάφους τοῦ δαπέδου, δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ὅτι καὶ τὸ σύνολον αὐτῶν τῶν βοθρίσκων εὕρητο εἰς ἐστεγασμένον χώρον.

Ὁ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1978 ἀναφανείς βοθρίσκος Δ ἔχει διάμετρον 29.5 ἐκ. καὶ σφύζεται εἰς ἱκανοποιητικὴν κατάστασιν. Ἡ ὑπαρξὶς χαλικιδίων (ἀσβεστίτου) εἰς τὸν πηλὸν τοῦ ὑποδηλοῦ καὶ τὴν χρῆσιν τοῦ κατὰ τοὺς ΠΕ χρόνους.

Εἰς τὸ ΒΑ τμήμα τοῦ «δρόμου» — καί, εἰδικώτερον, εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ θεμελίου τῆς δεξιᾶς παραστάδος — ἀπεκαλύφθη, περαιτέρω, ὁ ΠΕ τοίχος ποῦ συνεχίζεται εἰς τὸ στόμιον (ΝΑ - ΒΔ). Τὸ κοκκινόχωμα ἐπεσημάνθη εἰς ποσότητες καὶ πρὸ τῶν θεμελίων τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος τῆς εισόδου τοῦ θαλασσοῦ τάφου, καθωρίσθη δέ, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ὡς προερχόμενον ἐκ τῶν πλίνθων τῆς ἀνωδομῆς τῶν ΠΕ τοίχων. Ἡ διάμετρος τοῦ παρὰ τὴν παραστάδα βοθρίσκου Δ ἐμετρήθη 15 ἐκ., σφύζεται δὲ τὸ κατώτερον αὐτοῦ τμήμα.

Δυτικώτερον τοῦ βοθρίσκου Α ἀνεφάνη ὁ Ε<sub>2</sub> μετὰ φαινομένης διαμέτρου 36 ἐκ., περιβαλλόμενος ὑπὸ σκληροῦ, πετρώδους ὕψης, κοκκινόχωματος πυρακτωμένου, προφανῶς ἐκ τῆς ἀναπτομένης εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ βοθρίσκου πυρᾶς, ὅπως μαρτυρεῖ καὶ ἡ ὑπολειφθεῖσα τέφρα. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀνεφάνη ἄλλος μικρότερος βοθρίσκος, χαρακτηρισθεὶς ὡς Ε<sub>3</sub>, ἐνῶ ὁ εὐρύτερος πέριξ αὐτοῦ Ε<sub>1</sub>, ἔχει καταστραφῇ, ὡς παλαιότερος πάντων.

Ὁ βοθρίσκος ΣΤ (μεταξὺ δεξιᾶς παραστάδος καὶ βοθρίσκων Α, Β) ἔχει διάμετρον 20 ἐκ. καὶ εἶναι πεπληρωμένος ὑπὸ κεκαυμένου χώματος καὶ τέφρας. Ὁ βοθρίσκος Ζ ἦτο περισσότερον κατεστραμμένος. Ὁ βοθρίσκος Η εὕρητο παρὰ τὸν Β.

Εἰς τὸν «δρόμον», τέλος, εὐρέθη πλῆθος ὄλο ἀπολεπισμάτων καὶ λεπίδων ὀψιανοῦ, ἔτι δὲ ὁ πρῶτος ἐπεξεργασμένος, κατὰ τὴν μορφήν κατὰ τὴν ὁποίαν ὑπελείφθη, πυρὴν ὀψιανοῦ (μῆκος 6.85 ἐκ., πᾶχος 2.65 ἐκ. καὶ πλάτος 4.77 ἐκ.), ἀπόδειξις, ὡς καὶ τὰ πολυπληθῆ ἀπολεπίσματα, ὅτι ἡ ἐπεξεργασία τοῦ

1. Γ. Σ. ΚΟΡΡΕΣ, Ἀθηνᾶ 21, 1979/81, ε.ἀ. 24ζ, 25, 26. Ἐπ' αὐτοῦ παρατηρητέον ὅτι πρὸ τῆς ἡμετέρας ἀνασκαφῆς τῷ 1978 καὶ τῷ 1979 τοῦ ἐσωτέρου «δρόμου» δὲν ἦτο δυνατόν νὰ γνωρίζωμεν κατὰ πόσον «εἶχε χρησιμοποιηθῇ πάλαι ποτὲ κατὰ χώραν (ἢ κύμβην) ἢ εἶχε μεταφερθῇ μετὰ χώματος ἄλλοθεν». Ἡδὴ ἀντιλαμβανόμεθα ὅτι τὸ στρώμα ἦτο ἀδιατάρακτον καὶ ὅτι ἦτο τὸ στρώμα τῆς τελικῆς τοῦ χώρου χρήσεως. Τοῦτο συνάγεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς τὸ ὑποκείμενον στρώμα ἦσαν τὰ προγενέστερα φιαλίδια καὶ, ἀκολούθως, τὸ στρώμα δαπέδου ἀδιατάρακτον.

ήφραιστειογενοῦς ὕλικου τῆς Μήλου ἐγένετο καὶ ἐπὶ τόπου (εἰς τὴν Βοῖδοκοιλίαν)<sup>1</sup>. Πάντως, ἡ ἐπεξεργασία του δὲν ἦτο ἀπολύτως ἐπιτυχὴς καὶ τοῦτο διότι δὲν ἀπεσπάρθησαν πέντε λεπίδες, ὡς θὰ ἦτο δυνατόν, ἀλλὰ μόνον τέσσαρες (εἰκ. 1β).

Τὰ κυριώτερα εὐρήματα τοῦ ἐσωτέρου «δρόμου» ὑπῆρξαν λεπίς ἐκ πυρίτου, ἐπτὰ τριεδρικοί ἐξ ὀψιανοῦ λεπίδες, ἀπολεπίσματα ἐξ ὀψιανοῦ, θαλάσσια ὕστρεα κ.ο.κ. (ἐπόπται ἐργασίας: κ. Ἀπόστολος Ζυγόπουλος, δ. Ἀφρ. Παπαδοπούλου, δ. Harriet Lewis).

Οὕτως, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐνδείξεων ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Σεπτεμβρίου 1977, ὅποτε εὐρέθησαν δύο πλήρη φιαλίδια<sup>2</sup>, προκίπτει ὅτι ἡ καταστροφή αὐτοῦ τοῦ πλουσίου εἰς βοθρίσκους δαπέδου τῆς ΠΕ οἰκίας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶχεν ἐπισυμβῇ ὑπὸ τῶν πρωτομυκηναίων, ποὺ κατεσκεύασαν τὸν θολωτὸν τάφον, ἀλλὰ, ἀναμφισβητήτως, κατὰ τὴν ΠΕ ἐποχὴν, τὸ ἀργότερον, κατὰ τὴν περίοδον καταστροφῆς ἡ ἐγκαταλείψεως τοῦ οἰκισμοῦ. Τὸ μόνον σημεῖον ποὺ εἶχε καταστραφῇ ὑπὸ τῶν πρωτομυκηναίων εἶναι ὁ πρὸ τῆς δεξιᾶς παραστάδος ἀναφανεὶς τοῖχος, ὅστις ἀκολουθεῖ κατεϋθύνσιν ἀπὸ ΝΑ πρὸς ΒΔ. Ἐπίσης, δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ὅτι κατεστράφη καὶ ὁ ἐγκαρσίως βαίνων καὶ ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου τῷ 1958 ἐπισημανθεὶς τοῖχος («προϊστορικῆς οἰκίας»), ἐνῶ ἐν περαιτέρω στοιχείον περὶ τοῦ γενικῶς ἀδιαταράκτου τοῦ σημείου δυνατόν νὰ θεωρηθῇ τὸ κατὰ τὸ αὐτὸ ὡς ἄνω ἔτος ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου εὐρεθέν, ἀλλὰ μὴ ἀναγνωρισθέν, ὕστρακον προχοῆς κύμβης, ἔτι δὲ τὰ πρῶτα ἀνευρεθέντα τριάκοντα ὕστρακα τοῦ ΠΕ II/III πίθου μετὰ τῆς ὀφιοειδοῦς πλαστικῆς διακοσμήσεως<sup>3</sup>.

Ἐξ ὧ τ ε ρ ο ς « δ ρ ό μ ο ς » : Πρὸς Ν τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου τῆς «προϊστορικῆς οἰκίας», ποὺ εἶχεν ἀνακαλύψει ὁ Μαρινᾶτος τῷ 1958, συνεχίσθη ἡ ἔρευνα κατὰ μῆκος τοῦ ἀποκλιθέντος ἐξωτέρου «δρόμου» (κατὰ τὸν Νότιον, δηλ. τομέα) μὲ τὴν διαπίστωσιν τῆς ὀλοσχεροῦς διαλύσεως τῶν διαφόρων τοίχων εἰς τὸ σημεῖον αὐτό. Ἐλάχιστα μέρη τῶν θεμελίων αὐτῶν ὑπελείφθησαν καί, μάλιστα, ὅσα εἶχον ἐδρασθῇ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν κοιλοτήτων τοῦ βράχου.

Τὰ εὐρήματα ὑπῆρξαν μυλόλιθοι, τέσσαρες δεκάδες λεπίδων καὶ ἀπολεπίσμάτων ὀψιανοῦ, τμῆμα ΠΕ, προφανῶς, ἀλλὰ παλαιότερας τῆς κλασσικῆς ΠΕ II περιόδου καρποδόχης μὲ ἐξαγωνικὸν στέλεχος (πίν. 113γ), βάσις κυρτῆ κωνικοῦ τύπου καὶ κύπελλον μέ, πιθανόν, ἔξω νεῦον χεῖλος (πίν. 113β).

1. Κατ' ἀρχικὴν διαπίστωσιν τοῦ Μαρινάτου, ἦδη τῷ 1956 καὶ τῷ 1958 (Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῶν Πύλου, 67, 89), εἰς τὴν Βοῖδοκοιλίαν ὑπῆρχον πολλὰ ἐπιφανειακὰ τεμάχια ὀψιανοῦ.

2. ΠΑΕ 1977, 254, εἰκ. 8.

3. ΠΑΕ 1976, 259 - 60· ΠΑΕ 1977, 245, 253 - 54, πίν. 150 - 151β. Ἀρχαιολογικαὶ διατριβαί, 44 - 46· Προϊστορία Βοῖδοκοιλίης, 14.

Εἰς τὴν κοιλότητα 20 ἀνήκει καὶ ὁ βοθρίσκος Ν, ἀπόδειξις τῆς ἐπεκτάσεως μέχρι καὶ τοῦ σημείου ἐκείνου τοῦ ΠΕ οἰκισμοῦ. (Ἐνόπτως ἐργασίας: δ. Ἀντ. Βελεγράκη.)

### Ὁ τύμβος

Ἡ ἔρευνα τοῦ τύμβου διεξήχθη κατὰ τὰς προηγουμένας ἀνασκαφικὰς περιόδους, ὡς καὶ ὁ κατὰ τὸ δυνατόν καθαρισμός του. Μετὰ τὴν ἔρευναν τῶν πύθων 1, 5, 11, 12, 7, 10 καὶ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν ἐξ αὐτῶν ὑπ' ἀριθ. 1, 11, 12, 10, ἐπεδιώχθη ἡ εἰς βάθος σκαφή ὑπὸ τοὺς ὑπ' ἀριθ. 11 καὶ 12, ὑπολείπεται δὲ νὰ συμπληρωθῇ ἡ ὑπὸ τὸν πύθον ὑπ' ἀριθ. 1, ἐνῶ ὑπὸ τὸν ὑπ' ἀριθ. 10 δὲν ἐνδείκνυται νὰ πραγματοποιηθῇ οἰαδήποτε ἔρευνα καὶ τοῦτο διότι θὰ καταστραφῇ ὁ ἀρχικὸς τοῦ τύμβου λίθινος μανδύας. Διὰ τῆς εἰς βάθος ἐρεύνης ταύτης ἐπεδιώχθη ἡ ἀνεύρεσις εἰς τὰ σημεῖα αὐτὰ τῶν ΠΕ στρωμάτων, ἀποτελεῖ δὲ εὐτύχημα, ὡς θὰ ἴδωμεν, τὸ γεγονὸς ὅτι ἀνευρέθησαν, χάρις εἰς τὴν καλὴν τύχην τοῦ ἀρχαιολόγου, οἱ ΠΕ II τοῖχοι τοῦ οἰκισμοῦ ὑπὸ τὸν τύμβον.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς σημερινῆς μορφῆς τοῦ τύμβου, ἀποτέλεσμα τῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς χρήσεώς του «μεταμορφώσεως» ποὺ ὑπέστη, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχωμεν ἐπακριβῆ γνώσιν τῆς ἀρχικῆς του μορφῆς καί, εἰδικώτερον, τοῦ ἀρχικοῦ του περιβάλου (εἰς ὅλην τὴν περιφέρειαν). Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν τὸ μὲν ἐπιβάλλεται ὁ ἀπόλυτος καθαρισμός τοῦ λιθίνου μανδύου καὶ ἡ ἐξ αὐτοῦ ἀπομάκρυνσις τῶν λίθων ποὺ δὲν ἀνήκον ἀρχῇθεν εἰς αὐτόν, ἔτι δὲ τῶν λίθων οἱ ὅποιοι ἐτοποθετήθησαν διὰ τὴν ἐξώθεν ἀντιστήριξιν τῆς θόλου τοῦ θολωτοῦ τάφου, τὸ δὲ ἐπιβάλλεται ἡ κατόπιν ἀποτυπώσεως (ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπὶ πλέγματος εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος ἐπανατοποθέτησίς των) ἀπομάκρυνσις ὅλων τῶν λίθων οἱ ὅποιοι προέρχονται ἐκ τοῦ τύμβου, ἀλλ' ἐρρίφθησαν ἐκτὸς τοῦ περιβάλου του κατὰ τὴν περίοδον τῆς χρήσεώς του καί, ἀκριβέστερον, ὅτε ἐπρόκειτο νὰ βυθισθῇ ἐντὸς αὐτοῦ ταφικὸς πύθος. Οὕτως, ἐπιβάλλεται ἡ ἀπομάκρυνσις ὅλων τῶν ἐκτὸς περιβάλου λίθων προσωρινῶς, ὥστε νὰ ἀπομακρυνθῇ καὶ τὸ ὑποκείμενον χῶμα πρὸς ἀποκάλυψιν τοῦ κεκαλυμμένου τμήματος τοῦ ΠΕ II οἰκισμοῦ.

Συγκεκριμένως, ἐπιβάλλεται ἡ ἐκ τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τοῦ τύμβου ἀπομάκρυνσις τῶν λίθων τῆς ἐξωτερικῆς προσθήκης (ἐπεκτάσεως), ἥτις ἐδημιουργήθη κατὰ τὴν ΜΕ I περίοδον (περίοδον χρήσεως τοῦ τύμβου) καὶ κατὰ τὴν ΥΕ I περίοδον (περίοδον δημιουργίας τοῦ θολωτοῦ τάφου), εἰς τὰ σημεῖα τοῦ κανάβου 13 - 17/ε-η, 11 - 14/η-ι, 9 - 13/ι-κ, 9 - 12/κ-ν, 9 - 12/ν-ρ, 12 - 13/π-ρ, 10 - 13/ρ-φ καὶ 13 - 17/σ-φ, 14 - 17/φ-χ. Οὕτω καὶ μόνον θὰ ἀποκαλυφθοῦν ἄλλα ΠΕ τμήματα τοῦ οἰκισμοῦ.

Κατὰ τὴν διανομένην ἀνασκαφικὴν περίοδον α) ἡρευνήθη ὁ πύθος 1, ἀπομακρυνθεὶς μετὰ ταῦτα, β) ἀπεμακρύνθη ὁ πύθος 11, ἔτι δὲ γ) ἡρευνήθη ἔτι



πλέον ὁ πίθος 7. Παραλλήλως, ἐγένετο ἀνασκαφή, ὡς ἐσημειώθη, εἰς βάθος ὑπὸ τοὺς πίθους 11 καὶ 12. Τὰ ἀποτελέσματα, κατὰ τὴν πρόοδον τῆς σχετικῆς ἐργασίας, ἔχουν ὡς ἀκολούθως:

**Πίθος 1.** Οὗτος εὗρητο εἰς ὑπερυψωμένον σημεῖον ἐναντι ἄλλων βεβυθισμένων εἰς τὸν τύμβον ταφικῶν πίθων, διὰ τὸν λόγον δὲ αὐτὸν πιστεύω ὅτι εὗρητο δυτικώτερον, ἀρχικῶς, καὶ ὅτι μετεφέρθη εἰς τὸ σημεῖον εἰς ὃ εὗρέθη, κατὰ τὴν πρωτομυκηναϊκὴν περίοδον, ὁπότε καὶ παρέστη ἀνάγκη νὰ διανοιγῇ ὁ τύμβος πρὸς κατασκευὴν τοῦ στομίου τοῦ θολωτοῦ τάφου. Κατὰ τό γε νῦν ἔχον, ὁ πίθος ἔχει μήκος 1.76 μ. καὶ εἶχε πιεσθῇ ἄνωθεν, θεωρῶ δὲ ὅτι ἐθραύσθη πρῶτον τὸ κατώτερον τμήμα του, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διεισδύσῃ καὶ βάσις ΠΕ Π κύμβης ἢ ἄλλου συγχρόνου ἀγγείου ἐκ τῆς κατὰ τὴν πρωτομυκηναϊκὴν περίοδον γενομένην διὰ λίθων καὶ χρώματος ἐξῶθεν ἀντιστήριξιν τῆς θόλου τοῦ θολωτοῦ τάφου εἰς τὸ ἀνώτερον σημεῖον τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τοῦ τύμβου. Ὅντως, ὅπως εἶχον συσσωρευθῇ χῶμα καὶ λίθοι, περιελήφθησαν καὶ ὀστρακα, τὰ ὁποῖα προήρχοντο ἐξ ἐπιχώσεως ΠΕ Π χρόνων (πίν. 106β).

Ἐκ τῶν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ πίθου 1 ἀνευρεθέντων ὀστράκων μινυεῖου τινὸς μελανοφαίου κανθάρου ἢ ἄλλου ἀγγείου καταφαίνεται ἡ χρῆσις τοῦ πίθου κατὰ τὴν πρώιμον ΜΕ περίοδον. Πέρα τούτου, ὑπῆρχε καὶ ἄλλο μεγάλοςχημον ἀγγεῖον ἐξ ἀνοικτοῦ ὠχερρύθρου, πλην ὅμως, σαθροτάτου πηλοῦ, τὸ ὁποῖον, εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, κατέστη σαφές ὅτι δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ διασωθῇ. Ὡς καὶ τὰ τμήματα τοῦ μινυεῖου ἀγγείου, οὕτω καὶ τοῦ εὐμεγέθους αὐτοῦ ἀγγείου τὰ ὀστρακα εὗρέθησαν κατὰσπαρτα ἀπὸ τοῦ πυθμένος μέχρι τοῦ λαιμοῦ τοῦ πίθου, θραυσθέντα ἐκ τῶν ἄνωθεν καταπεσόντων λίθων, ποὺ διείσδυσαν εἰς τὸν πίθον.

Τὰ εὐρεθέντα ὅστ' ἦσαν ἐλάχιστα καὶ ἀποτελεῖ πρόβλημα κατὰ πόσον εἶχε τοποθετηθῇ νεκρὸς ἔνδον ἢ κατὰ πόσον εἶχε ταφῇ νήπιον ἢ παιδίον. Ἡ προσεχὴς ἔρευνα θὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν ἐπίλυσιν τοῦ προβλήματος. (Ἐπόπτις ἐργασίας: δ. Εἰρ. Πεντζαροπούλου.)

**Πίθος 5.** Ὁμοίως ὁ πίθος οὗτος δυνατόν νὰ μετεκινήθῃ κατὰ τι ἐκ τινος σημείου δυτικώτερον πρὸς δημιουργίαν χώρου διὰ τοποθέτησιν τοῦ πίθου 1, ὅστις ἐτοποθετήθη ἀκριβῶς δίπλα. Ἡ διατήρησις του ἦτο ἐλαττωματικὴ καὶ, λόγῳ σαθρότητος, διερράγη, εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, καθολικῶς. Τὸ μήκος του, κατὰ τό γε νῦν ἔχον, ἀνέρχεται εἰς 90 ἐκ. Λόγῳ συμπίεσεως, τὸ στόμιόν του παρεμορφώθη. Τὸ κόσμημα τοῦ ὤμου ἀποτελεῖται ἐκ δύο δακτυλοπιέστων ταινιῶν, ὀλικοῦ πλάτους 5.5 ἐκ.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ὁ νεκρὸς εἶχε ταφῇ εἰς συνεσταλμένην στάσιν εἰς τὸ δεξιὸν πλευρὸν μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸ τοῦ πυθμένος. Εἰς τὴν ὀσφυϊκὴν χώραν εὗρητο πρώιμος μινύειος μελανὸς κἀνθαρος τοῦ ἀργείου τύπου (πίν. 112β δεξ.), πρὸ δὲ τοῦ γόνατος ἐν ἀγγεῖον (black burnished flask), μερικῶς διασωθὲν (εἰκ. 3, πίν. 112β ἀριστερά), καὶ τρίηλον μονόστομον μαχαίριον μήκους 26.5 ἐκ. μετ' ἀργυρῶν ἐφηλίδων (πίν. 112γ).

Ἡ συγκόλλησις τῶν ἀγγείων τούτων προσέφερεν ἐξαιρετικῶς ἱκανοποιητικὰ συμπεράσματα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἐξ αὐτῶν black burnished flask, καί, μάλιστα, τὸ μὲν λόγῳ τῆς διαδόσεως τοῦ σχήματος τούτου τοῦ ἀγγείου (Κίρρα καὶ Ἀγ. Στέφανος Λακωνικῆς), τὸ δὲ λόγῳ τῆς διακοσμήσεως. Τὸ συγκριτικὸν ὕλικόν περιλαμβάνει τὸ παλαιότερον διακεκοσμημένον παράδειγμα ὁστράκου τεφροῦ μινυείου ἀγγείου ἐκ Μυκηνῶν (Ε.Μ. Ἀθηνῶν ἀριθ. 2584, προφανῶς ἀνέκδοτον καὶ ἐντεῦθεν τὸ πρῶτον παρουσιαζόμενον κατόπιν ἀδείας τοῦ συναδέλφου κ. Χρ. Ντούμα) καὶ τὰ νεώτερα ἀντίστοιχα, ἀλλ' ἀπλούστερα τὴν κατασκευὴν καὶ τὴν διακόσμησιν ἀγγεῖα ἐξ Ἀργους καὶ Λέρνης<sup>1</sup>. Κατὰ ταῦτα, εἶναι βέβαιοι ὅτι τὰ κυκλαδογενῆ κατὰ τὴν διακόσμησιν (ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τῶν ὑπονεολιθικῶν ἀγγείων τοῦ Πύργου<sup>2</sup>) μινυεῖα αὐτὰ μὲ ἐντριπτον διακόσμησιν ἀγγεῖα, ἀποτελοῦν αὐτόχθονα δημιουργίαν τοῦ ΜΕ κόσμου. Ἡ ἀπὸ Βορρᾶ προέλευσις τῶν ὁρθῶς ἡμφεσθητήθη<sup>3</sup> καὶ τὰ νέα παραδείγματα τῶν Μυκηνῶν, τῆς Βοϊδοκοιλιάς καὶ τοῦ Ἀγ. Στεφάνου, εἶτι δὲ τὰ νεώτερα τῆς Λέρνης καὶ τοῦ Ἀργους, ὁδηγοῦν ἀβιάστως εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Ἀργολίς ἦτο καὶ ἡ πατρίς τῶν καὶ ὁ τόπος παραγωγῆς τῶν καὶ δι' αὐτὸν τὸν λόγον ἀνεμορφώθησαν κατ' ἐπανάληψιν. Πράγματι, τὸ τεφρὸν παράδειγμα τῶν Μυκηνῶν ἀποτελεῖ τὸ ἀρχέτυπον σχέδιον καὶ ἀνῆκεν εἰς μεῖζον τὸ μέγεθος ἀγγεῖον ἢ τὰ λοιπὰ.

Ἡ θεώρησις ἐν τῷ συνόλῳ τοῦ τοῦ σχετικοῦ ἐκ Κυκλάδων<sup>4</sup> καὶ ἐκ Πύργου Βορείου Κρήτης ὕλικου, εἶτι δὲ ἡ ἐξέτασις τῶν ἀνασκαφικῶν συνόλων Πύργου καὶ Κυκλάδων ἐκ νέου θὰ ὁδηγήσῃ, πιθανῶς, εἰς νέας χρονολογήσεις δι' αὐτὰ τὰ παλαιότερα παραδείγματα.

Περιγραφή τοῦ ἐξ αὐτῶν black burnished flask: Ἀωτον ἀμφικολουροκωνικοῦ σχήματος ἀγγεῖον μεθ' ἀπλῆς βάσεως, κοίλου λαίμου καὶ ἐξω νεύοντος ὀριζοντίου χείλους, ὅπου καὶ δύο ζεύγη ὀπῶν ἀναρτήσεως. Ὑψος: 15 ἐκ. Μεγίστη διάμετρος γάστρας: 14 ἐκ. Ἐξωτερικὴ διάμετρος χείλους: 6.7 ἐκ.

1. ΕΓ. ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΥ - ΔΕΥΤΕΡΑ, ΑΔ 26, 1971, Β1, πίν. 67· Οἱ τύμβοι τοῦ Ἀργους (1980), 25, πίν. Ε21, Β4 (3 - 6)· ΑR 1973 - 74, 11 εἰκ. 13a-c· FR. SCHACHERMEYER, Äg. Fr. 1, 1976, 256. C. ZERNER, The Beginning of the MH Period at Lerna, Ph. D. (1978) 106, 114 - 15, 124 - 25, 133, 144, 180 - 86 κατὰ J. L. CASKEY, Hesperia 25, 1956, 160, πίν. 43b· Hesperia 26, 1957, 150, πίν. 40d, f. Περαιτέρω ἐν Kirrha, 87, 88, πίν. 44 (34)· J. L. CASKEY, AJA 66, 1962, 211 (Μουσεῖον Δελφῶν 6297)· Bronze Age Migrations 1970 (1974), 66-67, πίν. 11 (S. HOOD)· 76 (R. J. HOWELL)· 119 (GARASANIN)· 171 (J. BOUZER)· δύο ἐκ Κολώνας Αἰγίνης (ἀνασκαφὴ G. Welter) εἰς Μουσεῖον Αἰγίνης (1626 καὶ ἄλλο ἄ.ἄ.)· Asine, 264 - 66 εἰκ. 184 (8)· Ἀγ. Στέφανος Λακωνικῆς (AR 1977-78, 32)· J.G.P. BEST - Y. YADIN, The Arrival of the Greeks (1973) 18 (=17).

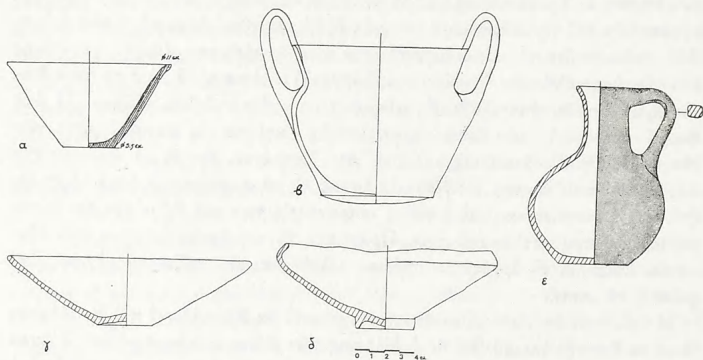
2. Badisches Landes Museum Karlsruhe. Kunst und Kultur der Kykladeninsel im 3. Jahrtausend v. Chr. (1976) 149 εἰκ. 133.

3. R. J. HOWELL, BAMA, 76· C. ZERNER, 185 - 186.

4. CHR. ZERVOS, L'Art des Cyclades (1957) πίν. 63, 74, 86 - 88.

Ἐσωτερικὴ διάμετρος: 3.3 ἐκ. Κατὰ τὴν τεχνικὴν, μὲ τὴν δι' ἐντρίψεως στίλβωσιν τῆς ἐπιφανείας του, τὴν ἐντριπτον καὶ ἐντυπον διακόσμησίν του ἐμφανίζεται νὰ ἐκπροσωπῇ, ὡς συγγενὴς πρὸς τὰ μελανὰ ἀργεῖα μινύεια ἀγγεῖα, τὴν ἀδριατικὴν τεχνικὴν (πίν. 112β ἀριστερά).

Ἡ διακόσμησις ἄρχεται ἀπὸ τοῦ κατωτέρου σημείου τοῦ λαιμοῦ διὰ τριῶν περιφερειακῶν ἐντρίπτων γραμμῶν, δι' ἀπλῶν ἐντύπων ὁμοκέντρων κύκλων καὶ ἄλλων ἐντρίπτων γραμμῶν εἰς τὸ ἀνώτατον σημεῖον τοῦ ὤμου. Ἀπὸ τοῦ



Εἰκ. 2α. Ἄωτον ΠΕ κύπελλον ὑπὸ τὸ στόμιον τοῦ θολωτοῦ τάφου. β. Πρώμος μινύειος κἀνθαρος. γ-δ. ΠΕ Π φιαλίδια. ε. Ἀνατολικὸς τάφος. Ὀλόβαφον ΜΕ προχοῦδιον.

σημείου τούτου ἀρχίζει ὁ σύνθετος τῆς γάστρας διάκοσμος καὶ ἐξικνεῖται μέχρι, περίπου, τῆς βάσεως (εἰκ. 3).

Συγκεκριμένως, ὑπάρχει ταινία μὲ ἀλληλοδιάδοχα ἐντυπα τρίγωνα ὑπὸ μορφὴν ἰχθυοκάνθης, εἰς τέσσαρα δὲ σημεῖα ὑπάρχουν ἀνὰ δύο ἐντυποι ὁμοκέντροι κύκλοι, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ ἀνώτερον σημεῖον τοῦ τετρακίς εἰς τὴν λοιπὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀγγείου ἐπαναλαμβανομένου διακόσμου. Οὕτω, μεταξὺ αὐτῶν τῶν διπλῶν ὁμοκέντρων κύκλων ἄρχεται ὁ «κάθετος» σχηματισμὸς μιᾶς μὲ πλῆθος ἐντύπων ρόμβων ταινίας, ἐκατέρωθεν τῆς ὁποίας ὑπάρχει πλῆθος ἀλληλοδιαδόχων, οἷον ἡμιπεριφερειῶν, ὧν ἡ εὐρύτερα (καί, γενικῶς, αἱ εὐρύτεραι), ἐξικνεῖται (ἐξικινῶνται) μέχρις ἐνὸς τῶν δύο ὁμοκέντρων κύκλων τῆς κορυφῆς τοῦ κοσμήματος καὶ ἐνὸς τῶν δύο ἄλλων ὁμοκέντρων κύκλων τοῦ κατωτέρου σημείου τοῦ κοσμήματος. Ἐπίσης, ὅλαι αὗται αἱ εὐρύτεραι ἡμιπεριφέρειαι τοῦ τετραπλοῦ κοσμήματος χωρίζονται ἀπὸ τῆς γειτονικῆς πάλι δι' ὁμοκέντρων κύκλων. Σημειωτέον, τέλος, ὅτι ἡ «κάθετος» ταινία τῶν ρόμβων διευρύνεται ἀντιστοίχως εἰς τὰ εὐρύτερα σημεῖα τῆς γάστρας, ἐνῶ εἰς τὸ κατώτερον τμήμα ὑπερβεν τῆς βάσεως, ἔχει ἀποδοθῇ μία εἰσέτι ταινία μὲ φαι-



νομένην έντυπον ίχθυάκανθαν (ώς ένάλληλοι γωνίαι) καί οκτώ, περίπου, όριζόντιοι έντριπτοι περιφερειακαί γραμμαί. Munsell 10YR 5/4 ή 2.5 YR 4/6.

Τò έτερον άγγεϊόν εϊναι ό μεθ' ύπερυψομένων τοῦ χείλους ταινιωτῶν λαβῶν σκοτεινόχρους πρώμιος μινύειος κάνθαρος. Ό λαιμός του, χαμηλός, διευ-



Είχ. 3. Black burnished flask.

ρύνεται πρὸς τὰ άνω, ό ὤμος του κυρτοῦται ραδινώτατα, τὸ σφζόμενον ὕψος άνέρχεται εἰς 10 εκ., ή μεγίστη διάμετρος τῆς γάστρας εἰς 14 εκ. καί τῆς βάσεως εἰς 8 εκ. Τὸ άγγεϊόν άνήκει εἰς τὴν πρώτην φάσιν ἐξελίξεως τῶν μινυείων κανθάρων καί τοῦτο εἶναι σαφές εκ τῆς κυρτῆς του βάσεως, ή όποία δέν τοῦ ἐπιτρέπει άπόλυτον ίσορροπίαν. 5Y 2.5/1 (εἰχ. 2β, πίν. 112β δεξιᾷ).

Πίθος 11. Τοῦ πίθου τούτου εἶχον άφαιρεθῆ τὰ συμπεπιεσμένα ὑπερ- κείμενα τοιχώματα καί ό ὑπερθεν στρώματος χώματος (τοῦ καλύπτοντος τὴν ταφήν) κάνθαρος ἤδη κατὰ τὸ παρελθόν έτος 1978, εἶχε δὲ διαπιστωθῆ ὅτι ό πίθος έστερεῖτο λαιμοῦ καί χείλους<sup>1</sup>. Τοῦτο ὠφείλετο, προφανῶς, εἰς τὴν οὐχί

1. ΠΑΕ 1978, 354.

λεπτὴν σωματικὴν διάπλασιν τοῦ νεκροῦ, ὥστε νὰ εἶναι δυνατόν νὰ ὠθηθῇ τὸ νεκρὸν σῶμα. Κατὰ τὴν διανοομένην ἀνασκαφικὴν περίοδον ἀφηρέθη ὁ εἰς πλήρη διάλυσιν ὑπολειφθεὶς σκελετός (πίν. 107α) καί, ἐν συνεχείᾳ (πίν. 107β), τὸ λοιπὸν ὑποκείμενον ἥμισυ τοῦ πίθου, τοῦ ὁποίου ἐπικείται ἡ συγκόλλησις εἰς τὸ Μουσεῖον Πύλου. (Ἦδη συνεκολλήθη.)

Ἦδη, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1977, εἶχον ἀντιληφθῇ τὴν ἀδυναμίαν πλήρους ἐξερευνήσεως τοῦ ΠΕ II χρόνων οἰκισμοῦ, ὅστις, ὡς καὶ ἡ Οἰκία τῶν Κεράμων τῆς Λέρνης, εἶχε καταχωσθῇ εἰς ἐρείπια<sup>1</sup> κατὰ τὸ κεντρικόν του σημεῖον ὑπὸ τοῦ μεταγενεστέρου (ΜΕ I) τύμβου, διὸ καὶ εἶχον ἀποφασίσει νὰ ἀφαιρέσω ὅσους πίθους ἦτο δυνατόν, ὥστε νὰ ἀνασκάψω εἰς βάθος πρὸς ἀνεύρεσιν τοίχων τοῦ ΠΕ II οἰκισμοῦ. Οὕτω, πράγματι, μόνον, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συμπληρωθῇ, ἐν τινι, βεβαίως, μέτρῳ τὸ ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον τῶν ἀλληλοδιαδόχων ΠΕ κτισμάτων τοῦ ΠΕ II οἰκισμοῦ, ἔστω καὶ μετὰ τὴν ὁλοσχερῇ καταστροφὴν του ὑπὸ τῶν πρωτομυκηναίων εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ θολωτοῦ τάφου καὶ τὴν ἐπικάλυψίν του ὑπὸ τοῦ περιβάλλοντος ΜΕ τύμβου.

Ὄντως, εἰς μικρὸν ἀπὸ τοῦ πίθου 11 βάθος ἀνεφάνησαν τὰ πρῶτα ΠΕ II ὄστρακα καί, περαιτέρω, φιαλίδιον μὲ ἔσω νεῦον χεῖλος ὡς καὶ πλῆθος ἄλλων ὄστράκων. Ὡρισμένα ὄστρακα εἶχον πλαστικὴν ἐμπέστον κάτωθεν τοῦ χείλους διακόσμησιν, ἐνῶ ἄλλα ἀγγεῖα εἶχον διπλὴν λαβὴν. Ἐπίσης, ἐπεσημάνθησαν λεπίδες ἐξ ὀψιανοῦ καὶ μυλόλιθος, ἀκολουθηθεὶς ὑπὸ τοῦ ἀναμενομένου ΠΕ II τοίχου (πίν. 108α), ὁ ὁποῖος ἔχει διεύθυνσιν, περίπου, ἀπὸ Β πρὸς Ν. (Ἐπόπται ἐργασίας κ. Ν. Σγουρίτσα, κ. Γ. Σταθόπουλος, δ. Σοφ. Βουτσάκη.)

Πίθος 12. Ἐκ τῆς εἰς βάθος σκαφῆς, ὑπὸ τὸν ἤδη ἀπομακρυνθέντα ταφικὸν πίθον 12, εὐρέθησαν εὐάριθμα ὄστρακα ΠΕ II φιαλιδίων εἰς διάφορα βάθη εἰς τὴν ὑποκειμένην ἐπίχωσιν τοῦ τύμβου καὶ τοῦ ἐρειπιῶνος τοῦ ΠΕ II οἰκισμοῦ, ἀνεφάνη δέ, τελικῶς, ΠΕ II χρόνων τοίχος ἐξ ἀργῶν λίθων καὶ ἄνευ συνδετικοῦ τινος δι' αὐτοὺς ὑλικοῦ μὲ κατεῦθυσιν ἀπὸ Β πρὸς Ν. Οὕτως, ἅπαξ ἔτι, κατεφάνη ἡ χρησιμότης τῆς εἰς βάθος σκαφῆς, ὥστε νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἐν τινι μέτρῳ συμπλήρωσις τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ συνόλου τῶν ΠΕ II χρόνων (πίν. 108β). Ὁ τοίχος οὗτος, φαινομένου πλάτους 50 ἐκ., ἂν καὶ εἰς κεντρικὸν σημεῖον εὐρισκόμενος, δὲν εἶχε σωθῇ εἰμὴ κατὰ τὴν κατωτάτην στρῶσιν τῶν θεμελίων του. (Ἐπόπται ἐργασίας: δ. Ἀσπ. Κόκκαλη.)

Πίθος 7. Συνεπληρώθη ὁ καθαρισμὸς τοῦ, προφανῶς, ἀνδρικοῦ σκελετοῦ, μέρη τῶν ἄνω ἄκρων τοῦ ὁποίου εἶχον μετακινήθῃ εἰς τὸν χώρον τῶν κάτω ἄκρων, κατὰ τὴν μετακίνησιν, κατὰ τὰ φαινόμενα, τοῦ πίθου ἕκ τινος κεντρικωτέρου σημείου τοῦ τύμβου εἰς τὸ σημεῖον αὐτό. Εἰς τὸ ἔσωτερικὸν τοῦ πίθου εὐρέθη μικρὸς χαλκοῦς ἥλος καὶ χαλκίδια εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν αὐτοῦ. (Ἐπόπται ἐργασίας: δ. Ἀσπ. Κόκκαλη.)

Ἡ κυριωτέρα, τέλος, διαπίστωση, ἥτις προήλθεν ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς, ἦτο ἡ παρακολούθησις κατὰ τὸ ΝΑ, ΑΒΑ, ΒΒΑ, Β-ΒΔ-Δ-ΝΔ ἐκτὸς τοῦ τύμβου τμήμα ἐνὸς ἐξωτερικοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου, δίκην ἀνεξαρτήτου καὶ κεκλιμένης κατὰ τὴν διευθέτησιν κρηπίδος, ἐξ ἀργῶν καὶ ὀλοιτρόχων λίθων ἀποτελεσθεῖση, ἥτις περιωρίζετο μὲν εἰς τὴν βορείαν πλευράν τοῦ λόφου (βραχίονος τοῦ ὄρμου), ἐκ τῆς ὁποίας καὶ μόνον ἦτο προσιτὸς ὁ τύμβος, πλὴν ὅμως ἀπεσκόπει εἰς τὴν μερίστην δυνατὴν ἀνάδειξιν τοῦ τηλεφανοῦς τούτου ταφικοῦ μνημείου. Ἡ ὁλοκληρωτικὴ ἔρευνα τοῦ τύμβου ἀφέθη διὰ προσεχῇ ἀνασκαφικὴν περίοδον, ὥστε νὰ εἶναι δυνατόν νὰ ἐρευνηθῇ καὶ ὁ τρόπος προσαρμογῆς τῆς θόλου πρὸς τὸν προγενέστερον τύμβον. Συγχρόνως, μὲ τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἀνασκαφῆς καὶ εἰς τοὺς ἄλλους, εἰσέτι ἀσκάφους, τομεῖς θὰ διαπιστωθῇ, ἐλπίζεται, ἡ περιοχὴ εἰς τὴν ὁποίαν ἐξετείνεται ὁ ἐξωτερικὸς περίβολος τοῦ τύμβου ὅστις περίβολος, ὅμως, ἐμφανίζεται κατεστραμμένος κατὰ τὸ μεγαλύτερον αὐτοῦ τμήμα κατὰ τρόπον ἀνεξήγητον. Ἡ δυνατότης νὰ ὑπῆρχε ἐξωτερικὸς περίβολος μόνον κατὰ τὴν περιοχὴν ἐκ τῆς ὁποίας ἦτο προσιτὸς ὁ τύμβος, δὲν ἀποκλείεται, πλὴν ὅμως, ὥς καὶ ὁ τύμβος αὐτός, ἐν τῷ συνόλῳ του, ἦτο κρόμμιον κατὰ τὴν μορφήν, καὶ εἶναι εὐνόητον νὰ ἦτο πλήρης πέριξ τοῦ τύμβου κύκλος-περίφεια ὁ ἀποκαλυφθεὶς ἐφέτος ἐξωτερικὸς περίβολος.

Ἡ χρονολόγησις τοῦ ἐξωτερικοῦ τούτου περιβόλου εἶναι δυνατόν νὰ ἀναχθῇ εἴτε εἰς αὐτὴν αὐτὴν τὴν περίοδον σχηματισμοῦ τοῦ τύμβου εἴτε εἰς μεταγενεστέραν πως φάσιν. Κατὰ πόσον ἐδημιουργήθη καὶ αὐτὸς συγχρόνως πρὸς τὸν τύμβος, ἴσως, δὲν θὰ τὸ μάθωμεν. Ἐὰν ἐδημιουργήθη κατὰ τὴν περίοδον χρήσεως τοῦ τύμβου, θὰ γνωσθῇ τοῦτο μόνον ἐφ' ὅσον ὑπάρχουν ὀστρακα ΜΕ Ι φάσεως ὑπὸ τὰ τμήματα ταῦτα, ποὺ θὰ περιγραφοῦν ἐν τοῖς ἐπομένοις, εἴτε ὑπὸ ἄλλα τμήματα ποὺ θὰ ἀποκαλυφθοῦν, πιθανόν, προσεχῶς. Σημειωτέον, τέλος, ὅτι τὸ ὑλικόν, ἐκ τοῦ ὁποίου ἔχει δημιουργηθῇ ὁ ἐξώτερος περίβολος, διαφέρει κατὰ περιοχὰς καὶ τομεῖς, ἔτι δὲ ὅτι ἡ κλίσις τοῦ περιβόλου τούτου εἶναι μεγάλη εἰς τὸν ΔΝΔ τομέα καὶ μηδαμινὴ εἰς τὸν ΒΔ.

## ΒΔ τομεὺς

Εἰς τὸν ΒΔ τομέα ἡ ἐργασία κατὰ τὴν παρελθοῦσαν ἀνασκαφικὴν περίοδον εἶχεν ἐπεκταθῇ ἀπὸ τοῦ ἄξονος ν/5-9 μέχρι τοῦ ὀριακοῦ σημείου ε/5-13, ἥτοι εἶχεν ἐρευνηθῇ, κατ' ἀρχήν, ὁ τομεὺς ν/5-9 μέχρις ε/5-13. Κατὰ τὴν νέαν περίοδον, ἡ ἐργασία ἐπεξετάθη μόνον πρὸς Β καί, μάλιστα, μέχρι τοῦ νέου ὀριακοῦ ἄξονος β/5-17, ἐνδείκνυται ὅμως ἡ ἐν τῷ μέλλοντι ἐπέκτασις κατὰ δύο, τοὐλάχιστον, εἰσέτι πρὸς Β, μέτρα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὁ τομεὺς οὗτος παρουσιάζει ἠὺξημένον διαφέρον καὶ μόνον ἡ συνέχισις τῆς προσπάθειάς θὰ δώσῃ τελικὰ συμπεράσματα. Κατὰ τὸ γε νῦν ἔχον, ὁ χώρος ἐλογίσθη ἀνήκων εἰς τὸν ἐξωτερικὸν περίβολον τοῦ τύμβου, πλὴν ὅμως, ἡ γενικὴ ἀταξία τῶν κατα-



σπάρτων λίθων δὲν ἐπιτρέπει εἰσέτι ἐπακριβεῖς διαπιστώσεις (πίν. 109α - β).

Τὸ ἰδιαίτερον διαφέρον προσεῖλκυσαν τὰ τετράγωνα γ/6-8 μέχρι ζ/6-7, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνουν ἓνα ἤ, καὶ πιθανόν, δύο τοίχους, οἱ ὁποῖοι, ἀντιστοίχως, ἀπέχουν μεταξύ των 10 - 20 ἐκ. Ἀμφότεροι οἱ τοῖχοι ἐμφανίζονται νὰ ἔχουν κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ. Ὁ ΒΔυτικώτερος ἐκτισμένος (γ/6-8 ἕως ε/6-7) εἶναι στενὸς (50 ἐκ.) μὲ μεγαλύτερους λίθους εἰς τὰς δύο του ὕψεις καὶ μικρότερα λιθάρια εἰς τὸ μέσον. Ὁ ἕτερος (δ/8, ζ/7, ε/6) τοῖχος ἐμφανίζεται μὲ μίαν ὕψιν (τὴν ΒΔ) καί, λόγῳ τῆς ἐν γένει ἀταξίας τῶν κατασπάρτων λίθων, ἄνευ ἐτέρας ὕψεως. Ἐξ ἄλλου, λόγῳ αὐτῆς τῆς διαφορᾶς (κατὰ σημεῖα) ἀποστάσεως τῶν δύο τούτων τοίχων, ὁ δεύτερος ἐδημιούργησε τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἀπετέλει τὴν ἐξωτερικὴν περιφέρειαν τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου (κρηπιδος) τοῦ τύμβου. Πάντως, ἡ εἰκὼν αὐτῇ ἐνισχύεται ἔτι πλέον ἐκ τῶν ὑπολειφθέντων λιθολογημάτων καὶ κατὰ τὸν Β τομέα τοῦ ἀνασκαπτομένου χώρου. Κατὰ ταῦτα, ἐπιβάλλεται ἐντατικώτερα ἡ ἔρευνα εἰς ὅλον αὐτὸν τὸν ἐξώτερον τομέα καὶ ἡ ἀνάληψις καὶ τοποθέτησις τῶν λίθων τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου ἐπὶ εἰδικῆς πλατφόρμας, ὥστε νὰ συνεχισθῇ καὶ ἐδῶ ἡ εἰς βάθος ἀνασκαφή. Εἰδικῶς εἰς τὸν Β-ΒΔ τομέα ἡ ἀνασκαφή ἔφερεν εἰς φῶς περαιτέρω τμήματα αὐτοῦ τοῦ θεωρουμένου ἐξωτερικοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου, ὑπ' αὐτὸν δέ, εἰς βάθος μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου, δὲν ὑφίσταντο παλαιότερα κτίσματα.

Ὁ χώρος, ἐξ ἄλλου, διὰ νὰ ἐπανεέλθωμεν εἰς τὸν ΒΔ τομέα, εἶχε χρησιμοποιηθῇ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ἀν κρίνωμεν ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν χαρακτηριστικῶν κεράμων αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ὡς, ἐπίσης, ἀπὸ δύο πῆλινα ἀνάγλυφα. Τὰ θέματα, προερχόμενα ἐκ μητρῶν, εἶναι ἱππεὺς ἐν καλπασμῷ καὶ ἀνθρωπίνη μορφή μὲ κάμψιν τοῦ ἀριστεροῦ ποδός. (Ἐπόπτις ἐργασίας: δ. Λαμπρ. Λαμπροπούλου, δ. Ἀθανασία Παπαγιαννοπούλου.)

## ΝΔ τομεὺς

Ἡδὴ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1976 ὑφίστατο (ὁρατὸς ὢν) ἐπιφανειακὸς λιθοσωρὸς ἀκολουθῶν τὴν κλίσιν τοῦ τύμβου κατ' αὐτὸν τὸν ΔΝΔ τομέα (πίν. 110α). Προσωρινῶς, κατ' αὐτὴν τὴν διανοσμένην περίοδον, ἀνεσκάφη ἑκτασις 3 × 4 μ., μὴ ἐπεκταθεῖσα, ὅμως, πρὸς Ν, ὡς ἐπεβάλλετο, λόγῳ δένδρου ἀπαραιτήτου διὰ τὴν ἐπιθυμητὴν σκιάν του. Ἡ λειτουργικότης τοῦ λιθοσωροῦ τούτου ἀνεγνωρίσθη μόνον μετὰ τὸν ἀρχικὸν καθαρισμὸν του, ὅποτε κατεφάνη ὅτι ἀπετέλει τὴν μετὰ διακοπὴν (ι-ν/5-9) συνέχισιν τοῦ ἄλλου ἐπιφανειακοῦ ἀπλοῦ λιθοσωροῦ τοῦ ΒΒΔ-ΒΔ τομέως, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀνεύρεσις πέρυσι παρέμεινε προβληματική.

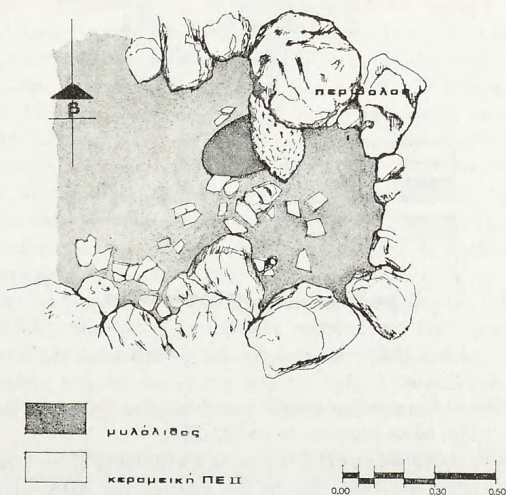
Ὁ ΔΝΔ λιθοσωρὸς δὲν εἶναι κανονικὸς κατὰ τὴν ἐμφάνισιν καὶ τοῦτο διότι ἔχει δεχθῇ πλῆθος ἄλλων μικροτέρων λίθων, οἱ ὁποῖοι καὶ θὰ ἀπομακρυνθοῦν μελλοντικῶς. Ἐξ ἄλλου, εἰς δύο σημεῖα ὑπάρχουν κενὰ ἐκ λίθων (πίν. 110β).

Ἡ ὑπὸ τὸν λιθοσωρὸν ἐπίχωσις εἶναι μηδαμινὴ εἰς τὸ Δ τμήμα, ὅπου ἀνεφάνη, κατὰ τὴν ἀνασκαφήν, καὶ ὁ ὑποκειμένος βράχος, καὶ κατὰ τι παχύτερα ἢ ἐπίχωσις εἰς τὸ Α τμήμα, λόγῳ ὑποκειμένου, πιθανόν, ΠΕ κτίσματος. Τοῦ ἐξωτερικοῦ τούτου περιβόλου τοῦ τύμβου παρηκολουθήθη καὶ ἡ ἐξωτερικὴ περιφέρεια εἰς ἓν μόνον σημεῖον (ο-π-ρ/6-7) μὲ μεγαλυτέρους λίθους, ἐνῶ αἱ μεταγενέστεραι τύχαι τοῦ παραμένου ἀγνωστοί, ἤτοι ἀγνωστοῦμεν πότε ἀνεληφθησαν τὰ ἐλλείποντα μέρη αὐτοῦ τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου. (Ἐπόπτις: δ. Γ. Στρατούλη.)

Ἐν τελευταία ἀναλύσει, πᾶν σχετικὸν πρὸς αὐτὸν τὸν θεωρούμενον ἐξωτερικὸν περίβολον θὰ διευκρινηθῇ μόνον μὲ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἀνασκαφῆς καί, μάλιστα, εἰς βάθος πρὸς διακρίβωσιν τοῦ δημιουργηθέντος ὑποστρώματος πρὸς ἐξασφάλισιν αὐτοῦ.

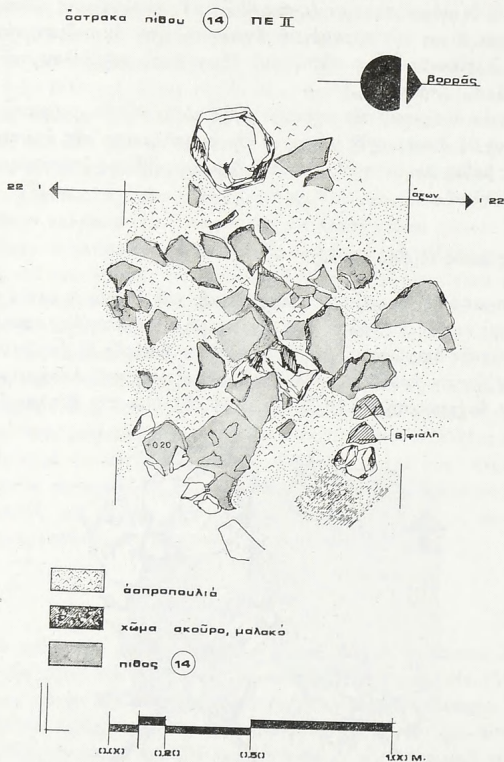
#### Ἀνατολικὸς ἐκτὸς τύμβου τομεὺς

ΑΒΑ τομεὺς. Συνεχίσθη συστηματικὴ καὶ ἐφέτος ἡ ἐκτὸς τοῦ ΑΒΑ τμήματος τοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου ἀνασκαφή πρὸς ἀπομάκρυνσιν τῆς φυσικῆς ἐπιφανειακῆς ἐπιχώσεως, μεθ' ὃ ἐνεφανίσθη διπλοῦς ἐξ ἀργῶν λίθων τοῖχος μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Δ πρὸς Α (ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ Α σημείου τῆς ΒΑ τάφρου τῶν ἀρχαιοκαπήλων (θ/23-25/χ/23-25). Ἐκ τῆς Β πλευρᾶς τοῦ βο-



Εἰκ. 4. ΑΒΑ τμήμα τύμβου μὲ ὑποκειμένην ΠΕ ἐπίχωσιν.

ρείου τμήματος αὐτοῦ τοῦ διπλοῦ τοίχου φαίνεται καὶ ὁ τρόπος οἰκοδομήσεως καὶ ἰδιαίτερος ὁ τρόπος δημιουργίας αὐτοῦ τοῦ τοίχου κατὰ τὰ γνωστὰ καὶ τῆς ὑπολοίπου ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος δεδομένα, ἥτοι μὲ τοὺς λίθους τοποθετη-



Εἰκ. 5. BBA τομεὺς μὲ ἄστρακα τοῦ ΠΕ II πίθου 14.

μένους εἰς σύνολον δύο στρώσεων ὑπὸ τύπον ἐναλλήλων γωνιῶν (τύπος ἰχθυοκάνθη). Οἱ τοῖχοι οὗτοι εὑρηγται ἐν ι-κ/22-25.

Ἡ κεραμικὴ ἀνήκει εἰς τὴν ΠΕ II περίοδον, εὑρέθησαν δὲ καὶ εὐάριθμοι λεπίδες ὀφιοῦ καὶ πυριτόλιθοι. Εἰς τὸ ΒΑ σημεῖον τοῦ ΑΒΑ τμήματος τοῦ τύμβου (ι-κ/21-22), ὅπου καὶ ἔλειπεν ἡ λιθινὴ αὐτοῦ ἐπικάλυψις, συνεχίσθη



(εικ. 4) ὁ πέρυσιν ἀρξάμενος καθαρισμὸς καί, μάλιστα εἰς περισσότερον βάθος εἰς αὐτὸ τὸ κενὸν λίθων τριγωνικὸν τμήμα, εὐρέθησαν δὲ μυλόλιθοι, τμήμα ἀπλῆς μετὰ χείλους πηλίνης κινητῆς ἐστίας καὶ πρῶιμος ΠΕ II κεραμεικὴ μὲ πυκνὸν τὸ ἐπίχρισμα τῆς ἐπιφανείας τῶν φιαλιδίων καὶ ὀστράκων ἄλλων ἀγγείων. ('Επόπτις: δ. Δέσποινα Καρέλλη.)

BBA τομεὺς (εικ. 5). Κατὰ τὴν ἐφετινὴν περίοδον ἐδημιουργήθη ὁ τομεὺς οὗτος τὸ μὲν πρὸς παρακολούθησιν τοῦ ὑποκειμένου ΠΕ οἰκισμοῦ τὸ δὲ πρὸς ἀνεύρεσιν ὀστράκων τοῦ πίθου 13 τῆς ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπῆλων δημιουργηθείσης ΒΑ τάφρου τοῦ τύμβου. Ὁ οὕτω πως σχηματισθεὶς  $4 \times 4$  μ. τομεὺς (8/21-25/921-25) ὠρίσθη, τελικῶς, πρὸς Δ καὶ πρὸς Ν ὑπὸ ΠΕ τοίχων μὲ κατεύθυνσιν, ἀντιστοίχως, Β-Ν καὶ Δ-Α (οὗτος ἐμνημονεύθη προηγουμένως ὡς ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ ἐκτὸς τύμβου ΑΒΑ τομέως). Τοῦ πίθου 13, μάλιστα, εὐρέθησαν πολλὰ μέρη, τὰ ὅποια θὰ συμβάλουν εἰς τὴν συμπλήρωσίν του. Ἐπίσης, τὰ εἰς τὴν ἐπίχυσιν τοῦ κτίσματος λίθινα ἐργαλεῖα ὑπῆρξαν πολλὰ καὶ ποικίλα, ὡς λεπίδες ἐξ ὀψιανοῦ, πλήρης ὀδοντωτῆς λεπίς ἐκ πυρίτου, μήκους 4.73 ἐκ. (εικ. 1γ), βάσις μυκηναϊκοῦ εἰδωλίου (;) καὶ ἐπαρκῶς σφζομένη αἰχμὴ βέλους ἐξ ὀψιανοῦ, μήκους 1.61 ἐκ. (εικ. 1δ), μὲ πλευρικὰς τριγωνικὰς διογκώσεις καὶ στειλέωσιν, ἔτι δὲ τριπτῆρ καὶ μυλόλιθοι.

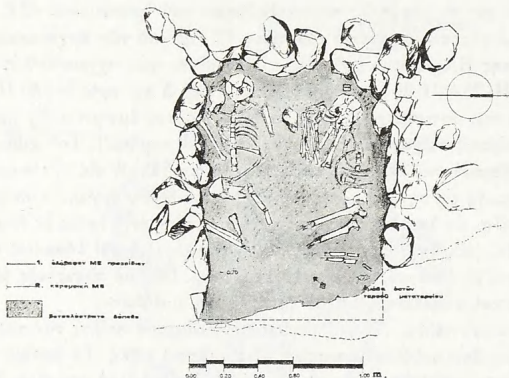
Ἡ κεραμικὴ, τέλος, τῆς ἐπιχύσεως περιελάμβανε κοίλας τὸν σχηματισμὸν βάσεις ὡς καὶ ἔσω νεύοντα (καμπύλα ἢ μὲ τμήσιν) χεῖλη. Τὰ βασικὰ εὐρήματα τῆς ἐπιχύσεως τοῦ ἀνασκαπτομένου χώρου ἦσαν πολλὰ τεμάχια ΠΕ πίθου (ὑπ' ἀριθ. 14) κατεσπαρμένα εἰς ἱκανὴν ἔκτασιν (πίν. 111α - β), καὶ δωδεκάς, τοῦλάχιστον, ἀνεστραμμένων ἀγγείων [ἄσχος (πίν. 113δ), δύο κύμβαι καὶ πολλὰ φιαλίδια], ποὺ εἶχαν καταπέσει ἐκ τινος ρυμοῦ. Ἐκ τῶν ἀγγείων αὐτῶν ὁ ἄσχος (ὑψους 14.5 ἐκ. καὶ μετὰ λαβῆς 17.5 ἐκ.) ἔχει λαβὴν τριπλῆν, εὐρὺ στόμιον, διακρινομένην δακτυλιοειδῆ βάσιν καὶ ἐξογκομένην πλαστικὴν ταινίαν κατὰ τὸ σημεῖον τῆς μεγαλυτέρας του διαμέτρου (πίν. 113δ, Munsell 7.5 YR 7/6). Αἱ δύο κύμβαι εἶχον κατακόρυφον τὴν λαβὴν (πίν. 113ε), ἐνῶ τὰ εὐαριθμηὰ φιαλίδια ἐνεφανίσθησαν εἰς πολλὰς παραλλαγὰς (εικ. 2γ - δ), ἥτοι, μεθ' ἀπλῆς εἴτε κοίλης βάσεως καὶ μεθ' ἀπλοῦ εἴτε μετὰ ἔσω νεύοντος χείλους. ('Επόπται ἐργασίας: κ. Κ. Λιντοβόης, δ. Στ. Ραυτοπούλου.)

Ἀνατολικὸς περίκλειστος τάφος (εικ. 6). Ἐκτὸς τοῦ περιβόλου (ΑΒΑ) τοῦ τύμβου ἀπεκαλύφθη περίκλειστος (τοῦ τύπου τῶν κιβωτισσάμων ἀλλὰ οὐχὶ ἐπιμήκης τὸ σχῆμα) τάφος μετὰ ζεύγους ἀντωπῶν<sup>1</sup> εἰς συνεσταλμένην στάσιν (καὶ μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς Δ) νεκρῶν, οἱ ὅποιοι θὰ ἦσαν νεαρᾶς ἡλικίας, ὡς ὑποδιηλοῦται καὶ διὰ τῶν φαινομένων ραφῶν τῆς θόλου

1. Ἀντίστοιχον παράδειγμα μνημονεύεται, ἐνδεικτικῶς, ὁ κιβωτισσάμος Ηπ8 τάφος τοῦ Δυτ. νεκροταφείου τῆς Ἐλευσίνας (ἀντωποὶ ἐπὶ χαλίκων νεκροί). Πρβ. Γ.Ε. ΜΥΛΩΝΑ, Τὸ Δυτικὸν νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσίνας (1975), Γ', πίν. 69 καὶ ἀγγεῖον 597 (αὐτόθι, πίν. 88β).

τοῦ κρανίου (πίν. 112α). Τὸ κατώτερον (κατὰ τὴν κατωφέρειαν) ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ εἰς μῆκος (ΑΔ) 1.40 μ. σφισμένου τάφου εἶχε παρασυρθῇ, ἐνῶ λόγῳ τῆς διαλύσεως τῆς, προφανῶς, ξυλίνης στέγης του, εἰσέδυσσε εἰς τὸν τάφον εὐμεγέθους μυλόλιθος μήκους 42 ἐκ.

'Αμφότεραι αἱ ταφαὶ εἶχον ἐναποτεθῇ ἐπὶ βοτσάλων ποὺ ἐκάλυπτον τὸ σύν-



Εἰκ. 6. 'Ανατολικὸς τάφος. ('Ελ. Σκαλτσᾶ - Κόλια.)

ολον τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου αὐτοῦ. Ὅπισθεν τοῦ κρανίου τῆς Ν ταφῆς εὐρέθῃ γλόβαφον προχοῖδιον ὕψους 11.5 ἐκ. (εἰκ. 2ε, πίν. 113ς'). ('Επόπτις ἐργασίας: δ. Κ. Μαντέλλη.)

Οὕτω, συνεπληρώθη ἡ ἐβδόμη περίοδος ἐργασίας εἰς τὴν Βοῖδοκοιλίαν καὶ αἱ ἀνάγκαι διὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τοῦ ἔργου ὑψοῦνται εἰσέτι ἀπαιτητικαί. Συγκριμένως, ὑπολείπεται νὰ γίνη ἡ συμπλήρωσις τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ΠΕ II οἰκισμοῦ, τοῦλάχιστον, εἰς τὰ περιφερειακὰ σημεῖα τοῦ ἀνασκαπτομένου χώρου, ἡ τεχνητὴ ἀπομάκρυνσις τῆς Δ καὶ ΝΔ προσθήκης τοῦ τύμβου πρὸς ἀνασκαφὴν τοῦ ὑποκειμένου ΠΕ II οἰκισμοῦ, ἔτι δὲ ἡ διαπίστωσις περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς χρονολογήσεως τῶν λεγομένων ὑστάτων νεολιθικῶν ὀστράκων. Ἐπίσης, θὰ ἐπιδιωχθῇ, κατ' ἀρχήν, ἡ διατήρησις τοῦ ἀναληφθησομένου τμήματος τῆς ἐξωτερικῆς Δ καὶ ΝΔ προσθήκης τοῦ τύμβου, ὥστε νὰ ἐπανατοποθετηθῇ ἐπὶ πλατφόρμας εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος, ἔτι δὲ ἡ ἀγορὰ συνθετικῶν καραβοπάνων πρὸς προσωρινὴν κάλυψιν τοῦ τύμβου καὶ τοῦ οἰκισμοῦ, ὥστε νὰ ἐπακολουθήσῃ ἡ τελικὴ στέγασις τοῦ συνόλου τοῦ ἀνασκαπτομένου χώρου ὑπὸ τῆς Δ/σεως Ἀνασθηλώσεως τῆς ΓΔΑΑ/ΥΠΠΕ. Οὕτω καὶ μόνον θὰ ἔχῃ ὁλοκληρωθῇ ἡ ἀρξαμένη ἀνασκαφὴ εἰς τὸν βόρειον βραχίονα τοῦ γραφικοῦ ὄρου τοῦ Βοῖδο-

κοιλιάς, ὅστις διέρχεται κίνδυνον πλήρους καταστροφῆς τοῦ μὲ τὰς ἐξαγγελθείσας ἀποπείρας ἀγορᾶς τοῦ ὑπὸ ἰδιωτῶν καὶ ἐπιθυμίας ἀξιοποιήσεώς του. Καθῆκον τῆς Πολιτείας ἀποτελεῖ ἡ διαφύλαξις τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Βοῦδοκοιλιάς, χωρὶς ὁ ὅποῖος δὲν ἔχει εἰσέτι κηρυχθῇ ἐπισήμως ἀρχαιολογικός!

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ



Ἡ ἔδρα τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν συνέχισε τὸ 1979 τὴν ἐρευνά της ὑπὸ τὴν ἄμεση ἐποπτεία τοῦ καθηγητῆ Ν.Β. Δρανδάκη στὴ Μέσα Μάνη μὲ σκοπὸ τὴ συμπλήρωση τῆς ἐπισημάνσεως καὶ καταγραφῆς τῶν βυζαντινῶν κυρίως καὶ τῶν μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς. Οἱ ἀσκούμενοι φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες εἶχαν ὡς ὁδηγοὺς τὶς ἐπιμελήτριες τῆς ἔδρας διδάκτορες Μαρία Παναγιωτίδη καὶ Σοφία Καλοπίση, οἱ ὁποῖες καὶ συνέταζαν τὴν παρακάτω ἔκθεση\*.

#### Α. Ναοὶ βυζαντινῶν χρόνων<sup>1</sup>

##### «Στοῦ Καλοῦ»

1. "Ἅγιος Βασίλειος, κοντὰ στὸν παλαιομανιάτικο οἰκισμὸ Μάλες, σὲ ἀπόσταση μισῆς περίπου ὥρας ΒΑ τοῦ χωριοῦ «στοῦ Καλοῦ». Οἱ ἐσωτερικὲς διαστάσεις τοῦ μονόχωρου καμροσκέπαστου ναοῦ εἶναι  $9.90 \times 2.5$  μ. Οἱ τοῦχοι, κτισμένοι ἀπὸ μεγάλους ἀργοὺς λίθους καὶ συνδετικὸ κονίαμα, ἔχουν πᾶχος 1 μ. περίπου. Πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο ποὺ ἀνοίγεται στὸ νότιο τοῖχο, ὑπάρχει ἀνάγλυφο μαρμάρينو ὑπέρθυρο<sup>2</sup> (διαστάσεων  $0.92$  μ.  $\times$   $0.26$  μ.) προφανῶς σὲ δεύτερη χρήση. Στὴ λοζόμητη ἐπιφάνεια ἔχουν λαξευτεῖ ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς

\*Ἡ Μαρία Παναγιωτίδη ἔγραψε: Ταξιάρχης ἢ Ἀι-Λουκάς (Α,2), "Ἅγιος Πέτρος (Α,3), Ἀγία Παρασκευὴ (Α,5), "Ἅγιος Νίκων (Α,6), "Ἅγιος Σέργιος καὶ Βάχχος (Α,8), "Ἅγιος Νικόλαος (Α,9), Ταξιάρχης (Α,12), "Ἅγιος Κωνσταντῖνος (Α,16), "Ἅγιοι Ἀσώματοι (Α,17), "Ἅγιος Φίλιππος (Α,19), "Ἅγιοι Ἀσώματοι (Α,20). Ἡ Σοφία Καλοπίση ἔγραψε: "Ἅγιος Βασίλειος (Α,1), Ἀγία Βαρβάρα (Α,4), Ἀι-Σίδερος (Α,7), "Ἅγιος Δημήτριος (Α,10), Παναγία (Α,11), "Ἅγιος Παντελεήμονας (Α,13), Σωτήρας (Α,14), "Ἅγιος Ἰωάννης (Α,15), Ἀγία Κυριακὴ (Α,18). Στὴν ἐρευνα ἔλαβαν μέρος ὁ φοιτητὴς Ν. Λάσκαρης καὶ οἱ φοιτήτριες: Ἐ. Ἀργυροπούλου, Ἐ. Ἀτζαμῆ, Τ. Καλαντζοπούλου, Κ. Καλαφάτη, Μ. Μαστροκάλλου, Ἀ. Μητσάνη, Ἀ. Μουστάκα, Ἰ. Μπίθα, Ἀ. Παπαγιαννοπούλου, Μ. Πυργάκη, Μ. Σιγάλα καὶ Ἀ. Χρήστου.

1. Γιά τὰ γλυπτὰ τῶν τέμπλων καὶ τοὺς ἐλκυστήρες τῶν ναῶν δὲν γίνεται λόγος γιατί θὰ περιληφθοῦν σὲ εὐρύτερη εἰδικὴ μελέτη ποὺ ἐτοιμάζεται ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Ν. Β. Δρανδάκη.

2. Γιά τὴ χρονολόγησή βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ - Ε. ΔΩΡΗ - Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ - Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, Ἐρευνα στὴ Μάνη, ΠΑΕ 1978, 179 - 181, πίν. 180γ.

τά δεξιά, ὀρθά καὶ ἀναστραμμένα ἀνθέμια, ἔξεργο κομβίο σὲ σχῆμα πυροστροβίλου, ἐλικόμορφος βλαστός μὲ ἀνακαμπτόμενα ἡμιανθέμια καὶ ἔξεργο κομβίο μὲ σταυρό. Ὁ τρόπος ποὺ κοσμεῖται σχεδὸν ὁλόκληρη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ βάθους, τὰ ἔξεργα κομβία καὶ τὰ ἐλαφρὰ ἀνακαμπτόμενα ἡμιανθέμια χρονολογοῦν τὰ γλυπτὰ στὸ πρῶτο μισό τοῦ 12ου αἰώνα. Πάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο διαμορφώνεται ἡ κόγχη τοῦ ἐπάνωμου ἀγίου. Ἡ ἀψίδα εἶναι ἐξωτερικὰ ἡμικυλινδρική καὶ στὸ κέντρο τῆς ἀνοίγεται μικρὸ τοξωτὸ παράθυρο. Ἡ στέγη εἶναι σαμαρωτὴ καὶ καλύπτεται ἀπὸ σχιστολιθικὲς πλάκες. Τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ ἔχει καταπέσει καὶ ὁ δυτικὸς τοίχος εἶναι πρόχειρα ξαναχτισμένος. Ἐσωτερικὰ ἀνοίγονται ἀπὸ τέσσερα τυφλὰ ἀψιδώματα σὲ κάθε μακρὰ πλευρὰ τοῦ κτίσματος. Μέσα στὸ ναὸ διατηροῦνται δύο τμήματα ἀνάγλυφου μαρμαρίνου ἐπιστυλίου τέμπλου διαστάσεων  $0.60 \times 0.21$  μ. καὶ  $0.37 \times 0.18$  μ.

**Τοιχογραφίες.** Τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας καταλαμβάνει παράσταση τῆς Θεοτόκου στὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς *Βλαχερνίτισσας*<sup>1</sup> (πίν. 114). Στὸν ἡμικύλινδρο εἰκονίζονται ἕξι μετωπικοὶ ἱεράρχες, σήμερα σὲ μεγάλη ἔκταση καταστραμμένοι, ποὺ ταυτίζονται χάρις στίς σωζόμενες ἐπιγραφές ὡς ἑξῆς ἀπὸ δεξιὰ πρὸς τὰ ἀριστερά: *Βλάσιος* (πίν. 115δ), *Γρηγόριος*, *Ἰωάννης*, *Χρυσόστομος* (πίν. 115α), *Βασίλειος*, *Νικόλαος* (πίν. 115β) καὶ *Ἀθανάσιος*. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τίς δύο ἀκράϊες μορφές ποὺ διατηροῦνται καλύτερα, οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας ἔφεραν μονόχρωμα φαιλόνια καὶ κρατοῦσαν κλειστά σταχωμένα εὐαγγέλια<sup>2</sup>.

Τὸ τμήμα τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου πάνω ἀπὸ τὸ ἱερὸ καλύπτει ἡ σκηνὴ τῆς Ἀνάληψης. Διακοσμητικὴ ταινία κατὰ μῆκος τοῦ κλειδιοῦ τῆς καμάρας διαιρεῖ τὸ δυτικὸ τμήμα σὲ δύο ζώνες, ποὺ ἡ κάθε μιὰ περιλαμβάνει τέσσερα διάχωρα. Πρῶτη ἀπὸ ἀνατολικά στὴ βόρεια ζώνη εἰκονίζεται ἡ *Γέννηση*, ἀκολουθοῦν δύο καταστραμμένα διάχωρα καὶ τέλος, στὸ δυτικὸ τμήμα, διακρίνεται ἡ Ἀνάσταση. Στὴ νότια ζώνη παριστάνεται στὰ ἀνατολικά ἡ Ὑπαπαντὴ καὶ δίπλα ὁ Μυστικὸς Δείπνος μὲ τὸ Χριστὸ καὶ τοὺς ἑντεκα ἀποστόλους καθισμένους πίσω ἀπὸ σιγμοειδῆ τράπεζα<sup>3</sup>. Ἐλάχιστα ἔχρη σώζονται στὸ

1. Γιὰ τὸν τύπο τελευταῖα, Α. GRABAR, *Iconographie de la Sagesse Divine et de la Vierge*, Cah. Arch. VIII, 1956, 259 - 61 καὶ στὸ *L'art de la fin de l'antiquité et du moyen âge*, I (1968) 558 - 560, Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως (1972) 74 - 76. Ὁ Η. HALLENSLEBEN (*Lexikon der christlichen Ikonographie*, τ. 3 (1971) 166 - 8) ὑποστηρίζει ὅτι Βλαχερνίτισσα εἶναι ἡ Παναγία δεομένη.

2. Ὁ ἀρχαῖος τύπος τῶν μετωπικῶν ἱεραρχῶν μὲ μονόχρωμα φαιλόνια ἀποτελεῖ τὸν κανόνα στὰ μνημεῖα τῆς Μάνης ἕως τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰώνα, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ὁ.π. 142, σημ. 1, βλ. καὶ πρὸ κάτω σ. 174.

3. Ἡ διάταξη τῆς σύνθεσης θυμίζει ἀκόμα καὶ σὲ λεπτομέρειες τὴν ἀντίστοιχη σκηνὴ στὸ ναὸ Τρισάκια τοῦ Τσόπακα Μάνης, Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μέσης Μάνης (1964), πίν. 59.

τρίτο διάχωρο ἐνῶ ἡ τελευταία σκηνή πρὸς τὰ δυτικὰ ταυτίζεται μετὰ τὴν Βαῖο-φύρο.

Μπροστὰ ἀπὸ τὸ τέμπλο στὸ βόρειο τοῖχο παριστάνεται ἔνθρονος ὁ ἐπώνυμος ἅγιος τοῦ ναοῦ Βασίλειος<sup>1</sup> καὶ ἀριστερὰ ὁ ἅγιος Πολύκαρπος (πίν. 115γ), ὄρθιος, μετωπικός, μετὰ μονόχρωμο φαιλόνιο καὶ κλειστὸ σταχτωμένο εὐαγγέλιο. Δυτικότερα, στὸ ἐσωράχιο τοῦ τρίτου τυφλοῦ ἀψιδώματος διακρίνεται στὸ κέντρο τὸ *χρίσμα* καὶ δεξιὰ γυναικεία μορφή.

Στὴ νότια μακρὰ πλευρά, στὸ τύμπανο τοῦ πρώτου ἀπὸ ἀνατολικά ἀψιδώματος σώζεται πολὺ φθοαρμένη ὄρθια μετωπικὴ δεόμενη μορφή. Δυσδιάκριτα ἔχνη δύο ἀταύτιστων ἁγίων διατηροῦνται στὸ τύμπανο τοῦ δεύτερου τυφλοῦ τόξου. Τὸ κέντρο τοῦ ἐσωράχιου τοῦ ἴδιου τόξου κοσμεῖ τὸ *χρίσμα* μαργαριτοποικίλο μέσα σὲ ἐγκόλπιο ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ τμήμα καταλαμβάνει γυναικεία μορφή μετὰ διακοσμημένο λῶρο ποὺ κρατᾷ σταυρὸ στὸ δεξιὸ καὶ κλειστὸ βιβλίον στὸ ἀριστερὸ (*Ἀγία Θέκλα*;)<sup>2</sup>. Τὸ στρώμα τοῦτο ποὺ ἔχει ὅμοιο εἰκονογραφικὸ θέμα μετὰ τὸ ἐσωράχιο τοῦ τρίτου ἀπὸ ἀνατολικά ἀψιδώματος τοῦ βόρειου τοίχου (βλ. παραπάνω) φαίνεται νὰ ἐπικαλύπτει τὴν τοιχογράφηση τοῦ τυμπάνου. Στὸν τοῖχο πάνω ἀπὸ τὸ ἀψιδώμα παριστάνονται δύο στηθάρια ἁγίων καὶ μεταξὺ αὐτῶν μικρότερο μετάλλιο. Δυτικότερα στὴν παραστάδα ἀνάμεσα στὸ δεῦτερο καὶ τρίτο τυφλὸ τόξο διακρίνονται ἔχνη μορφῆς τοῦ Χριστοῦ κάτω ἀπὸ ζωγραφισμένο τόξο.

Ὁ ναὸς παρουσιάζει καὶ δευτέρη οἰκοδομικὴ φάση. Τουλᾶχιστο τὸ ἀνατολικὸ ἀψιδώμα τοῦ βόρειου τοίχου ἀνοίχτηκε μετὰ τὴν πρώτη τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ ἀφοῦ κατὰ τὴ διάνοιξή του καταστράφηκε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς παραστάσεως τοῦ ἁγίου Βασιλείου, ποὺ ἦταν ζωγραφισμένη στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου μπροστὰ ἀπὸ τὸ τέμπλο. Ἐχνη δεύτερης τοιχογράφησης σὲ μικρὴ ὅμως ἔκταση ὥστε νὰ μὴ μποροῦν νὰ ἐκτιμηθοῦν χρονολογικὰ σώζονται, ὅπως εἶδαμε, στὸ ἐσωράχιο τοῦ τόξου τοῦ τρίτου ἀπὸ ἀνατολικά ἀψιδώματος τῆς βόρειας πλευρᾶς καὶ τοῦ δεύτερου τυφλοῦ τόξου τοῦ νότιου τοίχου.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ γραπτοῦ διακόσμου τοῦ Ἁγίου Βασιλείου ἀνήκει στὴν πρώτη φάση. Σὲ ὀριζήματα πρόσωπα, ὅπως τοῦ Χριστοῦ στὸ μετάλλιο τῆς Βλαχερνίτισσας (πίν. 114), τὸ σφιχτὸ πλάσιμο μετὰ ἐπὶ ἀλλήλα στρώματα καὶ πλατιά σκίαση θυμίζει τὴν ὑπεροκομνήγεια παράδοση ποὺ ἐπιβιώνει στὸ 13ο

1. Γιὰ τὴν παράσταση τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου στὴ θέση αὐτὴ βλ. SOPHIA KALOPISSI - VERTI, Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244) (Miscellanea Byzantina Monacensia 20) (1975) 44, M. CHATZIDAKIS, L'évolution de l'icone aux 11e - 13e siècles et la transformation du templon, Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines Athènes 1976 (1979) 337.

2. Ἡ πρωτομάρτυς καὶ ἰσαπόστολος Θέκλα παριστάνεται συχνὰ κρατώντας Εὐαγγέλιο Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ἐρευνᾶναι εἰς τὴν Μάνην, ΠΑΕ 1975, 195, ΠΑΕ 1977, 228, Lexikon der christlichen Ikonographie, τ. 8, 1976, 434.



αίωνα<sup>1</sup>. Άλλες μορφές διακρίνει συνοπτικότερο πλάσιμο και σχηματοποιημένη γραμμικότητα (πίν. 115β-γ). Τὸν ὠχροκίτρινο προπλασμό καλύπτει σκουρόχρωμη ὥχρα ποὺ ἀποδίδει τὴν ἐλαφρὰ σκίαση στὰ περιγράμματα τοῦ προσώπου καὶ γύρω ἀπὸ τὰ μάτια καὶ τὴ μύτη. Ἀνοιχτόχρωμη ὥχρα ἀπλώνεται μὲ πλατιῆς πινελιὲς πλάθοντας τὴ σάρκα. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ λευκὲς γραμμὲς ποὺ σημειώνουν τὰ φῶτα στὸ μέτωπο καὶ γύρω στὰ πτερύγια τῆς μύτης. Τὰ περιγράμματα, τὰ αὐτιά, τὰ μαλλιά καὶ τὰ γένια ἀποδίδονται σχηματικά. Ἡ καθαρότητα τοῦ σχεδίου καὶ ἡ γραμμικὴ σχηματοποίηση θυμίζουν μορφὲς τοῦ Ἀγίου Ζαχαρία στὴ Λάγρια<sup>2</sup> ἀπὸ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰώνα. Σὲ ἄλλη ὁμάδα προσώπων, ὅπως στὸν Ἰωάννη Χρυσόστομο (πίν. 115α) τῆς ἀψίδας, πετυχαίνεται μὲ ἐνιαῖο πλάσιμο καὶ διαβαθμίσεις τῶν τόνων ἐντονότερη ἡ ἀπόδοση τοῦ ὅγκου ἰδιαίτερα στὸ μέτωπο καὶ στὶς παρειές. Ὁ συνδυασμὸς τῶν δυὸ τεχνικῶν<sup>3</sup> — τῆς φωτοσκίασης γιὰ τὰ πρόσωπα καὶ τῆς γραμμικῆς γιὰ τὰ τριχωτὰ μέρη — ἐφαρμόζεται περισσότερο ἢ λιγότερο συστηματικὰ σὲ μιὰ σειρὰ ἐπαρχιακῶν μνημείων τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 13ου αἰώνα, ὅπως στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Κούνενι Κισάμου (1284)<sup>4</sup> καὶ στὸ δεῦτερο στρώμα τῆς Παναγίας Κερᾶς στὴν Κριτσά (γύρω στὰ 1300)<sup>5</sup>. Τάση γιὰ πλαστικὴ ἀπόδοση διαφαίνεται καὶ στὸ γεροντικὸ πρόσωπο τοῦ μεταλλίου τοῦ νότιου τοίχου ὅπου ὅμως στὴν προσπάθεια νὰ τονιστεῖ ὁ ὅγκος τὸ μέτωπο διαμορφώνεται ὑπερβολικὰ ψηλὸ. Ἡ μορφή αὐτὴ θυμίζει πρόσωπα τοῦ γραπτοῦ διακόσμου τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῆς Λακωνικῆς Τρύπης<sup>6</sup>, ποὺ χρονολογεῖται στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰώνα. Τὸ ψηλὸ μέτωπο χαρακτηριστίζει ἐπίσης πολλὲς παραστάσεις στὸν Ἅγιο Γεώργιο Βάρδα στὴ Ρόδο (1289/90)<sup>7</sup>. Ἀλλὰ καὶ ἄλλες λεπτομέρειες ὁδηγοῦν στὴν ἴδια ἐποχὴ, ὅπως ἡ σχηματικὴ ἀπόδοση τῶν βοστρύχων πίσω ἀπὸ τὸν αὐχένα τοῦ Χριστοῦ τῆς ἀψίδας, στοιχεῖο τοῦ 11ου - 12ου αἰώνα, ποὺ ὅμως ἐπιβεβαιώνει ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ ἰδιαίτερα στὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ Ἑμμανουὴλ (πίν. 114) σὲ ἐπαρχιακὰ μνημεῖα ἕως τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰώνα<sup>8</sup>.

Ἡ παρουσία συντηρητικῶν στοιχείων παράλληλα μὲ κάποια διάθεση ἀπο-

1. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ - VERTI, ὁ.π. πίν. 20, 30.

2. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ὁ.π. 140-144, πίν. 115 - 117.

3. ΣΤΕΛΛΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ - ΟΕΚΛΑΝΔ, Ἡ Κερὰ τῆς Κριτσᾶς, ΑΔ 22, 1967, Μελέται, 97 - 105.

4. Κ. ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ, Δύο ἐκκλησίες στὸ νομὸ Χανίων, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 2, 1960 - 61, 38 - 51, πίν. 21 - 26, ΠΑΠΑΔΑΚΗ - ΟΕΚΛΑΝΔ, ὁ.π. 98 κ.ά., πίν. 72β.

5. Στὸ ἴδιο, 95 - 105, πίν. 59 - 71.

6. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῆς Λακωνικῆς Τρύπης, ΕΕΒΣ, 25, 1955, 61, εἰκ. 18.

7. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Βυζαντινοὶ καὶ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ρόδου, ΑΒΜΕ ΣΤ', 1948, 114 - 142, εἰκ. 111, 112, 116, 117.

8. ΠΑΠΑΔΑΚΗ - ΟΕΚΛΑΝΔ, ὁ.π. 109, πίν. 76.

δοσης τοῦ ὄγκου καὶ τοῦ πλάτους ὀρισμένων μορφῶν καθὼς καὶ οἱ ἐπὶ μέρους τεχνοτροπικὲς συγκρίσεις συνδέουν τὸ γραπτὸ διάκοσμο τοῦ Ἀγίου Βασιλείου μὲ μιὰ σειρὰ συντηρητικῶν ἐπαρχιακῶν ἔργων τοῦ τελευταίου τετάρτου τῆς 13ης ἑκατονταετηρίδας. Στὴν ὄγδοη ἢ ἑνατῇ περίπου δεκαετία τοῦ 13ου αἰώνα θὰ πρέπει νὰ ἐνταχθοῦν καὶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τῆς Μάνης. Στὴν ἴδια ἐποχὴ θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ καὶ τὸ κτίσμα, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἔχει ὑποστῇ ἐπισκευὲς ἤδη στὰ βυζαντινὰ χρόνια.

2. *Ταξιάρχης* ἢ *Ἀι - Λουκάς*, δυτικὰ τοῦ Ἀγίου Βασιλείου. Ὁ ναός, μόνωχος καμαροσκέπαστος ἐσωτερικῶν διαστάσεων  $4.77 \times 2.77$  μ., εἶναι κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἔχει μικρὴ χαμηλὴ ἀψίδα ἡμικυλινδρική. Ὡς ὑπέρθυρο τῆς δυτικῆς εἰσόδου χρησιμεύει μεγάλος λίθος λαξευμένος γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Τὸ βορειοανατολικὸ τμήμα τῆς καμαρωτῆς ὀροφῆς τοῦ ναοῦ εἶναι γκρεμισμένο. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ κτίσματος δὲν ὑπάρχει ἄλλη ἔνδειξη ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γραπτὸ διάκοσμο ποὺ δίνει μόνο ἓνα ὄριο *ante quem*.

**Τοιχογραφίες:** Στὸ τεταρτοσφαίριον τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἡ Παναγία στὸν τύπο τῆς *Βλαχερνίτισσας*<sup>1</sup> καὶ στὸν ἡμικύλινδρο μετωπικοὶ οἱ ἱεράρχες *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος*, *Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος*, *Βασίλειος καὶ Ἀθανάσιος*, κρατώντας κλειστὸ εὐαγγέλιον μὲ τὸ καλυμμένο ἀριστερὸ χέρι. Φοροῦν μονόχρωμα φαιλόνια<sup>2</sup> καὶ φέρουν ἐγχείριον σχηματοποιημένο ποὺ τείνει νὰ λάβει τὴ μορφὴ ἐπιγονατίου<sup>3</sup>. Ἀνάμεσά τους, πάνω ἀπὸ τὴ φωτιστικὴ θυρίδα τῆς ἀψίδας, φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε ἐπιγραφή ποὺ σήμερὰ ἔχει καταστραφεῖ, ἀπὸ κάτω εἰκονίζεται ἓνα σεραφεῖμ καὶ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ σώζεται ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐπινίκιου ὕμνου *ἅγιος ἅγιος*..<sup>4</sup>

Στὸ βόρειον τοῖχο τοῦ ναοῦ, ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά, διατηροῦνται ἔχνη παράστασης *Ταξιάρχη*(;) δύο ἄλλων μορφῶν καὶ ἑνὸς ἐφιππου νεαροῦ δρακοντοκτόνου ἁγίου ὁ ὁποῖος ταυτίζεται ἀπὸ ἐπιγραφή μὲ τὸν ἅγιον *Θεόδωρο*. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νότιου τοίχου καταλαμβάνει ὁλόσωμη νεανικὴ μορφὴ ποὺ κρατεῖ μὲ τὰ δύο χέρια κλειστὸ εὐαγγέλιον. Φορεῖ ποδῆρη χιτῶνα ποὺ ἀναδιπλώνεται στὴ μέση καὶ φέρει ὀθόνη κρεμασμένη ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα<sup>5</sup>. Ἀκολουθεῖ μνημειακὴ παράσταση τῆς *Δέησης* (πίν. 116α)· ὁ Χριστὸς σὲ ὑπόπodium κρατεῖ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀνοιχτὸ εὐαγγέλιον ὅπου ἡ ἐπιγραφή *Ἐγὼ*

1. Γιὰ τὸν τύπον βλ. πρὸ πάνω σ. 157, σημ. 1.

2. Βλ. πρὸ πάνω σ. 157, σημ. 2 καὶ πρὸ κάτω σ. 174.

3. N. THIERRY, Le costume épiscopal byzantin du IXe au XIIIe siècle d'après les peintures datées (miniatures fresques), REB XXIV (Mélanges Venance Grumel I) 1966, 308 - 315.

4. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας (1935) 105 - 6.

5. Ἡ ταύτιση τῆς μορφῆς δὲν εἶναι εὐκόλη. Τὸ ἔνδυμα μπορεῖ νὰ εἶναι στιχάριο καὶ ὁ εἰκονιζόμενος ἱερέας.

εἰμὶ τὸ φῶς τοῦ κόσμου (Ἰωάν. η', 12) καὶ εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξι, ἐνῶ ἡ Παναγία καὶ ὁ Πρόδρομος δέονται στραμμένοι κατὰ τὰ τρία τέταρτα, μὲ ἐλαφριά κλίση τῆς κεφαλῆς πρὸς τὸ κέντρο. Πλάι στὴ Δέηση εἰκονίζεται ἔφιππος δρακοντοκτόνος ὁ ἅγιος Γεώργιος (πίν. 116β), ὁ ὁποῖος γυρίζει μὲ ἔντονη κίνηση πρὸς τὰ πίσω. Ἡ νότια τέλος μερὶς τοῦ δυτικοῦ τοίχου διασώζει ἐξίτηλη μορφή πού φαίνεται ὅτι ἔφερε μοναχικὸ ἔνδυμα.

Ἡ διατήρηση τῶν παραστάσεων, καθὼς εἶναι ἐκτεθειμένες στὶς καιρικὲς συνθήκες, εἶναι κακὴ ἀλλὰ ἐπιτρέπει ἀκόμη νὰ φανεῖ ὁ τρόπος πού πλάθονται τὰ πρόσωπα καὶ ἀποδίδεται ἡ πτυχολογία. Τὸ πλάσιμο τῶν γυνῶν μερῶν γενικὰ γίνεται ἐνιαῖο μὲ διαβαθμίσεις τῶν τόνων ἔντονα ὅμως γραμμικὲς καὶ σχηματικὲς. Ἔτσι ὁ καστανόκκινος (ῥοζο-κόκκινος) προπλάσμος (αἰγυκαίνεται) μὲ ῥοζο καὶ φωτίζεται ἀπὸ ἀνοιχτότερη ῥοζο, ἐνῶ ἀκάλυπτες μένουν οἱ σκιάσεις. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου δηλώνονται ἀπὸ πάνω μὲ λεπτὲς καστανόκκινες ἢ σκούρες κυανὲς γραμμὲς. Στὰ ἐνδύματα ἐπάνω ἀπὸ τὸ τοπικὸ χρῶμα τοῦ ὑφάσματος μπαίνει σχηματικὰ πιδό σκοτεινὴ ἀπόχρωση γιὰ νὰ δηλώσει τίς πτυχώσεις καὶ ἀνοιχτὴ ῥοζο γιὰ τὰ φῶτα. Τὰ χρώματα πού ἐναλλάσσονται εἶναι τὸ πορφυρό, τὸ κυανό, ἡ ῥοζο καὶ τὸ ὑπόλευκο.

Ὅρισμένα στοιχεῖα, ὅσα εἶναι δυνατόν νὰ φανοῦν στὴν κατάσταση πού βρίσκονται σήμερα οἱ τοιχογραφίες, δείχνουν δυτικὲς ἐπιδράσεις. Ἡ ἔντονη γραμμικότητα καὶ ὁ ἐλαφρὸς μανιερισμὸς στὸν τρόπο πού κάμπτεται ἡ κεφαλὴ τοῦ ἁγίου Γεωργίου καὶ τῆς Παναγίας στὴ Δέηση θυμίζουν εἰκόνες τῶν σταυροφόρων<sup>1</sup> καὶ μποροῦν νὰ παραβληθοῦν μὲ τοιχογραφίες τῆς κρύπτης S. Biagio στὸ S. Vito dei Normanni) τῆς Ν. Ἰταλίας, πού χρονολογοῦνται στὸ 13ο - 14ο αἰώνα<sup>2</sup>. Τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου ἐπίσης καὶ τὸ γραμμικὸ πλάσιμο τοῦ Χριστοῦ τῆς Δέησης συγκρίνονται μὲ παραστάσεις στὴν κρύπτη S. Vito Vecchio στὴ Gravina, ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ καὶ ἐποχὴ<sup>3</sup>. Σὲ δυτικὲς ἐπιδράσεις φαίνεται νὰ ὀφείλεται ἐπίσης τὸ διάδημα τοῦ ἁγίου Γεωργίου μὲ ἡμικυκλικὴ ἐπίστεψη<sup>4</sup> καὶ τὸ διακοσμημένο μὲ σκόρπια ἀνθάκια ἀναπετάρι πού φορεῖ<sup>5</sup>.

Ἀπὸ τεχνολογικὴ ἄποψη εἶναι καθαρὴ ἡ προσπάθεια τοῦ ζωγράφου νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν κοινὴν παράδοση, νὰ ἐμφυχώσει τὰ πρόσωπα καὶ νὰ ἀποδώσει τὸν ὄγκο τῶν μορφῶν, καθὼς καὶ ἡ διάθεση νὰ παρουσιάσει ρεαλιστικὰ

1. K. WEITZMANN, Thirteenth Century Crusader Icons on Mount Sinai, Art B XLV (1963), 185 κ.ε., εἰκ. 7, 8. Τοῦ ἴδιου, Icon Painting in the Crusader Kingdom, DOP 20, 1966, 69 εἰκ. 41.

2. ALBA MEDEA, Gli affreschi delle cripte eremitiche Pugliesi (1939) 91-101, εἰκ. 41, 43.

3. Στὸ ἴδιο, 60 - 66, εἰκ. 16, 18 - 19.

4. WEITZMANN, ὁ.π. 79 - 80, εἰκ. 33, 62, 64. Τὸ ἀπλὸ διάδημα στὸ κεφάλι εἶναι γνωστὸ στὶς παραστάσεις πρὶν ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους π.χ. LYDIE HADERMANS - MISGUICH, Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle (1975) πίν. 102 - 104, 114.

5. WEITZMANN, ὁ.π. εἰκ. 48 - 49.



μερικές λεπτομέρειες, στοιχεῖα ποὺ ὀδηγοῦν στὴν παλαιολόγια περίοδο<sup>1</sup>. σὲ συνδυασμὸ μάλιστα μὲ τὶς δυτικές ἐπιδράσεις θυμίζουν ἔντονα τὰ μνημεῖα τῆς Εὐβοίας ποὺ χρονολογοῦνται γύρω στὸ 1300. Πιὸ συγκεκριμένα οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ταξιάρχου θὰ μπορούσαν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὴ ζωγραφικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου στὸ Μακρυχώρι (1303)<sup>2</sup> καὶ ἡ Δέηση μὲ τὴν ἴδια παράσταση στὸ βόρειο τοῖχο τῆς ἐκκλησίας τῆς Ὁδηγήτριας στὶς Σπηλιές (1311), ἀν καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ ποιότητα τῆς τελευταίας εἶναι πολὺ ἀνώτερη<sup>3</sup>. Ἡ δυτικὴ ἐπίδραση μάλιστα στὴν παράσταση αὐτὴ ἔχει ἰδιαιτέρα ὑποστηριχθεῖ<sup>4</sup>.

Σύμφωνα μὲ τὶς παραπάνω παρατηρήσεις, οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ταξιάρχου ἢ Ἀι-Λουκᾶ «στοῦ Καλοῦ» θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν στὶς δύο πρώτες περίπου δεκαετίες τοῦ 14ου αἰώνα. Ἡ χρονολόγηση αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα, ὅπως τὸ σχῆμα ποὺ ἔχουν τὰ ἐγχεῖρια τῶν ἱεραρχῶν, τὰ ὁποῖα τείνουν νὰ γίνουν ἐπιγονάτια, ἐπειδὴ ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ἐνὸς ἀμφοῦ ἀπὸ τὸ ἄλλο στὶς σχετικὲς παραστάσεις συμπίπτει περίπου μὲ τὴ στροφή τῆς 13ης ἐκατονταετηρίδας<sup>5</sup>.

Ἐφόσον ὅμως ἡ χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι τόσο προχωρημένη, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ διακόσμηση τοῦ ἡμικυλινδρου τῆς ἀψίδας διατηρεῖ ἀκόμη τὸν τύπο τῶν μετωπικῶν ἱεραρχῶν, σὲ μιὰ μεταβατικὴ μορφή βέβαια ἢ ὁποία συνδυάζει παράλληλα καὶ θέματα ἀπὸ τὴ Λειτουργία<sup>6</sup>.

Ἡ ζωγραφικὴ τοῦ μικροῦ ναοῦ τῆς Μάνης θὰ μπορούσε νὰ ἐνταχθεῖ μαζὶ μὲ τὰ μνημεῖα τῆς Εὐβοίας σ' ἓνα ρεῦμα ἐπαρχιακοῦ συντηρητικῶ, ἀνοιχτὸ ὅμως σὲ ὅλα τὰ πρότυπα καὶ ἔτοιμο νὰ ἀφομοιώσει, στὸ μέτρο τῆς δυνατότητας τοῦ κάθε καλλιτέχνη, τὶς νέες τάσεις τῆς ζωγραφικῆς τῆς ἐποχῆς.

3. "Άγιος Πέτρος, ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ «στοῦ Καλοῦ». Ὁ μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, μὲ ἡμικυλινδρική ἐξωτερικὴ ἀψίδα, εἶναι μισοερειπωμένος σήμερα. Ἐχει οἰκοδομηθεῖ μὲ ἀργοὺς λίθους οἱ ὁποῖοι στὰ ἀνώτερα τμήματα συνδέονταν μὲ κονίαμα καὶ πλίνθους, ὅπως φαίνεται στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Τὸ ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου εἶναι μονολιθικὸ καὶ ἔχει σχῆμα ἀετωματικὸ ποὺ

1. DOULA MOURIKI, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the Fourteenth Century, L'Art byzantin au début du XIVe siècle (Symposium de Gračanica 1973) (1978) 56 - 57.

2. Α. ΙΑΝΝΟΥ, Βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Εὐβοίας (1959) πίν. 13 - 32.

3. Στὸ ἴδιο, 65 - 68, Μ. CHATZIDAKIS, Classicisme et tendances populaires au XIVe siècle. Les recherches sur l'évolution du style, Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines 1971 (1974) 163.

4. TANIA VELMANS, Deux églises byzantines du début du XIVe siècle en Eubée, Cah. Arch. 18, 1968, 217 - 224, εἰκ. 37 - 39.

5. THIERRY, ὁ.π. 315. Στὰ κείμενα τὸ ἐπιγονάτιο εἶναι γνωστὸ ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰώνα Τ. PAPAS, Studien zur Geschichte der Messgewänder im byzantinischen Ritus (1965) 132.

6. Βλ. πρὶν κατω σ. 174.

ἀπολήγει στην κορυφή σὲ μῆλο, ἐνῶ στὸ κατώφλι εἶναι ἐντοιχισμένα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Ἡ ἐκκλησίᾳ ἔχει ὑποστεῖ μεταγενέστερες ἐπισκευές ἀλλὰ ἡ ἀρχικὴ τῆς φάση θὰ πρέπει νὰ ἀναχθεῖ στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

Στὸ ἐσωτερικὸ διατηρεῖται στὴ θέση του, ἔσως ὅμως σὲ δευτέρη χρῆση, τὸ φράγμα τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ ντόπιο φαιδὸ λίθο.

Μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τὸ ναό, ἀνάμεσα στὶς γκρεμισμένες πέτρες, καταγράφηκαν: α) τμήμα κίονα σύμφυτο μὲ τὴ βάση του (ὑψους 0.47 μ. καὶ διαμέτρου βάσης 0.40 μ.) ποὺ χρησιμεύει σὰν βάση τῆς ἀγίας Τράπεζας, β) τμήμα μαρμαρίνου ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου τέμπλου μὲ σύμφυτο μικρὸ κιονόκρανο (ὑψους 0.50 μ., διαμέτρου κιονίσκου 0.125 μ. καὶ διαμέτρου κιονοκράνου 0.105 μ.). Ἡ μιὰ ὀψὲς τοῦ κιονοκράνου κοσμεῖται μὲ τριφυλλωτὸ σταυρὸ καὶ ἡ ἄλλη μὲ ρόδακα, γ) τμήμα ἀπὸ ὀκταγωνικὸ κιονίσκο ἀπὸ τὸν ἴδιο μὲ τὰ θωράκια φαιδὸ λίθο (ὑψους 0.42 μ. καὶ διαμέτρου 0.12 μ.), δ) τμήμα κιονίσκου μὲ σύμφυτη ἑλλειπτικὴ βάση (ὑψους 0.31 μ., διαμέτρου κιονίσκου 0.12 μ. καὶ μεγίστης διαμέτρου ἑλλειπτικῆς βάσης 0.20 μ.), ε) τμήμα μαρμαρίου τὸ ὁποῖο κοιλίνεται στὸ ἐσωτερικόν, στ) τμήμα κίονα ἀπὸ τὸν ἴδιο μὲ τὰ θωράκια φαιδὸ λίθο (ὑψους 0.42 μ. καὶ διαμέτρου 0.32 μ.), ζ) τμήμα ὑπερθύρου (μήκους 0.45 μ. καὶ ὑψους 0.13 μ.) ἀπὸ τὸν ἴδιο μὲ τὰ θωράκια φαιδὸ λίθο, μὲ ἐλίσσόμενο βλαστὸ καὶ ἀνακαμπτόμενα ἡμιανθήμια καθὼς καὶ ἔχνη ἐπιγραφῆς στὴ λοξότμητη πλευρά, η) λίθινη πλάκα πλάτους 0.55 μ. ἀποκρουσμένη στὴν ἐπάνω καὶ κάτω πλευρὰ μὲ ἀκατέργαστη μορφὴ ποὺ κρατᾷ σφαῖρα (;).

#### Διὸς

4. Ἁγία Βαρβάρα «στοῦ Γλέζου». Ἀπὸ τὸν ἐρειπωμένο ναῖσκο στὰ ΒΑ τοῦ οἰκισμοῦ σώζεται μόνο τὸ ἀνατολικὸ τμήμα. Ὁ βόρειος τοῖχος διατηρεῖται σὲ μῆκος 4.40 μ. καὶ ὁ νότιος 2.75 μ. περίπου. Στὰ δύο ἄκρα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου σώζονται τμήματα πλινθοπερίβλητης τοιχοδομίας ἐνῶ στὰ ὑπόλοιπα μέρη ἡ πλινθοπερίκλειστη δόμηση ἔχει καταπέσει καὶ εἶναι ὁρατὸς μόνο ὁ πυρῆνας τοῦ τοίχου ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ κονίαμα. Ἡ ἀψίδα, ποὺ ἔχει κατὰ μεγάλο μέρος γκρεμιστεῖ, ἦταν ἀρχικὰ τρίπλευρη. Στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα διακρίνεται ὑποδοχὴ σκυφίου. Τὸ νότιο τοῖχο περιτρέχει ὀδοντωτὴ ταινία στὸ ὕψος τῆς στέγης. Πιὸ κάτω διακρίνεται διπλὸ πλίνθινο τόξο παράθυρου ποὺ τοιχίστηκε ἀργότερα. Ἀνατολικότερα ὑπάρχει κόσμημα ἀπὸ πῆλινα πλακίδια διαταγμένα ἔτσι ὥστε νὰ σχηματίζουν ρομβοειδὲς πλέγμα (opus reticulatum). Οἱ ἀβακωτὲς αὐτὲς ζωφόροι ποὺ γνώρισαν μεγάλη ἀκμὴ τὸ 10ο αἶώνα καὶ ἐξακολούθησαν νὰ κοσμοῦν τὶς προσόψεις τῶν βυζαντινῶν ναῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν τριῶν ἐπόμενων ἑκατονταετηρίδων<sup>1</sup> ἀπαντοῦν στὴν περιοχὴ τῆς

1. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, Μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου. Ἡ Κόκκινη Ἐκκλησίᾳ (Παναγία Βελλῆς), Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ 2, 1927, 156 - 7, εἰκ. 4, ὁ ἴδιος, Ὁ Ἅγιος Βασί-

Μάνης στὴ Μεταμόρφωση τοῦ χωριοῦ Κουτήφαρη, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα, ἀλλὰ κυρίως σὲ ναοὺς τῆς 12ης ἐκατονταετηρίδας, ὅπως στὸν Ἅγιο Σέργιο καὶ Βάχχο Κίττας, στὴν Ἁγία Βαρβάρα Ἐρήμου<sup>1</sup>, στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Ὀχιάς καὶ στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους «στοῦ Καλοῦ»<sup>2</sup>. Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ — δεύτερο μισὸ τοῦ 12ου αἰώνα — θὰ πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ καὶ ἡ Ἁγία Βαρβάρα «στοῦ Γλέζου».

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἀπὸ μιὰ μικρὴ κόγχη δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς κεντρικῆς ἀψίδας. Σὲ ἀπόσταση 1.5 μ. περίπου ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο διακρίνονται ἔχνη πάκτωσης μαρμάρινου τέμπλου. Πεσίσκοι καὶ τμήματα τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις κυρίως ζώων καὶ πρωινωτῶν φύλλων ἔκκενται σκροπισμένα μέσα στὸ ναό.

**Τοῖχογραφεῖς.** Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας διακρίνονται ἔχνη τῆς Πλατυτέρας(;) καὶ στὴν καμάρια τοῦ ἱεροῦ τμήματα ἀπὸ τὴ σκηνὴ τῆς Ἀνάληψης. Κάπως καλύτερα διατηροῦνται πέντε μετάλλια στὸ μέτωπο τῆς κεντρικῆς κόγχης πάνω σὲ πράσινο κάμπο διακοσμημένο μὲ τρίφυλλα. Στὸ κέντρο παριστάνεται μετωπικὸς ὁ Χριστὸς Ἐμμανουὴλ σὲ προτομὴ πλαισιωμένος ἀπὸ στηθαῖες ἀντρικὲς μορφές ποὺ στρέφουν πρὸς αὐτόν. Οἱ ἄγιοι στὰ δύο πρῶτα ἐγκόλπια ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὸ Χριστὸ ὑψώνουν ἐλαφρὰ τὰ χέρια σὲ στάση δέησης. Τὰ προσωπογραφικὰ τους χαρακτηριστικὰ ἐπιτρέπουν ταύτιση μὲ τοὺς κορυφαίους ἀποστόλους Πέτρο καὶ Παῦλο ἀντίστοιχα. Στὸ δεύτερο πρὸς Νότο στηθαῖριο, μετὰ τὸν Παῦλο, διακρίνεται γεροντικὴ μορφή στὸν τύπο τοῦ εὐαγγελιστῆ Ἰωάννη ποὺ κρατᾷ βιβλίο. Τὸ πρόσωπο στὸ ἀντίστοιχο μετάλλιο ποὺ ἀκολουθεῖ τὸν Πέτρο θὰ μπορούσε νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ Ματθαῖο<sup>3</sup> (πίν. 123α). Ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὸ διαθέσιμο χῶρο εἶναι πιθανὸ ὅτι ἀκολουθοῦσαν ἄλλα δύο στηθαῖρια, ἓνα στὴν κάθε πλευρὰ. Τὰ σωζόμενα τμήματα ἐπιτρέπουν ἐπομένως νὰ ἐκφράσει κανεὶς τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Χριστὸς Ἐμμανουὴλ στὸ κέντρο τοῦ μετώπου περιβαλλόταν ἀπὸ τοὺς κορυφαίους ἀποστόλους καὶ τοὺς τέσσερις εὐαγγελιστὲς σὲ μία συνεπτυγμένη μορφή τῆς Μεγάλης Δέησης.

Ἡ πλαίσίωση τῶν μορφῶν σὲ μετάλλιο ἐκφράζει τὴ συνεχὴ νοητὴ παρουσία τους<sup>4</sup> στὴν ἵεσις πρὸς τὸν ἐνσαρκωμένο Λόγο γιὰ τὴ σωτηρία τῶν ἀνθρώ-

λειος τῆς Ἀρτης, ABME B', 1936, 120 - 122, εἰκ. 3, 4, 6, ὁ ἴδιος, Ἡ Παρηγορητισα τῆς Ἀρτης (1963) 29 - 33, A.H.S. MEGAW, Byzantine Reticulate Revetments, Χχριστήριον εἰς Ἀ. Ὁρλάνδον, τ. Γ' (1966) 10 - 22.

1. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων, ὁ.π. 46 - 47, ὁ ἴδιος, Ἐρευναι εἰς τὴν Μάνην, ΠΑΕ 1974, 114. MEGAW, ὁ.π. 14 - 15.

2. N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1977, 221 - 2, πίν. 136γ.

3. Δὲν διακρίνεται ὅμως ἂν κρατοῦσε εὐαγγέλιο.

4. A. GRABAR, L'Imago clipeata chrétienne, Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (1957) 9 - 13, καὶ στὸ L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age, I, (1968) 607 - 613.



πων συμπληρώνοντας έτσι τὸ μεσολαβητικὸ ρόλο τῆς Πλατυτέρας ποὺ θὰ εἰκονίζονταν στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας. Ἡ τοποθέτηση τῆς Δέησης στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, σχετίζεται μὲ τὸ λειτουργικὸ χαρακτήρα τῆς σκηνῆς καὶ ἡ ἐνταξή τῶν κορυφαίων ἀποστόλων στὴ σύνθεση συνδέεται μὲ τὴ μνεία τους στὴν ἀκολουθία τῆς Προσκομιδῆς<sup>1</sup>. Ἡ ἐπιλογὴ τῶν προσώπων — κορυφαῖοι ἀπόστολοι καὶ εὐαγγελιστὲς — θὰ πρέπει νὰ συσχετιστεῖ κυρίως μὲ εἰκόνες τῶν ἐπιστυλίων τῶν τέμπλων<sup>2</sup>. Ἡ ἀπεικόνιση τῶν εὐαγγελιστῶν — ἂν οἱ ταυτίσεις ποὺ προτείνονται εἶναι σωστὲς — στὴ θέση αὐτὴ θὰ μπορούσε ἐπὶ πλὴν νὰ θεωρηθεῖ ὡς μεταφορὰ τοῦ τυπικοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τῶν σφαιρικῶν τριγῶνων στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ, πράγμα ποὺ παρατηρεῖται σὲ δρομικοὺς ναοὺς<sup>3</sup>. Ἰσως εἶναι ἐπομένως πιθανὸ ὅτι ὁ ἐρειπώμενος ναὸς τῆς Ἀγίας Βαρβάρας δὲν ἦταν τρουλλαῖος.

Στὴ μικρὴ κόγχη βόρεια τῆς ἀψίδας σώζεται τὸ πᾶν μέρος γυναικείας μορφῆς ποὺ ταυτίζεται χάρις σὲ ἐπιγραφὴ μὲ τὴν ἐπώνυμη ἀγία τοῦ ναοῦ Βαρβάρα<sup>4</sup> (πίν. 123β). Στὴν ἀντίστοιχη νότια κόγχη παριστάνεται ὄρθια μετωπικὴ γυναικεία μορφή μὲ κυανὸ μαφόριο. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις διακρίνονται ἔχνη ἄλλου στρώματος τοιχογράφησης.

Οἱ στενὲς μορφές, ἡ σχηματοποιημένη ἀπόδοση τῶν πτυχώσεων ποὺ διαμορφώνονται σὲ γεωμετρικὰ σχήματα, τὸ δῶν βλέμμα καὶ ἡ κυματιστὴ γραμμὴ τῶν ἀνασηκωμένων φρυδιῶν — δείγματα προσπάθειας νὰ ἀποδοθεῖ ἡ ψυχικὴ διάθεση — χρονολογοῦν τὸ γραπτὸ διάκοσμο τῆς Ἀγίας Βαρβάρας στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 12ου αἰώνα. Ὅρισμένα μάλιστα τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα — ὅσο τουλάχιστο μπορεῖ νὰ κρίνει κανεὶς ἀπὸ τίς ἐλάχιστες παραστάσεις ποὺ σώζονται — ὅπως ἡ κομψότητα τοῦ σχεδίου, ὁ καλλιγραφημένος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀποδίδονται τὰ περιγράμματα καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, τὸ λεπτὸ χωρὶς τονισμὸ τῶν ὀγκῶν πλάσιμο τῶν προσώπων μὲ ἀπαλές

1. ΝΤΟΥΛΑ ΜΟΥΡΙΚΗ, Βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῶν παρεκκλησιῶν τῆς Σηληϊᾶς τῆς Πεντέλης, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 7, 1973-4, 92 - 96, ἡ ἴδια, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης (1975) 34 - 35. Στὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέρονται μπορεῖ νὰ προστεθεῖ καὶ ὁ Ἀι-Στράτης κοντὰ στὴ Λάγια, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ὁ.π. ΠΑΕ 1978, 154. Γιά τὴν ἀπεικόνιση τῆς Δέησης στὸ βῆμα βλ. καὶ DOULA MOURIKI στὸ H. BELTING - C. MANGO - D. MOURIKI, The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul, (Dumbarton Oaks Studies 15) (1978) 54 - 58.

2. Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ (1956-58), ἀρ. 117-124, Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Εἰκόνες ἐπιστυλίου ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 4, 1964 - 65, 378, 387 - 389, πίν. 77, 92 - 93, K. WEITZMANN, Four Icons on Mount Sinai: New Aspects in Crusader Art, JbÖByz. 21, 1972, 279 - 286, εἰκ. 1.

3. Πρβ. Παναγία Μαυριώτισσα, Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Καστοριά I (1953) πίν. 65, Ν. ΜΟΡΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Καστοριά. Παναγία ἡ Μαυριώτισσα (1967) εἰκ. 80.

4. Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Δεόμενοι ἄγιοι ἐπὶ τοῦ τεταρτοσφαίριου ἀψίδος εἰς ἐκκλησίαις τῆς Μέσας Μάνης, ΑΑΑ IV, 1974, 236 - 237.

διαβαθμίσεις τῆς ὥχρας, μοιάζουν νὰ ἐναρμονίζονται μὲ ἐκείνη τὴν τάση τῆς ὀψίμης κομνήνειας ἐποχῆς ποὺ ἀπαντᾷ στὴν Παναγία τοῦ Ἀρακα στὰ Λαγουδερά Κύπρου, στὸν Ἀγίο Ἱερόθεο Ἀττικῆς κ.ἀλ. Τὸ πλησιέστερο παράλληλο παράδειγμα τόσο ἀπὸ ἄποψη ὕφους ὅσο καὶ ποιότητος θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὸ γραπτὸ διάκοσμο τῆς Εὐαγγελιστρίας στὸ γειτονικὸ Γεράκι<sup>2</sup>. Ὁμοιότητες διαπιστώνονται ἐπίσης καὶ σὲ ἄλλο γειτονικὸ μνημεῖο, τὸ ναὸ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὴ Σαμαρίνα τῆς Μεσσηνίας<sup>3</sup>. Τὰ λιγοστὰ κατάλοιπα τοῦ γραπτοῦ διακόσμου τῆς Ἀγίας Βαρβάρας θὰ μπορούσαν ἐπομένως νὰ χρονολογηθοῦν γύρω στὸ 1200.

5. *Ἀγία Παρασκευή*, βορειοανατολικά τῶν σπηλαίων μέσα στὰ χωράφια. Ὁ μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 7.10×3.70 μ., ἔχει ἀψίδα ἐξωτερικὰ ἡμικυλινδρική. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργούς λίθους στοὺς ὀριζόντιους ἀρμούς τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται πλίνθοι, ποὺ μερικὲς φορές θυμίζουν ψευδοκουφικά· συχνὰ στὸ κονίαμα, ἰδίως τῆς βόρειας πλευρᾶς ὑπάρχουν χαράγματα μὲ τὴ μορφή χρίσματος. Τὸ ἀνακουφιστικὸ τόξο τῆς νότιας θύρας, πάνω ἀπὸ τὸ ἀνώφλι ἔχει σχῆμα πεταλόμορφο<sup>4</sup>. Πρόσφατες ἐπισκευὲς ἔχουν γίνει ἰδιαίτερα στὴ στέγη τοῦ ναοῦ.

Ἐσωτερικὰ ἡ καμάρα τῆς ὁροφῆς ἐνισχύεται στὴ μέση περίπου ἀπὸ σφενδόνιο ποὺ στηρίζεται σὲ προβόλους κάτω ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχουν τοποθετηθεῖ ἀράβδωτοι κίονες χωρὶς λειτουργικὴ χρῆση. Ἡ ἀριστερὴ κολόνα ἔχει ὕψος 1.30 μ. καὶ ἡ δεξιὰ ὕψος 1 μ. καὶ διάμετρο 0.23 μ. Ἐπάνω στὸ σύγχρονο κτιστὸ εἰκονοστάσιο εἶναι τοποθετημένο μαρμάρينو ἐπιστύλιο μὲ γλυπτὴ διακόσμηση. Στὸ ἱερὸ καταγράφηκαν διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο σύνολο: α) τρία τμήματα κοσμητῆ μήκους 0.35 μ., 0.27 μ. καὶ 0.38 μ. ἀντίστοιχα, μὲ διακόσμηση ἀπὸ ἐλίσσόμενο βλαστὸ καὶ ἡμιανθήμια· τὸ τελευταῖο φέρει στὸ μέσο σταυρὸ τῆς Μάλτας, β) τέσσερα ἀπο-

1. LYDIE HADERMANN - MISGUICH, La peinture murale tardo - comnène et ses prolongements au XIII<sup>e</sup> siècle, Actes du XV<sup>e</sup> Congrès International d'Études byzantines, Athènes 1976 (1979) 265 - 267. ΝΤΟΥΛΑ ΜΟΥΡΙΚΗ, Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ τροῦλλου τοῦ Ἀγίου Ἱεροθέου κοντὰ στὰ Μέγαρα, AAA XI, 1978, 134 - 135.

2. ΝΤΟΥΛΑ ΜΟΥΡΙΚΗ, Αἱ διακοσμήσεις τῶν τροῦλλων τῆς Εὐαγγελιστρίας καὶ τοῦ Ἀγίου Σώζοντος Γερακίου, ΔΕ 1971, Χρονικὰ 1 - 6, ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΝΟΥΠΙΩΤΟΥ, Γεράκι: Συντήρησις τοιχογραφῶν, AAA IV, 1971, 154 - 159, εἰκ. 4, 5, 8, 9, MARIA PANAYOTIDI, Les églises de Géraki et de Monemvasie, Corsi XXII, 1975, 337 - 9, εἰκ. 1.

3. ΜΑΡΙΑ ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ πρῶμος παλαιολόγειος ἀναγέννησις εἰς τὰς χώρας καὶ τὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 4, 1964-65, 259 - 261, πίν. 48 - 52, HÉLÈNE GRIGORIADOU - CABAGNOLS, Le décor peint de l'église de Samari en Messénie, Cah. Arch. 20, 1970, 177 - 196.

4. Τὸ πεταλόμορφο τόξο ἀπαντᾷ σὲ ναοὺς ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 10ο ὡς τὸ 12ο αἰῶνα, Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, Τὸ πεταλόμορπον τόξον ἐν τῇ βυζαντινῇ Ἑλλάδι, ΕΕΒΣ 11, 1935, 411 - 415, εἰκ. 2 - 4.

τμήματα θωρακίων με διακοσμήσεις από δισχιδεΐς ταινίες που σχηματίζουν πλαίσια με ρόδακες κ.ά., γ) βάση κίονα, επάνω στην 'Αγία Τράπεζα.

Από τα στοιχεία που υπάρχουν το κτίσμα, το οποίο φαίνεται πώς έχει υποστεί επισκευές και κατά τη βυζαντινή περίοδο (βλ. πιο κάτω σ. 172), δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια. Το πιθανότερο είναι ότι η ίδρυση του ναού συμπίπτει με την πρώτη τοιχογράφηση.

**Τοιχογραφίες.** Το τεταρτοσφαίριο της άψιδας διακοσμεῖ ἡ παράσταση τῆς Θεοτόκου (πίν. 117α) ἔνθρονης, βρεφοκρατούσας, ανάμεσα σὲ δύο ἀνδρικές μορφές δέουσες (πίν. 117β-γ, 118α-β). Ἐμπρὸς στὸ στῆθος τῆς εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς μετωπικός, κρατώντας μὲ τὸ ἀριστερὸ κλειστὸ εἰλητάριο. Ὁ θρόνος δίχως ἐρεισίνωτο πατὰ ὁλόκληρος επάνω σὲ βάθρο. Ἀριστερὰ ὁ εἰκονιζόμενος εἶναι ἄνδρας γενειοφόρος καὶ φέρει ποδήρη χιτῶνα ποὺ ἀπολήγει σὲ διακοσμημένη παρυφή, κατὰκοσμο μανδύα ὁ ὁποῖος ἔχει δύο ταβλία<sup>1</sup> καὶ πορπώνεται στὸ κέντρο, καὶ ταινία σὰν λῶρο ποὺ ἀναδιπλώνεται στὸ δεξιὸ βραχίονα. Πλάι του μόλις διακρίνεται ἡ ἐπιγραφή: ὁ (ἄν)ι(ος) Θε(ὸδ)ωρος (ὁ) σ(τρατηλάτης). Ἡ ἀντίστοιχη δεξιὰ μορφή ἔχει ἐπίσης γένια καὶ φορεῖ τὴν ἴδια ἀκριβῶς στολή. Πλάι τῆς ἡ ἐπιγραφή: (ὁ) ἄγιος Θεὸδ(ω)ρος (ὁ) Τή(ρ)ων. Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς άψιδας εἰκονίζονται δέκα μετωπικοὶ ἱεράρχες (πίν. 119α-δ) μὲ μονόχρωμα φαιλόνια, ὁμοφόρια, ἐπιτραχήλια καὶ ἐγχείρια<sup>2</sup>, ὁ ἓνας πλάι στὸν ἄλλον, ρυθμικά, κρατώντας μὲ τὸ καλυμμένο ἀριστερὸ χέρι κλειστὸ σταχωμένο εὐαγγέλιο καὶ εὐλογώντας μὲ τὸ δεξί. Ταυτίζονται ἀπὸ τὰ προσωπογραφικὰ τοὺς χαρακτηριστικὰ ἢ ἀπὸ ἐπιγραφὰς ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (πίν. 119β) στὸ βόρειο τμῆμα καὶ οἱ Βασίλειος καὶ Ἀθανάσιος (πίν. 119γ) στὸ νότιο.

Απὸ τῆς διακόσμηση τῆς καμάρας διατηροῦνται τμήματα τῆς Ἀνάληψης (πίν. 120α), τὸ βόρειο ἡμιχόριο καὶ ἡ τελευταία δυτικὴ μορφή τοῦ νότιου ὁμίλου τῶν μαθητῶν στὴν ἀνατολικὴ πλευρά, μέρος τῆς Βάπτισης στὸ βόρειο σκέλος, καὶ φαρδιά διακοσμητικὴ ζώνη μὲ ἡμιεξάγωνα καὶ σταγονόμορφα κοσμήματα<sup>3</sup> δυτικὰ τῆς Ἀνάληψης μέχρι τοῦ σφενδονίου. Ὁλόκληρο τὸ δυτικὸ τῦμπανο τοῦ ναοῦ καταλαμβάνει πολυπρόσωπη ἡ σύνθεση τῆς Σταύρωσης.

1. Γιά τὴν ταύτιση ὡς ταβλίων Ν. Ρ. ΚΟΝΔΑΚΟΝ, *Les costumes orientaux à la cour Byzantine*, Byzantion I, 1924, 34. Γιά τὰ ἐνδύματα πρβ. Η. ΟΜΟΝΤ, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du VI<sup>e</sup> au XIV<sup>e</sup> siècle* (1929) πίν. LXIII (Coislin. 79, fol. 2). ΤΑΝΙΑ VELMANS, *Le portrait dans l'art des Paléologues* (Bibliothèque de l'Institut Hellénique d'études byzantines et post-byzantines de Venise, 4) (1971) πίν. XL, 12, ἡ ἴδια *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen âge* (Bibliothèque des Cahiers Archéologiques XI) τ. I (1977) πίν. VI, εἰκ. 14 (Λονδίνο, Βρετανικὸ Μουσεῖο Add. 39627 πρῶν Curzon 153).

2. Βλ. πιο πάνω σ. 157 σημ. 2 καὶ πιο κάτω σ. 174.

3. Σταγονόμορφα κοσμήματα χωρὶς ὅμως ἄλλη ὁμοιότητα μὲ τὸ μοτίβο τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς ἀπαντοῦν σὲ μνημεῖα τοῦ 14ου αἰῶνα, Zagorka Jane, *Ornaments in the*



Στὸ βόρειο τοῖχο μεταξὺ τοῦ τέμπλου καὶ τοῦ σφενδονίου εἰκονίζονται ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά ἑφιππος στρατιωτικὸς ἅγιος δρακοντοκτόνος ποὺ θὰ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μετὰ τὸ Θεόδωρο (πίν. 121α-β) καὶ ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ (πίν. 120β-γ) ὁρθίος μετωπικὸς μετὰ αὐτοκρατορικὴ στολή, κρατώντας μετὰ τὸ δεξιὸ χεῖρ μακρὸ σκήπτρο καὶ μετὰ τὸ ἀριστερὸ σφαίρα. Κάτω ἀπὸ τὸ φουρούσι τοῦ σφενδονίου φαίνεται διακοσμητικὴ ταινία μετὰ σχηματοποιημένα φυλλόμορφα θέματα καὶ ἔπειτα ἀκολουθοῦν οἱ παραστάσεις ἐνὸς στρατιωτικοῦ ἁγίου ὁρθίου μετωπικοῦ καὶ ἐνὸς ἑφιππου δρακοντοκτόνου. Ὁ τελευταῖος θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς Θεόδωρους (πίν. 122α), γιατί εἰκονίζεται ὥριμος μετὰ δέξυ γένι καὶ ἐπειδὴ πλάι του στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου σώζεται ἐξίτηλη ἡ παράσταση ἄλλου ἑφιππου στρατιωτικοῦ ἁγίου μετὰ τὴν ἐπιγραφή ἅγιος Θεόδ(δ)ωρ(ος). Στὸ βόρειο τοῖχο τὸ κατώτερο ἀνατολικὸ μέρος εἶναι διακοσμημένο μετὰ ἐλικόμορφο βλαστὸ ἐνῶ κάτω ἀπὸ τὸν ἅγιο Θεόδωρο βρίσκεται σκαρίφημα μικρῆς ἀποτροπαϊκῆς μορφῆς. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ σφενδόνιο, πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ ὁρθίου στρατιωτικοῦ ἁγίου, διακρίνονται ἔχνη μεταγενέστερου στρώματος μετὰ δυσανάγνωστη ἐπιγραφή. Λείψανα τοιχογραφιῶν, σὲ δύο στρώματα, σώζονται στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νότιου τοίχου. Τέλος στὸ ἐσωράχιο τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης διακρίνεται ἐξίτηλη παράσταση προφήτη.

Εἰκονογραφικὰ πρόγραμμα. Οἱ δύο μορφὲς δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Παναγία ταυτίζονται μετὰ τοὺς Ἀγίους Θεοδώρους μόνον ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές<sup>1</sup>, γιατί δὲν παρουσιάζουν εἰκονογραφικὴ ὁμοιότητα μετὰ τὸν καθιερωμένο τύπο τῶν ἁγίων, σύμφωνα μετὰ τὸν ὅποιο καὶ οἱ δύο Θεόδωροι εἰκονίζονται συνήθως μετὰ στρατιωτικὴ στολή, ὁ Τήρων ἔχει κοντὰ μαλλιά πάνω ἀπὸ τὰ αὐτιά καὶ γενειάδα δξύληκτη, ἐνῶ ὁ Στρατηλάτης κόμη κυματιστὴ καὶ γένια χωρισμένα στὰ δύο<sup>2</sup>. Στὴν ἀψίδα τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς οἱ δύο ἅγιοι ὄχι μόνον φοροῦν στολὲς ἀξιοματούχων ἀλλὰ εἰκονίζονται μετὰ γενειάδα ποὺ δὲν εἶναι οὔτε δξύληκτη οὔτε διχαλωτή, ὁ Τήρων ἔχει κόμη κυματιστὴ (πίν. 117γ, 118β) καὶ ὁ Στρατηλάτης κοντὰ μαλλιά πάνω ἀπὸ τὰ αὐτιά (πίν. 117β, 118α).

Serbian and Macedonian Frescoes from the XII to the Middle of the XV Century (1961) πίν. LV 360, 361, LVI 371 καὶ ΜΑΡΙΑ ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ βυζαντινοῦ ναυδρίου τῶν Ἱεραρχῶν Δεσφίνης, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 3, 1962 - 63, σ. 179 εἰκ. 3.

1. Θεμελιῶς εὐχαριστοῦμε τὴν ἀρχαιολόγο κ. Χάρη Κουλάκου, ἡ ὁποία, μετὰ ἀφορμὴ ἀνακοίνωσής μας στὸ «Πρῶτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης», Ἀθήνα, 1981, εἶχε τὴν καλὴ σὺννη νὰ μᾶς πληροφορήσει γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἐπιγραφῶν μετὰ τὰ ὀνόματα τῶν Ἀγίων Θεοδώρων.

2. L. MAVRODINOVA, Teodor-razvitie i osobenosti na ikonografskija mu tip v srednovekovnata živopis, Bulletin de l'Institut des Arts, XIII, 1969 (μετὰ γαλλ. περίληψη 51 - 52) 33 - 43, ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΩΤΡΝΑ, Ἑρμηνεῖα τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, ἐκδ. Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως (1909), 157, 270, 295.

Οι Θεόδωροι θα πρέπει να είναι οι επώνυμοι άγιοι του ναού, που σε κάποια μεταγενέστερη φάση αφιερώθηκε στην άγια Παρασκευή.

Απεικονίσεις αγίων στο τεταρτοσφαίριο της άψίδας, ὁρθῶν σε ἴση σχεδὸν κλίμακα πρὸς τὴν κεντρικὴ μορφή εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχή, ὅπως οἱ παραστάσεις που σώζονται στὸν "Ἅγιο Κοσμά καὶ Δαμιανό, στὸν "Ἅγιο Βιτάλιο καὶ στὴ βασιλικὴ τοῦ Parenzo<sup>1</sup>. Κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο ἐπίσης εἰκονίζονται συχνὰ στὶς ἀψίδες περιφερειακῶν ναῶν ἐπώνυμοι ἅγιοι, σὲ προτομή, μετωπικοί, συνήθως σὲ στάση δέησης<sup>2</sup>. Ἡ ἰδιοτυπία ὅμως τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς εἶναι μοναδική, σύμφωνα μὲ τὰ παραδείγματα που ξέρουμε μέχρι σήμερα, γιατί στὴν παράσταση συνδυάζεται ὁ βυζαντινὸς τύπος τῆς Βρεφοκρατούσας μὲ ἀπεικόνιση ὁλόσωμων ἐπώνυμων αγίων στὴν ἀψίδα που ἀπηχεῖ παλαιοχριστιανικὴ παράδοση.

Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὶς παλαιότερες παραστάσεις, ὅπως στὴ γνωστὴ εἰκόνα τοῦ Σινᾶ<sup>3</sup>, στὴν ἀψίδα τοῦ Ἀγίου Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ<sup>4</sup> καὶ στὸ ψηφιδωτὸ μὲ τὴν Παναγία καὶ τὸν ἅγιο Θεόδωρο τοῦ βορειοανατολικοῦ πεσσοῦ στὸν "Ἅγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης<sup>5</sup>, ὁ ἅγιος Θεόδωρος εἰκονίζεται μὲ στολὴ ἀξιωματοῦχου, μὲ χιτῶνα καὶ μανδύα μὲ ταβλί, ὅπως ἐπίσης ὅτι στρατιωτικοὶ ἅγιοι μὲ αὐλικὴ στολὴ εἶναι γνωστοὶ μόνο ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τοῦ τελευταίου τέταρτου τοῦ 14ου αἰ.<sup>6</sup> Τὸ πλησιέστερο πρὸς τὴ σύνθεση τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς τοπικὰ καὶ χρονικὰ παράδειγμα που θὰ μπορούσε νὰ ἐπισημανθεῖ βρίσκεται στὴν κόγχη τοῦ μικροῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου κοντὰ στὸν Πύργο Διροῦ, ὅπου εἰκονίζεται ἡ Παναγία μὲ τὸ Χριστὸ μετὰ τῶν προπατόρων καὶ δύο ἱεραρχῶν. Οἱ μορφὲς τῶν τελευταίων, σὲ κλίμακα ἴση σχεδὸν πρὸς τὴν Παναγία, ἔχουν κάποια ἀναλογία ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη μὲ τὶς παραστάσεις τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς<sup>7</sup>.

Τὸ γεγονός ὅτι καὶ οἱ δύο Θεόδωροι εἰκονίζονται χωρὶς τὰ τυπικὰ προσωπογραφικὰ τους χαρακτηριστικὰ καὶ κυρίως μὲ στολὲς ἀξιωματοῦχων δημιουργεῖ κάποια προβλήματα σχετικὰ μὲ τὴν πρόθεση τοῦ κτήτορα τοῦ ναοῦ. Χωρὶς νὰ πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι τὰ ἐνδύματα τῶν αγίων ὁφείλονται σὲ

1. CHRISTA IHM, Die Programme der christlichen Apsismalerei vom vierten Jahrhundert bis zur Mitte des achten Jahrhunderts (1960) πίν. VII<sub>1</sub>, XII<sub>2</sub>, XV<sub>2</sub>.

2. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ Βυζαντινὴ τέχνη στὰ Ἑπτάνησα, Κερκυραϊκὰ Χρονικά 15, 1970, 28 - 29. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ὅ.π. 235 - 239.

3. K. WEITZMANN, The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai, The Icons, τ. I (1976) 18 - 21, pl. XLIII, XLVa.

4. IHM, ὅ.π. 39 - 40, πίν. XII<sub>2</sub>.

5. Γ. καὶ Μ. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (1952) 195 - 6, πίν. 66.

6. ΜΑΥΡΟΔΙΝΟΒΑ, ὅ.π. 50, Α. ΣΤΕΓΟΠΟΥΛΟΣ, "Ἅγιος Δημήτριος ὁ Μέγας Δούξ ὁ Ἀπόκαυτος, Ἑλληνικά 15 (Τόμος τιμητικὸς Σ. Κουγέα), 1957, 124 - 131.

7. Ν. ΖΙΑΣ, Μάνη, ΑΔ 24, 1969, Χρονικά, 172, πίν. 183 - 4.

ἐπιβίωση παλαιοχριστιανικῆς παράδοσης εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ ὅλη σύνθεση δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν προτίμηση τοῦ δωρητῆ, ὁ ὁποῖος θέλησε νὰ ἐκφράσει μιὰ προσωπικὴ δέηση<sup>1</sup> μὲ ἰδιαίτερη χροιά, μέσω τῶν προστατῶν τοῦ ἁγίων, ἐξαίροντας συγχρόνως τὴν ιδιότητα τῶν βυζαντινῶν στρατιωτικῶν ἀξιωματούχων. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ εὐσταθεῖ μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς ξεχωριστῆς διάθεσης γιὰ τὴν προβολὴ τοῦ ἀτόμου μὲ τὴν παράσταση τῶν κτητόρων ἢ τῶν προσωπικῶν ἐπιθυμιῶν τῶν δωρητῶν ποὺ παρατηρεῖται ἀπὸ τὸν 13ο αἰώνα<sup>2</sup>. Ἐὰν δεχθοῦμε τὴν παραπάνω ἄποψη, τὸ σύνολο τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ, μολονότι φαίνεται ὅτι ἀνήκει σὲ δύο στρώματα, παρουσιάζει εἰκονογραφικὴ ἐνότητα. Ἐξαίρεται ἰδιαίτερα δηλαδὴ τὸ στρατιωτικὸ ἀξίωμα, ἐφ' ὅσον οἱ παραστάσεις τῆς κάτω ζώνης, αὐτὲς ποὺ σώζονται τουλάχιστον, εἰκονίζουν στρατιωτικούς ἁγίους, ἐνῶ ἡ μορφή τοῦ ἀρχάγγελου Μιχαὴλ ἀνάμεσά τους ὡς ἀρχηγοῦ τῶν οὐράνιων δυνάμεων, ὡς στρατηλάτῃ καὶ κριτῇ, δίνει ἐσχολογικὴ χροιά, τονίζοντας τὴ σωτηρίαν τῶν ἀγωνιστῶν.

Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς περιοχῆς καὶ τὴν ἀπόδοση τοῦ κάστρου τῆς Μαίνης στοὺς βυζαντινοὺς τὸ 1262<sup>3</sup> ἡ ἀπεικόνιση τῶν ἁγίων Θεοδώρων μὲ στολὴ ἀξιωματούχων στὴν ἀψίδα θὰ πρέπει νὰ συνδεθεῖ μ' αὐτὸ τὸ εἰκονογραφικὸ - ἀγωνιστικὸ περιεχόμενο τοῦ προγράμματος τῆς ἐκκλησίας. Ὁ κτήτορας, ἰδρύοντας τὸ ναὸ καὶ ἐξαίροντας κατὰ κάποιον τρόπο τὴν κεντρικὴ ἐξουσία<sup>4</sup>, ἐδραῖώνει τὴ βυζαντινὴ κυριαρχία στὴν περιοχή, τονίζοντας συγχρόνως τὴ σημασία τῶν ἀγώνων ποὺ γίνονταν.

Τεχνολογία - Χρονολόγηση. Τὸ σύνολο ποὺ διακοσμεῖ τὴν ἀψίδα ἀνήκει σὲ παλαιότερο στρώμα τοιχογράφησης. Τὰ πρόσωπα γενικὰ εἶναι μακριὰ καὶ λεπτὰ καὶ πλάθονται μὲ ἐνιαῖο τρόπο (πίν. 117α, 118α - β, 119β - γ). Ὁ ὥχροπράσινος προπλάσμος «γλυκαίνεται» μὲ θερμὴ ὥχρα, ἡ ὁποία ἀπλώνεται ἀφήνοντας ἀκάλυπτα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, τίς σιτιάσεις καθὼς καὶ τίς ρυτίδες στὶς νεανικὲς μορφές. Ἀπὸ πάνω καστανέρυθρη σάρκα δηλώνει τίς παρειὲς καὶ ψιμυθίες τὰ φῶτα· οἱ ρυτίδες ποὺ χαρακώνουν τὰ γεροντικὰ πρόσωπα δηλώνονται τίς περισσότερες φορὲς μὲ καστανὲς πλατιὲς πινελιές. Στὰ ἐνδύματα ἐπάνω ἀπὸ τὸ βασικὸ χρῶμα ζωγραφίζονται οἱ πτυχῶ-

1. C. OSIECZKOWSCA, La mosaïque de la porte royale à Sainte-Sophie de Constantinople et la litanie de tous les saints, Byzantion 9, 1934, 46 - 48.

2. VELMANS, Le portrait, ὅ.π. 93 - 148, ἡ ἴδια, La peinture murale, ὅ.π. 59 - 97. Γιὰ τὴν εἰκονογραφικὴ εὐκαμψία στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων ΣΤΕΛΛΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ - ΟΙΚΛΑΝΔ, Οἱ τοιχογραφίαι τῆς Ἀγίας Ἄννας στὸ Ἀμάρι, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 7, 1973 - 4, 44 - 51.

3. D. A. ZAKYTHINOS, Le Despotat grec de Morée (1932), 16 - 17, 22 - 23, A. BON, La Morée Franque, Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205 - 1430) (1969) 122 - 3, 503 - 8.

4. Γιὰ τὴ διαλεκτικὴ τῶν μνημείων, ΣΑΤΗΡΙΟΥ, Ἡ πρῶμος παλαιολόγειος ἀναγέννησις, ὅ.π. 265, BON, ὅ.π. 594 - 9, ΠΑΝΑΥΟΤΙΔΙ, ὅ.π. 397, εἰκ. 6.



σεις με βαθύτερους τόνους και τὰ φωτισμένα μέρη με άνοιχτότερες επιφάνειες και λευκές γραμμές (πίν. 119γ-δ). Η χρωματική κλίμακα είναι φτωχή και παίζει με τις αποχρώσεις του κυανού και του έρυθρού.

Οί μορφές έμψυχωμένες με έκφραστική δύναμη χαρακτηρίζονται από την τάση για μνημειακή και πλαστική απόδοση ή όποια μάλιστα έχει φτάσει σε ολοκληρωμένο σχεδόν στάδιο, όπως άπαντὰ στὰ ρεύματα της ζωγραφικής των μέσων του 13ου αιώνα. Σ' αυτή την εποχή έπομένως, λίγο μετά το 1262 και μέσα στο τρίτο τέταρτο περίπου της 13ης εκατονταετηρίδας, θα πρέπει να ένταχθει ή διακόσμηση της άψίδας της Άγίας Παρασκευής και να συνδεθει, εξαιτίας της ποιότητάς της, με κάποιο κέντρο της εποχής, όχι όπωςσδήποτε το Μυστρά για τόσο πρόωμη περίοδο. Ένδεικτική από την άποψη αυτή είναι ή δυνατότητα να συγκριθούν οι μορφές της άψίδας της Άγίας Παρασκευής (πίν. 117 - 119) με τις τοιχογραφίες των Άγίων Άποστόλων στο Ρεό (Ίπέκιο)<sup>1</sup> και του κυρίως ναού στο καθολικό της Βλαχέρνας στην Άρτα<sup>2</sup>.

Οί τοιχογραφίες του κυρίως ναού θα πρέπει να αποδοθούν σε δύο τουλάχιστον ζωγράφους. Στον πρώτο φαίνεται ότι άνήκουν όσες σώζονται από τις παραστάσεις που διακοσμούσαν την καμάρα (πίν. 120α), ή Σταύρωση του δυτικού τοίχου και οι όλόσωμες μορφές του άνατολικού τμήματος της βόρειας πλευράς (πίν. 120β - γ, 121) και στο δεύτερο οι στρατιωτικοί άγιοι του δυτικού τμήματος του βόρειου τοίχου (πίν. 122α).

Ο πρώτος καλλιτέχνης πλάθει τὰ γυμνά μέρη με ένιατες επιφάνειες (πίν. 120γ). Ο ώχροπράσινος προπλασμός μένει άκάλυπτος στις σκιάσεις καθώς ή ώχρα άπλώνεται μαλακά από πάνω σχηματίζοντας διαβαθμίσεις. Μ' αυτό τον τρόπο και με τη βοήθεια των λευκών φώτων ή αίσθηση που δημιουργείται είναι έντονα πλαστική. Όμοια είναι και ή απόδοση των ένδυμάτων (πίν. 121α). Το τοπικό χρώμα του ύφάσματος αφήνει άκάλυπτες σκούρες επιφάνειες και γραμμές από τον προπλασμό για τη δήλωση των σκιάσεων και των πτυχών, ενώ φωτίζεται από πάνω με άνοιχτότερες μεγάλες ποικιλόσχημες κηλίδες και άσπρες κατακάρυφες γραμμές ή μικρές παράλληλες λευκές πινελιές.

Οί μορφές είναι ψηλόλινγες, σταθερές, έχουν όγκο και βάρος και αποπνέουν γήινη αίσθηση, στοιχεΐα που τις χρονολογούν γύρω στο 1300. Σ' αυτή την εποχή οδηγούν και συγκεκριμένες συγκρίσεις όπως ή παραβολή του Ταξιάρχη που σώζεται καλύτερα (πίν. 120β - γ) ή των γυναικών στη Σταύρωση με τις τοι-

1. R. LJUBINKOVIĆ, Die Apostelkirche im Patriarchat von Peć (1964), V. DJURIĆ, Byzantinische Fresken in Jugoslawien (1976), 51 - 63, πίν. XXII - XXIV, εικ. 35.

2. ΜΥΡΤΑΑΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Βυζαντινές τοιχογραφίες στη μονή Βλαχέρνας της Άρτας, ΑΑΑ VIII, 1975, 208 - 216, εικ. 1 - 5.

χογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸ γειτονικὸ Γεράκι.<sup>1</sup> καὶ μὲ τὴ ζωγραφικὴ τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου τῆς Arilje<sup>2</sup>.

Ὁ δεῦτερος ζωγράφος (πίν. 122α) ἐκφράζεται μὲ διαφοροετικὸ τρόπο ποὺ ἀποπνέει μιὰ δυνατὴ σχηματοποίηση τόσο στὰ πρόσωπα ὅσο καὶ στὰ ἐνδύματα<sup>3</sup>, κάπως ξένη πρὸς τὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ, ἐφόσον δὲν πρόκειται γιὰ τελείως λαϊκὰ ἀδέξια ἔργα. Τὰ τριγωνικὰ πρόσωπα, τὰ ἀμυγδαλόσχημα μάτια μὲ τὰ τονισμένα φρύδια ποὺ χρησιμοποιεῖ παραβάλλονται μὲ ἔργα τῆς 13ης ἐκατονταετηρίδας, ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴν τέχνη τῶν σταυροφόρων<sup>4</sup> τὰ ὁποῖα θυμίζουν τὴ ζωγραφικὴ τοῦ ἴδιου αἰῶνα στὴ Νότια Ἰταλία<sup>5</sup>. Ἐπομένως οἱ τοιχογραφίες τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ βόρειου τοίχου θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν σύγχρονες μὲ τὶς προηγούμενες, ἐφόσον ἄλλωστε δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει καὶ στρωματογραφικὴ διαφορά, καὶ νὰ ἀποδοθοῦν σὲ ζωγράφο ποὺ ἔχει ἐπηρεαστεῖ πολὺ ἀπὸ τὴν τέχνη τῶν σταυροφόρων ἢ σὲ τεχνίτη δυτικῆς καταγωγῆς ποὺ ἦρθε στὴν Πελοπόννησο<sup>6</sup>. Φαίνεται ὅμως ὅτι καὶ ὁ πρῶτος καλλιτέχνης δέχεται ἐπιδράσεις ἀπὸ σταυροφορικὰ πρότυπα, ὅπως δείχνουν π.χ. ὁ ποδῆρης χιτῶνας τοῦ ἔφιππου ἀγίου (πίν. 121α), ὁ βαρὺς τύπος καὶ ἡ ζωνρὴ ἐκφραση τοῦ ἀλόγου (πίν. 121β), οἱ κατὰκοσμες περικνημίδες ποὺ μοιάζουν σὰν νὰ κουμπώνουν μπροστὰ<sup>7</sup> κ.ἄ<sup>8</sup>.

Προβληματικὸ εἶναι τὸ στρῶμα ποὺ σῶζεται πολὺ ἀποσπασματικὰ καὶ φέρει τὴ δυσανάγνωστη ἐπιγραφή στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ νότιου τοίχου, ἀριστερὰ τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης. Ἰσως νὰ ὀφείλεται σὲ κάποια ἐπισκευὴ πιθανὸν σύγχρονη μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ σφενδονίου (;), τὸ ὁποῖο καὶ θὰ διακοσμήθηκε ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἐξίτηλα ἔχνη παραστάσεων ποὺ ἀναφέρθηκαν.

1. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ὁ.π. 266 - 8, πίν. 57 - 60, πρβ. ἰδίως πίν. 57<sub>2</sub>, 58. PANAYOTIDI, ὁ.π. 342 - 344, εἰκ. 4.

2. G. MILLET - A. FROLOW, *La peinture du Moyen-Age en Yougoslavie*, II (1957) πίν. 69 - 87.

3. Γιὰ τὸ σχῆμα ποὺ ἔχει τὸ ἀναπετάρι π.χ. TANIA VELMANS, *Le Parisinus Grecus 135 et quelques autres peintures de style gothique dans les manuscrits grecs à l'époque des Paléologues*, Cah. Arch. 17, 1967, 226 - 7, εἰκ. 22.

4. Τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Μουτουλλά τῆς Κύπρου (1280) Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, Λεύκωμα (1935) πίν. 87, A. PAPAGEORGHIU, *Masterpieces of the Byzantine Art of Cyprus* (1965) 3 - 4, 27 - 28 πίν. XXX 1 - 3, εἰκόνες τοῦ Σινᾶ ποὺ ἀποδίδονται τελευταῖα στοὺς σταυροφόρους, ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Εἰκόνες, ὁ.π. 169 - 173, εἰκ. 183 - 190, WEITZMANN, *Icon painting*, ὁ.π. 69 - 74, πίν. 46, 48 - 50.

5. Στὸ ἴδιο, 69 - 71. Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὴ ζωγραφικὴ τῆς κρύπτης S. Maria τοῦ Poggiardo, Medea, ὁ.π. 128 - 147, εἰκ. 60, 63 - 75.

6. Ἡ παρεξήγηση τῆς ἐλλειπτικῆς ἀσπίδας καὶ τὸ ἀνέκφραστο ἄλογο συνηγοροῦν μάλλον γιὰ τὴν πρώτη πιθανότητα.

7. WEITZMANN, ὁ.π. 71, 80, εἰκ. 48, 62, 65.

8. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀναφέρονται ἐνδεικτικὰ. Θὰ πρέπει νὰ γίνῃ πρῶτα καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν γιὰ μιὰ ἐξαντλητικὴ ἀνάλυση.

Ἡ χρονικὴ διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς τοιχογραφίες τοῦ ἱεροῦ (1265-1275) καὶ τοῦ ναοῦ γύρω στὸ 1300 εἶναι μικρὴ καὶ ἡ εἰκονογραφικὴ σύλληψη τοῦ προγράμματος ἔχει ἐνότητα. Μόνο μὲ καθαρισμὸ θὰ φανεῖ ἂν ἡ δευτέρη τοιχογράφηση ἔγινε ἐπάνω καὶ σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη ποὺ δὲν θὰ εἶχε παντοῦ ὁλοκληρωθεῖ ἢ ἂν συνεχίστηκε μετὰ τριάντα περίπου χρόνια ἡ διακόσμηση τοῦ ναοῦ ποὺ γιὰ κάποιον λόγο εἶχε σταματήσει.

6. "Ἄγιοι Θεόδωροι ἢ "Ἄγιος Νίκων, ΒΑ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς. Ὁ μονόχωρος ἐρειπωμένος ναῦσκος, ἐσωτερικῶν διαστάσεων  $5.80 \times 2.54$  μ. εἶναι κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομή. Ἡ κόγχη του ἐξωτερικὰ εἶναι ἡμικυκλικὴ βαθμιδωτὴ<sup>1</sup>, ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ ἔχει κατασκευαστεῖ κακότεχνα σὰν ὀξυκόρυφη. Κανένα ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο τοῦ ναοῦ δὲν βοηθεῖ γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ κτίσματος, γιὰτὶ ἡ βαθμιδωτὴ ἀψίδα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι κάποια ἐνδειξη φαίνεται ὅτι ὀφείλεται σὲ ἀδεξιότητα τοῦ κτίστη.

Τοιχογραφίαι: Στὸ ἐπάνω μέρος τῆς ἀψίδας (ὑποτυπῶδες τεταρτοσφαῖριο) δεσπόζει μνημειακὴ ἢ Θεοτόκος σὲ προτομή, δεόμενη, μὲ τὸ Χριστὸ μπροστὰ στὸ στήθος (πίν. 122β)· ἀπὸ κάτω (ὑποτυπῶδες ἡμικύλινδρος) ἡ παράσταση τοῦ Μελισμοῦ, ἐξίτηλη σήμερα, περιβάλλεται ἀπὸ δύο ἀγγέλους μὲ ριπίδια στραμμένους πρὸς τὸ κέντρο καὶ ἀπὸ τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες. Πλὴν στὸν πρῶτο ἀπὸ ἀριστερὰ σώζεται ἐπιγραφή ἀρχιεπίσκοπος, στὸ δεύτερο ἅγιος Βασίλειος, στὸν ἐπόμενο ὁ Χρυσόστομος ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως καὶ στὸν τελευταῖο Γρηγόριος. Οἱ δύο μεσαῖοι φέρουν πολυσταύρια φαλόνια ἐνῶ οἱ ἀκρινοὶ μονόχρωμα.

Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας διατηροῦνται ἐξίτηλες οἱ μορφές τοῦ Γαβριὴλ καὶ τῆς Θεοτόκου τοῦ Ἐθαγγελισμοῦ καὶ στὸ κτιστὸ τέμπλο οἱ παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας. Σὲ ἐξίσου κακὴ κατάσταση βρίσκονται καὶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ. Εἰκονίζονται στὸ βόρειο τοῖχο ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά, μετωπικά, γυναικεία μορφή ἁγίας, ὁ ἅγιος Ἰσίδωρος καὶ Ταξιάρχης καὶ στὸ νότιο τοῖχο ὁ Προδρόμος καὶ τρεῖς ἀκόμη μορφές, δύο ὁρθές καὶ μία ἐνθρονή· ψηλότερα διακρίνονται καὶ ἴχνη ζώνης μὲ προτομές ἁγίων. Ὁ δυ-

1. Ἡ βαθμιδωτὴ ἀψίδα θεωρεῖται στοιχεῖο παλαιοχριστιανικὸ ποὺ ἀπαντᾷ καὶ στοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς πρώτης χιλιετηρίδας, MARIA PANAYOTIDIS, Les monuments de Grèce depuis la fin de la crise iconoclaste jusqu'à l'an mille (1969) (ἄδημ.) 206, Cn. BOURAS, Zourtas, Une basilique byzantine au Peloponnèse, Cah. Arch. 21, 1971, 146 - 7. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρὸν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος (Βυζαντινὰ μνημεῖα 2) (1975) 18 - 20, 73, 154. Στὴ Μάνη ὅμως ἀπαντᾷ στοὺς Ἀγίους Θεοδώρους Καψίνδας ποὺ θὰ πρέπει νὰ κτίστηκαν λίγο πρὶν τὸ 1145, Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Βυζαντινὰ τοιχογραφία, ὁ.π. 72 καὶ στὸν "Ἄγιο Ζαχαρία Λάγιας ποὺ εἶναι μονόχωρος καὶ οὐκ ὀικοδομημένος μὲ μεγαλιθικὴ τοιχοποιία καὶ ἔχει τοιχογραφίες ἀπὸ τὸ δεύτερο μιστὸ τοῦ 13ου αἰῶνα, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ὁ.π. 140, 144.



τικός τοῦχος διασώζει τὶς παραστάσεις ἑφιππου ἁγίου ποὺ μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ *Δημήτριο* καὶ δύο ὀρθῶν στρατιωτικῶν μορφῶν.

Ἡ παράσταση τοῦ ἡμικύλινδρου τῆς κόγχης, ὅπου ὁ Μελισμὸς συνδυάζεται μὲ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες ἀπὸ τοὺς ὁποίους μόνο οἱ κεντρικοὶ φέρουν πολυσταύρια φαιλόνια, ἔχει εἰκονογραφικὸ ἐνδιαφέρον. Ὅπως εἶναι γνωστὸ οἱ ἱερουργοῦντες πατέρες μὲ πολυσταύρια φαιλόνια καθὼς καὶ ἡ παράσταση τοῦ Μελισμοῦ διακοσμοῦν τὶς ἀψίδες τῶν ναῶν ἀπὸ τὸ δεῦτερο μιστὸ τοῦ 12ου αἰῶνα<sup>1</sup>. Ἐχει ὅμως παρατηρηθεῖ ὅτι στὴ συντηρητικὴ Μάνη ὡς τὸ 1300 πάνω κάτω ἀπαντᾷ ὁ τύπος τῶν μετωπικῶν ἱεραρχῶν<sup>2</sup>. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ περίπου σὲ προοδευτικὰ μνημεῖα εἰκονίζεται ὁ Μελισμὸς<sup>3</sup> ποὺ μέσα στὸ 14ο αἰῶνα παίρνει πληρέστερη ἀνάπτυξη<sup>4</sup>. Σὲ συντηρητικὰ σύνολα ὅμως ἐμφανίζονται διάφοροι τύποι ποὺ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς μεταβατικοί<sup>5</sup>, ὅπως π.χ. μετωπικοὶ ἱεράρχες σὲ συνδυασμὸ μὲ λειτουργικὰ θέματα<sup>6</sup> ἢ συλλειτουργοῦντες πατέρες μαζὶ μὲ μετωπικούς<sup>7</sup>. Ἡ παραλλαγὴ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ ἐξελεγμένα στάδια τῶν μεταβατικῶν αὐτῶν τύπων, ἡ ὁποία ὀδηγεῖ μέσα στὸ 14ο αἰῶνα.

Ἡ ἀπόδοση τόσο τῶν προσώπων ὅσο καὶ τῆς πτυχολογίας γίνεται μὲ διαβαθμίσεις τῶν τόνων καὶ σκιάσεις ποὺ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὸν ἀκάλυπτο προπλασμὸ μὲ τελείως γραμμικὸ καὶ σχηματικὸ τρόπο, ἐνῶ τὰ φῶτα γράφονται ἀπὸ πάνω μὲ πολλὰς παράλληλες λεπτὲς πινελιές. Οἱ παραστάσεις, ἰδίως τῆς Παναγίας στὴν ἀψίδα (πίν. 122β), ἔχουν ὑπόσταση καὶ ὄγκο, τὰ χεῖλη εἶναι σαρκώδη καὶ διαφαίνεται στὰ πρόσωπα ἔντονη ἀλλὰ ὄχι πετυχημένη ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τῆς ψυχικῆς ἔκφρασης.

Τὰ στοιχεῖα αὐτά, ἐὰν ληφθεῖ ὑπόψη καὶ ὁ ἐπαρχιακὸς χαρακτήρας τῆς ζωγραφικῆς τοῦ ναοῦ τῆς Μάνης, ὀδηγοῦν σὲ μιὰ προχωρημένη παλαιολόγεια περίοδο<sup>8</sup>, ὅπως δείχνει καὶ ἡ εἰκονογραφία τῆς ἀψίδας. Ἡ σύγκριση τῶν τοι-

1. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Βυζαντινὲς τοιχογραφίες στὸν Ὁρωπό, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 1, 1959, 96 - 99, SUZY DUFRENNE, L'enrichissement du programme iconographique dans les églises byzantines du XIII<sup>e</sup> siècle, L'art byzantin du XIII<sup>e</sup> siècle (Symposium de Sopotani, 1965) (1967) 35 - 38, GORDANA BABIĆ, Les discussions christologiques et le décor des églises byzantines au XII<sup>e</sup> siècle, Les évêques officiant devant l'Hétimasie et devant l'Amnos, Frühmittelalterliche Studien 2, 1968, 382 - 6.

2. Βλ. πὺδ πάνω σ. 157 σημ. 2. Ἀνάλογος συντηρητισμὸς ἀπαντᾷ καὶ στὰ μνημεῖα τῆς Κρήτης, ΠΑΠΑΔΑΚΗ - ΟΕΚΛΑΝΔ, ὅ.π. 50, σημ. 39.

3. DORA ILIOPOULOU - ROGAN, Sur une fresque de la période des Paléologues, Byzantion, XLI, 1971, 109 - 120, πίν. I, X.

4. ΝΤΟΛΑ ΜΟΥΡΙΚΗ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης (1975) 35 - 36, πίν. 27 - 28.

5. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, ὅ.π. 99 σημ. 1.

6. Βλ. πὺδ πάνω σ. 160, 162.

7. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1978 ὅ.π. 154 σημ. 1.

8. MOURIKI, Stylistic Trends, ὅ.π. 74 - 78, εἰκ. 45 - 51.

χογραφιών των Αγίων Θεοδώρων με τὰ ἔργα τοῦ ζωγράφου Παγωμένου στὴν Κρήτη ποὺ χρονολογοῦνται με ἐπιγραφές στὰ χρόνια 1315 - 1347<sup>1</sup> βοηθοῦν γιὰ μιὰ ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῶν πρώτων. Ἀνάλογη ἀλλὰ καλύτερης ποιότητας εἶναι ἡ τέχνη τοῦ μικροῦ ναοῦ τῶν Ταξιάρχων τῆς Δεσφίνης στὸν Παρνασσό (1332)<sup>2</sup>, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἐπαρχιακὴ ἔκφραση τῆς ἐπίσημης τέχνης κατὰ τὴν πρώτη τριακονταετία τοῦ 14ου αἰῶνα, ὅπως τὴν ξέρουμε ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἀπὸ τῆς σφαίρας ἐπιρροῆς της<sup>3</sup>. Σ' αὐτὴ τὴν περιφερειακὴ τάση θὰ πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ καὶ ἡ ζωγραφικὴ τῶν Αγίων Θεοδώρων.

7. Αἰ-Σίδερος<sup>4</sup>, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Πύργος ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ δρόμο ποὺ ὀδηγεῖ πρὸς τὰ σπήλαια Διροῦ. Ὁ μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 5.20 × 3.10 μ., εἶναι κτισμένος ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους καὶ συνδετικὸ κονίαμα. Ἡ ἀψίδα διαμορφώνεται ἐξωτερικὰ ἡμικυλινδρική. Ἡ στέγη εἶναι ἐπισκευασμένη. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ δὲν παρέχει ἐνδείξεις γιὰ χρονικὴ ἐνταξὴ τοῦ μνημείου καὶ μόνο οἱ ἀκριβῶς χρονολογημένες τοιχογραφίες προσφέρουν ἓνα *terminus ante quem*.

Στὸ κτιστὸ τέμπλο καὶ στὶς μακρὲς πλευρὲς τοῦ ναοῦ διατηροῦνται ἐξίτηλα ἔχνη τοιχογραφιών. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ τέμπλου κάτω ἀπὸ ζωγραφισμένο τοξωτὸ πλαίσιο παριστάνεται ἐνθρονος ὁ Χριστός. Σώζονται μόνο τὸ κεφάλι τῆς μορφῆς καὶ μέρος ἀπὸ τὸ ἐρείσινωτο τοῦ θρόνου. Κάτω ἀπὸ δύο παρόμοια ζωγραφιστὰ τόξα στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τέμπλου θὰ εἰκονίζονταν ἡ Θεοτόκος καὶ ἄλλη μία μορφή — ἴσως τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου τοῦ ναοῦ. Κάποια διάθεση γιὰ προοπτικὴ ἀπόδοση διαφαίνεται στὸ κόσμημα τοῦ μετώπου τῶν τόξων ποὺ σχηματίζει τριπλὴ τεθλασμένη γραμμὴ.

Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ τέμπλο, στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου, εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Νικόλαος καὶ δυτικότερα ἡ ἁγία Παρασκευή. Ἀκολουθεῖ στὸ κέντρο τοῦ βόρειου τοίχου καὶ σὲ μεγαλύτερη κλίμακα ἀπὸ τίς ἄλλες μορφές ἡ παράσταση τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου τοῦ ναοῦ Ἰσίδωρος<sup>5</sup>. Ἡ μορφή, ἐκτὸς ἀπὸ τμήμα τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου ποὺ καλύπτεται ἀπὸ θώρακα, εἶναι τελείως καταστραμμένη. Τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου καταλαμβάνει ἀπεικόνιση τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἐφιππου δρακοντοκτόνου με τὴν ἐπιγραφὴ ΔΗΑCΟΡΙTHΣ<sup>6</sup>.

1. K. KALOKYRIS, *The Byzantine Wall Paintings of Crete* (1973) εἰκ. BW 1, 23, 48, 53, 107 - 9, 113 - 4 καὶ C 12, 13, 20 - 22, 26 - 28, 30.

2. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ βυζαντινοῦ ναυδρίου τῶν Ταξιάρχων Δεσφίνης, β.π. 175 - 200, εἰκ. 55<sub>2</sub> - 60.

3. CHATZIDAKIS, *Classicisme*, β.π. 159 - 163.

4. Κατὰ παραφθορὰ τοῦ Ἰσίδωρος.

5. Ὁ στρατιωτικὸς ἅγιος ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια μαρτύρησε ἐπὶ Δεκίου στὴ Χίο. Ἡ μνήμη του γιορτάζεται στὶς 14 Μαΐου, H. DELEHAYE, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae* (1902) 683.

6. Γιὰ τὴν ἐπωνυμία Διασορίτης βλ. Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗ, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Διασορίτου τῆς Τραγαίας Νάξου, *Τεχνικὰ Χρονικά* 217, Αὐγούστος 1962, 17.

Στὸ νότιο τοῖχο, ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά, ζωγραφίζεται πρῶτα ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος στραμμένος πρὸς τὸ Χριστὸ τοῦ τέμπλου σὲ στάση δέησης. Ἀκολουθοῦν οἱ παραστάσεις ἀρχάγγελου μὲ στρατιωτικὴ ἐνδυμασία καὶ τῆς ἁγίας Εἰρήνης (πίν. 123γ) μὲ ποδὴρη χιτῶνα καὶ βαρύτιμο μανδύα πλούσια διακοσμημένο. Φοράει στέμμα ποικιλιμένο μὲ πέρλες καὶ πετράδια ἀπὸ τὸ πίσω μέρος τοῦ ὁποίου πέφτει πλαισιώνοντας τὸ κεφάλι τῆς λευκῆς μανδήλας<sup>1</sup>. Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ νότιου τοίχου εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης ἔφιππος. Ἀριστερὰ τοῦ ἁγίου διακρίνεται γραμμένη μὲ λευκοὺς χαρακτῆρες ἡ ἐπιγραφή τοῦ ὁμώνυμου ἱκέτη + Δέησι(ς) τοῦ δούλου του Θε(ο)υ Θεοδώρου του. . . . (ἐ)τ(ους) (ϩ) ἁῶῶ ιν(δικτιῶνος) α'. Τὸ ἔτος 6931 = 1423 συμπίπτει πράγματι μὲ τὴν πρώτη ἰνδικτιῶνα.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὶς λίγες παραστάσεις ποὺ διασώθηκαν, δίνει ἔμφαση ἀπὸ τῇ μιᾷ μεριὰ στὴν ἔννοια τῆς Δέησης (Χριστὸς στὸ νότιο τμήμα τοῦ τέμπλου, Πρόδρομος στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τοίχου καὶ ἅγιος Νικόλαος στὸ ἀντίστοιχο τμήμα τῆς βόρειας πλευρᾶς) καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη στὴν παράσταση στρατιωτικῶν μορφῶν (ἅγιοι Ἰσίδωρος καὶ Γεώργιος στὸ βόρειο τοῖχο, ἀρχάγγελος καὶ Θεόδωρος Στρατηλάτης στὸ νότιο), ὅπως ἀρμόζει σὲ ναὸ ἀφιερωμένο σὲ ἅγιο πολεμιστὴ.

Οἱ μορφὲς εἶναι ἥρεμες, μνημειακές, τὰ πρόσωπα πλατιά. Ἡ σάρκα ἀποδίδεται μὲ σκοτεινὴ ὥχρα πάνω στὸν ὠχροκάστανο προπλασμό. Οἱ παρεῖς τονίζονται μὲ ἐρυθρό. Τὰ φῶτα, ἀπὸ ἀνοιχτὴ ὥχρα, σημειώνονται σχηματικὰ μὲ λεπτὲς παράλληλες γραμμές. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι καὶ οἱ σκιές, σὲ χρῶμα σκοῦρο πράσινο, διαλύονται σὲ ἐπ'ἀλλήλες ψιλὲς πινελιές. Μὲ τὴν ἴδια τεχνικὴ τῆς γραμμικῆς σχηματοποίησης ἀποδίδονται καὶ τὰ μαλλιά. Λεπτὲς ψιμυθιές, σὲ χρῶμα λευκὸ γιὰ τὶς γεροντικὲς ἢ ἀνοιχτὸ πράσινο γιὰ τὶς νεανικὲς μορφές, γράφονται πάνω στὸ καστανὸ στρώμα ποὺ καλύπτει τὸν ὠχροκόκκινο προπλασμό.

Οἱ σχετικὰ καλῆς ποιότητος τοιχογραφίες τοῦ Ἀι-Σίδερου ἀποτελοῦν ἕνα ἀπὸ τὰ πολὺ λίγα χρονολογημένα μνημεῖα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 15ου αἰώνα καὶ συμβάλλουν παρὰ τὴν κακὴ τους διατήρηση στὴ γνώση τῆς ἐξέλιξης τῆς ζωγραφικῆς στὴν ὕστατη βυζαντινὴ περίοδο.

1. Τὸ στέμμα τῆς ἁγίας ἀκολουθεῖ τὸν τύπο τοῦ στέμματος τῶν αὐτοκρατεριῶν τῆς παλαιολόγειας ἐποχῆς, βλ. Arilje, 1296, ELISABETH PILTZ, Kamelaukion et mitra (Acta Universitatis Upsaliensis. Figura N. S. 15) (1977) πίν. 144α, Χρυσόβουλλος Λόγος τοῦ 1374 ὑπὲρ τῆς Μονῆς Διονυσίου, στὸ ἴδιο, πίν. 108β, Gračanica, περ. 1321, R. HAMANN - MAC LEAN - H. HALLENSLEBEN, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien (1963) εἰκ. 319. Γιὰ τὴ μαντήλα κάτω ἀπὸ τὸ στέμμα ποὺ καλύπτει τὸ κεφάλι καὶ τοὺς ὤμους βλ. Arilje, PILTZ, ὅ.π. πίν. 144α, Psača, 1358, VELMANS, La peinture murale byzantine, ὅ.π. πίν. I, 1 καὶ πρᾶξιμα ἀπὸ τὴν Καστοριά, ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, ὅ.π. πίν. 150β, 172β, 186α.



## Κίττα

8. "Άγιος Σέργιος και Βάχχος ή "Άγιος Γεώργιος, βόρεια του χωριού Κίττα. Ο ναός που είναι γνωστός και ως Τρουλλωτή ή Τουρλωτή εκκλησία αναφέρεται από παλαιά στη βιβλιογραφία<sup>1</sup>. Ανήκει στον απλό τετρακίονιο τύπο και χρονολογείται από το τρίτο τέταρτο του 12ου αιώνα<sup>2</sup>. Στο δυτικό τμήμα επάνω από την είσοδο σώζεται μαρμάρινο άνωφλι με έπιγραφή, ή οποία μνημονεύει τον κτήτορα Γεώργιο τόν Μαρασιάτη, τη σύζυγο και τὰ τέκνα του και αναφέρει ότι ο ναός ήταν αφιερωμένος στους άγιους μάρτυρες Σέργιο και Βάχχο και στον άγιο Γεώργιο<sup>3</sup>.

Στο έσωτερικό τὰ κιονόκρανα του 'Αγίου Σεργίου και Βάχχου αποτελούν αξιόλογα δείγματα του είδους<sup>4</sup> (πίν. 125α-β). Έχουν και τὰ τέσσερα τις ίδιες περίπου διαστάσεις (συνολικό ύψος 0.30 μ., άβακας  $0.55 \times 0.55 \times 0.05$  μ.) και παρόμοια διακόσμηση. Η κάθε πλευρά φέρει όρθο άνθεμόσχημο κόσμημα στο κέντρο, συνδυασμένο πολλές φορές με ρόδακα ή πυροστρόβιλο. Δεξιά και άριστερά στο επάνω μέρος υπάρχουν ανακαμπτόμενα ήμιανθήμια, ενώ σιγμόμορφοι μίσχοι ξεκινούν από τη βάση του κεντρικού θέματος και άπολήγουν στις γωνίες του κιονοκράνου σε σχηματοποιημένες έλικες. Οί στρογγυλεμένες γωνίες του καλάρου διακοσμούνται με τσαμπιά και σταφύλια<sup>5</sup>. Η έπεξεργασία των κιονοκράνων δέν είναι ίδια και στις τέσσερις μεριές. Η δυτική πλευρά που προβάλλεται στο θεατή είναι περισσότερο δουλεμένη, οί μίσχοι αποτελούνται από δισχιδεΐς ή τρισχιδεΐς ταινίες, τὰ άνθεμόσχημα κοσμήματα φέρουν αΐλακώσεις για τή δήλωση των νένων των φυτών και τὰ σταφύλια έχουν άποδοθεΐ με πλαστικότητα (πίν. 125α), ενώ ή άνατολική φαίνεται σάν άκατέργαστη, οί μίσχοι είναι επίπεδες στενές ταινίες και τὰ διακοσμητικά θέματα έχουν πάρει μόνο το γενικό τους σχήμα<sup>6</sup> (πίν. 125β).

1. R. TRAQUAIR, The Churches of Western Mani, BSA 15, 1908-9, 186 - 9, 210 - 1, εικ. 3, πίν. XI, XIII, XIV, XVI, G. MILLET, L'école grecque dans l'architecture Byzantine (1916) 119<sub>4</sub>, 192<sub>4</sub>, 213<sub>4</sub>, 223<sub>8</sub>, 247, A.H.S. MEGAW, Byzantine Architecture in Mani, BSA 33, 1932 - 3, 143, 159 - 162, εικ. 3, A. K. ΟΡΑΝΔΟΣ, Το πεταλόμορφον τόξον, έ.π. 414 - 5, Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανική και Βυζαντινή 'Αρχαιολογία Α' (1942), 418, A. BON, Le Peloponnèse byzantine jusqu'en 1204 (1951), 140, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ο ναός των 'Αγίων Θεοδώρων, έ.π. 46 - 47, ΜΑΡΙΑ ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Το καθολικόν τής μονής Πετράκη 'Αθηνών, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 2 (1960 - 1) 118, MEGAW, Byzantine Reticulate Revetments, έ.π. 14 πίν. Πα. Για τις άναστηλώσεις, Έργον 1956, 137 εικ. 143. Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, ΑΔ 28, 1973, Χρονικά 1, 243.

2. MEGAW, Byzantine Architecture, έ.π. 162.

3. TRAQUAIR, έ.π. 188. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1977, 222 σημ. 1, πίν. 137ζ.

4. TRAQUAIR, έ.π. 186, πίν. XVI.

5. Παρόμοιο θέμα βλ. σε κιονόκρανα του τέμπλου του 'Αγίου Νικολάου Πλάτσας που έχουν χρονολογηθεΐ στο τέλος του 12ου αιώνα, ΜΟΥΡΙΚΗ, Οί τοιχογραφίες του 'Αγίου Νικολάου, έ.π. 21 - 23, εικ. 55.

6. Για τὰ στάδια τής έπεξεργασίας σε Ιουστινιάνεια κιονόκρανα, ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΥΟΤΙΔΙ,

Τὸ ἀνάγλυφο εἶναι ἰδιαίτερα σχηματοποιημένο καὶ θυμίζει τὴν πρισματική κοίλη γλυφὴ ποὺ χαρακτηρίζει μιὰ σειρά ἔργων τῆς πρώιμης μεσοβυζαντινῆς περιόδου<sup>1</sup>. Ὁ τρόπος ποὺ ἀποδίδονται τὰ ἀνθεμόσχημα κοσμήματα καὶ τὰ ἡμιανθήμια, ἀκόμη καὶ αὐτὸς ὁ συνδυασμὸς περισσότερο ἐπεξεργασμένων μὲ ἀκατέργαστες μορφές ἀπαντοῦν στὸ μανιάντικο ἐργαστήρι τοῦ Νικήτα τοῦ Μαρμαρᾶ ποὺ τοποθετεῖται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 11ου αἰώνα<sup>2</sup>. Στὴν ἴδια ομάδα θὰ μπορούσαν νὰ ἐνταχθοῦν καὶ τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἀγίου Σεργίου καὶ Βάχχου καὶ νὰ χρονολογηθοῦν γύρω στὸ 1100. Θὰ πρέπει σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση νὰ θεωρηθοῦν ὅτι χρησιμοποιήθηκαν γιὰ δευτέρα φορά ἀπὸ ἄλλο παλαιότερο κτίσμα, ὅταν ἰδρῦθηκε ὁ ναός. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ παράδοση τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Νικήτα, ποὺ ἦταν πολὺ ἰσχυρή, συνεχίστηκε ἀρκετὰ στὴ Μάνη<sup>3</sup>. Ἴσως λοιπὸν δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ πιθανότητα ὅτι κατασκευάστηκαν τὰ κιονόκρανα αὐτὰ γιὰ τὸ ναὸ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰώνα.

Γλυπτὴ διακόσμηση φέρουν ἐπίσης οἱ κοσμηῆτες, οἱ ἐλκυστήρες, καθὼς καὶ ἀξιόλογα τμήματα τοῦ τέμπλου τοῦ Ἀγίου Σεργίου καὶ Βάχχου.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ διατηροῦνται σὲ μεγάλη ἔκταση. Ἱεροί. Τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας καταλαμβάνει μισοκαταστραμμένη ἰδιότυπη Δέηση (πίν. 124α): στὸ κέντρο ὁ Χριστὸς σὲ προτομή, ἀριστερὰ σὲ αἰσθητὰ μικρότερη κλίμακα ἡ Θεοτόκος, στραμμένη κατὰ τὰ τρία τέταρτα καὶ μὲ ἐλαφρὰ κλίση τῆς κεφαλῆς, κρατῶντας ἐξίτηλο εἰλητήριο καὶ δεξιὰ, σὲ ἀντίστοιχη στάση καὶ μέγεθος, μορφὴ ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνονται τὸ περίγραμμα τῆς κεφαλῆς μὲ τὴν κυματιστὴ ὡς τὸ λαιμὸ κόμη, ὁ φωτοστέφανος καὶ ἴσως τὸ εἰλητάρι. Ἀπὸ τὸ σχῆμα ποὺ ἔχουν τὰ μαλλιά γίνεται σαφές ὅτι δὲν εἰκονίζεται ὁ Πρὸδρομος. Θὰ μπορούσε νὰ εἶναι εἴτε ἄγγελος εἴτε ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐπώνυμους ἅγιους τοῦ ναοῦ, ἐφόσον εἰκονογραφικὰ ἡ κόμη ταιριάζει καὶ στὸ Σέργιο καὶ στὸ Βάχχο καὶ στὸ Γεώργιο. Ἡ Ἀνάληψη στὴν καμάρα τῆς ἀνατολικῆς κεραίας σώζεται ἀποσπασματικά.

Τὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ κοσμοῦν στὸ τεταρτοσφαίριο ὁ ἅγιος Βάχχος σὲ

Quelques chapiteaux inachevés de Philippes, Byzantion XLII, 1972, 423 - 430. Γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀντίληψη, Δ. ΠΑΛΛΑΣ, «Ἰουστινιάνεια» γλυπτὰ αἰσθητικῶς ἀνεπέργαστα, Τόμος «εἰς μνήμην Παναγιώτου Ἀ. Μιχαήλ» (1971) 420 - 441.

1. Α. GRABAR, Sculptures byzantines du Moyen Âge, II (XIe - XVe siècle) (1976) 41 - 44, πίν. Ve, IXc, d, Xa-b.

2. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Νικήτας. Μαρμαρᾶς, «Δωδώνη» Ἐπιστημονικὴ Ἑπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων 1, 1972, 21 - 44, πίν. Ia, IIa - b, IV - VI, XI - XII, XIV, ὁ ἴδιος, Ἀγνωστα γλυπτὰ τῆς Μάνης ἀποδιδόμενα στὸ Μαρμαρᾶ Νικήτα ἢ στὸ ἐργαστήρι του, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 8, 1975 - 6, 19 - 27, πίν. 6 - 13.

3. Πρβ. τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἀγίου Νικολάου Λάγιας (1121). ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ὅ.π. 179 - 181, πίν. 130β - δ καὶ τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὴν Πλάτσα (τέλος 12ου) ΜΟΥΡΙΚΗ, ὅ.π. 21 - 23, εἰκ. 53, 55.

προτομή δεόμενος<sup>1</sup> και στον ήμικύλινδρο δύο μετωπικοί *ιεράρχες* με μονόχρωμα φαιλόνια, κρατώντας σταχωμένα ευαγγέλια. Ο νότιος *ιεράρχης* ταυτίζεται με τον *Ίάκωβο τον αδελφόθεο*<sup>2</sup> (πίν. 125γ) από τα γράμματα *ΙΑΚ, Φ* και *С* που είναι ορατά, πλάι του. Το κλειδί της καμάρας διατρέχει ερυθροκάστανη ταινία ή οποία χωρίζει το θόλο σε δύο τμήματα. Το βόρειο διακοσμοῦν τρεῖς ἄγιοι σε προτομή· αὐτὸς πού βρίσκεται κοντὰ στὸν ἅγιο Βάκχο, νέος ἀγένειος με παρόμοια στολή, θὰ εἶναι ὁ *Σέργιος*<sup>3</sup> (πίν. 124β). Ἀπὸ τίς δύο ἄλλες μορφές πού παριστάνουν μοναχοὺς ὁ ἀριστερὸς με μακρὸ διχαλωτὸ γένι ταυτίζεται ἀπὸ ἐπιγραφή με τὸν ἅγιο *Ἀντώνιο* (πίν. 124γ). Ὅλο τὸ νότιο τμήμα τῆς καμάρας καταλαμβάνει ὁ *Μυστικός Δεῖπνος*<sup>4</sup> (πίν. 125δ), καὶ ἀπὸ κάτω στὸ μέτωπο τοῦ τοίχου εἰκονίζονται ἕνας *ιεράρχης* καὶ ἕνας *διάκονος*. Μοναστικοὶ ἄγιοι σε προτομή καὶ τμήμα παράστασης ὁλόσωμου *ιεράρχη* εἶναι οἱ διακοσμήσεις πού σώζονται στὸ ἐσωράχιο τοῦ τόξου τοῦ ἀνοίγματος πρὸς τὸν κυρίως ναό.

Τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς πρόθεσης διακοσμεῖ ἐξίτηλη μορφή στρατιωτικοῦ ἀξιωματοῦχου νέου καὶ ἀγένειου πού θὰ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ με τὸν ἄλλο ἐπώνυμο ἅγιο τοῦ ναοῦ, τὸ *Γεώργιο*· στὸν ήμικύλινδρο εἰκονίζονται μισοκαταστραμμένες οἱ μορφές δύο μετωπικῶν ὁλόσωμων *ιεραρχῶν*. Τὸ νότιο τμήμα τῆς καμάρας καταλαμβάνουν οἱ παραστάσεις τριῶν μοναστικῶν ἁγίων μετωπικῶν, σε προτομή, καὶ τὸ βόρειο ἢ σκηνή τῆς *Ψηλάφησης τοῦ Θωμᾶ*· στὸ ἐσωράχιο τοῦ τόξου τοῦ ἀνοίγματος πρὸς τὸν κυρίως ναὸ σώζονται ἔχνη μοναστικοῦ ἁγίου σε προτομή.

Κυρίως ν α ὅ ς. Στὸν τροῦλλο δέσποζε ὁ *Παντοκράτορας* σήμερα σχεδὸν καταστραμμένος καὶ πιὸ κάτω ζώνη ὅπου διατηροῦνται τὰ κατώτερα τμήματα τριῶν σεβιζόντων ἀγγέλων. Μεταξὺ τῶν τεσσάρων παραθύρων τοῦ τυμπάνου εἰκονίζονταν ὁκτώ, ἀνὰ δύο δηλαδὴ σὲ κάθε διάχωρο *προφῆτες* ἀπὸ τοὺς ὁποίους καλύτερα διατηροῦνται αὐτοὶ πού βρίσκονται στὴ ΒΑ πλευρά<sup>5</sup>.

1. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Δεόμενοι ἄγιοι, ὅ.π. 236 - 237.

2. Σχετικὰ μετὰ τὴ χειροτεχνία τοῦ ἁγίου *Ίάκωβου* τοῦ ἀδελφόθεου ὡς *ιεράρχη*, Α. ΕΥΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Παρατηρήσεις εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Ἀγίου Νικολάου Μελενίκου, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Νικολάου Γ. Παπαδάκη Μνημόσυνο) 6, 1950, 119 (σημ. 1) - 126.

3. Πλάι του εἶναι ορατὰ ἀπὸ τὴν ἐξίτηλη ἐπιγραφή τοῦ ὀνόματός του τὰ γράμματα *СЕР*.

4. KL. WESSEL, Abendmahl, Reallexikon zur byzantinischen Kunst I, στ. 1 - 11. Ἡ παράσταση ἔχει τὴν ἀρχαῖα διάταξη μετὰ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Χριστοῦ στὴν ἀριστερὴ ἄκρη τοῦ τραπεζιοῦ. Ἡ ζωνερὴ ὁμῶς κίνηση τῶν ἀποστόλων, ἢ πυκνὴ τοποθέτησή τους, ἢ ἐλλειπτικὴ ἀπόδοση τοῦ τραπεζιοῦ πού δείχνει προοπτικὴ αἴσθηση εἶναι προοδευτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ σύνθεση.

5. Γιὰ τὴ διάταξη, ΝΤΟΥΛΑ ΜΟΥΡΙΚΗ, Αἱ διακοσμήσεις τῶν τροῦλλων, ὅ.π. 1 - 6, πίν. Α - Γ', ἢ ἴδια, Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ τροῦλλου τοῦ Ἀγίου Ἱεροθέου, ὅ.π. 124 - 132, εἰκ. 1.



Τὰ σφαιρικά τρίγωνα διακοσμοῦσαν οἱ εὐαγγελιστὲς ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώζονται ὁ Ἰωάννης καὶ ὁ Ματθαῖος στὰ ἀνατολικά λοφία. Τμήματα ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Γέννησης διατηροῦνται στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς καμάρας τῆς βόρειας κεραίας. Στὸ ἀντίστοιχο σκέλος τῆς νότιας εἰκονίζεται ἡ Ὑπαπαντὴ<sup>1</sup> καὶ ἀπέναντι ἀποσπασματικά ἡ Βάφτιση, ἡ ὁποία θὰ περιβαλλόταν ἀπὸ προφῆτες, γιὰ τὴν διακρίνονται τὰ ἀνοιχτὰ εἰλητάρια ποὺ κρατοῦσαν<sup>2</sup>. Μορφὲς ἀποστόλων ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ἄκρο παράστασης ποὺ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ταυτιστεῖ ὑπάρχουν στὸ μέτωπο τοῦ νότιου τοίχου, κάτω ἀπὸ τὸν κοσμήτη, καὶ ἔχνη ἀπὸ τὴ Στάυρωση στὸ δυτικὸ τύμπανο πάνω ἀπὸ τὴ θύρα τοῦ ναοῦ.

Ἡ καμάρα τοῦ νοτιοδυτικοῦ διαμερίσματος χωρίζεται ἀπὸ καστανέρυθρη ταινία σὲ τέσσερα τμήματα. Στὴ νότια πλευρὰ εἰκονίζεται ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικὰ ὁ ἅγιος Δημήτριος νὰ εὐλογεῖ τὸν Νέστορα<sup>3</sup> (πίν. 126α). Ἀκολουθεῖ τὸ Μαρτύριο τοῦ ἁγίου<sup>4</sup> ἡ σύνθεση εἶναι πολυπρόσωπη καὶ ὁ ἅγιος Δημήτριος καθιστός<sup>5</sup>. Ἀπέναντι τὸ βόρειο τμήμα τῆς καμάρας, καταλαμβάνουν δύο νεανικὲς μορφὲς σὲ προτομὴ καὶ ἐξίτηλη σκηνὴ μὲ στρατιωτικὸ ἀξίωμα τοῦχο καὶ ἄνδρα μὲ στέμμα (Δημήτριος ἢ Νέστορας μπροστὰ στὸ Μαξιμιανό)<sup>6</sup>. Στὸ κέντρο τῶν παραστάσεων ὑπάρχουν μισοκαταστραμμένες ἐπιγραφές. Τὸ ἐσωράχιο τοῦ τόξου τοῦ ἀνοίγματος πρὸς τὴ δυτικὴ κεραία φέρει ἀριστερὰ μισοκαταστραμμένη σκηνή, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ Νέστορα

1. Τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς παράστασης εἶναι μισοκαταστραμμένο. Ἀπὸ ὅσο φαίνεται θὰ πρέπει ὁ Χριστὸς νὰ εἰκονίζεταν ἀνάμεσα στὴ Θεοτόκῃ καὶ τὸν Συμεών, Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ὑπαπαντὴ, ΕΕΒΣ, 1929, 328 - 9, εἰκ. 3 (β' τύπος).

2. Γιὰ τὴ συσχέτιση προφητῶν μὲ τὴ Βάφτιση καὶ γενικὰ τίς εὐαγγελικὲς σκηνές, ποὺ θεωρεῖται προοδευτικὸ στοιχεῖο τοῦ 13ου αἰῶνα ΝΤΟΥΛΑ ΜΟΥΡΙΚΗ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντὰ στὸ Ἀλεποχώρι Μεγαρίδος (1978) 20 - 21. Ὑπάρχει καὶ στὸν Ἀι-Γιάννη Ποταμίτη Κοκκάλας (8' τετ. 13ου αἰ.) ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ-ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, δ.π. 177.

3. Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος τῆς ζωῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου, (1970) 37 - 38. G. MILLET, Les monuments byzantins de Mistra (1910) πίν. 70, 1.

4. Στὴν παράσταση εἰκονίζεται καὶ μία νεανικὴ μορφή ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν ὑπηρέτη τοῦ ἁγίου, Λούπο, Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Σχεδιάγραμμα Ἱστορίας τῆς Ὁρθόδοξης Ζωογραφικῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιν (1957) 186. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἔχουν θεωρηθεῖ ὡς χαρακτηριστικὰ τῆς παλαιολόγειας περιόδου, ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος, δ.π. 28 - 29, 41 - 43, MILLET, δ.π. πίν. 70, 2.

5. Ἡ ἐξίτηλη μορφή τοῦ ἀξιωματοῦχοι μοιάζει περισσότερο μὲ τὸ Δημήτριο ἀλλὰ στὴν παράσταση αὐτὴ ὁ ἅγιος συνήθως προσάγεται στὸ Μαξιμιανὸ ἀπὸ στρατιώτη, ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, δ.π. 20 - 21. MILLET, δ.π. 69, 1, DRAGA PANIĆ-GORDANA BABIĆ, Bogorodičica Ljeviška (1975), σ. 29. G. SUBOTIĆ, Die Kirche des Heiligen Demetrius im Patriarchat von Peč (1964) πίν. 48, στὸν Ἅγιο Δημήτριο τοῦ Peč μάλιστα ἡ σύνθεση εἶναι πολυπρόσωπη. Γιὰ τὴν περίπτωσιν ἀπεικόνισις τοῦ Νέστορα μπροστὰ στὸ Μαξιμιανὸ πρβ. τὴν ἀνάλογη σκηνὴ στὴ Μητρόπολη τοῦ Μυστρᾶ, MILLET, δ.π. πίν. 69, 3.

πὺν σκοτῶνει τὸ Λυαῖο<sup>1</sup> καὶ δεξιὰ ἐξίτηλη παράσταση ἀποκεφαλισμοῦ, ἡ ὁποία θὰ ἀπεικονίξε ἴσως τὸ Μαρτύριο τοῦ ἁγίου Νέστορα<sup>2</sup>.

Ὁ ἡμικυλινδρικός θόλος τοῦ βορειοδυτικοῦ διαμερίσματος ἔφερε στὸ νότιο τμήμα τρεῖς γυναικεῖες μορφές σὲ προτομή καὶ στὸ βόρειο τρεῖς παραστάσεις ἀπὸ τίς ὁποῖες σώζεται σήμερα ἡ Ἀγία Ἄννα μὲ τὴ μικρὴ Παναγία στὴν ἀγκυλιά της (πίν. 126β).

Ἡ κατώτερη ζώνη τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ περιλάμβανε ὁλόσωμους ἁγίους ὄρθιους μετωπικούς. Καλύτερα σώζονται οἱ μορφές πὺν διακοσμοῦσαν τοὺς τοίχους τοῦ νοτιοδυτικοῦ διαμερίσματος: ὁ ἅγιος Σέργιος, μισοκαταστραμμένος, ὁ ἅγιος Βάκχος, ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης, ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Τήρων καὶ πλάι στὸ δυτικὸ τύμπανο, μνημειακὸς ὁ ἅγιος Δημήτριος. Ἰχνη παραστάσεων στρατιωτικῶν ἁγίων σώζονται καὶ στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς ἐκκλησίας, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν πόρτα. Ὁ βόρειος τοῖχος φέρει μεταγενέστερες τοιχογραφίες (15ος αἰώνας μὲ ἐπιζωγραφήσεις;) ἀπὸ τίς ὁποῖες καλύπτεται ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στὸ χῶρο τοῦ βορειοδυτικοῦ διαμερίσματος.

Εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα. Ἡ διάταξη τῶν παραστάσεων τοῦ ναοῦ εἶναι ἡ συνηθισμένη, μὲ μόνη ἐξαίρεση τὴν ἰδιότυπη Δέηση στὸ τεταρτοσφαῖριο τῆς ἀψίδας (πίν. 124α) πὺν δίνει ξεχωριστὴ ἀπόχρωση στὸ νόημα τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος.

Ἡ παράσταση τῆς Δέησης διακοσμεῖ τὸ τεταρτοσφαῖριο τῶν ἀψίδων ἐπαρχιακῶν ναῶν πὺν συνήθως δὲν ἔχουν τροῦλλο<sup>3</sup> ἢ ταφικῶν παρεκκλησιῶν<sup>4</sup>, μὲ εὐλογία ἔμφαση τότε στὸ ἐσχατολογικὸ περιεχόμενο πὺν ἔχει τὸ θέμα<sup>5</sup>. Ἡ παραλλαγή κατὰ τὴν ὁποία ἡ Παναγία καὶ ὁ Πρόδρομος κρατοῦν ἀνοιχτὰ εἰλητάρια εἶναι γνωστὴ ἀλλὰ ἀπαντᾷ ἐλάχιστα στίς ἀψίδες τῶν ναῶν<sup>6</sup>. Πιὸ

1. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π. 22 - 26, MILLET, ὁ.π. 70, 3.

2. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π. 27 - 28, 39 - 40, MILLET, ὁ.π. 69, 4.

3. ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, Οἱ τοιχογραφίες τῆς κρύπτης τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὰ Καμπὰ τῆς Βιοωτίας, Actes du XV<sup>e</sup> Congrès International d'Études Byzantines 1976, II B, Art et Archéologie, Communications, Athènes 1981, σ. 611.

4. Στὸ ἴδιο.

5. Ἀνάλογη ἔμφαση ἔχει καὶ ἡ εὐχή τῆς Ἀναφορᾶς κατὰ τὴ Λειτουργία, ὁπότε γίνεται ἐπίκληση ἀπὸ τὸν ἱερέα τῆς Παναγίας, τοῦ Προδρόμου, τῶν Ἀποστόλων, τῶν Ἀγίων καὶ ὁ διάκονος διαβάξει τὰ δίπτυχα τῶν κεκοιμημένων, ΤΡΕΜΠΕΛΑ, ὁ.π. 117 - 9. "Οτι ἡ Δέηση εἶναι μιὰ πλαστικὴ ἔκφραση αὐτῶν τῶν ἐπικλήσεων ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ, ΜΟΤΡΙΚΗ, Οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῶν παρεκκλησιῶν τῆς Σπηλιᾶς τῆς Πεντέλης, ὁ.π. 92 - 93, ἡ ἴδια, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ὁ.π. 34 - 35. SUZY DUFRENNE, Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra (Bibliothèque des Cahiers Archéologiques IV) (1970) 46.

6. Ἀγία Ἄννα στὸ Ἀμάρει Ρεθύμνης, ΠΑΠΑΔΑΚΗ - ΟΕΚΛΑΝΔ, ὁ.π. 34 - 51, εἰκ. 1 καὶ Ἅγιος Νικόλαος στὴ Διμυλιά Φουντουκλὶ Ρόδου (τοιχογραφίες 15ου αἰῶνα πὺν ἀντιγράφουν κατὰ τὸν Ὁρλάνδο πρότυπα 14ου αἰῶνα) Α. Κ. ΟΡΑΝΑΝΔΟΣ, Βυζαντινοὶ καὶ μετα-

ἀσυνήθιστη εἶναι ἡ παράσταση Τρίμορφου μὲ ἄγγελο ἢ ἅγιο στῆ θέσῃ τοῦ Πρόδρομου<sup>1</sup>, ἐνῶ ἡ διπλὴ ἰδιοτυπία τῆς Μάνης εἶναι ἄγνωστη. Ἡ τοποθέτησις ἀγγέλου βέβαια στὴν κόγχη, ἐὰν ἔτσι ἀποκατασταθεῖ ἡ δεξιὰ μορφή τοῦ Τρίμορφου στὸν "Ἅγιο Σέργιο καὶ Βάχχο δὲν δημιουργεῖ κανένα πρόβλημα· εἶναι μάλιστα γνωστὲς παραστάσεις ἀγγέλων στὸ ἡμιθόλιο σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ Χριστό<sup>2</sup>. Ἀνάλογο περίπτου φαίνεται τὸ θέμα ἂν στῇ θέσῃ τοῦ Πρόδρομου εἶχε τοποθετηθεῖ ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐπώνυμους ἁγίους τοῦ ναοῦ<sup>3</sup>. Ἀπεικονίσεις βέβαια ἁγίων στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὴν παλαιο-χριστιανικὴ ἐποχὴ<sup>4</sup>. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο, οἱ παραστάσεις ἐπώνυμων ἁγίων, σὲ στάση κυρίως ἱεσίας, δὲν εἶναι ἄγνωστες γιὰ τὴν εἰκονογραφίαν τῶν ἀψίδων<sup>5</sup>. Στῇ Μάνῃ ἰδιαίτερα ἀποτελοῦν συνηθισμένη παραλλαγή τοῦ θέματος τῆς Πλατυτέρας<sup>6</sup>.

Ἡ Δέηση τοῦ Ἁγίου Σεργίου καὶ Βάχχου μὲ τὴ μορφή ἀγγέλου ἢ τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου στῇ θέσῃ τοῦ Πρόδρομου ἀποτελεῖ μιὰ νέα σύνθεσις ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν εἰκονογραφικὸ συμφυρμὸ γνωστῶν ἤδη θεμάτων στὶς βυζαντινὲς ἀψίδες, στοιχεῖο ποὺ θεωρεῖται χαρακτηριστικὸ τῆς τέχνης τῶν Παλαιολόγων<sup>7</sup>. Μπορεῖ μάλιστα νὰ θεωρηθεῖ ὡς συνοπτικὴ εἰκαστικὴ ἔκφρασις τῆς Ἀκολουθίας τῆς Προσκομιδῆς κατὰ τὸν Ὁρθρο, ὅπου μνημονεύεται ἡ Παναγία, ὁ Σταυρός, οἱ δυνάμεις τῶν Ἀσωμάτων, ὁ Πρόδρομος καὶ οἱ τάξεις τῶν ἁγίων

βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ρόδου, ABME Σ', 1948, 183, εἰκ. 142. Ἡ παραλλαγή εἰκονίζεται καὶ στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας τοῦ Ἀι-Στράτηκου στὸ Πανόρος τῆς Λάγιας, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, 154.

1. OSIECZKOWSKA, ὁ.π. 46 - 48, ΦΑΝΗ ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, Βυζαντινὰ τοιχογραφία ἐντὸς λαξευτοῦ τάφου ἐν Βερολίῳ, Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον, Β' (1976) 393 - 396.

2. Σωτήρας στὸ Ἀλεποχώρι (1260 - 1280), ΜΟΥΡΙΚΗ, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Σωτήρα κοντὰ στὸ Ἀλεποχώρι, ὁ.π. 15 - 16, πίν. 12, 13, "Ἅγιος Νικόλαος στὸ Γεράκι (τέλους 13ου αἰ.), ΠΑΝΑΥΤΙΔΙ, Les églises de Géraki, ὁ.π. 342-4, εἰκ. 4, ἐκκλησία κοντὰ στὸ χωριὸ Ljutibrod τῆς Βουλγαρίας (β' μισὸ 14ου αἰ.), Α. GRABAR, La peinture religieuse en Bulgarie (1928) 223 - 4, γιὰ τὸ θέμα Α. ΧΥΝΟΠΟΥΛΟΣ, Une icône byzantine à Thessalonique, Cah. Arch. 3, 1948, 122 - 4.

3. Βλ. καὶ τὸν "Ἅγιο Ἰωάννη Καλογέρου (1347). ΚΑΛΟΚΥΡΙΣ, ὁ.π. 107, εἰκ. BW 61.

4. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀψίδες τῶν Μαρτυρίων, Α. GRABAR, Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique, Π Iconographie (1946) 105 - 9, παριστάνονται σὲ θέματα μὲ θριαμβευτικὸ περιεχόμενο ὅπως στὶς κόγχες τοῦ Ἁγίου Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ, τοῦ Ἁγίου Βιταλίου, τῆς Βασιλικῆς τοῦ Parenzo, στὸ ἴδιο, 62 - 3, 109, πίν. XLII 1 - 2, ИМ, ὁ.π. 26 - 27, 39 - 40, 56 - 59, πίν. VIII 1, XII 2, XV 2.

5. Βλ. πὺθ πάνω σ. 169 σημ. 1.

6. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ὁ.π. 235 - 8, Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Γαρδενίτσας Μέσα Μάνης, Λακωνικὰ Σπουδὰς 3, 1977, 43 - 44, εἰκ. 7, "Ἅγιος Γεώργιος στὶς Πιόντες, "Ἅγιος Ζαχαρίας Λάγιας, "Ἅγιοι Ἀσώματοι Φλομοχωρίου, Ἀι-Γιάννης Ποταμίτης Κοκκάλας, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ὁ.π. 139, 141, 145, 176.

7. ΠΑΠΑΔΑΚΗ - ΟΕΚΛΑΝΔ, ὁ.π. 44 - 45.



ονομαστικά<sup>1</sup>. Στην παράσταση του ναού της Μάνης επομένως εικονίστηκε ή Παναχία με είλητάριο που θα περιείχε κείμενο μεσιτικό και ένας άγγελος από τις δυνάμεις των Άσωμάτων ή ένας από τους μνημονευόμενους άγιους, ο έπώνυμος του ναού. "Όποια και αν εικονίζεται από τις δυο παραστάσεις φαίνεται ότι συνδέεται με τις δεόμενες μορφές των κογχών των παραβημάτων σε μια μεγαλύτερη Δέηση.

Η τοποθέτηση του θέματος αυτού στην άψίδα, έφόσον ο ναός έχει τρούλλο όπου εικονίζεται ο Παντοκράτορας και έφόσον δεν είναι κοιμητηριακός ούτε δείχνει από την όλη σύνθεση του εικονογραφικού προγράμματος έπαρχιακές παρανοήσεις φαίνεται πως έγινε για κάποιο ιδιαίτερο λόγο, για να τονισθεί ίσως ή ίκεσία μιας όρισμένης κατηγορίας πολιτών, των στρατιωτικών που εκπροσωπείται από τους επώνυμους άγιους του ναού<sup>2</sup>. Το νόημα αυτό συμπληρώνεται από την αποκλειστική, όσο μπορούμε να κρίνουμε, άπεικόνιση στρατιωτικών στην κατώτερη ζώνη των τοίχων του ναού, καθώς και θριαμβευτικών σκηνών με θέματα από το βίο του άγίου Δημητρίου στο νοτιοδυτικό διαμέρισμα<sup>3</sup>.

Τεχνοτροπία - Χροнологία: Το σύνολο των τοιχογραφιών του ναού θα πρέπει να αποδοθεί σε τρεις ζωγράφους. Ο διαχωρισμός όλων των παραστάσεων όμως δεν είναι εύκολος, εξαιτίας της μεγάλης φθοράς που έχουν ύποσσει οι μορφές. Ο ένας καλλιτέχνης χρησιμοποιεί για την απόδοση της σάρκας σκούρο ώχροπράσινο προπλάσμα πάνω από τον όποιο άπλώνεται ανοικτότερη ώχρα χωρίς να καλύπτονται οι σιιάσεις. Λεπτές ώχρες γραμμές αποδίδουν τα φώτα και κόκκινες κηλίδες ένσωματωμένες στην ώχρα δηλώνουν τις παρειές των νεανικών προσώπων. Στα ένδύματα το σκούρο τοπικό χρῶμα μένει ακάλυπτο για να φανούν οι σιιάσεις και ή πτυχολογία, καθώς από πάνω άπλώνεται ανοιχτότερη απόχρωση, ή όποια πάλι φωτίζεται από λευκές παράλληλες γραμμές (πίν. 125γ). Τα χρώματα που εναλλάσσονται είναι το πράσινο, ή ώχρα, το λευκό. Οι μορφές είναι ψηλόλιγνες (πίν. 125γ) αλλά όρισμένες όπως οι προφήτες του τρούλλου έχουν εύρος. Τα πρόσωπα, αν και λεπτά, είναι σαρκώδη, ή πτυχολογία τέλος παρουσιάζει έντονες κομνήνειες άναμνήσεις που έχουν αποκτήσει όμως γεωμετρική σχηματοποίηση, όπως ή άμυγδαλόσχημη μορφή που παίρνουν τα ένδύματα στους ώμους. Στον καλλιτέχνη αυτόν θα μπορούσαν να αποδοθούν, από τις τοιχογραφίες που σώζονται, οι διακο-

1. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, ό.π. 2 - 3.

2. Για τη διάκριση των άγιων σε κατηγορίες Α. GRABAR, A propos des mosaïques de la coupole de Saint-Georges, à Salonique, Cah. Arch. 17, 1967, 75 - 76.

3. Ο κήτορας που λεγόταν Γεώργιος δεν μπορεί να έπηρέασε τη διακόσμηση με κάποια προσωπική δέηση στον προστάτη του άγιο, έφόσον, όπως θα φανεί, οι τοιχογραφίες έγιναν 100 και πλέον χρόνια μετά την ανέγερση του ναού και δεν φαίνεται να υπήρχε από κάτω προηγούμενο στρώμα το όποιο θα μπορούσε να ακολουθήσει ή νέα εικονογράφηση του ναού.

σμήσεις τοῦ τρούλλου, τῆς ἀψίδας, τῶν θόλων τῶν κεραίων, τῶν ἱεραρχῶν τοῦ διακονικοῦ κ.ἄ.

Ὁ δεῦτερος ζωγράφος ἀκολουθεῖ φαίνεται τὰ πρότυπα τοῦ πρώτου, μόνο πὺλ ὁ προπλασμός εἶναι ἀνοιχτότερος καὶ ἡ ποιότητα τῆς δουλειᾶς του πολὺ κατώτερη μὲ ἰδιαίτερο γινώρισμα τῇ σκληρῇ σχηματοποίηση τῆς πτυχολογίας (πίν. 125δ). Σ' αὐτὸν θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν κυρίως οἱ διακοσμήσεις τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ διακονικοῦ καὶ ὀρισμένων μορφῶν τῶν κατώτερων τμημάτων τοῦ ναοῦ. Διαφορετική, τρίτη ὁμάδα, ἀποτελοῦν οἱ τοιχογραφίες τῶν δυτικῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων (πίν. 126α-β). Ὁ τεχνίτης αὐτός, πὺλ εἶναι ἐξ ἴσου ἀδέξιος μὲ τὸ δεῦτερο, προσπαθεῖ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὶς κομνήσεις ἀναμνήσεις τῶν δύο ἄλλων συναδέλφων του καὶ νὰ ἀποδώσει μὲ ὄγκο καὶ μὲ εὖρος τὶς μορφές, γι' αὐτὸ τὶς κάνει κοντές καὶ πλατιές. Χρησιμοποιοῖ κι αὐτός ἐνιαῖο πλάσιμο γιὰ τὰ πρόσωπα ἀλλὰ μὲ πολὺ ἔντονο γραμμικὸ καὶ σχηματικὸ τρόπο καὶ εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιρρεπὴς στὶς ἐπιδράσεις τῆς δυτικῆς ζωγραφικῆς, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ στρογγυλεμένα γουρλωτὰ μάτια (rolling eyes)<sup>1</sup> τὶς γελοιογραφικὰς μορφὰς πὺλ εἰκονίζονται κροταφικὰ στὸ Μαρτύριο τοῦ ἁγίου Δημητρίου<sup>2</sup>, τὴν ἀπόδοση τοῦ ἐνδύματος τοῦ πρώτου στρατιώτη πὺλ λογχίζει τὸν ἅγιο στὴν ἴδια σκηνή, ὅπου οἱ ἀραιὲς ἀναδιπλώσεις τοῦ ὑφάσματος σχηματίζουν μεγάλες αὐγόσχημες ἐπιφάνειες θυμίζοντας ρωμανικὰς σχηματοποιήσεις<sup>3</sup>. σὲ δυτικὰς ἐπιδράσεις θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ καὶ ἡ στρατιωτικὴ στολὴ τοῦ ἁγίου Νέστορα στὴ σκηνὴ τῆς Εὐλογίας, μὲ τὸν ἀκόσμητο θώρακα καὶ τὶς σαφεῖς παρανοήσεις<sup>4</sup>, ἡ αὐγόσχημη δξύληκτη ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἀσπίδα<sup>5</sup> (πίν. 126α) κ.ἄ.<sup>6</sup>

Παρόλες τὶς διαφορὰς πὺλ ἔχουν οἱ ζωγράφοι μεταξὺ τους, τὸ σύνολο τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀγίου Σεργίου καὶ Βάκχου παρουσιάζει ἐνότητα. Ἡ πρώτη ὁμάδα μὲ τὸ ἐνιαῖο πλάσιμο τῶν γυνῶν μερῶν, τὴν προσπάθεια νὰ ἀποδοθεῖ ἔντονα ἡ ψυχικὴ ἔκφραση, τὸ εὖρος καὶ τὸ μνημειακὸ στήσιμο ὀρισμένων μορφῶν σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς κομνήσεις ἐπιβιώσεις, θυμίζει τὶς τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντὰ στὰ Μέγαρα πὺλ τελευταῖα ἔχουν τοποθετηθεῖ

1. WEITZMANN, Icon Painting, ὁ.π. 57, 59, εἰκ. 9 - 11, 16 - 17.

2. Στὸ ἴδιο, 60, εἰκ. 19.

3. Στὸ ἴδιο 52 - 54, εἰκ. 1, 3 καὶ στὸ Ψαλτήριο τῆς Μεσιάνθης (1131 - 1143), H. BUCHTHAL, Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem, (1957) πίν. 17b - 19.

4. Στὸ ἴδιο, πίν. 65a, 67a, 70 κ.ἄ. Γιὰ τὴ μορφή τοῦ θώρακα τὴν ὁποία φαίνεται ὅτι θέλει νὰ ἀποδώσει ὁ ζωγράφος βλ. K. WEITZMANN - M. CHATZIDAKIS - S. RADOJČIĆ, Die Ikonen (1977) 73 εἰκ. 117. Ὁ ἅγιος τῆς εἰκόνας ἔχει ἀνάγλυφο διακοσμημένο φωτιστὸ φανὸ πὺλ φαίνεται ὅτι ὀφείλεται σὲ δυτικὴ ἐπίδραση, βλ. πὺλ κάτω σ. 205.

5. ΑΓΑΠΗ ΒΑΣΙΛΑΚΗ - ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησιᾶς στὴν Ἀθήνα (1971) 29 σημ. 40, πίν. 12a.

6. Τὰ δυτικὰ στοιχεῖα πὺλ ἀναφέρονται εἶναι ἐνδεικτικὰ καὶ δὲν ἐξαντλεῖται τὸ θέμα.

με έπιτυχία στο τρίτο τέταρτο του 13ου αιώνα<sup>1</sup>. Λιγότερη εξάρτηση από την τεχνοτροπία του 12ου αιώνα αλλά όμοιότητα ως προς τὰ άλλα στοιχεΐα με τις τοιχογραφίες του 'Αγίου Σεργίου και Βάκχου, ιδίως με αυτές που αποδίδονται στον πρώτο καλλιτέχνη, παρουσιάζει ό γραπτός διάκοσμος του ναού του Σωτήρα στο 'Αλεποχώρι Μεγαρίδας, που έχει χρονολογηθεί στην είκοσαετία 1260 - 1280<sup>2</sup>.

'Επίσης ή σχηματοποιημένη πτυχολογία του δεύτερου ζωγράφου του 'Αγίου Σεργίου και Βάκχου (πίν. 125δ) συνδέεται άμεσα με τις τοιχογραφίες της 'Ομορφης 'Εκκλησιās της Αϊγίνας που είναι χρονολογημένη με έπιγραφή στα 1284<sup>3</sup>, ενώ ό τρίτος τεχνίτης, ό όποιος ξεφεύγει από την ύστεροκομνήνεια παράδοση, θυμίζει με την έντονη γραμμικότητα και με τη σχηματική σκίαση (πίν. 126α - β) τη γραπτή διακόσμηση της 'Αγίας Κυριακής στην Κερατέα που ανάγεται στο τρίτο τέταρτο του 13ου αιώνα<sup>4</sup>. 'Η χρονολογική συγγένεια όλων των μνημείων που αναφέρθηκαν παραπάνω έχει ήδη έπισημανθεί<sup>5</sup>. Παρά τις αξιολογώτερες διαφορές που έχουν μεταξύ τους ως προς την ύπαρξη ή τó βαθμό που διατηρούνται ή έμφανίζονται τὰ διάφορα συντηρητικά και προοδευτικά στοιχεΐα και όρισμένες δυτικές έπιδράσεις και ως προς την καλλιτεχνική ποιότητα, τὰ μνημεία που αναφέρθηκαν, μέσα στα όποια έντάσσεται και ή ζωγραφική του 'Αγίου Σεργίου και Βάκχου, άποτελούν έπαρχιακές έκφράσεις της μεγάλης ζωγραφικής, όπως είναι γνωστή από τους 'Αγίους 'Αποστόλους στο Ρεό<sup>6</sup> και από καλής ποιότητας λίγο μεταγενέστερα μνημεία στον έλλαδικό χώρο, όπως οι τοιχογραφίες της μικρής εκκλησίας του 'Αγίου Νικολάου στο Λαθρήνο της Νάξου<sup>7</sup>.

Με βάση τις προηγούμενες παρατηρήσεις και σύμφωνα με τó εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού, που δείχνει κάποια θριαμβευτική έξαρση του στρατιωτικού αξιώματος, όπως αναφέρθηκε, ή όποια θά μπορούσε νά συνδεθεί με τους άγωνες για την άπελευθέρωση της περιοχής (1262)<sup>8</sup>, οι τοιχογραφίες του 'Α-

1. V. DJURIĆ, La peinture murale byzantine XIIIe et XIIIe siècles, Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, Athènes 1976 (1979) 225 πίν. XIV, 26, ΜΟΥΡΙΚΗ, Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο 'Αλεποχώρι, έ.π. 55 - 6, πίν. 69.

2. Στο ίδιο, κυρίως 55 - 64.

3. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, 'Η 'Ομορφη 'Εκκλησία Αϊγίνης, ΕΕΒΣ 2, 1925, 243 - 276 εικ. 3 - 15. Μ. CHATZIDAKIS, Aspects de la peinture murale du XIIIe siècle en Grèce, L'art byzantin du XIIIe siècle (Symposium de Sopotani, 1965) (1967) 72 εικ. 25, DJURIĆ, έ.π. 225, πίν. XIV 28, ΜΟΥΡΙΚΗ, έ.π. 55 - 64, κ.ά., πίν. 72.

4. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ - Α. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ - Ρ. ΑΝΔΡΕΑΔΗ, 'Εκκλησίες της 'Αττικής (1969) πίν. 109 - 124, DJURIĆ, έ.π. 225, ΜΟΥΡΙΚΗ, έ.π. 55 - 57, πίν. 71.

5. Στο ίδιο, 55 - 70.

6. LJUBINKOVIĆ, έ.π. DJURIĆ, Byzantinische Fresken, έ.π. 51 - 63, πίν. XXII - XXIV, εικ. 35.

7. CHATZIDAKIS, έ.π. 70, εικ. 19, ΜΟΥΡΙΚΗ, έ.π. 61 - 62, πίν. 76.

8. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, έ.π. 16 - 25, 33 κέ.



γίου Σεργίου καὶ Βάκχου τῆς Μάνης θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν λίγο μετὰ τὸ 1262 ὡς τὸ 1285 περίπου.

Μ' αὐτὴ τῇ χρονολόγησιν συμφωνοῦν καὶ ὀρισμένα προοδευτικὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέρθησαν, οἱ προφῆτες στὴ Βάφτιση καὶ ἡ πολυπρόσωπη σύνθεσις μὲ καθισμένο τὸν ἅγιον Δημήτριον στὴ σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου του<sup>1</sup>.

Αὐτὸς ποὺ κατάρτισε τὸ πρόγραμμα τῆς διακόσμησης τοῦ ναοῦ, ἕναν αἰῶνα μετὰ τὸ κτίσιμό του καὶ τὴν ἀφιέρωσή του ἀπὸ τὸν κτήτορα Γεώργιον στοὺς ἁγίους Σέργιον καὶ Βάκχο, καὶ Γεώργιον, συνέταξε μὲ γνώσιν τὸ εἰκονογραφικὸ λεξιλόγιον καὶ ἀπέδωσε τὸ περιεχόμενό του σύμφωνα μὲ τὴν καθιέρωσιν τοῦ ναοῦ καὶ τὸ μήνυμα τῶν καιρῶν.

9. Ἅγιος Νικόλαος, νοτιοανατολικά τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Σεργίου καὶ Βάκχου. Ὁ ναός, σήμερα μισοσρεπιωμένος, εἶναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 8.05 × 5.23 μ. μὲ μεγάλη ἡμικυλινδρική ἀψίδα. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλους καὶ μικροὺς ἀργοὺς λίθους μὲ κονίαμα. Στὸ ἐσωτερικὸ ἡ καμάρα τῆς ὀροφῆς ἐνισχύεται μὲ σφενδόνιο ποὺ στηρίζεται σὲ φουρούσια. Ἡ χρονολόγησις τοῦ κτίσματος δὲν εἶναι εὐκόλη, γιατί δὲν παρέχεται καμία ἐνδειξη. Μόνο ὁ γραπτὸς διάκοσμος δίνει ἕνα ὄριο ante quem γιὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ ναοῦ.

Τοιχογραφίες. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας δεσπόζει ἡ Βλαχερνίτισσα<sup>2</sup> καὶ στὸν ἡμικύλινδρον εἰκονίζονται ἐξίτηλοι σήμερα ἕξι μετωπικοὶ ἱεράρχες<sup>3</sup>. Τὸ μέτωπο τῆς κόγχης κοσμοῦν ἐλικόμορφος βλαστός καὶ πιὸ κάτω δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ μισοκαταστραμμένες οἱ παραστάσεις τοῦ ἀγγέλου καὶ τῆς Παναγίας τοῦ Ἐδραγγελισμοῦ.

Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς καμάρας πάνω ἀπὸ τὸ ἱερὸ καταλαμβάνει ἡ παράστασις τῆς Ἀνάληψης (πίν. 126γ), ἐνῶ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπὴν διακόσμηση τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου διατηρεῖται μὲ πολλὰς φθορὰς, στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νότιου σκέλους, μόνο ἡ Ὑπαπαντή<sup>4</sup>.

Λιγιστὲς ἐξίτηλες μορφὲς ὁλόσωμων ἁγίων σώζονται καὶ στοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ. Ἡ νότια πλευρὰ περιλαμβάνει ἀρχίζοντας ἀπὸ ἀνατολικά τις παραστάσεις τοῦ διάκονου Στέφανου, πιὸ πέρα κάτω ἀπὸ τὸ φουρούσι τοῦ σφενδονίου, τῆς ἁγίας Ἀναστασίας(;) καὶ δυτικότερα στρατιωτικοῦ ἑφιππου ἁγίου καὶ δύο μετωπικῶν μορφῶν ἀπὸ τις ὁποῖες ἡ δευτέρα κρατρεῖ βρέφος σπαργανωμένο. Στὸ βόρειον τοῖχο, μετὰ ἀπὸ τὸ τέμπλο μόλις διακρίνεται μετωπικὴ παράστασις στρατιωτικοῦ ἁγίου, πλάι τῆς κάτω ἀπὸ τὸ φουρούσι γυναικεία μορφή ἁγίας καὶ πιὸ πέρα ἑφιππος στρατιωτικὸς ἅγιος. Τμήματα

1. Βλ. πιὸ πάνω σ. 180 σημ. 4.

2. Γιὰ τὸν τύπον βλ. πιὸ πάνω σ. 157 σημ. 1.

3. Βλ. πιὸ πάνω σ. 157 σημ. 2 καὶ σ. 174.

4. Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται στὴν ἀγκαλιὰ τῆς Παναγίας (α' τύπος) ΣΤΓΓΟΠΟΤΛΟΣ, Ὑπαπαντή, ὁ.π. 328, εἰκ. 1-2.

τοιχογραφιών είναι όρατά επίσης στο δυτικό τοίχο όπως και στο έσωράχιο του σφενδονίου.

Καλύτερα διατηρούνται οι τοιχογραφίες που διακοσμούν το κτιστό τέμπλο. Δεξιά της Ώραιας Πύλης εικονίζεται ή Δέηση όπου ο Χριστός όρθος πατώντας πάνω σέ κατάκοσμο ύποπόδιο, εύλογεί με τὸ δεξιό χέρι και κρατεί με τὸ ἀριστερό ἀνοιχτό εύαγγέλιο με τήν ἐπιγραφή: "Εγὼ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου, ὁ ἀκολουθῶν ἐμοὶ οὐ μὴ περι(ι)πατήσῃ (Ἰω η', 12). Ἀριστερά παριστάνεται ὁ ἅγιος Νικόλαος, ὁλόσωμος, ἔνθρονος (πίν. 127α) με τήν ἐπιγραφή: "Αἰγιος Νικόλαος ὁ τῶν κινδυνευόντων ρύστης<sup>1</sup>.

Οἱ ἐλάχιστες παραστάσεις που σώζονται ἀκολουθοῦν τὶς τυπικὲς εἰκονογραφικὲς διατάξεις και δὲν παρουσιάζουν προβλήματα. Ἀξιοσημείωτη εἶναι μόνο ή τοποθέτηση τοῦ Τρίμορφου στο νότιο τμήμα τοῦ κτιστοῦ τέμπλου και τοῦ ἁγίου Νικολάου στο βόρειο, στίς θέσεις που προορίζονται συνήθως για τὶς παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ και τῆς Παναγίας ἀντίστοιχα<sup>2</sup>. Ἡ ἐναλλαγή τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης μορφῆς με τήν εἰκόνα τοῦ ἐπάνωμου ἁγίου τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι σπάνια<sup>3</sup>. Στο μικρὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Νικολάου ὁ ζωγράφος συνέπτυξε τὶς ἀπεικονίσεις τοῦ Χριστοῦ και τῆς Παναγίας στη σύνθεση τῆς Δέησης<sup>4</sup>, ή ὅποια ἄλλωστε συνδέεται ἄμεσα με τὸ τέμπλο<sup>5</sup>.

Ἡ διατήρηση τῶν τοιχογραφιών τοῦ Ἀγίου Νικολάου εἶναι κακή και δὲν ἐπι-

1. Ἐπιανελημμένα στα τροπάρια τοῦ Μικροῦ Ἑσπεριοῦ ὁ ἅγιος ἀναφέρεται ὡς σωτήρας τῶν κινδυνευόντων, Μηναῖον Δεκεμβρίου, (ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐλλάδος) (1962) 31 - 40.

2. Α. GRABAR, Deux notes sur l'histoire de l'iconostase, Zbornik Radova 7, 1961, 20-22, G. BABIĆ, La décoration en fresques des clotures de choeur, Zbornik za Likovne Umetnosti 11, 1975 (στά σέρβικα με γαλλική περίληψη) 3 - 49, κυρίως 43 - 44 περίληψης, CHATZIDAKIS, L'évolution de l'icone, ὅ.π. 334 - 337.

3. Για τήν παράσταση τοῦ ἐπάνωμου ἁγίου στίς παραστάδες τοῦ ἱεροῦ ἢ στοὺς πλαϊνοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ που σχετίζεται με τὸ τέμπλο, CHATZIDAKIS, ὅ.π. 337, όπου και σχετικὰ παραδείγματα.

4. Δέηση στο κτιστό τέμπλο σώζεται στὸν Ἀι Λέο στο Μπρίκι τῆς Μάνης (τοιχ. περὶ τὸ 1400) Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ὁ ναὸς τοῦ Ἀι-Λέου εἰς τὸ Μπρίκι τῆς Μάνης, ΔΧΑΕ, περ. Δ, τ. 6 (1972), 159 - 60, όπου ἀναφέρονται και ἄλλα παραδείγματα. Δέηση στὸν τοῖχο πλάι στο τέμπλο ἔχουν οἱ ναοί: "Αἰγιος Νικόλαος στο Manastir (1271) D. KOCO - P. MILJKONIC-PEPEK, Manastir Skopje (1958) (στά σέρβικα με γαλλική περίληψη) 111 σχ. 1, 10, εἰκ. 37α - β - γ, "Αἰγιος Νικόλαος στο Varoš - Prilep (1298), HAMANN - MAC - LEAN - HALLENSLEBEN, ὅ.π. σχ. 19α - β, Ἀι-Γιάννης Ποταμίτης στην Κοκκάλα τῆς Προσηλιακῆς Μάνης (8' τέτ. τοῦ 13ου αἰ.), ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ὅ.π. 178 - 9, "Αἰγιος Δημήτριος στο Μακρυχώρι Εὔβοιας (1303), ΙΩΑΝΝΟΥ, ὅ.π. πίν. 15.

5. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Ὁ ζωγράφος Εὐφρόσυνος, Κρητικά Χρονικά 10 (1956) 276 κέ., V. LASAREFF, Trois fragments d'épistyles peintes et le templon byzantin, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 4, 1964 - 65, 126 κέ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Εἰκόνες ἐπιστυλίου, ὅ.π. 380 κέ., CHATZIDAKIS, L'évolution de l'icone, ὅ.π. 343 - 353.

τρέπει πολλές τεχνικές καὶ τεχνοτροπικές παρατηρήσεις. Ὅρισμένα πρόσωπα ὅπως τῆς Πλατυτέρας ἢ τοῦ ἀγγέλου (πίν. 126γ) τοῦ βόρειου ἡμιχόριου πλάθονται μὲ ἐνιαῖο τρόπο καὶ διαβαθμίσεις τῶν τόνων, ἂν καὶ ἡ παράλληλη βοήθεια τῆς γραμμῆς εἶναι ἔντονη. Ὁ ὠχροπράσινος προπλάσμος γλυκαίνεται μὲ τὴν ὥχρα ποῦ ἀπλώνεται πάνω του, ἀφήνοντας ἀκάλυπτες τὶς ρυτίδες καὶ τὶς σκιάσεις, ἐνῶ ἐρυθρὲς κηλίδες τονίζουν τὶς παρειές, καστανὲς γραμμὲς δηλώνουν τὰ περιγράμματα καὶ τὰ χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου καὶ ἄσπρες ἢ ὠχρὲς πινελιὲς τὰ φῶτα. Σὲ ἄλλες μορφές ὅμως, ὅπως τῆς Δέησης καὶ τοῦ ἁγίου Νικολάου (πίν. 127α), ὅπου τὸ πλάσιμο εἶναι σφιχτό, τὰ σαρκώματα ἀπὸ καστανοκόκκινο χρῶμα ἐνσωματώνονται στὸν ὠχροπράσινο προπλάσμό, ἐνῶ ἀπὸ πάνω οἱ λεπτομέρειες γράφονται μὲ σκοῦρες καστανὲς γραμμὲς καὶ τὰ φῶτα μὲ λευκὲς πινελιές. Ἐνιαῖο πλάσιμο ἔντονα ἐπίσης σχηματικὸ ἔχει χρησιμοποιοθεῖ καὶ γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν ἐνδυμάτων, ὅπου ἀνοιχτόχρωμες ἐπιφάνειες ἀφήνουν ἀκάλυπτο τὸ βασικὸ χρῶμα τοῦ ὑφάσματος γιὰ τὴ δῆλωση τῶν σκιάσεων καὶ τῆς πτυχολογίας.

Ἡ ἀνάμιξη ὅμως τῶν δύο αὐτῶν τεχνικῶν τῆς σφιχτῆς γραμμικῆς ποῦ χαρακτηρίζει ὁρισμένα πρόσωπα καὶ τῆς σχηματικῆς φωτοσκίασης ἀπαντᾷ σὲ μιὰ σειρὰ μνημείων ποῦ χρονολογοῦνται στὶς δύο δεκαετίες περὶ τὸ 1300, ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ<sup>1</sup>. Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ περίπου θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ καὶ ὁ γραπτὸς διάκοσμος τοῦ Ἀγίου Νικολάου. Ἐνδεικτικὴ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτῃ εἶναι ἡ ὁμοιότητα ποῦ παρουσιάζει μὲ τὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Κούνενι Κισάμου (1284)<sup>2</sup>· μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸ μνημεῖο αὐτὸ τόσο κατὰ τὸ πλάσιμο τῶν προσώπων καὶ τὸ γραμμικὸ φωτισμὸ ὅσο καὶ κατὰ τὴν πτυχολογία, ὅπως ἀποδίδεται ἡ τελευταία στὶς καλύτερες ποιητικὰ καὶ πιὸ προχωρημένες παραστάσεις τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, π.χ. στὴν Παναγία καὶ στὸν ἄγγελο τοῦ Εὐαγγελισμοῦ<sup>3</sup>. Σχέση ἐπίσης ἔχουν οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τῆς Μάνης κατὰ τὸ σχηματικὸ ἐνιαῖο πλάσιμο, κατὰ τὸ γραμμικὸ φωτισμὸ καὶ κατὰ τὸν τρόπο ποῦ ἀποδίδονται τὰ ἐνδύματα, ἰδίως τοῦ ἁγίου Νικολάου — ἀπὸ τὶς παραστάσεις ποῦ φαίνονται καλύτερα — (πίν. 127α) μὲ τὴ ζωγραφικὴ στὸ Μακρυχώρι τῆς Εὐβοίας (1303)<sup>3</sup>, ἂν καὶ ἡ πτυχολογία στὸ τελευταῖο μνημεῖο εἶναι σκληρότερη καὶ ἐντονότερα σχηματοποιημένη.

Ἐπομένως οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου ἐντάσσονται σ' ἓνα ρεῦμα ἐπαρχιακὸ, συντηρητικὸ, ἔτοιμο ὅμως νὰ ἀκολουθήσει τὶς νέες τάσεις τῆς ζωγραφικῆς, ὅπως καὶ ὁ γραπτὸς διάκοσμος μὲ περισσότερες ἢ λιγότερες διαφορές, τῶν μνημείων τῆς Κρήτης καὶ τῆς Εὐβοίας ποῦ μόλις ἀναφέρθηκαν. Εἶναι τὸ ἴδιο ρεῦμα στὸ ὁποῖο ἀνήκουν σὲ γενικὲς γραμμὲς τόσο οἱ λίγο παλαιότερες (1270 - 80) τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Βασιλείου ὅσο καὶ οἱ περίπου

1. ΠΑΠΑΔΑΚΗ - OCKLAND, Ἡ Κερὰ τῆς Κριτσῆς, ὁ.π. 103 - 105.

2. ΛΑΣΣΙΘΩΤΑΚΗΣ, Δύο ἐκκλησίες, ὁ.π. 40 - 51, πίν. 21 - 26, κύρια 261 - 2.

3. ΙΩΑΝΝΟΥ, ὁ.π. πίν. 13 - 32, κύρια 261 - 2.



σύγχρονες (1300 - 20) τοῦ Ταξιάρχου ἢ Ἀι-Λουκά στὸ γειτονικὸ μοναστικὸ χωριὸ «στοῦ Καλοῦ», ποὺ παρουσιάστηκαν στὰ πλαίσια τῆς ἰδίας ἔρευνας (βλ. πὺ πάνω σ. 157 - 162).

### Κέρια

10. *Άγιος Δημήτριος*. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς ἐσωτερικῶν διαστάσεων  $6.20 \times 2.80$  μ. Οἱ τοῖχοι εἶναι κτισμένοι μὲ ἀργολιθοδομή. Ἡ χρῆση ἀσβεστοκονιάματος εἶναι ἐλάχιστη στὴ δυτικὴ πρόσοψη, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἄλλους τοίχους. Ἡ ἀψίδα εἶναι ἐξωτερικὰ ἡμικυλινδρική. Στὴ δυτικὴ πλευρά, πᾶν ἀπὸ τὸ ἀνωφλι εἰσόδου τὸ ὁποῖο κοσμεῖ ἀνάγλυφος σταυρὸς, διαμορφώνεται ἡ κόγχη τοῦ ἐπὶ ὠνυμου αἰγίου. Ἐσωτερικὰ στὸ μέσο περίπου τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου ὑπάρχει ἐνισχυτικὴ ζώνη ποὺ στηρίζεται σὲ φουρούσια. Τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς καμάρας ἔχει καταπέσει. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ ναοῦ δὲν βοηθᾷ στὴ χρονολόγηση τοῦ κτίσματος γιὰ τὸ ὁποῖο μόνον ὁ γραπτὸς διάκοσμος παρέχει ἓνα *terminus ante quem*.

**Τοιχογραφίες.** Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται κατὰ παρέκκλιση ἀπὸ τὸ τυπικὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἡ *Μεταμόρφωση*<sup>1</sup> (πίν. 127β, 128α). Ἡ τοποθέτηση τῆς παράστασης σ' αὐτὴ τὴ θέση φαίνεται ὅτι ἔχει τις ρίζες της στὴν προεικονομαχικὴ παράδοση καὶ στηρίζεται στὸ θεολογικὸ μήνυμα τῆς θεοφάνειας ποὺ περιέχει ἡ σκηνή. Τὸν 6ο αἰῶνα ἡ σύνθεση ἀπαντᾷ μὲ συμβολικὴ μορφή στὴν ἀψίδα τοῦ Sant'Apollinare in Classe στὴ Ραβέννα καὶ μὲ τὸν καθιερωμένο ἱστορικὸ τύπο στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης στὸ Σινᾶ<sup>2</sup>. Ἡ ἐπιβίωση τοῦ θέματος στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ἐνὸς περιφερειακοῦ μνημείου τῆς βυζαντινῆς περιόδου μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν κεντρικὴ ἰδέα τῆς ἐνσάρκωσης ὡς μέσου γιὰ τὴ σωτηρία τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἐκφράζει τὸ μεταεικονομαχικὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς ἀψίδας ἀφοῦ ἡ ἐννοια τῆς ἐνανθρώπησης ἐμπερικλείεται στὴ *Μεταμόρφωση*. Ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ οἱ προφῆτες Μωϋσῆς καὶ Ἡλίας στοὺς ὁποίους σύμφωνα μὲ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη εἶχε ἀποκαλυφθεῖ μόνο ἡ φωνὴ τοῦ Κυρίου ("Εξ. γ', 4, κέ., Βασ. Γ', ιθ', 13) πρωτοαντίκρισαν τὸν ἐνσαρκωθέντα Θεὸ - Λόγο στὸ ὄρος Θαβὼρ<sup>3</sup>. Ἀκόμα ἡ σύνθεση τῆς *Μεταμόρφωσης* μὲ τὴν κεντρικὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ εἶναι δυνατὸ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀντικαθιστᾷ τὸν Παντοκράτορα τοῦ τροῦλλου, ποὺ στὸ μικρὸ μονοκάμαρο ναὸ τῆς Κέριας δὲν ὑπάρχει, καὶ ἐπομένως μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ ἀπὸ ἀποψη περιεχομένου μὲ τις ἀπεικονίσεις τοῦ Χριστοῦ ποὺ συνή-

1. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, "Ἐρευνα εἰς τὴν Μάνην, ΠΑΕ 1974, 128 σημ. 1.

2. GRABAR, *Martyrium*, β.π. 161, 165 - 6, 191 - 6, ΙΗΜ, β.π. 69 - 75, 165-7, 176 - 7, G. H. FORSYTH - K. WEITZMANN, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Church and Fortress of Justinian*, Plates, (1974) 14 - 15.

3. Στὸ ἴδιον, 15.

θίζονται στοὶ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας κυρίως σὲ ἐπαρχιακοὺς μονόχρους δρομικοὺς ναοὺς<sup>1</sup>. Τέλος δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ σπά-νια τοποθέτηση τῆς σκηνῆς στὴν κόγχη τῆς ἐκκλησίας τῆς Κέριας ὀφείλεται σὲ ἀρχικὴ πιθανὴ ἀφιέρωση τοῦ ναοῦ<sup>2</sup> στὴ Μεταμόρφωση, ἐπειδὴ τὸ ἐπι-τρέπει τόσο τὸ περιεχόμενο ὅσο καὶ ἡ μορφή τῆς σύνθεσης.

Στὴ σκηνὴ τῆς Μεταμόρφωσης στὴν Κέρια ὁ Χριστὸς φορώντας ὀλόλευκο χιτῶνα καὶ ἱμάτιο σύμφωνα μὲ τὸ εὐαγγελικὸ χωρίο (Λουκ. θ', 29) περιβάλλεται ἀπὸ κυκλικὴ δόξα<sup>3</sup> ἐνῶ οἱ προφῆτες εἰκονίζονται ἔξω ἀπὸ τὸ φωτεινὸ δίσκο. Ἡ διάταξη τῶν ἀποστόλων στὰ πόδια τοῦ Χριστοῦ — Πέτρος, Ἰωάννης, Ἰάκωβος ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ — εἶναι σύμφωνη μὲ τὴν καθιερω-μένη σύνθεση ποὺ ἀκολουθεῖ τὴ διήγηση τοῦ εὐαγγελιστῆ Λουκᾶ (θ', 28)<sup>4</sup>.

Τὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας κοσμοῦν τρεῖς ἐξίτηλες μορφές *ιεραρχῶν* ποὺ παριστάνονται μετωπικοὶ καὶ μὲ μονόχρωμα φαιλόνια σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαί-κὴ παραλλαγή ποὺ ἐπικρατεῖ στὰ μνημεῖα τῆς Μάνης ἕως τὸ τέλος περίπου τοῦ 13ου αἰῶνα<sup>5</sup>. Στὸ κέντρο τοῦ μετώπου τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται τὸ ἅγιο Μανδηλίο (πίν. 128α) κατὰ τὸν ἀρχαῖκὸ ἀκαμπτο τύπο<sup>6</sup> μὲ τὴν ἐπιγραφή *αἰγον μαντιλιον*. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ παριστάνονται ὁ ἄγγελος καὶ ἡ Θεοτό-κος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Ἀνάμεσα εἶναι γραμμένα τὰ καθιερωμένα γιὰ τὴ σκηνὴ εὐαγγελικὰ χωρία κατὰ Λουκᾶ α', 28, 38. Τὸ συμβολικὸ περιεχόμενο τοῦ ἁγίου Μανδηλίου — Ἐνσάρκωση, Θεία Εὐχαριστία<sup>7</sup> — ἐναρμονίζεται μὲ τὸ θεο-λογικὸ μήνυμα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ μὲ τὸ ὅλο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα

1. ΜΟΥΡΙΚΗ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα, ὁ.π. 15, σημ. 20.

2. Ἀμφιβολίες γεννῶνται γιὰ τὴν ἀρχικὴ ἀφιέρωση τοῦ ναοῦ, γιὰτὶ ὁ ἅγιος Δημήτριος στὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου τιμᾶται σήμερα ἡ ἐκκλησία δὲν φαίνεται — ὅσο τουλάχιστον μπορεῖ νὰ κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴ διατήρηση τῶν τοιχογραφιῶν — νὰ ἀπεικονίζεται στὸ ναό.

3. Ἡ κυκλικὴ δόξα εἶναι σπανιότερη ἀπὸ τὴν ἑλλειπτικὴ. Ἀπαντᾷ, χωρὶς νὰ συμπερι-λαμβάνει τοὺς προφῆτες ὅπως στὸ παράδειγμα τῆς Κέριας, σ' ἓνα κύκλο μνημείων τοῦ τέ-λους τοῦ 12ου αἰῶνα — Ἄγιοι Ἀνάρχουροι Καστοριάς, Kurbinovo, Yediler Λάτμου, HADDERMANN - MISGUICH, Kurbinovo, ὁ.π. 144 — ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ συχνὰ ἀργότερα, π.χ. στὸν Ἄγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ἁγίου Νικο-λάου στὸν Ἄγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 9, 1977 - 79, 45, σημ. 50, στοὺς Ἅγιους Ἀσωμάτους στὸ Φλομοχώρι, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑ-ΓΙΩΤΙΔΗ, ὁ.π. 145, πίν. 118β, στὸν Ἄγιο Νικόλαο Καστάνιας στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη (ἄδημοσ.), στὸν Ἄγιο Ἀθανάσιο τοῦ Μουζάκη στὴν Καστοριά, ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Καστοριά, ὁ.π. πίν. 142, στὴν Παντάνασσα τοῦ Μυστρά, MILLET, Monuments byzantins de Mistra, ὁ.π. πίν. 140, 2 κ.ά.

4. Α. ΕΥΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Μακεδ. Βιβλιοθήκη 16) (1953) 20.

5. Βλ. παραπάνω σ. 157 σημ. 2 καὶ σ. 174.

6. A. GRABAR, La Sainte Face de Laon. Le Mandyon dans l'art orthodoxe (1931) 16.

7. Στὸ ὕδριον, 27 - 29.

του ἱεροῦ. Ἡ τοποθέτηση τοῦ Μανδηλίου στὸ ἀνατολικὸ τύμπανο ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλες ἐκκλησίες τῆς Μάνης ὅπως στὸν "Ἅγιο Προκόπιο τῆς Καστάνιας<sup>1</sup>, στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ στὸν Πολεμίτα<sup>2</sup>, πιθανὸν στοὺς Ἀγίους Ἀναργύρους τῆς Μίνας<sup>3</sup>, στὸν "Ἅγιο Γεώργιο στὰ Καρίνια Μίνας<sup>4</sup>, στοὺς Ἀγίους Ἀσωμάτους στὸ Φλομοχώρι<sup>5</sup> καὶ στὸν "Ἅγιο Νικόλαο στὸ Μπρίκι<sup>6</sup>. Στους τρεῖς τελευταίους μάλιστα ναοὺς τὸ Μανδῆλιο πλαισιώνεται, ὅπως καὶ στὴν Κέρια, ἀπὸ τὸν Γαβριὴλ καὶ τὴ Θεοτόκο τοῦ Εὐαγγελισμοῦ<sup>7</sup>, ὑπογραμμίζοντας μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὸ δόγμα τῆς ἐνσάρκωσης.

Χαρακτηριστικὴ λεπτομέρεια στὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Κέριας εἶναι ἡ μονόχρωμη μαντήλα ποὺ καλύπτει πάνω ἀπὸ τὸ μαφόριο τὸ κεφάλι καὶ τοὺς ὤμους τῆς Παναγίας. Ἡ μαντήλα ἀπαντᾷ στὴν ἴδια σκηνὴν στὴ Σπηλιὰ Πεντέλης<sup>8</sup> καθὼς καὶ σὲ ἄλλες παραστάσεις σὲ ἐκκλησίες καὶ εἰκόνες τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰώνα πιθανὸν κατὰ φραγκικὴ ἐπίδραση<sup>9</sup>.

Δυσερμηνεύτα φαίνονται τὰ πρόσωπα ποὺ εἰκονίζονται στὰ δύο ἄκρα τοῦ μετώπου τῆς κόγχης (πίν. 128α). Στὸ βόρειο τμήμα κάτω ἀπὸ τὸν ἄγγελο τοῦ Εὐαγγελισμοῦ διατηροῦνται δύο μετωπικὲς στηθαῖες μορφές μὲ φωτοστέφανο. Δεξιὰ εἰκονίζεται ἄντρας μὲ μανδύα ποὺ πορπώνεται στὸ στήθος προτείνοντας τὸ δεξιὸ χερί στὸ ὅποιο ἴσως κρατοῦσε κάποιο ἀντικείμενο. Ἀριστερὰ διακρίνεται γυναικεῖα μορφή ποὺ φέρει μαφόριο καὶ φωτοστέφανο μὲ μαργαριτοποίκιλη περιφέρεια<sup>10</sup>. Στὸ ἀντίστοιχο νότιο ἄκρο τοῦ μετώπου τῆς ἀψίδας

1. Ἀδημοσίευτη.

2. Ἀδημοσίευτη.

3. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1977, 223.

4. Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, ΑΔ 29, 1973 - 74, Β2, 419, πίν. 273γ.

5. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ὅ.π. 145 - 146.

6. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης, ὅ.π. 89, D. ΙΛΙΟΠΟΥΛΟΥ - ROGAN, Certains Aspects de l'art byzantin dans le Magne, L'Information d'Histoire de l'Art 13, 1968, 104 - 105, εἰκ. 2. Γιὰ ἄλλα παραδείγματα ἀπεικόνισης τοῦ ἁγίου Μανδηλίου στὸ ἀνατολικὸ τύμπανο βλ. GRABAR, ὅ.π. 25, ΙΛΙΟΠΟΥΛΟΥ - ROGAN ὅ.π. 104, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ὅ.π. 44, σημ. 39.

7. Στὸ Φλομοχώρι ὁ ἄγγελος καὶ ἡ Μαρία εἰκονίζονται σὲ στηθαία, βλ. παραπάνω σημ. 5. Τὸ Μανδῆλιο σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν Εὐαγγελισμὸ ἀπαντᾷ στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας στὸν "Ἅγιο Νικόλαο Κασνίτζη, TATIANA MALMQUIST, Byzantine 12th Century Frescoes in Kastoria (Acta Universitatis Upsaliensis, Figura N. S. 18) (1979), 24, 26, εἰκ. 4, ἀρ. 7, 8, στὸ ναὸ τῶν Ταξιάρχων στὴ Δεσφίνα (1322), ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ βυζαντινοῦ ναυδρίου τῶν Ταξιάρχων, ὅ.π. 194, πίν. 54, 1, στὸν Ταξιάρχη Μητροπόλεως στὴν Καστοριά, ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Καστοριά, ὅ.π., πίν. 119, 122α, κ.ά.

8. ΜΟΥΡΙΚΗ, Βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῶν παρεκκλησίων τῆς Σπηλιᾶς τῆς Πεντέλης, ὅ.π. 91 - 92, σημ. 33, πίν. 24.

9. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ὅ.π. 45, σημ. 49.

10. Κοσμήματα μὲ μαργαριτάρια, ὅπως ἐμφανίζονται στὸ ναὸ τῆς Κέριας στὴν περιφέρεια τοῦ φωτοστέφανου αὐτῆς τῆς μορφῆς καὶ στὸ περίγραμμα τῶν φτερῶν τοῦ ἀγγελοῦ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἀπαντοῦν σὲ μνημεῖα τοῦ 9ου/10ου αἰώνα ἀλλὰ καὶ ἀργότερα σὲ ἔργα λαϊ-



κάτω ἀπὸ τὴ Θεοτόκο σώζεται μετωπικὴ παράσταση γυναικας σὲ προτομὴ μὲ μαφόριο καὶ μεγάλα κυκλικὰ σκουλαρίκια<sup>1</sup> ἡ ὁποία θυμίζει ἀπεικόνιση ἐγκολπίου<sup>2</sup>.

Οἱ δυσεξηγήτες αὐτὲς μορφὲς ποὺπλασιάζουν τὸν Εὐαγγελισμό στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας θὰ πρέπει νὰ συσχετιστοῦν μὲ τὸ μυστήριον τῆς ἐνσάρκωσης. Ἡ σκέψη αὐτὴ καθὼς καὶ κάποιες ἐνδείξεις, ὅπως ἡ ἐνδυμασία τῆς ἀντρικῆς μορφῆς στὸ βόρειο ἄκρον ποὺ φαίνεται ὅτι θέλει νὰ ἀποδώσῃ τὴν ἐβραϊκὴ ἀρχιερατικὴ στολὴ, ἐπιτρέπουν ἴσως νὰ δεῖ κανεὶς στὸ ζεῦγος τῶν μορφῶν τοῦ βόρειου ἄκρου τοῦ μετώπου τὴ συμβολικὴ - νοητὴ παρουσία τοῦ Ζαχαρίας καὶ τῆς Ἑλισάβετ στὴν ιδιότητά τους ὡς προφῆτες τῆς θείας ἐνσάρκωσης<sup>3</sup>. Προβληματικότερη παραμένει ἡ ἐρμηνεία τῆς γυναικείας μορφῆς στὸ ἀντίστοιχο νότιο ἄκρον τοῦ μετώπου ποὺ θὰ μπορούσε ἐνδεχομένως νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴ μητέρα τῆς Παναχίας Ἄννα<sup>4</sup>. Εἶναι παρατηρημένο ὅτι ἡ παρουσία τῶν θεοπατόρων στὸ χῶρον τῆς ἀψίδας ἢ τοῦ ἀνατολικοῦ τυμπάνου, ποὺ δὲν εἶναι σπάνια, συνδέεται μὲ τὸ δόγμα τῆς ἐνσάρκωσης<sup>5</sup>. Ἐπομένως, ἂν οἱ ταυτίσεις ποὺ προτείνονται γίνουν ἀποδεκτές, ὅλα τὰ θέματα τοῦ μετώπου τῆς ἀψίδας στρέφονται κλιμακωτὰ γύρω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ιδέα τῆς ἐνανθρώπισης τοῦ Θεοῦ - Λόγου: οἱ θεοπάτορες τὴν προϋπέθεσαν, ὁ Ζαχαρίας καὶ ἡ Ἑλισάβετ τὴν προφήτευσαν, ὁ ἄγγελος τὴν εὐαγγελίστηκε, ἡ Θεοτόκος τὴν πραγματοποιοῖ. Τὸ θεολογικὸ μήνυμα κορυφώνεται μὲ τὴν παράσταση τοῦ Μανδηλίου — συμβόλου τοῦ ἐνσαρκωμένου Λόγου — στὸ κέντρο τοῦ μετώπου.

Ὁλόκληρον τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς καμάρας πάνω ἀπὸ τὸ ἱερὸ κοσμεῖ — ἐξίτηλη σήμερα — ἡ παράσταση τῆς Ἀνάληψης. Δυτικότερα στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου ταυτίζεται ἡ σκηνὴ τῆς Ἀνάστασης. Στὴν κάτω ζώνη τοῦ νότιου τοίχου μπροστὰ ἀπὸ τὸ τέμπλον σώζεται ἀπεικόνιση μετωπικῆς ἀγίας ποὺ φορεῖ διάλιθον στέμμα καὶ δεξιότερα τὸ κάτω τμήμα ἄλλης μορφῆς. Τὴν ἀντίστοιχὴ θέσιν τοῦ βόρειου τοίχου καταλαμβάνει φθαρμένη παράσταση τοῦ ἀγίου Νικολάου. Ἰχνη τοιχογραφίας εἶναι ὁρατὰ καὶ στὸ βόρειο τμήμα τοῦ τέμπλου.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ τῆς Κέριας χαρακτηρίζεται ἀπὸ

κότρωση, PANAYOTIDIS, *Les monuments de Grèce*, ὅ.π. 81. Ἡ μαργαριτοποιικτὴ περιφέρεια τῶν φωτοστέφανων συνηθίζεται ιδιαίτερα σὲ εἰκόνες τῶν Σταυροφόρων, WEITZMANN, *Thirteenth Century Crusader Icons*, ὅ.π. εἰκ. 1, 3, 4, 18 - 20, 22, ὁ ἴδιος, *Icon Painting*, ὅ.π. εἰκ. 9, 12, 18, 22 - 24, 27 κλπ., ὁ ἴδιος, *Four Icons on Mount Sinai*, ὅ.π. πίν. 1 - 11.

1. Ἐνώτια φέρει καὶ ἡ ἁγία Βαρβάρα στὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸν Πολεμίτα Μέσα Μάνης, Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1977, 227, πίν. 140γ.

2. Πάνω ἀπὸ τὸ φωτοστέφανον διακρίνονται δυσανάγνωστα γράμματα.

3. ΛΟΥΚΑΣ, α', 42 - 43 καὶ 68 - 75.

4. Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἰκονίζεταν δῖπλα καὶ ὁ Ἰωακείμ. Γιὰ τὴν εἰκονογραφικὴ σχέση τοῦ Μανδηλίου μὲ τίς ἀπεικονίσεις τῶν θεοπατόρων βλ. GRABAR, ὅ.π. 28, σημ. 2.

5. Βλ. παρακάτω σ. 197 - 8.

σπάνια ἂν ὄχι μοναδικὰ στοιχεῖα, ὅπως τὰ θέματα τοῦ μετώπου τῆς ἀψίδας, καθὼς καὶ ἀπὸ μία σειρά ἀρχαῖσμων — Μεταμόρφωση στὸ τεταρτοσφαίριο, πρῶτος τύπος ἀπεικόνισης Μανδηλίου καὶ ἱεραρχῶν — ποὺ φανερῶνουν μνημεῖο περιφερειακὸ, ἀποκομμένο ἀπὸ τὶς κατευθυντήριες τάσεις τῶν μεγάλων κέντρων. Ἐπαρχιακὸς συντηρητισμὸς χαρακτηρίζει καὶ τὴν τεχνολογία τῶν τοιχογραφιῶν. Στὴν ἀπόδοση τοῦ ὄγκου τοῦ σώματος μερικῶν παραστάσεων<sup>1</sup> καὶ στὴν τάση νὰ διαγραφοῦν τὰ προσωπογραφικὰ χαρακτηριστικά καὶ ἡ ψυχικὴ κατάσταση, διαφαίνονται ἀπηχήσεις τῆς παλαιολόγιας ἀναγέννησης ἐνῶ οἱ ἀτεχνίες, τὰ ζωηρὰ χρώματα, ἡ ἀκαμψία καὶ ἡ ἐπίπεδη ἀντίληψη σὲ ὀρισμένες μορφές ποὺ μοιάζουν μὲ χάρτινες φιγούρες<sup>2</sup> φανερῶνουν λαϊκὸ τεχνίτη.

Ἡ ἀνάμιξη ποικίλων τεχνολογικῶν ροπῶν, ἡ ἐκλεκτικὴ ἀπόδοση τοῦ ὄγκου τοῦ σώματος καὶ ἡ δῆλωση τῶν πτυχώσεων μὲ πυκνὲς πικράλληλες γραμμὲς θυμίζουν τὰ τοιχογραφημένα σύνολα τῆς Εὐβοίας τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνα<sup>3</sup>. Ἡ διαγραφή τοῦ ὄγκου τῶν μορφῶν σὲ συνδυασμὸ μὲ μία ἀπλοποιημένη πτυχολογία μπορεῖ νὰ παραλληλιστεῖ μὲ τὶς τοιχογραφίες τοῦ Kirk Dam Alti Kilise στὸ Belisirama τῆς Καππαδοκίας ποὺ χρονολογεῖται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1282 καὶ 1304<sup>4</sup>. Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, γύρω στὰ 1300, καὶ σὲ ντόπιο τεχνίτη θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν καὶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Δημητρίου.

11. Παναγία. Ἐρειπωμένος, μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναῖσκος ἐσωτερικῶν διαστάσεων 6.15 × 2.50 μ., οἰκοδομημένος μὲ ξερολιθιά. Ἡ στέγη ἔχει καταπέσει. Στὸ μέσο περίπου τῆς καμάρας σώζεται τὸ κάτω τμήμα ἐνισχυτικῆς ζώνης ποὺ στηριζόταν σὲ φουρούσια. Στὸ νότιο τοῖχο μπροστὰ ἀπὸ τὸ κτιστὸ τέμπλο διατηροῦνται ἐξίτηλα ἔχνη μορφῆς στραμμένης πρὸς τὸ ἱερό.

Ἄλικά

12. Ταξιάρχης ἢ Ἀι - Στράτηγος, βορειοανατολικὰ τοῦ χωριοῦ στὴ θέση Μασχάλες ἢ Σκεντρίνες<sup>5</sup>, κοντὰ σὲ παλαιὸ νεκροταφεῖο<sup>6</sup>. Ὁ ναὸς (πίν.

1. Π.χ. ὁ Ἰωάννης στὴ Μεταμόρφωση καὶ ὁ ἄγγελος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (πίν. 127β, 128α).

2. Π.χ. ὁ Ἰάκωβος τῆς Μεταμόρφωσης.

3. Ἀγιος Δημήτριος στὸ Μακρυχώρι, 1303, ΙΩΑΝΝΟΥ, ὁ.π. πίν. 13 - 32, Κοίμηση Θεοτόκου στὸν Ὁξύλιθο, στὸ ἴδιο, πίν. 36 - 46.

4. M. RESTLE, Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien (1967) III, εἰκ. 514.

5. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ὁ ναὸς τοῦ Ἀι-Λέου, ὁ.π. 150, σημ. 7.

6. Κατὰ τὴ ντόπια παράδοση, στὴ θέση ποὺ βρίσκεται σήμερὰ ὁ ναὸς ἦταν παλιὸς οἰκισμὸς. Κάποτε ἀποβιβάστηκαν στὴν παραλία («Ἀγαρηνοί»), ἀκουσαν τοὺς πετεινοὺς νὰ λαλοῦν καὶ κατάλαβαν ὅτι ἡ περιοχὴ ἦταν κατοικημένη. «Ὅταν πλησίον συνάντησαν μιὰ γυναίκα ποὺ ζύμωνε καὶ «ἐπειδὴ οἱ Τοῦρκοι σέβονται τὸ ζυμάρι» περίμεναν νὰ τελειώσει γιὰ νὰ τὴ σφάζουν. Ἐκείνη ὅμως τὸ κατ'έλαβε, ἔριξε περισσότερὸ νερὸ στὴ ζύμη καὶ τὴν πέταξε ἐπάνω τους, καταφέροντας μ' αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ γλυτώσει καὶ νὰ εἰδοποιήσει

128β) πού σήμερα εἶναι σχεδόν καταχωσμένος ἀνήκει στὸν τύπο τοῦ ἐλεύθερου σταυροῦ πού ἔχει ἐσωτερικὲς διαστάσεις  $5.35 \times 5$  μ. Τὸ ἱερὸ βρίσκεται στὴ βόρεια κεραία πού ἀπολήγει σὲ τοῖχο ἐλαφρὰ ἡμικυλινδρικό μὲ τρεῖς κόγχες στὸ ἐσωτερικό. Ἀνατολικά σώζεται πρόσκτισμα, εἶδος νάρθηκα, ἐσωτερικῶν διαστάσεων  $3.20 \times 2$  μ., πού ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ ναὸ μὲ πόρτα ἢ ὁποία φέρει μονολιθικὸ ἀνώφλι· στὴ νότια πλευρὰ τοῦ διαμερίσματος διαμορφώνεται κόγχη.

Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκα ἔχουν μεγάλο πάχος 1.40 μ. καὶ εἶναι κτισμένοι μὲ τὴ λεγόμενη μεγαλιθική τοιχοποιία<sup>1</sup>· ἡ ἐξωτερικὴ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν τοίχων ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀργούς λίθους μὲ λιγοστὸ κονίαμα, ἐνῶ τὸ κενὸ ἀνάμεσά τους γεμίζει μὲ χαλίκια. Ἡ στέγη ἔχει καταπέσει καὶ μόνον μικρὸ τμῆμα τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ σώζεται καθὼς καὶ τὸ βόρειο τμῆμα τῆς ἡμικυλινδρικῆς ὀροφῆς τοῦ «νάρθηκα», ἡ ὁποία ἦταν χαμηλότερη ἀπὸ τὸ ναὸ.

Ἡ στέγαση τοῦ κεντρικοῦ χώρου δὲν εἶναι εὐκολο νὰ ἀποκατασταθεῖ ἀλλὰ εἶναι ὥσως πιθανὸ ὅτι στὴ διασταύρωση τῶν ἡμικυλινδρικῶν θόλων θὰ ὑπῆρχε τρουλλοκαμάρα ἢ ὁποία ἀποτελεῖ εὐκολότερη λύση ἀπὸ τὸν τρουλλο<sup>2</sup> καὶ ἀπαντᾷ σὲ ἐπαρχιακὰ κτίσματα<sup>3</sup> ὅπως στὸν κοντινὸ μικρὸ ναὸ τοῦ Ἀι-Λέου στὸ Μπρίκι τῆς Μάνης<sup>4</sup>.

Μέσα στὸ ναὸ ἀνάμεσα στὶς καταπεσμένες πέτρες βρέθηκε ἀπλὸς ἀράβδωτος κιονίσκος ἀπὸ φαῖνὸ λίθου ὕψους περίπου 0.72 μ. καὶ διαμέτρου 0.23 μ.<sup>5</sup>

Τοῖχογραφεῖς διατηροῦνται σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση στὶς κόγχες τοῦ ἱεροῦ, στὸ τμῆμα τῆς καμάρας πού σώζεται καθὼς καὶ στὸ νότιο τοῖχο τῆς μεσημβρινῆς κεραίας.

Στὴν κεντρικὴ κόγχη εἰκονίζεται ἀρχάγγελος ὀρθὸς ἐπάνω σὲ ὑποπόδιο, μετωπικός καὶ δεόμενος. Φορεῖ μαργαριτοποικίλητὴ μὲ ἀβακωτὸ κόσμημα δαλματικὴ καὶ φέρει λῶρο ὁ ὁποῖος ἀναδιπλώνεται καθὼς πέφτει πάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα. Τὸ διακονικὸ εἶχε δυὸ ἐπάλλῃλα στρώματα τοιχογράφησης. Ἀπὸ τὸ παλαιότερο σώζεται στὸ ἐπάνω τμῆμα τῆς κόγχης μορφὴ στρατιωτικοῦ ἀγίου, ὄρθιου, μετωπικοῦ. Διακρίνονται τὸ κεφάλι μὲ τὸ φωτοστέφανο,

τοὺς κατοίκους. Ὅσοι δὲν μπόρεσαν νὰ διαφύγουν καὶ σκοτώθηκαν, θάφτηκαν στὸ νεκροταφεῖο αὐτό.

1. MEGAW, *Byzantine Architecture*, ὅ.π. 138, βλ. καὶ ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ὅ.π. 158 - 9.

2. Γιὰ σταυροειδεῖς μὲ τρουλλο, ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ρόδου, ὅ.π. 85-98, Ν. ΜΟΓΓΕΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ Παληὰ χώρα τῆς Αἰγίνης. Ἱστορικὴ καὶ μορφολογικὴ ἐξέτασις τῶν μνημείων (1962) 235 - 265.

3. A. K. ORLANDOS, Eine unbeachtete Kuppelform, BZ 30, 1929 - 30, 577 - 582, εἰκ. 1.

4. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ὅ.π. ὅπου καὶ ἡ ἀνάλυση τοῦ θέματος, 146 - 153, σχ. 1 - 3, πίν. 43α - β.

5. Τὸ 1958 εἶχε καταγραφεῖ ἰωνικὸ κιονόκρανο καὶ βάση κίονα ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο στὸ ἴδιο, 150 σημ. 7.



ὁ εὐρὺς λαίμος, ὁ θώρακας, ἡ βαθυπράσινη χλαμύδα ποὺ πορπώνεται στὸ δεξιὸ ὦμο, ἔχνη ξίφους μπροστὰ στὸ στῆθος, καθὼς καὶ τὸ δεξιὸ χέρι ποὺ ἦταν ὑψωμένο καὶ κρατοῦσε λόγχη. Στὸ δεύτερο στρώμα εἰκονίζεται καὶ πάλι μετωπικὸς στρατιωτικὸς ἄγιος, ὁ ὁποῖος φορεῖ φοιιδωτὸ θώρακα μὲ πτερύγια, ζώνη καὶ χλαμύδα μὲ ἀβακωτὸ μαργαριτοποικίλο κόσμημα· σὼζεται ἐπίσης τὸ ἀριστερὸ πόδι του μὲ διακοσμημένη περικνημίδα. Ἡ μορφή αὐτὴ ἔχει πολλὲς ὁμοιότητες κατὰ τὴ στάση, τὰ χρώματα, τὴν τεχνοτροπία γενικὰ μὲ τὴν παράσταση τοῦ Ταξιάρχη τῆς κεντρικῆς κόγχης, ὁ ὁποῖος ἐπομένως θὰ πρέπει νὰ ἀνήκει στὸ δεύτερο στρώμα τοιχογράφησης τῆς ἐκκλησίας. Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης εἶναι ζωγραφισμένη μετωπική, ὄρθια καὶ δεόμενη μορφή μοναχοῦ. Διακρίνονται τὸ περιγράμμιμα τῆς κεφαλῆς μὲ τὸ κουκούλιο καὶ τὸ φωτοστέφανο, τὸ δεξιὸ χέρι ποὺ ἀνυψώνεται σὲ στάση ἱεσσίας, ὁ ἀνάλαβος(;) ὁ μανδύας(;) καὶ τὸ κάτω τμήμα τοῦ χιτῶνα μὲ κατακόρυφες πτυχές ποὺ χαμηλὰ γυρίζουν σὰν νὰ ἀναδιπλώνονται. Ἡ μορφή αὐτὴ ἀνήκει στὸ πρῶτο στρώμα, γιὰτὶ ἐπικαλύπτεται κάτω ἀριστερὰ ἀπὸ δεύτερο μὲ ἀνθεματὸ κόσμημα.

Τὸ μέρος τῆς καμάρας ποὺ σὼζεται πάνω ἀπὸ τὸ ἱερὸ διατηρεῖ πολὺ ἐξίτηλες μερικὲς λεπτομέρειες ἀπὸ τὴν Ἀνάληψη ποὺ ἀνήκουν στὴν πρώτη τοιχογράφηση: τὸ κάτω τμήμα δόξας μὲ τὸ Χριστὸ καθὼς καὶ τὸ φτερό καὶ μέρος τοῦ σώματος ἀγγέλου ποὺ τὴν κρατοῦσε ἀπὸ δεξιά· πὺρ κάτω ἡ κεφαλὴ καὶ ὁ ὦμος τοῦ ἐπικεφαλῆς τοῦ δεξιοῦ ἡμιχόριου ἀγγέλου καὶ ἀπέναντι ἡ ἀντίστοιχη ἀγγελικὴ μορφή τοῦ ἀριστεροῦ ὁμίλου ποὺ φαίνεται σὰν νὰ στρέφεται πρὸς τὰ ἐπάνω μὲ τὸ χέρι ὑψωμένο. Στὸ πρῶτο στρώμα ἀνήκουν ἐπίσης ἔχνη ὀρθίας μορφῆς, μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο στὸ νότιο τοῖχο.

Ἡ τοποθέτηση δεόμενων ἁγίων ποὺ εἶναι οἱ ἐπώνυμοι τῆς ἐκκλησίας στὴν ἀψίδα δὲν εἶναι σπάνια γιὰ τὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα τῶν ἐπαρχιακῶν ναῶν<sup>1</sup> καὶ ἀπαντᾷ ἰδιαίτερα συχνὰ στὴ Μάνη ἀπὸ τὸ 10ο ὡς τὸ 13ο αἰῶνα<sup>2</sup>. Στὶς δυὸ πλαϊνὲς κόγχες δεξιά καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν ἐπώνυμο ἄγιο τῆς κεντρικῆς εἰκονίζονται ἕνας στρατιωτικὸς καὶ ἕνας μοναχός. Ἐφόσον οἱ ἄγιοι αὐτοὶ δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὴν καθιέρωση τμήματος τοῦ ναοῦ, θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχτεῖ ὅτι ἔχουν ἐπιλεγεῖ γιὰ νὰ διακοσμήσουν τὶς πλαϊνὲς κόγχες ἐπειδὴ ἐκπροσωποῦν βασικὲς ομάδες τῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς<sup>3</sup>. Οἱ ἄγιοι εἰκονίζονται συνήθως στὸ τεταρτοσφαίριο τῶν ἀψίδων σὲ προτομή, δεόμενοι ἐνῶ στὸν ἡμικύλινδρο παίρνουν τὴν τυπικὴ τους θέση μετωπικοὶ ἱεράρχες. Στὸ ναὸ τοῦ Ταξιάρχη ὅμως οἱ μορφὲς εἶναι ὁλόσωμες καὶ καταλαμβάνουν ὅλο τὸ ὕψος τῶν κογχῶν, χωρὶς ἀπὸ κάτω νὰ ὑπάρχουν, ὅσο φαίνεται τουλάχιστον παραστάσεις

1. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ βυζαντινὴ τέχνη στὰ Ἑπτάνησα, ὕ.π. 1970, 28 - 29.

2. Βλ. πὺρ πάνω σ. 169 καὶ 182.

3. Γιὰ τὸ θέμα τῆς εἰκονογραφικῆς ἐκπροσώπησης τῶν κοινωνικῶν ομάδων βλ. πὺρ πάνω σ. 183 σημ. 2.

ποὺ ἔχουν σχέση με τὴ Λειτουργία. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀποπνέουν ἰδιαίτερο ἀρχαϊσμό. Ἡ ὁλόσωμη ἀπεικόνιση ἀγίων βρίσκεται πλησιέστερα πρὸς τὶς δεόμενες μορφές τῶν Μαρτυριῶν τῆς πρώιμης χριστιανικῆς ἐποχῆς<sup>1</sup> καὶ ἡ ἀπουσία ἱεραρχῶν ἀπὸ τὸν ἡμικύλινδρο εἶναι γνωστὴ μόνο ὡς τὸν 11ο αἰῶνα<sup>2</sup>.

Ἡ Ἀνάληψη στὴν καμάρα τοῦ ἱεροῦ, ποὺ συνηθίζεται ὡς θέμα διακόσμησης σ' αὐτὴ τὴ θέση ἀπὸ τὸ 10ο αἰῶνα<sup>3</sup>, περιορίζει τὴ δυνατότητα νὰ χρονολογηθοῦν οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ταξιάρχη πρὶν ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ.

Τὰ παραπάνω εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ἀποτελοῦν ἐνδείξεις γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν λιγοστῶν καταλοίπων τοῦ πρώτου στρώματος τοῦ ναοῦ στὸ 10ο αἰ. Μὲ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ταιριάζουν καὶ ὅσα ἄλλα χαρακτηριστικὰ τῶν τοιχογραφιῶν μποροῦν νὰ φανοῦν, ὅπως τὸ πλάτος τῶν περιγραμμάτων, οἱ στενοὶ φωτοστέφανοι, ἡ εὐθύγραμμη μακριὰ μύτη, τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς τῆς Μάνης τοῦ 10ου αἰῶνα, στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα Μπουλαριῶν καὶ στὸν Ἅγιο Φίλιππο στὰ Κορογωνιάνικα<sup>4</sup>.

Τὸ δεύτερο στῶμα, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει τὴ μορφὴ τῆς κεντρικῆς κόγχης, τὴ νεώτερη παράσταση τοῦ διακονικοῦ καὶ τὸ ἀνθεματὸ κόσμημα στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τῆς πρόθεσης ἴσως νὰ ἀνάγεται στὸν ἐνδέκατο αἰῶνα, ὅπως μπορεῖ νὰ συναχθεῖ ἀπὸ τὶς ἀκίνητες καὶ ἐπίπεδες μορφές σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὴ σαφήνεια τῶν περιγραμμάτων<sup>5</sup>.

Ἐὰν ἡ χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι σωστὴ τότε ἀποτελεῖ ἓνα ὄριο *ante quem* γιὰ τὸ κτίσιμο τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ μετὰ γάλλῃ πιθανότητα στὸ 10ο αἰ. Ἔτσι προστίθεται ἓνα ἀκόμη πρώιμο παράδειγμα μετὰ «μεγαλιθικὴ» τοιχοποιία<sup>6</sup>, ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον ἐξαιτίας τοῦ τύπου τοῦ ἐλεύθερου σταυροῦ στὸν ὁποῖο ἀνήκει.

Κοτράφι

13. "Ἅγιος Παντελεήμονας", σὲ μικρὴ ἀπόσταση ΝΔ τοῦ χωριοῦ. Στὸν

1. A. GRABAR, *Martyrium*, δ.π. 105 - 109.

2. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Βυζαντινὲς τοιχογραφίες στὸν Ὁρωπό, δ.π. 92 - 93.

3. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, "Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, ΕΕΒΣ 37, 1969-70, 450 - 452, εἰκ. 11 - 13, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, δ.π. 136 - 137, πίν. 114α.

4. ΠΑΝΑΥΟΤΙΔΗΣ, *Les monuments de Grèce*, δ.π. 218, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, δ.π. 446 - 457 εἰκ. 5 - 18, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, δ.π. 136 - 138 εἰκ. 114α.

5. Ἡ εἰκονογραφία στὴν περίπτωσιν αὐτὴ δὲν βοήθει, ἐφόσον ἐπαναλαμβάνονται οἱ παραστάσεις τοῦ πρώτου στρώματος.

6. Βλ. πὺ πάνω 194 σημ. 1.

7. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Εἰκονογραφία τοῦ Ὁσίου Νίκωνος, Πελοποννησιακὰ* 5, 1962, 314, πίν. ΙΒ' 5, ὁ ἴδιος, *Εἰκονογραφία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν* (1969) 13, 31 - 32 σημ. 79, πίν. 9β, ὁ ἴδιος, "Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, δ.π. 438 - 442, ὁ ἴδιος, *Δεόμενοι ἅγιοι*, δ.π. 237, Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Οἱ δίκιοχοι χριστιανοὶ ναοὶ* (1976) 223 - 225, εἰκ. 333 - 337.

ανατολικό τοίχο του μονόχωρου καμαροσκεπάστου ναού διαμορφώνονται δύο μικρές ημικυλινδρικές κόγχες που έγγράφονται σε μεγάλη άψίδα σχήματος χαμηλωμένου τόξου στην κάτοψη. Το βόρειο τμήμα της άψιδας εφάπτεται εξωτερικά σε βράχο. Οι τοίχοι, κτισμένοι από μεγάλους άργιους λίθους και συνδετικό κονίαμα, έχουν πάχος περίπου 1.10 μ. Η είσοδος ανοίγεται στη νότια πλευρά και έχει πλάτος 0.75 μ. και ύψος μόλις 1.20 μ. Πάνω από το άνωφλι υπάρχει ανακουφιστική κόγχη. Η καμαρωτή στέγη καλύπτεται από σχιστολιθικές πλάκες. Τα χαρακτηριστικά της τοιχοποιίας εντάσσουν τον άγιο Παντελεήμονα στην πολύ διαδομένη στη Μάνη κατηγορία των «μεγαλιθικῶν» ναῶν<sup>1</sup>. Οι έσωτερικές διαστάσεις της εκκλησίας χωρίς τις άψιδες είναι 6.40 × 2.60 μ. Ο ημικυλινδρικός θόλος της όροφῆς ένισχύεται έσωτερικά στο μέσο περίπου από σφενδόνιο που στηρίζεται στη βόρεια πλευρά σε πρόβολο και στη νότια σε παραστάδα. Το τέμπλο είναι κτιστό. Στο βόρειο τοίχο του ιερού διαμορφώνεται μικρή κόγχη πρόθεσης.

Στη νότια πλευρά του ναού είναι προσαρτημένο έρειπωμένο κτίσμα έσωτερικῶν διαστάσεων 8 × 2.60 μ. που άπολήγει στα ανατολικά σε δύο τοξωτές, όρθογώνιες στην κάτοψη κόγχες που έγγράφονται στον επίπεδο ανατολικό τοίχο<sup>2</sup>. Η στέγη έχει καταπέσει και δέν σώζεται κανένα ίχνος τοιχογράφησης.

Ο άρχιτεκτονικός τύπος και ή τοιχοδομία δέν παρέχουν χρονολογικά στοιχεία για την άνέγερση του ναού του Αγίου Παντελεήμονα που κατά πᾶσα πιθανότητα θά πρέπει νά θεωρηθεῖ περίπου σύγχρονος με το γραπτό διάκοσμο.

**Τοιχογραφίες.** Στο ανατολικό τύμπανο παριστάνεται ή *Βλαχερνίτισσα* πλαισιωμένη από τις προτομές του *Ίωακείμ* και της *Άννας* σε έγκόλπια με μαργαριτοποικίλο περίγραμμα. Οι μορφές των θεοπατόρων πάνω στον υπερβατικό χρυσό κάμπο των μεταλλίων δεξιά και άριστερά από τη Βλαχερνίτισσα υπογραμμίζουν με τη νοητή παρουσία<sup>3</sup> τους την πραγματοποίηση της ένσάρκωσης και κατά προέκταση τη σωτηρία της ανθρωπότητας<sup>4</sup>. Τα στηθάρια των θεοπατόρων συνδυάζονται με τον ένσαρκωμένο Λόγο και τη θεομήτορα και σε άλλο περίπου σύγχρονο ναό της Μάνης, στον Άγιο Νικόλαο στην Καστάνια<sup>5</sup>, όπου πλαισιώνουν μετάλλιο με το Χριστό - Έμμανουήλ στο ανατολικό τύμπανο. Επίσης στην άψίδα του μισοερείπωμένου ναΐσκου

1. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ό.π. 158-9.

2. Κατά το ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗ (ό.π. 223) πρόκειται για δίκλιτο ναό «που και τὰ δύο του κλίτη είναι δίκογχη».

3. GRABAR, *L'imago clipeata chrétienne*, ό.π. 607 - 613.

4. ΝΤΟΥΛΑ ΜΟΥΡΙΚΗ, *Η Παναχία και οι Θεοπάτορες: άφηγηματική σκηνή ή εικονιστική παράσταση*, ΔΧΛΕ, περ. Δ', τ. 5, 1966 - 69, 46 - 49. Στα παραδείγματα που άναφέρονται εδώ μπορεί νά προστεθεῖ και ή κεντρική άψίδα του τρίκογχου στο Tagar της Καππαδοκίας, περ. 1080, M.RESTLE, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien* (1967) τ. III, ειλ. 359.

5. Άδημοσίευτη.



τῆς Θεοτόκου στὸν Πύργο Διροῦ<sup>1</sup> εἰκονίζονται ὁ Ἰωακείμ καὶ ἡ Ἄννα ὁλόσωμοι δεξιά καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τῆ βρεφοκρατοῦσα Πλατυτέρα.

Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς βόρειας κόγχης εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Παντελεήμονας σὲ προτομή κρατώντας μισοανοιγμένο κιβωτίδιο στὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ ἱατρικὸ ἐργαλεῖο στὸ δεξί. Τὸν ἡμικυλινδρικοὶ τοῖχο τῆς ἴδιας κόγχης κοσμοῦν τρεῖς μορφές μετωπικῶν ἱεραρχῶν μὲ μονόχρωμα φαιλόνια. Ταυτίζονται δεξιά ὁ Βασίλειος καὶ στὸ μέσο ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος<sup>2</sup> (πίν. 129γ - δ) ποὺ κρατᾷ κλειστὸ σταχωμένο εὐαγγέλιο καὶ τὸ σταυρὸ τοῦ μαρτυρίου. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς νότιας κόγχης εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Σώζων<sup>3</sup> (πίν. 129α - β) στηθαῖος καὶ στὸν ἡμικυλινδρο σῶζονται παραστάσεις δύο μετωπικῶν ἱεραρχῶν μὲ μονόχρωμα φαιλόνια.

Ἡ ἀπεικόνιση ἁγίων στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας ποὺ ἀπηχεῖ παλαιοχριστιανικὴ παράδοση διατηρεῖται σὲ περιφερειακὰ μνημεῖα ὡς τὸ τέλος περιήπου τοῦ 13ου αἰῶνα<sup>4</sup>. Ἐχει ἤδη παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ ναὸς κοντὰ στὸ Κοτράφι θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀρχικὰ ἀφιερωμένος καὶ στοὺς δύο ἁγίους ποὺ παριστάνονται στὰ τεταρτοσφαίρια τῶν κογχῶν καὶ ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ δευτέρου ξεχάστηκε μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, ὅπως ἔχει συμβεῖ καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς<sup>5</sup>.

Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα εἶναι ὅτι στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο συμφύρεται ἡ παλαιοχριστιανικὴ παράδοση τῆς ἀπεικόνισης τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης μὲ τὸ μεταεικονομαχικὸ πρόγραμμα ποὺ ὀρίζει τὴν Πλατυτέρα σ' αὐτὴ τὴ θέση. Ἡ παράσταση τῆς Θεοτόκου μεταφέρεται ἐδῶ στὸ μέτωπο τῆς δίδυμης ἀψίδας, συνδυάζοντας κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ κεντρικὸ δόγμα τῆς ἐνσάρκωσης μὲ τὴν ἀφιέρωση τῆς ἐκκλησίας στοὺς δύο «σύνναους» ἁγίους.

Στὸ στενὸ τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀνάμεσα στὶς δύο κόγχες διακρίνονται ἔχνη πολὺ ἐξίτηλης ἐπιγραφῆς. Τὸ νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ καταλαμβάνει ἡ μορφή τοῦ ὁσίου Νίκωνα τοῦ Μετανοεῖτε<sup>6</sup>, ὁρθίου, μετωπικοῦ μὲ ἀνυψωμένα τὰ χέρια σὲ στάση δέησης.

Ἡ σκηνὴ τῆς Ἀνάληψης, ποὺ ἔχει ὑποστεῖ πολλὰς φθορὰς, καλύπτει τὸ ἀνα-

1. Ν. ΖΙΑΣ, ΑΔ 24, 1969, Β1, 172, πίν. 183β, 184.

2. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Εἰκονογραφία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ὅ.π. 13, πίν. 9β.

3. Γιὰ ἄλλες παραστάσεις τοῦ ἁγίου Σώζοντα στὴ Λακωνία, ὁ ἴδιος, "Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, ὅ.π. 442 σημ. 1 καὶ ὁ ἴδιος, Δεόμενοι ἅγιοι, ὅ.π. 237, σημ. 5.

4. Βλ. παραπάνω σ. 157 σημ. 2 καὶ σ. 174.

5. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, "Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, ὅ.π. 442.

6. Ὁ ἴδιος, Εἰκονογραφία τοῦ Ὁσίου Νίκωνος, ὅ.π. 314, πίν. ΙΒ', εἰκ. 5. Στὰ παραδείγματα μποροῦν νὰ προστεθοῦν καὶ τὸ πορτραῖτο τοῦ ὁσίου στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀγίου Πέτρου Καστάνιας στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη, ὁ ἴδιος, Ἐρευναι εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην, ΠΑΕ 1976, 218, πίν. 154δ, στὸ βῆμα τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων στὸ Φλομοχώρι, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΗΝ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ὅ.π. 145 καὶ στὴν κρύπτη τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὰ Καμπιά, ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ὅ.π.

τολικό τμήμα του ήμικυλινδρικού θόλου. Διακοσμητική ταινία κατά μήκος του κλειδιού χωρίζει το δυτικό τμήμα της καμάρας σε δύο ζώνες που ή κάθε μία περιλαμβάνει τρία διάχωρα. Στο ανατολικό τμήμα της νότιας ζώνης παριστάνεται ο *Ευαγγελισμός*. 'Ανάμεσα στις μορφές του αγγέλου και της Παναγίας ύψώνεται τράπεζα με κιβώριο<sup>1</sup>, μέσα στο οποίο διακρίνεται λευκός σταυρός. Στο μεσαίο διάχωρο εικονίζεται ή 'Υπαπαντή με το Χριστό στα χέρια του Συμεών<sup>2</sup>. 'Η τελευταία σκηνή προς τὰ δυτικά είναι τελείως καταστραμμένη.

Στη βόρεια ζώνη της καμάρας παριστάνεται πρώτη από ανατολικά ή *Γέννηση*. 'Ο 'Ιωσήφ κάθεται στο κάτω άριστερό άκρο πάνω σε σαμάρι, λεπτομέρεια που άπαντὰ συχνά, όπως έχει παρατηρηθεί, σε τοιχογραφίες του τέλους του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα<sup>3</sup>. 'Ο γέροντας βοσκός εικονίζεται στο δεξιό κάτω άκρο της σκηνής. 'Η απόσταση που τον χωρίζει από τον 'Ιωσήφ δείχνει έξάρτηση από τη μεσοβυζαντινή εικονογραφία αφού από το τέλος της 13ης έκαιονταετηρίδας επικρατεί ο τύπος του βοσκού κοντά στον 'Ιωσήφ σαν νά συνομιλεί μαζί του<sup>4</sup>. Δυτικότερα στην ίδια ζώνη ακολουθούν ή *Μεταμόρφωση* και ίχνη αδιάγνωστης παράστασης.

Στο βόρειο τμήμα του έσωραχίου της ενισχυτικής ζώνης διατηρείται όλόσωμη μορφή Ιαματικού Αγίου που κρατά κιβωτίδιο και στο νότιο έξίτηλη παράσταση Αγίου επίσης γιατρού που έχουν ταυτιστεί με τους Αγίους Κοσμά και Δαμιανό<sup>5</sup>.

Δύο φθαρμένες παραστάσεις όλόσωμων μετωπικών *Ιεραρχών* κοσμοούν την κάτω ζώνη του νότιου τοίχου ανάμεσα στο κτιστό τέμπλο και το σφενδόλιο. Στο αντίστοιχο τμήμα του βόρειου τοίχου σώζονται τμήματα δύο αδιάγνωστων μετωπικών Αγίων. Δυτικότερα διατηρείται το κάτω μέρος άλλων δύο μορφών. 'Ιχνη κοσμημάτων είναι όρατά στο βόρειο έσωτερικό τοίχωμα της 'Ωραίας Πύλης και στη δυτική όψη της Αγίας Τράπεζας.

Συγκρίνοντας τις παραστάσεις του κυρίως ναού με όρισμένες μορφές του ιερού διαπιστώνει κανείς διαφορές ύφους που θα πρέπει νά αποδοθούν όχι σε άλλη χρονολόγηση αλλά στο πνεύμα της εποχής που χαρακτηρίζεται από τη συνύπαρξη πολλών τεχνοτροπικών ρευμάτων και ίσως και στη δραστηριότητα

1. Για το συμβολισμό του κιβωρίου στη σκηνή του Ευαγγελισμού βλ. J. FOURNÉE, *Architectures symboliques dans le thème iconographique de l'annonciation*, *Synthronon* (Bibliothèque des Cahiers Archéologiques II) (1968), 229 - 230.

2. ΖΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, 'Υπαπαντή, ό.π. 332 και 338 - 339.

3. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Τοιχογραφίες στην Κρήτη*, *Κρητικά Χρονικά* 6, 1952, 81, Π. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Αι τοιχογραφίαι του 'Αγίου 'Αντωνίου 'Ανάφης*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 2, 1960 - 61, 189 - 190.

4. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Αι τοιχογραφίαι του βυζαντινού ναυδρίου των Ταξιαρχών Δεσφίνης*, ό.π. 183.

5. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Εικονογραφία των Τριών 'Ιεραρχών*, ό.π. 31, σημ. 79.

δύο ζωγράφων. Οἱ μορφές τῶν σκηνῶν εἶναι ἄλλοῦ ψηλές καὶ ραδινές ὅπως στὴν Ἀνάληψη καὶ τὴν Ὑπαπαντὴ ἀκολουθώντας τὴν παλαιότερη κομηνήνεια παράδοση καὶ ἄλλοῦ, ὅπως στὴ Γέννηση, κοντόχοντρες μὲ μεγάλα κεφάλια δείχνοντας διάθεση ἀντικλασικῆ<sup>1</sup>. Ἡ πυχυλογία στὶς λίγες περιπτώσεις ποὺ σώζεται, ὅπως στὴν Παναγία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, εἶναι ἰδιαίτερα σκληρή.

Τὶς πιὸ προοδευτικὲς τεχνοτροπικὲς τάσεις ἐκφράζουν οἱ μορφές τῶν ἁγίων Παντελεήμονα καὶ Σώζοντα (πίν. 129α) στὰ τεταρτοσφαίρια τῶν κογχῶν καὶ τοῦ ὁσίου Νίκωνα στὸ νότιο τοῖχο τοῦ βήματος. Τὰ πλατιά σαρκώδη πρόσωπα, ὁ στιβαρὸς λαϊμός, οἱ εὐρεῖς ὄμοι, ἡ στερεομετρικὴ ἀπόδοση τῶν ἐνδυμάτων ποὺ δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση ἑνὸς διογκωμένου περιβλήματος χωρὶς σχεδὸν ὀργανικὴ σχέση μὲ τὸ σῶμα ποὺ περικλείουν θυμίζουν τὶς τάσεις τῆς τεχνοτροπίας ποὺ ἔχει ἐπικρατήσει νὰ ὀνομάζεται κυβιστικὴ ἢ «βαρὺ στυλ»<sup>2</sup>. Τὸ ρεῦμα αὐτὸ ἀντιπροσωπεύεται σὲ πρωτοποριακὸ στάδιο στὴν πρώτη τοιχογράφηση τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρᾶ ποὺ πρόσφατα τοποθετήθηκε ἀνάμεσα στὸ 1270 καὶ 1285<sup>3</sup> καὶ κορυφώνεται σὲ μνημεῖα ποὺ χρονολογοῦνται στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 13ου αἰώνα, ὅπως τὸ Πρωτάτο, ὁ Ἅγιος Κλήμης στὴν Ἀχρίδα (1294/95), ἡ Παμμακάριστος (τοιχογραφίες περίστωου, περ. 1290)<sup>4</sup> καὶ τὸ Kilise Camii<sup>5</sup> στὴν Κωνσταντινούπολη. Παράλληλα παραδείγματα σὲ γειτονικὴ περιοχὴ κατὰ τὴ στιβαρότητα, τὸ εὖρος καὶ τὴν κυβιστικὴ ἀντίληψη τῶν μορφῶν μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς στὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὴν Ἀγόριανη<sup>6</sup>, βόρεια ἀπὸ τὴ Σπάρτη, ποὺ ἔχουν χρονολογηθεῖ γύρω στὸ 1300.

Ἀλλὰ καὶ ἄλλες μορφές τοῦ ναοῦ ὅπως οἱ ἱεράρχες τῶν κογχῶν, παρέχουν στοιχεῖα ποὺ χρονολογοῦν τὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα πρὸς τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰώνα. Οἱ μικρὲς λευκὲς παράλληλες γραμμὲς ποὺ δηλώνουν τὰ φῶτα, ἡ ἀπόδοση τοῦ ὄγκου στὶς παρειὲς σὲ συνδυασμὸ μὲ κάποια γραμμικότητα, ὁ τρόπος ποὺ σχεδιάζονται τὰ μάτια θυμίζουν πρόσωπα τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὸν Πολεμίτα τῆς Μέσα Μάνης ποὺ χρονολογεῖται μὲ ἐπιγραφὴ τὸ 1278<sup>7</sup>.

Πέρα ἀπὸ τὴν παράλληλη παρουσία ἀντιφατικῶν καὶ ποικιλόμορφων τεχνο-

1. CHATZIDAKIS, *Classicisme*, ὁ.π. 183 - 186.

2. O. DEMUS στὸ P. A. UNDERWOOD, *The Kariye Djami*, τ. 4 (1975) 145 - 146, BELTING, στὸ BELTING - MANGO - MOURIKI, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos*, ὁ.π. 95, 103 κέ., 110.

3. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Νεώτερα... τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρᾶ*, ΔΧΑΕ, Περ. Δ', τ. 9, 1977 - 9, 166 - 175.

4. BELTING, στὸ BELTING - MANGO - MOURIKI, ὁ.π. 107 - 111.

5. W. GRAPE, *Zum Stil der Mosaiken in der Kilise Camii in Istanbul*, *Pantheon* 321, 1974, 3 - 13.

6. MOURIKI, *Stylistic Trends*, ὁ.π. 77, εἰκ. 19, Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Παναγία ἡ Βρεστενίτισσα, Λακωνικὰ Σπουδαῖ 4* [(Πρακτικά τοῦ Α' Λακωνικοῦ Συνεδρίου)], 1977, 182 - 183.

7. Ἀδμοσίεωτη.



τροπικῶν ρευμάτων καὶ τὸ συντηρητισμὸ τοῦ ἐπαρχιακοῦ μνημείου ὁ "Άγιος Παντελεήμονας στὸ Κοτράφι, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ζωγραφήθηκε γύρω στὸ 1300, ἀνήκει στὰ μνημεῖα τῆς Μάνης ποὺ μετέχουν στὶς σύγχρονες προοδευτικὲς τάσεις τῶν μεγάλων κέντρων ζωγραφικῆς τοῦ Βυζαντίου.

14. "Άγιος Σωτήρας, ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ κοντὰ στὸ νεκροταφεῖο. Δίστυλος ἐγγεγραμμένος σταυροειδῆς ναὸς μὲ τροῦλλο ἐσωτερικῶν διαστάσεων  $4.90 \times 4.70$  μ. Οἱ τοῖχοι εἶναι κτισμένοι μὲ ἀργολιθοδομή. Ὁ τροῦλλος ἔχει κατὰ μεγάλο μέρος καταπέσει. Τμῆμα τοῦ τυμπάνου ποὺ ἔχει διατηρηθεῖ φέρει ἐξωτερικὰ σὲ κανονικὲς ἀποστάσεις ὀρθογώνιους λίθους καὶ σ' ἓνα σημεῖο, στὰ ΝΑ, πλίνθους. Ἡ ἀψίδα εἶναι ὑπόσκαφη. Τὰ πλάγια διαμερίσματα στεγάζονται ἐσωτερικὰ μὲ καμάρες ποὺ βαίνουν κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ. Οἱ δίοδοι πρὸς τὰ ἀνατολικά διαμερίσματα ἔχουν φραχθεῖ καὶ οἱ χῶροι αὐτοὶ χρησιμοποιοῦνται ὡς ὀστεοφυλάκια. Τὸ τέμπλο εἶναι κτιστό. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ εἶναι προσαρτημένος νάρθηκας ἐσωτερικῶν διαστάσεων  $4.30 \times 2.25$  μ. τοῦ ὁποῦ ἡ στέγη ἔχει τελειῶς καταπέσει.

Τοιχογραφίαι. Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ὁ Μελισμός<sup>1</sup>. Διατηροῦνται οἱ μορφὲς τριῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν καὶ ἔχνη τέταρτου μὲ πολυσταύρια φαιλόνια καὶ ἀνοικτὰ ἐνεπίγραφα εἰλητάρια. Στὸ κέντρο παριστάνεται ἀγία τράπεζα καλυμμένη μὲ ποδῆα καὶ πάνω σ' αὐτὴ ποτήριο μέσα στὸ ὁποῖο διακρίνεται τὸ κεφάλι τοῦ Χριστοῦ ὡς βρέφους μὲ φωτοστέφανο. Διαβάζεται ἡ ἐπιγραφή *πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες*. Τὰ ἄκαμπτα, δυσδιάστατα σώματα, ἡ σκληρότητα τῶν γραμμῶν καὶ ἡ σχηματικὴ ἀπόδοση τοῦ ὄγκου στὰ πρόσωπα μὲ πράσινες σκιὲς καὶ λεπτὰ λευκὰ φῶτα ὑποδεικνύουν χρονολόγησι στὴν ὀψιμὴ παλαιολόγια περίοδο.

Στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς καμάρας τῆς νότιας κεραίας διακρίνεται παράσταση τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου. Ἡ ἀπλοποιημένη τεχνικὴ φανερώνει ἄλλο ζωγράφο. Ἀδιάγνωστα ἔχνη τοιχογραφιῶν εἶναι ὁρατὰ καὶ σὲ ἄλλα μέρη τοῦ ναοῦ.

15. "Άγιος Ἰωάννης, στὴ θέση Λαγιάτικο, σὲ ἀπόσταση μισῆς περίπου ὥρας δυτικὰ τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς ἐσωτερικῶν διαστάσεων  $6.75 \times 2.50$  μ. Σῶζονται ἐξέτηλα ἔχνη τοιχογραφιῶν στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου.

#### Τσικαλιὰ

16. "Άγιος Κωνσταντῖνος, στὸ νεκροταφεῖο. Ὁ ναὸς εἶναι δίκογχος μονόχωρος καμαροσκέπαστος<sup>2</sup>. Ἡ ἀψίδα ἐξωτερικὰ ὑπόσκαφη κατὰ τὸ κατώ-

1. Βλ. παραπάνω σ. 174 σημ. 3 καὶ 4.

2. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, "Άγιος Παντελεήμων, ὁ.π. 443, ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, ὁ.π. 218-220, 353, 363, εἰκ. 326 - 328.

τερο μέρος της εἶναι ἡμικυλινδρική ἐνῶ οἱ δύο κόγχες τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνοίγονται στοῦ τοίχῳ (πίν. 130α). Τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ, ὅπου πιθανὸν νὰ σχηματίζοταν νάρθηκας ἔχει καταπέσει, ὅπως καὶ ἡ ὀροφή. Ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργοὺς λίθους, κυρίως σχιστόλιθους μὲ κονίαμα.

Τοιχογραφίες. Στὴ νότια κόγχη διακρίνονται ἐξίτηλα ἔχνη γραπτοῦ διακόσμου. Ἐπάνω φαίνεται σταυρὸς καὶ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἔχνη λώρων. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὴν παράσταση τῶν ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης. Ἀπὸ κάτω στοῦ βόρειο τοίχῳ τῆς κόγχης σώζονται ἀποσπασματικὰ δύο μορφές μετωπικῶν ἱεραρχῶν. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ νότιου τοίχου διατηρεῖται κονίαμα μὲ ἔχνη παράστασης Σταυροῦ καὶ δύο ἐλλειψοειδῶν κοσμημάτων.

Ἡ ἀπεικόνιση τῶν ἐπάνωμων ἁγίων τοῦ ναοῦ στὴν ἀψίδα ἀπαντᾷ συχνὰ στὴ Μάνη<sup>1</sup> ἐνῶ τῶν μετωπικῶν ἱεραρχῶν στὸν ἡμικύλινδρο δείχνει ὅτι σ' αὐτὴ τοῦλάχιστον τὴν κόγχη ἡ διακόσμηση ἀκολουθεῖ τὴν καθιερωμένη ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα εἰκονογραφία<sup>2</sup>. Στὴ δευτέρη κόγχη δὲν σώζονται ἔχνη τοιχογραφίας. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι θὰ ἦταν διακοσμημένη μὲ κάποιο θέμα ἐσχολογικὸ, ἐπειδὴ ὁ ναὸς εἶναι κοιμητηριακός, ὅπως συμβαίνει στὴν ἐκκλησία Yusuf Κοῦ, τῆς Καππαδοκίας<sup>3</sup>.

Ἡ ἐντύπωση ποὺ δίνουν τὰ σταθερὰ περιγράμματα καὶ ἡ στατικότητα τῶν μορφῶν, ὅσο φαίνονται, θυμίζουν τὸν 11ο αἰῶνα(ι).

17. "Ἄγιοι Ἀσώματοι, βόρεια τοῦ χωριοῦ σὲ κατωφέρεια ρεματιᾶς. Ὁ ναός, μισοερείτωμένος σήμερα, εἶναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος, ἐσωτερικῶν διαστάσεων  $6.80 \times 3$  μ., μὲ ἀψίδα ἡμικυλινδρική. Ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργοὺς λίθους μὲ ἐλάχιστο κονίαμα.

Τοιχογραφίες. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νότιου τοίχου, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ κτιστὸ τέμπλο, σώζονται τὰ κατώτερα τμήματα δύο ἑνθρονων μορφῶν ποὺ πατοῦν σὲ ὑποπόδιο, οἱ ὁποῖες ἀνήκουν πιθανὸν σὲ ἀπεικόνιση Ἀγίας Τριάδας. Ἀπὸ τὴν ἐπόμενη παράσταση διακρίνονται μόνο τὸ κάτω τμήμα σάκκου, ἡ ἡμικυκλικὴ ἀπόληξη λώρου καὶ δύο πόδια ποὺ ἀποδίδονται μὲ ἐρυθρὸ χρῶμα.

Τόσο τὸ κτίσμα ὅσο καὶ τὰ τμήματα τῶν τοιχογραφιῶν ποὺ σώζονται φαίνεται ὅτι ἀνάγονται στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

#### Μάραθος

18. Ἀγία Κυριακή, σὲ ἀπόσταση μισῆς περίπου ὥρας δεξιὰ ἀπὸ τὸ δρόμο ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὰ Ἀλικα πρὸς τὸ Μάραθο. Ἀνήκει στὸν τύπο τῶν μονόχωρων καμαροσκέπαστων ναῶν καὶ ἔχει ἐσωτερικὲς διαστάσεις  $6.35 \times 2.75$  μ.

1. Βλ. πρὸ πάνω 169, 182, 195.

2. Βλ. πρὸ πάνω σ. 196 σημ. 2.

3. N. THIERRY, Yusuf Κοῦ Kilisesi, église rupestre de Cappadoce, Mélanges Mansel (1974) 194, 197 - 8, 203 - 6, πίν. 73.

Οι τοίχοι είναι κτισμένοι με ἀργολιθοδομή. Στους ἄρμους παρεμβάλλεται ἄφθονο ἀσβεστοκονίαμα καὶ περιορισμένου ἀριθμοῦ πλίνθοι τοποθετημένες ἀκανόνιστα κυρίως στὴν ἡμικυλινδρική ἀψίδα. Ἡ δόρυττὴ στέγη καλύπτεται με σχιστολιθικές πλάκες. Στὸ δυτικὸ τοίχο πάνω ἀπὸ τὸ ἀνώφλι τῆς εἰσόδου διαμορφώνεται ἡ κόγχη τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου. Τὸς θολίτες τοῦ τόξου περιβάλλει ὀδοντωτὴ ταινία ποὺ συνεχίζεται ὀριζόντια στὸ βόρειο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ στὸ ὕψος τῆς γένεσης τοῦ τόξου. Πάνω ἀπὸ τὴν κόγχη ὑπάρχει κεραμοπλαστικὸ κόσμημα ἀπὸ δικτυωτὸ πλέγμα με ἡμικυκλικὴ ἀπόληξη (πίν. 130β). Τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ κοσμήματος ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ πλίνθους τοποθετημένες διαγώνια στὸ κονίαμα τοῦ τοίχου γνωρίζει μεγάλη διάδοση στὸ χῶρο τῆς Λακωνίας πρὸς τὸ τέλος τοῦ 13ου καὶ κατὰ τὸν 14ο αἰώνα<sup>1</sup>. Στὸ τύμπανο τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἀριστερὰ σώζεται ἐντοιχισμένο ἀνοιχτοπράσινο ἐφυαλωμένο σκυφίο τοῦ ὁποίου τὸ κεντρικὸ μετάλλιο κοσμεῖ καρδιόσχημο θέμα χρώματος ἀνοιχτοῦ πράσινου σὲ καστανὸ βάθος (πίν. 130β). Τὰ κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα τῆς τοιχοποιίας ὑποδεικνύουν χρονολόγηση τοῦ ναοῦ σὲ προχωρημένη φάση τῆς 13ης ἑκατονταετηρίδας.

Ἀργότερα — κατὰ πᾶσα πιθανότητα στὴ βυζαντινὴ ἀκόμα περίοδο — προσετμήθηκε στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ νάρθηκας μισογκρεμισμένος σήμερα, ἐσωτερικῶν διαστάσεων  $3.10 \times 2.45$  μ., κτισμένος ἀπὸ ἀργούς λίθους καὶ ἄφθονο ἀσβεστοκονίαμα με περιορισμένη χρῆση πλίνθων. Τότε θὰ πρέπει νὰ καλύφθηκαν τὰ κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα τῆς ἀρχικῆς δυτικῆς πρόσσης τοῦ ναοῦ με κονίαμα ποὺ διασώζει κατὰλοιπα τοιχογράφησης. Ἰχνη ζωγραφικῆς σὲ δύο στρώματα εἶναι ἐπίσης ὁρατὰ στὸ δυτικὸ καθὼς καὶ στὸ βόρειο τοίχο τοῦ νάρθηκα.

**Τοιχογραφίες.** Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἡ *Βλαχερνίτισσα* (πίν. 131α) ἀνάμεσα σὲ δύο συμμετρικὰ τοποθετημένες μορφές κητόρων (πίν. 131β - γ). Ἡ Θεοτόκος, ποὺ δεσπόζει στὸ χῶρο με τὴν ἰδιαίτερα πλατιὰ μορφή της, μοιάζει καθὼς ὑψώνει τὰ χέρια σὲ στάση δέησης σὰν νὰ προστατεύει κάτω ἀπὸ τὴ σκέπη της τὸ ζευγάρι τῶν δωρητῶν ποὺ ἀποδίδεται σὲ μικρότερη κλίμακα. Ἀριστερὰ εἰκονίζεται γενειοφόρος μεσήλικας ἄντρας με χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ φαρεῖν ἐξωτερικὸ ἔνδυμα σὲ χρῶμα κεραμιδι ποὺ φτάνει ὡς πάνω ἀπὸ τὰ σφυρά. Τὴ μέση περιβάλλει στενὴ κατάκοσμη ζώνη — δεῖγμα ἀρχοντικοῦ ἄξιώματος<sup>2</sup> — ποὺ ἡ ἄκρη της πέρτει σχεδὸν ὡς τὰ γόνατα. Ἀκουμπᾷ τὸ δεξιὸ χέρι στὸ στήθος καὶ ὑψώνει τὰ ἀριστερὰ σὲ στάση ἱκεσίας. Ἡ γυναικεία μορφή δεξιὰ ἀπὸ τὴ *Βλαχερνίτισσα* φορεῖ λευκὸ, μακρὺ, χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ ἀπὸ πάνω κοντὸ ἔνδυμα χωρὶς μανίκια ποὺ θυμίζει σεγκούνι. Τὰ μακριὰ καστανὰ μαλλιά ποὺ φτάνουν σχεδὸν ἕως τοὺς μη-

1. Γιά παραδείγματα βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, 'Ο νῶς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων, ὁ.π. 42 - 43, σμ. 5.

2. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΗΣ, *Βυζαντινὸν Βίος καὶ Πολιτισμός*, τ. Β' II (1948), 52.



ρούς, κοσμεῖ μαργαριτοποίκιλτο στεφάνι πού ἴσως ἀνῆκε σέ χαμηλὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς.

Στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς ἀψίδας σώζεται ἐξίτηλη παράσταση ἀταύτιστου μετωπικοῦ ἱεράρχη με μονόχρωμο φαιλόνιο. Κάτω ἀπὸ τὸν ἱεράρχη φαίνεται προγενέστερο στρώμα με τὸ ἴδιο εἰκονογραφικὸ θέμα. Στὸ ἀρχικὸ αὐτὸ στρώμα φαίνεται ὅτι ἀνήκει καὶ ἡ 'Ανάληψη, πού διατηρεῖται σὲ κακὴ κατάσταση στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς καμάρας πῶς ἀπὸ τὸ ἱερό. Κάποια διατάραξη στρωμάτων διακρίνεται στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας ὅπου στὸ βόρειο ἄκρο εἶναι ὁρατὰ ἐξίτηλα μετάλλια. Τέλος ὁ διάκονος πού εἰκονίζεται κρατώντας λιβανωτίδα καὶ θυμιατήρι στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ φαίνεται ὅτι ἀνήκει στρωματογραφικὰ στὴν ἴδια φάση με τὴν τοιχογράφηση τῆς ἀψίδας.

Τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς καμάρας τῆς ὀροφῆς χωρίζεται σὲ δύο ζῶνες με διακοσμητικὴ ταινία ἀπὸ συνεχόμενες ἐλλείψεις πού περιχλείουν ἐλικόμορφο βλαστό<sup>1</sup>. Ἡ τοιχογράφηση τῆς νότιας πλευρᾶς ἔχει τελειῶς καταστραφεῖ ἐνῶ στὴ βόρεια εἰκονίζεται ἐξίτηλη ἡ Γέννηση καὶ δυτικὰ ἀταύτιστη σκηνὴ ὅπου διακρίνεται παράσταση ἀγγέλου μπροστὰ σὲ ἐφιππη μορφὴ με φωτοστέφανο. Τὸ τύμπανο τοῦ δυτικοῦ τοίχου καλύπτει ἡ σκηνὴ τῆς Σταύρωσης πού ἔχει ὑποστῇ πολλὰς φθορὰς. Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς κάτω ζώνης τοῦ βόρειου τοίχου σώζονται ἐξίτηλες παραστάσεις δύο δλόσωμων μετωπικῶν στρατιωτικῶν ἀγίων καὶ ἓχνη τρίτης μορφῆς.

Εἰκονογραφικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ θεματογραφία τῆς ἀψίδας (πίν. 131α - γ). Ἡ ὑπογράμμιση τῆς προσωπικότητας τῶν δωρητῶν<sup>2</sup>, πού μοιάζουν ν' ἀνήκουν στὴ ντόπια ἀριστοκρατία, με τὴν ἀπεικόνισή τους στὴν ἀψίδα — τὸ σπουδαιότερο μέρος στὴν ἱεράρχηση τοῦ χώρου ἐνὸς δρομικοῦ ναοῦ — ἀπηχεῖ περίοδο μεταβολῶν στὶς οἰκονομικοκοινωνικὲς δομὲς καὶ ἐνίσχυση τῶν τοπικῶν ἀρχόντων<sup>3</sup>. Δωρητὲς σὲ ἀψίδα — κατὰ κανόνα κληρικοὶ καὶ σὲ στάση προσκύνησης — ἀπαντοῦν στὸ Karanlik Kilise στὸ Κόραμα, στὸ ναὸ τοῦ Παντοκράτορα στὸ Rubik τῆς 'Αλβανίας, στὴν Παναγία Μχυριώτισσα τῆς Καστοριᾶς, στὸν 'Αγιο Δημήτριο τοῦ Μυστρᾶ, καὶ στὴν Παναγία Βρεσθενίτισσα στὴ Λακωνία<sup>4</sup>.

1. Παρεμφερὲς κόσμημα ἀπαντᾷ στοὺς 'Αγίους Θεοδώρους Τρύπης τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰῶνα, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ὅ.π. 83 - 84, εἰκ. 12.

2. Γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀπεικόνισης δωρητῶν ἀπὸ τὸ 13ο αἰῶνα καὶ μετὰ VELMANS *Le portrait*, ὅ.π. 93 - 148, ἡ ἴδια, *La peinture murale*, ὅ.π. 59 - 97.

3. P. CHARANIS, *On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later*, *ByzSlav* 12, 1951, 94 - 153, G. OSTROGORSKY, *Geschichte des byzantinischen Staates* (1963) 396 - 397.

4. G. DE JERPHANION, *Les églises rupestres de Cappadoce* (1925 - 1942) I, 399, Πίνakas II, 981, VICTORIA PUZANOVA-DORA DHAMO, *Nekotorye pamjatniki monumental'noj živopisi 13 - 14 vekov v Albanii*, *Studia Albanica* 2, 1965, 152, VELMANS, *Le portrait*, ὅ.π. 121, ἡ ἴδια, *La peinture murale*, ὅ.π. 135, HEIDE und HELMUT BUSCHHAUSEN,

Τὸ ἀρχοντικό ζευγάρι<sup>1</sup> τῆς Ἀγίας Κυριακῆς πού, ἀν καὶ σὲ αἰσθητὰ μικρότερη κλίμακα σὲ σχέση μετὰ τὴν Πλατυτέρα, εἰκονίζεται ὄρθιο στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας προβάλλει τὴν ἰσχυροποίηση τῆς ντόπιας ἀριστοκρατίας, ὅπως φαίνεται ὅτι διαμορφώθηκε μετὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ κάστρου τῆς Μάνης στοὺς βυζαντινοὺς τὸ 1262<sup>2</sup>.

Τὸ φωτοστέφανο τῆς Βλαχερνίτισσας στὴν ἀψίδα (πίν. 131α) δὲν εἶναι σύμφωνα μετὰ τὰ καθιερωμένα μονόχρωμο ἀλλὰ φέρει ζωγραφιστὸ ἐλικόμορφο βλαστό. Τὸ κόσμημα αὐτὸ μιμεῖται τὰ γύψινα διακοσμημένα φωτοστέφανα πού ἐμφανίζονται ἀπὸ τὸ 12ο αἰώνα σὲ εἰκόνες πού ἔχουν δεχτεῖ ἐπιδράσεις τῆς τέχνης τῶν Σταυροφόρων<sup>3</sup>. Ἀπομιμήσεις τους σὲ τοιχογραφίες δὲν εἶναι σπάνιες ἰδιαίτερα σὲ πρῶιμα μεταβυζαντινὰ ἔργα ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ τέχνη<sup>4</sup>. Στὴ Μάνη ἔχουν ἐντοπιστεῖ σὲ ὄψιμα βυζαντινὰ μνημεῖα, ὅπως στὸν Ἅγιο Πέτρο καὶ στὸ ναὸ τῶν Ταξιάρχων στὴν Καστάνια τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης<sup>5</sup>.

Οἱ ἀπόστολοι στὴ σκηνὴ τῆς Ἀνάληψης ἀν καὶ ἐξίτηλοι, χάρις στὸ σχετικὸ πλάτος τῶν μορφῶν, τὴν κάποια προσπάθεια πλαστικῆς ἀπόδοσης τοῦ ὄγκου, τὴ στατικότητα καὶ ἡρεμία στὶς στάσεις τους τοποθετοῦν τὸ πρῶτο στρώμα τῶν τοιχογραφιῶν — ἀν ληφθεῖ ὑπόψη καὶ ὁ συντηρητισμὸς τοῦ ἐπαρχικοῦ μνημείου — λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 13οῦ αἰώνα. Ἡ διατήρηση τῆς

Die Marienkirche von Apollonia in Albanien (Byzantina Vindobonensia, τ. VIII) (1976), 186 - 187, ΠΕΛΕΚΑΝΙΑΔΗΣ, Καστοριά, ὅ.π. 63, ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, ὅ.π. 43, πίν. 80, 83, ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Νεώτερα, ὅ.π. 157, πίν. 37α, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Παναγία ἡ Βρεστενίτισσα, ὅ.π. 167 - 8, εἰκ. 6.

1. Ἄλλο ἓνα παράδειγμα ἀπεικόνισης λαϊκῶν δωρητῶν σὲ ἐλλαδικὰ μνημεῖα τοῦ 13οῦ αἰώνα ἀπαντᾷ στὸ νάρθηκά τῆς Παναγίας Βελλᾶς, 1281, ΟΡΑΝΔΟΣ, Μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, ὅ.π. 160 - 163.

2. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, ὅ.π. 16 - 17, 23, BON, La Morée franque, ὅ.π. 123, 507.

3. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Εἰκόνες, ὅ.π. 180, πίν. 82, 171, 197, WEITZMANN, Thirteenth Century Crusader Icons, ὅ.π. 183, 189, εἰκ. 5 - 6, 9 - 12, 22, ὁ ἴδιος, Icon Painting, ὅ.π. 59, 70, εἰκ. 16 - 17, 27 - 28, 43 - 44, 51, 61, A. PAPAGEORGIOU, Ikonen aus Zypern, (1969) εἰκόνες στὶς σελίδες 14 - 15, 18, 20 - 21, 27, 34 - 35 κ.ά., D. TALBOT RICE, Cypriot Icons with Plaster Relief Backgrounds, JbÖByz. 21, 1972, Festschrift für Otto Demus, 269 - 278, WEITZMANN - CHATZIDAKIS - RADOJČIĆ, Die Ikonen, ὅ.π. ἀρ. 94, 117, 155.

4. Σταυρὸς Ἀγιασμάτη κοντὰ στὴν Πλατανίστασα, 1466, A. and J. STYLIANOU, The Painted Churches of Cyprus (1964) εἰκ. 46, «λατινικὸ» παρεκκλήσι Ἀγίου Ἰωάννου Λαμπαδιστῆ στὸ Καλοπαναγιώτη, 15ος αἰ., PAPAGEORGIOU, Masterpieces, ὅ.π. πίν. XXXV, 2, Ἀσίνου, φάση δευτέρου μισοῦ 15ου αἰ., ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, ὅ.π. πίν. 78α, 80, STYLIANOU, ὅ.π. εἰκ. 26, Ἅγιος Φανούριος στὸ Βαλσαμόνερο Κρήτης, KALOKYRIS, The Byzantine Wall Paintings, ὅ.π. πίν. C 23.

5. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 220, 233, πίν. 155β, 166α. Στὸς ντοὺς τῆς Καστάνιας ὅσα φωτοστέφανα ἐμφανίζονται διακοσμημένα εἶναι ἔξερρα ἐνῶ στὴν Ἀγία Κυριακὴ τὸ φωτοστέφανο τῆς Παναγίας εἶναι ζωγραφιστό. Ἀλλὰ καὶ στὶς εἰκόνες τὰ διακοσμημένα φωτοστέφανα ἐμφανίζονται ἄλλοτε ἔξερρα καὶ ἄλλοτε πρόστυπα.

τοιχογράφησης τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι τόσο κακῇ, ὥστε δὲν ἀφήνει περιθώρια γιὰ στυλιστικὴ ἀνάλυση ἢ ἀκόμα καὶ γιὰ στρωματογραφικὴ ἑντάξη. Περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τεχνολογικὴ καὶ χρονολογικὴ τοποθέτηση προσφέρει ἡ παράσταση τῆς ἀψίδας ποὺ διατηρεῖται καλύτερα. Ἐδῶ ἡ σίγουρη, καλλιγραφημένη καὶ καθαρὴ γραμμὴ, κάποια ἐπίπεδη ἀντίληψη καὶ τὸ σφιχτὸ πλάσιμο σὲ μιὰ πλούσια καὶ ζωηρὴ κλίμακα χρωμάτων θυμίζει τὴν τέχνη τῶν εἰκόνων. Ἀλλὰ καὶ ἡ παράσταση δωρητῶν συνηθίζεται ἰδιαίτερα σὲ εἰκόνες<sup>1</sup> ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰώνα περίπου καὶ ἀργότερα. Οἱ μικρὲς στρογγυλὲς κόρες ποὺ ξεχωρίζουν στὸ κέντρο τοῦ βολβοῦ τῶν ματιῶν (rolling eyes)<sup>2</sup> στὰ πρόσωπα τοῦ τεταρτοσφαιρίου καὶ τοῦ ἡμικύκλινδρου τῆς ἀψίδας μᾶς φέρουν κοντὰ σὲ ἐκεῖνο τὸν κύκλο τῶν μνημείων τοῦ 13ου αἰώνα ποὺ εἶναι ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴν τέχνη τῶν Σταυροφόρων. Τὸ διακοσμημένο φωτιστέφανο ἔχει, ὅπως εἶδαμε, τὶς ρίζες του στὴν ἴδια ὁμάδα μνημείων. Ἀκόμα τὸ οἰκογενειακὸ πορτραῖτο σὲ στάση ἱεσίας μπροστὰ στὴν Παναγία ἔχει ἐπίσης ἀποδοθεῖ σὲ δυτικὴ ἔμπνευση<sup>3</sup>. Μία χρονολογικὴ ἔνδειξη παρέχει τέλος ἡ ὁμοιότητα τοῦ διακόνου τοῦ βόρειου τοῖχου τοῦ ἱεροῦ μὲ ἀντίστοιχὴ μορφή στὸν Ἅγιον Δημήτριον στὸ Μακρυχώρι Εὐβοίας (1303)<sup>4</sup>. Τὰ τεχνολογικὰ χαρακτηριστικὰ χρονολογοῦν τὸ δεῦτερο στρώμα γύρω στὸ 1300 καὶ στρέφουν τὸν ἐρευνήτῃ νὰ ἀναζητήσῃ τὰ πρότυπα τῶν ἰδιομορφιῶν τῆς ἀψίδας τῆς Ἀγίας Κυριακῆς στὸν κύκλο τῶν φραγκοβυζαντινῶν εἰκόνων τῆς ἐποχῆς τῶν Σταυροφόρων.

19. Ἅγιος Φίλιππος, κοντὰ στὸν προηγούμενον νὰ βορειοανατολικά παλαιομναστικὸν οἰκισμοῦ. Ὁ ναὸς εἶναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος, κτισμένος μὲ μεγαλιθικὴ τοιχοποιία<sup>5</sup>. Πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα ἔχει ἐντοιχιστὴ τμῆμα σαρκοφάγου ρωμαϊκῶν χρόνων.

Τοιχογραφίαι. Ὁ ναὸς διασώζει ὑπολείμματα γραπτοῦ διακόσμου ποὺ μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὸ 19ο αἰώνα.

#### Κοκκινόγεια

20. Ἅγιοι Ἀσώματοι, νότια τοῦ χωριοῦ κοντὰ στὴ θάλασσα. Ὁ ναὸς μισοεπιπλωμένος σήμερα εἶναι μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, ἐσωτερικῶν διαστάσεων  $5.73 \times 3.55$  μ., κτισμένος μὲ μεγαλιθικὴ τοιχοποιία<sup>6</sup>. Στὸ ἐσω-

1. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Εἰκόνες, ὅ.π. πίν. 161, 162, 164, 168, 169, 171, 187.

2. WEITZMANN, Thirteenth Century Crusader Icons, ὅ.π. 189, ὁ ἴδιος, Four Icons on Mount Sinai, ὅ.π. 285.

3. A. GRABAR, Une pyxide en ivoire à Dumbarton Oaks, DOP 14, 1960, 128, 130.

4. Ἀδημοσίετη.

5. Γιὰ τοὺς οἰκισμοὺς καὶ τὸν τύπο τοῦ ναοῦ, ΔΡΑΝΔΑΚΗ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ὅ.π. 158 - 159.

6. Στὸ ἴδιον. ΛΗΔΑ ΜΟΣΧΟΥ, Τοπογραφικὰ Μάνης, AAA VIII, 1975, 163 - 4, εἰκ. 1 - 2, σχ. 4.



τερικό φέρει ένισχυτική ζώνη που αποτελείται από ογκόλιθους μεταξύ των οποίων έχει έντοιχιστεί και τμήμα μαρμάρινου αρχιτεκτονικού μέλους. Άλλο αρχιτεκτονικό μέλος (κατώφλι με έγκοπή;) έχει χρησιμοποιηθεί ως σταθμός στη δυτική θύρα. Μέσα στο ναό καταγράφηκαν: α) τμήμα κίονα με σύμφυτη βάση (διαμ. 0.275) με τόρμο (διαμ. 0.32 μ.), β) τμήμα κίονα (ύψ. 0.81 μ.), γ) ιωνικό κιονόκρανο.

Οι έκκλησιές Παναγία στην Κέρια (Α 11), "Άγιος Ίωάννης κοντά στο χωριό Κοτράφι (Α 14, 15), "Άγιοι Άσώματοι στα Τσικαλιά (Α 17), "Άγιος Φίλιππος στο Μάραθο (Α 19) και "Άγιοι Άσώματοι στην Κοκκινόγρια (Α 20) κατατάχτηκαν με κάποια πιθανότητα στη βυζαντινή περίοδο με βάση όρισμένες ένδειξεις αρχιτεκτονικής και ζωγραφικής, οι οποίες ένισχύονται από το γεγονός ότι οι ναοί βρίσκονται κοντά σε οικισμούς, όπου έχουν επίσημανθεί και άλλα βυζαντινά μνημεία.

## Β. Ναοί μεταβυζαντινών χρόνων

"Αλικα (βλ. και σ. 193 κέ.)

1. "Άγιος Νικόλαος στους Μύλους. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, έσωτ. διαστάσεων  $7.60 \times 2.40$  μ. Τμήματα αράβδωτων κιόνων έχουν χρησιμοποιηθεί ως περίθυρα της Ώραίας Πύλης. Στη βάση της άγιας Τράπεζας έχει έντοιχιστεί κιονίσκος ύψους 0.75 μ. με εγχάρακτες ραβδώσεις. Μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος χρησιμεύει ως περίθυρο του παραθύρου της δυτικής πλευράς. Στο βόρειο τοίχο σώζεται παράσταση του άγιου Νικολάου μεταβυζαντινών χρόνων.

2. Γέννηση Θεοτόκου. Ένοριακός ναός του χωριού, σύγχρονος, μονόχωρος καμαροσκέπαστος. Η τοιχογράφηση έγινε το 1970 από τον Εύαγγελο Μανρικάκη.

3. Εὐαγγελίστρια. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, έσωτ. διαστάσεων  $6.10 \times 2.60$  μ. Η στέγη έχει στερεωθεί και ή κόγχη έχει ένσωματωθεί σε γειτονική οίκία. Διατηρούνται τοιχογραφίες που μπορούν να ανάρθουν στις άρχές του 19ου αιώνα. Στο βόρειο τοίχο του κτιστού τέμπλου έχει έντοιχιστεί άμφικιονίσκος παραθύρου, διαστάσεων  $0.86 \times 0.60$  μ.

4. Αι-Γιώργης. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, έσωτ. διαστάσεων  $7 \times 1.76$  μ., με λαϊκότερες τοιχογραφίες του περασμένου αιώνα. Ανήκει στην οικογένεια Κορετζή.

Κυπάρισσος

5. "Άγιος Νικόλαος, σε πλαγιά χαράδρας, κοντά στον άμαξιτό δρόμο που οδηγεί από τα "Αλικα προς την Κυπάρισσο. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, έσωτ. διαστάσεων  $8.75 \times 3.30$  μ., μισοερειπωμένος σήμερα. Η θολωτή

ὁροφὴ ἔφερε τρεῖς ἐνισχυτικὲς ζῶνες. Στὸ ἐσωτερικὸ καταγράφηκαν spolia μαρμάρινων παλαιοχριστιανικῶν μελῶν, ἄλλα ἐντοιχισμένα καὶ ἄλλα σκόρπια, ποὺ ἴσως προέρχονται ἀπὸ τὴν Κυπάρισσο: α) τέσσερα τμήματα ἀράβδωτων κιόνων (ὑψὲ 1.38 μ., 1.45 μ., 0.87 μ. 0.42 μ.) ἐντοιχισμένα στὸ κτιστὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ, β) βάση κίονα ἐντοιχισμένη στὸ τέμπλο καὶ ἄλλη βάση μέγιστης διαμέτρου 0.48 μ., γ) ἀπότμημα ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους (διαστάσεων 0.68 × 0.44 μ.), ἐντοιχισμένο στὸ τέμπλο, μὲ γλυπτὴ διακόσμηση ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι ὁρατὸς σταυρὸς μέσα σὲ κύκλο, δ) πώρινος σταυρὸς ὕψους 0.54 μ. μὲ σταυρὸ ἐγγάρχατο στὴν μπροστινὴ πλευρά, ε) δυὸ μαρμάρινα ἀπλουστευμένα ἰωνικὰ κιονόκρανα, στ) μεγάλη στρογγυλὴ λίθινη πλάκα διαμέτρου 1.30 μ. μὲ κοιλώματα (τράπεζα προσφορῶν;) ζ) τετράγωνος πελεκητὸς λίθος, η) δύο βάσεις κιόνων, ἢ μία μὲ σύμφυτο τμήμα ἀράβδωτου κίονα διαμέτρου 0.40 μ., θ) μαρμάρينو κατώφλι μὲ τόρμους, ι) κιονόκρανο ἀμφικιονίσκου ἀπὸ ἐρυθρὸ λίθο μὲ διακόσμηση σταυροῦ, ἐντοιχισμένο πάνω ἀπὸ τὴ φωτιστικὴ θυρίδα τῆς ἀψίδας, ια) τμήμα περίθρου (;) ὕψους 0.60 μ. ἐντοιχισμένο στὸν ἀνατολικὸ σταθμὸ τῆς πόρτας. Τοῖχογραφίαι. Στὸ ναὸ σώζονται ἔγνη μεταβυζαντινοῦ γραπτοῦ διακόσμου.

Τσικαλιά (βλ. καὶ σ. 201 κέ.)

6. Παναγίτσα, στὸν παλιὸ δρόμο ἀπὸ Ἀλικα πρὸς Τσικαλιά. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς, ἐσωτ. διαστάσεων 6.80 × 2.07 μ. Πάνω ἀπὸ τὴ φωτιστικὴ θυρίδα τῆς ἀψίδας ἔχει ἐντοιχιστεῖ τμήμα φαιοῦ λίθου μὲ γλυπτὴ διακόσμηση ἀπὸ κυκλικὰ σχήματα. Ὡς περίθρο τῆς Ὁραίας Πύλης ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ τμήματα κιόνων ἀπὸ τὸν ἴδιο φαιὸ λίθο. Τὸ ἀριστερὸ μὲ τὴ σύμφυτη βάση ἔχει ὕψος 0.90 μ. καὶ τὸ δεξιὸ 0.80 μ. Πάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ κίονα ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἡμικυλινδρικός κιονίσκος μὲ τὴν ἐπιγραφή:

+Η ΟΔΟΣ|ΤΑΥΤΗ ΤΟΥ| ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ+

Ἐπάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ κίονα βρίσκεται τμήμα ἀπλουστευμένου ἰωνικοῦ κιονοκράνου.

7. Ἀγία Κυριακή. Ἐνοριακὸς ναὸς, μονόχωρος καμαροσκέπαστος, ἐσωτ. διαστάσεων 13.34 × 5.60 μ. Κτίστηκε τὸ 1876 πάνω σὲ παλαιότερη ἐκκλησία κατὰ τὴ μαρτυρία τῶν κατοίκων. Διατηροῦνται ἀξιοσημείωτες εἰκόνες: α) ὁ Χριστὸς ἐνθρονος καὶ β) ἡ Παναγία, δεσποτικὲς μὲ χρονολογία 1881 γ) ἡ Ἀγία Κυριακή καὶ δ) ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, δεσποτικὲς σύγχρονες μὲ τὶς προηγούμενες ε) Παναγία ἡ Ὁδηγήτρια καὶ στ) ἡ Ἀγία Κυριακή, τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνα ζ) ὁ Ἅγιος Νικόλαος, τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα, λαϊκὴ εἰκόνα μὲ τὴν ὑπογραφή τοῦ ζωγράφου Π. Σαλίχου.

8. Ἅγιος Κωνσταντῖνος. Κοιμητηριακὸς ναὸς ἐρειπωμένος, τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα κτισμένος πλὴν στὸν παλαιὸ (σ. 201-2).

9. "Αγιος Χαράλαμπος. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, έσωτ. διαστάσεων  $6.77 \times 3$  μ. 'Η στέγη είναι ανακατασκευασμένη. Σώζονται δυο δεσποτικές εικόνες: Παναγία Βρεφοκρατούσα και "Αγιος Χαράλαμπος, του τέλους του 19ου αιώνα.

10. "Αι-Λιάς στο συνοικισμό Σιχαλάσματα. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, έσωτ. διαστάσεων,  $4.65 \times 2.20$  μ., μισοερειπωμένος.

11. "Αγία Σολωμονή, στην Πάνω Χώρα. Μισοερειπωμένος ναός κτισμένος με ξερολιθιά.

12. "Αγιος 'Αθανάσιος. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, έσωτ. διαστάσεων  $5.25 \times 2.23$  μ., κτισμένος με ξερολιθιά, σήμερα μισοερειπωμένος.

13. "Αγία Βαρβάρα, έρειπωμένος ναός.

14. Παναγίτσα. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, έσωτ. διαστάσεων  $8.80 \times 2.35$  μ. "Έχει ανακεραμωθεί. 'Αξιοσημείωτη είναι μία εικόνα με την παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου που μπορεί νά αναχθεῖ στο 19ο αιώνα.

15. "Αγία 'Ελεούσα, βόρεια του χωριού σέ πλαγιὰ ρεματιᾶς, μισοερειπωμένος ναός.

Μάραθος (βλ. και σ. 202 κέ.)

16. "Αγιος Κίμωνλος ή Κίμωλος. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, έσωτ. διαστάσεων  $5.85 \times 3$  μ. Διασώζει το ιχογραφίες χρονολογημένες με έπιγραφή στο 19ο αιώνα. 'Αριστερά από την είσοδο υπάρχει πήλινη κολυμβήθρα (διάμετρος βάσης 0.27 μ., διάμετρος χείλους 0.60 μ., βάθος 0.315 μ.).

Μουδανίστικα (βλ. και σ. 202 κέ.)

17. Κοίμηση της Θεοτόκου. 'Ενοριακός ναός, μονόχωρος καμαροσκέπαστος, έσωτ. διαστάσεων  $12.05 \times 5.40$  μ., του τέλους του 19ου αιώνα. Καταγράφηκαν: α) οι δεσποτικές εικόνες του Χριστού και της Παναγίας καθώς και το δωδεκάορτο του εικονοστασίου, του τέλους του 19ου αιώνα, β) παρακλητική με χρονολογία έκδοσης 1818 και Μέγα 'Ωρολόγιο της ἴδιας περίπου εποχῆς, δίχως έξώφυλλο.

18. "Αγία Κυριακή. Κοιμητηριακός ναός, μονόχωρος καμαροσκέπαστος, σύγχρονος πρὸς τὸν προηγούμενο.

19. "Αγιος Πέτρος και Παῦλος στο Λιοντάκι. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος έσωτ. διαστάσεων  $11.50 \times 5.38$  μ., περίπου σύγχρονος με τοὺς δύο προηγούμενους.

Γουλιᾶς

20. "Αγία Τριάδα, στο δρόμο ανάμεσα Λευκήπετρα και Κόνιτσα. 'Ερείπια με χτισμένο εικονοστάσι όπου βρίσκονται έντοιχισμένα δύο τμήματα κιονίσκων και απότμημα αρχαίας βάσης.



21. Ἅγιος Παντελεήμονας, στὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ Μιχελογκονιάνικα πρὸς Γουλᾶ. Ἐρειπωμένος ναός.

22. Ἀι-Στράτηγος. Ἐρείπια ναΐσκου κοντὰ στὸν προηγούμενο.

23. Ἀι-Γιώργης. Μισοερειπωμένος ναός με νάρθηκα. Ἡ βάση τῆς ἀγίας Τράπεζας φέρει ἀνάγλυφο σταυρό.

24. Ἀι-Γιάννης νεκροταφείου. Σταυρεπίστεγος ναός, ἐσωτ. διαστάσεων  $5.94 \times 2.84$  μ. με πλάγιο νάρθηκα στὴ νότια πλευρά. Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο διαμορφώνονται δύο κόγχες ποὺ ἐγγράφονται σὲ ἡμισκυλινδρική ἀψίδα.

25. Ἀγία Παρασκευή, κοντὰ στὸ νεκροταφεῖο. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, ἐσωτερικῶν διαστάσεων  $6.40 \times 2.90$  μ. Ἐσωτερικὰ ἡ καμάρα, τῆς ὁποίας τμῆμα ἔχει σήμερα καταπέσει, ἐνισχύεται ἀπὸ δύο σφενδόνια ποὺ στηρίζονται σὲ παραστάδες. Μαρμάρινος παλαιοχριστιανικὸς ἀμφικιονίσκος ὕψους 0.87 μ., βάθους 0.40 μ. καὶ πλάτους 0.17 μ. ἔχει τοποθετηθεῖ ὡς ἐπικαλυπτήρια πλάκα τῆς κτιστῆς ἀγίας Τράπεζας. Μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ καταγράφηκαν καὶ ἄλλα spolia, ὅπως μαρμαρίνη βάση κίονα με σύμφυτη πλίνθο μέγιστων διαστάσεων  $0.17 \times 0.34$  μ. μήκος, μαρμαρίνη πλίνθος βάσεως (;) διαστάσεων  $0.46 \times 0.9$  μ., λίθινη λεκάνη περιρραντηρίου ὕψους 0.33 μ., τμῆμα ραβδωτοῦ κιονίσκου ἀπὸ μάρμαρο ὕψους 0.10 μ. καὶ διαμέτρου 0.12 μ.

#### Βάθεια

26. Ἅγιος Κωνσταντῖνος, ἐρείπια στὸν παλιὸ δρόμο ἀπὸ Γουλᾶ πρὸς Βάθεια.

27. Ἅγιος Χαράλαμπος, ἐρειπωμένος ναός στὸν παλιὸ δρόμο ἀπὸ Γουλᾶ πρὸς Βάθεια.

28. Ἅγιος «Γκῆτας», ἐρειπωμένος ναός σὲ συνοικία κοντὰ στὸ νεκροταφεῖο.

29. Ἅγιος Σπυρίδων. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος τρουλλαῖος ναός, ἐσωτ. διαστάσεων  $11.18 \times 4.44$  μ. Ὁ τρουῖλος κατασκευάστηκε πρόσφατα. Ὁ ναός θὰ πρέπει νὰ ἀναχθεῖ στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα. Σῶζονται δύο εἰκόνες: α) ὁ Χριστὸς με ὑπογραφή Παῦλος Παπαδόπουλος ἔγραψεν εἰς Ἀθήνας καὶ χρονολογία 1878 καὶ β) ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος τῆς Ἰδίας περίπου ἐποχῆς.

30. Ἅγιος Νικόλαος. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, ἐσωτ. διαστάσεων  $7.72 \times 2.55$  μ. Ὁ ναός διασώζει τοὺς τοίχους ποὺ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 19ο αἶώνα.

31. Ἀι-Λιάς. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, ἐξωτ. διαστάσεων  $12.67 \times 6.97$  μ., μισοερειπωμένος σήμερα. Πάνω ἀπὸ τὴ φωτιστικὴ θυρίδα τῆς ἀψίδας ἔχει ἐντοιχιστεῖ τμῆμα ἐπιτύμβιας στήλης ποὺ ἔχει λαξευτεῖ κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ τόξου ποὺ ἐπιστέφει τὴ θυρίδα. Ὁ ναός θὰ πρέπει νὰ ἀναχθεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα.

32. *Υπαπαντή*. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός έσωτ. διαστάσεων  $5.26 \times 3.40$  μ. Τò ανατολικò τμήμα μέχρι τò κτιστò τέμπλο φαίνεται ότι είναι τò παλαιότερο. 'Η καμάρα τού δυτικοῦ τμήματος, τού κυρίως ναοῦ δηλαδή, είναι κάθετη πρὸς τὸν κατὰ μήκος άξονα τού ναοῦ. Ὑπάρχουν ἐλάχιστες τοιχογραφίες πού μποροῦν νά ἀναχθοῦν στὸ 19ο αἶώνα.

33. *Παναγίτσα*. Κοιμητηριακὸς ναός, μονόχωρος καμαροσκέπαστος, έσωτ. διαστάσεων  $10.53 \times 2.42$  μ. 'Η ἐκκλησία ἔχει ἐπισκευαστεῖ. Σώζονται τοιχογραφίες πού μποροῦν νά ἀναχθοῦν στὸ 19ο αἶώνα.

#### Βισκίνα

34. *Ταξιάρχης*. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, μισοερειπωμένος. Στὴν άγία Τράπεζα είναι ἐντοιχισμένος κιονίσκος ὕψους 0.66 μ. με ραβδώσεις καὶ σύμφυτη βάση. Στὸ ναὸ καταγράφηκαν ἐπίσης α) ἀράβδωτος κιονίσκος με σύμφυτη βάση ὕψους 0.53 μ. καὶ διαμέτρου βάσης 0.24 μ. καὶ β) τμήμα ἀράβδωτου κιονίσκου ὕψους 0.30 μ. καὶ διαμέτρου 0.17 μ. Διατηροῦνται λείψανα γραπτοῦ διακόσμου πού μποροῦν νά ἀναχθοῦν στὸ 18ο αἶώνα.

35. *Άγιος Πέτρος* πάνω ἀπὸ τὴν πηγὴ. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, έσωτ. διαστάσεων  $6.75 \times 2.30$  μ. 'Η στέγη είναι ἀναστηλωμένη. Στὴ νότια παραστάδα τῆς πυλίδας τού τέμπλου είναι ἐντοιχισμένο μαρμάρινο ἀρχιτεκτονικὸ μέλος πού φέρει κόνιαμα με ἔχνη τοιχογραφίας.

#### 'Αχίλλειο ἢ Μοναστήρι

36. *Κοίμηση Θεοτόκου*. Σταυρεπίστεγος ναός με τροῦλλο μήκους 9.75 μ. ἕως τὸ τέμπλο καὶ πλάτους 5.30 μ., κτισμένος στὰ τέλη τού περασμένου αἶώνα στὴ θέση παλαιότερου καθολικοῦ μονῆς. Οἱ δεσποτικὲς εἰκόνες τού τέμπλου φέρουν χρονολογία 1920.

37. *Άγιος Νικόλαος*, στὸ νεκροταφεῖο. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός-σκὸς έσωτερικῶν διαστάσεων  $6.70 \times 2$  μ. 'Η καμάρα τῆς ὀροφῆς είναι ὀξυκόρυφη. Διατηροῦνται ἔχνη γραπτοῦ διακόσμου μεταβυζαντινῶν χρόνων.

38. *«Φραγκοκκλησιά»*. 'Ερειπωμένος ναός στὴν παραλιακὴ τοποθεσία 'Ανόρεια.

#### Μαρμάρι

39. *Άγιος Γαβριήλ*. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός έσωτερικῶν διαστάσεων  $5 \times 2.73$  μ. με ἔχνη γραπτοῦ διακόσμου μεταβυζαντινῶν χρόνων.

40. *Άγιος Βασίλειος* στὸ νεκροταφεῖο. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος έρειπωμένος ναός.

## Πάλυρος

41. Ἀγία Τριάδα, μεταξύ τῶν οἰκισμῶν Μαρμάρι καὶ Πάλυρος. Σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος ναὸς μὲ τροῦλλο τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα.

42. Κοίμησις τῆς Θεοτόκου ἢ Φανερωμένη. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς ἐσωτερικῶν διαστάσεων  $11.90 \times 3.35$  μ. Διατηρεῖται ὁ γ ρ α π τ ὸ ς δ ι ἄ κ ο σ μ ο ς τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ τέμπλου καθὼς καὶ μορφῆς ἀγίων καὶ σκηνῆς ἀπὸ τὸν χριστολογικόν, μαριολογικὸ καὶ ἀγιολογικὸ κύκλο στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ κυρίως ναοῦ.

## Πορτοκάγιο

43. Ἅγιος Νικόλαος, κοντὰ στὸ φάρο. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς ἐσωτερικῶν διαστάσεων  $6.60 \times 2.70$  μ.

## Μιανές

44. Ἅγιος Θεόδωρος στὸ νεκροταφεῖο. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς ἐσωτερικῶν διαστάσεων  $9 \times 5.60$  μ. Ἡ ἀψίδα ἐξωτερικὰ φαίνεται σὰν νὰ ἔχει χορδὴ ἴση πρὸς τὸ πλάτος τοῦ τοίχου ἀλλὰ ἐσωτερικὰ εἶναι στενή. Ἡ καμάρα δυτικὰ (2 μ. ἀπὸ τὴν κόγχη) ὑπερυψώνεται καὶ σχηματίζει βαθμίδα στὸ ἐξωτερικόν.

Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ - Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ



## ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΝΑΩΝ ΚΑΤΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΥΣ ΤΥΠΟΥΣ

### Βυζαντινῶν χρόνων

#### ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ ΜΕ ΤΡΟΥΛΛΟ

*Κίττα*: "Άγιος Σέργιος καὶ Βάχχος, Α 8, σ. 177 - 186

*Κοτράφι*, Σωτήρας, Α 14, σ. 201

#### ΤΥΠΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ

*Άλκα*, Ταξιάρχης ἢ 'Αι-Στράτηγος, Α 12, σ. 193 - 196

#### ΜΟΝΟΧΩΡΟΙ ΚΑΜΑΡΟΣΚΕΠΑΣΤΟΙ

*Διρός*: "Άγιοι Θεόδωροι ἢ "Άγιος Νίκων, Α6, σ. 173 - 175, 'Αγία Παρασκευή, Α 5, σ. 166 - 173, 'Αι-Σίδερος, Α 7, σ. 175 - 176

«*Στοῦ Καλοῦ*»: "Άγιος Βασίλειος, Α 1, σ. 156 - 160, Ταξιάρχης ἢ 'Αι-Λουκάς, Α 2, σ. 160 - 162

*Κέρια*: "Άγιος Δημήτριος, Α 10, σ. 189 - 193

*Κίττα*: "Άγιος Νικόλαος, Α 9, σ. 186 - 189

*Μάραθος*: 'Αγία Κυριακή, Α 18, σ. 202 - 206

Στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἐνδέχεται νὰ ἀνάγονται καὶ οἱ παρακάτω ναοί:

«*Στοῦ Καλοῦ*»: "Άγιος Πέτρος, Α 3, σ. 162 - 163

*Κέρια*: Παναγία, Α 11, σ. 193

*Κοκκινόγεια*: "Άγιοι 'Ασώματοι, Α 20, σ. 206 - 7

*Κοτράφι*: "Άγιος Ἰωάννης, Α 15, σ. 201

*Μάραθος*: "Άγιος Φίλιππος, Α 19, σ. 206

*Τσικαλιά*: "Άγιοι 'Ασώματοι, Α 17, σ. 202

#### ΔΙΚΟΓΧΟΙ

*Κοτράφι*: "Άγιος Παντελεήμονας, Α 13, σ. 196 - 201

*Τσικαλιά*: "Άγιος Κωνσταντῖνος, Α 16, σ. 201 - 202

#### ΕΡΕΠΩΜΕΝΟΙ

*Διρός*: 'Αγία Βαρβάρα «στοῦ Γλέζου» Α 4, σ. 163 - 166

## Μεταβυζαντινῶν χρόνων

### ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ ΜΕ ΤΡΟΥΛΛΟ

Πάλυρος: Ἀγία Τριάδα, Β 41, σ. 212

### ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΟΙ ΜΕ ΤΡΟΥΛΛΟ

Ἀχίλλειο ἢ Μοναστήρι: Κοίμηση Θεοτόκου, Β 36, σ. 211

### ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΟΙ ΜΕ ΔΥΟ ΚΟΓΧΕΣ

Γουλᾶς: Ἀι-Γιάννης, Β 24, σ. 210

### ΜΟΝΟΧΩΡΟΙ ΚΑΜΑΡΟΣΚΕΠΑΣΤΟΙ

Ἀλικά: Ἀι-Γιώργης, Β 4, σ. 207, Ἅγιος Νικόλαος, Β 1, σ. 207, Γέννηση Θεοτόκου, Β 2, σ. 207, Εὐαγγελίστρια, Β 3, σ. 207

Ἀχίλλειο ἢ Μοναστήρι: Ἅγιος Νικόλαος, Β 37, σ. 211

Βάθεια: Ἀι-Λιάς, Β 31, σ. 210, Ἅγιος Νικόλαος Β 30, σ. 210, Ἅγιος Σπυρίδων, Β 29, σ. 210, Παναγίτσα, Β 33, σ. 211, Ὑπαπαντῇ Β 32, σ. 210

Βισκίνα: Ἅγιος Πέτρος, Β 35, σ. 211, Ταξιάρχης, Β 34, σ. 211

Γουλᾶς: Ἀγία Παρασκευή, Β 25, σ. 210

Κυπάρισσος: Ἅγιος Νικόλαος, Β 5, σ. 207-8

Μάραθος: Ἅγιος Κίμουλος ἢ Κίμωλος, Β 16, σ. 209

Μαμαρί: Ἅγιος Βασίλειος, Β 40, σ. 211, Ἅγιος Γαβριήλ, Β 39, σ. 211

Μιανές: Ἅγιος Θεόδωρος, Β 44, σ. 212

Μουδαρίστικα: Ἀγία Κυριακή, Β 18, σ. 209, Ἅγιος Πέτρος καὶ Παῦλος στὸ Λιοντάκι, Β 19, σ. 209, Κοίμηση Θεοτόκου, Β 17, σ. 209

Πάλυρος: Κοίμηση Θεοτόκου ἢ Φανερωμένη, Β 42, σ. 212

Πορτοκάριο: Ἅγιος Νικόλαος, Β 43, σ. 212

Τσικαλιά: Ἅγιος Ἀθανάσιος, Β 12, σ. 209, Ἀγία Ἐλεούσα, Β 15, σ. 209, Ἀγία Κυριακή, Β 7, σ. 208, Ἅγιος Κωνσταντῖνος, Β 8, σ. 208, Ἀι-Λιάς, Β 10, σ. 209, Ἀγία Σολωμονή, Β 11, σ. 209, Ἅγιος Χαράλαμπος Β 9, σ. 209, Παναγίτσα, Β 6, σ. 208, Παναγίτσα, Β 14, σ. 209

### ΕΡΕΠΩΜΕΝΟΙ

Ἀχίλλειο ἢ Μοναστήρι, «Φραγκοκκλησιά», Β 38, σ. 211

Βάθεια, Ἅγιος «Γκῆτας», Β 28, σ. 210, Ἅγιος Κωνσταντῖνος, Β 26, σ. 210. Ἅγιος Χαράλαμπος, Β 27, σ. 210

Γουλᾶς, Ἀι-Γιώργης, Β 23, σ. 210, Ἅγιος Παντελεήμονας, Β 21, σ. 210, Ἀι-Στράτηγος, Β 22, σ. 210, Ἀγία Τριάδα, Β 20, σ. 209

Τσικαλιά, Ἀγία Βαρβάρα, Β 13, σ. 209

21. ΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗ ΜΑΝΗ  
ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΠΕΤΡΟ ΔΙΡΟΥ

(Πίν. 132 - 134)

Τò 1979 υπό την έποπτεία τοῦ καθηγητῆ Ν. Β. Δρανδάκη συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφή στοῦ Τηγάνι με χορηγία καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Μικρὴ σκαφικὴ ἔρευνα ἔγινε καὶ στοῦ νεκροταφεῖο τοῦ Ἀγίου Πολυκάρπου Ἀρεοπόλεως. Τὴν ἄμεση παρακολούθηση τῶν ἐργασιῶν εἶχαν οἱ βοηθοὶ τῆς ἔδρας τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας στὴ Φιλοσοφικὴ Ἀθηνῶν κ. Νίκος Γκιολῆς καὶ κ. Χαρὰ Κωνσταντινίδη. Οἱ βοηθοὶ συνέταζαν καὶ τὴν ἐκθεση. Στὴν ἀνασκαφὴ ἀσκήθηκαν οἱ φοιτήτριες κ. Ἑλένη Γαρέζου-Ναοῦμ καὶ οἱ δεσποινίδες Ἀναστ. Κουμούση καὶ Γεωργ. Γεωργιάδου.

Ὁ κ. Γκιολῆς μελέτησε καὶ τίς τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Πέτρου Γλέζου κοντὰ στοῦν πύργο Διροῦ. Διχὴ του εἶναι καὶ ἡ δημοσιεύμενη ἐκθεση.

#### Α' Ἀνασκαφὴ στοῦ Τηγάνι

##### Τò βόρειο πρόσκτισμα

Συνεχίστηκε καὶ τò 1979 ἡ ἀνασκαφὴ στοῦ Τηγάνι. Ἀνασκάφηκε ὁ χῶρος τοῦ βόρειο πρόσκτισματος τῆς βασιλικῆς μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση ὄγκου λίθων καὶ διερευνήθηκε ὁ ἐσωτερικὸς χῶρος τῆς κεντρικῆς ἀψίδας (εἰκ. 1). Ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ καταπεσμένου συμπαγοῦς τμήματος τοίχου, ποὺ εἶχε ἀφεθεῖ στὴ θέση του κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1978<sup>1</sup>. Ἀποκαλύφθηκε ἡ ΒΔ πλευρικὴ θύρα τῆς βασιλικῆς, με ἄνοιγμα 1.10 μ. Ἡ δυτ. παραστάδα τῆς ἀπέχει 2.60 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ ἐσωτερικὴ γωνία τοῦ βόρ. κλίτους. Τò κατώφλι τῆς εἶναι ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο 0.95 × 0.47 μ. με ἀναβαθμὸ πλάτους 0.14 μ. κατὰ μῆκος τῆς βόρ. πλευρᾶς, καὶ κυκλικούς τóρμους στὰ ἄκρα. Σὲ ἀπόσταση 0.52 μ. ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τῆς ἀνατ. παραστάδας τῆς πλευρικῆς θύρας τῆς βασιλικῆς ὑπῆρχε ἐντοιχισμένος κατακόρυφα πῆλινος ἀγωγός, σπασμένος σήμερα, ποὺ προφανῶς μετέφερε τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ἀπὸ τὴ στέγη στὴν ὑπόγεια δεξαμενὴ κάτω ἀπὸ τὸ βόρ. κλίτος τῆς βασιλικῆς.

Ἀποκαλύφθηκε ἡ δυτ. πρόσοψη τοῦ βόρ. πρόσκτισματος τῆς ἐκκλησίας, ποὺ πλαισιώνεται ἀπὸ δύο παραστάδες, προεκτάσεις ἀντίστοιχα τοῦ βόρ. τοίχου

1. ΠΑΕ 1978.





τῆς βασιλικῆς καὶ τοῦ βόρ. τοῖχου τοῦ προσκτίσματος· ὁ τοῖχος τῆς πρόσφυς ἔχει μῆκος μαζὶ μετὰ τὴν βόρ. παραστάδα 4.31 μ. καὶ πᾶχος 0.60 μ. Εἶναι ὅμως πολὺ καταστρεμμένος· στὴ μέση ὑπῆρχε σὲ ἀπόσταση 1.20 μ. ἀπὸ τὸ βόρ. τοῖχο τῆς βασιλικῆς ἄνοιγμα πλάτους 1 μ. τοῦ ὁποῖου δὲν σώζονται οἱ παραστάδες. Τὸ ἀρχικὸ κατώφλι τοῦ ἀνοίγματος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν πλευρά, βρισκόταν σὲ βάθος 0.70 μ. ἀπὸ τὸ σημερινό, ἀλλὰ τὸ τμήμα αὐτὸ τοιχίστηκε σὲ δευτέρῃ φάσει. Ἐκατέρωθεν τοῦ ἀνοίγματος καὶ σ' ὅλο τὸ μῆκος τῆς δυτ. πλευρᾶς τοῦ τοῖχου ὑπάρχουν δύο χαμηλὰ θρανία διαστάσ.  $1.05 \times 0.52$  μ. τὸ νότιο καὶ  $1.87 \times 0.57$  μ. τὸ βόρειο. Ἀποτελοῦνται ἀπὸ κτιστὴ βάση πού πάνω της στηρίζονται μαρμάρινες πλάκες.

Τὸ βόρ. πρόσκτισμα ἀνασκάφηκε σ' ὅλο τὸ μῆκος καὶ πλάτος του μέχρι τὸ δάπεδό του, πού βρισκόταν στὸ ὕψος τοῦ ἀρχικοῦ κατωφλιοῦ τῆς δυτικῆς θύρας. Στὸ σημεῖο αὐτὸ σώζονται ὑπολείμματα σχιστολιθικοῦ δαπέδου πού σήμερα ἔχει καταρρεύσει στὴ δεξαμενὴ, πού εἶναι πιθανὸ πὼς βρίσκεται ἀκριβῶς ἀπὸ κάτω. Στὸ βόρ. πρόσκτισμα σὲ ἀπόσταση 8.22 μ. ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖχο ὑπάρχουν δύο παραστάδες πού τὸ χωρίζουν σὲ δύο τμήματα. Στὸ μεγαλύτερο δυτ. τμήμα ( $8.20 \times 3.85$  μ.) εἶναι προσκτισμένα στὴ ΒΔ γωνία καὶ κατὰ μῆκος τοῦ δυτ. τοῖχου δύο τετράπλευρα στόμια δεξαμενῆς. Τὸ βόρειο, ὕψους 0.83 καὶ διαστάσεων χεῖλους  $\pm 0.46 \times \pm 0.37$  ἔχει γίνῃ «σὲ δύο φάσεις» ἐκ τῶν ὁποίων ἡ νεώτερη ἀπὸ ὕψους 0.44 μ. καὶ πάνω εἶναι σύγχρονη, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ τοιχοδομία, μετὰ τὸ νότιο στόμιο ὕψους 0.46 μ. Στὴ βάση τῶν στομιῶν σώζονται κατάλοιπα τοῦ σχιστολιθικοῦ δαπέδου. Στὸ βόρ. τοῖχο καὶ σὲ ἀπόσταση 1.80 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ προσκτίσματος ὑπάρχει ἄνοιγμα πλάτους 1.17 μ. καὶ ὕψους 1.05 μ. Σὲ ἀπόσταση 5 μ. ἀπὸ τὸ ἴδιο σημεῖο καὶ σὲ ὕψος 0.86 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο ὑπάρχει ὀρθογώνια κόγχη μετὰ ἄνοιγμα 0.52 μ., σωζόμενο ὕψος δυτ. πλευρᾶς 0.51 μ., ἀνατ. 0.51 μ. καὶ βάθος 0.325 μ. Σὲ ἀπόσταση 3.40 μ. ἀπὸ τὸ ἴδιο σημεῖο καὶ σὲ ὕψος 0.90 μ. περίπου ὑπάρχει κενὸ πλάτους 0.45 μ. καὶ βάθους 0.21 μ. περίπου, πού μαρτυρεῖ ὅτι ὑπῆρχε ἐνισχυτικὴ ζώνη πού θὰ στηρίζεταν σὲ πρὸβολο. Τὸ πλῆθος τῶν παρόλινθων πού βρέθηκαν συνηγορεῖ στὴν ἄποψη τῆς ὑπαρξῆς ἐνισχυτικῶν ζωνῶν — ἴσως τὸ κτίριο καλυπτόταν μετὰ καμάρες. Δεύτερη ἐνισχυτικὴ ζώνη στηρίζεταν στὶς δύο παραστάδες πού προαναφέρθηκαν καὶ βρίσκονται σὲ ἀπόσταση 8.22 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία. Ἡ βόρ. παραστάδα πλάτους 0.45 μ. ἐξέχει ἀπὸ τὸ βόρ. τοῖχο 0.43 μ. Στὴν παραστάδα αὕτη στηρίχθηκε, ἀφοῦ προστέθηκε τοιχάριο μῆκους 0.55 μ. καὶ πᾶχους 0.52 μ., σκάλα ἀνάδου σὲ ὄροφο τῆς ὁποίας σώζονται 4 βαθμίδες. Δίπλα στὴ σκάλα βρέθηκε στημένος κατακόρυφα ἀράβδωτος κίονας ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο ὕψους 0.72 μ. καὶ διαμέτρου 0.26 μ. Ἡ σκάλα βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ προσκτίσματος πού περιλαμβάνει τὴν ἀψίδα τῆς ἀρχικῆς φάσεως τοῦ προσκτίσματος καὶ μικρὸ χῶρο μπροστὰ σ' αὐτήν.

Ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἀψίδα σώζεται μόνον ἡ νότια ἀρχὴ τῆς σὲ μῆκος χορδῆς 2.35 μ. Τὸ γκρεμισμένο τμήμα τῆς κτίσθηκε σὲ μῆκος 1 μ. καὶ σὲ συνέχεια ἀφέθηκε πόρτα ἀνοίγματος 1 μ. Τὸ βόρ. τμήμα τῆς ἀψίδας κτίσθηκε ὁλόκληρο μὲ εὐρὺ τοῖχο. Τὸ σωζόμενο ἀρχικὸν τμήμα τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδας εἶναι συγγενὲς κατὰ τὴν τοιχοδομίαν μὲ τοὺς τοίχους τῆς βασιλικῆς. Τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ νότιου τοίχου τοῦ προσκτίσματος ποὺ συμπίπτει μὲ τὸ βόρ. τοῖχο τῆς βασιλικῆς πάνω ἀπὸ τὸ τμήμα μὲ τὸ σκληρὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα<sup>1</sup>, ποὺ ὑπάρχει καὶ στὶς δύο ὕψεις του, εἶναι κτισμένο μὲ ἀσβέστη ποὺ περιέχει πολλὰ θαλασσινὰ ὕστρακα. Τὸ ἴδιο συνδετικὸ ὕλικὸν ὑπάρχει καὶ στὸ βόρ. τοῖχο τοῦ προσκτίσματος. Ὁ τοίχος αὐτὸς ἔχει κολλήσει στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἀρχικοῦ τοίχου τοῦ προσκτίσματος. Ἐτσι τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ νότ. τοίχου, ὁ βόρ. τοίχος, τὸ κτίσιμο στὴ δυτικὴ θύρα, ἡ σκάλα, οἱ παραστάδες, τὰ συμπληρώματα στὴν ἀρχικὴ ἀψίδα καὶ τὸ στόμιο τῆς στέρας ἀνήκουν στὴ φάση τῆς μετατροπῆς τοῦ ἀρχικῆς λειτουργικῆς χρήσης, ὅπως προδίδει ἡ ἀψίδα, προσκτίσματος σὲ σπῆτι. Ἡ μετατροπὴ ἐγίνε σὲ ἐποχὴ ποὺ καὶ τὸ μεσοβυζαντινὸν κτίσμα εἶχε καταστραφεῖ. Τοῦτο ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ κτίσιμο στὸ δάπεδον τῆς ΝΔ γωνίας, τμήματος ἀπὸ τὸν κοσμητὴ τοῦ μεσοβυζαντινοῦ τέμπλου<sup>2</sup>.

#### *Τὸ σύνθρονον τῆς βασιλικῆς*

Κατὰ μῆκος τῆς χορδῆς τῆς κεντρικῆς ἀψίδας τῆς βασιλικῆς διακρίνονται ἔχνη λίθων καθὼς καὶ ἄλλοι ποὺ σχηματίζουν ὁμόκεντρο ἡμικύκλιο μὲ τὴν ἀψίδα.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι πλάι στὸν ἡμικυκλικὸν τοῖχο τῆς ἀψίδας ὑπῆρχε διάδρομος πλάτους 0.74 μ. καὶ ὅτι οἱ παρόλινθοι καὶ οἱ λίθοι ποὺ διακρίνονταν ἦταν κτισμένοι καὶ ἀποτελοῦσαν τὴ βάση ὑπερυψωμένου δαπέδου γιὰ σύνθρονον<sup>3</sup>. Ἡ δυτ. πρόσοψη τῆς βάσης ἦταν ἐπενδυμένη μὲ μεγάλες σχιστολιθικὲς πλάκες κάθετα τοποθετημένες. Κατὰ μῆκος τῆς πρόσοψης τῆς βάσης τοῦ συνθρόνου ἀνοίχθηκε τάφος μήκους 4 μ., πλάτους περ. 1.80 μ. καὶ βάθους περ. 0.50 μ. Ἡ ἐπίκωση στὸ κάτω μέρος ἦταν φερτὴ, περιεῖχε πολλὰ ἀσβεστοχώματα καὶ σπασμένα κεραμίδια. Στὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς ὑπῆρχε στρώμα φυσικῆς ἐπίκωσης ἀπὸ μαῦρο χῶμα πάχους 0.05 μ. ἀκολουθεῖ τὸ ὑπόστρωμα τῶν πλακῶν τοῦ μεσοβυζαντινοῦ δαπέδου ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα πάχους 0.04 - 0.05 μ. Ἐλάχιστα ἔχνη τοῦ μεσοβυζαντινοῦ δαπέδου σώζονται στὸ μεσαῖον κλίτος. Ἡ παρουσία τῆς φυσικῆς ἐπίκωσης ἀπὸ μαῦρο χῶμα δείχνει, ὅτι ἀφοῦ ἐγίνε ἡ ἰσοπέδωση τοῦ χώρου μὲ τὰ φερτὰ χῶματα, πέρασε ἀρκετὸ χρονικὸ διάστημα μέχρι τὴ στρώση τοῦ μεσοβυζαντινοῦ δαπέδου.

1. ΠΑΕ 1978, 186.

2. Βλ. εὔρημα ὑπ' ἀρ. α.

3. Πρβ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Βασιλική, 493 - 7.



Στο νότιο τμήμα της τάφρου βρέθηκαν στρωμένες σχιστολιθικές πλάκες πάνω στο φυσικό βράχο. Πάνω τους υπήρχαν κατάλοιπα κονιάματος που πιθανώς θ' ανήκαν στο υπόστρωμα του πλακόστρωτου δαπέδου της βασιλικής. Μπροστά στη ΒΔ πλευρά του συνθρόνου διαπιστώθηκε υπαρξη τάφου.

"Όπως στο Τηγάνι έτσι και στη βασιλική, τη λεγόμενη του 'Αγίου Νίκωνος Σπάρτης, οι τρεις άψίδες είναι έξωτερικά τρίπλευρες, μεταξύ του έσωτερικού τοίχου της μεσαίας άψίδας και της βάσεως του συνθρόνου υπάρχει διάδρομος, ή πρόθεση και τὸ διακονικὸ εἶναι αὐτοτελὴ διαμερίσματα και οἱ πλευρικοὶ τοῖχοι τοῦ ἱεροῦ εἶχαν κόγχες. Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ εἶναι ἀρτιότερα διαμορφωμένα στη βασιλική της Σπάρτης πού ὁ καθηγητὴς Π. Βοκοτόπουλος (Παρατηρήσεις στην λεγομένη βασιλική τοῦ 'Αγίου Νίκωνος, Πρακτικά Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, τόμος Β', Ἀθῆναι 1976, 273 - 282) ἀναχρονολογεῖ ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα. Ἰσως λοιπὸν κοντὰ σ' αὐτόν, θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ και ἡ βασιλική στο Τηγάνι.

Τὰ ἀξιολογότερα κινητὰ εὐρήματα εἶναι:

α) Ἀκραῖο τμήμα λοξότμητου γείσου τέμπλου ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο (πίν. 132α). Μῆκος 0.79 μ., πλάτος διακοσμημένων πλευρῶν: κατακόρυφης 0.14 και λοξότμητης 0.17 μ., πάχος 0.20 μ. Στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τῆς κάτω ἀδιακόσμητης πλευρᾶς διασώζεται τετράπλευρος τόρμος πού μαρτυρεῖ πάκτωση κιονίσκου· εἶχε ἐνσωματωθεῖ στο δάπεδο τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ Β προσκτίσματος. Τὴ λοξότμητη πλευρὰ κοσμοῦν δυὸ ἰσοσκελεῖς σταυροὶ μὲ κερατεῖς ἀπὸ τρισχιδεῖς ταινίες, τῶν ὁποίων τὰ ἄκρα ἀνακαμπτόμενα ἐνώνονται μὲ τρίφυλλο ἀνθέμιο. Μεταξύ τους υπάρχει πλατὺ ἀκανθόφυλλο μὲ ἀνακαμπτόμενο τὸ σπασμένο σήμερα πάνω μέρος του. Στὴν ἀριστερὴ ἄκρῃ ἐννεάφυλλο ἀνθέμιο. "Όμοιο ἀνθέμιο κοσμεῖ και τὴ λοξότμητη στενὴ πλευρὰ στη δεξιὰ ἄκρῃ. Στὴν κάθετη διακοσμημένη πλευρὰ υπάρχει ἐλικοειδὴς βλαστὸς μὲ ἀκανθόφυλλα. Τὸ γλυπτό εἶναι τῆς ἴδιας τεχνικῆς μὲ τὸ ὑπ' ἀρ. ιβ' τμήμα ἐπιστυλίου τοῦ 12ου αἰ. πού βρέθηκε τὸ 1977<sup>1</sup>. "Όμοιο μὲ τὸν ἐδῶ φυλλοφόρο σταυρὸ βρίσκουμε στοὺς Ἀγίους Θεοδώρους στοῦ Καλοῦ<sup>2</sup> και παρόμοιο μὲ χιαστὴ διάταξη στὸν Ἀγιο Σέργιο και Βάχχο Κίττας (β' μισὸ 12ου αἰ.)<sup>3</sup>. Τὸ ἀνάγλυφο ὅμως τοῦ Τηγανιοῦ εἶναι περισσότερο πλαδαρό. Παρόμοια θέματα, ἐπιμελέστερης ἐκτέλεσης κοσμοῦν τὸ ἐπιστύλιο τῆς Σαμαρίνας και τῆς συλλογῆς γλυπτῶν τοῦ Ὁσίου Λουκά τοῦ 12ου αἰ.<sup>4</sup>

β) Τμήμα γείσου ἀπὸ τεφρὸ μάρμαρο (πίν. 132β), μήκους 0.96 μ., πλάτους κάτω πλευρᾶς 0.285 μ., ἄνω 0.30 μ. και πάχους 0.11 - 0.14 μ. Ἡ διακοσμη-

1. ΠΑΕ 1977, 206, πίν. 127β.

2. ΠΑΕ 1977, πίν. 137στ.

3. ΠΑΕ 1977, πίν. 137ζ.

4. L. BOURAS, Architectural Sculptures of the Twelfth and the Early Thirteenth Centuries in Greece, ΔΧΑΕ 4/9, 1977/9, εἰς. 18, 28 - 30.

μένη πλευρά εἶναι λοξόμητη. Στὴ μιὰν ἄκρη φέρει ἐπτάφυλλο ἀνθέμιο μέσα σὲ δισχιδῆ σηρικό τροχό, ποὺ πλαισιώνεται ἀπὸ τέσσερα μικρὰ τρίφυλλα. Τὸ ὑπόλοιπο καλύπτεται ἀπὸ ὄρθια καὶ ἀναστραμμένα ἐναλλάξ ἐπτάφυλλα ἀνθέμια, ποὺ συνδέονται μεταξύ τους μὲ δισχιδεῖς ἔλικες. Τὸ ἀνάγλυφο εἶναι μαλακό, ὅχι πολὺ ἔξεργο, δὲν ἔχει πρισματική τομὴ καὶ συγγενεῖται μὲ τὸ προηγούμενο τοῦ 12ου αἰ. Ὅμοια θέματα κοσμοῦν τὰ γέισα τῶν τοίχων στὴ γένεση τῶν καμαρῶν στὸν Ταξιάρχη τῆς Χαρούδας (π. 1075)<sup>1</sup>. Ἰδια διακοσμητικὰ ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἐπιστύλιο τοῦ Νικήτα στὴν Ἀγ. Τριάδα στὸ Μπρίκι<sup>2</sup>. Τὰ γλυπτὰ ὅμως αὐτὰ τοῦ 11ου αἰ. ἔχουν πρισματική τομὴ καὶ εἶναι σφριγηλότερα, ἐνῶ τοῦ Τηγανιοῦ τὰ διακρίνει κάποια πλαδαρότητα.

γ) Τριῆμα ἐπίστεψης θωρακίου ἀπὸ τεφρόλευκο μάρμαρο (πίν. 132β) διαστάσεων κοσμημένης πλευρᾶς  $0.48 \times 0.155$  μ. καὶ πάχους  $0.16 - 0.08$  μ. Φέρει ἐπιπεδόγλυφο κόσμημα ἀπὸ δίδυμο ταινιόμορφο ἑλικοειδῆ βλαστό, τοῦ ὁποῖου τὰ δύο στελέχη διαδοχικὰ συναντῶνται καὶ ἀπομακρύνονται σχηματίζοντας ἑλλείψεις. Οἱ ἑλλείψεις καὶ τὰ μεταξύ τους κενὰ καλύπτονται ἀπὸ μισὰ ἀκανθόφυλλα. Ὅμοιο διάκοσμο βρίσκουμε σὲ ἐπίστεψη θωρακίου τοῦ Νικήτα στοὺς Ἀγ. Θεοδώρους στὴν Καφίονα<sup>3</sup> καὶ σὲ δυὸ ἄλλα ποὺ ἀποδίδονται στὸν ἴδιο<sup>4</sup>. Τὸ δικό μας συγγενεῖται περισσότερο μὲ τὴν ἐπίστεψη ἀπὸ τὸν Ἀγ. Φίλιππο στὴν Κουνιώτικη Πούλα (1073/4).

δ) Τριῆμα περυγίου ἄμβωνα (πίν. 132δ) ἀπὸ τεφρόλευκο μάρμαρο ( $0.31 \times 0.49 \times 0.345$  μ.), πάχους  $0.08$  μ. Φέρει κατὰ μῆκος τῆς μῖας μακρᾶς πλευρᾶς διπλὸ κοιλόκυρτο κυμάτιο. Ἀκολουθεῖ ζώνη μὲ ἐπιπεδόγλυφο κόσμημα ἀπὸ ταινιόσχημο ἑλικοειδῆ βλαστό, ποὺ κατὰ διαστήματα σχίζεται καὶ διαμορφώνει ἑλλειψοειδῆ διάχωρα, ποὺ ἐγκλείουν δυὸ μισὰ συναπτόμενα ἀκανθόφυλλα. Ἀνακαμπτόμενα ἀκανθόφυλλα κοσμοῦν καὶ τὰ μεταξύ τῶν διαχώρων κενά. Ἀκολουθεῖ κοιλόκυρτο κυμάτιο γωνιούμενο ἀριστερά. Τὸ ἐπιπεδόγλυφο κόσμημα εἶναι ἀπλοποιημένη μορφή τοῦ θέματος τοῦ προηγούμενου γλυπτοῦ (πίν. 132β) καὶ τῶν ὁμοίων του τοῦ β' μισοῦ τοῦ 11ου αἰ. Ὅμοιο θέμα ἀπαντᾷ σὲ κιονίσκο ποὺ βρέθηκε στὸ Τηγάνι τὸ 1964<sup>5</sup>. Κατὰ τὴν τεχνικὴ ἐκτέλεση τὸ γλυπτὸ θυμίζει τὰ πτερύγια τοῦ ἄμβωνα, ποὺ πιθανὸν προέρχονται ἀπὸ τὸ Τηγάνι καὶ εἶναι σήμερα ἐντοιχισμένα στὸν Ἀγ. Ἰωάννη τοῦ Κόνου<sup>6</sup>.

1. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ὁ Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας καὶ ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή του, *Δα-κωνικά Σπουδαί* 1, 1972, πίν. Κα - β.

2. Τοῦ ἴδιου, Νικήτας Μαμαρᾶς, *Δωδώνη* 1, 1972, πίν. XIVα.

3. Στὸ ἴδιο, Νικήτας, πίν. XIα.

4. Στὸ ἴδιο, πίν. IXα (Ἀγ. Γεωργίου στὸ Μπρίκι) καὶ τοῦ ἴδιου, Ἀγνωστα γλυπτὰ τῆς Μάνης ἀποδιδόμενα στὸ Μαρμαρᾶ Νικήτα ἢ στὸ ἐργαστήρι του, *ΔΧΑΕ* 4/8, 1975/6, 21, πίν. 7α (Ἀγ. Φιλίππου Κουνιώτικης Πούλας).

5. ΠΑΕ 1964, 133, πίν. 132α.

6. ΠΑΕ 1974, 137 - 8, πίν. 108δ.

ε) Κομμάτι πλάκας από τεφρόλευκο μάρμαρο ( $0.27 \times 0.23$  μ.), πάχους 0.06 μ. (πίν. 132ε). Κοσμεῖται με ἐπιπεδόγλυφο ἀκανθόφυλλο, ὄρθιο πτηνὸ καὶ μπροστά του πολὺ σχηματοποιημένο βότρυ. Κομμάτι πλάκας με τὸ ἴδιο θέμα βρίσκεται ἐντοιχισμένο στὸ ἀνώφλι τοῦ νότ. παραθύρου τοῦ Ἀγ. Βασιλείου στὸ ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Τηγάνι χωριὸ Σταυρί. Τὸ σχέδιο εἶναι ἀμελές, τὸ ἀνάγλυφο χαμηλὸ, δὲν ἀποδίδονται οἱ λεπτομέρειες καὶ δίνει τὴν ἐντύπωση ἡμίεργου. Θυμίζει τ' ἀνάγλυφα ζῶα στὸ προστώο τῆς Χαριῆς<sup>1</sup>.

στ) Κομμάτι ἐπιθυρώματος ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο ( $0.25 \times 0.15 \times 0.165 \times 0.09$ ) με κοιλόκυρτο κυμάτιο. Ἡ μιά του στενὴ πλευρὰ εἶναι λοξὰ κομμένη.

ζ) Κομμάτι ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου ( $0.19 \times 0.12$  μ.).

η) Διαμπερὴς χάλκινη δαχτυλὴθρα.

θ) Λίγα ἐφυσλωμένα καὶ ἐγγράρακτα μεσοβυζαντινὰ καὶ ὑστεροβυζαντινὰ ὄστρακα.

## Β' Σκαφικὴ ἔρευνα στὸ νεκροταφεῖο τοῦ Ἀγίου Πολυκάρπου Ἀρεοπόλεως

Σ' ἓνα χαμηλὸ ὕψωμα ΝΔ τῆς Ἀρεοπόλεως, γύρω στὸ ναῖσκο τοῦ Ἀγίου Πολυκάρπου, σῶζεται παλιὸ νεκροταφεῖο, ποὺ τὰ πυκνά του μνήματα θὰ ξεπερνοῦν τὰ 60. Σχεδὸν τὸ σύνολό τους ἔχει προσανατολισμὸ ἀπὸ τὸ Β πρὸς τὸ Ν. Λίγα εἶναι προσανατολισμένα ἀπὸ τὴν Α πρὸς τὴ Δ. Ἀλλὰ ἔχουν τὸ συνηθισμένο κιβωτιόσχημο τύπο τῶν τάφων τῆς Μάνης, ποὺ ἀνοίγονται μέσα στὸ ἔδαφος καὶ εἶναι σκεπασμένοι με μακροὺς λίθους, τὰ μακρόνια, τοποθετημένα τὸ ἓνα πλάι στὸ ἄλλο. Ἀλλὰ μνήματα εἶναι ὑπέργεια, ἔχουν τὴ μορφή οἰκίσκων καὶ ἡ εἴσοδός τους σὰ μικρὴ θυρίδα ἀνοίγεται στὴ βόρεια ἢ τὴ νότια πλευρὰ (πίν. 133α). Οἱ τάφοι τῆς β' κατηγορίας ἔχουν στέγη σαμαρωτὴ ἢ ὀριζόντια, ἀλειμμένη με ἄσβεστοκονίαμα. Στὴν πλευρὰ τὴν ἀπέναντι τῆς εἰσόδου διαμορφώνεται ὀρθογώνια κόγχη προφανῶς γιὰ τὴν τοποθέτηση λύχνου ἢ καντήλας.

Ἀπὸ τοὺς ὑπέργειους τάφους καθάριστηκαν δύο. Ἦταν ἀνοιχτοί. Διαλέχτηκαν αὐτοί, γιὰ τὴν τῶν ἄλλων τὰ μακρόνια ἦταν ἐτοιμόρροπα καὶ τὸ σκάψιμο μέσα στὸ χῶρο τους ἐπικίνδυνο. Ὁ ἓνας βρίσκεται στὴ μέση περίπου τοῦ νεκροταφείου πρὸς τὴν Α πλευρὰ τοῦ περιβάλου του. Τὸ μᾶκρος τῶν πλευρῶν του:  $3.47 \times 1.70 \times 3.25 \times 2.05$  μ., τὸ ὕψος γύρω στὸ μέτρο. Ἡ εἴσοδος ἔχει ὕψος 0.66 καὶ πλάτος στὸ πάνω μέρος 0.90 μ. καὶ στὸ κάτω 0.68 μ. Ὁ τάφος ἐσωτερικὰ ἔχει πλάτος ὅσο περίπου καὶ ἡ εἴσοδος. Οἱ τοῖχοι του εἶναι κτισμένοι με ἀλάξευτες πέτρες ποὺ οἱ ἄρμοι τους ἐξωτερικὰ φράσσονται με πλατὺ καὶ παχὺ κονίαμα. Ἀπὸ τὸ ἴδιο ἔχει ἀπ' ἐξω ὁλότελα ἐπιχριστεῖ καὶ ἡ σάμα-

1. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ἀνάγλυπτος παράστασις βυζαντινοῦ μύθου, ΕΕΒΣ 39 - 40, 1972 /3, εἰκ. 14, 17.



ρωτὴ στέγη. Ἡ ὀροφὴ ἐσωτερικὰ εἶναι ὀριζόντια κι ἀποτελεῖται ἀπὸ μακρόνια. Κοντὰ στὴν εἴσοδο ἐπιφανειακὰ ὑπῆρχαν κόκαλα καὶ κομμάτι κνήμης. Μέσα στὴν ἐπίχωση ὄστρακα μὲ ἐφυάλωση σὲ χρῶμα τὰ περισσότερα βαθυπράσινο, ἄλλα προσερχόμενα ἀπὸ ἀγγεῖο χωρὶς βαφὴ μὲ πολὺ χοντρὸ τοίχωμα καὶ δυὸ καρφιά. Ὁ δεῦτερος ὅμοιος τάφος πού καθαρίστηκε βρίσκεται κοντὰ στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ περιβόλου. Ἡ εἴσοδός του, ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὸν προηγούμενο, ἀνοίγεται στὴ Ν πλευρά, πού ἔχει ὕψος 0.97 μ., ἐνῶ ἡ Β 1.40 μ. Αἰτία τῆς διαφορᾶς ἡ κατωφέρεια τοῦ ἐδάφους. Τὸ μᾶκρος τῶν πλευρῶν εἶναι: τῆς Α 2.90 μ. τῆς Δ 2.85 μ. τῆς Β 2.40 μ., τῆς Ν 2.80 μ. Ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς εἰσόδου — τὸ ὕψος της εἶναι 0.73 μ., τὸ πλάτος στὴν πάνω πλευρὰ 0.70 μ., στὴν κάτω 0.60 μ. — τὸ βάθος τοῦ τάφου ὡς τὸ φυσικὸ βράχο εἶναι 0.40 μ. Πάλι κοντὰ στὴν εἴσοδο ὑπῆρχε κόκαλο μηροῦ καὶ κάτω σιαγόνα. Μέσα στὴν ἐπίχωση βρέθηκε ἄβαφο ὄστρακο (διαστ.  $0.09 \times 0.07 \times 0.015$  μ.) μὲ χάραγμα σταυροῦ καὶ τὰ συντομογραφήματα  $I(HCOV)CX(PICTO)C$  ΝΙΚΑ. Παρόμοιο ἔχει βρεθεῖ καὶ σὲ τάφο τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς<sup>1</sup>.

Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν τάφων τοῦ Ἁγίου Πολυκάρπου Ἀρεοπόλεως ἀπὸ τὰ λίγα στοιχεῖα πού συγκεντρώθηκαν δύσκολο νὰ καταλήξει κανεὶς σὲ ἀκριβὴ συμπεράσματα. Τὸ ὄστρακο μὲ τὸ σταυρὸ δείχνει πὼς οἱ τάφοι πρέπει νὰ ἦταν χριστιανικοί. Τὸ νεκροταφεῖο θὰ ἀνῆκε σὲ παλιομानीτικὸ οἰκισμὸ. Κατὰ τίς πληροφορίες κατοίκου τῆς περιοχῆς, κοντὰ βρίσκεται ἐγκαταλειμμένος οἰκισμὸς πού λέγεται Παλέρημος. Τὸν οἰκισμὸ ἀναφέρει ὁ Μ. Κάσσης, Μοιρολόγια τῆς Μέσα Μάνης (1979) 491.

### Γ' Τοιχογραφίες στὸν Ἅγιο Πέτρο Διροῦ

Ἡ μικρὴ σταυρόσχημη τρουλλαία ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Πέτρου πού βρίσκεται στὴν περιοχὴ Γλέζου ΝΑ τοῦ Πύργου Διροῦ, σ' ἀπόσταση μιᾶς ὥρας περὶπου ἀπὸ τὸ δημόσιο δρόμο ἔχει δυὸ στρώματα τοιχογραφιῶν<sup>2</sup>. Μόνο ἀπὸ τὸ παλιότερο στρώμα φαίνονται λιγοστὰ σπαράγματα. Ὁ ἔνθρονος ἀπόστ. Παῦλος (πίν. 133β) στὸ νότιο τοῖχο τῆς ἀνατ. κεραίας, δίπλα στὸ τέμπλο, φορεῖ κυανότεφο χιτῶνα καὶ καστανοκόκκινο ἱμάτιο. Εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ μπροστὰ στὸ στήθος καὶ κρατᾷ στὸ ἀριστερὸ ἀνοιχτὸ βιβλίο. Ἀπέναντί του ἔχει πέσει κομμάτι ἀπὸ τὸ νεώτερο στρώμα καὶ φαίνεται κατάκοσμο τμήμα ἐρει-

1. A. FRANTZ, The Church of the Holy Apostles (The Athenian Agora XX) (1971) 28 ἀρ. 3.

2. H. MEGAW, Byzantine Architecture in Mani, ABS 33, 1932/3, 141 κέ., πίν. 20α. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία Α' (1942) 433 - 5. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης (1964) 89. D. ΕΛΙΟΠΟΥΛΟΥ - ΡΟΓΑΝ, Mani. History and Monuments (1973) 117 - 8. Τὸ κτῖριο χρονολογεῖται γύρω στὸ 1000.

σίνωτου θρόνου<sup>1</sup>. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας ἡ ἔνθρονη Βρεφοκρατοῦσα δορυφορούμενη ἀπὸ δυὸ ἀρχαγγέλους ντυμένους μὲ αὐτοκρατορικὲς στολές, ὅπως ἐπεκράτησε ἀπὸ τῆ γύρω στὸ 1200 περίοδο<sup>2</sup>, εἶναι πολὺ ἀπολεπισμένη. Στὴ καμάρια τοῦ Ἱεροῦ μόλις διακρίνονται λείψανα ἀπὸ τὴν Ἀνάληψη. Στὰ σφαιρικὰ τρίγωνα τοῦ τρούλλου ὑπάρχουν σπαράγματα ἀπὸ τοὺς εὐαγγελιστές. Ἀπ' αὐτοὺς ταυτίζονται μὲ βάση τὰ κείμενα ποὺ εἶναι γραμμένα στὰ εἰλητάρια ποὺ κρατοῦν, ὁ Ἰωάννης στὸ ΒΑ καὶ ὁ Λουκάς στὸ ΒΔ. Στους μετὰ τῶν σφαιρικῶν τριγώνων διαμορφούμενους στενόμακρους χώρους ὑπάρχουν λείψανα προτομῆς ἀγγέλου σὲ μετάλλιο στὸ ἀνατολικὸ σημεῖο, τοῦ Ἀγίου Μανδηλίου στὸ νότιο καὶ προφανῶς τοῦ Ἀγίου Κεραμίου στὸ βόρειο, ὅπως προδίδουν κατὰλοιπα ἔνσταυρου φωτοστέφανου. Δὲν ἔχω ὑπόψη μου ἄλλο παράδειγμα ποὺ οἱ δυὸ ἀχειροποίητες εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ νὰ κατέχουν τὶς θέσεις αὐτὲς στὴ βάση τοῦ τρούλλου. Οἱ κανονικὲς τους θέσεις εἶναι τὸ ἀνατ. καὶ δυτ. ἀντίστοιχα σημεῖο<sup>3</sup>. Καὶ ἡ διάταξη αὐτὴ τηρεῖται καὶ ὅταν οἱ δύο ἀχειροποίητες εἰκόνες συνδυάζονται μὲ τὴν ἀπεικόνιση δυὸ προτομῶν ἀγγέλων, ὅπως στὸ Djurdjevi Stupovi (π. 1175)<sup>4</sup> καὶ στὴ Žiža (π. 1220)<sup>5</sup>. Ἴσως ὅμως στὸ Διρὸ ὁ ἀγιογράφος νὰ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὸν Ἀι-Στράτηγο Ἀνω Μπουλαριῶν (τέλος 12ου αἰ.), ὅπου καὶ στὰ τέσσερα σημεία τῆς βάσης τοῦ τρούλλου ὑπάρχουν μετάρια μὲ προτομὲς ἀγγέλων καὶ τοῦτο τὸν ὀδήγησε σὲ σύγχυση<sup>6</sup>.

Στὸν τρούλλο σώζονται: ζώνη ἀπὸ μετάρια μὲ προτομὲς ἀγγέλων καὶ τῆς Παναγίας στὸ ἀνατ. σημεῖο καὶ δεύτερη μὲ ὁλόσωμους προφῆτες στὸ τύμπανο. Τὸ εἰκονογραφικὸ αὐτὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλλου μὲ τὸν Παντοκράτορα στὸ κέντρο ἀπαντᾷ μὲ μικρὲς παραλλαγὲς ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰώνα<sup>7</sup>.

Στὸ δυτ. τμήμα τῆς νότ. καμάριας σώζεται σὲ σχετικὰ καλὴ κατάσταση ἡ ἰδιόμορφη εἰς Ἀδου Κάθοδος (πίν. 134). Στὴ μέση ὁ Χριστὸς μὲ καστανοκόκκινο ἱμάτιο κρατᾷ στὸ ἀριστερὸ μεγάλο σταυρό, στρέφεται πρὸς τὰ δεξιὰ

1. Ἴσως ἐδῶ νὰ ἀπεικονίζεται ὁ ἐπώνυμος ἅγιος τῆς ἐκκλησίας. Γιὰ τὴ θέση τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου δίπλα στὸ τέμπλο βλ. G. BABIĆ, O živopisanom ukrasu oltarskih pregrada, Zbornik za likovne umetnosti 11, 1975, 43 - 44 (σερβ. μὲ γαλλ. περίληψη).

2. L. HADERMANN - MISGUICH, Kurbinovo (1975) 65 καὶ παραδείγματα στὶς σ. 53 - 67.

3. S. DUFRENNE, Les programmes iconographiques des coupoles dans les églises du monde byzantin et post byzantin, L'Information d'Histoire de l'Art 10, 1965, 194.

4. G. MILLET - A. FROLOW, La peinture du moyen - âge en Yougoslavie I (1954) πίν. 23, 24, 3 - 4.

5. Στὸ ἴδιο, πίν. 51.

6. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ὅ.π. 22, σχ. 3 ἀρ. 5, πίν. 15.

7. Τὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου φράχθηκαν γιὰ τὴν τοιχογράφηση. Πρβ. ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τῶν τρούλλων τοῦ Ἀγίου Ἱερόθεου κοντὰ στὰ Μέγαρα, ΑΑΑ ΧΙ/1/1978, 120 κέ.

τοῦ βλέποντος, σκύβει καὶ πιάνει τὸ δεξιὸ τοῦ μισογονατισμένου Ἀδάμ σέρνοντάς τον ἔξω ἀπὸ τὸ μνημα. Πίσω ἀπὸ τὸν Προπάτορα στέκεται ἡ Εὐα. Πίσω καὶ πάνω ἀπ' αὐτὴ προβάλλει ὁ Ἀβελ. Στὸ ἀριστερὸ τῆς σύνθεσης κάτω σῶζονται οἱ προτομὲς τῶν δυὸ Προφητανάκτων. Πίσω καὶ σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο ἀπ' αὐτοὺς στέκεται ὁ Πρόδρομος. Ἡ ἰδιομορφία ἐγκνίεται στὰ δυὸ ζευγάρια κόκκινων ταινιῶν, ποὺ κυματίζουν συμμετρικὰ ἐκατέρωθεν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ καὶ κοσμοῦνται, ὅπως καὶ τὸ μεταξὺ τους ἀνοιχτόχρωμο βάθος, μὲ ἄσπρους ρόδακες. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐκλάβει τίς ταινίες αὐτὲς σὰν δόξα καὶ μάλλον ἔτσι ἔκανε καὶ ὁ ἁγιογράφος τοῦ Διροῦ στολίζοντάς τες μὲ ρόδακες - ἄστρα. Τέτοιο ὅμως σχῆμα δόξας δὲν ἔχει, ἀπ' ὅτι ξέρω, παράλληλο στὴ βυζ. εἰκονογραφία. Τὸ χρῶμα καὶ ὁ κυματισμὸς τῶν ταινιῶν θυμίζουν πολὺ σχηματοποιημένες φλόγες. Οἱ φλόγες εἶναι κυρίαρχο εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο στὴ δυτικὴ εἰκονογραφία τοῦ θέματος<sup>1</sup> καὶ ἀπουσιάζει παντελῶς ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ. Πρόκειται μάλλον γιὰ δυτικὴ ἐπίδραση, ἴσως ἀπὸ Exultet<sup>2</sup>.

Ἰδιαίτερη ἀγάπη δείχνει ὁ ἁγιογράφος γιὰ τὸν πλούσιο καὶ ἐπιμελημένο διάκοσμο ὑφασμάτων, ἐπίπλων καὶ κτιρίων. Τὰ διακοσμητικὰ αὐτὰ θέματα βρῖσκονται σ' ἓνα στάδιο ἀπλοποίησης σὲ σχέση μ' αὐτὰ ποὺ ἀπαντοῦν στὴν Εὐαγγελίστρια στὸ Γεράκι, στὸν Ἀι-Στράτηγο Ἀνω Μπουλαριῶν καὶ στὴν Ἐπισκοπὴ τῆς Μ. Μάνης (τέλος 12ου αἰ.)<sup>3</sup>.

Οἱ μορφὲς τοῦ Ἀγ. Πέτρου στὸ Διρὸ ἔχουν ἀπομακρυνθεῖ ἀρκετὰ ἀπὸ τίς ψηλόλιγνες φιγούρες τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰ. Ἐχουν ἀποκτήσει κάποιον πλάτος καὶ τὴν αἴσθησιν τοῦ μνημειακοῦ. Ἡ γραμμικότητα καὶ ὁ μηχανισμὸς τῆς ὑστερης κομνήνειας τέχνης ἔχουν ὑποχωρήσει. Δὲν παύουν ὅμως νὰ εἶναι ἀκόμα ἀρκετὰ ἐπίπεδες καὶ ὁ ὄγκος τους μὲλις ἀρχίζει νὰ δηλώνεται μὲ πολλὴ ἐπιφύλαξη. Στὰ πρόσωπα ἡ ψυχρὴ ὥχρα διαβαθμίζεται ὁμαλὰ μὲ θερμὴ ποὺ ἀπλώνεται στὰ ἐξέχοντα μέρη. Διατηροῦνται ὅμως μερικὰ στοιχεῖα ἰδιαίτερα ἀγαπητὰ στὴ ζωγραφικὴ τῶν Κομνηνῶν, ὅπως οἱ ἔντονος κόκκινες κηλίδες στὰ μάγουλα τοῦ Παύλου καὶ τὰ σχηματικὰ αὐτιά, στοιχεῖα ἀρκετὰ προσφιλὴ καὶ στὸ 13ο αἰ. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου διαγράφονται μὲ καλοσχεδιασμένη γραμμὴ, ποὺ συνδυάζεται ὅμως πάντα μὲ ἐλαφρὰ φωτοσκίαση καὶ ἔτσι μετριάζεται ἡ γραμμικότητα χωρὶς ὅμως νὰ ἐπιτυγχάνεται πλαστικὴ ἀνάδειξη τοῦ ὄγκου. Κατ' ἀνάλογο τρόπο ἀποδίδονται τὰ μαλλιά καὶ τὰ γένια στὴν εἰς

1. B. BRENK - H. BRULHART, Hölle, Lexikon der christl. Ikonographie 2, 1970, 320. G. SCHILLER, Ikonographie der christl. Kunst 3, 1971, 58 - 9.

2. A. CARUCCI, Il rotolo salernitano dell'Exultet (1971) 35 κ.ε. G. SCHILLER, ὁ.π. 57 καὶ σημ. 40. Ἐκτενέστερα γιὰ τὸ θέμα βλ. Ν. ΓΚΙΟΛΕ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Πέτρου Διροῦ Μέσα Μάνης καὶ ἡ ἰδιόμορφη εἰς Ἀδου Κάθοδος, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ 6 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

3. Ε. ΚΟΥΝΟΥΠΙΩΤΟΥ, Γεράκι, Συντῆρσις τοιχογραφιῶν, AAA IV/2, 1971, εἰκ. 5. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ὁ.π. πίν. 28, 71, 79.



"Αδου Κάθοδο, όπου ο Πρόδρομος θυμίζει την αντίστοιχη μορφή στην ίδια σκηνή στην 'Αγιά Σωτήρα στον Καλόπυργο κοντά στο Δρῦ τῆς Μ. Μάνης (π. 1300)<sup>1</sup>. Το πρόσωπο του Δαβίδ μοιάζει με εὐαγγελιστῇ στον "Αγ. Σέργιο καὶ Βάκχο κοντά στη Κίττα (τέλος 13ου αἰ.)<sup>2</sup>, εἶναι ὅμως ἐκεῖ περισσότερο πλαστικό. Στον Παῦλο ὅμως, πού ἐπέχει τῇ θέσῃ λατρευτικῆς εἰκόνας, τὰ μαλλιά καὶ τὰ γένια εἶναι περισσότερο γραμμικά καὶ ἐπίπεδα. Θυμίζει ἔτσι ὁ ἀπόστολος τῇ μορφῇ τοῦ ἁγ. Νικολάου στον "Αγ. Φίλιππο στην Κουνιώτικη "Ανω Πούλα (β' μισό 13ου αἰ.)<sup>3</sup>. Ἡ πτυχολογία εἶναι γραμμική, σκληρή καὶ ἀπλή, προσδίδει μὲν ἡρεμία στίς μορφές χωρίς ὅμως νὰ ἐπιτρέπει τὴν ἀνάδειξη τῆς σωματικότητας. Ἔτσι οἱ τοιχογραφίες τοῦ "Αγ. Πέτρου με τὴν ἄτονη πλαστικότητα μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὸ β' μισό τοῦ 13ου αἰ. Ἴσως πρὶν ἀπὸ αὐτὲς τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ αἰῶνα τῆς περιοχῆς, ὅπως τῶν "Αγ. Θεοδώρων τῆς Καφίνας (1261 - 81), τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ στον Πολεμίτα (1278) καὶ τοῦ "Αγ. Σεργίου καὶ Βάκχου Κίττας (τέλος 13ου αἰ.), πού παρουσιάζουν ἀρκετὴ προβολὴ τῆς σωματικότητας<sup>4</sup>.

Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ - Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

1. ΠΑΕ 1975, πίν. 175β.

2. Ἀδημοσίευτη.

3. ΠΑΕ 1974, πίν. 99β.

4. ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντά στο Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδας (1978) εἰκ. 78. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Δεόμενοι ἅγιοι ἐπὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου ἀψίδος εἰς ἐκκλησίας τῆς Μέσα Μάνης, ΑΑΑ IV/2, 1971, εἰκ. 3. Καὶ τοῦ ἴδιου, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου Μονεμβασίας, ΔΧΑΕ 4/9, 1977, πίν. 18β.

Περιορισμένης έκτασεως ήταν και ἐφέτος ἡ ἀνασκαφή μας. Ἐργαστήκαμε καὶ πάλι στὴ δυτ. πλευρὰ τῆς ἀκροπόλεως. Πρῶτα συνεχίσαμε τὴν ἔρευνα στὸ Δωμάτιο Ι τοῦ κτιρίου Θ. Τὸ δωμάτιο αὐτὸ βρίσκεται ἀνατολικά τοῦ μυκηναϊκοῦ κτιρίου Η, ἀλλὰ σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο. Ὁ βορινὸς τοῖχος του βρέθηκε τελικὰ λίγο βορειότερα ἀπὸ ὅ,τι εἶχε νομιστεῖ πέρυσι, ὥστε οἱ διαστάσεις του νὰ εἶναι  $3.70 \times 4.90$  μ. Τὸ δυτικὸ πέρασ τοῦ δὲν σώζεται.

Στὸ νότιο τμῆμα τοῦ δωματίου συναντήσαμε τὴ γνωστὴ μας πιά ἀργιλώδη στρώση, πάχους 0.55 - 0.60 μ., ἡ ὁποία μᾶς ἔδωσε καὶ πάλι μυκηναϊκὰ ὕστρακα ἀπὸ κύλικες καὶ ἄλλα ἀγγεῖα (εἰκ. 1). Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι μιὰ ὕδρία ἀπὸ κιτρινοπράσινο πηλὸ, ἡ ὁποία συγκολλήθηκε κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος της. Ἔχει ὕψος 0.31 μ. Ἀνήκει στὴν ΥΕ ΙΙΙ Β2 περίοδο (πίν. 135α).

Στὸ βορινὸ τμῆμα τοῦ δωματίου δὲν ὑπῆρχε ἡ ἀργιλώδης στρώση καὶ τὰ ὕστρακα ἦταν γεωμετρικά. Τὴν ἐξήγηση τῆς διαφορᾶς αὐτῆς δίνει νομίζουμε ἡ παρατήρηση ὅτι τὸ τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου στὸ νότιο μισὸ τοῦ δωματίου — μήκους 2.05 μ. — ἦταν προσθήκη. Καὶ δὲν εἶναι μὲν εὐκόλο νὰ προσδιοριστεῖ πότε ἔγινε αὐτὴ ἡ προσθήκη, γεγονὸς ὅμως εἶναι ὅτι τὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου χτίστηκε ἀργότερα, ἀφοῦ ἔχει τοποθετηθεῖ σὲ ἐπίχωση 0.50 μ. ὕψους πάνω στὸ βράχο τοῦ δαπέδου. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἔγινε στὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ, ὅταν καὶ τὸ κομμάτι αὐτὸ ἐνσωματώθηκε στὸ κτίριο στὸ ὁποῖο ἀνήκει τὸ δωμάτιο αὐτό. Γιατὶ εἶναι πιθανὸν τὸ νότιο τμῆμα τοῦ δωματίου Ι στὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ νὰ ἦταν δρόμος μὲ τὰ ἀναγκαῖα ἕως σκαλιά, μὲ τὸν ὁποῖο οἱ πολεμιστὲς, ποὺ στὸ σημεῖο ἀκριβῶς αὐτὸ θὰ κατέβαιναν ἀπὸ τὸν πύργο β, νὰ ἐπικοινωνοῦσαν μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀκροπόλεως. Προχωρώντας ἡ ἔρευνα θὰ βοηθήσει, ἐλπίζουμε, στὴν καλύτερη κατανόηση τῆς διαρρυθμίσεως τοῦ μέρους αὐτοῦ, ποὺ μιὰ παραβίαση τὸ ἔχει ἀλλοιώσει.

Γιὰ τεχνικοὺς λόγους δὲν συνεχίσαμε τὴν ἀνασκαφή στὸ κτίριο Θ, ἀλλὰ προχωρήσαμε βορειοανατολικά, ὅπου μερικὸς καθαρισμὸς τοῦ μεταξὺ τῶν κτιρίων Θ καὶ Β χώρου ἀποκάλυψε κάθετους πρὸς αὐτὰ τοίχους. Μετὰ ἀπὸ κοπιώδη καθαρισμὸ τοῦ χώρου ἀπὸ τὴν ἄγρια βλάστηση καὶ τὸ μεγάλο πλῆθος τῶν πετρῶν ἀπὸ τοὺς γκρεμισμένους τοίχους, φάνηκε πράγματι τὸ πρῶτο δωμάτιο μᾶς νέας σειρᾶς δωματίων. Τὸ δωμάτιο αὐτὸ χωρίζεται μὲ μεσότοιχο καὶ ἀπὸ τὸ κτίριο Θ πρὸς Δυσμᾶς καὶ ἀπὸ τὸ κτίριο Β πρὸς Ἀνατολάς.

Εἶναι λοιπὸν δυνατόν νὰ ἀνήκει σὲ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο κτίρια ἢ καὶ ἀκόμη ὅλα αὐτὰ μαζί νὰ ἀποτελοῦν ἓνα πολὺ μεγάλο οἰκοδόμημα. Ἐπειδὴ ὅμως αὐτὸ εἶναι ἀκόμα νωρὶς νὰ τὸ ποῦμε μὲ βεβαιότητα, ὀνομάζουμε μὲ τὸ γράμμα I τὴ σειρὰ αὐτὴ τῶν δωματίων, στὴν ὁποία ἀνήκει τὸ δωμάτιο, γιὰ τὸ ὁποῖο



Εἰκ. 1. Ὅστρακο μυκηναϊκοῦ κρα-  
τῆρος ἀπὸ τὸ Δωμάτιο 1.

μιλοῦμε καὶ ποὺ θὰ φέρει τὸν ἀριθμὸ 1. Τὸ δωμάτιο αὐτὸ εἶναι ἀρκετὰ μεγάλο —  $4.05 \times 5.80$  μ. —, ἀλλὰ τῇ ΒΑ γωνίᾳ του πιάνει βράχος. Ἐκεῖ κοντὰ στὴ γωνία ὑπάρχουν δύο πρασινωπὲς σχιστόπλακες, ποὺ συνήθως χρησιμοποιοῦνται στὰ κατώφλια. Ἐδῶ ὅμως ὑπάρχει, ὅπως εἴπαμε ὁ βράχος, ποὺ θὰ ἐμπό-  
διζε τὸ ἄνοιγμα τῆς πόρτας καὶ γενικὰ τὴν πρόσβαση. Ὡστε θὰ πρόκειται μάλλον γιὰ παράθυρο. Ἐνα παράθυρο στὸ Βοριά, συνήθως ὄχι μεγάλο, εἶναι καὶ σήμερα στὴ Σίφνο κάτω εὐπρόσδεκτο. Στὸ δωμάτιο αὐτὸ ἄλλωστε θὰ ἦταν καὶ ἀπαραίτητο, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει πόρ-  
τα. Σύρριζα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία ὑπάρχει μιὰ μισο-  
καταστραμμένη ἐστία, γεμάτη στάχτη. Βρί-  
σκεται σὲ βάθος 0.35 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια, πάνω σὲ ἐπίχωση 0.70 μ. ἀπὸ τὸ βράχο τοῦ δαπέδου. Ἐχει ὕψος 0.40 μ. ἐξωτερικὰ καὶ 0.25 μ. ἐσωτερικὰ.

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση νότια τῆς ἐστίας σώζονται δύο σκαλάκια (ὕψ. 0.20, μῆκ. 0.90 καὶ πλ. 0.70 μ.), μὲ τὰ ὁποῖα ἀνέβαινε κανεὶς στὸ λίγο ὑψηλότερο ἔδαφος στὸ ἀνατολικότερο τμῆμα τοῦ δωματίου. Σὲ ἀπόσταση 1.20 μ. ἀπὸ τὴν ἐστία, στὴ ΝΑ γωνία ὑπάρχει ἓνα πεζουλάκι στρωμένο μὲ δυὸ σχιστό-  
πλακες. Ἐχει ὕψος 0.25 μ. καὶ μῆκος 0.75 μ. Τὸ δωμάτιο αὐτὸ ἔδωσε ἀφθονότατα ὅστρακα γεωμετρικά.

Ἔτσι, ἔστω καὶ σιγὰ σιγὰ, συμπληρώνεται τὸ σχέδιο τῆς ἀκροπόλεως αὐ-  
τῆς τῆς Σίφνου καὶ πληθαίνουν τὰ εὐρήματα δύο σημαντικῶν περιόδων τῆς ἱστορίας της.

ΒΑΡΒΑΡΑ ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ



## 23. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΗΝΟΥ

(Πίν. 136 - 143)

Ἡ περιοχὴ τοῦ Πανόρμου στὴν Ὑψώ Μεριά τῆς Τήνου εἶναι ἀκόμα ἀνεξερεύνητη ἀρχαιολογικά. Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐρευνες ποὺ ἔχουν προγραμματισθεῖ σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ περιορίστηκαν τὸ καλοκαίρι τοῦ 1979 σὲ δύο σημεῖα: α) στὴ θέσση Γραμματικοῦ καὶ συγκεκριμένα στὸ χῶρο ποὺ βρίσκεται βορειοανατολικά, ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὸ ἐξωκλήσι τῆς Εὐαγγελίστριας, στὸ πλάτωμα ἐνὸς ὑψώματος στὰ Ν τοῦ Προφήτη Ἡλία, τοῦ βουνοῦ ποὺ κλείνει ἀπὸ τὸ Βορρὰ τὴν περιοχὴ τοῦ Πανόρμου καὶ β) στὴ θέσση Ἀγία Θέκλα καὶ συγκεκριμένα στὸ σημεῖο ὅπου ὁ χωματόδρομος ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ χωριὸ Μακρλᾶς πρὸς τὸ μοναστήρι τῆς Κυρὰ Ξένης διακλαδίζεται πρὸς τὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Ἀγίας Θέκλας. Ἡ θέσση αὐτὴ βρίσκεται δυτικὰ καὶ ὑψηλότερα ἀπὸ τὴ θέσση Γραμματικοῦ, στὴν πλαγιὰ τοῦ ὑψώματος Φουρνί, στὰ ΝΔ τοῦ Προφήτη Ἡλία (βλ. εἰκ. 1, σημεῖα 1 καὶ 2)\*.

Στὴν περιοχὴ τῆς Εὐαγγελίστριας Γραμματικοῦ (πίν. 137α) ὁδήγησαν ἐπιφανειακὲς ἐνδείξεις (ὄστρακα ἀγγείων καὶ ὀρισμένα δουλεμένα μάρμαρα ποὺ βρίσκονται ἐντοιχισμένα στοὺς ἀναλημματικούς καὶ διαχωριστικούς τοίχους τῶν χωραφῶν), κυρίως ὅμως δύο σημαντικὰ εὐρήματα τῶν κλασικῶν χρόνων, ἡ ἐπιγραφὴ πίν. 136α καὶ τὸ θραῦσμα τοῦ ἀναγλύφου πίν. 136β. Ἡ ἐπιγραφὴ, σήμερα στὸ Μουσεῖο τῆς Χώρας Α 259, βρέθηκε πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια τοποθετημένη στὸ πλακόστρωτο τῆς εἰσόδου τῆς ἐκκλησίας. Εἶναι χαραγμένη στὸ κατώτατο τμῆμα μιᾶς μαρμαρινῆς πλάκας ὕψους 64 ἐκ., πλάτους 9 ἐκ. καὶ σῶζ. πλάτους 41 ἐκ. Δίνω τὸ κείμενο σὲ μεταγραφὴ καὶ μὲ ὀρισμένους μικρὲς, πιθανέες, συμπληρώσεις:

Φά]νης καὶ παῖδε Γῆι τε κα[ί - - -

Ἔσ]τησαν στήλην Φανόθ[εος - - - -

..... ιτ' ..... ισιν

\* Τὰ σχέδια ἔγιναν, μὲ βάση δικές μου μετρήσεις, ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Γ. Κιαγιᾶ. Τὰ εὐρήματα καθαρίστηκαν καὶ συγκολλήθηκαν ἀπὸ τὸν ἀρχιτεχνίτη κ. Ἀ. Μαρίνη. Στὴν ἐρευνά μου μὲ βοήθησαν μὲ διάφορους τρόπους ὁ πατὴρ Δ. Μαυρομαρᾶς καὶ οἱ κύριοι Π. Πανώριος, Ἰ. Φιλιππότης, Α. Δεσूपρης, Γ. Περαντάκος, Κ. Κροντηρᾶς, Γ. Μαυρίκης, Γ. Χατζίρης, καθὼς καὶ οἱ ἀρχαιοφύλακες Νικ. καὶ Β. Κροντηρᾶς. Ὅλους τοὺς εὐχαριστῶ θερμά.

Ἡ ἀνάθεση στὴ Γῆ καὶ στὴ θεότητα ἢ τίς θεότητες ποὺ ἀκολουθοῦσαν μᾶς ἐπι-  
τρέπει νὰ συμπεράνουμε τὴν ὑπαρξὴ σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ ἐνὸς ἱεροῦ, ἰδιαί-  
τερα ἐνδιαφέροντος κυρίως ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν λατρευόμενων θεοτήτων. Ἡ  
ἐπιγραφή χρονολογεῖται, κατὰ τὴ γνώμη μου, στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου αἰῶνα

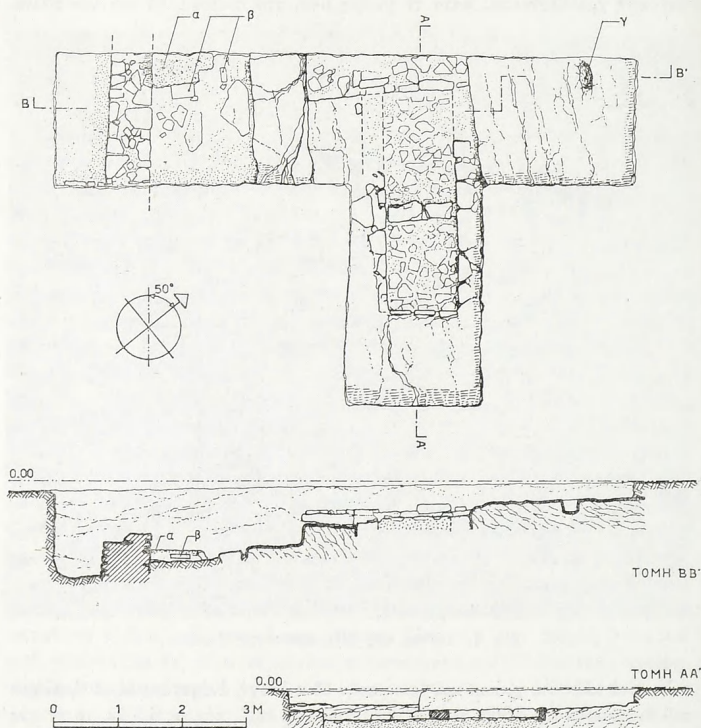


Εἰκ. 1. Χάρτης τῆς Ἑξωμεριᾶς τῆς Τήνου.

π.Χ. Στὰ κλασικὰ χρόνια καὶ ἴσως στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνάγεται καὶ τὸ θραῦσμα  
τοῦ ἀναγλύφου πίν. 136β, σωζ. ὕψους 33 ἐκ. καὶ σωζ. πλάτους 6.5 ἐκ. μὲ πτυχὲς  
ἐνδύματος καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ δεξιοῦ πῆχης (;), ποὺ βρέθηκε ἐντοιχισμένο στὴν  
ξερολιθιά ποὺ ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς ἐκκλησίας.

Ἡ δοκιμαστικὴ τάφρος (εἰκ. 2, πίν. 137β) μήκους 9 μ. καὶ πλάτους 2 μ.  
ποὺ ἀνοίχτηκε στὸ χωράφι ποὺ βρίσκεται ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία  
(πίν. 137α), δὲν ἔδωσε καμιὰ ἐνδειξὴ γιὰ τὸ ἀναζητούμενο ἱερὸ τῶν κλασικῶν  
χρόνων. Τὰ ἐρείπια ποὺ ἀποκαλύφθηκαν ἀνάγονται στὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρό-  
νια. Στὸ ΒΑ ἄκρο τῆς τάφρου μέσα σὲ ὀρθογώνιο κοίλωμα, σκαμμένο στὸ βράχο  
(εἰκ. 2, γ) καὶ στὸ ὕψος τοῦ χεῖλους του, 20 ἐκ. κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ  
ἐδάφους, βρέθηκε σπασμένο τὸ μικρὸ ἀγγεῖο πίν. 138β, ὕψους 8.5 ἐκ., μέσα στὸ

ὁποῖο ἦταν ἓνα χάλκινο νόμισμα. Ἐξ ἄλλα χάλκινα νομίσματα (πίν. 138α) ἦταν σκορπισμένα στὰ χώματα δίπλα στὰ θραύσματα τοῦ ἀγγείου. Τρία ἀπὸ τὰ νομίσματα τοῦ θησαυροῦ εἶναι τοῦ Κρίσπου (+327 μ.Χ.) γιοῦ τοῦ Κωνσταν-



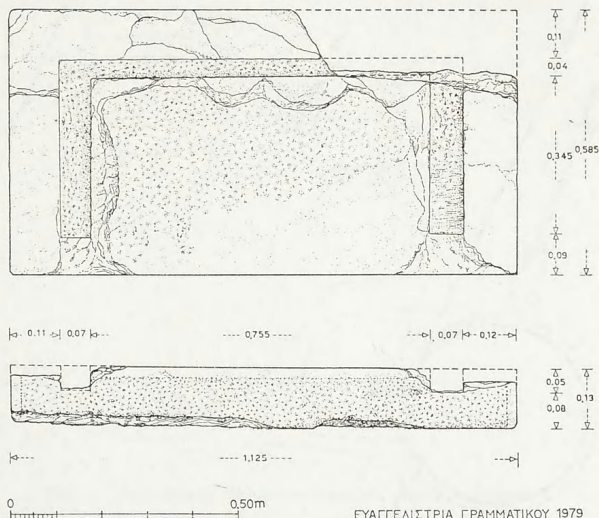
ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΡΙΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΥ 1979

Εἰκ. 2. Εὐαγγελίστρια Γραμματικοῦ: δοκιμαστικὴ τάφρος (κάτοψη καὶ τομές).

τίνου. Στὸ ΝΔ ἄκρο τῆς τάφρου καὶ σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο ἀποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου, λασπόχτιστου, πάχους  $\pm 70$  ἐκ., μὲ κατεύθυνση ἀπὸ τὰ ΒΔ πρὸς τὰ ΝΑ. Στὰ βόρεια τοῦ τοίχου σώζεται τμήμα δαπέδου μικρῆς κατασκευῆς (ληνοῦ;) καὶ δίπλα στρωμένα δύο τεμάχια πλίνθων (εἰκ. 2,α καὶ β). Πρὸς τὰ βόρεια ὁ ἐπικλινῆς βράχος εἶναι διαμορφωμένος κλιμακωτὰ ἕως ἓνα ἀνώτερο



ἐπίπεδο, ὅπου ἀποκαλύφθηκε τὸ κατώτατο τμήμα τῶν τοιχωμάτων καὶ τὸ δάπεδο μιᾶς ὀρθογώνιας κατασκευῆς, ἐσωτ. διαστ.  $3.35 \times 1.04$  μ., με κατεύθυνση ἀπὸ ΒΔ πρὸς τὰ ΝΑ. Ἡ κατασκευή, προφανῶς ἀποθηκευτική (πίν. 139α), εἶναι χτισμένη με ἄσβεστη. Στὸ ἀσβεστοκονίαμα τοῦ δαπέδου ἔχουν τοποθετηθεῖ ἀραιὰ μικρὰς πλάκας ἀκανόνιστες. Ἡ κατασκευή, χωρισμένη σὲ δύο χώρους με ἓνα ἐγκάρσιο τοιχάριο πὺ πατᾶ ἐπάνω στὸ δάπεδο, κλείνεται στὴ

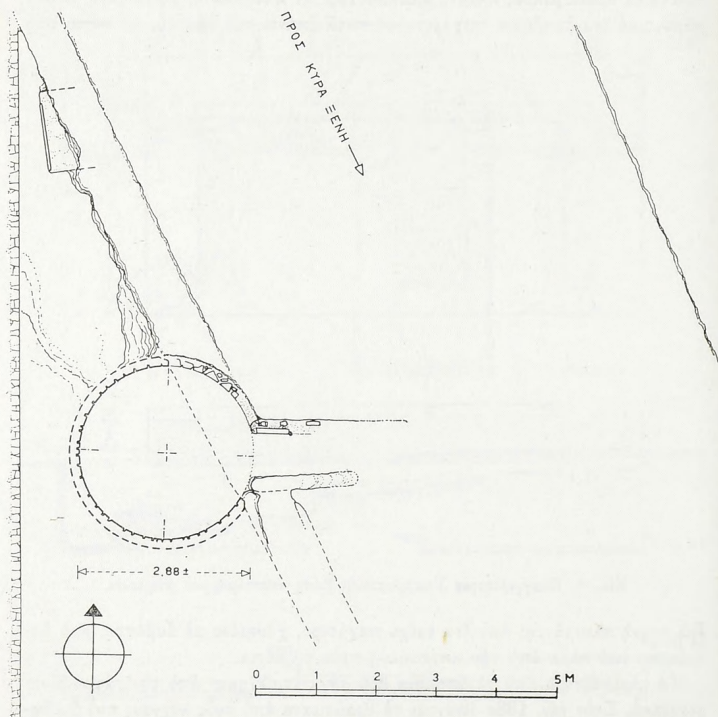


Εἰκ. 3. Εὐαγγελίστρια Γραμματικοῦ: βάση ναϊσκόμορφου μνημείου.

ΒΔ στενὴ πλευρά της ἀπὸ ἓνα τοῖχο παχύτερο, χτισμένο με ἄσβεστη, πὺ ἐκτείνεται καὶ πέρα ἀπὸ τὴν κατασκευή πρὸς τὰ νότια.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὀστρακὰ πὺ συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὴν τάφρο εἶναι ρωμαϊκά. Στὸν πίν. 138ε δίνονται τὰ θραύσματα ἀπὸ τοὺς λύχνους πὺ βρέθηκαν καὶ τμήμα λαβῆς χάλκινου σκεύους. Σὲ ἓνα σημεῖο τοῦ χωραφιοῦ ἦταν ἀπὸ παλιὰ συγκεντρωμένα ἀπὸ τοὺς καλλιεργητὰς πολλὰ θραύσματα ἀπὸ κεραμίδια, πλίνθους καὶ χοντρά ἀγγεῖα. Ὅστρακα ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων βρίσκονται σκόρπια σὲ ὅλη τὴ γύρω περιοχή. Ὑπάρχουν ἐπίσης ἀρκετὰ τεμάχια μυολίθων καὶ σὲ ὀρισμένα σημεῖα, ὅπου ἔχουν πέσει οἱ μεταγενέστεροι ἀναλημματικοὶ τοῖχοι, φαίνονται λείψανα ἀπὸ παλαιότερους. Εἶναι φανερό ὅτι στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ τουλάχιστον ὑπῆρχε στὴν περιοχή αὕτη συνουκισμός. Μιὰ συστηματικὴ ἀναζήτηση ὅμως πιθανόν νὰ ἐντοπίσει καὶ παλαιότερα ἐρεῖπια,

ἐλληνιστικῶν καὶ κλασικῶν χρόνων καὶ εἰδικότερα τὸ κλασικὸ ἱερὸ τῆς Γῆς, ἀπὸ τὸ ὁποῖο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν ποὺ ἀναφέραμε καὶ ἡ ὁποία εἶναι πολὺ ἀπίθανο νὰ μεταφέρθηκε ἀπὸ ἄλλη περιοχὴ, προέρχονται πιθανότατα καὶ ἄλλα δουλεμένα μάρμαρα. Ἐνα ἀπὸ αὐτά, ἡ βάση ἐνὸς ναϊσκόμορφου μνημείου ποὺ

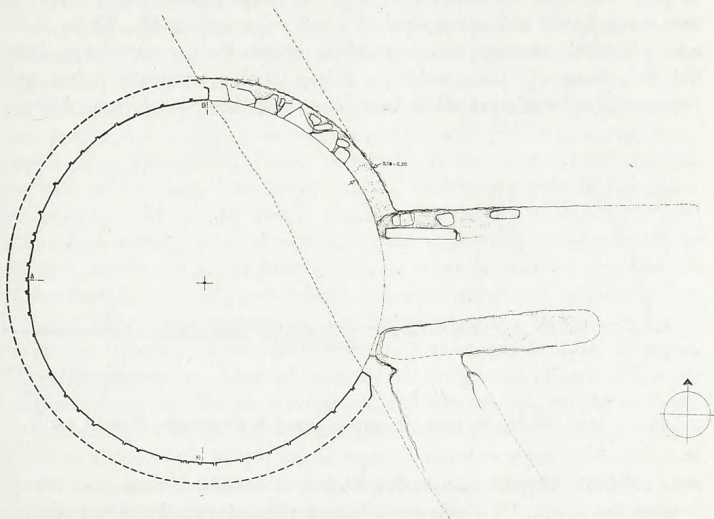


Εἰκ. 4. Ἁγία Θέκλα: τὰ ὑπολείμματα τοῦ κιβωτιόσχημου γεωμετρικοῦ καὶ τοῦ θολωτοῦ μυκηναϊκοῦ τάφου Α.

χρησιμοποιοῦνταν ὡς σκαλοπάτι στὴν ἀρχὴ τοῦ δρομίσκου ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸν ἀγροτικὸ δρόμο πρὸς τὴν ἐκκλησίαν, δίνεται στὴν εἰκ. 3 καὶ στὸν πίν. 139β.

Στὴν περιοχὴ τῆς Ἁγίας Θέκλας καὶ στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ χωματόδρομου πρὸς τὸ μοναστήρι τῆς Κυρᾶ Ξένης (εἰκ. 4) ἐρευνήθηκαν, μετὰ ἀπὸ ὑπόδειξιν τοῦ κ. Π. Πανώριου, τὰ ὑπολείμματα ἐνὸς κιβωτιόσχημου γεωμετρικοῦ καὶ

ένος θολωτοῦ μυκηναϊκοῦ τάφου, ποὺ καταστράφηκαν, ὁ πρῶτος σχεδὸν ὁλόκληρος, ὁ δεῦτερος κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος του, ὅταν γινόνταν ἡ διάνοιξη τοῦ δρόμου τὸ 1972. Ἀπὸ τὸν γεωμετρικὸ τάφο, ποὺ ἦταν σκαμμένος στὸ βράχο καὶ εἶχε ἐπενδεδυμένα τὰ τοιχώματά του μὲ λεπτὲς πλάκες, σώζεται μόνον τὸ



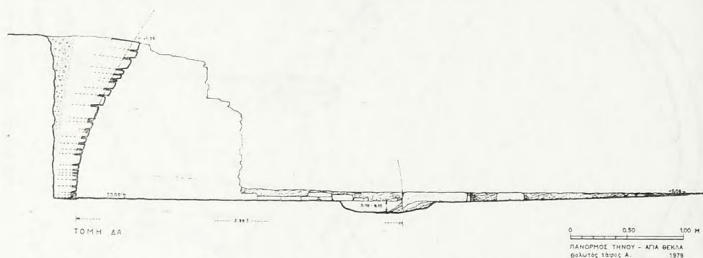
Εἰκ. 5. Ἀγία Θέκλη: θολωτὸς μυκηναϊκὸς τάφος Α (κατόψη).

μικρὸ τμῆμα ποὺ φαίνεται στὴ φωτογραφία (πίν. 139γ). Σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα βρέθηκαν σκορπισμένα ὄστρακα ἀγγείων, ἓνα χάλκινο βραχιόλι σὲ δύο κομμάτια (πίν. 138γ) καὶ μικρὸ τμῆμα σιδερένιου ἐλάσματος, ποὺ μοῦ παραδόθηκαν ἀπὸ τὸν κ. Π. Πανώριο. Ἀπὸ τὰ ὄστρακα ἀνασυγκροτήθηκε κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος της ἡ τριφυλλόστομη οἰνοχόη (πίν. 138δ). "Ἐξ ἄλλων ὄστρακων προέρχονται ἀπὸ μικρὸ σκύφο. Τὰ εὐρήματα, ποὺ χρονολογοῦν τὸν τάφο στὸ πρῶτο μισθ τοῦ 8ου αἰῶνα, συμπληρώνουν τὴ σειρά τῶν πρωτογεωμετρικῶν καὶ γεωμετρικῶν ἀγγείων καὶ χάλκινων ἀντικειμένων ποὺ ἦταν γνωστὰ ὡς τὴν ἀπὸ τὸ νησί.

Τὰ ὑπολείμματα τοῦ θολωτοῦ τάφου Α ποὺ φαίνονταν στὴ δεξιὰ ἐπικλινῇ παρειᾷ τοῦ δρόμου, 3.50 μ. νοτιότερα ἀπὸ τὸν γεωμετρικὸ τάφο, μᾶς ἀποκάλυψαν τὸν πρῶτο θολωτὸ μυκηναϊκὸ τάφο στίς Κυκλάδες. Ὁ δρόμος, τὸ στόμιο καὶ τὸ 1/3 περίπου τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου ἔχουν καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν ἐκσκαφέα, ἀλλὰ τὰ λιγοστὰ στοιχεῖα ποὺ ἀπόμειναν (πίν. 140α - β) ἐπιτρέ-



πουν τὴν ἀναπαράσταση τῆς κάτοψης (εἰκ. 5). Ἡ θόλος, διαμέτρου  $\pm 2.88 \mu.$ , εἶχε καταπέσει καὶ οἱ πέτρες τῆς εἶχαν γεμίσει τὸ θάλαμο. Τὰ τοιχώματα τῆς θόλου, κτισμένα κατὰ τὸν γνωστὸ ἐκφορικὸ τρόπο ἀπὸ σχιστολιθικὲς πλάκες διαφόρων μεγεθῶν καὶ ἀνίσου πάχους, σώζονται ἕως μέγιστο ὕψος  $1.36 \mu.$  (πρβ. εἰκ. 6 μὲ τὴν κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ τάφου στὸν ἄξονα Α - Δ). Ἡ κατασκευή ξεκινᾷ στὸ κάτω μέρος μὲ μικρὸ πάχος, μόλις  $18 - 20 \text{ ἐκ.}$ , ἀλλὰ καθὼς ὑψώνεται τὸ πάχος τῶν τοιχωμάτων γίνεται ὅλο καὶ μεγαλύτερο. Πρὶν ἀπὸ τὸ κτίσιμο τῆς θόλου σκάφθηκε στὸν μαλακὸ σχιστολιθικὸ βράχο, ποὺ παρουσιάζει καὶ στρώματα τάλκης, ἑνας κυλινδρικοῦ λάκκος διαμέτρου  $\pm 3.30 \mu.$ ,



Εἰκ. 6. Ἀγία Θέκλα: θολωτὸς μυκηναϊκὸς τάφος Α (τομὴ στὸν ἄξονα Δ - Α).

πρὸς τὸν ὁποῖο ὡδηγοῦσε μικρὸς δρόμος ἀπὸ τὰ ἀνατολικά, σκαμμένος ἐπίσης ἐν μέρει στὸ βράχο. Ἡ εἴσοδος στὸ θάλαμο σχηματίστηκε, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὰ λιγοστὰ ἔχνη ποὺ σώθηκαν, ἀπὸ δύο μεγάλες σχιστολιθικὲς πλάκες - παραστάδες, ποὺ σφηνώθηκαν κάθετες μέσα σὲ ὀρθογώνια λαξεύματα. Ἀπὸ τὴν πρὸς τὰ δεξιὰ παραστάδα σώζεται τὸ κατώτατο τμήμα τῆς, μὲ μερικὲς μικρὲς πέτρες ἀπὸ τὰ ἐσωτερικά ποὺ τοποθετήθηκαν ὡς σφήνες γιὰ τὴν στερέωση. Στὸ μεγαλύτερο κοίλωμα τοῦ βράχου ἀριστερὰ πρέπει νὰ ἦταν σφηνωμένη κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο ἡ ἀριστερὴ πλάκα - παραστάδα τοῦ στομίου. Οἱ παραστάδες θὰ ὑποβάσταζαν τὴν πλάκα τοῦ ἀνωφλιοῦ, ἀλλὰ ἡ ἀνωδομὴ τῆς εἰσόδου δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀναπαρασταθεῖ στὶς λεπτομέρειές τῆς. Ὁ δρόμος τοῦ τάφου παρακολουθεῖται, μὲ βάση τὰ ἔχνη ποὺ ἀπόμειναν στὸ βράχο, μέχρι  $2.50 \mu.$  μῆκος. Ἐνα τμήμα τῶν τοιχωμάτων τῆς θόλου στὸ ΒΔ τομέα τῆς παρουσιάζει μικρὴ «κοιλιά», ἐξαιτίας τῶν χωμάτων ποὺ εἰσέδυσαν πίσω ἀπὸ τὶς πλάκες τῆς θόλου σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο.

Ἡ πτώση τῆς θόλου εἶχε ὡς συνέπεια νὰ θρυμματισθοῦν τὰ ἀγγεῖα καὶ νὰ συνθλιβοῦν τὰ ὀστά, τὰ ὁποῖα σώζονταν, ἀκόμα καὶ τὰ πιὸ χοντρά, σὲ κακὴ κατάσταση, σχεδὸν διαλυμένα. Ὅπως διαπιστώθηκε, κτερίσματα καὶ ὀστά, εἶχαν διαταραχθεῖ ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, γιὰ τὸν ὅτι τάφος χρησιμοποιήθηκε

ἐπανειλημμένα για σειρά ταφῶν, τουλάχιστον ἐννέα, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὰ σωζόμενα μεσαῖα τμήματα κάτω σιαγόνων ποὺ συγκεντρώσαμε. Μὲ βάση τὴν ὥς τώρα μελέτη τῆς κεραμικῆς συμπεραίνουμε ὅτι ὁ τάφος χρησιμοποιοῦν-  
θηκε κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΒ περίοδο. Ὅρισμένα ἀγγεῖα ὅμως μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν  
στὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΑ2 καὶ ἄλλα στὴν ΥΕ ΙΙΓ1.

Τὰ σημαντικότερα ἀπὸ τὰ εὐρήματα εἶναι τὰ ἀγγεῖα. Ὑπάρχουν ἀγγεῖα  
ἐντόπια, δύο μάλιστα εἶναι καὶ χειροποίητα, καὶ ἀγγεῖα εἰσηγμένα, διαφόρων  
σχημάτων καὶ μικρῶν κυρίως μεγεθῶν. Μεγάλου σχετικὰ μεγέθους εἶναι μό-  
νον τρία: ἓνας βαθὺς χειροποίητος σκύφος (πίν. 142α) καὶ δύο κρατῆρες, ἀπὸ  
τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας ἔχει φοιιδωτὴ διακόσμηση (πίν. 141α), ἐνῶ ὁ δεύτερος,  
μεγαλύτερος (ὑψους 33 ἐκ.), παρουσιάζει καὶ στὶς δύο ὀψεις του ἀπὸ ἓνα ζευ-  
γος ἀνωπῶν μεγάλων πουλιῶν (πίν. 141β), ἀλλὰ οἱ παραστάσεις, δυστυχῶς,  
δὲν σώζονται πλήρεις. Τὰ ἀγγεῖα μικροῦ μεγέθους ποὺ ἀνασυγκροτήθηκαν,  
πλήρη ἢ μὲ συμπληρώσεις, εἶναι συνολικὰ 35, ἀλλὰ ὑπάρχουν ὅστρακα ἄλλων  
ἀγγείων ποὺ θὰ μπορούσαν ἐνδεχομένως νὰ συμπληρωθοῦν, ἐὰν ἦταν δυνατὸ  
νὰ ἐντοπισθοῦν τὰ σημεῖα στὰ ὁποῖα ὁ ἐκσκαφέας πέταξε τὰ χῶματα ἀπὸ τὸ  
τμήμα τῆς θόλου ποὺ κατέστρεψε. Στὰ ἀνασυγκροτημένα ἀγγεῖα περιλαμ-  
βάνονται δύο ὑψίποδες κύλικες (πίν. 142β) μὲ διακόσμηση ὀστρέων πορφύρας,  
μία κύλικα μονόχρωμη, πέντε μόνωτες μικρὲς μονόχρωμες κύλικες, δύο μονό-  
χρωμοὶ σκύφοι καὶ δύο μὲ διακόσμηση, δύο μονόχρωμοι σκύφοι - κύλικες,  
τρεῖς κύαθοι (πίν. 143ε), τρία κύπελλα (τὰ δύο μὲ προχοή πίν. 142δ), ἓνα χει-  
ροποίητο κύπελλο (πίν. 142γ), δύο μονόχρωμα μόνωτα σκυφίδια, ἓνα τριποδικὸ  
ἀγγεῖο - πυξίδα (πίν. 143α), πέντε ψευδόστομοι ἀμφορίσκοι (πρβ. πίν. 143α)  
καὶ ἕξι ἀλαβαστροειδῆ (κυλινδρικὰ ἀλάβαστρα - πυξίδες), δίσκα καὶ τρίωτα.

Τὰ χάλκινα εὐρήματα εἶναι ἓνα μαχαίριδι καὶ ἓνα ξυράφι (πίν. 143β), ἓνας  
δακτύλιος ἢ σφηκωτῆρας ἀπὸ σύρμα καὶ μικρὰ τεμάχια δακτυλίου, τριχολαβί-  
δας κ.ἄ. Βρέθηκαν ἐπίσης ἕξι λίθινα σφονδύλια, ὀκτὼ χρυσὲς ψῆφοι (πίν. 143γ),  
τρεῖς λίθινες (οἱ δύο ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο), μία ψῆφος ὀστέινη, 24 ψῆφοι  
ἀπὸ ὑαλόμαζα, ὀλόκληρες ἢ σὲ τεμάχια, καθὼς καὶ ψῆφοι ἀπὸ φαγεντια-  
νὴ, ὀλόκληρες ἢ σὲ τεμάχια (6 ἀτρακτοειδεῖς, 9 φακοειδεῖς καὶ πολλὲς δισκο-  
ειδεῖς, ἀπλὲς ἢ σὲ σχῆμα ρόδακα). Τέλος, στὰ μικροεὐρήματα περιλαμβάνεται  
καὶ ἓνας ἀμυγδαλοειδῆς σφραγιδόλιθος (πίν. 143δ) μὲ σχηματοποιημένη παρὰ-  
σταση λιονταριοῦ (;).

Γ. ΔΕΣΠΙΝΗΣ

Συνεχίσθηκαν και κατά τη φετινή περίοδο οι έργασίες του κλιμακίου μας στην οχυρωμένη μυκηναϊκή ακρόπολη των Κουκουναριών που βρίσκεται κοντά στο ΝΔ μυχό του μεγάλου κόλπου της Ναούσης στα ΒΑ της Πάρου (ΠΑΕ 78, 196, εικ. 1). Οι ανασκαφές διεξήχθησαν για τέταρτο κατά σειρά έτος με επιχορήγηση της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας<sup>1</sup> και συμπληρωματική οικονομική ενίσχυση του 'Υπουργείου Πολιτισμού και 'Επιστημών<sup>2</sup>.

'Επίσης, μέσα στα πλαίσια της ετήσιας συστηματικής περισυλλογής στοιχείων για τις αρχαιότητες που βρίσκονται διάσπαρτες γύρω στο μεγάλο κόλπο της Ναούσης, συνεχίσθηκε και κατά το 1979 ή επίσκεψη θέσεων με επιφανειακά λείψανα, με σκοπό τη φωτογράφιση και καταγραφή τους. Συμπληρωματικά έλαβε χώρα και ή αεροφωτογράφιση αρχαιολογικών χώρων με το συνεργείο του καθηγ. του Πανεπιστημίου Michigan J. Wilson Myers και της συζύγου του Ellie Myers υπό την εποπτεία του γράφοντος. 'Η λήψη έγινε με τη βοήθεια άτρακτοειδούς μπαλονιού ύδρογόνου από το οποίο αναρτήθηκε ειδικό πλαίσιο με μηχανές Hasselblad El 500. Φωτογραφήθηκαν οι οικισμός της νησίδας Οικονόμου, ή περιοχή του ακρωτηρίου της Καργαδούρας και ο κόλπος του Φιλιζίου (ΠΑΕ 78, 196, εικ. 1). Τα αποτελέσματα του έγχειρήματος υπήρξαν ικανοποιητικά, διότι οι φωτογραφίες χαρακτηρίζονται για την ύψηλή τους ποιότητα και επιτρέπουν τη μελέτη της γεωμορφολογίας των χώρων και την εντόπιση νέων, μέχρι στιγμής άγνωστων έρειπίων. 'Εξαιρετικά ενδιαφέροντα είναι μία φωτογραφία που απεικονίζει τον οικισμό Οικονόμου<sup>3</sup> με τα γνωστά οικοδομήματα στο έσωτερικό του έλλειπτικού περιβόλου, την παραλιακή γραμμή με τους βυθισμένους μέσα στη θάλασσα τάφους<sup>4</sup> και το «μακρό τεῖχος», που κατευθυνόμενο ΒΔ - ΝΑ, αρχίζει από σημείο στο δυτικό τμήμα του περιβόλου και καταλήγει στην παραλία<sup>5</sup>. Μετά τον Οικισμό Οικο-

1. Θερμές εύχαριστίες εκφράζονται πρὸς τὸ Συμβούλιο τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας γιὰ τὴν παρασχεθεῖσα ἀμέριστη συμπαράσταση στὴν ὑλοποίηση τοῦ ἐγχειρήματος.

2. 'Ο 'Υπουργὸς Πολιτισμοῦ καὶ 'Επιστημῶν καθηγητὴς κ. Δημ. Νιάνιαν ἐνέκρινε συμπληρωματικὴ πίστωση γιὰ τὴν ὁμαλὴ διεξαγωγὴ τῆς ἀνασκαφῆς. 'Εκφράζουμε καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως αὐτῆς τὶς θερμὲς εύχαριστίες μας γιὰ τὴν ἐποικοδομητικὴ συμβολὴ του.

3. Δ. ΣΚΙΑΡΝΤΙ, ΠΑΕ 1975, 205 - 209.

4. 'Ο.π. 205. ΑΑΑ 6, 1973, 263 - 264, εικ. 9.

5. ΠΑΕ 1975, 209.



νόμου φωτογραφήθηκε ἡ περιοχή τοῦ λόφου τῆς Καργαδούρας, ὅπου οἱ ἔρευνές μας τὸ 1973 ὡδήγησαν στὴν ἐντόπιση πλήθους σημαντικῶν ἐρειπίων<sup>1</sup>. Ὁ λόφος εἶναι ἀπογυμνωμένος ἀπὸ ἐπιχώσεις κατὰ τὸ πλεῖστον· ἐν τούτοις σὲ πολλὰ σημεῖα καλύπτεται μὲ χαμηλοὺς θάμνους. Ὁ λόφος κεῖται γύρω στὰ 2 χλμ. πρὸς τὰ ΒΑ τοῦ οἰκισμοῦ Οἰκονόμου καὶ σχηματίζει τὸ ἀνατολικότερο ἀκρωτήριο τῆς μεγάλης χερσονήσου ποῦ ἀποτελεῖ τὸ ΒΑ ἄκρο τῆς Πάρου. Δύο ὁμάδες ἐρειπίων μελετήθηκαν ἐκεῖ στὴν ἔρευνα τοῦ 1973. Κοντὰ στὶς ΝΔ κλιτύς καὶ σὲ κατάλληλα ἰσοπεδωμένο χῶρο σώζονται ἐρείπια ἀψιδωτοῦ οἰκοδομήματος<sup>2</sup>. Ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τμῆμα τοῦ κυρτοῦ τοίχου ἀψίδας κτίσματος σωζ. μήκους 9.90 μ. περίπου, κτισμένου μὲ τὴν ἴδια τεχνικὴ ποῦ παρατηρεῖται στὸ τεῖχος τοῦ οἰκισμοῦ Οἰκονόμου, δηλαδὴ δύο σειρὲς λίθων μὲ ἀδρὰ κατεργασμένη ἐξωτερικὴ ὕψη καὶ μὲ τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο γεμισμένο μὲ λάσπη καὶ λίθους. Τὸ δεῦτερο σημεῖο μὲ ἀρχαιοτέρες σημειώνεται πρὸς ΒΑ, στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ ἀκρωτηρίου, ὅπου ἐκτείνεται σημαντικὸ τετράγωνο οἰκοδόμημα μὲ ἐξαιρετικὰ μεγάλες διαστάσεις, δηλ. 32.15×34.30 μ. περίπου (πίν. 144). Παρότι ἡ μαρμαρινὴ ἀνωδομὴ τοῦ κτίσματος ἔχει παντελῶς ἐξαφανισθεῖ, τὰ θεμέλια σώζονται σὲ καλὴ κατάστασις. Ἀπὸ τὴν περισυλλογὴ ἐπιφανειακῶν ὀστράκων προκύπτει ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ χώρου ἀνάγεται τουλάχιστον στοὺς ἀρχαίους χρόνους. Ἐξάλλου, ἡ ἀνεύρεση θραυσμάτων εἰδωλίων γύρω ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα ὡδήγει στὴν ὑπόθεσις ὅτι αὐτὸ ἀνήκει ἴσως σὲ σημαντικὸ ἱερὸ τῆς Πάρου. Ἡ ἀεροφωτογράφησις τοῦ χώρου ὡδεῖζε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τετράγωνο κτίσμα ὑπῆρχε πρὸς Ν ἓνα ἀκόμα πρόσκτισμα μὲ πολυάριθμα δωμάτια. Ἐπειδὴ ἡ συμβολὴ τῶν φωτογραφιῶν εἶναι θαυμαστὴ στὴ μελέτῃ τοῦ ἐν γένει χώρου, ἔχει προγραμματισθεῖ γιὰ τὸ θέρος τοῦ 1980 συστηματικὴ ἐξέτασις καὶ καταγραφή τῶν ἐπιφανειακῶν ἐρειπίων, σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα ποῦ προκύπτουν ἀπὸ τὶς παραπάνω φωτογραφίες.

Τέλος μὲ τὴν ἴδια μέθοδο φωτογραφήθηκε ὁ κόλπος τοῦ Φιλιζίου, πρὸς ΝΔ τῆς Καργαδούρας ὅπου σώζονται κάτω ἀπὸ τὸ νερὸ λαξεύματα τοῦ βράχου ποῦ πρέπει νὰ ἀνῆκαν σὲ κατασκευὲς τεράστιων διαστάσεων<sup>3</sup>. Διακρίνονται τρεῖς παράλληλες αὐλακες ποῦ σὲ σχέση μὲ τὸ καμπύλο περιγράμμα τοῦ κόλπου διαγράφουν χορδὴ τόξου. Μεταξὺ τῶν αὐλάκων παρεμβάλλονται δύο σειρὲς παραλληλόγραμμων τομῶν σκαμμένων στὸ βράχο σὲ κανονικὰ διαστήματα. Τὰ αἰνιγματικὰ αὐτὰ λαξεύματα ἀποτελοῦν μέρος τεράστιου λιμενικοῦ ἔργου, ποῦ θὰ βρισκόταν βεβαίως πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ νεροῦ, λαμβάνοντας ὑπόψιν ὅτι ἡ στάθμῃ τῆς θάλασσας ἔχει ἀνέλθει σημαντικὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα<sup>4</sup>. Ἴσως τὰ ἐρείπια νὰ ἀνῆκαν σὲ ἀποβάθρες γιὰ τὴ διευκόλυνση ἐξαγωγῆς τοῦ μαρμαροῦ διὰ πλοίων.

1. D. SCHILARDI, JFA 2, 1975, 94 - 95.

2. "Ο.π. 94.

3. O. RUBENSOHN, AM 26, 1901, 165 κέ.

4. J. D. EVANS - C. RENFREW, Excavations at Saliagos (1968) 97 - 98.

Κατὰ τὸν Αὐγούστο 1979 συνεχίσθηκαν καὶ οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες τοῦ κλιμακίου μας στὴν ὀχυρωμένη ἀκρόπολη τῶν Κουκουναριῶν στὰ ΝΔ τοῦ κόλπου τῆς Ναούσης (ΠΑΕ 78, 196, εἰκ. 1). Ἡ ἀκρόπολη βρίσκεται πρὸς ΝΔ τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ τῆς Ναούσης, γνωστοῦ γιὰ τὸν κυκλαδικὸ ἀρχιτεκτονικὸ του χαρακτήρα καὶ γιὰ τὸ μεγάλο ἀλιευτικὸ του στόλο. Οἱ συστηματικὲς ἀνασκαφὲς ποὺ διενεργοῦνται ἐκεῖ ἀπὸ τὸ 1976 ἐπιβεβαίωσαν τὴν ὑπαρξὴ ὀχυρωματικῶν ἔργων καὶ ἄλλων ἐρειπίων τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων τόσο στὴν ἐπικλινῇ ἄνοδο, ὅσο καὶ στὸ πλάτωμα τοῦ βραχώδους καὶ δυσπρόσιτου λόφου<sup>1</sup>. Στὴ νότια πλευρὰ του ἑλίσσονται δύο μονοπάτια ποὺ συναντῶμενα στὸ ἴδιο σημεῖο ὁδηγοῦν ἐλικοειδῶς μέσα ἀπὸ βαθμιδωτὰ ἄνδρα στὸ ἐπίπεδο πλάτωμα. Ἐρείπια ὀχυρωματικῶν ἔργων, τοῖχοι κυκλώπειας κατασκευῆς, διακρίνονται κατὰ μῆκος τῶν μονοπατιῶν καὶ ὑψηλότερα στὶς πλευρὲς τῶν βαθμιδωτῶν ταρατσῶν. Αὐτά, μαζὶ μετὰ τὸ ἰσχυρὸ τεῖχος ποὺ ἀνυψωνόταν στὴ νότια πλευρὰ τοῦ πλατώματος γιὰ νὰ ἀνακόπτει τὴν ἄνοδο ἀπὸ τὴν πλέον ἀσθενῆ πλευρὰ, πιστοποιοῦν ὅτι οἱ Κουκουναριεῖς εἶχαν ὀχυρωθεῖ μετὰ ἐξαιρετικὴ ἐπιμέλεια. Γενικά, ἔχει ἤδη ἀποδειχθεῖ ἀπὸ παλαιότερες ἐρευνες<sup>2</sup> ὅτι γύρω στὸν κόλπο τῆς Ναούσης, καὶ μάλιστα σὲ παράκτιες θέσεις εἶχαν ἰδρυθεῖ σὲ ἐπὶ κλίμακες θέσεις καὶ ὑψώματα πολλοὶ οἰκισμοὶ στὴ διάρκεια τῶν γεωμετρικῶν χρόνων. Παρὰ ταῦτα, ἡ μόνη θέση ποὺ ἔχει ἀποδώσει μυκηναϊκὰ εὐρήματα εἶναι οἱ Κουκουναριεῖς, πράγμα ποὺ ἀποδεικνύει τὴ σπουδαιότητα τοῦ λόφου στὴ γύρω περιοχὴ. Ἄν ληφθεῖ μάλιστα ὑπόψιν ὅτι οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ Rubensohn, ποὺ διενεργήθηκαν στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας στὴν ἀκρόπολη τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων τῆς ἀρχαίας Πάρου, δὲν ἀπέφεραν παρὰ ὀλιγάριθμα ὅστρακα τῶν ὕστερων μυκηναϊκῶν χρόνων<sup>3</sup>, ἀποδεικνύοντας ἔτσι περιορισμένη δραστηριότητα ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει οἰκισμὸ μικρὸ καὶ ἀσήμαντο, τότε προκύπτει ὅτι ἡ ὀχυρωμένη καὶ πλούσια ἀκρόπολη τῶν Κουκουναριῶν ἀποτελοῦσε ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἢ ὅσως τὸ σημαντικότερο κέντρο δυνάμεως τῆς μυκηναϊκῆς Πάρου.

Στὶς ἐργασίες τοῦ 1979 συμμετεῖχαν φοιτητὲς τῶν ἀρχαιολογικῶν τμημάτων τῶν Πανεπιστημίων τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Ὀττάβας καὶ τῆς Πενσυλβανίας<sup>4</sup>.

1. Δ. ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ, ΠΑΕ 1976, 287 κέ.· ΠΑΕ 1977, 363 κέ. καὶ ΠΑΕ 1978 κέ.

2. ΠΑΕ 1975, 205 - 211 καὶ JFA 2, 1975, 93 - 96.

3. AM 42, 1917, 70 - 72.

4. Τὸ ἀνασκαφικὸ κλιμάκιο περιλάμβανε ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐργατικὸ προσωπικὸ τοὺς φοιτητὲς τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἐ. Κατσούλα, Ἀγγ. Νιάρχου καὶ Ἄννα Παππῆ, τοὺς φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὀττάβας M. Garrison, C. Gauthier, T. Jones, N. Luitwieler, C. Newton, S. Young, B. Ward καὶ τοὺς φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πενσυλβανίας M. Biel, L. Mechem, D. Haniotis, P. Johnston, S. Petrakis, R. Phythou, καὶ J. Reynolds. Στὴν ἀνασκαφὴ συμμετεῖχαν ἐπίσης ὁ καθ. J. Thorp τοῦ Πανεπ. τῆς Ὀττάβας, ὁ γεωλόγος E. Behl, ὁ ἀρχαιολόγος τοῦ ΥΠΠΙΕ M. Παναγοπούλου καὶ ἡ J. Butler. Οἱ φοιτητὲς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν

Συνεχίσθηκε ή άνασκαφή τοῦ πλατώματος τοῦ λόφου, ἐκεῖ ὅπου οἱ παλαιότερες άνασκαφές ἔφεραν στοῦ φῶς τὰ λείψανα σημαντικοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος τὸ ὁποῖο προφυλασσόταν ἀπὸ τὸ ἰσχυρὸ τεῖχος ποῦ προαναφέρθηκε καὶ ποῦ εἶχε κτισθεῖ στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν ΥἚ ΠΙΒ2 πρὸς τὴν ΠΙΓ περίοδο. Οἱ άνασκαφές πιστοποίησαν τὴν ὑπαρξὴ σημαντικοῦ οἰκισμοῦ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων ποῦ ἤκμασε πάνω στὰ ἐρείπια τοῦ μυκηναϊκοῦ συγκροτήματος στὴ διάρκεια τοῦ 8ου π.Χ. αἰ.

Δοκιμαστικὴ τομὴ ἀνοίχτηκε παράλληλα καὶ πρὸς Β τοῦ τεράστιου ὀγκολίθου ποῦ ἔκειτο ὀριζοντιωμένος καὶ ἐγκάρσια στὴν κορυφὴ τῆς δυτικῆς ἀπὸ τὴς δύο ἀτραποὺς ποῦ ὀδηγοῦν στὶς ταράτσες τοῦ λόφου. Ὁ ὀγκόλιθος ἔχει μῆκος 2.70 μ., πλάτος 0.60 μ. καὶ πάχος ἄνω τῶν 0.60 μ. Παλαιότερα εἶχε ὑποτεθεῖ ὅτι γεφύρωνε τὸ χάσμα σὰν ὑπέρθυρο μεταξὺ τῶν δύο κάθετων μετώπων βράχου ποῦ πλαισιώνουν τὴν ἄνοδο, ὅμως ἡ άνασκαφή ἀπέκλεισε τέτοιο ἐνδεχόμενο. Ἐξάλλου, δεδομένου ὅτι ὁ ὀγκόλιθος στερεῖται τῶν σχετικῶν λαξευμάτων εἶναι ἀδύνατον νὰ εἶχε χρησιμεύσει σὰν κατώφλι. Πιστεύεται ἐπομένως ὅτι ὁ ὀγκόλιθος εἶχε σκοπίμως τοποθετηθεῖ στὴν κορυφὴ τοῦ μονοπατιοῦ γιὰ νὰ ἀποκλείσει τὴν ἄνοδο πρὸς τὰ ἄνθηρα. Ὁ ὀγκόλιθος πρέπει νὰ ἀνήκει στοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους καὶ μάλιστα νὰ προέρχεται ἀπὸ τοὺς ὀχυρωματικούς τοίχους ποῦ προφύλασσαν τὴν ἀκρόπολη.

Στὸ πλάτωμα ἡ ἔρευνα ἔφερε στοῦ φῶς συγκροτῆμα μυκηναϊκῶν δωματίων ποῦ περιεῖχαν μεγάλες ποσότητες ἀγγείων καὶ ἄλλων σημαντικῶν ἀντικειμένων. Δεδομένου ὅτι τὸ πλάτωμα, ποῦ σὲ κάτωφει ἔχει σχῆμα παραλληλογράμμου, περιβάλλεται στὶς τρεῖς πλευρές του ἀπὸ ὄγκους βράχου, ἡ ἐκτεθειμένη νότια πλευρὰ ποῦ ἀνοιγόταν πρὸς τὰ ἄνθηρα ἐπέβαλε τὴν ἵδρυση ἰσχυροῦ τείχους γιὰ τὴν προφύλαξή τῆς πλέον σημαντικῆς θέσεως τῆς ἀκροπόλεως (πίν. 145α). Τὸ τεῖχος εἶχε ἀναμφίβολα καὶ ἀναλημματικὸ χαρακτήρα γιὰ τὴν συγκρατοῦσε ὄγκους χωμάτων κάτω ἀπὸ τὰ δάπεδα τῶν δωματίων τοῦ συγκροτήματος ποῦ κατέρχονταν σὲ βαθμιδωτὴ διάταξη ἀπὸ τὸ Β τμήμα τοῦ πλατώματος μέχρις ἐδῶ. Ἡ άνασκαφή τῶν δωματίων παρέσχε ἀναμφισβήτητες ἐνδείξεις καταστροφῆς, ποῦ προκλήθηκε βίαια μὲ πυρκαϊὰ στὴ μετάβαση τῆς ΥἚ ΠΙΒ2/Γ περιόδου. Ἡ ἀνακάλυψη σκελετῶν ἀνθρώπων καὶ ζῶων μέσα στὶς στρώσεις καταστροφῆς τῶν θαλάμων τοῦ συγκροτήματος ὀδήγησε στὴν ἀνασύνθεση τῶν γεγονότων ποῦ προηγήθηκαν τῆς ἀποτέφρωσης τοῦ πλατώματος<sup>1</sup>. Ἐπειδὴ

ἀνασκαφικὴ τοὺς ἐργασίαι συμμετεῖχαν σὲ ἀπογευματινὰ σεμινάρια ἀφιερωμένα στὴν ἀνάλυση τῶν προβλημάτων τῆς άνασκαφῆς. Τὶς ἀποτυπώσεις τῶν ἀρχιτεκτονικῶν εὐρημάτων ἔκαμε ἡ ἀρχαιολόγος Ἑ. Σπαθάρη. Ὁ φωτογράφος τῆς άνασκαφῆς D. Connolly, τοῦ Πανεπ. Princeton κάλυψε φωτογραφικὰ τὸ ἐγχεῖρημα. Πρὸς τοὺς παραπάνω συνεργάτες καὶ φοιτητὲς ἐκφράζονται εὐχαριστίες γιὰ τὴ συμβολή τοὺς στὴν άνασκαφή.

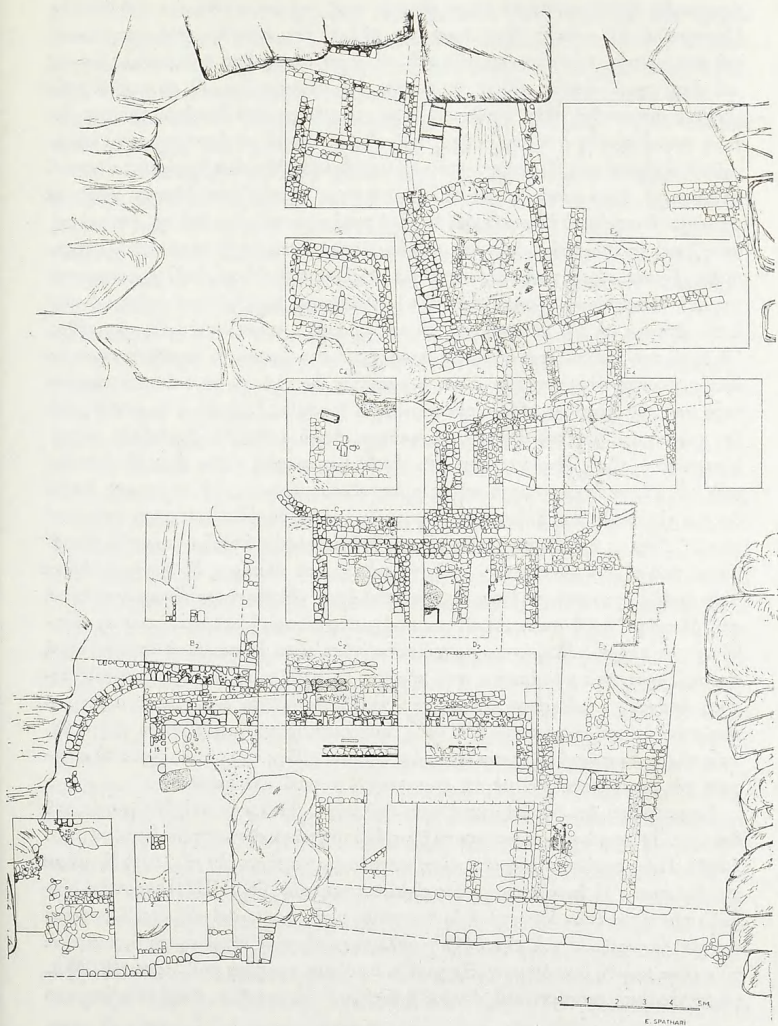
1. Βλ. D. SCHILARDI (J. Davis - J. Cherry, Eds., Papers in Cycladic Prehistory) (1980) 176 - 177.



μεταξὺ τῶν ζώων περιλαμβάνονται βοοειδῆ καὶ ἄλογα ἢ ὄνοι τῶν ὁποίων ἡ παρουσία στὸ πλάτωμα καὶ μάλιστα μέσα στὰ δωμάτια τοῦ συγκροτήματος δὲν ἐρμηνεύεται παρὰ ὡς προσπάθεια διασώσεώς τους ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ ἔχθροῦ, πιστεύεται ὅτι ἡ καταστροφὴ τῆς ἀκροπόλεως δὲν ὀφειλόταν σὲ σεισμικὴ δόνηση ποὺ τὴν ἀκολούθησε φωτιά, ἀλλὰ σὲ σκόπιμη πυρπόληση κατὰ τὴ διάρκεια ἐχθρικῆς ἐπιθέσεως. Πράγματι, ἡ ἀνεύρεση σκελετῶν μεγάλων ζώων στὸ πλάτωμα, δηλαδὴ σὲ ἀπρόσιτη ἐξαιτίας τῆς ἀπότομης ἀναβάσεως θέσεως, βεβαιώνει ὅτι τὰ ζῶα δὲν θὰ εἶχαν φθάσει ἐκεῖ παρὰ μόνο διὰ ἐξαναγκασμοῦ ἀπὸ τοὺς ἀμυνόμενους στὴ διάρκεια εἰσβολῆς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δυσπρόσιτη θέση τοῦ πλατώματος, οἱ διαστάσεις του καθεαυτὸς ἀλλὰ καὶ ἡ σπουδαιότητά του δὲν ἐπέτρεπαν τὸ σταβλισμὸ ζώων σὲ ὁμαλὴ περίοδο.

Ἡ διάνοιξη τάρφων διαστάσεων  $4 \times 4$  μ. στὸ πλάτωμα ἀποκάλυψε μεγάλο ἀριθμὸ δωματίων, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται σὲ ἐξαιρετικὰ καλὴ κατάσταση ἐξαιτίας τῆς συγκράτησης παχύτατων ἐπιχώσεων ἀπὸ τὸ τεῖχος. Τὰ δωμάτια ἐπικοινωνοῦν μεταξὺ τους μὲ τὴ βοήθεια διαδρόμων, μαζὶ δὲ μὲ τὸ τεῖχος συνθέτουν ἓνα ὀργανωμένο ἀρχιτεκτονικὸ σύνολο. Τὸ συγκρότημα, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν κάτοψη (εἰκ. 1), ἐκτείνεται βόρεια ἀπὸ τὸ τεῖχος καλύπτοντας τὰ δύο τρίτα τοῦ πλατώματος περίπου. Ἀλλὰ δωμάτια ἐκτείνονται καὶ πέραν αὐτοῦ. Ὅμως δὲν φαίνεται νὰ ἀποτελοῦν μέρος τοῦ ἀρχικοῦ συγκροτήματος, ἀλλὰ μάλλον μεταγενέστερες προσθήκες ποὺ ἀνεγέρθηκαν ὅταν οἱ ἀνάγκες ἐξασφάλισης νέου χώρου ἀπαίτησαν τὴν επέκταση στὸ Β ἄκρο ποὺ ἦταν ἐκτεθειμένο στοὺς ἰσχυροὺς βόρειους ἀνέμους τοῦ κόλπου.

Ἡ ἔρευνα ἐπιτάχθηκε στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ πλατώματος, ὅπου σύμφωνα μὲ περυσινὸ χρονοδιάγραμμα εἶχε προγραμματισθεῖ γιὰ τὸ 1979 ἡ διάνοιξη τῆς δεύτερης ἀποθήκης. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ 1976 καὶ 1977 ἀποπεράτωσαν σὲ μεγάλη ἔκταση τὴν ἔρευνα τῆς πρώτης ἀποθήκης, ποὺ ὅπως καὶ ἡ δευτέρα ἐκτείνεται κατὰ μῆκος καὶ ἀμέσως πρὸς Β τοῦ τείχους. Πρὸς Α αὐτῆς ἐκτείνεται καὶ ὁ δεύτερος θάλαμος, ὑπόγεια ἀποθήκη σχήματος παραλληλογράμμου, μέγιστων διαστάσεων  $2.60 \times 3.90$  μ. (πίν. 145β). Ὅπως στὴν πρώτη ἀποθήκη ἔτσι καὶ ἐδῶ θύρα ἀνοιγόταν στὸ Β τοῖχο, ὀδηγώντας πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ συγκροτήματος. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ θαλάμου σώζεται στὸ ἀξιόλογο ὕψος τῶν 2 μ. περίπου. Γενικά, οἱ τοῖχοι ἔχουν κτισθεῖ μὲ καλοπελεκημένους λίθους καὶ λάσπη ὡς συνδετικὴ ὕλη. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ θαλάμου ἔδειξε ὅτι ἡ καταστροφὴ ὀφειλόταν σὲ ἰσχυρὴ πυρκαϊά. Ἡ σταδιακὴ ἀφαίρεση χωμάτων καὶ λίθων ὀδήγησε στὴ διαπίστωση ὅτι ὑπῆρχε ἐπάνω ὄροφος ποὺ κατέρεψε μέσα στὴν ὑπόγεια ἀποθήκη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς καταστροφῆς. Ἐπίσης λίθοι εἶχαν καταρεύσει μέσω τῆς θύρας στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θαλάμου ἀπὸ τὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο τοῦ διαδρόμου ποὺ βρισκόταν πρὸς Β. Πλήθος θραυσμάτων πύλων βρέθηκαν διάσπαρτα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θαλάμου (πίν. 146α). Μεταξὺ αὐτῶν διακρίνονται τέσσερις μεγάλοι πῖθοι, ἓνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχει ἀνάγλυφη



Εἰχ. 1. Κουκουναριές Πάρου. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

σχοινοειδῆ διακόσμηση, μὲ τὰ τοιχώματά τους κατακερματισμένα στὸ δάπεδο. Περισυνελέγησαν πάμπολλες κυκλικές πλάκες σχιστολίθου ποὺ χρησίμευαν γιὰ τὴν κάλυψη τῶν στομιῶν τῶν πίθων. Ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τους καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴν ἀνέγερση πίθων προκύπτει ὅτι τουλάχιστον 30 συναφῆ ἀγγεῖα εἶχαν συσσωρευθεῖ στὴν ἀποθήκη. Πρὸς τὸ κέντρο τοῦ θαλάμου ὑπῆρχε ἐντονη συγκέντρωση στάχτης καθὼς καὶ σβόλοι πηλοῦ μὲ ἀποτυπώματα καλαμιῶν ἢ ἀχύρων ποὺ θὰ ἀνῆκαν στὴν ξύλινη ὀροφή. Μεγάλα θραύσματα λευκοῦ κονιάματος εἶχαν συσσωρευθεῖ σὲ διάφορα σημεῖα ἐπάνω στὸ δάπεδο, χωρὶς νὰ καταστεῖ δυνατόν νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν αὐτὰ προέρχονταν μόνο ἀπὸ τοὺς γύρω τοίχους ἢ καὶ ἀπὸ τὸ ἐπάνω πάτωμα ποὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν καὶ αὐτὸ ἐπιχρισμένο. Κοντὰ στὸ δυτικὸ τοῖχο βρέθηκε μεγάλος πίθος διαμ. 0.80 μ., στηριγμένος στὴ θέση του μὲ λίθους (πίν. 147α). Ἀμέσως πρὸς Β ἀποκαλύφθηκε ὁ σκελετὸς ἀτόμου μὲ τὴν κεφαλὴ πρὸς Β καὶ τὰ σκέλη κεκαμμένα πρὸς τὸ στῆθος. Ἡ ἀνέγερση τοῦ σκελετοῦ γεννάει προβλήματα ποὺ πρὸς τὸ παρὸν παραμένουν δυσερμήνευτα. Παρατηρήθηκε ὅτι ὁ σκελετὸς ἐκτεινόταν σὲ ἐπίπεδο χαμηλότερο ἀπὸ τὸν δακτύλιο λίθων ποὺ περιέβαλε τὸν πίθο. Ἐπειδὴ ὁ δακτύλιος ὀρίζει καὶ τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου, προκύπτει ὅτι ὁ σκελετὸς βρισκόταν χαμηλότερα ἀπὸ αὐτό, δίνοντας ἔτσι τὴν ἐντύπωση ταφῆς κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο, ποὺ σὰν ἔθιμο ἦταν γνωστὸ στοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, μὲ πρόσφατο παράδειγμα τὶς ταφές ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς κάτω ἀπὸ τὰ δάπεδα δωματίων στὸ Λευκαντὶ<sup>1</sup>. Ὅμως ἡ ἐξέταση τοῦ σκελετοῦ βεβαίωσε τὴν ὑπαρξὴ τεμαχίου κονιάματος ποὺ εἶχε προσκολληθεῖ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ κρανίου. Τὸ κονίαμα ἀνῆκε στὴν ὁμάδα θραυσμάτων ἐπιχρίσματος ποὺ ὅπως ἐλέγχθη παραπάνω εἶχαν πέσει στὸ δάπεδο. Ἄν ὁ σκελετὸς ἀνῆκε πράγματι σὲ ταφή, πράγμα ποὺ προϋποθέτει τὴν πλήρη κάλυψή του μὲ χώματα, τότε εἶναι δύσκολο νὰ ἐρμηνευτεῖ ἡ προσκόλλησις τοῦ κονιάματος στὸ κρανίον. Τὸ πρόβλημα παραμένει χωρὶς τελικὴ ἀπάντησις δεδομένου ὅτι πρέπει νὰ ἐξετασθεῖ τὸ ἐνδεχόμενο μήπως ὁ σκελετὸς ἀνῆκε σὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς ἀμυνόμενους ποὺ σκοτώθηκε στὴ διάρκεια τῆς καταστροφῆς. Ὁ σκελετὸς ἀφῆθηκε στὴ θέση του οὕτως ὥστε τὰ στοιχεῖα νὰ ξαναμελετηθοῦν μὲ τὴ συμμετοχὴ ἐιδικοῦ ἀνθρωπολόγου.

Σημειώνεται ὅτι ὑπολείμματα σκελετοῦ αἰγὸς βρέθηκαν στὴ ΝΑ γωνία τοῦ θαλάμου. Οἱ στρώσεις περιεῖχαν πλῆθος ἀκόσμητων καὶ γραπτῶν ἀγγείων (πίν. 146β). Παρατηρήθηκε συγκέντρωση κατακερματισμένων ἀγγείων στὸ Ν τμήμα τοῦ θαλάμου. Ἡ διακόσμησή τους εἶναι τυπικὴ τῶν ΓΕ ΠΙΒ2/Γ χρόνων. Μεταξὺ τῶν σχημάτων ὑπερέχουν ἀριθμητικῶς οἱ σκύφοι καὶ οἱ κύλικες. Ὅρισμένα ἀγγεῖα ξεχωρίζουν γιὰ τὴν ὑψηλὴ καλλιτεχνικὴ τους στάθμη σὲ ὅτι ἀφορᾷ τὸ σχῆμα καὶ τὴ διακόσμηση. Ξεχωρίζει θραῦσμα κρατήρα σωζ. ὕψους 0.128 μ. μὲ παράσταση φανταστικοῦ πτηνοῦ ἢ ἐντόμου ποὺ ραμφίζει θαλάσσιο ὄστρακο

1. M. R. POPHAM - L. H. SACKETT, Excavations at Lefkandi, Euboea 1964 - 1966 (1968) 14.



(πίν. 150β). Τὰ χάλκινα εὐρήματα περιλαμβάνουν βέλη, ἀρύταινα καὶ τμημα βελόνας ἢ περόνης. Ἐπίσης βρέθηκε μολύβδινο ἀντικείμενο, ἴσως ἀγγεῖο παραμορφωμένο ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ θερμοκρασία καὶ πολλὰ κομβία ἀπὸ χρωματιστὸ στεατίνη. Ἐνα λίθινο ἀντικείμενο αἰνιγματικῆς χρήσεως ἔχει αὐλακώσεις κατὰ μῆκος τῶν δύο στενῶν πλευρῶν καὶ διαμπερεῖς ὀπές, μία κατὰ μῆκος καὶ μία κατὰ τὸ πᾶχος τοῦ παραλληλογράμμου<sup>1</sup> (πίν. 147β).

Πρὸς Β συνεχίσθηκε ἐπίσης ἡ ἀνασκαφή τοῦ τετραγώνου D3. Ἐκεῖ ἡ ἔρευνα διεξήχθηκε σκάβοντας κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο μεγάλου γεωμετρικοῦ οἰκοδομήματος ποὺ στὸ σύνολό του καταλαμβάνει ἔκταση ποὺ καλύπτει τὶς τρεῖς τάφρους C3 - E3. Φάνηκε ἀμέσως ὅτι ἡ σκαπάνη ἐρευνοῦσε τὸ ἐσωτερικὸ ἄλλου μυκηναϊκοῦ θαλάμου μὲ ἑσωτ. διαστ.  $3.90 \times 2.95$  μ. περίπου. Ἐπειδὴ τὸ βόρειο τμήμα τοῦ θαλάμου ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο 1 τοῦ γεωμετρικοῦ οἰκοδομήματος καὶ ἡ ἀνασκαφή ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, ὁ ἀνασκαφεὶς χώρος ποὺ ἔχει σχῆμα παραλληλογράμμου, μετρᾷ  $2.90 \times 2.95$  μ., συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ διαδρόμου μεταξὺ C3 καὶ D3 ποὺ καθαιρέθηκε. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ὁ χώρος ὀρίζεται ἀπὸ τὸ πόδιο 4 καὶ πρὸς Ν ἀπὸ τὸ διάδρομο ποὺ διαιρεῖ τὴν D2 ἀπὸ τὴν D3. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ γεωμετρικοῦ οἰκοδομήματος καὶ στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ D3 ἀνεσκάφη κατ' ἀρχὰς ἀποθέτης μὲ παχιά ἐπίχωση στάχτης καὶ ὀργανικῶν ὑπολειμμάτων (θαλάσσια ὕστρακα κ.ἄ.) μαζί μὲ ὕστρακα πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων. Ἡ τυπικὴ διακόσμηση τῶν ὀμόκεντρων κύκλων ἐμφανίζεται συχνὰ στὰ ὕστρακα τοῦ ἀποθέτη. Ὁ ἀποθέτης εἶχε ἐδρασθεῖ ἐπάνω στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ μυκηναϊκοῦ θαλάμου. Ἡ ἔρευνα ποὺ ἀκολούθησε ἔδειξε ὅτι τὸ ἐσωτερικὸ εἶχε γεμίσει μὲ παχύτατη ἐπίχωση χωμάτων καὶ λίθων ποὺ εἶχαν πέσει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς καταστροφῆς (πίν. 148α). Ἡ ἐπίχωση (στρώση 8) περιεῖχε λίθους ἀπέργους καὶ πολλοὺς πελεκημένους, μεγάλου κυρίως μεγέθους καὶ πλάκες σχιστολίθου μπηγμένες κάθετα στὸ ἔδαφος. Ἡ θέση τῶν λίθων ἔδειχνε συγκέντρωση στὰ ΒΑ, μὲ διασπορὰ πρὸς Ν. Μέσα στὴν τέφρα ποὺ περιεχόταν σὲ ὑψηλὸ ποσοστὸ στὴν ἐπίχωση παρατηρήθηκαν σβόλοι ἀποσαθρωμένης λευκῆς ὕλης, προερχόμενοι πιθανότατα ἀπὸ ἀπανθρακωμένο κονίαμα. Ἀνασύρθηκαν πάρα πολλὰ θραύσματα πίθων μὲ τὴν τυπικὴ σχοινοειδῆ καὶ ταινιωτὴ διακόσμηση τῆς περιόδου, κυκλικὲς σχιστολιθικὲς πλάκες γιὰ τὴν κάλυψη τῶν στομιῶν πίθων, τμήματα ἀπὸ τριποδικὲς χύτρες, πῆλινος διάτρητος δίσκος διαμ. 0.04 μ., θραύσματα διακοσμημένων ἀγγείων, λεπίδες ὀψιανοῦ καὶ τέλος κατ'άλοιπα ὀργανικῶν ὑπολειμμάτων, ὅπως θαλάσσια ὕστρακα κ.ἄ. Ἐπίσης βρέθηκαν θραύσματα μολύβδων, καὶ μολύβδινος σύνδεσμος γιὰ τὴν ἀνασυναρμολόγηση πίθου. Στὴ ΒΑ γωνία, σφηνωμένο μεταξὺ λίθων ὑπῆρχε τὸ ἀναστραμμένο ἄνω τμήμα μικροῦ πίθου μὲ ἀνάγλυφη σχοινοειδῆ διακόσμηση. Ὁ θάλαμος ἐκτεινόταν πρὸς Ν μέχρι τὸ διάδρομο, κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο διακρίνεται ὁ νότιος τοῖχος

1. Πρβ. BCH 71/72, 1947/48, 239, 241, εἰκ. 33.

του μὲ ἀνοιγμα θύρας στὸ δυτικὸ τμήμα. Ἐμπρὸς σ' αὐτὴν σωζόταν πλαγιασμένος σχεδὸν ἀκέραιος πίθος ἐπίσης μικρῶν διαστάσεων, ὕψους 0.50 μ. μὲ σχοινοειδῆ διακόσμηση στὸ λαιμὸ (πίν. 148α, κάτω). Ἐξαιρετικὰ σπουδαία εἶναι ἡ ἀνακάλυψη ἐλεφαντίνου τμήματος θρόνου ἢ ἄλλης σχετικῆς ἐπιπλώσεως, σωζ. διαστ.  $0.10 \times 0.06 \times 0.03$  μ (πίν. 147γ). Ἡ ἀνέυρεση τοῦ μοναδικοῦ αὐτοῦ θραύσματος ἀποδεικνύει βεβαίως τὸν πλοῦτο τῆς ἀκροπόλεως τῶν Κουκουναριῶν καὶ προσθέτει ἓνα ἀκόμα δεῖγμα στὴ σειρὰ τῶν πολυτιμῶν ἀντικειμένων ποὺ ἀνασύρθηκαν ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς καταστροφῆς. Ἡ γραπτὴ κεραμικὴ ἀνήκει καὶ ἐδῶ στὴ μεταβατικὴ φάση ΥΕ ΠΙΒ2/Γ.

Ἡ ἐπικοινωνία τοῦ θαλάμου μὲ τὶς ἀποθήκες ἐσωτερικὰ τοῦ τεῖχους γινόταν μὲ τὴ θύρα ποὺ προαναφέρθηκε. Ἡ μελέτῃ τοῦ χώρου καὶ εἰδικὰ τῆς στάθμης τῶν ἐρεπίλων σὲ σχέση μὲ τὸ βράχο ἔδειξε ὅτι ὅπως οἱ ἀποθήκες ἔτσι καὶ ὁ θάλαμος αὐτὸς ἦταν ὑπόγειος.

Ἐξίσου ἐνδιαφέρουσα ἀποδείχθηκε ἡ ἔρευνα κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ πρὸς Β γεωμετρικοῦ οἰκοδομήματος ποὺ βρέθηκε μέσα στὶς τάφρους D4 καὶ E4. Ἡ ἀνασκαφὴ περιορίσθηκε σὲ χῶρο διαστάσεων  $3 \times 2.75$  μ. περίπου, μέσα στὴ D4, χωρὶς νὰ παραβιαθοῦν οἱ ὑπερκείμενοι τοῖχοι 2 καὶ 3. Πρὸς Ν ὁ χῶρος ἐκτείνεται μέχρι τὸ θάλαμο μὲ τὸ ἐλεφαντοστό (εἰκ. 1). Στὸ ἀνασκαφὴν τμήμα διακρίνονται δύο δωμάτια ποὺ διαιροῦνται μὲ μεσοτοιχία κατεύθυνσης Β-Ν. Ὁ τοῖχος αὐτὸς προσκολλᾶται στὸ βράχο ποὺ στὸ βόρειο τμήμα τῆς D4 κατέρχεται ἀπὸτομα σχηματίζοντας ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ μέχρι τὸ τεῖχος ἐδαφικὴ κοίλανση μέσα στὴν ὁποία ἀνεγέρθηκαν οἱ διάφοροι ὑπόγειοι θάλαμοι. Μεταξὺ τῆς μεσοτοιχίας καὶ τοῦ θαλάμου μὲ τὸ ἐλεφαντοστό μεσολαβεῖ θύρα ἀνοιγματος 0.85 μ. Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ θαλάμου σχηματίζεται ἀναβαθμὸς διότι ἐκεῖ τὸ ἔδαφος ἀνυψώνεται. Οἱ ἀνώτερες ἐπιχώσεις ποὺ κάλυπταν τὸ χῶρο προέρχονταν ἀπὸ τοὺς καταστραμμένους ἄνω ὁρόφους. Περιεῖχαν κρημνισμένους λίθους, θραύσματα ἀπὸ πίθους καὶ ἄλλα ἀγγεῖα. Παχιά στρώση τέφρας κάλυπτε τὰ δάπεδα, ἰδιαίτερα δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ θαλάμου. Γενικά, ἀπὸ τὴ στρώση τῆς καταστροφῆς προέρχονται γραπτὰ ἀγγεῖα σὲ ποικιλία σχημάτων, ὅπως κύλικες, σκύφοι, ψευδόστομοι ἀμφορεῖς, ἀμφορεῖς, ἀλάβαστρα κ.ἄ., ὅλα διακοσμημένα στὴ χαρακτηριστικὴ τεχνοτροπία τῆς ΥΕ ΠΙΒ2/Γ φάσεως.

Ἐκατέρωθεν τῆς D4, τὰ τετράγωνα C4 καὶ E4 ἀπέδωσαν συμπληρωματικὲς ἐνδείξεις μυκηναϊκῶν ἐρεπίλων. Στὴ C4 συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ σημαντικοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ἀποθέτη ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ κατ' ἐπαφὴ τοῦ κάθετου μετώπου τοῦ βράχου, μὲ πυκνὴ συγκέντρωση διακοσμημένης σύγχρονης κεραμικῆς καὶ ὀργανικῶν ὑλῶν στὴ ΒΑ γωνία. Ὁ λάκκος τοῦ ἀποθέτη εἶχε κατεβεῖ σὲ βάθος μέσα ἀπὸ τὶς μυκηναϊκὲς στρώσεις. Ἔστι κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς διασαφηνίσθηκαν δύο ξεχωριστὲς φάσεις στὶς περιβάλλουσες ἀδιατάρακτες στρώσεις· μία πρωτογεωμετρικὴ, συνανήκουσα στὸν

ἀποθέτη, καὶ πὶο κάτω μία μυκηναϊκὴ ποὺ εἶναι καὶ σύγχρονη τοῦ μεγάλου συγκροτήματος θαλάμων. Ἡ στρωματογραφικὴ μελέτη τοῦ λάκκου παρέσχε ἐνδείξεις ὅτι οἱ τοῖχοι 1 καὶ 2 ποὺ συναντῶνται σὲ ὀρθὴ γωνία εἶχαν ἀνακατασκευασθεῖ στοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους. Τέλος προέκυψαν ἐνδείξεις ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ διάδρομο ποὺ διαχωρίζει τὴ C4 ἀπὸ τὴ D4 διέρχεται τεῖχος μὲ κατεύθυνση B-N, ποὺ ἴσως περνάει καὶ κάτω ἀπὸ τὶς C3 καὶ C2.

Ἀμέσως πρὸς BA τῆς D4 καὶ ἐκτεινόμενος σὲ τμήμα τῶν E4 καὶ E5 ἀνακαλύφθηκε μικρὸς ἀκανόνιστος θάλαμος μὲ κατεύθυνση B-N καὶ ἐσωτ. διαστ. 2.35 (σῶζ.)  $\times$  1.65 μ. (πίν. 149α). Ἡ τοιχοδομία εἶναι ἡ τυπικὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ συγκροτήματος μὲ πελεκημένους λίθους σὲ δύο ὀψεις, μία ἐξωτερικὴ καὶ μία ἐσωτερικὴ, κτισμένους μὲ λάσπη. Ἐπειδὴ ὁ βράχος ἀνυψώνεται ἀπὸτομα πρὸς A τῆς D4, τὸ κτίσμα βρίσκεται σὲ πολὺ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὸ δάπεδο τῶν μυκηναϊκῶν ὑπογείων θαλάμων ποὺ ἀνακαλύφθηκαν στὴ D4. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ κτίσματος (13) φαίνεται νὰ ἀκολουθεῖ τὴν προέκταση τοῦ τοίχου 1 τῆς E5 (πίν. 149β). Ἀντίστοιχα, ὁ τοῖχος 5 τῆς D4 φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ τὴν προέκταση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (6) τοῦ μικροῦ μυκηναϊκοῦ θαλάμου τῆς D5. Ἄλλος θάλαμος ἐκτεινόταν στὴν E5· ὅμως τὰ ἐρείπια εἶναι ἐλάχιστα γιατί ὁ βράχος ποὺ ἔχει ἰσοπεδωθεῖ βρίσκεται ὑψηλὰ καὶ οἱ ἐπιχώσεις ἐμφανίζονται λεπτές. Ὅπως οἰκισθεῖται διακρίνεται ὁ μυκηναϊκὸς τοῖχος 5, πιθανότατα μεσοτοιχία μὲ κατεύθυνση A-Δ. Ὅπως ἔδειξε ἡ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς A τῆς E5, ὁ ἴδιος τοῖχος χρησίμευσε κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους γιὰ νὰ ἐδρασθεῖ νεώτερος τοῖχος. Καὶ στὴν E6 παρατηρεῖται ἡ ἴδια ἀπογύμνωση ἐπιχώσεων καθόσον ἐντοπίζεται ὁ βράχος σὲ μικρὸ βάθος. Δύο τοῖχοι, οἱ 1 καὶ 2 συμβάλλουν ἐκεῖ σὲ ἀμβλεία γωνία, κτισμένοι κατευθεῖαν στὸ βράχο. Ὁ τοῖχος 1 σχηματίζει μὲ τὸν παράλληλό του 4 στενὸ ἄνοιγμα πλάτους 0.30 μ. περίπου. Στὸ ἐσωτερικὸ ἀνακαλύφθηκε μπάζωμα μὲ διάφορα θραύσματα ἀγγείων, ὅπως κυλίκων καὶ σκύφων. Ὁ προορισμὸς τῆς κατασκευῆς δὲν ἔχει διαλευκανθεῖ ἀκόμη. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς B ὀψews τοῦ τοίχου 1 βρέθηκε κρανίο μικρῶν διαστάσεων (μεγ. διάμ. 0.15 μ.) ποὺ θὰ ἀνῆκε σὲ παιδί. Ἀποκαλύφθηκε κάτω ἀπὸ πεσμένους λίθους καὶ μέσα στὴ μυκηναϊκὴ ἐπιχώση.

Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς B τοῦ ἀψιδωτοῦ οἰκοδομήματος τῆς D5 ἀποκάλυψε τὸ βράχο σὲ ὅλη του τὴν ἔκταση. Διαπιστώθηκε ὅτι ὁ βράχος εἶχε λαξευθεῖ προσεκτικὰ στὸ δυτικὸ τμήμα σὲ εὐθύγραμμο μέτωπα ποὺ σχηματίζουν διέδρες γωνίες. Τὸ μυκηναϊκὸ κτίριο ποὺ ἀνακαλύφθηκε κατὰ τὴ διάνοιξη τῆς γειτονικῆς C6 ἐκτεινόταν σχεδὸν μέχρι τὸν κομμένο βράχο. Ἐνὰς ἀποθέτης μὲ τέφρα ποὺ ἀνακαλύφθηκε μεταξὺ τῶν μετώπων τοῦ βράχου καὶ ἑνὸς δευτέρου ποὺ ἐρευνήθηκε στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς D6 ἀπέδωσαν μυκηναϊκὰ ὄστρακα τῆς φάσεως TE TE IIIB2/Γ. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ τετραγώνου C6 ἔφερε στὸ φῶς θάλαμο ποὺ διαιρεῖται σὲ δύο μικρότερα δωμάτια (πίν. 150α). Εἰδικὰ ὁ τοῖχος 3 στὰ δυτικὰ τῆς C6 συνεχίζεται πρὸς N, δείχνοντας ἔτσι ὅτι



τὸ κτίσμα ἐκτείνονταν πρὸς τὴν C5. Ἐπειδὴ τὰ ἐρείπια τῆς C6 εἶναι μυκηναϊκά, προκύπτει ὅτι τὸ κτίσμα σχετίζεται μὲ τὸν τοῖχο 5 τῆς C5 ποὺ εἶναι καὶ αὐτὸς μυκηναϊκός. Μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ 5 κτίσθηκε στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους ὁ θάλαμος ποὺ τὸν κάλυψε τελειῶς. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρατήρηση ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴ στρωματογραφικὴ μελέτη τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς C6. Οἱ τοῖχοι τοῦ οἰκοδομήματος χρησιμοποιήθηκαν στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους γιὰ δεύτερη φορὰ μὲ τὴν προσθήκη νέων κατασκευῶν στὸ ἐσωτερικό, ὅπως ὁ πάγκος 7. Ὁ προορισμὸς τῶν δύο μικρῶν δωματίων τοῦ μυκηναϊκοῦ κτίσματος παραμένει ἄγνωστος, ἀν καὶ ξενίζει τὸ ἐξαιρετικὰ περιορισμένο τοῦς μέγεθος. Παρατηρήθηκε ὅτι τὰ δάπεδα εἶχαν καλυφθεῖ μὲ πλάκες καὶ ἀργιλῶδες ἀδιάβροχο ὕλικό, πράγμα ποὺ ἴσως σημαίνει πὼς τὰ δωμάτια χρησίμευαν ὡς ἀποθήκες ἢ καὶ γιὰ τὴ συγκέντρωση ὀμβρίου ὕδατος. Ἡ τελευταία ἐκδοχὴ ἐκφράζεται μὲ σοβαρὰς ἐπιφυλάξεις μέχρις ὅτου νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἀποκάλυψη καὶ μελέτη τῶν ἐρειπίων.

Ἀπὸ τὴν περίοδο ἀκμῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ συγκροτήματος προέρχεται τὸ σημαντικὸ θραῦσμα κλειστοῦ ἀγγείου ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν τάφρο Ε3, μὲ σχηματοποιημένη παράσταση ἀνθρώπινης μορφῆς στραμμένης πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ζωγραφισμένης μὲ καστανὸ γάνωμα. Πιθανότατα εἰκονίζεται μουσικός μὲ λύρα (πίν. 150β).

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1979 πλούτισε τὸ ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο τοῦ μυκηναϊκοῦ συγκροτήματος τοῦ πλατώματος μὲ νέες λεπτομέρειες. Τὰ νέα εὐρήματα ὡδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁλόκληρο τὸ πλάτωμα εἶχε καταληφθεῖ ἀπὸ δωμάτια διαφόρων διαστάσεων, προσανατολισμοῦ Β-Ν, μὲ τὴν πρόσοψη στραμμένη πρὸς Ν. Εἰδικὰ τὰ δωμάτια τοῦ νότιου τμήματος τοῦ πλατώματος συμπλέκονται σὲ κανονικὴ διάταξη μεταξύ τους ἀλλὰ καὶ σὲ σχέση μὲ τὸ ἰσχυρὸ τεῖχος, ὥστε νὰ δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ ἀνέγερσή τους ἀκολούθησε κανόνες ὀργανωμένου ἀρχιτεκτονικοῦ συνόλου. Ὅπως τονίστηκε παραπάνω, στὸ βόρειο τμήμα, ἐκεῖ ποὺ ἀνυψώνεται ὁ βράχος τοῦ πλατώματος, ἡ διάταξη εἶναι χαλαρὴ γιατί τὰ δωμάτια ἀποτελοῦν μεταγενέστερες προσθήκες. Γενικά, τὰ πλούσια εὐρήματα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν καὶ στὴ δεύτερη ἀποθήκη καθὼς καὶ τὸ ἐλεφάντινο θραῦσμα τοῦ θαλάμου τῆς D3 ἀποτελοῦν πρόσθετη ἀπόδειξη τῆς ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητος τοῦ συγκροτήματος καὶ ἡ γενικότερα τῆς ἀκροπόλεως. Ἡ καταστροφὴ ἐπληξε τίς Κουκουναριῆς κατὰ τὴ μετάβαση τῆς ΥΕ ΠΒ2 πρὸς ΠΙΓ φάση, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ σχετικὴ κεραμικὴ<sup>1</sup> καὶ πρέπει νὰ προῆλθε ἀπὸ ἐχθρικὴ ἐισβολή.

Μετὰ τὴν καταστροφὴ ὁ λόφος ξανακατοικήθηκε στοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους, μὲ τὴ μεσολάβηση μιᾶς σύντομης φάσεως μυκηναϊκῆς δραστηριότητος ἀμέσως μετὰ τὴν πτώση τῆς ἀκροπόλεως<sup>2</sup>. Ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὴ

1. Πρβ. ΠΑΕ 1977, 371 καὶ σημ. 1.

2. Ὁ.π. σημ. 14, 176, 178.

υπήρξε ή ανακάλυψη πρωτογεωμετρικοῦ ἀποθέτη ποῦ ἐκτεινόταν μέσα στὴν Ε3, κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο μεγάλου γεωμετρικοῦ οἰκοδομήματος ποῦ καταλαμβάνει τὶς τάφρους C5 - Ε3. Ὁ ἀποθέτης περιεῖχε ὁμάδα σημαντικῶν ἀγγείων, κατακεραμιτισμένων μέσα σὲ στρώση τάφρας. Στὴν ὁμάδα ἀνήκουν ἀμφορέας, οἰνοχοΐσκη, κύπελλο, σκύφος μὲ κωνικὴ βάση καὶ θαυμάσιος κρατήρας σῶζ. ὕψους 0.39 μ. (πίν. 151α). Τυπικὴ εἶναι ἡ διακόσμηση μὲ ὁμόκεντρος κύκλους στὸν ἀμφορέα, τὸ σκύφο καὶ τὸν κρατήρα. Ἡ ἐπίδραση τῆς πρωτογεωμετρικῆς κεραμικῆς τῶν Ἀθηνῶν εἶναι ἐμφανής, παρότι ὁ κρατήρας τουλάχιστον προέρχεται ἀπὸ Παριανὸ ἐργαστήριο. Ἐπειδὴ τὸ κύπελλο εἶναι εἰσηγμένο ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, ἡ ὁμάδα χρονολογεῖται μὲ βεβαιότητα γύρω στὸ 900 π.Χ.

Ὁ λόφος συνέχισε νὰ κατοικεῖται, παρότι μὲ μικρότερη ἔνταση στὴ διάρκεια τῶν πρώιμων καὶ μέσων γεωμετρικῶν χρόνων. Ἡ ἄνθηση σημειώνεται στοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς χρόνους ὅποτε ἀνεγείρονται στὸ πλάτωμα μεμονωμένα οἰκοδομήματα προσανατολισμοῦ Α-Δ, μὲ τὴν εἴσοδο πρὸς Ν. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἀνήκει παραλληλόγραμμο οἰκοδόμημα, ποῦ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1977 - 78 διαπίστωσε ὅτι καταλάμβανε τὶς τάφρους C3 - D3. Ἡ ἔρευνα τοῦ 1979 στὴν τάφρο Ε3 ἔδειξε ὅτι τὸ κτίσμα ἐκτεινόταν πρὸς Α. Ἐκεῖ σώζεται θάλαμος ἑσωτ. μήκους 3.20 μ. περίπου, τὸ ἑσωτερικὸ τοῦ ὁποῖου ἀπέδωσε κεραμικὴ παριανῶν ἐργαστηρίων μὲ χαρακτηριστικὴ διακόσμηση τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων. Στοὺς ὄψιμους γεωμετρικοὺς χρόνους ἀνήκει καὶ τὸ οἰκοδόμημα ποῦ ἐκτείνεται στὶς τάφρους Β2 καὶ Β3, ἐνῶ γιὰ τὴ σπουδαία ἀψιδωτὴ κατασκευὴ ποῦ ἐκτείνεται πρὸς ΝΔ μποροῦμε μέχρι στιγμῆς νὰ ποῦμε ὅτι ἀντίπροσωπεύει φάση παλαιότερη ἀπὸ τὸ παραπάνω οἰκοδόμημα. Ὁ τοῖχος ποῦ σώζεται σὲ ὕψος 0.50 μ. (πάχος 0.35 μ.) φαίνεται ὅτι ἀνῆκε σὲ μεγάλο οἰκοδόμημα μὲ ἀψιδωτὸ τὸ δυτικὸ πέρασ καὶ κατεύθυνση Α-Δ. Πρωτογεωμετρικὴ κεραμικὴ ποῦ ἀνακαλύφθηκε κατὰ τὴ στρωματογραφικὴ μελέτη παρέχει καὶ τὴ μοναδικὴ ἔνδειξη γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἀψιδωτοῦ τοίχου.

"Ἄλλο ἐνδιαφέρον οἰκοδόμημα τὸ ὁποῖο ἀπλῶς ξαναμελετήθηκε ἐφέτος, ἐκτείνεται στὶς τάφρους Β2 - D2. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Β2 κατὰ τὸ 1978 ἔφερε στὸ φῶς τὸ μυκηναϊκὸ τοῖχο 12 ποῦ βαίνει Α-Δ καὶ ἀπὸ πάνω του τοὺς τοίχους 2 καὶ 15, ποῦ τέμνονται σὲ ὀρθὴ γωνία καὶ ἀποτελοῦν τὸ δυτικὸ πέρασ τοῦ γεωμετρικοῦ κτίσματος τῶν Β2 καὶ D2. Τὸ ὀλικὸ του μῆκος ἀνέρχεται στὰ 13.70 μ., ὅμως τὸ πλάτος του παραμένει ἄγνωστο διότι τὸ μισὸ κατέρρευσε πρὸς Ν. Ὅπως φαίνεται στὴν κάτοψη, τὸ κτίριο εἶχε ἀνεγερθεῖ ἐπάνω στὴν ταράτσα ποῦ συγκρατοῦνταν ἀπὸ τὸ ἰσχυρὸ μυκηναϊκὸ τεῖχος. Ἦσως τὸ ἐπιβλητικὸ αὐτὸ οἰκοδόμημα νὰ προοριζόταν γιὰ κάποιον ἐξέχοντα ἀξιωματοῦχο τοῦ οἰκισμοῦ. Φαίνεται ὅμως πιθανότερο ὅτι ἀνῆκε σὲ γεωμετρικὸ καὶ ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὶς διαστάσεις του καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ἀνεγέρθηκε στὴν ἄκρη τοῦ πλατώματος ὥστε νὰ εἶναι ὁρατὸς ἀπὸ μεγάλη ἀπόσταση.

Τέλος, ἄλλη μία ἀψιδωτὴ κατασκευὴ σώζεται στὸ Β τμήμα τοῦ πλατώμα-

τος (πίν. 151β). Οἱ ἔρευνες τοῦ 1978 ἔδειξαν ὅτι τὸ βόρειο πέρασ τοῦ οἰκοδομήματος ποὺ ἀνακαλύφθηκε στῇ D5 εἶναι ἀψιδωτό. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1979 πιστοποίησε ὅτι ὁ ἀνατολικὸς τοῦ τοῦχρος, ὁ 1 ἐκτείνεται πρὸς Β, περνώντας μέσα ἀπὸ τὴ D6. Φαίνεται ὅτι τὸ κτίσμα ἀνῆκε σὲ συγκρότημα θαλάμων. Τὸ 1978 εἶχε ἀνακαλυφθεῖ στὸ ἐσωτερικὸ κυκλικὴ πλάκα διαμ. 0.5 μ., ποὺ προερχόταν προφανῶς ἀπὸ μετακινημένο μέλος ὑποστυλώματος. Ἡ ἔρευνα τοῦ δαπέδου κατὰ τὸ 1979 ἀπέδωσε ὁμάδα ἀγγείων ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος. Περιλαμβάνονται κάρθοροι μὲ διακόσμηση μαιάνδρων καὶ ὑδρόβιων πτηνῶν, ποὺ ἀντιγράφει τὸ ἀττικὸ θεματολόγιο τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς IIα φάσεως (735-720 π.Χ.), καὶ ἀγγεῖα μὲ πιὸ ἐξελιγμένα χαρακτηριστικά, δηλαδὴ σκύφοι τῶν ὁποίων οἱ μετόπες εἶναι γεμάτες μὲ δευτερεύοντα κοσμήματα, ὅπως σειρὲς κουκίδων καὶ συστάδες σιγμοειδῶν γραμμῶν. Στῇ δεύτερῃ κατηγορίᾳ ἀγγείων οἱ ἀττικὲς ἐπιδράσεις ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸν λεγόμενο «Παριανὸν» τρόπο διακοσμήσεως ποὺ εἶναι γνωστὸς κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ εὐρήματα τῆς Δήλου καὶ τῆς Ρήνειας<sup>1</sup>. Ἡ ἀνέυρεση τῆς χαρακτηριστικῆς αὐτῆς κεραμικῆς σὲ ὅλα τὰ ὕστερα γεωμετρικὰ στρώματα τῆς ἀνασκαφῆς μας βεβαιώνει τὴν ἄποψη ὅτι ἀγγεῖα τῆς παραπάνω τεχνοτροπίας προέρχονται πράγματι ἀπὸ τὴν Πάρο. Ἡ μελέτη τοῦ γεωμετρικοῦ οἰκισμοῦ τῶν Κουκουναριῶν προσφέρει σημαντικὰ στοιχεῖα στὴν κατανόηση μιᾶς περιόδου ποὺ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν Πάρο εἶναι ἐλάχιστα γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα καὶ τίς γραπτὲς πηγές. Ἡ συνέχιση τῶν ἀνασκαφῶν θὰ συμβάλλει ἀποφασιστικὰ στὴ διαφώτιση τῶν κοινωνικῶν, πολιτικῶν καὶ ἐν γένει οἰκονομικῶν συνθηκῶν διαβιώσεως στὴν Πάρο κατὰ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ

1. J. N. COLDSTREAM (1977) 214 καὶ εἰκ 69c.



(Πίν. 152 - 157)

Οί ανασκαφές της Νάξου συνεχίσθηκαν και έφέτος α) στο μεγάλο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ίακ. Βαζαίου στην περιοχή της Μέσα Γρόττας, όπου ζητήθηκε να κτισθεί ξενοδοχειακό συγκρότημα, β) στη μυκηναϊκή πόλη της Γρόττας και γ) στο αρχαϊκό ιερό του Γύρουλα στο Σαγκρί:

ΟΙΚΟΠΕΔΟ ΒΑΖΑΙΟΥ Τò οικόπεδο αυτό καλύπτει την περιοχή άμέσως πρòς τὰ Α του συμπλέγματος της «Τετράγωνης Στοᾶς», πού θεωρείται ότι αποτελοῦσε την έλληνιστική αγορά της Νάξου. Πρòς Β φθάνει μέχρι τη δυτική όχθη του ποταμού της Γρόττας, συνορεύοντας έτσι πρòς τò λόφο των Ἀπλωμάτων. Οί εργασίες χρηματοδοτήθηκαν από τò Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ και Ἐπιστημῶν και από τò Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ιδιαίτέρως δὲ πολύτιμη ἦταν ἡ συνεργασία της αρχαιολόγου Ὁ. Χατζηναστασίας.

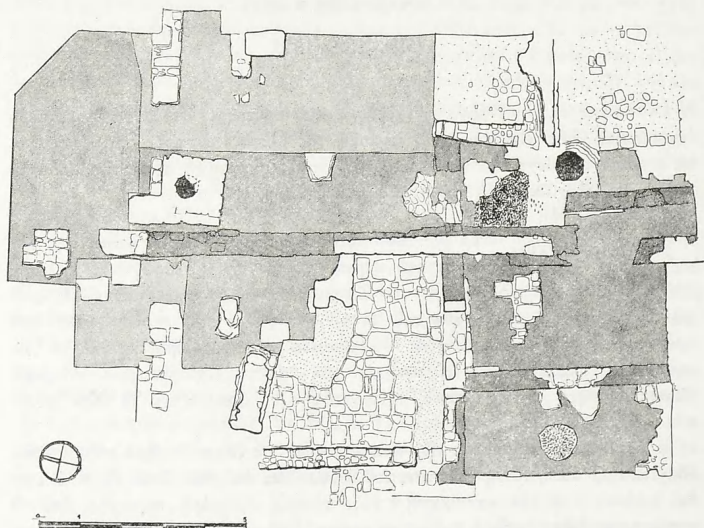
Ἡ έρευνα της επιχώσεως στο ἀνατολικό και τò βόρειο τμήμα του οικόπεδου ἀπέδειξε ότι ἡ κοίτη του ποταμοῦ ἀπλωνόταν και ἐδῶ, όπου εἶχαν ἀποτεθεῖ λείψανα από την κατοίκηση ἢ τούς τάφους της γύρω περιοχῆς, από τὰ προϊστορικά μέχρι και τὰ βυζαντινά χρόνια. Στο νοτιοδυτικό ὅμως τμήμα του οικόπεδου, σὲ ἄμεση σχεδὸν ἐπαφή με τò σύνολο της αγοράς, κάτω από τò γνωστό στη Γρόττα και τὰ Ἀπλώματα ἐκτεταμένο στρῶμα τῶν νεκρῶν του 14ου αἰ. μ.Χ.<sup>1</sup>, ἀποκαλύφθηκαν τὰ πλούσια λείψανα οἰκοδομημάτων τῶν κλασικῶν και τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων (εἰκ. 1, πίν. 152α), σὲ μέτρια κατάσταση διατηρήσεως, λόγω της ἐπανειλημμένης οἰκοδομήσεως κατὰ τούς ἀρχαίους χρόνους και της χρήσεως του χώρου ὡς νεκροταφείου και περιβολιοῦ κατὰ τὸν 14ο αἰ. μ.Χ. και τὴ νωότερη ἐποχὴ ἀντίστοιχα.

Τò κτήριο του ὕστερου 4ου π.Χ. αἰ. με την ἐπιμελημένη τοιχοδομία από ἄδρά πελεκημένες πλακόπετρες, του ὁποῖου μία γωνία εἶχε ἀποκαλυφθεῖ δίπλα στη συνάντηση της Ἀνατολικῆς και της Νότιας Στοᾶς τὸ 1969<sup>2</sup>, ἀποδείχθηκε ότι ἀποτελοῦσε ἕνα μεγάλο συγκρότημα, πού τὰ σωζόμενα τμήματά του σήμερα καταλαμβάνουν χώρο 14 × 10 μ. Δυὸ ὀρθογώνιοι ἐπιμήκεις χώροι του ἐρευνήθηκαν πλήρως στο ΝΔ τμήμα της ανασκαφῆς. Ὁ ἕνας μάλιστα ἀπ' αὐ-

1. ΠΑΕ 1978, 214.

2. ΠΑΕ 1969, 145. Πρβ. 142, εἰκ. 2 και πίν. 158.

τοὺς ἔχει στὸ κέντρο του μιὰ κτιστὴ ἀπὸ μικρὲς πέτρες στρογγυλὴ βάση διαμέτρου 0.90 μ., τῆς ὁποίας ὁ προορισμὸς δὲν ἔγινε σαφής. Οἱ χώροι αὐτοὶ περιβάλλονταν στὰ ΝΑ, τὰ βόρεια καὶ τὰ ΒΔ ἀπὸ ἄλλους τέσσερις τουλάχιστο ὅμιους, ποὺ τώρα καλύπτονται ἀπὸ μεταγενέστερες κατασκευές. Πρώιμα



Εἰκ. 1. Σχεδιογράφημα τῶν οἰκοδομημάτων στὸ οἰκόπεδο Βαζαίου.

εὐρήματα, ἄττικα ἐρυθρόμορφα ὄστρακα, λύχνοι, μολύβδινα ἢ μαρμάρινα σκεύη καὶ ἄλλα, ὑποδεικνύουν γιὰ τοὺς δυὸ συστηματικὰ ἐρευνημένους τουλάχιστο χώρους τοῦ κτηρίου ὡς πρώτη περίοδο χρήσεως τὸν προχωρημένο 5ο π.Χ. αἰ. Τὸ κτήριο ἐπομένως κατασκευάσθηκε ἄρκετὰ πρὶν κτισθεῖ ἡ «Τετράγωνη Στοά»<sup>1</sup>. Πέρα ἀπὸ τὴν — ὅπωςδήποτε ταραγμένη — στρωματογραφία ὅμως, ἐπεξέχουσες στρώσεις στοὺς τοίχους, τοῖχοι ποὺ πατοῦν σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο ἢ λείψανα δαπέδων ποὺ ἀνῆκαν στοὺς τοίχους αὐτοὺς (στὸν ἀνατολικὸν χώρον) μαρτυροῦν ὅτι τὰ κτήρια αὐτὰ ἀνακατασκευάσθηκαν, μὲ μετατροπὲς στοὺς χώρους, τουλάχιστο δυὸ φορές ὡς τὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἀσφαλῶς συνυπῆρχαν μὲ τὴν «Τετράγωνη Στοά». Ἐπειδὴ στὴν ἐπιχωσὴ τους βρέθηκαν ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πίθους πολλὰ νομίσματα, εἰδῶλια πῆλινα καὶ μῆτρες εἰδωλίων (πίν. 153α - β), καθὼς καὶ διάφορα βάρη (πίν. 153γ), ἐπι-

1. ΠΑΕ 1967, 180, 1969, 141 κέ., εἰκ. 3.

τρέπεται ίσως ή υπόθεση ότι σ' αυτά λειτουργούσε δίπλα στην αγορά κάποια βιοτεχνία.

Στους αυτοκρατορικούς ρωμαϊκούς χρόνους τή θέση τών κτηρίων αὐτῶν πῆρουν καινούριες κατασκευές με προχειρότερα χτισμένους ἀλλὰ δυνατοὺς τοίχους ἐπενδεδυμένους με κονίαμα. Ὁ προσανατολισμὸς τῶν χώρων ἔμεινε γενικὰ ὁ ἴδιος καὶ μερικοὶ παλιοὶ τοῦχοι χρησίμευσαν ὡς θεμέλια τῶν νέων κατασκευῶν ποὺ τὰ δάπεδά τους βρίσκονταν 1 περ. μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὰ κλασσικὰ δάπεδα. Τὰ καινούρια αὐτὰ δάπεδα ἦταν πλακόστρωτα ἢ χαλικόστρωτα καὶ διατηρήθηκαν ἀντίθετα με τοὺς τοίχους ἀρκετὰ καλὰ, ἰδιαίτερα στὸν δυτικὸ τομέα ποὺ μέρος του εἶχε ἤδη ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1969<sup>1</sup>. Δύο πηγὰδια χτισμένα με ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια ὑπῆρχαν ἴσως ἐκεῖ ἀπὸ τὴν κλασσικὴ ἐποχὴ καὶ μάζευαν τὸ γλυκὸ νερὸ ποὺ σήμερα ἀντλεῖται ἀκόμη λίγα μέτρα ἀνατολικότερα στὴ «Φουντάν». Νομίσματα καὶ λύχνοι (πίν. 152β-γ) ὑπῆρχαν καὶ σ' αὐτῶν τῶν σπιτιῶν τὴν ἐπίχωση ἄφθονα. Ὅμως ἄλλα εὐρήματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τεμάχια ἀπὸ μαρμάρινα ἀγαλμάτια, πείθουν ὅτι τώρα οἱ χώροι ἦταν προορισμένοι γιὰ ἰδιωτικὴ κατοίκηση. Τὰ νομίσματα δίνουν πολὺ καθαρὰ καὶ τὴν περίοδο χρήσεως τῶν σπιτιῶν: 3ος - 7ος μ.Χ. αἱ.

#### ΓΡΟΤΤΑ

Ἰδιαίτερα ἱκανοποιητικὴ ἦταν ἐφέτος ἡ πρόοδος στὴν προϊστορικὴ πόλη τῆς Γρόττας. Μετὰ ἀπὸ τὴν περσινὴ διαπίστωση ὅτι στὸν ἀπαλλοτριωμένο ἐλεύθερο χώρῳ στὰ νότια τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς τὰ λείψανα τῆς πόλεως βρίσκονται πάνω ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ νεροῦ, ἀποφασίσθηκε ἡ προσαρμογὴ τοῦ συστήματος τῆς ἔρευνας στὴν προοπτικὴ τῆς τελικῆς διατηρήσεως μεγάλου μέρους τῶν λειψάνων τοῦ τόσο σημαντικοῦ αὐτοῦ οἰκισμοῦ ὡς ὁρατῶν μνημείων. Ἐτσι ἀπομακρύνθηκαν με μηχανικὸ ἐκσκαφέα τὰ μπάζα τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἀπέβλεψε πλέον νὰ ἐξαντλήσει σὲ βάθος μιὰ περιορισμένη τάφρο, ἀλλὰ νὰ ἐρευνήσῃ ἐνιαῖα στρώματα σὲ πλάτος. Ἐτσι στὰ δυτικὰ τοῦ περσινοῦ ἐλαφρῶς καμπύλου τοίχου τῶν τελευταίων μυκηναϊκῶν χρόνων καὶ στὸ ἴδιο βάθος ἀποκαλύφθηκαν τὰ λείψανα ἐνὸς οἰκιακοῦ χώρου με χύτρες (πίν. 154α), τριπτῆρες καὶ μιὰ ἐστία με πῆλινα τοιχώματα στὴ θέση τους. Στὸ πάτωμα αὐτοῦ τοῦ χώρου ὑπῆρχαν πλούσια λείψανα ὠμῶν πλίνθων καὶ ἦταν ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἡ διαπίστωση ὅτι ἓνας τέτοιος τοῖχος με ὠμές πλίνθους ποὺ εἶχαν μεταβληθεῖ σὲ συμπαγῇ πηλὸ ἀπὸ τὴν ὑγρασία σωζόταν ἀκόμη στὰ δυτικὰ τοῦ χώρου αὐτοῦ (πίν. 154β). Ἡ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς θὰ διαφωτίσει περισσότερο τὰ σύνολα αὐτά.

Παρόλληλα πραγματοποιήθηκε ἐφέτος με πίστωση τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ τμήματος τῆς ἴδιας πόλεως ποὺ βρίσκεται σήμερα βυθισμένο μέσα στὴ θάλασσα. Τὸ συνεργεῖο τοῦ καθηγ.

1. ΠΑΕ 1969, πίν. 158β.



J. W. Myers τοῦ Πανεπιστημίου Michigan φωτογράφησε μὲ τὴ μέθοδο ἀνυψώσεως μπαλονιοῦ ὁλόκληρη τὴ θαλάσσια περιοχὴ ἀπὸ τὰ Παλάτια μέχρι τὰ Ἀπλώματα (πίν. 155) τὸν Ὀκτώβριο. Τὰ ἀποτελέσματα ἤδη ξεπερνοῦν κάθε προσδοκία: Στὸ βυθὸ φαίνεται καθαρὰ ἡ ἐγκατάσταση τῆς πόλεως καὶ τοῦ τείχους τῆς πρὸς τὰ βόρεια πάνω σὲ μιὰ εὐθύγραμμη κτιστὴ ἐξέδρα (προκυμαία) πρὸς τὴ θάλασσα, πολλοὶ τοῖχοι εὐθυγράμμων σπιτιῶν καθὼς καὶ ἓνας τεχνητὸς πορθμὸς κομμένος στὴ γλώσσα ποῦ ἔκρινε τὴν πόλιν μὲ τὸ σημερινὸ νησάκι τῶν Παλατιῶν καὶ ποῦ ἀσφαλῶς ἔκρινε τὰ δυὸ λιμάνια ποῦ διέθετε στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ Νάξος, τὸ δυτικὸ, ἀσφαλὲς ὅταν φυσοῦσε ὁ βοριάς καὶ τὸ βόρειο, κατὰλληλο ὅταν φυσοῦσαν νότιοι ἄνεμοι.

Μὲ τὴν ἴδια ἀποστολὴ ἀεροφωτογραφήθηκαν τὰ ἀρχαῖα λατομεῖα καὶ τὸ ἡμιτελὲς ἄγαλμα τοῦ Διονύσου στὸν Ἀπόλλωνα τῆς Νάξου (πίν. 156). Ἡ πρώτη αὐτὴ ἐνιαία κατενώπιον φωτογραφία τοῦ τεράστιου γλυπτοῦ μᾶς ἀποκαλύπτει τώρα τὸ ἐπιβλητικὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα στὸ ὅποιο ἀπέβλεψαν οἱ κατασκευαστές του. Συγχρόνως ὅμως οἱ φωτογραφίες αὐτὲς μᾶς ἀποκαλύπτουν δυστυχῶς καὶ τὰ ὀδυνῆρὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐγκληματικῆς προχειρότητας καὶ ἀκαλισταθίας τῆς τουριστικῆς «ἀξιοποιήσεως» τῶν ἀρχαίων μνημείων στὸν τόπο μας. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία κάνει ἐκκλήση στὶς ἀρμόδιες ὑπηρεσίες νὰ ἐφαρμόσουν τὴν ὑπουργικὴ ἀπόφαση ποῦ προβλέπει τὴν ἀπομάκρυνση τῶν φοβερῶν αὐτῶν ἡμιτελῶν τσιμεντένιων κατασκευῶν, ποῦ ἔγιναν πρόσφατα γύρω ἀπὸ τὸ μοναδικὸ αὐτὸ ἄγαλμα ἐν ἀγνοίᾳ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας.

## ΣΑΓΚΡΙ

Στὸ ἀρχαῖο ἱερὸ τοῦ Γύρουλα στὸ Σαγκρί καθαρίστηκε ἐφέτος ἡ ἀψίδα τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς στὸ χῶρο ποῦ κατεῖχε ὁ νεώτερος ναῖσκος, ὁ ὁποῖος μεταφέρθηκε πέρσι νοτιότερα<sup>1</sup>. Ἐπίσης τακτοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς καθηγητὴ G. Gruben καὶ M. Korre ὁ μεγάλος ἀριθμὸς ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ποῦ βρέθηκε μέσα στοὺς τοίχους τοῦ ναῖσκου. Δύο μακρὲς τάφοι ποῦ ἀνοίχθηκαν στὴν περιοχὴ τῆς Αὐλωνίστας, περὶ τὰ 800 μ. βορειότερα μέσα στὴν κοιλάδα τοῦ Σαγκριοῦ, ὅπου πολλὲς ἐνδείξεις ὑποδεικνύουν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κεντρικοῦ οἰκισμοῦ τῆς ἀρχαίας Αὐλῶνος<sup>2</sup>, στὴν περιοχὴ τῆς ὁποίας βρίσκεται ὁ ναὸς τοῦ Γύρουλα, δυστυχῶς δὲν ἀπέδωσαν θετικὰ ἀποτελέσματα. Ἰδιαιτέρα ἐνδιαφέρουσα ὅμως ἀπὸ τὴν ἔρευνα αὐτὴ ἦταν ἡ εὑρεση ἐνὸς διδύμου βάρου ἀγαλμάτων ἐντοιχισμένου στὸ ναῖσκο τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τῆς Αὐλωνίστας (πίν. 157α), μὲ τὴν ἐπιγραφή: - - -]μλίτου ἀνέ[θ] εκεν Δήμη[τρι] τῇμ Ἀ[δ] ρε[ι]- - - / τῶν λαχόντων συγγεν[ῶν] ἐκ

1. ΠΑΕ 1976, 307, εἰκ. 4 - 6, 1978, 215 - 217.

2. Γιὰ τὸν δῆμο αὐτὸ βλ. IG XII, 5:III (Naxos), ἀρ. 36 καὶ σ. XXIV, ἀρ. 1415.

των πενταρχῶν<sup>1</sup> (πίν. 157α). Τὸ νέο κείμενο μᾶς προσφέρει πρῶτα ἀπ' ὅλα τῇ σημαντικῇ πληροφορίᾳ γιὰ τὴν ἀρχὴ τῶν πενταρχῶν στὴν περιοχὴ τοῦ δήμου Αὐλώνος κατὰ τὴν πρῶτῃ ἐλληνιστικῇ ἐποχῇ. Ἡ πληροφορία αὕτη ἀρμόζει πολὺ καλὰ στὶς ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις ποὺ ἔχουμε συγκεντρώσει γιὰ τὴν ὑπαρξὴ περισσοτέρων κωμῶν στὴν Αὐλῶνα (Αὐλωνίτσα, Παναγία, "Αγ. Γιάννης, Μπαντίδαινες, Ράχη), τῶν ὁποίων σημαντικότερο κοινὸ ἱερό φαίνεται ὅτι ἦταν ὁ ναὸς στὸν Γύρουλα. Ἀλλὰ καὶ ὡς δευτέρῃ μαρτυρία γιὰ τὴ λατρεῖα τῆς Δήμητρας στὴν περιοχὴ ἡ ἐπιγραφή εἶναι πολύτιμη: Μὲ δὺο ἤδη γνωστὰ μνημεῖα<sup>2</sup> ἔχει κοινὴ τὴν ἐποχὴ καὶ τὸν τύπο τοῦ φορέα (βάθρο δύο ἀγαλμάτων: Δήμητρας καὶ Κόρης;). Οἱ ἐνδείξεις αὐτὲς πρέπει νὰ συνδυασθοῦν μὲ τὶς ἐπιγραφές ποὺ μαρτυροῦν παράλληλα λατρεῖα Ἀπόλλωνος καὶ προέρχονται κι αὐτὲς ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς κοιλάδας τοῦ Σαγκριοῦ. Οἱ ἐφετινὲς ἐρευνες πρόσθεσαν κι ἐδῶ στὶς δύο ἤδη γνωστὰς<sup>3</sup> μιὰ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα τρίτη περίπτωση: Πρόκειται γιὰ ἕνα μαρμάρινο ἀναθηματικὸ κιονίσκο μὲ βάση ἀγάλματος στὴν κορυφὴ ἀπὸ τὸν πρῶμο 6ο π.Χ. αἰ., ποὺ χρησιμεύει ὡς Ἀγ. Τράπεζα στὸ ναῖσκο τῆς Παναγίας δίπλα στὸν Πύργο Μπογιατζόγλου (πίν. 157β). Ἡ ἐργασία εἶναι ἀδρὴ καὶ ἡ μορφή τοῦ μνημείου ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα<sup>4</sup>. Ἡ βάση παρουσιάζει ἐμφανῆ μείωση πρὸς τὰ πάνω καὶ στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνειά της ἔχει τὸν τόρμο γιὰ τὴν ἔνθεση τῆς πλίνθου ἐνὸς κούρου μεγέθους μικρότερου τοῦ φυσικοῦ. Στὴ στενὴ πλευρὰ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή - - - ] ἀνε[θ/ἐ] τὴν ἐκηβόλ[ο/ι] ἀπόλλων[ι]. Ἡ ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν στὴν ἴδια ἐκκλησία ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Γύρουλα ἀποτελοῦν θετικὴ ἐνδειξὴ γιὰ τὴν προέλευση καὶ τοῦ κιονίσκου αὐτοῦ ἀπὸ τὸ ἱερό. Ἐτσι οἱ ἐπιγραφές ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ σχετισθοῦν μὲ τὴ λατρεῖα τοῦ Γύρουλα διακρίνονται σὲ τρία ἀφιερώματα στὸν Ἀπόλλωνα, ὅλα ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ, τὰ δύο μάλιστα πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ, καὶ σὲ δύο τουλάχιστο στὴ Δήμητρα καὶ τὴν Κόρη, ἀπὸ τοὺς ὑστεροὺς κλασικοὺς ἢ τοὺς πρῶιμους ἐλληνιστικοὺς χρόνους. Ἐπειδὴ καμιά ἐπιγραφή δὲν βρέθηκε στὸν

1. Δυστυχῶς τὰ γράμματα εἶναι πολὺ φθαρμένα, ἰδιαίτερα στὸ σημεῖο ποὺ ἀναφέρονται οἱ θεότητες. Μιὰ ἐπιγεγραμμένη μὲ βαθιὰ χάραξη νεώτερη ἐπιγραφή CIMOCOT καὶ δύο σταυροί, καθὼς καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὸ δεξιὸ ἀκρο τοῦ βάθρου δὲν σώζεται, χειροτερεύουν τὴν εἰκόνα. Μετὰ τὸ ὄνομα τῆς Δήμητρας φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ ἕνα ἐπίθετο τῆς θεᾶς Α. ρε[-. Συμπληρώνω ἐνδεικτικὰ μόνο Ἀδρεῖ, πρβ. ΕΥΥΜ. Μ. Ἀδρεῦς· δαίμων τις περὶ τὴν Δήμητραν ἀπὸ τῆς τῶν καρπῶν ἀδρύνσεως.

2. ΜΝ 6086: ΠΑΕ 1954, 336, ἀπὸ τὸν "Αγ. Θωμᾶ, πολὺ κοντὰ στὸ ἱερό τοῦ Γύρουλα. Πρβ. τὴν ἐπιγραφή ΜΝ 39, γιὰ τὴν ὁποία ὁ ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, ΑΔ 14, 1931 - 2,50 εἶχε τὴν πληροφορία ὅτι βρέθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ Γυμνασίου στὴ Χώρα, ὅπου καὶ ἄλλα εὐρήματα τοποθετοῦν ὄντως ἕνα ἱερό τῆς Δήμητρας. Ἡ ὁμοιότητά τοῦ φορέα, τοῦ περιεχομένου καὶ τῶν χρόνων τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς μὲ τὸ ἀνάθημα τοῦ Ἀγ. Θωμᾶ εἶναι πάντως πολὺ μεγάλη.

3. Τὴν ἐπιγραφή τοῦ Ἀλεξιτίδου, ΠΑΕ 1954, 338 καὶ τὸ περιγραπτικὸν ΠΑΕ 1976, 301.

4. Πρβ. Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, *Aspects de la Grèce preclassique* (1970) 39 κέ.

ἴδιο τὸν Γύρουλα, θεωρητικὰ θὰ μπορούσαν τὰ μνημεῖα αὐτὰ νὰ ἀναφέρονται σὲ δύο χωριστὲς λατρεῖες διαφορετικῆς ἀπὸ τὴ λατρεία τοῦ Γύρουλα. Ἀν ὅμως τὰ ἀφιερῶματα προέρχονται, ὅπως μᾶλλον πείθουν οἱ ἐνδείξεις, ἀπὸ τὸ ἱερό, δύο δυνατότητες μένουν στὴ διάθεσή μας. Εἴτε προϋπῆρξε ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος στὸν Γύρουλα κατὰ τὴν ἀρχαίικὴ ἐποχὴ καὶ τὴ λατρεία αὐτὴ διαδέχθηκε στοὺς κλασικοὺς χρόνους ἡ λατρεία τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης<sup>1</sup>, ἢ τὸ πιθανότερο, λόγω τῆς σαφῶς τελεστηριακῆς μορφῆς τοῦ ἀρχαίου ναοῦ<sup>2</sup>, στὸ ἱερό τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης ὑπῆρχε συλλατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος. Ὁ συνδυασμὸς βέβαια αὐτὸς εἶναι σπάνιος. Ὅμως ἀπὸ τοὺς κλασικοὺς ἤδη χρόνους δὲν εἶναι ἄγνωστος<sup>3</sup> καὶ γιὰ τὴ Νάξο τῆς ἐποχῆς τοῦ Λυγδάμιδος ἡ ἰδιαίτερη ἐκδήλωση σεβασμοῦ στὸν Ἀπόλλωνα εἶναι εὐκολα κατανοητὴ.

Τὴν ἐκθεση τῶν ἀρχιτεκτονῶν γιὰ τὸ Σαγκρί παραθέτω κατωτέρω σὲ μετάφραση.

ΣΑΓΚΡΙ: ΕΚΘΕΣΗ  
G. GRUBEN - M. KOPPE

Ἵστερα ἀπὸ τὴ μεταφορὰ τοῦ νεώτερου ναῖσκου τὸ 1978 ἔγινε δυνατὴ ἡ πληρέστερη ἐρευνα τῶν σωζομένων θεμελίων τοῦ ναοῦ καὶ τῆς βασιλικῆς κατὰ τὸ 1979. Ἀκόμη τὰ διεσπαρμένα στὴν περιοχὴ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη — πάνω ἀπὸ 1.000 — τοποθετήθηκαν ἐποπτικὰ γύρω ἀπὸ τὸ μνημεῖο. Ἡ εὐρετηρίαση καὶ ἡ μέτρηση τῶν μελῶν αὐτῶν, ἀναγκαῖα προϋπόθεση γιὰ πλήρη ἀποκατάσταση, προωθήθηκε. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἱστορία τοῦ ἱεροῦ μπορεῖ νὰ συνοψισθεῖ σὲ 7 φάσεις:

1) Πρὶν τὸ 530 π.Χ. δὲν ὑπάρχουν ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα. Τρεῖς ὅπως στὸ βράχο<sup>4</sup> θὰ μπορούσαν βέβαια νὰ σχετισθοῦν μὲ ἕνα ἀρχαιότερο τέμενος χωρὶς ναό. Ἐνας κυβόπλινθος τοῦ ναοῦ δουλεύτηκε ὅμως πάνω σὲ ἕνα παλιότερο ἀναθηματικὸ κίονα διαμ. 25 ἐκ. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. προέρχονται ἐπίσης δύο ἀναθηματικὰ κιονόκρανα<sup>5</sup>. Ὅπως δὲν ἔχουν ὑπῆρξε τὸ ὑποθετικὸ αὐτὸ ἱερό, πρέπει νὰ ἦταν πολὺ πρωτόγονο.

2) Ἡ ἱδρυση τοῦ μαρμαρίνου ναοῦ μὲ 5 κίονες στὴν πρόσοψη ἀνάμεσα σὲ

1. Γιὰ τὴ δυνατότητα αὐτὴ εἶναι ἴσως πολὺ ἐνδιαφέρον τὸ γεγονός ὅτι καὶ στὴ Δῆλο, ἡ λατρεία τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης ἀναπτύσσεται, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τὸν 5ο π.Χ. αἰ. PH. BRUNEAU - J. DUCAT, Guide de Délos (1965) 103. R. VALLOIS, BCH 53, 1929, 250 - 278. Πρβ. στὸ ἴδιο, 241 κέ. 55, 1931, 25. 217.

2. ΠΑΕ 1976, 302. 1977, 384, σημ. 1, 1978, 217.

3. Ἡδὲ στὶς παραστάσεις «πομπῆς γάμου» ἐμφανίζονται στὰ ἀττικά ἀγγεῖα ἡ Δήμητρα καὶ ἡ Κόρη μαζί μὲ τὸν Ἀπόλλωνα. Ἡ παράσταση τῆς Δήμητρας καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου τῶν Συρακουσῶν εἶναι ἐπίσης γνωστὴ. Ἀλλὰ καὶ πραγματικὴ συλλατρεία τῶν θεοτήτων αὐτῶν γινόταν φαίνεται σὲ ἀττικὸ ἱερὸ ποὺ ἀρχικὰ ἦταν ἀφιερῶμένο μόνο στὸν Ἀπόλλωνα, ΠΑΥΣ. I.37.6. (Ἡ ὑπόθεση δύο ναῶν ποὺ κάνει ὁ ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, Ἀττικά, 470 δὲν εἶναι ἀπαραίτητη.)

4. ΠΑΕ 1976, 300 κέ.

5. ΠΑΕ 1977, 382, πίν. 198γ.



παραστάδες, δύο θύρες πρὸς τὸν σηκό καὶ ἓνα ἐγκάρσιο πρὸς τὸν ἄξονα ἐπιμήκη χώρῳ μὲ 5 ἐσωτερικοὺς κίονες στῆ δεκαετία 530/20 π.Χ. ἰσοδυναμεῖ οὐσιαστικὰ μὲ μιὰ νέα ἀρχή. Τὸ κτήριο ὑψώθηκε σὲ μιὰ περίοδο, μὲ ἐνιαῖο ρυθμό, ἔμεινε ὅμως ἡμιτελές, ἀφοῦ οἱ ἐγκάρσιοι λίθοι τῶν τοίχων ἔμειναν νὰ ἐξέχουν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σηκοῦ. Τὰ λεῖα κυμάτια ἦταν ζωγραφισμένα μὲ ἐγκυςτική. Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι καὶ τὰ τύμπανα σμιλεύθηκαν ἀδρά γιὰ νὰ καλυφθοῦν μὲ κονίαμα. Γιὰ τὸν πρόναο ξέρουμε ὅτι ὑπῆρχε λευκὸ καὶ χρωματιστὸ κονίαμα. Ὁ σηκὸς δεχόταν ἀκόμη κι ὅταν οἱ πόρτες ἦταν κλειστὲς φῶς, ποὺ περνοῦσε μέσα ἀπὸ τὴ διαφανῇ μαρμαρίνη κεράμωση (εἰκ. 2). Μπροστὰ ἀπὸ τὴ δυτική πλευρὰ τοῦ ναοῦ κατασκευάστηκε ἓνα ἀνδρὸ 2.50 μ. πλατύ<sup>1</sup>. Ἰχνη βωμοῦ, τεμένους ἢ ἄλλων κατασκευῶν δὲν διαπιστώθηκαν ὡς τώρα.

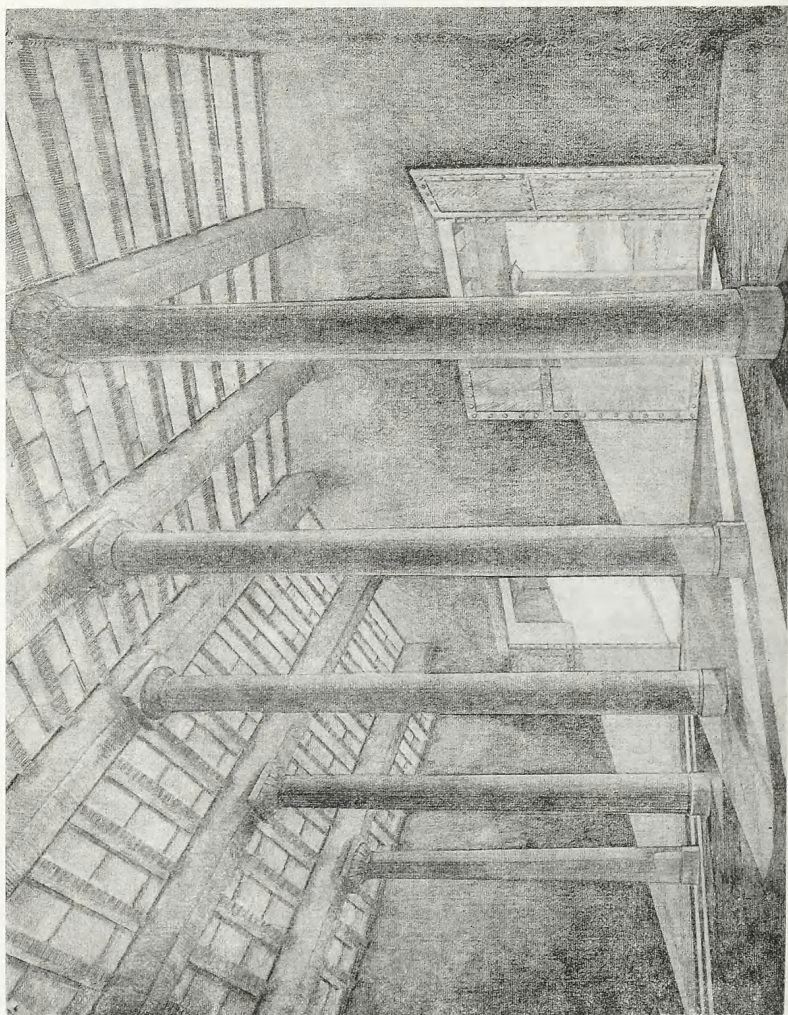
3) Ὁ ναὸς φαίνεται ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῆς λειτουργίας του δὲν εἶχε πολλοὺς ἐπισκέπτες. Κατώφλια καὶ στυλοβάτης δὲν ἔχουν φθαρεῖ. Ἐν τούτοις ἔγιναν μετατροπές. Ἡ σειρὰ τῶν κίωνων τῆς προσόψεως κλείστηκε ἀργότερα μὲ κάγκελα στὰ ὁποῖα ἀνοίγονταν δύο πόρτες, σύμφωνα μὲ τὴν τραχιὰ τεχνικὴ τῶν μετακλασικῶν χρόνων. Μία δεύτερη, τραχύτερη κονίαση τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἐνὸς ἤδη φθαρμένου γείσου μαρτυρεῖ ὕστερες ἐπισκευές.

4) Μιὰ περαιτέρω μετατροπὴ προϋποθέτει ἀσφαλῶς τὴν ἐγκατάλειψη τῆς ἀρχαίας λατρείας. Στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ προνάου ἀνοίχθηκε μιὰ πόρτα, τῆς ὁποίας διατηρήθηκε τὸ κατώφλι. Παράλληλα πρέπει νὰ κλείστηκε μὲ τοῖχο ἡ νότια κιονοστοιχία τῆς προσόψεως, ὅπως μαρτυρεῖ ἓνας ἀγωγὸς ποὺ ἀνοίχτηκε στὸ ἔδαφος μπροστὰ ἀπὸ τὴν πρόσοψη αὐτὴ γιὰ νὰ μαζεῖν τὸ νερὸ τῆς στέγης σὲ δεξαμενὴ. Προφανῶς ὁ ναὸς μετατράπηκε σὲ ἐκκλησίαν χωρὶς μεγαλύτερες ἀλλαγές. Γιὰ λειτουργικοὺς ὅμως λόγους ἔπρεπε ἡ εἴσοδος στὸ νάρθηκα (ποὺ ἐξοικονομήθηκε στὸν παλιὸ πρόναο) νὰ γίνεται ἀπὸ τὰ δυτικά. Ἀλλαγές πρέπει νὰ ἔγιναν καὶ στὴ στέγη, ἀφοῦ ἓνα σπασμένο καὶ μετὰ σοβαντισμένο γεῖσο τοῦ ναοῦ βρέθηκε χτισμένο στὰ θεμέλια τῆς μεταγενέστερης βασιλικῆς. Πιθανὴ χρονολογία αὐτῶν τῶν ἐργασιῶν φαίνεται ὁ 5ος μ.Χ. αἰ., μετὰ τὸ διάταγμα τοῦ Θεοδοσίου τὸ 392 μ.Χ.

5. Ἀκολούθησε μιὰ πλήρης μετατροπὴ τοῦ οἰκοδομήματος σὲ τρίκλιτη βασιλική<sup>2</sup>, τῆς ὁποίας ὅμως ὁ νάρθηκας ἔμεινε νότια ἐκεῖ ὅπου ἦταν ὁ πρόναος τοῦ ἀρχαίου ναοῦ. Διατηρήθηκαν μόνο ὁ βόρειος καὶ δυτικὸς τοῖχος. Ὁ δεύτερος ὅμως καθαιρέθηκε κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος γιὰ νὰ δημιουργηθοῦν οἱ τρεῖς κανονικὲς θύρες εἰσόδου. Ὅλο τὸ ὑλικὸ τοῦ ναοῦ δουλεύτηκε ξανά συστηματικὰ καὶ χρησιμοποιήθηκε στὸ νέο κτήριο. Καινούρια ὑλικά εἶναι μόνο οἱ πώρινοι κυβόπλινθοι τῆς ἀψίδας καὶ οἱ κεραμίδες τῆς στέγης. Πολλὰ λείψανα ὑαλοπινάκων πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴ βασιλική. Στὸν κεντρικὸ

1. BCH 102, 1978, 739. ΠΑΕ 1977, 380, πίν. 195γ καὶ παρ. πίν. Η'.

2. ΠΑΕ 1976, 305 κέ.



ἄξονα τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδας κατασκευάστηκε ἓνα ἐπιμελημένα ἐπενδεδυμένο ὀριζόντιο αὐλάκι, πού δὲν συνεχίζεται κάτω ἀπὸ τὸ πᾶνωμα καὶ πού φράχτηκε πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ πατώματος. Δύο λίθοι τοῦ ναοῦ πού χρησιμοποιοῦθηκαν ἐδῶ διατηροῦν ἀκόμη τὸ ἀρχικὸ τους κονίαμα. Ὁμοιο ἄνοιγμα δείχνει ἡ ἀψίδα τῆς Καταπολιανῆς στὴν Πάρο. Ὅα μποροῦσε νὰ χρησιμεύει γιὰ τὴν τάνυση ἐνὸς ὁδηγοῦ κατὰ μῆκος τοῦ κεντρικοῦ ἄξονα κατὰ τὸ διάστημα τῶν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν.

6) Ἡ ἔρευνα τῶν οἰκοδομημάτων πού προστέθηκαν πρὸς Ν στὴ βασιλική, μὲ ἐξάστυλο αἶθριο, πλευρικοὺς χώρους, δεξαμενὲς καὶ λεκάνες πού προφανῶς ἐξυπηρετοῦσαν βιοτεχνικοὺς σκοποὺς, δὲν ἔχει ἀκόμη ὀλοκληρωθεῖ<sup>1</sup>. Φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ μοναστηριακὴ ἐγκατάσταση, πού ἔγινε λίγο μετὰ τὸ χτίσιμο τῆς βασιλικῆς. Ἀφ' ἐνὸς ὑπῆρχαν πιά λίγα μέλη τοῦ ἀρχαίου ναοῦ διαθέσιμα καὶ ἀφ' ἑτέρου χρησιμοποιήθηκε στὸ αἶθριο τὸ τεμάχιο ἐνὸς κατωφλιοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ ὁποίου τὸ ὑπόλοιπο βρέθηκε στὸ χῶρο τῆς βασιλικῆς.

7) Ἡ μικρὴ ἐκκλησία τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου πού χτίστηκε στοὺς νεώτερους χρόνους ἐδραζόταν ὁμοκεντρα πάνω στὴ διατηρημένη σὲ ὕψος μέχρι 1.5 μ. ἀψίδα τῆς βασιλικῆς καὶ χρησιμοποίησε τὸ δάπεδό της. Προφανῶς ἡ συνέχεια τῶν διαδοχικῶν κτηρίων καὶ ἡ παράδοση τῆς λατρείας ἐφθάσε μέχρι σήμερα.

Ὅλα τὰ βασικὰ σημεῖα γιὰ τὴ γραφικὴ ἀποκατάσταση τοῦ ναοῦ ἔχουν ἐξασφαλισθεῖ. Ὁ ναὸς ἀντὶ βαθμιδωτῆς κρηπίδας διέθετε μία ἀπλὴ ἀλλὰ ἰσχυρή, ἐλάχιστα προσέχουσα ὀριζόντια στρώση λίθων, ἐνιαία γιὰ τὶς τρεῖς κλειστὲς πλευρές, γιὰ τὸ θυραῖο τοῖχο καὶ γιὰ τὴν κιονοστοιχίαν. Ἡ στρώση αὕτη συνιστᾷ συγχρόνως: τὴν εὐθυνητήριαν, τὸ στυλοβάτη καὶ τὸν τοιχοβάτη. Αὕτη ἀκριβῶς εἶναι ἡ πρώτη ὀλοκληρωμένη περιμετρικὴ καὶ ἀπόλυτα κανονικὴ στρώση τοῦ κτηρίου. Πάνω σ' αὕτη πατοῦν ἀμέσως οἱ πέντε κίονες τῆς προσόψεως καὶ σ' αὕτὴ ἐπίσης πατοῦν μέσω τῶν βάσεων τοὺς οἱ τοῖχοι τοῦ κτηρίου. Ἡ βάση τῶν τοίχων ἐλαφρὰ πλατύτερη ἀπὸ αὐτοὺς, ἔχει ἀπλὴ ὀρθογωνικὴ μορφή. Ἐπειδὴ ἔπαιξε ρόλο ἀνάλογο μὲ τὸ ρόλο τῶν βάσεων τῶν κιόνων διαθέτει ἐξαιρετικὰ φροντισμένη ἐργασία. Οἱ τοῖχοι ἀντιθέτως παρουσιάζουν πολὺ ἀδρῆ, «ξεβελονισμένη» ἐπιφάνεια, ἡ ὁποία λόγῳ τῆς ἀπουσίας ὁδηγῶν περιταينيῶν δὲν ἀποτελεῖ ἄπεργο ἀλλὰ ἦταν προορισμένη νὰ δεχθεῖ ἐπιχρίσματα. Ἀπὸ τὸ κατακείμενο ὕλικὸ τῆς εὐθυνητήριαν — στυλοβάτη, τοιχοβάτη καὶ τὴν βάση τοῦ τοίχου — ἐξασφαλίστηκε ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἀκριβοῦς μορφῆς τῶν δύο βασικῶν πρώτων στρώσεων, ἀφοῦ πρῶτα ἀναγνωρίστηκαν τὰ συνανήκοντα θραύσματα. Ἐπίσης καθορίστηκε ἡ ἀκριβὴς θέση τῶν περισσοτέρων λίθων τοῦ ὕλικου αὐτοῦ. Ἐτσι τὰ βασικὰ μέτρα τῆς κατόψεως ὑπολογίστηκαν ἀκριβῶς. Ὁ ὑπολογισμὸς τῶν κατακορύφων διαστάσεων ὁ ὁποῖος ἀκόμη συνεχίζεται

1. ΠΑΕ 1977, 379, εἰκ. 1. BCH 102, 1978, 740.



εἶναι πιὸ πολὺ πλοκος καὶ συνίσταται σὲ συνδυασμὸ τῶν ἐξῆς ἐπὶ μέρους μελετῶν συνθέσεως καὶ ὕψους:

1) τῆς ἀνατολικῆς παραστάδας τῆς ὁποίας ἀναγνωρίστηκαν ὅλοι οἱ λίθοι πλὴν τοῦ ἐπικράνου ποὺ δὲν σώζεται.

2) Τοῦ θυρώματος ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν βρέθηκαν τὰ μέλη τοῦ ὑπερθύρου.

3) Τῶν δύο ὀπισθίων γωνιῶν ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀναγνωρίσθηκαν πολυάριθμοι γωνιόλιθοι.

4) Τῆς κατακόρυφης τομῆς τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ (ἔχουν μελετηθεῖ περίπου 170 ἐξωτερικοὶ λίθοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους 19 ποὺ ἀνήκουν σὲ περισσότερες διαφορετικὲς στρώσεις εἶναι διάτονοι, μπατικοί).

5) Τῆς κατακόρυφης τομῆς τῶν τοίχων τοῦ προνάου (ἔχουν μελετηθεῖ 90 περίπου λίθοι τῆς πρὸς τὸν πρόναο παρεμβᾶς) καὶ

6) Τῶν κίονων ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώζεται σχεδὸν τὸ 50 % τοῦ ὕλικου χωρὶς ὅμως νὰ ἐξασφαλίζεται μὲ βεβαιότητα τουλάχιστον ἓνας πλήρης κίον. Ἡ μαρμαρίνη ὀροφή τοῦ προνάου καθὼς καὶ ἡ ἐξ ὀλοκλήρου μαρμαρίνη δικλινῆς στέγη ἀποκαθίστανται λεπτομερῶς καὶ ἀκριβῶς μὲ βεβαιότητα. Αὐτὴ ἡ ἀπὸ στατικῆς καὶ κατασκευαστικῆς ἀπόψεως ἰδιαίτερα ὀρθολογιστικὴ σύνθεση στέγης μὲ μαρμαρίνες δοκοὺς, τεγίδες καὶ ἐπίπεδους καλυπτῆρες χωρὶς ἀμφιβολία δὲν ἀποτελεῖ εἰδικὴ περίπτωση στὸ Σαγκριὶ ἀλλὰ ὑπῆρχε ὡς τρέχουσα λύση σὲ ὀλόκληρην τὴν περιοχὴ. Ἡ στοὰ τῶν Ναξίων<sup>1</sup> καὶ πιθανῶς ὁ οἶκος τῶν Ναξίων<sup>2</sup> στὴ Δῆλο διέθεταν παρεμφερεῖς στέγες.

G. GRUBEN - M. KOPPEL

Κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο παράλληλα μὲ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐργασίες κατεδάφισθηκε ὁ πρῶτος ὄροφος τῆς οἰκίας Σκορδίλη, ποὺ μαζὶ μὲ τὸ χῶρο τῆς ἀπαλλοτριώθηκε γιὰ νὰ ἐπεκταθεῖ ἐκεῖ ἡ ἀνασκαφὴ τῆς προϊστορικῆς πόλεως. Ἀπὸ τὴν κατεδάφιση προέρχονται ἐνδιαφέροντες λίθοι, ἰδιαίτερα τὸ κατώτερο μέρος μαρμαρίνου κλασικοῦ ἀγαλματίου γυναίκας.

B. K. ΛΑΜΠΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

1. EAD 32, 1979. CH. HELLMANN - PH. FRAISSE, Portique des Naxiens.

2. P. COURBIN, RA 1979, 182 κέ.

## 26. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΗΡΑΣ

(Πίν. 158 - 159)

Οι έργασίες στο 'Ακρωτήρι Θήρας καί κατά τὸ 1979 διακρίθηκαν σὲ τρεῖς βασικὲς κατηγορίες: α) ἀνασκαφικὲς, β) συντηρήσεως εὐρημάτων καί γ) συντηρήσεως ἐγκαταστάσεων\*:

### Α'. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ἀκολουθώντας τὴν πολιτικὴν ποὺ προτάθηκε μὲ τὴν ἀπὸ 22 - 11 - 1974 Ἐκθεση τῆς ἐιδικῆς ἐπιτροπῆς ποὺ παρέλαβε τὴν ἀνασκαφὴ εὐθὺς μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἀειμνήστου Μαρινάτου καί κατὰ τὸ 1979 οἱ ἐργασίες ἀπέβλεψαν στὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς σὲ τομεῖς ὅπου ἡ ἔρευνα δὲν εἶχε τελειώσει. Τρεῖς εἶναι οἱ τομεῖς στοὺς ὁποίους ἐκτελέστηκαν ἀνασκαφικὲς ἐργασίες: 1) Ἡ Ὅδὸς Τελχίνων, 2) ἡ Ξεστὴ 3 καί 3) ἡ Δυτικὴ Οἰκία.

#### 1. ΟΔΟΣ ΤΕΛΧΙΝΩΝ (εἰκ. 1)

Τὸν κεντρικότερο, μέχρι σήμερα, δρόμο ποὺ διασχίζει τὴν προϊστορικὴ πόλιν τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀπὸ Νότο πρὸς Βορρά, ὁ Μαρινᾶτος εἶχε ἀποκαλέσει Ὅδὸ Τελχίνων. Μέχρι τὸ 1974 εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ τμήμα ποὺ ἀρχίζει στὰ νότια ἀνάμεσα στὰ κτήρια Βῆτα καί Γάμα καί τελειώνει μπροστὰ στὴ βόρεια εἴσοδο τοῦ συγκροτήματος Δέλτα.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1979 ἀποκάλυψε τὸ τμήμα τοῦ δρόμου ἀνάμεσα στὰ συγκροτήματα Δέλτα καί στὸν τομέα Α, ὅπου ἄλλο τμήμα του εἶχε ἀποκαλυφθεῖ σχεδὸν κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἀνασκαφῆς μὲ τὴ διάνοιξη τῆς σήραγγας κάτω ἀπὸ τὴν ἐλαφρόπετρα. Σημαντικὸ κομμάτι τοῦ δρόμου στὴν περιοχὴ τῆς φε-

\* Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο 1979 συνεργάστηκαν οἱ ἑξῆς:

Ἀρχαιολόγοι: Μαρίζα Μαρθάρη, Χριστίνα Τελεβάντου, Χαράλ. Σιγάλας, Ἴρις Ντούσκου, Ἄννα Μιχαηλίδου-Παπᾶ.

Ἀρχιτέκτον: Καλλιρρόη Παλυβοῦ-Μαυροειδῆ.

Πολιτικὸς Μηχανικός: Νικόλαος Δαλαμάγκας.

Συντηρητὲς τοιχογραφιῶν: Σταμ. Περράκης, Ἰάκ. Μιχαηλίδης, Στ. Ἀγγελίδης, Α. Βούλγαρης, Α. Στρατσιαίνης, Π. Δρίτσας, Ἀ. Γέροντας, Ἐ. Μιχαηλίδου, Μ. Στρατσιαίνη, Σ. Βούλγαρη.

Συντηρητὲς ἀγγείων: Β. Ἀλεφραγκῆς, Σ. Χειλιουδάκης, Ρ. Παπαδήμα.





τινῆς ἀνασκαφῆς εἶχε ταυτιστεῖ μετὰ τὸ χεῖμαρρο τῶν νεώτερων χρόνων ἐξαιτίας τοῦ ὁποίου μάλιστα εἶχε ὑποστεῖ σοβαρὸς ζημιές. Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ δρόμου ἔφερε στὸ φῶς καὶ τὰ σωζόμενα λείψανα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς Οἰκίας τῶν Γυναικῶν τῆς ὁποίας τὸ ὄριο ἀπὸ αὐτὴ τὴν πλευρὰ παρέμενε ἀσφές. Ἐξαιτίας τῆς διαβρωτικῆς ἐνέργειας τοῦ χεῖμαρρου ὁ τοῖχος αὐτὸς δὲν διατηρεῖται σὲ καλὴ κατὰστασις. Σὲ ἀκόμη χειρότερη κατὰστασις διατηροῦνται λείψανα τοῦ τοίχου τοῦ κτηρίου ποὺ ὄριζε τὴν Ὀδὸν Τελχίνων ἀπὸ τὰ ἀνατολικά.

Τὸ τμήμα τοῦ δρόμου ποὺ ἀποκαλύφθηκε παρουσιάζει δύο φάσεις: στὴν παλαιότερη φάση ἀνήκουν ὁ ὑπόνομος καὶ ἡ στρώσις μετὰ μεγάλες ὀρθογώνιες πλάκες πάχους περίπου 15 ἐκατοστῶν. Στὴ νεώτερη φάση ἀνήκει τὸ λιθόστρωτο ἀπὸ ἀκανόνιστες πέτρες καὶ χῶμα ποὺ στρώθηκαν ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὶς πλάκες τῆς παλαιότερης φάσης. Ὁ ὑπόνομος, ὁ πρῶτος ποὺ ἐρευνᾶται στὸ Ἀκρωτήρι, ἔχει κτιστὰ τοιχώματα καὶ πυθμένα στρωμένο μετὰ ἡφαιστειογενεῖς μικρὲς σχιστόπλακες. Τὴν ἀνατολικὴν παρεῖά του ἀποτελεῖ ὁ τοῖχος τοῦ γειτονικοῦ οἰκοδομήματος, πράγμα ποὺ ξενίζει γιὰ τὴν ἄμεση ἐπαφὴ τοῦ ὑπονόμου μετὰ τὸ κτήριο αὐτό, ἀσφαλῶς θὰ δημιουργοῦσε προβλήματα ὑγρασίας (πίν. 158α).

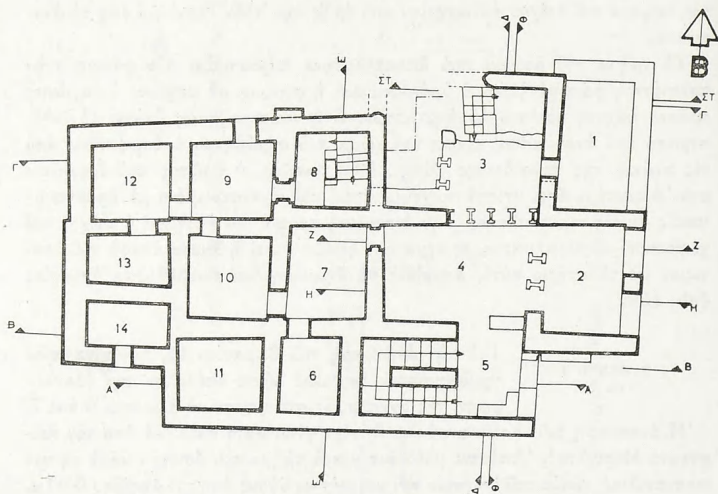
## 2. ΞΕΣΤΗ 3 (εἰκ. 2)

Γιὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ δωματίου 11, ποὺ εἶχε προγραμματιστεῖ, τεχνικοὶ λόγοι ἐπέβαλαν τὴν ὁλοκλήρωσις τῆς ἀνασκαφῆς στὰ γειτονικά δωμάτια 6 καὶ 7.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ δωματίου 6 εἶχε γίνῃ κατὰ τὸ 1973 ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Μαρινᾶτο<sup>1</sup>. Ἀπέμενε μόνον ἓνα μικρὸν τμήμα του ἄσκαφο κατὰ τὴ νοτιοανατολικὴν γωνίαν τοῦ ἰσογείου του καὶ μέχρις ὕψους ἀπὸ τοῦ δαπέδου 0.90 μ. περίπου. Ὁ καθαρισμὸς τῆς γωνίας αὐτῆς ἀπέδωκε δωδεκάδα ἀπὸ πῆλινα ἀγγεῖα διαφόρων σχημάτων καὶ μεγεθῶν, μία λίθινη τριποδικὴ λεκάνη, θαλάσσιο τρίγωνον, θραύσματα ὀψιανῶν κ.ἄ. Ἀνάμεσα στὶς ὀργανικὰς ὕλες ποὺ ἐπισημάνθησαν ἀναφέρονται ἄνθρακες καὶ φύκια ποὺ φαίνεται πῶς ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς ὑπερκείμενης ὁροφῆς. Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος του εἶχε παραβιαστεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1973. Ἡ παραβίασις αὐτῆς ἔδωκε τὴν δυνατότητα νὰ μελετήσουμε τὴν σύστασίν του στὸ ἄσκαφο τμήμα του ποὺ ἀπέμενε κατὰ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ δωματίου. Στρώμα πάχους 20 ἐκ. περίπου ἀποτελεῖ τὸ τεχνητὸ δάπεδο τοῦ δωματίου. Τὸ στρώμα αὐτὸ στὸ κατώτατον τμήμα του ἀποτελεῖται ἀπὸ πλακοειδεῖς ἄσπρες πέτρες. Ἀκολουθοῦν χῶμα ἀνάμικτο μετὰ μικρὰς πέτρες καὶ ὄστρακα ἀγγείων καὶ στὴν ἐπιφάνειαν στρωμένα μικρὰ θαλασσινὰ βότσαλα σκοτεινοῦ πράσινου χρώματος.

1. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ Θήρας VII, 1976, 23, πίν. 36α.

Ὁ ὅροφος τοῦ δωματίου 7 εἶχε ἐπίσης ἀνασκαφεῖ κατὰ τὸ 1973<sup>1</sup>. Λόγοι στατικοὶ περιορίσαν τὴν ἀνασκαφὴ ἐφέτος στὴν ἀφαίρεση τῶν ἀνώτερων μόνο ἐπιχώσεων τοῦ ἰσογείου. Σειρὰ ἀπὸ κατακόρυφες ὁπές ποὺ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ συμπαγῆ τοῖχο τοῦ ὀρόφου ἀποτελέσαν ἀντικείμενο ἰδιαίτερης μελέτης καὶ προσοχῆς. Ἀπὸ τὴ λεπτομερὴ καὶ προσεκτικὴ



Εἰκ. 2. Γενικὴ κάτοψη ἑστέης 3.

ἔρευνα στὴν περιοχὴ διαπιστώθηκε πὺς οἱ παραπάνω ὁπές ἦταν τὰ ἀρνητικὰ ξύλων ποὺ εἶχαν ἤδη ἐξαφανιστεῖ καὶ ποὺ ἀποτελοῦσαν τὰ πλαίσια πολυθύρου. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐπέβαλε τὴ διακοπὴ τῆς ἐργασίας γιὰ τὴν καλύτερη μελέτη τοῦ προβλήματος ὑποστηλώσεως τοῦ τοίχου ἀπὸ τὴν ἀρχιτέκτονα τῆς ἀνασκαφῆς κ. Παλυβοῦ-Μαυροειδῆ. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου ποὺ ἀφαιρέθηκε περισυλλέχθηκαν πολλὰ θραύσματα ἐγχρωμῶν κονιαμάτων.

Κατὰ τὸ νότιο πέρασ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ὀρόφου ὑπάρχει ἄνοιγμα τὸ ὁποῖο οἱ ἀνασκαφεῖς τοῦ 1973 ἐξέλαβαν ὡς θύρα ἐπικοινωνίας τῶν δωματίων 7 καὶ 10 κατὰ τὸν ὅροφος<sup>2</sup>. Σ' αὐτὸ παρασύρθηκαν ἀπὸ τὰ κονιάματα ποὺ κα-

1. Ἐ.ἀ. ἀν καὶ δὲν γίνεται εἰδικὴ ἀναφορὰ στὸ κείμενο, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ δωματίου συνάγεται ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα καὶ ἀπὸ τὸν παρένθετο πίνακα Β'. Πιθανῶς ἡ παράλειψή του ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ὀρόφου δὲν φαίνεται νὰ ἀπέδωσε κινητὰ εὐρήματα.

2. Ἐ.ἀ. παρένθ. πίν. Β'.

τακόρυφα διατηρούνται κατὰ τὴ βόρεια παρειὰ τοῦ ἀνοίγματος. Προσεκτικὴ μελέτῃ τῶν κονιαμάτων αὐτῶν ἀπέδειξε ὅτι ἡ ὕψι τους εἶναι πρὸς Βορρὰ καὶ ὄχι πρὸς Νότο. Περαιτέρω ἔρευνα ἐντόπισε λίγο βορειότερα τὰ ἀντίστοιχα κονιάματα μὲ ὕψι πρὸς Νότο. Δηλαδή τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας βρίσκεται ἀμέσως βορειότερα ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα ποὺ ἄφησαν οἱ ἀνασκαφεῖς τοῦ 1973. Δυστυχῶς εἶναι ἀδύνατη ἡ ἀποκατάσταση τῆς πραγματικῆς θύρας χωρὶς καταστροφή τῶν κονιαμάτων γιατί τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ οἱ ἴδιοι οἱ ἀνασκαφεῖς ἔκλεισαν μὲ πέτρες καὶ τσιμέντο, ἐξαιτίας τῆς ἀνωτέρω συγχύσεως.

Στὸ δωμάτιο 11 μεγάλο μέρος τοῦ ὁρόφου εἶχε ἀνασκαφῆ κατὰ τὸ 1974<sup>1</sup>. Κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 1979 ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφή μέχρι τὸ δάπεδο τοῦ ἰσογείου. Τὸ δωμάτιο 11 δὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἀπὸ πλευρᾶς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ ἐπίχωσή του ὅμως ἀπέδωσε ἀξιόλογα κινητὰ εὐρήματα. Ἀνάμεσα σὲ πλῆθος ἀπὸ πέτρες καὶ χῶμα περισυλλέχθηκαν ἄφθονα κονιάματα λευκὰ κατὰ κύριο λόγο ἀλλὰ καὶ μὲ χρωματιστὲς ἐπιφάνειες. Ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες πελεκητὲς πέτρες ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου μία φέρει στὴ μιὰ ὕψι τῆς λαξευμένο σύμβολο σὲ σχῆμα τρίαινας. Σὲ δεκάδες ἀνέρχονται τὰ πῆλινα ἀγγεῖα κυρίως ἀποθηκευτικὰ σκεύη, ἀλλὰ καὶ μικρότερα. Ἀξιολογότερα ἀνάμεσά τους εἶναι δύο εἰσηγμένες τρίωτες πρόχοι ποὺ συναρμολογήθηκαν ἀπὸ πλῆθος θραυσμάτων. Κοσμοῦνται μὲ μαῦρες ὀκτώσχημες ἀσπίδες ποικιλμένες μὲ λευκὰ ἐπίθετα κοσμήματα (πίν. 159α). Ἀπὸ τὰ λοιπὰ εὐρήματα τοῦ δωματίου μνημονεύονται ἐδῶ δύο κέρατα ἐλαφιῦ (πίν. 158β), διάφορα θαλασσινὰ ὄστρεα, λίθινα σκεύη, θραύσματα ὀφειανῶν, ὅστὰ ζῶων κ.ἄ. Ἰδιαίτερη μνεῖα ἀπαιτοῦν λείψανα ἀπὸ φύκια, ποὺ ἐπισημάνθηκαν ἐπίσης στὸ γειτονικὸ δωμάτιο 6, καὶ ἀριθμὸς ὠμῶν πλίνθων, τῶν ὁποίων ἡ ἔρμηνεία παραμένει δυσχερῆς.

### 3. ΔΥΤΙΚΗ ΟΙΚΙΑ (εἰκ. 3)

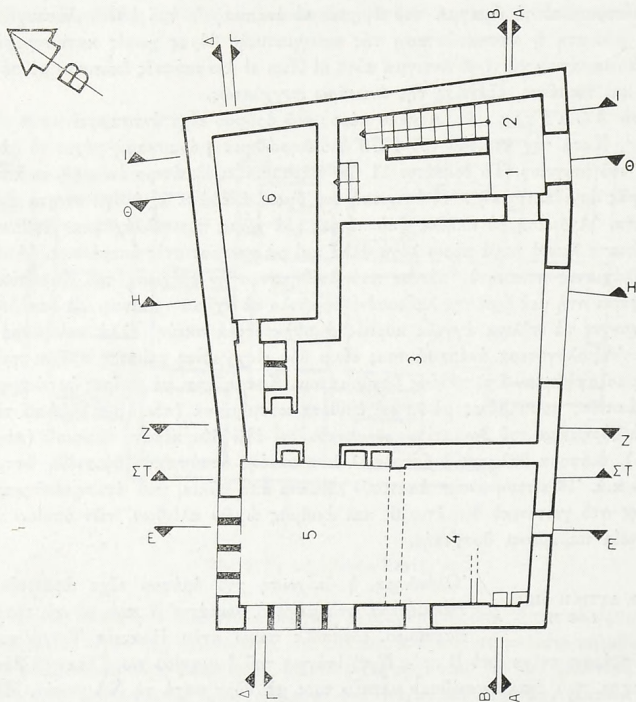
Ὁλόκληρη ἡ ἐπίχωση τοῦ ὁρόφου εἶχε ἀφαιρεθεῖ παλαιότερα στὸ μεγάλο δωμάτιο 3 ποὺ μὲ τὸ εὐρὸ παράθυρο, ἐδέσποζε πάνω στὴν Πλατεία Τριγώνου.

Μὲ ἐγκάρσιο τοῖχο ἀπὸ Β πρὸς Ν τὸ ἰσόγειο τοῦ δωματίου χωρίζονταν σὲ δύο τμήματα ποὺ ἐπικοινωνοῦσαν μεταξύ τους μὲ θύρα κατὰ τὴ ΝΔ γωνία. Μὲ μικρότερο τοῖχο τὸ δυτικὸν τμήμα χωρίζεται ἐπίσης σὲ δύο μικρότερους χώρους, ἓνα βόρειο (3Β) καὶ ἓνα νότιο (3Γ). Μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ χώρου 3Γ βρέθηκε πεσμένη μεγάλη πέτρινη βάση κίονα, ποὺ προφανῶς πατοῦσε στὸ μεγάλο ἐγκάρσιο τοῖχο καὶ ὑποβάσταζε τὴ στέγη τοῦ δωματίου 3. Στὸν ἴδιο χώρο καὶ στὴ θέση του βρέθηκε μεγάλος ὠσειδῆς πίθος μὲ θαυμαστὴ διακόσμηση. Μὲ ὅρις δύο λαβὲς ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου ὀρίζεται σὲ δύο ὕψεις: Στὴ μία θαλάσσιο τοπίο, ὅπου δελφίνια παίζουν μὲ ἱπτάμενα πουλιά. Στὴν ἄλλη ὕψι ὄρεινὸ τοπίο μὲ παράσταση ταύρου ποὺ τὸν πλαισιώνουν αἰγοειδῆ.

1. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1975, 224.



Παρά τῇ σαθρῇ κατάστασὶ τοῦ, ὁ πίθος στερεώθηκε καὶ συντηρήθηκε ἀπὸ τὸν ἀρχαιολόγο - συντηρητὴ κ. Χ. Σιγάλα. Τὸ σχῆμα τοῦ πίθου ἀρχαίζει καὶ θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ τὸν χρονολογήσει στοὺς ὕστερους μεσοκυκλαδικούς χρόνους.



Εἰκ. 3. Γενικὴ κάτοψη.

Στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ δωματίου (3Α) καὶ πλησίον τῆς ΒΑ γωνίας ἐπισημάνθηκε ἀσάμινθος ἐξ ὀλοκλήρου βυθισμένη στὸ δάπεδο. Βρίσκεται κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ὁ ὅποιος λόγω παραμορφώσεώς του, πατεῖ πάνω στὴν ἀσάμινθο. Νοτιοδυτικὰ τῆς ἀσάμινθου καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ χώρου 3Α βρίσκεται κτιστὴ κατασκευὴ ὕψους γύρω στὰ 30 ἑκατοστά-μετρα. Τὴν ἄνω ἐπιφάνειά της ἀποτελοῦν ἐντοιχισμένες μυλόπετρες. Ἰσως πρόκειται γιὰ ἐστία, γιατί τὸ χρῶμα τῆς ἐπιχώσεως γύρω εἶναι τεφρό.

## Β'. ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Τὸ μεγάλο πλῆθος κομματιῶν ἀπὸ τοιχογραφίες ποὺ βρέθηκαν στὴν Ξεστὴ 3 ἀπαίτησαν καὶ κατὰ τὸ 1979 τὴ συνεχή ἀπασχόληση μεγάλου ἀριθμοῦ συντηρητῶν. Συνεργεῖτο<sup>1</sup> μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἀρχιτεχνίτη συντηρήσεως κ. Σταμάτη Περράκη καὶ ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ ζωγράφου - συντηρητῆ κ. Γ. Μαργαριτῶφ, ἐργάστηκε ἐντατικά τόσο στὴν Ἀθήνα ὅσο καὶ στὰ ἐργαστήρια τῆς ἀνασκαφῆς στὴ Θήρα. Παρὰ τὶς δυσμενεῖς συνθῆκες ἐργασίας λόγω ἀνεπαρκείας τῶν χώρων στὰ ἐργαστήρια συντηρήσεως στὴν Ἀθήνα, τὸ συνεργεῖο προχώρησε σημαντικά στὴν ἀποκατάσταση τῶν τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὴ Δεξαμενὴ Καθαρμοῦ τῆς Ξεστῆς 3<sup>2</sup>. Ἐτσι καὶ παρὰ τὴν ἔλλειψη ἀρκετῶν ἀκόμη κομματιῶν, ἔγινε σαφές ὅτι ἡ γνωστὴ τοιχογραφία τῶν Κροκοσυλλεκτριῶν ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο σύνολα προσερχόμενα ἀπὸ δύο διαφορετικούς ὁρόφους. Τοῦ ἰσογείου διακρίνονται μὲ εὐχέρεια λόγω τοῦ σημαντικὰ μειωμένου ὕψους τῶν περίπου 1.30 μ. Τοῦτο ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ἡ τοιχογραφία στὴ Δεξαμενὴ Καθαρμοῦ κάλυπτε τοὺς τοίχους ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὶς πλάκες τῆς ὀρθομαρμάρωσης. Τοῦ ὁρόφου οἱ τοιχογραφίες ἔχουν τὸ σύνθηες ὕψος κανονικοῦ ὁρόφου, δηλ. γύρω στὰ 2.30 μ. Ἐπίσης ἀπὸ τὴν πρόοδο τῆς ἐργασίας στὶς τοιχογραφίες τῶν Κροκοσυλλεκτριῶν ἔγινε δυνατὴ ἡ ἐξακρίβωση τῆς θέσεώς τους μέσα στὸ χῶρο ποὺ κοσμοῦσαν, βοηθώντας παράλληλα μὲ τὶς διαστάσεις τους στὴν ἀποκατάσταση τοῦ χώρου αὐτοῦ. Ἐτσι βεβαιώθηκε πὼς μόνο οἱ βόρεια καὶ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς Δεξαμενῆς καθαρμοῦ κοσμοῦνταν μὲ τοιχογραφίες. Τὴ δυτικὴ τὴν κατεῖχε τὸ κλιμακοστάσιο ἐνῶ ἡ νότια, τόσο στὸ ἰσόγειο ὅσο καὶ στὸν ὄροφο, ἦταν ἀνοιχτὴ μὲ σύστημα πολυθύρου.

Ἀπὸ τὶς ἄλλες τοιχογραφίες τῆς Ξεστῆς 3 ποὺ βρίσκονται στὴ Θήρα συγκολλήθηκαν καὶ τοποθετήθηκαν σὲ μεταλλικὰ πλαίσια ἡ τοιχογραφία μὲ ἀνάγλυφους ρόμβους καὶ ζωγραφικούς ρόδακες<sup>3</sup> καθὼς καὶ μία ζωφόρος μὲ συνεχὴ σπεῖρα. Μιᾶς ἄλλης ζωφόρου ἐπίσης μὲ συνεχὴ σπεῖρα, συναρμολογήθηκαν πολλὰ τεμάχια.

Συνεχίστηκε στὸ ἀντίστοιχο ἐργαστήριο τῆς ἀνασκαφῆς ἡ συγκόλληση καὶ συντήρηση ἀγγείων ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους. Ξεχωρίζουμε ἀνάμεσα στὸ πλῆθος τῶν ἀγγείων ποὺ συντηρήθηκαν, ἓνα πῖθο μὲ διάκοσμηση ἀπὸ σταφύλια καὶ μαστοπρόχους, ἓναν ἄλλο πῖθο ποὺ ἔχει ὡς διακοσμητικὸ θέμα βλαστοὺς μὲ κισσοειδῆ φύλλα (πίν. 159β) καὶ μικρὴ ἀσάμινθο μὲ δελφίνια στὸ ἐσωτερικὸ της (πίν. 159γ).

1. Βλ. ἀστερίσκο στὴν ἀρχὴ τῆς ἐκθέσεως.

2. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ Θήρας VII, 1976, 32 κέ.

3. Ἐ.α. 26 - 27.

## Γ'. ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΤΗΡΙΩΝ ΚΑΙ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ

Μιά ἀπό τίς ἰδιορρυθμίες τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου εἶναι καί οἱ τεράστιες ἀνάγκες τῆς στή συντήρηση τῶν σύγχρονων ἐγκαταστάσεων. Τό στέγαστρο τῆς ἀνασκαφῆς — πάνω ἀπό 10 στρέμματα ἐπιφάνεια — μέ τό μεταλλικό σκελετό του εἶναι ἓνα μόνιμο καί ἄλυτο πρόβλημα. Ἡ ἡφαιστειακή τέφρα καί ἡ θαλασσινή ὑγρασία ἐπενεργοῦν διαβρωτικά μέ μεγάλη ταχύτητα καί ἀπαιτοῦν συνεχῆ ἐγγήγορση καί τεράστιες δαπάνες. Πάνω ἀπό τριάντα πεσσοὶ dexion εἶχαν ὑποστεῖ κατὰ τή βάση τους σχεδόν ὁλοκληρωτική διάβρωση ἐκθέτοντας σέ κίνδυνο καταρρεύσεως αὐτό τοῦτο τό στέγαστρο.

Μέ τήν ἐπίβλεψη καί τίς ὁδηγίες τοῦ πολ. μηχανικοῦ κ. Ν. Δαλαμάγκα ἔγιναν οἱ ἀκόλουθες ἐργασίες: "Ὅλοι οἱ ἐπικίνδυνα διαβρωμένοι πεσσοὶ καθαρίστηκαν, βάρφτηκαν μέ ἀντισκωριακό καί στή βάση τους, ὅπου ἡ διάβρωση εἶχε προχωρήσει πολύ, ἐγκλωβίστηκαν σέ σκυρόδεμα. Ἐτσι, ἀφ' ἑνὸς τὰ ἐλάσματα τῆς βάσης προστατεύτηκαν ἀπό τὴ διάβρωση καί ἀφ' ἑτέρου ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸ ἔδαφος ἡ ἀνάλυπτη ἐπιφάνεια τῶν πεσσῶν.

Καθαρισμὸς καί βάψιμο μέ ἀντισκωριακό ἔγινε ἐπίσης καί σέ μεγάλο ἀριθμὸ ζευκτῶν κυρίως στὶς παρυφῆς τοῦ στεγάστρου, ὅπου ἡ ἐκθεση στὶς ἀτμοσφαιρικές συνθῆκες ἦταν μεγαλύτερη καί ἀνάλογη ἡ διάβρωση. Στὶς περιοχές αὐτές, γιὰ καλύτερη προστασία κλείστηκαν μέ φύλλα ἀμιαντοτσιμέντου Ἴλλενιτ οἱ ἀνοικτὲς παρειές τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου.

Στὴ ΝΔ περίμετρο τοῦ στεγασμένου χώρου τῆς ἀνασκαφῆς τὰ κατακόρυφα τοιχώματα τοῦ ἄσκαφου τμήματος ἄρχισαν νὰ παρουσιάζουν ἔντονες διαβρωτικές τάσεις ὕστερα ἀπὸ δεκαετὴ σχεδόν ἐκθεση στὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως. Γιὰ τὴ συγκράτησή τους καί τὴν ἀποτελεσματικὴν προστασία τοῦ στεγάστρου ἀπὸ μελλοντικές κατολισθήσεις, στὰ ἐκτεθειμένα σημεῖα κατασκευάστηκαν ἀναλημματικοὶ τοῖχοι ἀπὸ ξηρολιθιά. Ἄλλο πρόβλημα τοῦ στεγάστρου εἶναι ἡ διάβρωση τῶν ὑδρορροῶν. Κατὰ τὸ 1978 οἱ ὑδρορροές εἶχαν ἐπενδυθεῖ μέ πολυεστέρα καί ὑαλοβάμβακα. Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ σέ ὁρισμένα σημεῖα ὑπέστη ρωγμὲς πού καλύφθηκαν κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 1979.

Ἡ ὀξειδωμένη καί σέ πολλὰ σημεῖα καταστραμμένη περίφραξη τοῦ νότιου ὀρίου τῆς ἔκτασης γύρω ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ ἀντικαταστάθηκε καί ἀποκαταστάθηκε ἔτσι ἡ προστασία τοῦ χώρου στὰ εὐαίσθητα αὐτὰ σημεῖα. Στὰ κτήρια τῶν ξενῶνων, ἀποθηκῶν κλπ. ἔγιναν οἱ ἐξῆς ἐργασίες συντηρήσεως. Βάρφτηκαν μέ ἐλαίochρωμα ὅλα τὰ ἐξωτερικὰ θυρόφυλλα καί παραθυρόφυλλα γιὰ νὰ ἀποτραπεῖ ὁ κίνδυνος φθορᾶς τους. Ἐπίσης βάρφτηκαν ὅλα τὰ μεταλλικὰ προστατευτικὰ νικηλιδώματα τῶν ἀποθηκῶν καί ἐργαστηρίων.

Ἀποκαταστάθηκαν ὅλες οἱ μικροζημιές στὸ ἀποχετευτικὸ καί ὑδρευτικὸ δίκτυο καί στὰ κτήρια.

Δυστυχῶς γιὰ λόγους οἰκονομικοὺς δὲν ἔγινε δυνατὴ ἡ κατασκευὴ ὁμβροδε-



ξαμενής και έξακολουθεΐ νά παραμένει ό κίνδυνος τόσο για τις έγκαταστάσεις όσο και για τά κεραμεικά που πλένονται με τó διατιθέμενο ύφάλμυρο νερό.

#### Δ'. ΜΕΛΕΤΗ ΥΑΙΚΟΥ - ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

Καθώς έχει προγραμματιστεΐ, προχωρεΐ ή έτοιμασία τής δημοσιεύσεως κατά κτήρια. Ό όριζόντιος χωρισμός των εύρημάτων όλόκληρης τής ανασκαφής και ή δημοσίευσή τους κατά είδη (π.χ. κεραμεική, αρχιτεκτονική, τοιχογραφίες κλπ.) είναι εκ των πραγμάτων αδύνατη άφου ή ανασκαφή συνεχίζε-ται. Μετά την ολοκλήρωση όμως τής έρευνας μπορεί νά γίνει ή τελική δημοσίευση του κάθε κτηρίου χωριστά σε ειδικούς τόμους. Ήδη με τó τέλος τής έρευνας στη Δυτική Οικία ή προετοιμασία του ύλικού για τήν τελική παρουσίαση βρίσκεται στα τελευταία της στάδια. Με γενικό τίτλο 'Ακρωτήρι έχει αρχίσει ή προετοιμασία των εξής τόμων:

'Ακρωτήρι 1. Εισαγωγικά. Στόν τόμο αυτό εκτίθεται τó ιστορικό τής ανασκαφής, και αναπτύσσονται θέματα γεωλογικά και ήφαιστειολογικά που σχε-τίζονται άμεσα με τήν ανασκαφή.

Στους επόμενους τόμους που ό καθένας τους πραγματεύεται ένα μόνο κτήριο αναπτύσσονται τά εξής κεφάλαια με τήν ακόλουθη σειρά:

α. 'Ανασκαφικά - 'Αρχιτεκτονική.

β. Τοιχογραφίες.

γ. Κεραμεική.

δ. Λίθινα άγγεΐα, έργαλεΐα και σκεύη.

ε. Ποικίλα (μετάλλινα άντικείμενα, μικροαντικείμενα, όργανικές ύλες κλπ.).

Με τήν παραπάνω ταξινόμηση των εύρημάτων έχει προχωρήσει ή εργασία για τους τόμους 'Ακρωτήρι 2: Δυτική Οικία και 'Ακρωτήρι 3: Ξεστή 3. Σε όρισμένες περιπτώσεις τó μεγάλο πλήθος των εύρημάτων πιθανώς θά απαιτή-σει τήν παρουσίαση μερικών από τά άνωτέρω κεφάλαια σε χωριστά τεύχη.

'Αναλυτική μελέτη των λίθινων άγγείων που είχαν βρεθεΐ ως τó 1977 έγινε από τόν καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Bristol κ. P. Warren και τó σχε-τικό άρθρο, σε άγγλική γλώσσα, με τίτλο «The stone vessels from the Bronze Age settlement at Akrotiri Thera» (AE 1979, 82 - 113).

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

1. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1977, 392.

2. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1978.

(Πίν. 160 - 161)

Κατὰ τὸ ΝΔ τμήμα τῆς νήσου Ρόδου καὶ εἰς μικράν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς θαλάσσης κεῖται τὸ χωρίον Ἀρνίθα<sup>1</sup>. Πρόκειται περὶ μικροῦ γεωργικοῦ οἰκισμοῦ, κειμένου ἐπὶ εὐφόρου πεδινῆς ἐκτάσεως. Εἰς ἀπόστασιν δύο χιλιόμετρων περίπου ἀπὸ τοῦ χωρίου ἦσαν ἀνάκαθεν ὁρατά, διατηρούμενα εἰς ὕψος τριῶν περίπου μέτρων, τὰ λείψανα τοῦ ἱεροῦ βήματος παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, φερομένης ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ἀγίας Εἰρήνης<sup>2</sup>. Πέριξ τοῦ ἡρειπωμένου αὐτοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ διακρίνονται τὰ λείψανα παλαιῶν τοίχων, σωροὶ λίθων καὶ πλήθος πηλίνων ὀστράκων<sup>3</sup>. Κατὰ καιροὺς οἱ καλλιεργοῦντες τοὺς ἀγρούς τῆς περιοχῆς ἀποκαλύπτουν τμήματα τοίχων παλαιῶν οἰκοδομημάτων, τάφους, νομίσματα, πήλινα ἀγγεῖα κ.ἄ. Πρόκειται συνεπῶς περὶ τῆς θέσεως ἀρχαίου οἰκισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐγκατελείφθη κατὰ τοὺς μέσους χρόνους.

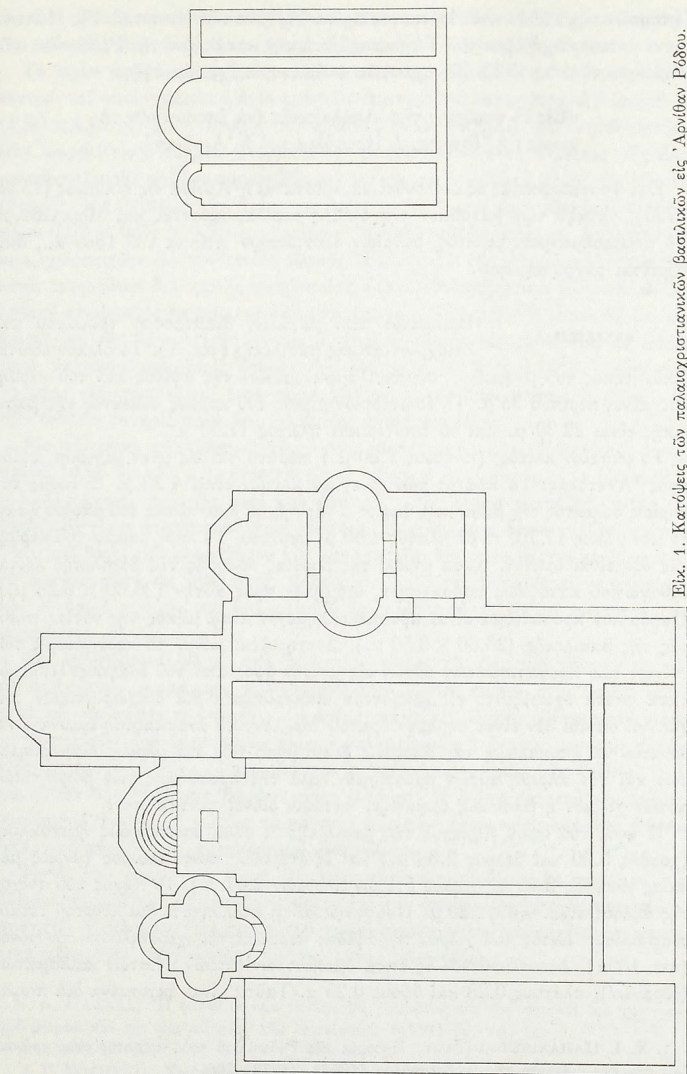
Ἡ Ἀρνίθα ἀναφέρεται εἰς διάταγμα, τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Giovanni Battista Degli Orsini (1467 - 1476), Μεγάλου Μαγίστρου τοῦ Τάγματος τῶν Ἱπποτῶν τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου εἰς τὴν Ρόδον, τὸ ἔτος 1474 μ.Χ. Τὸ διάταγμα τοῦτο κέκρηται μεγάλης σημασίας, διότι ἀναφέρει ὅλα σχεδὸν τὰ ὀνόματα τῶν χωρίων καὶ τῶν φρουρίων τῆς Ρόδου κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν. Εἶναι γεγραμμένον εἰς τὴν λατινικὴν<sup>4</sup>, ἡ ὁποία ἀπετέλει τὴν ἐπίσημον γλῶσσαν τῶν

1. Ἡ ὀνομασία εἶναι προφανῶς προελληνική.

2. Χαρακτηριστικὸν τῆς παλαιότητος τοῦ μνημείου εἶναι καὶ τὸ ὅτι φέρεται ὑπὸ τῶν κατοίκων εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ἀγίας Εἰρήνης, προφανῶς τῆς τοῦ Θεοῦ εἰρήνης καὶ οὐχὶ Ἀγίας, ὀνόματι Εἰρήνης.

3. Κατὰ τὸ β' ἡμῖς τοῦ Σεπτεμβρίου καὶ τὰς ἀρχὰς Ὀκτωβρίου τοῦ 1979, ἔλαβε χώραν ἡ ἐκθάμνωσις καὶ ὁ καθαρισμὸς τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ συγκροτήματος τῆς Ἀρνίθας, μὲ πιστωσιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ γράφοντος, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς 4ης Ἑφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν ἐκόπησαν ἄγρια δένδρα, τὰ ὁποῖα ἐκάλυπτον τὸν χώρον καὶ θάμνοι καὶ ἐκαθαρίσθη ἡ περιοχὴ ἐκ τῆς βλαστήσεως, ὥστε νὰ καταστοῖν ὁρατά τὰ λείψανα τοῦ σπουδαιότητος αὐτοῦ παλαιοχριστιανικοῦ συγκροτήματος. Τοῦτο περιελάμβανε μίαν μεγάλων διαστάσεων βασιλικὴν μετὰ προσκτισμάτων (βασιλικὴ Α), ὡς καὶ ἑτέραν βασιλικήν, νοτίως τῆς πρώτης κειμένην (βασιλικὴ Β). Πρβ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, Παλαιοχριστιανικά λείψανα τῆς Ρόδου, ABME ΣΤ', 1948, 32 - 35. Βλ. καὶ Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος, τ. Ι. Νησιωτικὴ Ἑλλάς (1974) 92.

4. Τὸ διάταγμα τοῦτο ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ F. GUY, S. Pic., 170. Βλ. καὶ Ἑλληνικά, τ. Θ', 1936, 241 - 246.



Εἰκ. 1. Κατόψεις τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν εἰς Ἀρνίθαν Ρόδου.



Ἴπποτῶν τῆς Ρόδου καὶ εὐρίσκεται εἰς τὰ Ἀρχεῖα τῶν Ἴπποτῶν τῆς Μάλτας, ὅπου μετεφέρθη ἡ ἔδρα τοῦ Τάγματος μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Ρόδου ὑπὸ τῶν Τούρκων τὸ ἔτος 1522. Τὸ σχετικὸν ἀπόσπασμα ἔχει ὡς ἐξῆς:

«Εἰς τὸ φρούριον τῆς Ἀπολακκιάς (νὰ ἀποσυρθοῦν τὰ  
χωρία) ἡ Ἰστρίος, ἡ Προφύλια καὶ ἡ Ἀρνίθα»<sup>1</sup>.

Ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται ἡ Ἀρνίθα ὡς οἰκισμὸς (1522-1900), μεταξὺ τῶν κατοίκων τῆς ὁποίας περιλαμβάνονται καὶ Μωαμεθανοί. Τὸ μουσουλμανικὸν τέμενος, μετρίων διαστάσεων κτίσμα τοῦ 18ου αἰ., διατηρεῖται μέχρι σήμερον.

#### ΒΑΣΙΛΙΚΗ Α

Πρόκειται περὶ μεγάλων διαστάσεων τρικλίου παλαιохριστιανικῆς βασιλικῆς (εἰκ. 1). Τὸ ὀλικὸν ἐξωτερικὸν μῆκος τοῦ μνημείου, συμπεριλαμβανομένων τῆς ἀψίδος καὶ τοῦ νάρθηκος, εἶναι περίπου 35 μ. Τὸ ἐσωτερικὸν μῆκος τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς εἶναι 22.30 μ. καὶ τὸ ἐσωτερικὸν πλάτος 17.70 μ.

Τὸ μεσαῖον κλίτος (πλάτους 7.20 μ.) περατοῦται εἰς μίαν μεγάλην ἀψίδα πρὸς Ἀνατολάς. Τὸ πλάτος τῶν πλαγίων κλιτῶν εἶναι 4.20 μ. Δυτικῶς τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἔκειτο ὁ νάρθηξ, αἱ διαστάσεις τοῦ ὁποίου ἦσαν: τὸ μὲν μῆκος 17.70, τὸ δὲ πλάτος 4.50 μ. περίπου. Τὸ περίγραμμα τοῦ νάρθηκος δὲν εἶναι ὁρατόν. Κατὰ μῆκος τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς κεῖται ὀρθογωνίου κατόψεως πρόσκτισμα, ἰσόμηκες πρὸς αὐτὴν (26.60 × 6.25 μ.). Παρόμοιον πρόσκτισμα εἶναι προσκεκολλημένον κατὰ μῆκος τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς (26.60 × 3.50 μ.). Διατηρεῖται μόνον τὸ περίγραμμα τῶν τοίχων τῶν προσκτισμάτων αὐτῶν εἰς μικρὸν ὕψος ἀπὸ τοῦ ἐδάφους. Πιθανώτατα ταῦτα ἐχωρίζοντο εἰς μικρότερα διαμερίσματα διὰ διαχωριστικῶν τοίχων, οἱ ὅποιοι δὲν εἶναι σήμερον ὁρατοί. Μελλοντικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποκαλύψῃ τὰς ἀκριβεῖς διαστάσεις τῶν ἐπὶ μέρους διαμερισμάτων καὶ τὸν ἀκριβῆ αὐτῶν προορισμόν. Διὰ τῆς προσθήκης τῶν βοηθητικῶν αὐτῶν χώρων ἡ βασιλικὴ ἐμφανίζει κάτοψιν οἰοῦναι πεντάκλιτον.

Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ βήματος τῆς βασιλικῆς Α εἶναι ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικὴ (χορδῆς 5.20 καὶ βέλους 2.80 μ.) καὶ ἐξωτερικῶς πεντάπλευρος (μῆκος μεσαίας πλευρᾶς 2.45 μ., μῆκος ἐτέρων πλευρῶν 2.07 μ.). Τὸ πάχος τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος εἶναι 0.85/1.20 μ. Προφανῶς αὕτη ἐκαλύπτετο διὰ κτιστοῦ τεταρτοσφαιρίου. Ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς ἀψίδος περιχλείεται ἡμικυκλικὸν σύνθρονον (πίν. 160α), αποτελούμενον ἐξ ἐπτὰ ὁμοκέντρων σειρῶν κτιστῶν καθισμάτων (ἐδρῶν), πλάτους 0.28 καὶ ὕψους 0.25 μ. Ταῦτα εἶναι ἐκτισμένα διὰ παρο-

1. Χ. Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Ἱστορία τῆς Ρόδου ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἕως τὴν ἐνωμάτωσιν τῆς Δωδεκανήσου (1948), (1972) 286.

λίθων καὶ ἀσβεστοκονιάματος. Πιθανῶς ἔφερον ἐπένδυσιν ἐκ λευκῶν μαρμαρίνων πλακῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ὅμως οὐδὲν λείψανον διετηρήθη.

Τὸ ἱερὸν περιλαμβάνει ὀρθογωνίου κατόψεως χώρον ( $6 \times 4.30$  μ.), εἰς τὸ κέντρον τοῦ ὁποίου ἔκειτο ἡ ἀγία τράπεζα. Διατηρεῖται κατὰ χώραν ἡ βάσις αὐτῆς ( $1.80 \times 1.01$  μ.) (πίν. 160β). Αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν πελεκητῶν λιθιακῶν παρολίθων σιτόχρου ἀποχρώσεως, τοποθετημένων κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς καὶ ἰσαριθμῶν δόμων, τοποθετημένων κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς βάσεως τῆς ἀγίας τραπέζης. Αἱ διαστάσεις τῶν δόμων αὐτῶν εἶναι  $0.62 \times 0.24 \times 0.25$  μ. περίπου. Μεταξὺ αὐτῶν ὑπάρχει ἀσβεστοκονίαμα, χρησιμεύον ὡς συνδετικὸν ὕλικόν. Τὸ μεταξὺ τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν κενὸν πληροῦται διὰ κοινῆς τοιχοποιίας (ἀργολιθοδομῆς) καὶ καλύπτεται διὰ λεπτοῦ στρώματος ἐκ λεῖου κονιάματος (πάχους  $0.01$  μ.). Οἱ τέσσαρες ἀκράττοι παρόλιθοι τῆς βάσεως τῆς Ἀγίας Τραπέζης φέρουν εἰς τὰ ἐξωτερικὰ αὐτῶν ἄκρα κατακορύφους ὅπας ὀρθογωνίου διατομῆς ( $0.25 \times 0.14$  μ.), καθ' ὅλον τὸ ὕψος τοῦ παρολίθου, ἔνθα προσηρόζοντο ἰσαριθμοὶ πεσσοὶ ἢ κίονες, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐστηρίζετο ἡ ἄνω πλάξ τῆς ἀγίας τραπέζης.

Εἰς τὸ μέσον τῆς βάσεως τῆς ἀγίας τραπέζης ὑπάρχει ὀρθογώνιος κατασκευὴ ( $0.58 \times 0.45$  μ.), φέρουσα εἰς τὸ κέντρον κυκλικὸν ὄρυγμα (διαμ.  $0.16$  μ.). Πρόκειται πιθανῶς περὶ τοῦ ἐγκαινίου τῆς ἀγίας τραπέζης, ἐντὸς τοῦ ὁποίου θὰ εἶχον τοποθετηθῇ ἄγια λείψανα. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἀνευρέθη λειψανοθήκη καὶ λόγῳ τοῦ ἰδιορρύθμου τῆς κατασκευῆς, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐρμηνευθῇ τὸ ὄρυγμα αὐτὸ ὡς «θάλασσα-βόθρος»<sup>1</sup>. Πρὸς τοῦτο φαίνεται νὰ συνηγορῇ καὶ τὸ ὅτι ὁ πυθμὴν τοῦ κυκλοτεροῦς ὀρύγματος εἶναι ἀδιαμόρφωτος διὰ νὰ χωνεύονται τὰ ρεῦματα<sup>2</sup>.

Εἰς ἀπόστασιν  $0.60$  μ. ἀπὸ ἐκάστης γωνίας τῆς βάσεως τῆς ἀγίας τραπέζης ἴσταντο μαρμαρίνοι, κυλινδρικοί, ἀρράβδωτοι κίονες, στηρίζοντες κιβώριον, τὸ ὁποῖον ἔκειτο ὑπεράνω τῆς ἀγίας τραπέζης<sup>3</sup>. Διατηροῦνται κατὰ χώραν αἱ βάσεις τῶν δύο ἀνατολικῶν κίωνων καὶ τμήματα ἀπὸ τοὺς κορμούς αὐτῶν. Οὗτοι φέρουν πλίνθον (διαμ.  $0.50$  μ.), ὀκτάπλευρον (πλευρᾶς  $0.20$  μ.). Τὸ συνολικὸν ὕψος ἐκάστης βάσεως εἶναι  $0.16$  μ. Ἡ διάμετρος τοῦ κορμοῦ τοῦ κιονίσκου εἶναι  $0.36$  μ. Εἰς τὸ κέντρον τῆς ἄνω ἐπιφανείας ἐκάστης βάσεως ὑπάρχουν τὶ ὅροι μετ' αὐλάκων μολυβδοχοήσεως.

Ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ βήματος εὐρίσκονται δόμοι ἐκ σιτόχρου λιθιακοῦ παρολίθου, φέροντες κονίαμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου διεπιστώθησαν λείψανα γραπτοῦ διακόσμου. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ χώρου προέρχονται μαρμαρίνα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, περὶ τῶν ὁποίων γίνεταί λόγος κατωτέρω.

1. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Ἡ θάλασσα τῶν ἐκκλησιῶν. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ χριστιανικοῦ βωμοῦ καὶ τὴν μορφολογίαν τῆς λειτουργίας (1952) 56 - 61.

2. Αὐτόθι 82 κέ.

3. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, τ. Α', (1962) 184 - 185.

Ἡ βασιλικὴ καὶ τὰ ἐκατέρωθεν αὐτῆς ὑπάρχοντα ὀρθογωνίου κατόψεως προσκτίσματα ἐκαλύπτοντο διὰ ξυλίνης στέγης καὶ κεράμων, ὅπως δηλοῦται ἐκ τῶν μεγάλων διαστάσεων αὐτῶν, ἐκ τοῦ πάχους τῶν τοίχων (0.65 μ.) καὶ ἐκ τῆς ὑπάρξεως πλήθους κεράμων ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ μνημείου.

Δυτικῶς τῆς βασιλικῆς πιθανῶς νὰ εὐρίσκετο αἶθριον, ἐκ τοῦ ὁποίου ὅμως οὐδὲν λείψανον διακρίνεται, ἴσως λόγῳ τοῦ μεγάλου πάχους τῆς ἐπιχώσεως εἰς τὸ σημεῖον αὐτό.

### Μαρτύριον

Ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ ἱεροῦ βήματος εἶναι προσκεκολλημένον τετράκογχον οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον ἐρμηνεύεται ὡς μαρτύριον, λόγῳ τοῦ σχήματος αὐτοῦ καὶ τῆς θέσεώς του ἐν σχέσει πρὸς τὴν βασιλικήν. Ὁ πυρὴν τοῦ προσκτίσματος αὐτοῦ ἐμφανίζει ἐν κατόψει τετράγωνον σχῆμα (πλευρᾶς 4 μ.). Εἰς ἐκάστην τῶν πλευρῶν τοῦ τετραγώνου ἀνοίγεται ἀνὰ μία κόγχη, ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλική. Ἐξ αὐτῶν ἡ ἀνατολικὴ κόγχη ἔχει χορδὴν 2.42 καὶ βέλος 1.05 μ., ἡ δυτικὴ ἔχει χορδὴν 2.27 καὶ βέλος 1 μ., ἡ βορεῖα ἔχει χορδὴν 2.42 καὶ βέλος 1.10 μ. καὶ τέλος ἡ νοτίᾳ κόγχη ἔχει χορδὴν 2.42 καὶ βέλος 1 μ.

Ἡ ἀνατολικὴ κόγχη, ἡ ἔχουσα καὶ τὸ μεγαλύτερον βέλος, προσανατολίζει κατὰ κάποιον τρόπον τὸ οἰκοδόμημα, καθὼς καὶ ἡ ὑπαρξίς εἰς τὴν δυτικὴν κόγχην μᾶς εἰσόδου (πλάτους 0.86 μ.). Διὰ τῆς θύρας αὐτῆς ἐπεκονιώνει τὸ μαρτύριον ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸ βόρειον κλίτος τῆς βασιλικῆς. Τὸ πάχος τῶν τοίχων τοῦ τετρακόγχου εἶναι 0.70 μ. Τοῦτο ἐκαλύπτετο ἀσφαλῶς διὰ κτιστοῦ, χαμηλοῦ, ἡμισφαιριοῦ, τυφλοῦ τρουλλοῦ. Αἱ κόγχαι ἐκαλύπτοντο διὰ κτιστῶν τεταρτοσφαιρίων. Ἐνδιαφέρουσαι εἶναι κοιλότητες, ὑπάρχουσαι κατὰ τὴν ΝΑ καὶ ΝΔ γωνίαν τοῦ τετρακόγχου καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ, ἐμφανίζουσαι ὀρθογώνιον σχῆμα. Πιθανῶς νὰ ἐχρησίμευον διὰ τὴν τοποθέτησιν ὠρισμένων ἀντικειμένων ἢ τὴν φύλαξιν λειτουργικῶν σκευῶν. Ἡ ὑπαρξίς τάφου ἢ τάφων ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ μαρτυρίου δὲν διηυκρινίσθη εἰσέτι.

Μαρτύριον τρίκογχον ὑπῆρχεν εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τῆς βασιλικῆς Β τῆς Κορίνθου (βασιλικὴ Κρανείου)<sup>1</sup>, πιθανῶς ἀρχαιότερον τῆς βασιλικῆς καὶ περικλεῖον τάφον μάρτυρος ἢ μαρτύρων τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Πιθανῶς καὶ τὸ μαρτύριον τῆς Ἀρνίθας νὰ εἶναι παλαιότερον τῆς βασιλικῆς, ἐξ αὐτοῦ δὲ ἐξηγεῖται καὶ τὸ ὅτι ἡ βασιλικὴ Α εἶναι ἀκάνονιστος κατὰ τὸ ἀνατολικὸν αὐτῆς τμήμα, ἐπεὶδὴ προσεκολλήθη εἰς τὸ ἤδη ὑπάρχον μαρτύριον.

Ἐπίσης μαρτύριον εὐρίσκεται κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν τῆς παλαιοχριστιαν-

1. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ΑΕ 1929, 197 - 198. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Ἀνασκαφικὴ ἐρευνα εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Κρανείου ἐν Κορίνθῳ, ΠΑΕ 1970, 102 κέ. Ι. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος (1976) 62 - 64.



νικῆς βασιλικῆς τοῦ Ἰλισσοῦ εἰς τὰς Ἀθήνας<sup>1</sup>, πιθανῶς ἀρχαιότερον τῆς βασιλικῆς.

Τὸ δάπεδον τοῦ μαρτυρίου τῆς Ἀρνίθας καλύπτεται διὰ πολυχρώμου ψηφιδωτοῦ, διατηρουμένου εἰς ἱκανοποιητικὴν κατάστασιν. Ὁ κεντρικὸς τετράγωνος χώρος περιλαμβάνει περισσότερα διάχωρα, ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζονται διάφορα θέματα. Μεταξὺ αὐτῶν εἰκονίζονται δύο ἀντωπὰ παγώνια, ἑκατέρωθεν ἐσχηματοποιημένου φυτικῶς κοσμήματος. Παραπλεύρως εἰκονίζονται ἔτερα δύο ἀντωπὰ παγώνια, ἑκατέρωθεν κανθάρου, πίνοντα ὕδωρ. Ἐτερον διάχωρον πληροῦται διὰ φολιδατοῦ κοσμήματος καὶ ἄλλο διὰ μικρῶν τετραγώνων κοσμημάτων. Τὰ διάχωρα χωρίζονται μεταξὺ των διὰ ταινιῶν, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐναλλάσσονται κυκλικά καὶ ρομβοειδῆ κοσμήματα<sup>2</sup>. Τὰ δάπεδα τῶν τεσσάρων ἡμικυκλικῶν κογχῶν πληροῦνται διὰ τοῦ γνωστοῦ κοσμήματος, τοῦ ἀποτελουμένου ἐκ συνεχόμενων φολίδων. Αἱ ψηφίδες εἶναι μετρίου μεγέθους καὶ ἔχουν διαφόρους χρωματισμούς. Κυριαρχοῦν μέλανες καὶ λευκαὶ ψηφίδες ἐκ μαρμάρου καὶ ἐρυθραὶ ἐξ ὀπτῆς γῆς. Ὡς συνδετικὸν ὑλικὸν χρησιμοποιεῖται ὑδραυλικὸν κονίαμα. Αἱ ψηφίδες ἔχουν στερεωθῇ ἐπὶ ἰσχυροῦ ὑποστρώματος.

#### Διακονικὸν

Νοτίως τοῦ ἱεροῦ βήματος τῆς βασιλικῆς Α εἶναι προσκεκολλημένον ὀρθογώνιου κατόψεως πρόσκτισμα (ἔσωτ. διαστ. 11 × 6.85 μ., μὴ συμπεριλαμβανομένης τῆς ἀψίδος), τὸ ὁποῖον ἐρμηνεύεται ὡς τὸ διακονικόν, λόγῳ τῆς θέσεως καὶ τοῦ σχήματος αὐτοῦ. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται εἰς μίαν ἀψίδα (πίν. 161α), ἔσωτερ. ἡμικυκλικὴν (χορδῆς 4.40 καὶ βέλους 1.85 μ.) καὶ ἔξωτερ. τρίπλευρον (μῆκος βορείας πλευρᾶς 2.25, μεσαίας 2.70 καὶ νοτίας 2.22 μ.). Τὸ πάχος τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος εἶναι 0.65 - 0.90 μ. Αὕτη ἐκαλύπτετο διὰ κτιστοῦ τεταρτοσφαιρίου. Ἐσωτερικῶς καὶ ἐπὶ τοῦ βορείου τμήματος τῆς ἀψίδος τοῦ διακονικοῦ ἀνευρέθη ἐγγχρωμον κονίαμα, ὑποδηλοῦν τὴν ὑπαρξιν γραπτοῦ διακόσμου.

Τὸ πάχος τῶν τοίχων τοῦ διακονικοῦ εἶναι 0.65 μ., ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι τοῦτο ἐκαλύπτετο διὰ ξυλίνης ἀμφικλινοῦς στέγης καὶ κεράμων. Ἡ τοιχοποιία διατηρεῖται εἰς μικρὸν ὕψος ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους κατὰ τὸ ἀνατολικὸν αὐτοῦ τμήμα, ἐνῶ κατὰ τὸ δυτικὸν διατηρεῖται ἐν μέρει ὑπεράνω τῆς στάθμης τοῦ ἐδάφους καὶ ἐν μέρει ἐν ἐπιχώσει. Κατὰ τὸ μέσον περίπου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς πρέπει νὰ ὑποτεθῇ ἡ ὑπαρξίς θύρας, διὰ τῆς ὁποίας ἐπεκρινόμην τὸ διακονικὸν μετὰ τοῦ πρὸς Δυσμᾶς αὐτοῦ κειμένου προσκτίσματος καὶ μέσῳ αὐτοῦ μετὰ τῆς βασιλικῆς.

1. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ΑΕ 1929, 208.

2. Παρόμοιος διάκοσμος παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἡ ὁποία εὐρίσκεται ἐντὸς τοῦ οἰκισμοῦ τῶν Κολυμπίων τῆς Ρόδου καὶ προέρχεται ἐκ τοῦ α' ἡμίσαιος τοῦ βου μ.Χ. αἱ.

Τὸ δάπεδον τοῦ διακονικοῦ ἐκαλύπτετο διὰ πολυχρώμου ψηφιδωτοῦ, κοσμουμένου διὰ γεωμετρικῶν καὶ ἄλλων σχεδίων, τμήματα τοῦ ὁποίου διατηροῦνται κατὰ χώραν κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν αὐτοῦ.

### Βαπτιστήριον

Νοτίως τῆς βασιλικῆς Α εἶναι προσκεκολλημένον τὸ βαπτιστήριον<sup>1</sup>, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογωνίου (ἔσωτ. διαστ.  $13.50 \times 5.45$  μ.). Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται εἰς μίαν ἀψίδα ἔσωτερικῶς ἡμικυκλικήν (χορδῆς 4.20 καὶ βέλους 2.10 μ.) καὶ ἐξωτερικῶς τρίπλευρον ἢ ἡμιεξαγωνικὴν (μῆκος μεσαίας πλευρᾶς 2.52 μ., μῆκος πλαγίων πλευρῶν 2 μ.). Τὸ πᾶχος τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος εἶναι 0.60 - 0.90 μ. Αὕτη ἐκαλύπτετο προφανῶς διὰ κτιστοῦ τεταρτοσφαιρίου.

Εἰς τὸ μέσον τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν ἀνοίγεται ἀνὰ μία κόγχη (χορδῆς 3.66 καὶ βέλους 1.60 μ.), ἣ κάλυψις τῶν ὁποίων ἐγένετο ἐπίσης διὰ κτιστῶν τεταρτοσφαιρίων. Τὸ πᾶχος τῶν τοίχων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ βαπτιστηρίου εἶναι 1.30 μ. (πίν. 161β) ἐκ τοῦ ὁποίου συμπεραίνεται ὅτι τοῦτο ἐκαλύπτετο διὰ κτιστῆς ἡμικυλινδρικῆς ὀροφῆς, ὁ ἄξων τῆς ὁποίας ἐβαίνειν ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς.

Τὸ οἰκοδόμημα τοῦ βαπτιστηρίου ἐχωρίζετο διὰ διαχωριστικῶν τοίχων εἰς τρεῖς ἰδιαιτέρους χώρους. Ἐναν πρὸς Δυσμᾶς ( $5.45 \times 4.20$  μ.), ὁ ὁποῖος ἐχρησίμευεν ὡς ὁ προαύλιος ἢ ἐξώτερος οἶκος τοῦ βαπτίσματος καὶ ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐλάμβανον χώραν οἱ ἀφορισμοὶ ἢ ἐξορισμοὶ καὶ ἐτελεῖτο τὸ πρῶτον μέρος τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος. Ἐτερος χώρος ἔκειτο πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ προαυλίου οἴκου ( $5.45 \times 3.90$  μ.), εἰς τὸ κέντρον τοῦ ὁποίου ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος. Ὁ χώρος οὗτος ἀπετέλει τὸ φωτιστήριον. Ἡ βορεῖα καὶ ἡ νοτιὰ πλευρὰ αὐτοῦ ἔφερον ἀνὰ μίαν κόγχην, μὲ σκοπὸν τὴν ἀνάδειξιν τοῦ σπουδαιοτέρου αὐτοῦ χώρου τοῦ βαπτιστηρίου καὶ τὴν δημιουργίαν εὐρυτέρου χώρου, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ περὶ τὴν κολυμβήθραν περιφορὰ τῶν νεοφωτίστων, εὐθὺς μετὰ τὴν τελετὴν τοῦ βαπτίσματος, ὅποτε λευχειμωνοῦντες καὶ λαμπαδηφοροῦντες μετέβαινον ἐν πομπῇ εἰς τὴν βασιλικήν, ὅπου ἐτελεῖτο ἡ θεία Λειτουργία καὶ μετελάμβανον οἱ βαπτισθέντες τὸ πρῶτον τοῦ σάματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ κολυμβήθρα ἔχει μεταφερθῇ ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν εἰς τὴν πόλιν τῆς Ρόδου καὶ ἔχει τοποθετηθῇ εἰς τὸ κέντρον τῆς Πλατείας Ἀργυροκάστρου, ἐμπροσθεν τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰδρύματος τῆς Ρόδου. Πρόκειται περὶ μονολιθικῆς ἐκ πορφυροφλεγυῶς λίθου κολυμβήθρας, εἰς σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ ( $1.56 \times 1.56 \times 0.84$  μ.). Ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν κατακορύφων πλευρῶν

1. A. C. ORLANDOS, Les monuments paléochrétiens découverts ou étudiés en Grèce de 1938 à 1954, Actes Ve Congrès Intern. Arch. Chr. 1954 (1957) = StACr 22, 114 - 115. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ABME ΣΤ', 1948, 32 - 35. Ι. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, ἐ.ἀ. 126 - 127.

καὶ ἐπὶ τῶν χειλέων αὐτῆς ὑπάρχουν ἀνάγλυπτοι σταυροὶ διαφορετικοῦ σχήματος ἢ μονογραφήματα τοῦ Χριστοῦ. Τὸ βάθος τῆς κολυμβήθρας εἶναι 0.65 μ. Εἰς ἐκάστην κεραίαν τοῦ σταυροῦ τῆς κολυμβήθρας ὑπάρχει ἀνὰ μία βαθμὶς (ὑψους 0.34 μ.), ὁδηγοῦσα εἰς τὸν πυθμένα καὶ χρησιμεύουσα διὰ τὴν ἀνάβωδον καὶ τὴν ἀνοδὸν τῶν βαπτιζομένων.

Πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ φωτιστηρίου σχηματίζεται τρίτος χώρος ( $5.45 \times 3.60$  μ.), ὁ ὁποῖος πιθανῶς ἐχρησίμευεν ὡς χρισμάριον, ὅπου ἐλάμβανε χώραν ἡ τελετὴ τοῦ χρίσματος, ἡ ὁποία ἐτελεῖτο εὐθὺς μετὰ τὴν τελετὴν τοῦ βαπτίσματος.

Οἱ χώροι τοῦ βαπτιστηρίου ἐπεκοινώνουν μεταξὺ των δι' ἀνοιγμάτων, τὰ ὁποῖα ἐκλείοντο προφανῶς διὰ βήλου, ὅπως ὀρίζεται ὑπὸ τῆς Διαθήκης τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ<sup>1</sup>.

Ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ προαυλίου οἴκου ἀνοίγεται θύρα (πλάτους 1.25 μ.), διὰ τῆς ὁποίας ἐπεκοινώνει τὸ βαπτιστήριον μετὰ τοῦ πρὸς Νότον τῆς βασιλικῆς κειμένου προσκτίσματος καὶ δι' αὐτοῦ μετὰ τῆς βασιλικῆς. Πιθανῶς ἑτέρα θύρα ἠνοίγετο περὶ τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ προαυλίου οἴκου, διὰ τῆς ὁποίας εἰσῆρχοντο εἰς τὸ βαπτιστήριον ἐκ τῶν ἔξω. Ἐνδιαφέρον τυγχάνει τὸ γεγονός ὅτι ἂν καὶ διατηρεῖται εἰς ἱκανὸν ὕψος ὁ βόρειος καὶ ὁ νότιος τοῖχος τοῦ βαπτιστηρίου, παρὰ ταῦτα δὲν ὑφίστανται ἐνδείξεις διὰ τὴν ὑπαρξίν παραθύρων εἰς αὐτούς. Τοῦτο εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθῇ ἐκ τοῦ ὅτι, εἴτε δὲν ὑπῆρχον παράθυρα ἢ ἐὰν ὑπῆρχον, ἔκειντο ὑψηλότερον τοῦ συνήθους διὰ νὰ μὴ εἶναι ὁρατὰ ἐκ τῶν ἔξω τὰ ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου λαμβάνοντα χώραν.

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ βαπτιστηρίου καλύπτεται διὰ μεγάλου πάχους ἐπιχώσεως, ἡ ὁποία προέρχεται ἐκ τῆς πτώσεως τῆς ἡμικυλινδρικῆς στέγης καὶ τῶν ἀνωτέρων τμημάτων τῶν τοίχων. Μεταξὺ ἄλλων ἀνευρίσκονται ἐγχρώμα κοινάματα, δηλοῦντα τὴν ὑπαρξίν γραπτοῦ διακόσμου ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων.

#### ΒΑΣΙΛΙΚΗ Β

Νοτίως τῆς βασιλικῆς Α καὶ εἰς ἀπόστασιν 20 μ. ἀπὸ τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ βαπτιστηρίου, κεῖται ἡ βασιλικὴ Β, μικροτέρων διαστάσεων ἐν σχέσει πρὸς τὴν βασιλικὴν Α. Πρόκειται περὶ τρικλίτου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ ἀπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου. Διακρίνεται εὐκρινῶς τὸ ἐξωτερικὸν περίγραμμα τῆς βασιλικῆς (ἐξωτ. διαστ.  $15.80 \times 12.50$  μ., μὴ συμπεριλαμβανομένης τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ βήματος). Αὕτη ἐχωρίζετο διὰ κιονοστοιχιῶν εἰς τρία κλίτη. Διατηροῦνται κατὰ χώραν τὰ ἀνατολικά τμήματα τῶν στυλοβατῶν (πάχους 0.65 μ.), ἐκ τῶν ὁποίων

1. *Testamentum Domini nostri Jesu Christi*, Lib. I, 19 (Ἔκδ. I. E. Rahmani), Moguntiae 1899, 25: «Velum ex bysso pura confectum habeat altare, quoniam est immaculatum. Similiter domus baptismi sit velo obtectā».



συνάγεται τὸ πλάτος τῶν κλιτῶν. Τὸ μεσαῖον κλίτος (πλάτους 5.28 μ.) περατοῦται εἰς μίαν ἀψίδα πρὸς Ἀνατολὰς (χορδῆς 4 καὶ βέλους 2 μ.). Αὕτη διατηρεῖται εἰς ἱκανὸν ὕψος ἀπὸ τοῦ ἐδάφους (περὶ τὰ 2 μ.) καὶ ἦτο ἀνέκαθεν ὁρατὴ, φερομένη ὑπὸ τῆς παραδόσεως ὡς ἀνήκουσα εἰς ἐκκλησίαν τῆς Ἀγίας Εἰρήνης. Τὸ πάχος τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος εἶναι 0.75 μ., αὕτη δὲ ἐκαλύπτετο προφανῶς διὰ κτιστοῦ τεταρτοσφαιρίου. Εἰς τὸ μέσον ἀκριβῶς τῆς ἀψίδος ἀνοίγεται παράθυρον (πλάτους 1.40 μ.), τὸ ὁποῖον ἀρχικῶς θὰ ἦτο δίλοβον.

Τὸ βόρειον κλίτος (πλάτους 2.63 μ.) περατοῦται ἐπίσης εἰς μίαν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα πρὸς Ἀνατολὰς (χορδῆς 1.70 καὶ βέλους 0.85 μ.). Εἰς τὸ μέσον αὐτῆς ἀνοίγεται παράθυρον (πλάτους 0.18/0.32 μ.). Τὸ νότιον κλίτος (πλάτους 2.50 μ.) περατοῦται πρὸς Ἀνατολὰς εἰς εὐθεῖαν. Ἡ βασιλικὴ ἦτο ἐκτισμένη ἐξ ἀργολιθοδομῆς καὶ ἀσβεστοκονιάματος καὶ ὡς δηλοῦται ἐκ τοῦ μικροῦ πάχους τῶν τοίχων (0.65 μ.), αὕτη ἐκαλύπτετο διὰ ξυλίνης στέγης καὶ κεράμων. Ἐπειδὴ ὁ χώρος τῆς βασιλικῆς καλύπτεται ἐξ ἱκανοῦ πάχους ἐπιχώσεως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστωθῇ ἐπὶ τοῦ παρόντος ἡ ὑπαρξὶς νάρθηκος ἢ ὅχι κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ κυρίως σώματος αὐτῆς. Τοῦτο ὅμως φαίνεται πιθανόν.

Μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη δὲν διατηροῦνται κατὰ χώραν, πλὴν ἐνὸς κιονοκράνου, προερχομένου ἐκ τῶν κιόνων τῆς βασιλικῆς καὶ τμήματος κορμοῦ κυλινδρικοῦ, ἀρραβδῶτου κίονος (διαμέτρου 0.48 μ.), ἐξ ὑποφαίου μαρμάρου, προερχομένου ὡσαύτως ἐκ τῶν κιόνων τοῦ μνημείου τούτου. Ἡ ὑπαρξὶς ἐγχρώμων κονιαμάτων μεταξὺ τῆς ἐπιχώσεως μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξίν γραπτοῦ διακόσμου ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων τῆς βασιλικῆς Β.

Κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τῆς βασιλικῆς ἔκειτο πρόσκτισμα, τὸ σχῆμα καὶ αἱ ἀκριβεῖς διαστάσεις τοῦ ὁποίου δὲν εἶναι δυνατόν ἐπὶ τοῦ παρόντος νὰ καθορισθῶν.

ΜΑΡΜΑΡΙΝΑ  
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ  
ΜΕΛΗ

Εἰς τὸν χώρον τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ συγκροτήματος τῆς Ἀρνίθας Ρόδου εὐρίσκονται πολυάριθμα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως τμήματα κορμῶν κιόνων, κιονόκρανα, ἀμφικιονίσκοι παραθύρων, θωράκια, τμήματα ἀπὸ πλάκας τραπεζῶν, πεσσίσκοι, βάσεις κιόνων κ.ἄ. Τὰ περισσότερα ἐξ αὐτῶν προέρχονται ἐκ τῆς βασιλικῆς Α καὶ ἐκ τῶν περὶ αὐτὴν προσκτισμάτων. Ἀσφαλῶς δὲ μεγαλύτερος ἀριθμὸς μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν εὐρίσκεται ὑπὸ τὴν γῆν, τὰ ὁποῖα εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκαλυφθοῦν διὰ ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης τοῦ χώρου. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ χώρου φαίνεται νὰ προέρχονται καὶ τὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐντοιχισμένα εἰς τὸν ναὸν τῶν Ταξιάρχων, ὁ ὁποῖος εὐρίσκεται δυτικῶς τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ συγκροτήματος καὶ εἰς ἀπόστασιν 500 μ. περίπου ἐξ αὐτῶν. Μάρμαρα ἔχουν μεταφερθῇ ἐκ τοῦ αὐτοῦ χώρου καὶ εἰς τὸν σημερινὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς Ἀπολακκιάς.

Μεταξὺ τῶν μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῆς Ἀρνίθας σπουδαιότερα εἶναι τὰ ἑξῆς:

— Ἐκ τῶν κιόνων τοῦ κιβωρίου τῆς ἀγίας τραπέζης τῆς βασιλικῆς Α προ-  
έρχονται πιθανῶς δύο μαρμάρινα κιονόκρανα<sup>1</sup>, εἰς τὰς γωνίας τῶν ὁποίων ὑπάρ-  
χουν περιστεραί. Ὁ ἄβαξ κοσμεῖται δι' ἰωνικῶν γλυφῶν. Ὑπὸ τὰς γωνίας  
τοῦ ἄβακος ἔχει γλυφῇ κατὰ τὴν περίοπτον τεχνικὴν ἀνὰ μία περιστέρα<sup>2</sup>. Ἡ  
σπεῖρα φέρει διάκοσμον ἐκ πλοχοῦ. Εἰς τὴν βᾶσιν τοῦ λέβητος ὑπάρχει εἶδος  
ψαθωτοῦ κοσμήματος μὲ κατεύθυνσιν zick - zack. Εἰς τὸ κέντρον τῆς κάτω  
πλευρᾶς ὑπάρχει τόρμος, διὰ τὴν στερέωσιν τοῦ κιονοκράνου ἐπὶ τοῦ κορμοῦ  
τοῦ κυλινδρικοῦ κίονος.

— Μικρὸν κιονόκρανον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, προσερχόμενον πιθανῶς ἐκ τῶν  
κίωνων τοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς Α. Ἔχει ὕψος 0.235, διάμετρον 0.12 καὶ  
ἄνω ἐπιφάνειαν  $0.155 \times 0.155$  μ. Εἰς ἐκάστην τῶν τεσσάρων πλευρῶν αὐτοῦ  
ὑπάρχει ἀνάγλυπτον τρίφυλλον.

— Τεμάχια μαρμαρίνων τραπεζῶν, ἀνήκοντα εἰς τρεῖς ἢ περισσοτέρας τρα-  
πέζας. Ἐξ αὐτῶν συνηρμολογήθησαν ἑξ τεμάχια καὶ ἔδωσαν μίαν τῶν στενῶν  
πλευρῶν τῆς ἀγίας τραπέζης τῆς βασιλικῆς Α. Τὰ τεμάχια αὐτὰ ἔχουν με-  
γαλύτερον πᾶχος ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἄλλα. Τὸ σχηματισθὲν πλάτος τῆς πλα-  
κῆς ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς πρὸς τὸ πλάτος τῆς βάσεως τῆς ἀγίας τραπέζης.  
Ἡ ἄνω πλᾶξ τῆς ἀγίας τραπέζης ( $1.65 \times 0.94$  μ.) ἀποτελεῖτο ἐκ λευκοῦ  
μαρμάρου μὲ τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν λείαν καὶ τὴν κάτω τραχεῖαν. Καθ' ὅλον τὸ  
μῆκος τῆς περιμέτρου αὐτῆς ὑπῆρχεν ἐλαφρὸν χεῖλος (ὕψους 0.075 καὶ πᾶ-  
χους 0.07 μ.), ὡς συνήθως συνέβαινεν εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς τραπέζας.  
Τὸ πᾶχος αὐτῆς εἶναι 0.055 μ.

— Εἷς ἀκραῖος ἀμφίγλυφος πεσσίσκος θωρακίου ὀρθογωνίου διατομῆς ( $0.21$   
 $\times 0.13$  μ.) ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, μὲ σύμφυτον τὴν ἀρχὴν διαχωριστικοῦ θωρα-  
κίου. Ἐπὶ τῆς κυρίας αὐτοῦ ὀψews (ἐμπροσθία πλευρᾶ) φέρει ἀνάγλυπτον κυμά-  
τιον. Εἰς τὴν ἄνω πλευρᾶν φέρει μηλοειδῆ ἀπόφυσιν (ὕψους 0.085 μ.). Εἰς τὴν  
ὀπισθίαν πλευρᾶν ὑπάρχουν δύο ὀπαὶ στηρίξεως. Τὸ ὕψος αὐτοῦ εἶναι 1.13 μ.

1. Ταῦτα μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Παλαιοχριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Τέχνης  
τῆς Ρόδου, τὸ ὁποῖον στεγάζεται εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Κάστρου, ὅπου καὶ φυλάσσονται.

2. Ἡ περιστέρα, ὡς γνωστόν, ἀποτελεῖ ἀνέκαθεν τὸ σύμβολον τῆς ἀγνότητος. Κατὰ τὴν  
βάπτισιν τοῦ Χριστοῦ ὤφθη τὸ "Ἅγιον Πνεῦμα καταβαῖνον ὡσεὶ περιστέρα, ἐρχόμενον ἐπ'  
Αὐτόν, Ματθ. 3, 16. Βλ. καί· Μάρκ. 1, 10. Λουκ. 3, 22. Ἰω. 1, 32. Πρβ. καί· Ματθ. 10,  
16: Γίνεσθε οὖν φρόνιμοι ὡς οἱ ὄφεις καὶ ἀκέραιοι ὡς αἱ περιστεραί. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χρι-  
στιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, ἔ.δ. 119 - 120. Ὁ τύπος τοῦ κιονοκράνου μὲ περι-  
στερὰς ἦτο πολὺ διαδεδομένος. Παραδείγματα εὐρίσκωμεν εἰς τὸ Κοπτικὸν Μουσεῖον τοῦ  
Καΐρου, εἰς Pola, εἰς Otranto καὶ εἰς τὴν Ρώμην. Εἰδικώτερον τὸ τελευταῖον παράδειγμα  
εἶναι σημαντικόν, διότι ἀνήκει εἰς κιβώριον, τὸ ὁποῖον ἰδρύθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 514 - 523  
μ.Χ. Τὰ κιονόκρανα τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶναι παλαιότερα. Πρβ. Β. KAUTZSCH, Ka-  
pitellstudien (1936) 163 - 164, πίν. 32, 522, 525, 526, 527.

— Τμῆμα διαχωριστικοῦ θωρακίου ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, φέρον ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς ἐντὸς κύκλου ἐγγεγραμμένον μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐπὶ τῆς ἐτέρας ἀνισοσκελῆ σταυρὸν εἰς χαμηλὸν ἀνάγλυφον.

— Τμῆμα ἄνω πλακὸς τραπέζης. Μέγιστον πᾶχος 0.06, ἐλάχιστον πᾶχος 0.037, πλάτος χεῖλους 0.115 μ.

— Τὸ ἄνω τμῆμα κιονίσκου θωρακίου.

— Τμῆμα θωρακίου ἐκ λευκοῦ μαρμάρου.

— Τμῆμα κοσμήτου θωρακίου μετ' ἐπιγραφῆς.

— Ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ βήματος τῆς βασιλικῆς Β ἀνευρέθη μαρμαρίνον ἰωνικὸν κιονόκρανον μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος, προερχόμενον πιθανῶς ἐκ τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς βασιλικῆς Β. Ἡ διάμετρος τῆς σπείρας εἶναι 0.30 μ. Ὁ ἄβαξ ἔχει πλευρὰς  $0.61 \times 0.435$  μ. Τὸ συνολικὸν ὕψος τοῦ κιονοκράνου εἶναι 0.20 μ. Εἰς τὴν σπεῖραν ὑπάρχουν ἐκφυλισμένα ἰωνικὰ ἔλικες καὶ εἰς τὸ μέσον αὐτῶν ρομβοειδὲς κόσμημα. Ἐπὶ τοῦ προσκεφαλαίου ὑπάρχουν δύο φυτικὰ κοσμήματα ἐν εἵδει κρόκου.

— Πέντε μαρμαρίνα κιονόκρανα, τὰ ὁποῖα μετεφέρθησαν ὑπὸ τῶν Ἱταλῶν ἐκ τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ συγκροτήματος τῆς Ἀρνίθας εἰς τὴν πόλιν τῆς Ρόδου καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὴν στέψιν τῶν ἐσωτερικῶν κιόνων τῶν αἰθουσῶν τῆς δυτικῆς πτέρυγος τοῦ ἄνω ὀρόφου τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Μεγάλου Μαγίστρου τῶν Ἱπποτῶν (Καστέλλου), τὸ ὁποῖον ἀνεστηλώθη ἀπὸ τοὺς Ἱταλοὺς. Τὸ ὕψος αὐτῶν εἶναι 0.48 καὶ ἡ πλευρὰ τοῦ ἄβακος 0.71 μ. Ταῦτα παρυσιάζουν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, διότι ὁ τύπος των ἀντιγράφει τὸν τύπον τῶν κιονοκράνων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ ἀποτελοῦν σημαντικὴν ἑνδειξιν διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς βασιλικῆς, ἐκ τῆς ὁποίας προέρχονται (βασιλικὴ Α).

Πρόκειται περὶ λεβητοειδῶν κιονοκράνων μὲ ἐπίπεδον ἄβακα ἄνω καὶ μικρὰν σπεῖραν κάτω. Ὑπὸ τὰς γωνίας τοῦ ἄβακος ὑπάρχουν μικρὰ ἰωνικὰ ἔλικες, αἱ ὁποῖαι συνεχίζονται εἰς τὰς πλαγίας πλευρὰς μὲ προσκεφάλαια. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν κιονοκράνων κοσμεῖται μὲ φυτικὴν διακόσμησιν. Ἡ ὅλη ἐργασία ἔχει ἐκτελεσθῇ κατὰ τὴν διάτρητον τεχνικὴν, ἥτοι διὰ τῆς χρήσεως τρυπάνου, μὲ ἀποτελεσματὴν τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ ὄγκου καὶ τὴν ἑξάρσιν τῶν περιγραμμάτων τῶν φύλλων<sup>1</sup>.

— Τμῆμα κορμοῦ κυλινδρικοῦ, ἀρραβδώτου κίονος (διαμ. 0.48 μ.) ἐξ ὑποφαίου μαρμάρου, κείμενον κατὰ τὸ δυτικὸν τμῆμα τῆς βασιλικῆς Β καὶ προερχόμενον ἐκ τῶν κιονοστοιχιῶν αὐτῆς.

— Τμῆμα κορμοῦ κυλινδρικοῦ, ἀρραβδώτου κίονος ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, κείμενον κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ διακονικοῦ.

— Ἀποτμήματα μαρμαρίνων διαχωριστικῶν θωρακίων καὶ μαρμαρίνων πεσ-



σίσεων τετραγώνου διατομῆς, προερχόμενα ἐκ τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου τῆς βασιλικῆς Α.

— Διαχωριστικὸς ἀμφικιονίσκος παραθύρου μεγάλων διαστάσεων, προερχόμενος πιθανῶς ἐκ τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ βήματος τῆς βασιλικῆς Α.

— Μαρμάρινος στυλοβάτης, φέρων εἰς τὸ μέσον ἐμβάθυνσιν ἐν εἵδει αὐλακος, διὰ τὴν εἰσοδὴν τῆς κάτω πλευρᾶς τῶν θωρακίων. Κατὰ κανονικὰ διαστήματα ὑπάρχουν ἐμβαθύνσεις διὰ τὴν στερέωσιν τῶν τετραγώνου διατομῆς πεσίσκων τοῦ τέμπλου.

Εἰς τὸ πρὸς Δυσμὰς τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ συγκροτήματος τῆς Ἀρνίθας κείμενον ναῦδριον τῶν Ταξιαρχῶν εὐρίσκονται διάφορα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ ὅποια προέρχονται ἐκ τῶν βασιλικῶν Α καὶ Β. Μεταξὺ αὐτῶν σπουδαιότερα εἶναι τὰ ἑξῆς:

— Δύο μαρμάρινα ἰωνικὰ κιονόκρανα μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος.

— Τμήματα κορμῶν κυλινδρικών, ἀρραβδῶτων κιόνων ἐκ τῶν κιονοστοιχιῶν τῶν βασιλικῶν.

— Βάσις κίονος μετὰ πλίνθου.

— Εἷς κορμὸς ἀρχαίου περιρραντηρίου.

## Χρονολόγησις

Ἡ βασιλικὴ Α ἀνηγέρθη κατὰ τὸ α' ἡμισυ τοῦ 6ου αἰ., ὡς συνάγεται ἐκ τῆς μορφῆς αὐτῆς, τῶν μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ κυρίως τῶν λεβητοειδῶν κιονοκρανῶν μετὰ τὸν φυτικὸν διάκοσμον καὶ τὴν διάτρητον τεχνικὴν, τὰ ὅποια, ὡς ἐλέχθη, ὁμοιάζουν πρὸς ἐκεῖνα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Παλαιότερον τῆς βασιλικῆς Α φαίνεται νὰ εἶναι τὸ τετράκογχον μαρτύριον, τὸ πρὸς Βορρᾶν τοῦ ἱεροῦ βήματος αὐτῆς κείμενον, τὸ ὁποῖον ἀνηγέρθη πιθανῶς κατὰ τὸν 5ον αἰ.

Κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 6ου αἰ. ἀνηγέρθη τὸ διακονικόν, τὸ βαπτιστήριον καὶ ἡ βασιλικὴ Β. Τοῦτο συνάγεται ἐκ τοῦ ὅτι ταῦτα φαίνονται νὰ εἶναι μεταγενέστερα τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς. Ἐπίσης ἡ ὑπαρξὶς καὶ δευτέρως ἀψίδος εἰς τὸ ἱερὸν βῆμα τῆς βασιλικῆς Β προϋποθέτει τὴν κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 6ου αἰ. ἐπελθοῦσαν ἀλλαγὴν εἰς τὴν λειτουργίαν, ἡ ὁποία, ὡς γνωστόν, ἐπέδρασε καὶ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἱεροῦ βήματος.

Τὸ παλαιοχριστιανικὸν συγκρότημα τῆς Ἀρνίθας φαίνεται ὅτι κατεστράφη κατὰ τὸν 7ον μ.Χ. αἰ., ὡς ἐπίσης καὶ ὁ πέραξ αὐτοῦ κείμενος ἀρχαῖος οἰκισμός, ὁ ὁποῖος ἐγκατελείφθη ὀριστικῶς ὑπὸ τῶν κατοίκων. Τοῦτο εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν μὴ ἀνέγερσιν ἐπὶ τοῦ χώρου τῶν βασιλικῶν ἐτέρου χριστιανικοῦ ναοῦ καὶ ὡς ἐκ τούτου τὴν καλὴν διατήρησιν τοῦ μνημείου.

## 28. ΤΟ ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΓΙΟΥΧΤΑ

(Πίν. 162 - 163)

Συνεχίσθηκε για έκτο χρόνο ή ανασκαφική έρευνα στο ιερό Κορυφής του Γιούχτα που χωρίς άμφιβολία συνδέεται με την έλληνική παράδοση του τάφου του Διός. Στο σύντομο χρονικό διάστημα των δύο εβδομάδων που διήρκεσαν οι έργασίες ή ανασκαφή προχώρησε με διερευνητικές τομές προς τὰ βόρεια, βορειοανατολικά και βορειοδυτικά τής πτέρυγας των δωματίων του 'Ιεροῦ.

Τὰ σημαντικότερα από τὰ φετινά αποτελέσματα τής ανασκαφής είναι τὰ εξής:

1) 'Αποκαλύφθηκε ένα νέο άνδρηρο ανατολικά τής πτέρυγας των δωματίων του 'Ιεροῦ με άξονα από Βορρά προς Νότο. Τό άνδρηρο αυτό βρίσκεται 30 - 40 εκ. χαμηλότερα από τόν επιμήκη τοιχοβάτη του ανατολικού τοίχου των δωματίων. Έτσι σχηματίζεται μιá μεγάλη βαθμίδα (σωζ. μήκος 24 μ., πλάτος 20 - 30 εκ.) κατά μήκος τής έξωτερικής πλευράς των δωματίων, ή οποία χρησιμοποιήθηκε για την απόθεση προσφορών από τό τέλος τής παλαιονακτορικής έποχής έως τή δεύτερη κυρίως νεονακτορική περίοδο. Αυτό μαρτυρεί ή παρουσία του πλήθους πήλινων κυρίως αφιερωμάτων που βρέθηκαν σε μιá λωρίδα του άνδρηρου, πλάτους 60 - 80 εκ., κατά μήκος τής βαθμίδας. Η χρήση τής τελευταίας, σύμφωνα με τὰ νέα δεδομένα, άβίαστα φέρνει στο νοῦ λατρευτικές παραστάσεις όπως εκείνη που σώζεται πάνω σε θραῦσμα από τό γνωστό λίθινο ρυτό τής Κνωσού που δημοσίευσαν οι Πλάτων και 'Αλεξίου.

Κατά τή φετινή ανασκαφή ερευνήθηκε ένα μέρος του νέου άνδρηρου σε έκταση 24 m<sup>2</sup> και αποκαλύφθηκε τό αντίστοιχο τμήμα του αναλημματικού του τοίχου (πλάτους 40 εκ., σημερινό ύψος 60 εκ.). Τό πλάτος του άνδρηρου είναι 4 μ. Έξακριβώθηκε ότι έχει όμοια κατασκευή και τήν ίδια χρονολόγηση με τὰ άνδρηρα I και II που βρίσκονται δυτικά τής πτέρυγας των δωματίων. Η κατασκευή τους τοποθετείται στο τέλος τής παλαιονακτορικής - άρχή τής νεονακτορικής έποχής. 'Από τήν άνάμεικτη επίχωση του άνδρηρου προέρχονται πήλινα και λίθινα άναθηματικά εύρήματα, ανθρώπινα ειδώλια, άναθηματικές τράπεζες προσφορών κ.ά. γνωστών τύπων από τὰ προηγούμενα χρόνια τής έρευνας. 'Αντίθετα με τήν περίπτωση των άνδρων I και II από τήν επίχωση του νέου άνδρηρου προέρχεται άφθονη, τυπική κεραμική τής ΥΜ ΙΙΑ2-Β περιόδου (κυρίως μόνωτα ποτήρια). Τό γεγονός αυτό ενώ αποτελεί μαρτυρία για τή συνέχιση τής λατρείας στο ίδιο ιερό δέν επιτρέπει προς τό παρόν να κάνουμε λόγο για συγκεκριμένη μετατόπιση του χώρου λατρείας. Η έντονη

κλίση τῶν ἐπιχώσεων καὶ ἡ νεώτερη κυρίως διατάραξη ποὺ ἔχει ὑποστῇ ὁ χώρος μᾶς ὑποχρεώνει νὰ εἰμαστε πολὺ προσεκτικοί.

2) Πολὺ σημαντικὴ θεωρεῖται ἡ ἀνεύρεση χρωματιστῶν κονιαμάτων στὸν τομέα ποὺ ἐρευνήθηκε δυτικὰ τοῦ δωματίου IV. Ἡ ἀκριβὴς προέλευσή τους δὲν εἶναι βέβαιη διότι στὸν χώρὸ ἀπ' ὅπου συλλέχθηκαν σὲ ἑκατοντάδες θραύσματα ἔχει γίνῃ ἀνεπανόρθωτη καταστροφὴ ἀπὸ ἐκβραχισμούς μὲ χρήσιν ἐκρηκτικῶν ὑλῶν, κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ὑποσταθμοῦ τοῦ ΟΤΕ ποὺ βρίσκεται σὲ ἀπόστασιν μόλις 15 μ. Ἡ καταστροφὴ περιέλαβε καὶ τὸ δυτικὸ τοῦχο τοῦ δωματίου IV. Τὰ κονιάματα βρίσκονται ἀκόμῃ σὲ φάσιν ἀποκαταστάσεως (πίν. 162). Τὰ χρώματα διατηροῦνται σὲ θαυμάσια κατάστασιν, κυριαρχεῖ τὸ γαλάζιο, τὸ χρῶμα τῆς πορφύρας, τὸ μαῦρο καὶ τὸ λευκὸ. Σὲ μερικὰ θραύσματα σώζεται ἡ προετοιμασία τοῦ γραμμικοῦ θέματος μὲ λεπτὸ σχοινί. Παρὰ τὴν ἀποσπασματικότητά τους ἀποτελοῦν μαρτυρία τῆς λαμπρῆς διακόσμησης τῶν δωματίων τοῦ ἱεροῦ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς του.

3) Ἀποπερατώθηκε ἡ ἔρευνα τοῦ δωματίου V. Τὸ δωμάτιο ἔχει διαστάσεις  $3.40 \times 3.20$  μ. καὶ σώζεται σὲ ὕψος 2.20 μ. (πίν. 162β). Θεμελιώθηκε στὸ τέλος τῆς παλαιοανακτορικῆς - ἀρχῆς τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς καὶ χρησιμοποιήθηκε κυρίως στὴ ΜΜ IIIB-ΥΜ IA-B ἐποχῇ, ὅπως δείχνει ἡ πλούσια καὶ ἀξιόλογη κεραμικὴ ποὺ περιελάμβανε. Χαρακτηριστικὸ τοῦ δωματίου ἦταν οἱ πυκνὲς ἀποθέσεις κωνικῶν κυπέλλων τῆς ΥΜ IA περιόδου. Σημειώνεται ὅτι ὁστρακα τοῦ φυτικοῦ ρυθμοῦ ποὺ ἀντιπροσωπεύεται μὲ πολλὰ καὶ ἐνδιαφέροντα δείγματα (πίν. 163α), βρέθηκαν στὸ ἴδιον στρώμα μὲ θραύσματα ποὺ ἔχουν κόσμησιν θαλάσσιου ρυθμοῦ (πίν. 163β).

4) Ἀποπερατώθηκε ἡ ἐπίπονη καὶ πολυδάπανη ἀποτύπωση τοῦ τείχους ποὺ περιβάλλει τὸ ἱερὸ καὶ τὴν Ψῆλὴ Κορφὴ τοῦ Γιούχτα. Τὸ ἔργο ἄρχισε πρὶν δυὸ χρόνια. Πρόκειται γιὰ μιὰ κυκλώπεια κατασκευὴ ἀπὸ τὶς ἐντυπωσιακότερες ποὺ ἔχουν σωθεῖ ὄχι μόνον στὴν Κρήτη, ἀλλὰ καὶ στὸν κεντρικὸ Ἑλλαδικὸν χώρὸ καὶ τὰ νησιά. Ἐχει περίμετρο 735 μ. Σώζεται σὲ ὕψος 2.50 ἕως 3.60 μ., ἔχει πλάτος 3 μ. καὶ ἔχει κτισθεῖ ἀπὸ τεράστιους ὀγκόλιθους τοῦ βουνοῦ. Ὁ Α. Evans ὀνομάζει τὸν χώρὸ τοῦ τείχους «a City of Refuge» (βλ. PM I, 156 κέ.) καὶ πιστεύει ὅτι κτίσθηκε στὴ ΜΜ IA φάσιν, λίγο πρὶν τὴν ἱδρυσιν τῶν πρώτων ἀνακτόρων. Ὁ Στ. Ἀλεξίου ἔχει ἐκφράσει τὴ γνώμη ὅτι τὸ τεῖχος ἀνήκει στοὺς ΥΜ III χρόνους (βλ. Κρητ. Χρον. 1974, 52 κέ.). Κατὰ τὴν ἀποτύπωση τοῦ τείχους ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικό του λίθινη τράπεζα προσφορῶν τῆς ΥΜ I περιόδου μὲ φυλλόσχημη κόσμησιν (πίν. 162β). Ἡ χρονολογικὴ διερεύνησις τοῦ τείχους εἶναι ἐπιβεβλημένη. Αὐτὸ ποὺ μὲ ἀσφάλεια μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ εἶναι ὅτι ἡ ἰσχυρὴ κατασκευὴ του (πίν. 163β) δὲν πεθεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπλὸ περίβολο τοῦ ἱεροῦ, δεδομένου μάλιστα ὅτι στὴ βόρεια πλευρά του ἀπέχει 400 μ. περίπου ἀπὸ τὸ ἱερὸ ποὺ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ.



## 29. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 164 - 177)

Για δέκατη έβδομη ανασκαφική περίοδο συνεχίσθηκε ή έρευνα στην Κάτω Ζάκρο για την αποκάλυψη σέ μεγαλύτερη έκταση του μινωικού ανακτόρου και των κτηρίων που τό περιβάλλουν σάν βοηθητικές εγκαταστάσεις, παραρτήματα εργαστηριακού χαρακτήρα ή σάν οικήματα αξιωματούχων ή ανακτορικών τεχνιτών, όπως επίσης για την αποκάλυψη λειψάνων των παλαιότερων περιόδων (πίν. 164α). Συνεχίσθηκε επίσης ή έρευνητική εργασία στον τομέα των Σπιτιών Α - Β του Hogarth πάνω στο ΒΑ λόφο. Κάτω από τη διεύθυνση του ύπογραφόμενου εργάσθηκαν οι έπιστήμονες αρχαιολόγοι 'Αναστασία Πλάτωνος, Χρήστος Μπουλώτης, 'Αγγελική Παπαστερίου, Μαρία Πλάτωνος, Βιργινία Καρανίκα και σάν ασκούμενος φοιτητής τής αρχαιολογίας ό Λευτέρης Πλάτων. Παρακολούθησαν επίσης την ανασκαφή οι σπουδάστριες Βασιλική Λάμπρου και Στέλλα Χρυσουλάκη. Σάν αρχιτέκτων τής ανασκαφής εργάσθηκε ό 'Ηλίας Μαυροδόνης. Τό τεχνικό συνεργείο αποτέλεσαν οι ειδικοί τεχνίτες Γεώργιος 'Ηλιάκης και Κώστας Βιτωράκης και σάν έπιστάτης ό 'Αντώνης Παπαδάκης. Οι άνωτέρω τρεις τεχνικοί παραχωρήθηκαν από τη Διεύθυνση του Μουσείου 'Ηρακλείου, την όποια και από εδώ ιδιαίτερα εύχαριστούμε. Δυό άνατρεπόμενα φορτηγά αυτοκίνητα χρησιμοποιήθηκαν για την απομάκρυνση των μεγάλων έπιχώσεων. 'Εκτός από τό ποσό που διέθεσε για την ανασκαφική έρευνα ή 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία, ειδικό κονδύλιο τόσο για την ανασκαφή όσο και για την έκτέλεση των απαραίτητων εργασιών συντήρησης, στερέωσης και αποκατάστασης των κτηρίων που περισσότερο κινδύνευαν διάθεσε ή Γενική Διεύθυνση 'Αρχαιοτήτων και 'Αναστηλώσεως του 'Υπουργείου Πολιτισμού και 'Επιστημών. Για τη στέγαση του έπιστημονικού προσωπικού και την πρόσκαιρη διαφύλαξη των εύρημάτων που ανακαλύφθηκαν χρησιμοποιήθηκε ό οικίσκος που κατασκευάσθηκε με δαπάνη του 'Ιδρύματος Ψύχα και τής 'Αρχαιολ. 'Εταιρείας. 'Ο έξοπλισμός του για τό σκοπό αυτό πραγματοποιήθηκε με δαπάνη των ιδίων, στους όποιους απευθύνονται και από εδώ θερμές εύχαριστίες. Πρέπει να έξαρθεί εδώ ή πρόθυμη συμπαράσταση του αρχιτεχνίτη τής 'Εταιρείας κ. Χαρίλαου Σφακιανάκη. Κατά τη διάρκεια τής ανασκαφής πολλοί δικοί μας και ξένοι έπιστήμονες έπισκέφθηκαν τό χώρο και παρακολούθησαν για λίγο την ανασκαφική εργασία.

“Ὅπως πάντοτε, ἡ ἐργασία ἄρχισε μὲ τὸν ὀλοκληρωτικὸ καθαρισμὸ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἀπὸ τοὺς σωροὺς τῶν χωμάτων, τὶς πέτρες ποὺ γκρεμίσθηκαν ἀπὸ τοὺς τοίχους καὶ ἀπὸ τὶς βοτάνες, ποὺ ἰδιαίτερα βλάστησαν στοὺς χώρους ποὺ λιμνάζουν τὰ νερά, τῶν ὁποίων γίνηκε συστηματικὴ ἀντήληση. Ἀπομακρύνθηκαν λιθοσωροὶ στὰ μέρη ποὺ θὰ ξάπλωνε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἰδιαίτερα στὰ ὅρια τοῦ ἀπαλλοτριωμένου χώρου.

Πρόγραμμα τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας ὀρίσθηκε: α) ἡ ἀνασκαφὴ τῶν νότιων περιβόλων τοῦ ἀνακτόρου, ὅπου πολὺ πιθανὰ ἀπλώνονταν οἱ βασιλικοὶ κῆποι· β) ἡ ἔρευνα στὴν περιοχὴ τῆς Δυτικῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου· γ) ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας στὰ Κτήρια Β. τοῦ Δρόμου τοῦ λιμανιοῦ· δ) ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας τοῦ Δρόμου τοῦ λιμανιοῦ· ε) ἡ συμπληρωματικὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ τῶν Σπιτιῶν Α - Β τοῦ Hogarth στὸ ΒΔ λόφο, ὅπως καὶ στὴ γύρω ἀπ’ αὐτὰ περιοχὴ· στ) τέλος ἀνιχνευτικὴ ἐργασία σὲ περιοχὴ κτηρίων πάνω στοὺς λόφους Β τοῦ ὄρου Ζάκρου. Παράλληλα συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες στερέωσης καὶ ἀποκατάστασης, κυρίως στὴν περιοχὴ τῶν κτηρίων τῆς πλαγιᾶς τοῦ ΒΑ λόφου.

#### NOTIOS PERIBOLOS TOY ANAKTOROY

Μὲ ἐπιβλεψὴ τῆς ἀρχαιολόγου Ἀγγελικῆς Παπαστε-  
ρίου συνεχίσθηκε ἡ ἀφαίρεση τοῦ ὑπολοίπου τῶν ἐπι-  
χώσεων στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Νότιου περιβόλου,

ὅπου ὑποτίθεται ὅτι ἀπλώνονταν οἱ βασιλικοὶ κῆποι. Ἔτσι ἀποκαλύφθηκε τὸ ὑπόλοιπο τοῦ λιθοσωροῦ τῶν γκρεμισμένων ἀπὸ τὴ Ν πρόσοψη τοῦ ἀνακτόρου πετρῶν (πίν. 164β). Ὁ λιθοσωρὸς αὐτός, ποὺ περιέκλειε καὶ μερικοὺς κυβόλιθους παρολίθου καὶ ἀσβεστολίθου, καθαρίσθηκε μὲ ἐπιμέλεια καὶ φωτογραφήθηκε προτοῦ νὰ διαλυθεῖ. Γιὰ τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἀποκάλυψη χρειάσθηκε νὰ ξεριζωθεῖ ἡ μεγάλῃ ἐλιά, ποὺ χρόνια τώρα εἶχε δώσει τὴ σκιὰ της στὰ μέλη τοῦ συνεργείου κατὰ τὶς ὥρες τῆς ἀνάπαυσης. Τὰ ὄστρακα στὴν ἐπίχωση ἦταν πάντα τῆς μεταβατικῆς ΜΜ ΙΙΒ - ΥΜ ΙΑ φάσης. Πολλὲς πέτρες ἔπεσαν ἐπίσης κατὰ μῆκος τοῦ Α σκέλους τοῦ περιβόλου, σχεδὸν σὲ εὐθεία γραμμὴ, πάνω σὲ στρώμα ἀπὸ μαλακὸ χῶμα, ἴσως τοῦ ἀρχικοῦ κήπου. Πρὸς τὸ Ν ἄκρο τοῦ σκέλους, πλὰι στὴ διάβαση τῶν δυὸ νότιων παράλληλων τοίχων ποὺ ἀποτελοῦν τὴ διάβαση, ἀποκαλύφθηκε πληρέστερα ἢ εἴσοδος πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου. Στὸ ΒΑ τμήμα τοῦ περιβόλου, νότια ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ Αἵθουσας τῶν συμποσίων, ἀποκαλύφθηκε μεγάλος σωρὸς ὀστράκων καὶ τμημάτων ἀγγείων, συνέχεια τοῦ ἀποθέτου ἐκείνου ποὺ ἀνακαλύφθηκε πρὸ ἐτῶν ἕξω ἀπὸ τὴν πρόσοψη ἐκείνη. Ἰδιαίτερα πολυάριθμα ἦταν τὰ κύπελλα — πάνω ἀπὸ 250 βάσεις τους καὶ ἄπειρα κομμάτια ἀπὸ τὰ τοιχώματά τους, ἄνω τὸ πιὸ πολὺ, ἀλλὰ καὶ ἄλλα μόνωτα μὲ δισκοειδεῖς βάσεις — μερικὰ ποτήρια τοῦ τύπου τῶν tumblers, λίγα μὲ δαχτυλίδια γύρω ἀπὸ τὴ βάση, μέρη κυάθων μὲ γυριστὰ χεῖλη, πολλὲς ταινιωτὲς λαβὲς ποὺ στένευαν στὸ κάτω μέρος, τὸ κάτω μέρος πολὺ ἀνοικτοῦ ἀγγείου μὲ δαχτυλιοειδῆ βάση, τὸ κάτω μέρος ἄλλου

χονδρού ἀγγείου με κυλινδρικά τοιχώματα, τμήμα ἄλλου μελανογάνωτου με κυλινδρική λαβή, κομμάτια ἀπὸ στρογγυλεμένο χεῖλος πιθαριοῦ, γεφυρόστομη προχοή, 4 βάσεις ἀγγείων με κάθετα τοιχώματα, κάτω τμήματα πυράννου, τετραγωνικό πόδι χύτρας με κάθετες σχοίνινες ἐμπέστες ταινίες, τμήμα κουτάλας — ἀρύταινας — με τοξωτή λαβή, τμήματα ἀγγείων με ὀριζόντιες ρηχότερες ἢ βαθύτερες αὐλακώσεις, τμήμα λοπάδας λοξότμητης κάτω με κάθετες ταινίες, τμήμα ἀγγείου με παράλληλες χαραγές καὶ ὑπερυψωμένη τοξωτή λαβή, ἴσως σκύφου, ράβδοειδῆς τοξωτή λαβή με βάθυσμα στὴν κάτω ἀπόληξη, τμήμα καδοειδοῦς σκεύους με λοξότμητο περιχέילωμα καὶ γλωσσοειδῆ στενὴ λαβή, τοξωτή λαβή ἀμφορέα, ἄωτο κωνικό κύπελλο με βάση ποῦ ἐξέχει γύρω καὶ με ἐσωτερικά δαχτυλίδια, χαρακτηριστικό τῆς MM III περιόδου, τμήμα ἀγγείου με σκοτεινὲς ταινίες, τμήμα λοπαδίου με δυὸ μαῦρες ταινίες στὸ ἐσωτερικό, παλαιοανακτορικό κομμάτι ἀγγείου με ἀνάγλυφη διακόσμηση κλπ. Μαζί με τὰ ὅστρακα αὐτὰ βρέθηκαν ἀρκετὰ κόκαλα ζώων, κομμάτια ἀπὸ κάρβουνα, βῶλοι λευκογῆς καὶ ἀρκετὰ κομμάτια ἐλαφρόπετρας. Τὸ στρώμα χρώματος ποῦ τὰ σκέπαζε ὡς τὴν κορυφὴ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους ἦταν πάχους 0.80 μ.

Βαθύτερα ἀποκαλύφθηκε μακρὸς τεῖχος με κατεύθυνση ἀπὸ τὰ Β πρὸς τὰ Ν με ἐλαφριά ἀπόκλιση ποῦ τὸν πλησιάζει πρὸς τὸ Α σκέλος τοῦ περιβόλου. Φανερά, ἀν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ ὅστρακα ποῦ τὸν σκέπαζαν, εἶναι παλαιοανακτορικός (πίν. 165α). Ἡ στάθμη τοῦ ἦταν χαμηλότερη ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς ἀρχικῆς εἰσόδου στὴν Αἴθουσα τῶν συμποσίων, ἀπὸ ὅπου ξεκινοῦσε, ἕνα μέτρο ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ τοίχου τῆς πρόσοψης. Ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τμήματα ἀγγείων εἶναι τὸ κάτω μέρος tumbler με πλαστικά δαχτυλίδια στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια. Ἀνάμεσα στὰ πολλὰ κοινὰ παλαιοανακτορικά ὅστρακα βρέθηκαν 5 ἄωτα μικρὰ κύπελλα, τοίχωμα ἀγγείου με αὐλακώσεις, τροχαλιοειδῆς βάση ἀγγείου, πόδι πυράννου ποῦ τὸ ἄκρο του στριφογυρίζει σὲ ἑλικά. Μαζί μ' αὐτὰ μαζεύθηκαν δυὸ τμήματα λεπίδων ὀψιανοῦ, κυρτεπίπεδη τριγωνικὴ μύτη πέτρινου ἐργαλείου, μικρὸς τρίπλευρος στεατίτης, ὅμοιος με τοὺς πολυάριθμους ποῦ ὡς τώρα ἀνακαλύφθηκαν, μερικὰ κομμάτια ἐλαφρόπετρας, κομμάτια λεπτοῦ φυσικοῦ τρίτωνα καὶ ἀρκετὰ κόκαλα ζώων.

Ἡ φραγμένη πύρτα στὸ Β τμήμα τοῦ Α σκέλους τοῦ περιβόλου καθαρίσθηκε καὶ τώρα διακρίνονται καθαρὰ οἱ παραστάδες καὶ μέρος ἀπὸ τὸ κατώφλι. Ὅχιτός, ποῦ σχηματίζεται ἀπὸ διπλὴ σειρὰ πλακοειδῶν λίθων, ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τῆς Ν πρόσοψης καὶ κατευθύνεται πρὸς τὸ Νότο λίγο λοξά. Ἐνας ἄλλος κλάδος ποῦ περνᾷ κάτω ἀπὸ τὴν παραστάδα τῆς ΒΑ εἰσόδου τοῦ περιβόλου συμβάλλει σ' αὐτόν (πίν. 165β). Τὸ Β ἄκρο τοῦ μακροῦ παλαιοανακτορικοῦ τοίχου ἀποκόπηκε ἀπὸ τὸ φράγμα τῆς εἰσόδου πρὸς τὴν Αἴθουσα τῶν συμποσίων· τὸ ἄκρο αὐτὸ σκεπάστηκε ἀπὸ τὴ μεγάλη χαλικοτῆ πλάκα, ποῦ ἴσως ἀποτελέσει ἀρχικὰ εἰσαγωγικὸ κατώφλι. Δυτικὰ τοῦ τοίχου, ποῦ ἔχει πάχος 0.55 μ., χαλικοτὸ δάπεδο διαλύθηκε, νοτιότερα ὅμως ὕστερα ἀπὸ κάθετο τοῖχο διαχωρί-

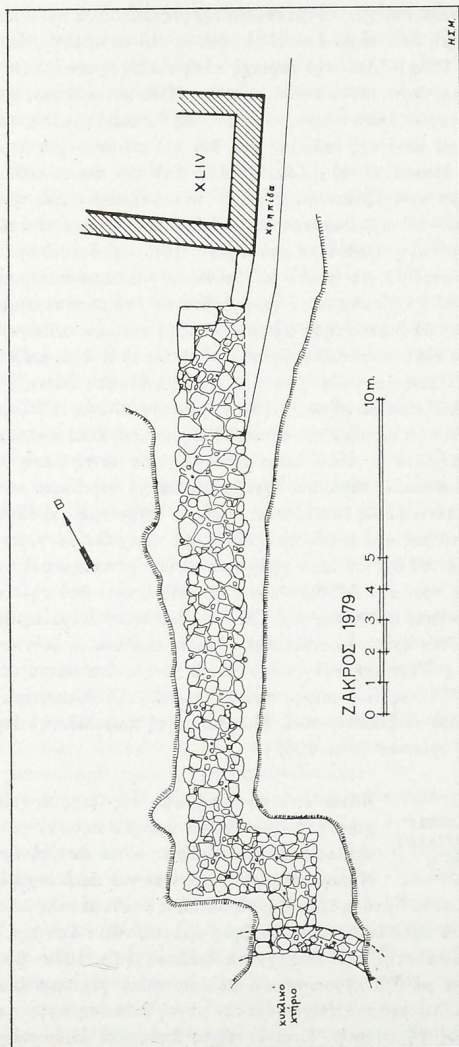


σματικό τὸ δάπεδο ἀπὸ χαλικάσβεστο διατηρήθηκε ἀρκετὰ καλὰ καὶ προχωρεῖ σὲ ἔκταση, ἀκόμη ἀπὸ κάτω ἀπὸ τὸ Α σκέλος τοῦ περιβόλου, ἀνατολικά ἀπὸ τὸν τοῖχο (πίν. 166α). Ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὕτῃ συλλέχθηκαν ἀρκετὰ παλαιοανακτορικά ὄστρακα, ἄωτα κωνικά κύπελλα, κομμάτια κονιαμάτων, τμῆμα ποδιοῦ τραπέζης προσφορῶν ἀπὸ κονίαμα, μισὴ πέτρινη δισκοειδὴς μύλη, τμῆμα ταινιόσχημης λαβῆς μὲ κεντρικὴ νεύρωση καὶ δυὸ αὐλακώσεις, δυὸ κομμάτια ἐλαφόροπετρας καὶ ἀρκετὰ κόκαλα ζώων. Κάτω ἀπὸ τὴν πλάκα τοῦ ψαμμόλιθου ποὺ ἐκτοπίσθηκε συνεχιζόταν τὸ στρώμα τῶν ὀστράκων καὶ τῶν κοκάλων. Μῆρος—0.30 μ.—τοῦ παλαιοανακτορικοῦ τοῖχου ἀποκόπηκε σὲ ἀπόσταση 2.90 μ. ἀπὸ τῇ Ν πρόσοψη. Βαθύτερα στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ δυτικότερα ἀπλωνόταν καστανόμαυρο στρώμα μὲ πολλὰ καρβουνάκια, παλαιοανακτορικά ὄστρακα, κόκαλα ζώων καὶ παχιά κομμάτια χαλικάσβεστο ἀπὸ καταστρεμμένο δάπεδο. Τμῆμα tumbler μὲ διακόσμηση κόκκινων λοξῶν ταινιῶν καὶ ἀγνῦθα τοῦ παραλληλεπίπεδου τύπου περισυλλέχθηκαν ἐκεῖ, ἐνῶ στὸ Β ἄκρο μαζεύθηκε κυρτὸ κομμάτι ἀπὸ πέτρινη λεκανίδα ἢ λοπάδα μαζὶ μὲ κόκαλα ζώων. Τὸ ἐπίχριστο λευκὸ δάπεδο σῶζεται σὲ μῆκος 1.10 μ., μέγιστο πλάτος 1.30 καὶ ἐλάχιστο 0.10 μ. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ἀποκαλύφθηκαν καὶ ἄλλα παλαιοανακτορικά ὄστρακα καὶ τμήματα ἀγγείων, ὅπως μέρος ἀγγείου μὲ τὴ βάση του ποὺ διακοσμεῖται μὲ δισκοειδὲς θέμα καὶ ἔχει λεπτὸ ἄσπρο περιθώριο πάνω σὲ κόκκινο βάθος, τὸ κάτω μέρος tumbler μὲ σκοτεινὸ ἐπίχρυσμα καὶ δαχτυλίδι γύρω ἀπὸ τὴ βάση, τμῆμα σφαιρικοῦ προχοῦδίου, μὲ περιχέλιμα γυριστὸ πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ Β ἄκρο τοῦ ὀχετοῦ ἴσως φράχθηκε κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ φράγματός τῆς εἰσόδου πρὸς τὴν Αἴθουσα τῶν συμποσίων, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνύψωση τῆς ἐπίχωσης τοῦ κήπου στὸ τέλος τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου. Ὁ ὀχετὸς σὲ ἀπόσταση 1.30 μ. καμπτόταν πρὸς τὰ δυτικά καὶ αὐτὸ προκάλεσε τὴ διάσπαση τοῦ ΠΑ τοῖχου. Δεύτερη διάσπαση τοῦ τοῖχου αὐτοῦ γίνηκε ἓνα μέτρο νοτιότερα, σὲ μῆκος 0.56 μ. Ἄλλος ΠΑ τοῖχος ποὺ προχωρεῖ λοξὰ δυτικότερα δὲν γίνηκε ἀκόμη κατορθωτὸ νὰ ξεκαθαρισθεῖ. Μιὰ πελεκητὴ πωρολιθικὴ πέτρα ἔχει χάραγμα μορφῆς τρίαينات (πίν. 166β).

ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΝΟΤΙΑ  
ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΟΥ  
ΤΟΜΕΑ (εἰκ. 1)

Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἴδιας ἀρχαιολόγου ἄρχισε ἡ ἔρευνα ἄλλου περιβόλου, ποὺ τὸ δυτικὸ του σκέλος ξεκινοῦσε ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ ἐργαστηριακὸ Ν συγκρότημα. Πρόκειται γιὰ πολὺ ἰσχυρὸ τοῖχο ποὺ

κατευθυνόταν ἀπὸ τὸ Νότο πρὸς τὸ Βορρά, ὁ ὁποῖος ἔπαθε μεγάλη διάσειση χωρὶς ἄλλο ἀπὸ σεισμὸ καὶ ταυτόχρονα καθίζηση ἀμέσως νότια ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ γωνία ποὺ πρόβαλλε στὴν ἐκεῖ ὑπάρχουσα διάβαση (πίν. 167α-β). Ὁ τοῖχος κατασκευάσθηκε μὲ δυὸ πρόσωπα καὶ μὲ ἐσωτερικὸ γέμισμα ἀκατέργασταν πετρῶν. Πολλὲς πέτρες τοῦ τοῖχου ἔπεσαν μὲ τὴ διάσειση πρὸς τὶς δυὸ πλευρές, κύρια πρὸς τὴ δυτικὴ. Ἐτσι ὁ τοῖχος ἀπόκρησε ἄνισο πάχος ποὺ κυ-



Εἰκ. 1. Τὸ δυτικὸ σκέλος τοῦ νότιου περιβόλου.

μαίνεται από 1.40 - 1.60 ως 1.30 - 1.70 μ. στο εξαρθρωμένο τμήμα. Καλύπτεται διατηρείται ο τοίχος νοτιότερα, όπου, ύστερα από γωνιά, κατευθύνεται με άλλο σκέλος προς τα ανατολικά. Σχετικά με την Α πρόσψη του έργαστηριακού τομέα ή κατεύθυνση του Δ σκέλους αποκλίνει ελαφρά προς τα ΝΑ και στην Α του πλευρά σχηματίζεται επίπεδη χαμηλή κρηπίδα, που προεκτείνεται στην Α πρόσψη του έργαστηριακού τομέα (πίν. 168α). Τα περισσότερα ὄστρακα τῆς ἐπίχωσης ἦταν πολὺ λίγο χαρακτηριστικά· μαζί μ' αὐτὰ συλλέχθηκε τμήμα δισκόμορφης ἀμφίκυρτης ἀγνύθας. Δυτικὰ τοῦ τοίχου βρέθηκε κομμάτι σκαφωτοῦ πέτρινου ἀγωγοῦ, μήκους 0.47 μ. καὶ πλάτους 0.40 μ. Ἡ κρηπίδα ἴσως εἶναι ὑπόλειμμα παλαιότερου τοίχου περιβόλου, παράλληλου μετὸν Α. τοῖχο τοῦ ἐργαστηριακοῦ τομέα. Ἡ μερικὴ καθίζηση ἴσως ὀφείλεται σὲ μαλακὸ ὑπόστρωμα. Σὲ νοτιότερο τμήμα τοῦ Δ. σκέλους διακρίνεται κενὸς στρογγυλὸς χώρος, διαμ. 1.20 - 1 μ., σὰν νὰ εἶχε ἀνοιχτεῖ κατακόρυφα πηγάδι· ὅμως ἡ ὑπαρξὴ τέτοιου δὲν ἐπιβεβαιώθηκε. Σὲ ἀπόσταση 7 μέτρων ἀπὸ τὸν ἐργαστηριακὸν τομέα πολλὰς πέτρες πεσμένες σὲ σειρὰ, μερικὲς πελεκητές, ἔδιναν ἐντύπωση ἄλλου τοίχου, σὲ μῆκος 4 μέτρων καὶ πλάτος 1.30 μ. Περι-συλλέχθηκαν πολὺ ψηλὸ κυλινδρικό στέλεχος, λαβὴ ἢ πῶδι σκεύους καὶ μικρὸ κομμάτι ἀγγείου μετ' σχοίνινη διακόσμηση.

Στὸ σημεῖο ποὺ ὁ τοῖχος παίρνει στροφή πρὸς τὰ ανατολικά ἔπесαν πολλὰς πέτρες σὲ μεγάλο σωρό. Ἀπὸ τὴν ἐκεῖ ἐπίχωση προέρχονται τμήμα χαρακτηριστικῆς ΥΜ ΙΑ αὐλακωτῆς λαβῆς, πῶδι χύτρας μετ' καμπυλωτὸ ἄκρο, κομμάτι ἀπὸ πιθάρι μετ' ἐμπέστη σχοίνινη διακόσμηση καὶ κυλινδρική λαβὴ πυραύνου. Τὸ συνολικὸ μῆκος τοῦ Δ. σκέλους ὡς τὴ ΝΑ γωνία εἶναι 19.50 μ., ἀλλὰ τὰ τελευταῖα 1.50 μ. εἶναι χτισμένα μετ' μικρὴ πέτρα, πράγμα ποὺ δὲν ἀποκλείει νὰ εἶναι ἡ κρηπίδα τοῦ χτισμένη μετ' πολὺ μεγαλύτερη. Τὸ τμήμα τοῦ νότιου σκέλους ποὺ προχωρεῖ πρὸς τὰ ανατολικά καθαρίσθηκε σὲ βάθος στὴν πρὸς Β πρόσψή του. Τὸ πλάτος τοῦ ξεπερνᾷ τὰ 1.90 μ., ἀλλὰ δὲν ξεχωρίζει καθαρά. Ὑστερα ἀπὸ μῆκος 3.40 μ.—2.90 μ. ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ γωνία—τὸ νότιο σκέλος κάμπτεται πάλι πρὸς τὰ νότια, ἀλλ' ἡ πλευρὰ τοῦ τμήματος αὐτοῦ δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποκαλυφθεῖ ἀνάμεσα στὶς πολλὰς πρὸς τὰ ἐκεῖ πεσμένες πέτρες. Ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα τῆς ἐπίχωσης τοῦ νότιου σκέλους ἦταν: χεῖλος σκεύους μετ' κυρτὸ περιχεῖλωμα, μῆκος δακτυλιοειδοῦς βάσης μετ' περιφερικὴ κάτω κοιλότητα, πλατεῖα ἀμφίκυρτη λαβὴ ἀμφορέα. Οἱ πέτρες ποὺ σκόρπισαν ἀπὸ τὶς δύο πλευρὰς τοῦ τελικοῦ πρὸς τὰ νότια κατευθυνόμενου σκέλους εἶναι ξαπλωμένες σὲ πλάτος 4.60 μ., ἀλλ' ἡ Α πλευρὰ διακρίνεται ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες σὲ σειρά πέτρες. Στὸ τέρμα τοῦ σκέλους αὐτοῦ ἄρχισε νὰ διακρίνεται πλατὺ κυκλικὸ κτίσμα μετ' συμπαγὴ ἐξωτερικὸ τοῖχο, ποὺ δίνει ἐντύπωση πυργίσκου, ὁ ὁποῖος συνδέεται μετ' τὸ πρὸς τὸ Νότο κατευθυνόμενον σκέλος. Ἀνακαλύφθηκε στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου, γεγονός ποὺ δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἀποκάλυψη παρὰ μόνον μικροῦ τόξου τῆς περιφερείας τοῦ (πίν. 168β, 169α). Σὲ ἓνα σημεῖο

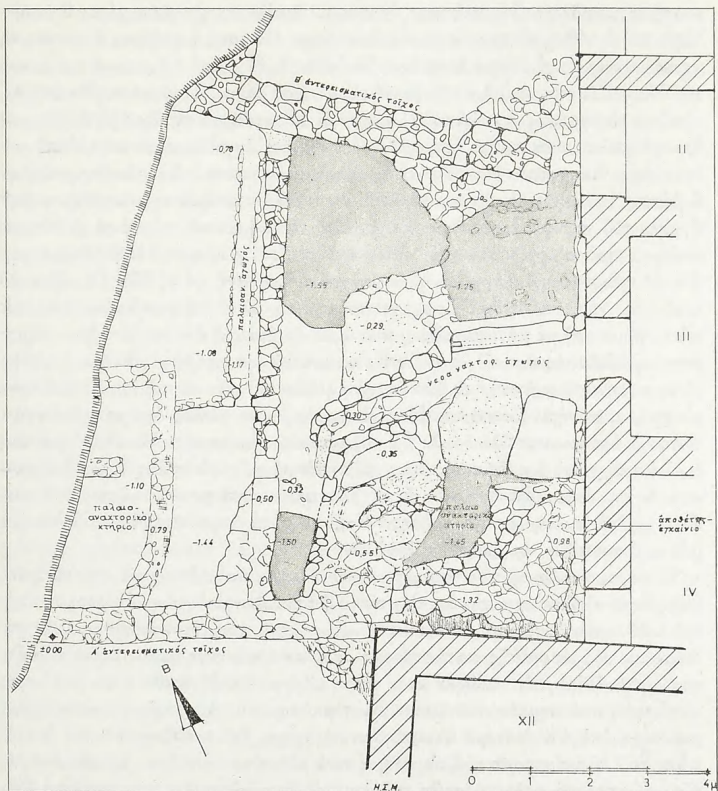


φάνηκαν στραωμένες δυο μεγάλες πλάκες, πού σχημάτιζαν εἶδος κατωφλίου πλάτους 0.60 μ. σὲ ἄνοιγμα 2.10 μ. Ἴσως πρόκειται γιὰ εἴσοδο στὸ στρογγυλὸ κτίσμα. Ἀπέχει 3.20 μ. ἀπὸ τῆ Β πλευρὰ τοῦ τελικοῦ Α σκέλους. Τὸ πάχος τοῦ περιφερικοῦ τοίχου δὲν εἶναι μεγάλο —0.40 μ.— καὶ στὸ τόξο πού ἀνασκάφηκε διακρίνονται μόνο δυο σειρὲς πέτρες· τὸ τόξο τοῦ τμήματος αὐτοῦ εἶναι 1.70 μ. Ἡ ἐρμηνεία δὲν εἶναι ἀκόμη καθαρή. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπάρχει εἴσοδος στὸν περίβολο αὐτὸν πού νὰ ἐλέγχεται ἀπὸ δυο ὁμοίους πυργίσκους. Ἡ μελλοντικὴ ἔρευνα θὰ τὸ διασαφήσει. Ὁ χαρακτήρας τοῦ περιβόλου μὲ τὸν παχὺ τοῖχο εἶναι ἴσως περιβόλου πού στὸ βάθος του βρισκόταν ἡ «τυκτὴ κρήνη», προσιτὴ ἔτσι στὸ πλατύτερο κοινὸ τῆς μινωικῆς πόλης. Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιφερικοῦ κτίσματος προέρχεται κυλινδρικός λαίμυς μὲ χαρακτηριστικὴ γωνιακὴ ταινιωτὴ λαβὴ ὑψηλοῦ ἀμφορέα, πολὺ πιθανὰ χαρακτηριστικοῦ χαναναϊκοῦ τύπου.

ΔΥΤΙΚΗ ΑΓΑΗ  
ΤΟΥ ΑΝΑΚΤΟΡΟΥ  
(ελκ. 2)

Γιὰ τὴν πιὸ πέρα ἔρευνα τῆς Δυτικῆς αὐλῆς, διερεύνηση τῆς ἐξέλιξης τῆς διαμόρφωσής της καὶ τῶν παλαιότερων στὸ χῶρο της κτισμάτων, ἀποφασίσθηκε νὰ συνεχισθεῖ ἡ ἐργασία πού εἶχε ἀρχίσει τὸ ἔτος 1961. Τὴν ἐπίβλεψη τοῦ τομέα ἀνέλαβε ὁ Χρῆστος Μπουλῶτης. Προηγήθηκε ὀλοκληρωτικὸς καθαρισμὸς τοῦ ἀνασκαμμένου τμήματος. Ἔτσι φάνηκαν καλύτερα τὰ τμήματα τῆς πλαγιαστῆς πλακόστρωσης τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ ἐπιφανειακοῦ ὀχετοῦ πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν πρόσοψη μὲ τίς μεγάλες ψαμμολιθινὲς πλάκες γιὰ τὴν κάθετη ὑποδοχὴ τῶν βρόχινων νερῶν, ὅπως ἐπίσης καὶ τὰ δυο ἄνδρα πού σχηματίσθηκαν κατὰ τὴν ἀκόλουθη νεοανακτορικὴ φάση, τὴν ΥΜ ΙΒ. Ξεχώρισαν ἐπίσης καλύτερα οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ παλαιοανακτορικοῦ κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς αὐλῆς οἰκήματος καὶ ὁ στενὸς παλαιοανακτορικὸς ἀγωγὸς πού κατεβαίνει σὲ βάθος ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ χύνεται σὲ πλατὺ φρεάτιο ἔξω ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ ΠΑ κτηρίου (πίν. 169β). Μέρος ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ τελευταίου εἶχε γκρεμιστεῖ. Ἡ χρονολογία τῆς πλαγιαστῆς πλακόστρωσης εἶναι στὴν ἀρχὴ τῆς Ἰδρύσεως τοῦ νέου ἀνακτόρου — ΜΜ ΙΙΒ — ΥΜ ΙΑ, γύρω στὸ 1600 π.Χ. —, τῆς κατασκευῆς τῶν ἀνδρῶν, πού σκοπὸ εἶχαν τὴ διαμόρφωση βαθυιδιωτῶν ὀριζόντιων ἐπιπέδων, στὴν ἀρχὴ τῆς τρίτης νεοανακτορικῆς φάσης, ΥΜ ΙΒ, γύρω στὸ 1500 π.Χ. Τὰ ἄνδρα ἀντιστηρίχθηκαν μὲ κατακόρυφους τοίχους καὶ στρώθηκαν μὲ χαλικάβεστο, πού τμήματά του σώθηκαν στὶς γωνιές, κοντὰ στὴν πρόσοψη. Τότε κατασκευάσθηκε καὶ ὁ γωνιώδης ἐπιφανειακὸς ἀγωγός. Τὸ πλακόστρωτο περιοριζόταν δυτικὰ ἀπὸ μακρὺ τοῖχο μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν, πέρα ἀπὸ τὸν ὅποιον ἀπλωνόταν πιθανὰ φυτεμένος μὲ κῆπο χῶρος, πού δημιουργήθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ παλαιοανακτορικοῦ κτηρίου. Στὴ χαμηλὴ ἐπίχωση τοῦ τελευταίου ἀνακαλύφθηκαν πολλὰ σπασμένα μαγειρικὰ σκεύη. Τὰ παλαιοανακτορικὰ ὄστρακα στὴν περιοχὴ τοῦ βαθιοῦ ὀχετοῦ καὶ τοῦ

φρεατίου του μαρτυροῦσαν τὴ χρονολογία του. Στὴ Ν ἀπόληξή του ἀνακαλύφθηκε μικρὸ πέτρινο δισκόμεροφo κάλυμμα μὲ κόμβο γιὰ λαβή, ὅπως ἐπίσης



Εἰκ. 2. Κάτοψη τμήματος τῆς Δυτικῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτορίου.

τμήμα πέτρινου τροπιδωτοῦ σκύφου μὲ ἐλαφρὴ πρόχυση, πυρήνας καὶ λεπίδα ὀψιανού. Πήλινη λοπάδα βγῆκε ἀπὸ τὰ θεμέλια τοῦ πρώτου ἀντρείσματικοῦ τοίχου τοῦ ἀνδῆρου καὶ ἓνα μέτρο βορειότερα κομμάτι σκαφωτοῦ πέτρινου ἄγωγου μὲ ἀπόληξή. Πλῆθος παλαιοανακτορικά ὄστρακα βγῆκαν ἀπὸ τὸ φρεάτιο τοῦ παλαιοανακτορικοῦ ὄχρεοῦ: ἀπὸ κοινὰ μαγειρικά σκεύη, μελανογά-

νωτα κύπελλα μὲ ἔγνη λευκῆς διακόσμησης, τμήμα δίωτου ἀγγείου μὲ λευκὴ ταινιωτὴ διακόσμηση, τμήμα ταινιωτῆς λαβῆς μὲ λευκὲς ταινίες, ἄλλο τμήμα ἀγγείου μὲ λευκὲς καὶ κόκκινες ταινίες καὶ ἐνδιάμεσες λευκὲς κουκίδες, ταινιωτὴ σιγμοειδῆς λαβή, τμήματα διώροφου κυπέλλου, τὸ κάτω μέρος 2 tumblers καὶ ἀγνύθα τοῦ παραλληλεπίπεδου τύπου. Ἐπίσης 4 πυρῆνες ὀψιανοῦ καὶ μερικὰ κόκαλα καὶ δόντια βοοειδῶν. Σὲ βάθος 1.30 μ. ἀπὸ τὸ στόμιο τοῦ ἀγωγοῦ ἀναβλύζει νερὸ ποὺ δυσκολεύει τὴν ἔρευνα σὲ βάθος. Τὸ φρεάτιο δὲν δείχνει νὰ εἶναι περιφερικό. Αὐτικὰ τοῦ ΠΑ ὄχετοῦ, σὲ κατώτερο στρώμα, συλλέχθηκαν ἀρκετὰ παλαιοανακτορικὰ ὄστρακα καὶ τμήματα ἀγγείων — σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ λεπτότερα διακρίνονται διακόσμηση λευκῶν ἢ κόκκινων ταινιῶν ἴσως ἢ κυρτῶν —, 4 βάσεις tumblers, τμήματα λεκανιδίων, κιάθου καὶ διώροφου κυπέλλου καὶ ἀγνύθα τοῦ παραλληλεπίπεδου τύπου. Στὸ Ν τμήμα τοῦ χώρου σὲ βαθύτερο στρώμα, ποὺ προχωροῦσε καὶ κάτω ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ ΠΑ οἰκήματος, ἀνακαλύφθηκε ὁμάδα ἀγγείων ποὺ φανερὰ ἀνήκει στὴ φάση MM ΙΑ προανακτορικῶν χρόνων: τμήμα ἴσως γεφυρόστομου μὲ διαπλατυνόμενο πρὸς τὰ κάτω σῶμα καὶ μὲ κάθετο χεῖλος, ποὺ διακοσμεῖται μὲ ἓνα λευκὸ ψάρι, τμήμα ἀγγείου μάλλον σφαιρικοῦ μὲ ὀριζόντια κατευθυνόμενη καὶ βαθυμιαῖα διαπλατυνόμενη σωληνωτὴ προχοή, μὲ διακόσμηση λοξῶν ταινιῶν σὲ πορτοκαλὶ καὶ λευκὸ χρῶμα, ποτήρι τύπου tumbler μὲ λευκὲς λοξὲς ταινίες, τμήμα μελανογάνωτου διώροφου κυπέλλου κ.ἄ. Τὸ παλαιοανακτορικὸ κτήριο ἀποδείχθηκε τελικὰ ὅτι εἶχε δυὸ δωμάτια ποὺ διαχωρίζονταν μὲ τοῖχο, ὁ ὁποῖος ἄφηνε ἄνοιγμα στὸ Α τοῦ ἄκρου. Τὰ ὄστρακα ἦταν ὅλα παλαιοανακτορικά, τὰ περισσότερα ἀπὸ χονδρὰ σκευὴ κοινῆς χρήσης. Μὰζι μ' αὐτὰ περισυλλέχθηκαν δυὸ κομμάτια δικοειδῶν ἀμφίκυρτων ἀγνύθων.

Ἡ παρακολούθηση τῶν τμημάτων τοῦ νεοανακτορικοῦ γυρτοῦ πλακόστρωτου γίνθηκε σ' ὀλόκληρην τὴν ἔκταση τῶν δυὸ ἰσοπέδων ἀνδρῶν. Ἡ καταστροφὴ τοῦ ὑπόλοιπου ὀφείλεται σὲ ἄγνωστη αἰτία. Ἰσως πραγματοποιήθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς σεισμικῆς καταστροφῆς ποὺ συνόδεψε τὴν ἡφαιστειακὴ ἔκρηξη γύρω στὸ 1500 π.Χ. Δόθηκε ἔτσι τὴν ἀφορμὴ νὰ ἐξευρεθοῦν τὰ βαθύτερα στρώματα στὰ σημεῖα ποὺ ἔλειπε τὸ πλακόστρωτο. Αὐτὸ πραγματοποιήθηκε καὶ πέρα ἀπὸ τὸν δεῦτερο ἀντρείσματικό τοῖχο, ὅπου σώζονταν πολὺ μικρὰ μέρη τοῦ πλακόστρωτου. Στὸ τμήμα ποὺ κλεινόταν ἀπὸ τὸν νεοανακτορικὸ ἀγωγό, μπροστὰ στὴν πρόσοψη τοῦ ἀνακτόρου καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν ἀποθήκη IV, καὶ τὸ δωμάτιο XII, ἡ ἔρευνα προχώρησε βαθιά. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν στάθμη τοῦ πλακόστρωτου παρουσιάσθηκε τμήμα περιφερικοῦ κτηρίου, ποὺ ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων του διαμορφωνόταν μάλλον πολυγωνικῇ, ἐνῶ ἡ ἐσωτερικὴ σχηματίζε ἐλαφρὴ θόλωση μὲ ἐκφορικὴ κατασκευή. Σὲ σχετικὰ ψηλὴ στάθμη διακρίνονταν λείψανα κονιαμάτων, στρωμένων ἐπίπεδα, μὲ κόκκινο χρῶμα, ποὺ φαίνεται ὅτι κάλυψαν δάπεδο. Ἐτσι δὲν ἐπιβεβαιώθηκε ἡ ἀρκετικὴ σκέψη μήπως τὸ κτήριο αὐτὸ ἀποτελεσε ἀποθήκη τοῦ τύπου τῶν κνωσιακῶν



καὶ φαιστιακῶν «κουλουρῶν»). Ὁ τοῖχος παρακολουθήθηκε νὰ προχωρεῖ κάτω ἀπὸ τὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ πλακόστρωτου, ἀλλὰ στὴν ἄλλη πλευρά, τὴν ἀνατολική, διακοπτόταν ὕστερα ἀπὸ καμπὴ πού ἴσως μαρτυροῦσε εἴσοδο, κάτω ἀπὸ τὴ μεγάλη ψαμμολιθικὴ πλάκα τοῦ νεοανακτορικοῦ ἀγωγοῦ, τὴν ὁποία ἀναγκασθήκαμε νὰ σηκώσουμε γιὰ νὰ πραγματοποιήσουμε εὐρύτερη ἔρευνα. Ὁ χαρρακτῆρας ἔτσι καὶ ὁ προσορισμὸς τοῦ κτηρίου αὐτοῦ παρέμεινε μυστηριώδης. Ἡ δυτικὴ του συνέχεια ἴσως ἀποκόπηκε κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ Β - Ν τοῖχου πού ἀναφέραμε παραπάνω. Τὰ ὄστρακα πού περισυλλέχθηκαν μέσα σ' αὐτό, ἀλλὰ καὶ στὰ θεμέλια τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῖχου ἦταν ὅλα παλαιοανακτορικά· τμήματα ὠκελῶφον κιάθων, καμαραϊκῶν κυπέλλων, διώροφου κυπέλλου, τμήμα καδίσκου μὲ ἐξωτερικὴ ἀπόφυση, πλακουτσωτὰ πόδια χύτρας ἀπὸ κόκκινο πηλὸ, τμήματα λοπάδων κλπ., ὅπως ΠΑ ἦταν κυβικὴ ἀγνύθια, κονιάματα λευκὰ καὶ κόκκινα, μικρὸ τμήμα πέτρινου πολυγωνικοῦ ἀγγείου καὶ πυρῆνες ὀψιανοῦ. Τὸ βαθύτερο στῶμα μέσα στὸ κτήριο εἶχε ἐλάχιστα ὄστρακα καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ κυκλοτεροῦς τοῖχου ἦταν ἀνώμαλη, ἴσως γιὰτὶ ἀνήκει στὸ τμήμα τῶν θεμελίων. Στὴν ἐπίχωση μπροστὰ στὴν ἀποθήκη IV τὰ ὄστρακα καὶ τμήματα ἀγγείων ἦταν πολυάριθμα, τὰ πιὸ πολλὰ ἀκόσμητα, κοινῶν μαγειρικῶν σκευῶν, χυτρῶν μὲ στενὰ πλακουτσωτὰ πόδια, μελανογάνωτα ὄστρακα ἀπὸ κύπελλα καὶ κιάθους, μερικὰ ὠκελύφα, λίγα διακοσμημένα μὲ λευκὲς καὶ κόκκινες ταινίες, ἐπίσης βάσεις ποτηριῶν τύπου tumblers, δυὸ κομμάτια ἀπὸ χεῖλη πίθου, τοξωτὲς λαβές, τμήματα διώροφων κυπέλλων καὶ ἄλλων μὲ κυματιστὸ χεῖλος, τμήμα ρηχῆς λοπάδας μὲ ἡμικυκλικὴ ἀπόφυση ἐξωτερικά. Μαζὶ βρέθηκαν μερικοὶ πυρῆνες ὀψιανοῦ, κονιάματα μὲ κόκκινο χρῶμα, ἀρκετὰ κόκαλα μεγαλύτερων ἢ μικρότερων ζώων, λείψανα φωτιᾶς. Ἡ βαθύτερη ἐπίχωση τόσο μέσα ὥστε καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ περιφερικὸ κτήριο εἶχε χρῶμα μαῦρο ὡς ὠρό, φανερά ἀπὸ κάυση. Κοντὰ στὴν πρόσοψη τῆς ἀποθήκης ἀνακαλύφθηκαν ἀρκετὰ ἄωτα κωνικά κύπελλα χαρακτηριστικοῦ MM III τύπου, ἴσως προερχόμενα ἀπὸ τὴν τάφρο τῆς θεμελίωσης. Πολλὰ ἀπὸ τὰ καμαραϊκὰ ὄστρακα πού βρέθηκαν στὴ περιοχὴ αὐτὴ ἀνήκαν σὲ ἀγγεῖα τοῦ ἀνατολικοῦ καμαραϊκοῦ τύπου μὲ διακοσμητικὰ θέματα πού ἀκολουθοῦν λοξὴ κατεύθυνση, ὅπως ἐπίσης ἓνα τμήμα ἀγγείου μὲ κυκλικὰ θέματα μὲ ἐγγεγραμμένους κύκλους ἀπὸ κουκίδες μὲ παράλληλες παραπληρωματικὲς ταινίες. Μαζὶ περισυλλέχθηκαν 3 πυρῆνες καὶ τμήμα λεπίδας ὀψιανοῦ καὶ χαρρακτὸ πλακίδιο σχιστολίθου μὲ ἀμφίπλευρη διακόσμηση πού βρέθηκε κοντὰ στὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ κυκλοτεροῦς κτηρίου· οἱ παραστάσεις εἶναι δύσκολο νὰ ἐρμηνευθοῦν (ἴσως βωμοειδὲς κατασκευάσμα μὲ ταινίες καὶ ἔντομο).

Σὲ βάθος 0.70 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ περιφερικοῦ κτηρίου, κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ νεοανακτορικοῦ πλακόστρωτου, ἀνακαλύφθηκε ἄλλη πλακόστρωση, φανερά τῆς Δ. αὐλῆς τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου στὴν περιοχὴ πού ἐκτείνεται στὴν εἰσέχουσα γωνία ἀνάμεσα στὴν ἀποθήκη IV καὶ τὸ δωμάτιο XII.

Τὸ πλακόστρωτο αὐτό, ἀπὸ ὄχι πολὺ μεγάλες πλάκες, ἀπλώνεται ἀδιάσπαστα στὴν περιοχὴ αὐτὴ καὶ ἔχει ἀποκοπεῖ μόνο ἀπὸ τὴ γωνιακὴ πρόσοψη τῶν δύο δωμάτων. Μιὰ ὀγκώδης πέτρα ἐξεῖχε ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῆς ἀποθήκης σκεπάζοντας κοιλότητα τῶν θεμελιῶν, ποὺ, ὅπως ἀποδείχθηκε, εἶχε κατασκευασθεῖ ἀνάμεσα στὶς πέτρες τῆς θεμελίωσης σὰν χῶρος ἐγκαινίου, πλατύτερη στὸ μπροστινὸ μέρος καὶ λοξὰ στενότερη πρὸς τὸ ἐσωτερικόν. Στὸ κατώτερο στρώμα, ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὴν παλαιότερη πλακόστρωση, βρέθηκαν λίγα παλαιοανακτορικὰ ὅστρακα, τμήματα δυὸ μικρῶν ὠκελύφων, κυλινδρική λαβὴ μεγάλου ἀγγείου καὶ κομμάτι ἀπὸ τὸ σῶμα πιθαριοῦ. Τὸ παλαιὸ πλακόστρωτο εἶναι κομμένο στὸ ἐσωτερικόν τοῦ περιφερικοῦ κτηρίου, ποὺ ὅμως πατᾶ πάνω σ' αὐτό. Τὸ ἀκράϊο τοῦ Β. σκέλος κάμπτεται πρὸς τὴν πρόσοψη, σὰ νὰ σχηματιζόταν ἐκεῖ εἴσοδος. Μέχρι βάθους 0.40 μ. ὑπῆρχαν ἀρκετὰ κοινὰ μαγειρικῶν σκευῶν ὅστρακα, ἀνάμεσα σ' αὐτὰ χαρακτηριστικὸ πόδι ΠΑ χύτρας καὶ κομμάτι γεφυρόστομης προχοῆς. Σὲ πολύχρωμο ὅστρακο ἡ διακόσμηση λευκῶν ταινιῶν ἀνάμεσα σὲ μνηοειδῆ ἀποτελεῖ ἐνδιαφέρον θέμα. Παρακολουθήθηκε περισσότερο τὸ κόκκινο ἐπίχριστο τμήμα δαπέδου μέσα στὸ περιφερικὸ κτήριο, σὲ βάθος 0.40 μ. κάτω ἀπὸ τὸ νεοανακτορικὸ πλακόστρωτο. Στὸ κατώτατο διάβροχο στρώμα τοῦ κτηρίου τὰ ὅστρακα ἦταν πολὺ λίγα, τὸ πιὸ πολὺ μαγειρικῶν σκευῶν καὶ μερικὰ μελανογάνωτων κυπέλλων καὶ κιάθων μὲ λευκὰς καὶ κόκκινες ταινίες. Συνέχεια τοῦ παλαιοανακτορικοῦ πλακόστρωτου ποὺ νὰ ἐκτείνεται πρὸς τὰ δυτικὰ ἢ τὰ βόρεια δὲν βρέθηκε· ἴσως καταστράφηκε κατὰ τὴν κατασκευὴ τῆς νέας πλακόστρωσης σὲ ὑψηλότερη στάθμη γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς ὑγρασίας. Δὲν βρέθηκε, ἀκόμη καὶ σὲ τομὴ ποὺ γίνηκε κάτω ἀπὸ τὸν νεοανακτορικὸ ὀχετό, οὔτε σὲ βάθος στὴν περιοχὴ τοῦ Β - Ν διαχωριστικοῦ τοίχου. Δὲν ἀποκλείεται τὸ πλακόστρωτο νὰ ἔλειπε στὸ ἐσωτερικόν τοῦ κυκλικοῦ κτηρίου ἀπὸ κατασκευῆς, ἂν καὶ αὐτὸ δὲν φαίνεται πολὺ πιθανὸ ἀφοῦ στὸ βάθος αὐτὸ πρόκειται μόνο περὶ θεμελιῶν. Πάνω στὶς πλάκες τοῦ παλαιοῦ πλακόστρωτου ἔξω ἀπὸ τὸ δωμάτιο XII ἀνακαλύφθηκε σαγόνι μεγάλου ζώου, ἴσως βοοειδοῦς.

Στὸν ἀποθέτη ἐγκαινίου, πίσω ἀπὸ τὴ μεγάλη πέτρα, ποὺ ἀποτελεῖ εἶδος κόγχης ἐπίτηδες κατασκευασμένης, μὲ πλακωτὲς πέτρες, πλάτους 0.65 ὡς 0.25 μ., βάθους 0.85 μ. καὶ ὕψους 0.70 - 0.42 μ., μὲ λοξὰ τοποθετημένη κάτω πλάκα μήκους 0.75 μ. μὲ δόμο ποὺ κάθεται ἐπάνω διαστάσεων  $1.35 \times 0.60 \times 0.34$  μ. καὶ ποὺ προεξέχει λίγο, τὴν ὁποία σκέπαζε λίγο τὸ χαλικιωτὸ δάπεδο τοῦ πρώτου ἀνδῆρου. Βρέθηκαν πολλὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, χαρακτηριστικοῦ τύπου τῆς ΜΜ ΙΙΒ περιόδου, πολλὰ μὲ δαχτυλίδια ἀπὸ τὸν τροχὸ καὶ μὲ βάση ποὺ ἔξέχει λίγο γύρω, ὄχι λιγότερα ἀπὸ τρεῖς δεκάδες, τὰ περισσότερα ἀκέραια· ἓνα ἦταν κιάθος μὲ ψηλὸ αὐγόσχημο σῶμα καὶ στενὴ βάση. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἔφταναν ὡς τὴ μέση τῆς κόγχης καὶ μαζί μ' αὐτὰ ἦταν συνανάμικτα κόκαλα μικρῶν ζώων, ποὺ μαρτυροῦν ἐναγισμούς. Βρέθηκε ἀκόμη τὸ πάνω

μέρος ἀμφορέα με ἐλλειπτικό στόμιο, μικρὸ κομμάτι ἀγγείου barbotine, ἴσως MM IB, καὶ ταινιωτὴ λαβὴ κυπέλλου ποὺ στενεύει πρὸς τὰ κάτω. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται περὶ ἐγκαινίου, ἴσως ἐνὸς ἀπὸ πολλά, ποὺ ἔγινε ἐπί- τηδες κατὰ τὴν ἰδρυση τοῦ νέου ἀνακτόρου στὸ τέλος τῆς MM III περιόδου. Πολλὰ ἐπιχρίσματα βρέθηκαν πεσμένα πάνω ἀπὸ τὴν πέτρα ποὺ σκέπαζε τὸν ἀποθέτη, ἴσως τυχαῖα πεσμένα ἐκεῖ, γιατί ἄλλα ἦταν ἴσια, ἄλλα ἀνάποδα, με- ρικά με ἄσπρες ἢ κόκκινες ταινίες πάνω σὲ κίτρινο βάθος· μαζί δὲν βρέθηκαν ὅστρακα καὶ ἴσως εἶναι ἀπομεινάρια πάνω σὲ οἰκοδομικὸ ὕλικὸ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ παλαιότερο ἀνάκτορο.

Δοκιμὴ κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ νεοανακτορικοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ, κοντὰ στὴν πρόσοψη ἔξω ἀπὸ τὴν ἀποθήκη III, δὲν ἔφερε στὸ φῶς τὴ συνέ- χεια τῆς παλαιοανακτορικῆς πλακόστρωσης ἢ τοῦ περιφερικοῦ παλαιοανακτο- ρικοῦ κτηρίου. Ἀνάμεσα στὰ ΠΑ ὅστρακα ἦταν λαβὴ μελανογάνωτου κυπέλ- λου, δυὸ βάσεις tumblers καὶ κομμάτια κυάθου με μελανὸ ἐπίχρισμα. Δο- κιμὴ ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὸν νεοανακτορικὸ ὁχετὸ ἔξω ἀπὸ τὴν ἀποθήκη III, ποὺ προχώρησε σὲ βάθος ὡς τὸν παρθένο βράχο, δὲν ἀποκάλυψε συνέχεια τοῦ παλαιοανακτορικοῦ πλακόστρωτου ἢ τμήματα ἄλλων παλαιοανακτορικῶν κτηρίων. Φάνηκε ὁλόκληρη ἢ κρηπίδα τῶν θεμελίων, ὅπου μιὰ πλακωτὴ πέτρα παρουσίαζε βαθιὰ κυλινδρική φυσικὴ τρύπα. Ἀνάμεσα στὰ πολυάριθμα ὅστρα- κα κοινῶν μαγειρικῶν ἀγγείων, κατὰ κανόνα ἀκόσμητων, περισυλλέχθηκαν ποικίλες λαβές, χεῖλη πιθαριοῦ, πόδια χυτρῶν, γεφυρόστομη προχοή, τμήματα χυτρῶν, κομμάτι λεκανίδας, ἄλλο χεῖλος πίθου με ἀναθύρωση κάτω ἀπ' αὐτό, τμήμα πρόχου με δαχτυλίδι πλαστικὸ στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, λαιμὸς πρόχου με πλαστικὴ ταινία πίσω καὶ κωνικὴ ἀπόφυση στὸ ράμφος, τέλος μεγάλος πυ- ρήνας ὀψιανοῦ σὲ βάθος 0.75 μ. κοντὰ στὴν πρόσοψη. Ἀκόμη βαθύτερα, σὲ βά-θος 1 μ. κάτω ἀπὸ τὸ νεοανακτορικὸ πλακόστρωτο, τὰ ὅστρακα ἦταν πολὺ σπανιότερα: μέρος tumbler με μελανὸ ἐπίχρισμα, χεῖλος ἀπὸ ρηχὸ κύαθο, τμήμα κοκκινωποῦ ἄωτου κυπέλλου. Μαζί μ' αὐτὰ συλλέχθηκαν μικρὸς πυ- ρήνας ὀψιανοῦ, κομμάτι ἀπὸ κάρβουνο καὶ κόκαλα καὶ δόντια ζώων. Σὲ βάθος 1.30 μ. ἔξω ἀπὸ τὴν ἀποθήκη III φάνηκε ὁ σχιστολιθικός με πλακοειδεῖς δια- στρώσεις βράχος· πάνω ἀπ' αὐτὸν τὰ ὅστρακα ἦταν ἐλάχιστα: τμήμα ἀπὸ βάση κάδου, πόδι τριποδικῆς χύτρας, λαβὴ πεπλατυσμένη, τμήμα χεῖλους μεγάλου ἀμφορέα· μαζί μ' αὐτὰ λείψανα λευκῶν κονιαμάτων καὶ κόκαλα καὶ δόντια ζώων. Τὰ θεμέλια τῆς πρόσοψης ἀκολουθοῦν τὸ βράχο ποὺ ἀνεβαίνει. Ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα δόμο κατασκευάσθηκαν με ἀργολιθοδομή. Σὲ δοκιμὴ σὲ βάθος 1.30 μ. δυτικότερα καὶ μέχρι τοῦ μακροῦ Β - Ν τοίχου, ὅπου ἡ πλακόστρωση ἔχει σχεδὸν ὁλοκληρωτικὰ ἐξαφανισθεῖ, τὰ ὅστρακα εἶναι πολὺ λίγα, ὅπως μελανο- γάνωτα κομμάτια κυάθου μαζί με δόντια βοοειδῶς. Στὸ βράχο τοῦ βάθους βρέθηκε τμήμα κυάθου με κυρτές λευκὲς ταινίες. Περισσότερα κομμάτια μα- ζεύτηκαν κάτω ἀπὸ τὴν πεσμένη ὀριζόντια ψαμμολιθικὴ πλάκα τῆς ἀρχῆς τοῦ



νεοανακτορικοῦ ἀγωγοῦ: ἀνάμεσα σὲ πολλὰ κοινὰ ὄστρακα λαβῆ πυραύνου, τμῆμα ἀπὸ λαίμῳ ἀμφορέα, τοξωτὲς λαβῆς, βάση tumbler, χεῖλη ὠκέλυφου κυάθου, μαζὶ μ' αὐτὰ 4 πυρῆνες ὀψιανοῦ. Ὁ βράχος στὸ σημεῖο αὐτὸ βρέθηκε σὲ βάθος 1.40 μ. Ἡ δομὴ τῶν θεμελίων ἦταν ἀντίστοιχη μὲ ἐκείνη τῶν ἄλλων τμημάτων. Τὰ ὄστρακα κοντὰ στὸ τμῆμα αὐτὸ τῶν θεμελίων ἦταν χονδρά καὶ κοινά· ξεχωρίζουν τμῆμα διώροφου κυπέλλου, βάση tumbler, τμῆμα λύχνου παλαιοανακτορικοῦ τύπου, μεγάλος πυρῆνας ὀψιανοῦ.

Παρακολουθήθηκε ἐπίσης στὴν πρὸς τὰ δυτικὰ πορεία του ὁ ἀντρείσμα-  
τικός τοῖχος τοῦ πρώτου ἀνδῆρου, πλάτους 0.75 μ. Στὸ στρώμα καταστροφῆς  
ποὺ τὸν σκέπαζε ὑπῆρχαν ἄφθονα ὄστρακα καὶ τμήματα μαγειρικῶν κοινῆς  
χρήσης ἀγγείων, τὰ περισσότερα τῆς μεταβατικῆς MM IIIB - YM IA περιόδου,  
μαζὶ μ' αὐτὰ χεῖλος πλατεῖς λεκάνης, τὸ κάτω μέρος μικρῆς τριποδικῆς  
χύτρας, τμῆμα πρόχου μὲ στολιδωτὴ διακόσμηση, τμῆμα σκυφωτοῦ λύχνου  
μὲ πλατὺ περιχέλιωμα καὶ τμήματα μεγάλης πέτρινης λεκάνης. Ὁ τοῖχος αὐ-  
τὸς ὕστερα ἀπὸ 8.50 μ. κάμπτεται σὲ ὀρθή γωνία μὲ κατεύθυνση πρὸς τὸ Βορ-  
ρά. Σὲ ἀπόσταση ὅμως μόλις 0.30 μ. δυτικότερα φάνηκε ἄλλος τοῖχος μὲ κα-  
τεύθυνση Α. - Δ. σὲ ἄγνωστη σχέση μὲ τὸν τοῖχο τοῦ ἀνδῆρου. Ἡ ἀνασκαφὴ  
σταμάτησε στὸ σημεῖο αὐτό, ὅπου στὴν ἐπάνω ἐπίχωση ἄφθονα ἦταν τὰ ὄστρα-  
κα κοινῆς κεραμικῆς. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ συλλέχθηκαν τοξωτὲς ραβδοειδεῖς  
λαβῆς διαφόρων μεγεθῶν, πόδια τριποδικῶν χυτρῶν, λαβὴ μεγάλου ἀμφορέα  
καὶ τμήματα δύο δισκοειδῶν ἀμφίκυρτων ἀγνύθων.

Ο ΔΡΟΜΟΣ  
ΤΟΥ ΛΙΜΑΝΙΟΥ

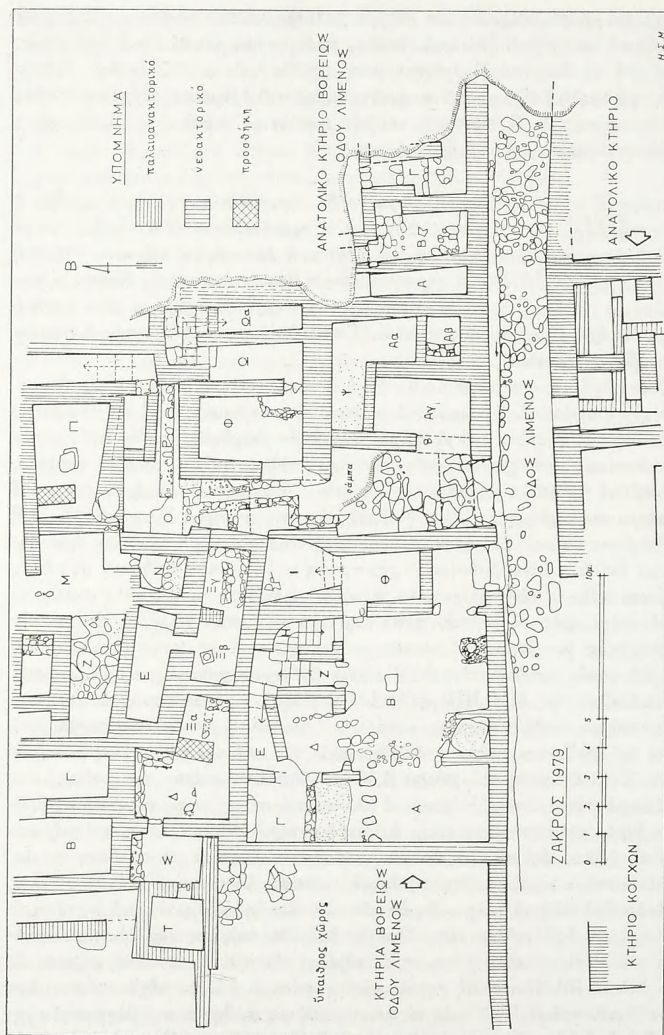
Ὁ δρόμος ποὺ ὀδηγεῖ σὲ λοξή πορεία πρὸς τὸ λιμάνι  
δὲν κατορθώθηκε νὰ ἐρευνηθεῖ παρὰ μόνο λίγα μέτρα  
πέρα ἀπὸ τὸ σημεῖο ποὺ ἀποκάλυψε ἡ προηγούμενη  
ἀνασκαφὴ. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ἀκόμη δὲν πραγματοποιήθηκε ἡ  
ἀπαλλοτρίωση τοῦ πιδό περά ἀγροῦ. Τὸ πλακόστρωτο καθαρίσθηκε καὶ ξεχώ-  
ρισε καλύτερα ὁ περιφερὲς χώρος τοῦ καταστρεμμένου πλακόστρωτου, μπρο-  
στὰ ἀπὸ τὸ Ἀνατολικὸ σπιτί. Εἶχε ὑποτεθεῖ ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶχε κατα-  
σκευασθεῖ μεταγενέστερο πηγάδι. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴν  
ἐρευνα· τὸ ὑπόστρωμα ἦταν γεμάτο ἀπὸ σπαστὴ πέτρα καὶ τὸ σκάμμα δὲν  
προχωροῦσε σὲ βάθος. Τὰ ὄστρακα δὲν ἦταν πολὺ χαρακτηριστικά, ἐκτὸς ἀπὸ  
πλακουτσωτὸ πόδι χύτρας παλαιοανακτορικοῦ τύπου. Συλλέχθηκε ἀπὸ ἐκεῖ καὶ  
λεπίδα ὀψιανοῦ. Στὸ τμῆμα τοῦ πλακόστρωτου εἶχαν γκρεμισθεῖ πολλὲς μεγά-  
λες πέτρες ἀπὸ τὶς προσόψεις τῶν σπιτιῶν στὶς δύο πλευρές. Τοῦ βόρειου εἶχαν  
κρεμάσει καὶ ἐξεῖχαν μεγάλοι δόμοι τῆς πρόσοψης καὶ μάλιστα ἓνας — στὸ  
N τοῖχο τοῦ δωματίου Γ τοῦ ἀρχαίου βόρειου ἀνατολικοῦ κτηρίου — εἶχε  
γωνιακὴ κυλινδρική τρύπα, φυσική, ὅπως φαίνεται. Πάνω στὸ νότιο αὐτὸ τοῖ-  
χο τῆς πρόσοψης συλλέχθηκε λειψὸς φυσικὸς τρίτων. Ὁ δρόμος συνεχίζει τὴν  
πορεία του ἐλαφρὰ ἀνηφορικῶς καὶ ἔτσι οἱ προσόψεις τῶν σπιτιῶν διατηροῦνται

σὲ σχετικὰ μικρὸ ὕψος. Σὲ ἓνα σημεῖο μάλιστα λείπουν οἱ δόμοι καὶ ἀρχικὰ θεωρήθηκε ὅτι ὑπῆρχε ἀπὸ ἐκεῖ εἴσοδος, πράγμα ποὺ τελικὰ δὲν ἀποδείχθηκε. Ἐξ ἀπὸ τὸ δωμάτιο Γ βρέθηκε μισὴ ἀγνύθα τοῦ τραπεζόμορφου τύπου. Ἀπὸ τῆ χαμηλῇ ἐπίχωση τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ δρόμου προέρχονται χεῖλος ἀγγείου μὲ κερατοειδῇ ἀπόφυση, κομμάτι κυάθου μὲ γυρτὰ πρὸς τὰ ἔξω χεῖλη καὶ ἄλλο κομμάτι ἀγγείου μὲ ἀπόφυση.

ΚΤΗΡΙΑ  
ΒΟΡΕΙΑ  
ΑΠΟ ΤΟ ΔΡΟΜΟ  
ΤΟΥ ΑΙΜΑΝΙΟΥ  
(εἰκ. 3)

Καταβλήθηκε κάθε προσπάθεια νὰ συμπληρωθεῖ ἡ ἔρευνα τῶν δυὸ κτηρίων βόρεια ἀπὸ τὸ δρόμο τοῦ λιμανιοῦ καὶ ἄρχισε ἡ ἀποκάλυψη καὶ νέου κτηρίου, ποὺ χαρακτηρίσθηκε Βόρειο ἀνατολικό. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε λίγο γιατί ὁ χῶρος δὲν ἔχει ἀκόμη ἀπαλλοτριωθεῖ. Ἐπιβλεψὴ ἄσκησαν ἡ Βιργινία Καρανῖκα καὶ ἡ Μαρία Πλάτωνος.

Στὸ Σπίτι τοῦ πολύθυρου συμπληρώθηκε ἡ ἔρευνα τῶν δωματίων τοῦ ἰσογείου. Στὸ δωμάτιο Δ καθαρίσθηκε περισσότερο τὸ δάπεδο καὶ οἱ τοῖχοι του· τὸ ἄνοιγμα στὸ Δ τοῖχο τελικὰ ἀποδείχθηκε ὅτι δὲν ἦταν πόρτα ἐπικοινωνίας. Ἐντοιχισμένο στὸν Α τοῖχο βρέθηκε τμήμα, τὸ μισὸ περίπου, ἑλλειπτικοῦ τριπτῆρα μὲ ἀετωματώδη πᾶνω διαμόρφωση. Στὴ συνέχεια τοῦ Β τοῖχου συλλέχθηκε κομμάτι χονδροῦ πέτρινου ἀγγείου. Ὁ χῶρος Ζ-Η-Ε ἀποδείχθηκε τελικὰ ὅτι ἦταν κλωβὸς κλιμακοστασίου μὲ τρισκελὴ διάταξη· ὕστερα ἀπὸ 5 πώρινες βαθμίδες — τὴν πρώτη λειψή —, ποὺ βρέθηκαν στὴ θέση τους καὶ ἔφθαναν σὲ κεφαλόσκαλο, ἡ σκάλα χωριζόταν σὲ δυὸ ἄλλα σκέλη, τὸ ἓνα ἔστρεφε πρὸς τὰ δυτικά, πᾶνω ἀπὸ τὸν τριγωνικὸ χῶρο Ε, ποὺ τελικὰ ἀποδείχθηκε ὅτι ἦταν sotto-scala μὲ ἄνοιγμα γιὰ τὴ χρησιμοποίησή του στὴ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου Δ. Σ' αὐτὸν βρέθηκαν χαρακτηριστικὰ ὄστρακα τῆς μεταβατικῆς MM IIIB - YM IA περιόδου, ἀνάμεσά τους λαίμους μικρῆς πρόχου, λαβὴ καὶ βάση κυπέλλου. Ἀνατολικά τὸ ἔκλεινε τοιχίον, ποὺ πᾶνω του σῶζονταν τμήματα σκαλοπατιῶν τοῦ σκέλους τῆς σκάλας ποὺ ἀνέβαινε. Στὴν ἐπίχωση τοῦ χώρου Ζ, ὅπου τὸ πρῶτο σκέλος τῆς σκάλας, ποὺ ἔκλεινε μὲ πόρτα, ὅπως δείχνουν οἱ πλάκες ποὺ στήριζαν τὶς παραστάδες βρέθηκε χαρακτηριστικὴ κεραμεικὴ: 4 βάσεις ποτηριῶν τύπου tumblers, τμήματα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὰ τοιχώματα καδόσχημου ἀγγείου μὲ σχοίνινη ταινία, τμήμα κυπέλλου μὲ διακόσμηση λευκῆς ταινίας, διακόσμητα λεπτὰ ὄστρακα, κομμάτι ἀπὸ πέτρινο σκυφοειδὲς ἀγγεῖο μὲ γωνιώδη τοιχώματα καὶ λεπτὸ περιχέλωμα, τὸ 1/3 τοῦ συνόλου. Πολλὲς βαθμίδες πώρινες τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους τοῦ Η εἶχαν πέσει πᾶνω στὶς βαθμίδες τοῦ πρώτου σκέλους, μερικὲς ὡς ἔξω ἀπὸ τὴ ΝΑ ἑξωτερικὴ γωνία τοῦ δωματίου Δ. Ἄλλες εἶχαν πέσει μέσα στὸν κλωβὸ τοῦ Η. Τοῦ πρὸς τὰ δυτικά σκέλους σώθηκαν στὴ θέση τους σχεδὸν δυὸ βαθμίδες. Σὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς βαθμίδες σῶζονται λεπτὰ λευκὰ κονιά-



Εκ. 3. Κτήρια βόρεια από τὸ Δρόμο τοῦ λιμανιού.



ματα. Μαζί με τις βαθμίδες του Α σκέλους γκρεμίσθηκε και ο ανατολικός τοίχος. Ἀρχικά ὑποτέθηκε ὅτι ὑπῆρχε ἄνοιγμα γιὰ τὴ χρῆση τῆς sotto-scala τοῦ Η ἀπὸ τὸν εἰσαγωγικὸ χῶρο τῆς σκάλας Ζ, γιὰτὶ ἡ κρηπίδα τοῦ Α τοίχου ἦταν στὸ Ν τῆς τμῆμα ἐπίπεδῃ. Τελικὰ βεβαιώθηκε ὅτι ἦταν προσβατὴ ἀπὸ ἄνοιγμα πρὸς τὸ Νότο. Κἀπὸ ἀπὸ τις πέτρες ποὺ γκρεμίσθηκαν συλλέχθηκε μέρος μικρῆς πρόχου. Τὸ ἄνοιγμα πρὸς τὸ σκέλος Η ἄρχιζε ἀπὸ τὸ τρίτο σκαλοπάτι τοῦ σκέλους Ζ καὶ τὸ ἀνατολικὸ σκέλος προσαρμόσθηκε στὸν ἰσχυρὸ κυρτὸ Β καὶ Α τοῖχο με βαθμιαία κυκλική στροφή. Ὁ τρόπος ποὺ γκρεμίσθηκαν οἱ βαθμίδες — ἀπὸ τις ὁποῖες σώθηκαν ὀκτώ—, ἀκριβεῖς μετρήσεις, ἡ διάταξη δύο ἀρχικῶν βαθμίδων ποὺ σώθηκαν στὴ θέση τους βοήθησαν στὴν ἀποκατάσταση τοῦ σκέλους αὐτοῦ τοῦ κλιμακοστασίου (πίν. 170α-β). Κἀπὸς ἀνάλογη τριπλὴ διάταξη κλιμακοστασίου εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴ Βασιλικὴ ἔπαυλη τῆς Κνωσοῦ καὶ ἀπὸ οἶκημα τῆς Θήρας. Στὴν ἐπίχωση τοῦ Η βρέθηκαν δυὸ συναρμολογούμενα κομμάτια πέτρινου πλαστικοῦ σκεύους, φανερά τρίτωνα, ταινιωτὴ λαβὴ κυπέλλου, στόμιο οἰνοχόης, ἀγνύθα τοῦ παραλληλεπίπεδου τύπου με δυσδιάκριτο σφράγισμα καὶ χάραγμα σταυροειδοῦς στροβίλου με ἐνδιάμεσες κουκίδες, με κόκκινο ἐπίχρισμα, καὶ κομμάτια δυὸ ἐπίπεδων τριβείων. Μεγάλῃ μύλῃ σφαιρικὴ πεπιεσμένη με κουκιδωτὴ ἐπιφάνεια προέρχεται ἴσως ἀπὸ τὴ θύρα τοῦ πάνω πατώματος στὴν ὁποία ἔφθανε ἡ σκάλα. Κατὰ τὸ καθάρισμα τῶν πεσμένων πετρῶν συλλέχθηκε κομμάτι ἀπὸ βάση πιθαρῖο με σχοίνινη ταινία, τμῆμα κυπέλλου με δυὸ ταινίες καὶ ἀρκετὰ κόκαλα ζώων. Τὰ σκαλοπάτια τοῦ σκέλους Η εἶχαν λοξὴ κοπὴ καὶ ἀσφαλῶς στηρίχθηκαν σὲ ξύλινη ὑποδομή. Ἀνάμεσα στὰ σκαλοπάτια ποὺ ἔπεσαν βρέθηκαν καὶ 2-3 κυβικοὶ παρόλθιοι, ἴσως ἀπὸ παραστάδα. Στὴν ἐπίχωση τῆς sotto-scala συλλέχθηκαν δυὸ-τρία ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ τμῆμα κυάθου με διακόσμηση Light on Dark, ἄλλο τμῆμα στίλπνου κυαθίου καὶ τμῆμα λεκανίδας με διπλὴ ἀπόφυση. Στὴν κάτω ἐπίχωση τοῦ κλωβοῦ Η συλλέχθηκαν τμήματα λεπτοῦ κυαθίου, μικρὴ ἀκέραιη προχοῖσκη με στρογγυλὸ στόμιο, αὐτόσχημο σῶμα καὶ μικρὴ λαβή, καὶ τμῆμα ἑλλειψοειδοῦς τριβείου. Στὸ ὑπόστρωμα τοῦ κατωφλίου ποὺ ἔφερνε πρὸς τὴ sotto-scala μαζεύθηκαν τμήματα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, μέρη ἀπὸ τὸ σῶμα μεγάλου ἀγγείου καὶ μικρὸς πυρήνας ὀψιανοῦ.

Στὸν προθάλαμο, ἀμέσως μετὰ τὴν εἴσοδο, καθιρίσθηκε ἡ Β πλευρὰ καὶ τὸ δάπεδο με τὴ στρωμένη ἀμέσως μετὰ τὸ κατώφλι μεγάλῃ πλάκῃ καὶ τὴν ὑπόλοιπῃ στρώση ἀπὸ πηλόχωμα. Τὸ θρανίο στὴ γωνία τοῦ Β τοίχου δὲν εἶναι καλὰ διατηρημένο· φανερά ἀφαιρέθηκαν πέτρες. Ἡ εἴσοδος πρὸς τὸ μεγάλο δωμάτιο Β γίνεται ἀπὸ εὐρύχωρο ἄνοιγμα με παραστάδες ποὺ σώζονται οἱ πλάκες πάνω στὶς ὁποῖες πατοῦσαν· ἡ νότια ἦταν στὸ ἄκρο ἡμιτοίχιον. Στὴν ἐπίχωση τοῦ ΒΑ τμήματος τοῦ δωματίου Β συλλέχθηκαν 4 συναρμολογούμενα κομμάτια σκυφοειδοῦς, τμήματα ἀπὸ χεῖλη σκευῶν, τὸ ἓνα με δυὸ τρυπητές

ἀποφύσεις, τὸ ἄλλο μὲ μία, τμῆμα λεπτοῦ χείλους μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά, 4 κάτω μέρη tumblers, 3 ταινιωτὲς λαβὲς παλαιο-ανακτορικῶν κυπέλλων, χεῖλη δυὸ λεκανίδων, τμῆμα χείλους μὲ σπεῖρες Dark on Light, τμῆμα ἀπὸ βάση πυριατηρίου, πυθμένας κυπέλλου μὲ ὁμόκεντρες αὐλακώσεις ἀπὸ ἀπόσπασή του ἀπὸ τὸν τροχὸ μὲ σπάγκο, μικρὸ κομμάτι καμαραϊκοῦ ἀγγείου, τέλος τὸ μισὸ ἀμφίκυλλης μύλης. Στὴ μέση τοῦ δωματίου, πλησιέστερα ὅμως στὴ βορινὴ πλευρά, ἀνακαλύφθηκε στὸ δάπεδο πλάκα τῆς στῆριξης κάθετου δοκοῦ ποὺ βάσταζε τὸ κεντρικὸ δοκάρι τῆς ὀροφῆς (πίν. 171α). Κοντὰ στὴ Β παραστάδα τοῦ ἀνοίγματος ποὺ εἰσάγει ἀπὸ τὸν προθάλαμο ἀνακαλύφθηκε πώρινος κυβικὸς βωμίσκος, ἐλαφρὰ ἔγκυλλος κατὰ τὶς πλευρές, πάνω ὅμως ἐπίπεδος. Ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ προέρχονται δυὸ τμῆματα παλαιοανακτορικῶν κυπέλλων καὶ κομμάτια πιθίσκου μὲ σχοίνινη διακόσμηση. Ἀπὸ τὴ λοιπὴ ἐπίχωση προέρχεται ἄνω μικρὸ κύπελλο μὲ μαύρη ταινία, ΥΜ ΙΑ, καὶ κομμάτια ὠραίου ὀλμοειδοῦς σκεύους μορφῆς ἀνθοκάλυκα — Blossom Bowl — ἀπὸ πέτρα μὲ ἄσπρες κηλίδες· σῶθηκε τὸ μεγαλύτερο μέρος. Παρὰ τὴν τετραγωνικὴ πλάκα τοῦ μέσου τοῦ δωματίου βρέθηκε συμπίεσμένη στὸ δάπεδο χύτρα. Ἀλλης χύτρας τὰ κομμάτια βρέθηκαν σὲ μικρὴ ἀπόσταση. Πρὸς τὶς πλάκες τοῦ δυτικοῦ διθύρου συλλέχθηκαν τὰ κομμάτια χύτρας καὶ ἄλλου ἀγγείου ποὺ συμπίεσθηκαν στὸ δάπεδο, ἐπίσης λεπίδα ὀψιανοῦ. Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ΒΔ περιοχὴ μὲ τὶς πλάκες μπροστὰ στὸ δωμάτιο Δ, ἦταν ἀπὸ ἀσβεστοπηλόχωμα. Στὸ νότιο τοῖχο ἡ ἐστία ποὺ ἀνακαλύφθηκε τὴν προηγούμενη περίοδο καθαρίσθηκε καὶ φάνηκε τὸ ὀρθογώνιο περίγραμμά της μὲ σειρὰ λίθων καὶ ἡ ἐσωτερικὴ στρογγυλὴ κοιλότητά. Δὲν παρουσιάσθηκαν κομμάτια ἀπὸ σκεὺ ἢ στρώμα ἀπὸ στάχτες.

Βόρεια τοῦ προθαλάμου τῆς εἰσόδου καὶ ἀνατολικά τοῦ δωματίου Β, μὲ εἴσοδο πλάι στὴν εἴσοδο τοῦ κλιμακοστασίου, διαμορφωνόταν μὲ κάπως ὑπερυψωμένο δάπεδο, τὸ δωμάτιο Θ, καὶ στὸ βάθος, βορινά, σὲ ἀκόμη ψηλότερο ἐπίπεδο, προστιτὸς ἴσως μὲ βαθυίδες λαξευμένες στὸ βράχο ἀρετὰ καταστρεμμένες, ὁ ὑπαιθρος χώρος Ι, πίσω ἀπὸ τὸν πολὺ παχὺ Α τοῖχο τοῦ κλιμακοστασίου (πίν. 171β). Στὴν ἐπίχωση τοῦ Θ συλλέχθηκαν τμῆμα μικρῆς ἀπιδόσχημης οἰνοχόης, κομμάτια καδίσκου, βάση tumbler, κομμάτια ἀπὸ πολὺ λεπτὸ κύπελλο καὶ μαζὶ μ' αὐτὰ τμῆμα δισκόμορφης ἀμφίκυρτης ἀγνύθας, ἄλλης κυβικῆς μὲ ὀκτῶ τρύπες κατὰ δυὸ κατευθύνσεις καὶ κομμάτι ἀπὸ κίστηρη. Βαθύτερα, δυὸ βάσεις tumblers, κομμάτι ἀγγείου μὲ διακόσμηση Dark on Light καὶ κομμάτια τεσσάρων πώρινων πλακῶν μὲ λείψανα ἐπιχρισμάτων, ἴσως ἀπὸ διαχωρίσματα τοῦ ἐπάνω ὀρόφου, μαζὶ μὲ ἄλλους πεσμένους πωρολίθους. Στὴν ἴδια ἐπίχωση περισυλλέχθηκαν τριπτήρας μὲ ἀετωματώδη διαμόρφωση, τμῆμα ἀπὸ κυλινδρικὸ στέλεχος τράπεζας προσφορῶν ἢ λύχνου, τμῆμα παραλληλεπίπεδης ἀγνύθας μὲ ὀκτῶ τρύπες κατὰ δυὸ κατευθύνσεις, κάτω τμῆμα κάδου καὶ ἄλλου μικρότερου, τρία ΥΜ ΙΑ ὕστρακα μὲ ταινίες μαῦρες

καὶ κόκκινες, τμήμα ἄλλου καθοειδοῦς σκύφου, ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, τρία τριβεῖα, ἓνα μικρὸ κυρτεπίπεδο, ἄλλο σχεδὸν κυκλικὸ καὶ ἄλλο μακρουλό, καὶ μερικὰ κομμάτια ἐλαφοπέτρας. Στὸ δάπεδο ἀπὸ στιβακτὸ πηλόχωμα βρέθηκαν τμήματα οἰνοχόης μὲ κόκκινες ταινίες γύρω ἀπὸ τὴ βάση, μέρος κωνικοῦ κυπέλλου μὲ ταινίες, τμήμα γεφυρόστομης προχοῆς, τμήμα κυάθου καὶ μαζὶ μ' αὐτὰ δυὸ σφαιρικοὶ τριπτῆρες καὶ κόκαλα ζώων.

Γιὰ νὰ σκαφεῖ τὸ Β τμήμα τοῦ δωματίου Ι χρειάστηκε νὰ διαλυθεῖ ὁ ἰσχυρὸς μὲ μεγάλους ὀγκόλιθους ἀντερεισματικὸς τοίχος ποὺ κρεμόταν ἀπὸ πίσω. Στὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου συλλέχθηκαν τμήματα καθοειδοῦς σκεύους, πολλὰ κομμάτια ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, κάτω τμήμα κυπέλλου μὲ ἄσπρες ταινίες πάνω σὲ κοκκινωπὸ βάθος, τμήμα ἀγγείου μὲ σπείρα, τμήμα κυπέλλου μὲ φυλλόσχημο κόσμημα μεταξὺ ταινιῶν, τμήμα ἀπὸ λαιμὸ πιθίσκου, τρία τμήματα ΥΜ ΙΑ διακόσμηταν ἀγγείων, ὅστρακο μὲ στολιδωτὴ στιλπνὴ διακόσμηση, τμήμα ἄλλου πιθίσκου, τμήμα τριποδικῆς χύτρας, κομμάτι λεπτοῦ κυάθου μὲ διακόσμηση ἡμικυκλίων ποὺ διασταυρώνονται σὲ φοιλιδωτὸ κόσμημα, βάση tumbler, ὅστρακο μὲ κρinoειδῆ, τμήμα διώροφου κυπέλλου μὲ 4 ἀυλακώσεις, ὅστρακα ΥΜ ΙΑ ἀγγείων μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση, τμήμα πήλινου δίσκου, μαζὶ μ' αὐτὰ δυὸ κομμάτια ἐλλειπτικοῦ τριβείου καὶ ὅστρακο πορφύρας. Στὸ Β τοῖχο πρὸς τὴ ΒΔ γωνία σειρὰ ἀπὸ πέτρες κάθετα πρὸς τὸν τοῖχο σχηματίζαν εἶδος ἐστίας. Στρωῖμα στάχτης ὅμως δὲν ἐπιβεβαίωσε τὴ χρῆση· ὁ εἰσαγωγικὸς χώρος δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν ντυμένος μὲ ξύλο, σχηματίζοντας τέσσερις ἀναβαθμούς.

Ἡ διάλυση τοῦ ἀντερεισματικοῦ τοίχου νότια ἀπὸ τὰ σὲ ψηλότερο ἄνδρo δωμάτια ΕΒ καὶ ΕΓ ἔδωσε τὴ δυνατότητα πληρέστερης ἐξερεύνησης τοῦ δαπέδου τους. Ἔτσι δείχθηκε ὅτι ἡ κρηπίδα τοῦ Α τοίχου τοῦ τελευταίου συνεχιζόταν γωνιακὰ παράλληλα μὲ τὸ Ν τοῖχο καὶ ἀποτελοῦσε μέρος παλαιοανακτορικοῦ κτηρίου μαζὶ μὲ ἄλλον παράλληλο τοῖχο ποὺ βρέθηκε σὲ βάθος. Ἡ συνέχεια τοῦ κτηρίου ἀποκαλύφθηκε πέρα ἀπὸ τὸν Α τοῖχο στὸ γειτονικὸ σπίτι, κάτω ἀπὸ τὴν καταστρεμμένη ράμπα. Τὸ κτίσμα ἀνακαλύφθηκε κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου ἀπὸ πηλόχωμα. Στὸ χαμηλὸ μπάζωμα βρέθηκαν 4 ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, τμήμα μεγάλου κυάθου, μικρὸ δισκόμορφο πῶμα, κομμάτια ἄλλου κυάθου, τμήμα λεπτοῦ κυπέλλου μὲ συνεχόμενες σπείρες, πόδι χύτρας, τμήματα δύο tumblers, τμήμα κυπέλλου μὲ δυὸ καστανῆς ταινίες, μέρος ἀπὸ κόκαλο ζώου καὶ μεγάλο δόντι. Ἡ συνέχεια τοῦ παλαιοανακτορικοῦ κτηρίου πρὸς τὸ Νότο θὰ ἀποκόπηκε κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ χώρου Ι. Στὸ κατώτερο στρωῖμα δαπέδου περισυλλέχθηκαν τμήμα ἀγγείου μὲ γραπτὴ στολιδωτὴ διακόσμηση, τμήμα λαβῆς κυπέλλου, τμήμα κυπέλλου μὲ ταινία καὶ σπείρα καὶ κάτω μέρος tumbler. Ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη χαμηλὴ ἐπίχωση τοῦ ἴδιου δωματίου προέρχονται τμήμα χύτρας μὲ τὸ ἓνα πόδι, λαβὴ ποὺ συστέρεται πάνω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἀγγείου, τμήμα ἀγγείου σκυφοειδοῦς, μικρὸ



τμήμα λεπτότατου ἀγγείου με διακόσμηση Light on Dark λευκῆς σταγόνας με ἔγχνη κόκκινης ταινίας καὶ ἄλλο τμήμα ἀγγείου με λευκὲς διασταυρωνόμενες γραμμές.

Στὸ γειτονικὸ Σπίτι τῆς ράμπας, ποὺ ἡ εἰσόδος τοῦ εἶναι πλατειά, με μεγάλο κατώφλι ἀπὸ δυὸ χονδρὲς πλάκες (πίν. 172α), ἀφαιρέθηκε τὸ τοιχίο μήκους 1.75 μ. ποὺ κατὰ ἓνα μέρος πατοῦσε πάνω σ' αὐτὸ σὲ ἀπόσταση 1.60 μ. ἀπὸ τὴ Δ παραστάδα, καὶ ἀφαιρέθηκε ἐπίσης ἡ ἐπίχωση ἀνάμεσα σ' αὐτὸ καὶ στὴν Α παραστάδα. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν πλακῶν τῆς ράμπας, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν εἴσοδο με βόρεια κατεύθυνση, περισυλλέχθηκαν: στάθμη διάτρητη ἀπὸ φυσικὸ λίθο, μισὴ δισκόμορφη ἀμφίκυρτη ἀγνύθα, τμήμα ἄλλης τραπεζόμορφης, τμήμα κυκλικῆς πέτρινης στάθμης, τμήμα ἀπὸ κωνοειδῆ βάση, ἴσως φρουτοδόχης, κάτω μέρος tumbler, μακρουλὸ πόδι χύτρας με σχοίνινη ταινία, τμήμα ἀφορέα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα, τμήμα πρὸχου ἀπὸ τὸ λαιμὸ καὶ τὴν πρόχυση, μέρος ἀπὸ τὰ χεῖλη γεφυρόστομου ἀγγείου με παχιά τοιχώματα. Ἀνατολικά τῆς ράμπας δημιουργεῖται συγκρότημα τεσσάρων δωματίων (Ψ, Αα, Αβ, Αγ), ποὺ περιορίζονται βόρεια καὶ ἀνατολικά ἀπὸ ψηλοὺς τοίχους· ὁ βόρειος ἀντιστηρίζει δωμάτια τοῦ μέσου ἀνδρήρου, ὁ ἀνατολικὸς τῆς ράμπας διαχωρίζει ἀπὸ τὸ Ἀνατολικὸ σπῖτι τοῦ πολύθυρου Β τοῦ Δρόμου τοῦ λιμανιοῦ. Μεγάλον ἀνοιγμα δημιουργεῖται πρὸς τὸ πρῶτον ἀπὸ τὰ δωμάτια τοῦ συγκροτήματος, τὸ Αγ. Βορειότερα ἡ ράμπα ἔχασε τὸ πλακόστρωτό της· περὶ ἀνάμεσα στὸ Δ διαχωριστικὸ τοῖχο πρὸς τὸ Σπίτι τοῦ πολύθυρου καὶ στὸ δωμάτιο Φ, περιοχὴ ὅπου αὐτὴ γίνεται ἀρκετὰ στενότερη γιὰ νὰ καταλήξει στὸν ὀρθογώνιον ἰσόπεδον χώρον Ο. Στὸ σημεῖον αὐτὸ σχηματιζόταν στενὴ διάβαση—Ρ—ἀνάμεσα σὲ γωνία ποὺ προεξέχει καὶ τὸ Β τοῖχον τοῦ δωματίου Φ ἀπὸ τὴν ὁποία, φανερά με σκάλα, ἔφθανε κανεὶς στὴν Α. ἀκραία διάβαση ποὺ ὀδηγοῦσε στὸ ψηλότερον ἄνδρον. Ὁ χώρος Ρ ἔπαθε σὲ ὑστερότερη φάση μεταβολή, με τὴν κατασκευὴν πρόχειρον ἐνδιάμεσον τοῖχον. Ἰσως τότε ἡ βαθμιδωτὴ διάβαση μετατοπίσθηκε βορειότερα, ἀφοῦ ἀνακαλύφθηκε στὸ Α τέρμα κατώφλι, ποὺ ὀδηγοῦσε στὴν ἀκραία ἀνατολικὴν διάβαση. Ἡ καταστροφὴ τοῦ πλακόστρωτου στὸ Β τμήμα τῆς ράμπας ἔδωσε ἀφορμὴ νὰ ἐρευνηθεῖ ὁ ὑποκείμενος χώρος, ὅπου ἀνακαλύφθηκαν λείψανα τοῦ παλαιοανακτορικοῦ κτηρίου, τοῦ ὁποίου τὴ συνέχεια εἶδαμε στὸ βάθος τοῦ δωματίου Ξγ. Πρόκειται γιὰ δυὸ παράλληλους τοίχους με κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν, ποὺ ὁ δυτικὸς τους συναντᾶται με τρεῖς ἄλλους κάθετους ποὺ σχηματίζουν δυὸ δωμάτια. Ὁ τελευταῖος πρὸς τὸ Νότον κάμπτεται κατὰ γωνία ποὺ εἰσέχει. Λείψανα παλαιοανακτορικοῦ κτηρίου ἀνακαλύφθηκαν καὶ κάτω ἀπὸ τοὺς χώρους Ο καὶ Ρ. Οἱ τοῖχοι τοῦ παλαιοανακτορικοῦ κτηρίου ἀποκαλύφθηκαν κάτω ἀπὸ συμπαγὲς γέμισμα σπαστῆς πέτρας, ποὺ συνεχιζόταν καὶ κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες τῆς ἀρχῆς τῆς ράμπας. Κατὰ τὴν κατασκευὴν τῆς ἡ συνέχεια πρὸς τὰ Νότια τοῦ Δ παλαιοανακτορικοῦ τοῖχου καταστράφηκε. Ὁ

Β τοῦχος τοῦ κτηρίου περνοῦσε κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι πού ἔφερε πρὸς τὸ χῶρο Ο.

Ἀνατολικά τοῦ στενότερου τμήματος τῆς ράμπας σχηματίζονταν δυὸ δωμάτια, ἓνα ἐξωτερικὸ — τὸ Φ — μὲ εἴσοδο ἀπὸ τὴ ράμπα, καὶ ἓνα ἐσωτερικὸ — τὸ Ω —, στενόμετρο καὶ εἰσαγωγικὸ πρὸς τὸ κλιμακοστάσιο Ωα, τὸ ὁποῖο βρισκόταν ἀκόμη ἀνατολικότερα (πίν. 173α). Ὁ Νότιος τοῦχος καὶ τῶν τριῶν ἦταν ὁ παχὺς ἀντρεισματικὸς τοῦχος γιὰ τὸν ὁποῖο γίνηκε ἤδη λόγος. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ εὐρύτερου δωματίου Φ εἶχε ἀνασκαφεῖ κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο. Τὸ τελευταῖο στρώμα πάνω στὸ δάπεδο ἀπὸ πηλᾶσβεστο σ' ὀλόκληρην τὴν ἔκταση ἦταν καμένο. Μέσα σ' αὐτὸ βρέθηκαν πολλὰ χαρακτηριστικὰ κομμάτια ἀγγείων: τμήματα μεγάλου σκεύους μὲ παράλληλες χαράξεις κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ ἄλλο τμήμα ἀγγείου μὲ βαθειὰ χάραξη, ὄστρακο μὲ ἴχνη κόκκινης διακόσμησης πάνω σὲ ὠχρὸ βάθος, πάνω τμήμα πρόχου μὲ καστὰν ἐπίχρσμα, χεῖλος μὲ πλατὺ περιχέλιωμα, τμήμα ἀγγείου μέσου μεγέθους μὲ ὀριζόντιες παράλληλες ταινίες, κομμάτι ἀγγείου μὲ πλατεῖα ταινία καὶ ἀναρτημένα ἐνᾶλληλα τρίγωνα, ταινιωτὴ λαβὴ μὲ λευκὴ πάνω σὲ σκοτεινὸ βάθος διακόσμηση, τμήμα λεπτοῦ ἀγγείου μὲ καστανέρυθρες ταινίες, μικρὸ τμήμα ἀγγείου μὲ μαῦρες ταινίες, τμήμα ἄλλου μὲ κάθετες ταινίες, τμήμα ἀγνύθας τοῦ δισκόμορφου ἀμφίκυρτου τύπου. Πρὸς τὸν Α τοῦχο καὶ ἀμέσως πλάι στὴν πόρτα πρὸς τὸ δωμάτιο Ω μιὰ σειρὰ ἀπὸ παράλληλα πρὸς τὸν τοῦχο τοποθετημένες πέτρες σχημάτιζαν εἶδος ἀποθήτη, πού τὴ Β πλευρὰ του ἔκλειναν δυὸ-τρεῖς πέτρες. Ἡ φραγμένη πόρτα πρὸς τὸ Ω ἔβλεπε πρὸς τὸ περίφραγμα. Στὴν κατώτερη ἐπίχωση τοῦ δωματίου μαζεύθηκαν καὶ τὰ ἀκόλουθα: τροχαλιόσχημος λαιμὸς ἀγγείου μὲ ἀνάγλυφο δαχτυλίδι στὴ βάση του καὶ πλατὺ γυρτὸ χεῖλος, τμήμα ἀγγείου μέσου μεγέθους μὲ μεγάλη τοξωτὴ λαβή, μεγάλος ἀμοφορέας ἢ πρόχους μὲ χονδρὴ λαβή, τμήμα κυπέλλου μὲ λεπτὰ τοιχώματα καὶ ταινιωτὴ διακόσμηση, τμήματα κυπέλλου πού ἀνοίγει πρὸς τὰ πάνω, τμήματα ἄωτου κυπέλλου πού τὰ χεῖλη του κοσμοῦνται μὲ λευκὲς λοξὲς παράλληλες γραμμές, μαζὶ μ' αὐτὰ ἀμυγδαλόσχημος τριπτήρας, δυὸ ἀγνύθες τοῦ δισκοειδοῦς ἀμφίκυρτου τύπου καὶ μερικὰ κομμάτια κάρβουνου πού συλλέχθηκαν γιὰ χρονολογικὸ προσδιορισμὸ. Μέσα στὸ περίφραγμα μέρος σφαιρικοῦ ἀγγείου μὲ πλατὺ κυλινδρικὸ λαιμὸ, δυὸ τοξοειδεῖς λαβές, ταινία μὲ παράλληλες ἐντομές καὶ σταχτὴ ἐπίχρσμα, κωνικὴ βάση ἡθμοῦ, ὥσως τοῦ ἴδιου ἀγγείου, τμήματα χύτρας, μέρη δυὸ κυάθων, τοῦ ἑνὸς μὲ ἀνάγλυφη ταινία γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος, ἄλλου μὲ λεῖψο χεῖλος, ἄλλο ἀγγεῖο πού διανοίγεται σὰν χωνὶ μὲ ἀνάγλυφη ταινία στὴ βάση, ἄωτο κωνικὸ κύπελλο κ.ἄ. Τὸ περίγραμμα δὲν εἶναι πολὺ κανονικὸ καὶ στενεύει κάπως πρὸς τὸ βόρειο ἄκρο. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ δωματίου συλλέχθηκαν τμήματα ἀνοικτοῦ μόνωτου κυπέλλου πού τῆς λαβῆς του σώζονται μόνο ἴχνη, τμήματα σκύφου μὲ γεφυρωτὴ προχὴ καὶ λεπτὰ τοιχώματα, τμήματα γεφυρό-

στομῆς προχοῆς, τμήματα ἀπὸ μεγάλο δισκόμορφο κάλυμμα, μαζί μ' αὐτὰ στάθμη ἀπὸ φυσικὴ πέτρα μὲ δυὸ τρύπες, δισκόμορφη ἀμφίκυρτη ἀγνύθα καὶ τμήματα ἀπὸ κέρατα αἰγοειδοῦς. Στὴν ἐπίχωση τοῦ Ν τμήματος βρέθηκε τμήμα ἀπὸ χεῖλος λοπαδίου καὶ κομμάτι ἀπὸ πῶμα μὲ κομβιοειδῆ λαβή. Πρὸς τὸ Α τμήμα, στὸ καμένο στρώμα, συλλέχθηκαν κομμάτια μεγάλου κάδου, τὸ κάτω μέρος μικκίλης χύτρας, κάθετη κυλινδρική λαβή, βάση tumbler, τμήμα ταινιωτῆς λαβῆς καὶ χεῖλους κυπέλλου. Καθαιρέθηκε τὸ φράγμα τῆς θύρας πρὸς τὸ δωμάτιο Ω. Στὴν πάνω ἐπίχωση τοῦ μακρόστενου αὐτοῦ χώρου περισυλλέχθηκαν: ἄωτο κύπελλο μὲ σκοτεινὸ ἐπίχρισμα καὶ τροχαλιόσχημη βάση, τμήμα καθοειδοῦς καὶ βάση ἄλλου μὲ ἐσωτερικὲς αὐλακώσεις, τοξωτὴ κυλινδρική κάθετη λαβή μὲ ἐντομὴ στὴ βάση, χεῖλος μικροῦ μελανογάνωτου ἀγγείου μὲ μικρὴ ἀπόφυση καὶ ἐλαφρὲς αὐλακώσεις, αὐλακωτὴ ΥΜ ΙΑ λαβή, κομμάτι ταινιωτῆς λαβῆς μὲ κόκκινο ἐπίχρισμα, κομμάτι λοπαδίου μὲ χεῖλος ποῦ γυρίζει πρὸς τὰ ἔξω, τμήμα ἀγγείου μέσου μεγέθους μὲ κάθετη λαβή καὶ δαχτυλοειδὲς ἔξαρχμα ποῦ ἔχει κατὰ διαστήματα ἐντομές, τμήμα ἀγγείου μὲ ἀναθύρωση κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, τμήμα πρόχου μέσου μεγέθους, τριγωνικὸ πόδι χύτρας μὲ σχοίνινη ταινία, τμήμα σκύφου μὲ ἀναθύρωση, τμήμα ἀνοικτοῦ ἡμισφαιρικοῦ κυάθου, ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ μικκύλο κυπελλίδιο κέρνου. Πρὸς τὴ Β εἴσοδο, κοντὰ στὴ ΒΑ γωνία, εἶχαν πέσει τρεῖς μεγάλοι παρόλithoi. Στὴν κατώτερη ἐπίχωση τοῦ δωματίου Ω συλλέχθηκαν τμήματα τοῦ ἴδιου ἀγγείου μὲ τὴ ζώνη μὲ ἐντομές, φανερά πεσμένο ἀπὸ τὸ πάνω πάτωμα καὶ γι' αὐτὸ μέρος του βρέθηκε στὸ δωμάτιο Φ, ἴσως πρόχους ἢ στάμνα, ὅστρακα μὲ διακόσμηση ἀνοικτοῦ πάνω σὲ σκοτεινὸ βάθος μὲ κόκκινες ταινίες, κομμάτι κυαθίου μὲ σκοτεινὸ ἐξωτερικὸ καὶ ἐσωτερικὸ ἐπίχρισμα, τμήμα διώροφου μὲ καστανὸ ἐπίχρισμα κυάθου, τμήμα λεπτοῦ ἀγγείου μὲ ἄσπρη σπείρα, τμήμα ἄλλου κυαθίου, χεῖλος μὲ ὑπερυψωμένη λαβή καὶ πλαστικὴ ἀπόδοση καρφιοῦ, τμήματα δυὸ κυαθίων μὲ κυματιστὴ ἐπιφάνεια, τμήματα μελανογάνωτου σκύφου, βάση μὲ ἀναθύρωση, τμήμα γεφυρόστομης προχοῆς μὲ 4 ἐγγράρακτες γραμμές. Μπροστὰ στὴ Β εἴσοδο, πεσμένοι σὲ λίγο λοξὴ θέση, ἀλλὰ *in situ*, ἀνακαλύφθηκε πολὺ μεγάλος ἀμφορέας μὲ ἑλλειπτικὸ στόμιο, καὶ δυὸ κερατοειδεῖς ἀποφύσεις στὸ κάτω σῶμα (πίν. 173β, 174α). Τὸ ὕψος του εἶναι 0.52 μ. Ἀπὸ τὴν κάτω ἐπίχωση προέρχονται τὰ τμήματα πρόχου μέσου μεγέθους μὲ καμένο πηλὸ, ὅστρακα ΥΜ ΙΑ μὲ σπείρες, τμήματα δυὸ λεπτῶν κυαθίων, τμήματα λεπτοῦ κυπέλλου μὲ λευκὴ ταινία, τμήμα χεῖλους κυπέλλου μὲ λοξὲς λευκὲς ταινίες, λεπτὸς κύαθος μὲ κυματιστὴ ἐπιφάνεια καὶ στενὴ τροχαλιοειδῆ βάση, ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ τμήματα ἄλλων, μονόμυξος σκυφωτὸς λύχνος μὲ δυὸ ἀποφύσεις καὶ ἴσως τοξωτὴ λαβή, μαζί μ' αὐτὰ μαύρη πέτρα ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποσπάσθηκε κυλινδρικός πυρήνας καὶ κομμάτια ἀπὸ κάρβουνο. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς ΒΑ γωνίας προέρχονται μικρὸ προχοῖδιο μὲ σφαιρικὴ κοιλία καὶ στενὸ περιχέλιωμα χωρὶς λαβή, τμήματα καθοειδοῦς σκεύους μὲ ἐσω-



τερικά ἔχην τοῦ τροχοῦ, τμήματα λεπτοῦ κυάθου μὲ σκοῦρο ἐπίχρισμα, τμήμα μικρῆς τριποδικῆς χύτρας, ὄστρακο μὲ λευκὲς ταινίες, τμήμα χείλους λοπαδίου μὲ στολιδωτὴ διακόσμηση, δαχτυλιόσχημη βάση κυπέλλου, τμήματα ἀπὸ τὸ πλατὺ χεῖλος καὶ τὰ τοιχώματα πίθου μὲ σχοίνινη ταινία, τμήμα χείλους κυάθου μὲ κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα, ὄστρακο ποὺ διακοσμεῖται μὲ λοξὲς ταινίες, τμήμα ἀγγείου μὲ φυτική Dark on Light διακόσμηση, τμήμα κυαθίου μὲ μαύρη ταινία στὸ χεῖλος, ἄλλο τμήμα κυάθου ἀπὸ τὸ χεῖλος, τμήμα κυαθίου καὶ μερικὰ ἄωτα κωνικά κύπελλα καὶ ἄωτος κύαθος. Μαζί συλλέχθηκαν τρυπητήρι ἀπὸ κατεργασμένο κόκαλο καὶ μικρὸ ἀκατέργαστο κομμάτι στεατίτη, μαύρη πέτρα μὲ ἀποσπασμένο κυλινδρικό πυρήνα, δισκοειδὲς ἀμφίκυρτη ἀγνύθια, μιὰ δωδεκάδα θαλασσινὰ βότσαλα ποὺ χρησιμοποιεῖσθαι σὰν τριπτῆρες. Στὸ στῶμα δαπέδου τοῦ δωματίου Ω βρέθηκαν μέρος ποδίου χύτρας μὲ ἐμπίστη σχοίνινη ταινία, μέρος ἀπὸ τὸν πάτο ἄλλης, τμήμα χείλους πρόχου μὲ ἀπόφυση, τμήμα μικροῦ λοπαδίου, ΥΜ ΙΑ ὄστρακο μὲ σπείρα, τμήμα λεπτοῦ αὐγόσχημου ἀγγείου μὲ δυὸ κάθετες λαβές, τμήματα ἀπὸ βάσεις δυὸ μεγάλων ἀγγείων. Μαζί μ' αὐτὰ περισυλλέχθηκαν: μικρὸ δισκόμορφο πῶμα ἀπὸ πέτρα μὲ κερατοειδὴ ἀπόφυση, 3 δισκόμορφες ἀμφίκυρτες ἀγνύθες, ἄλλη πυραμιδικὴ πλακουτσωτὴ καὶ ἄλλη μικρὴ ἀκανόνιστη.

Μπροστὰ στὴ Β πόρτα ἀπλωνόταν πλατὺ χαμηλὸ κατώφλι καὶ δεῦτερο μικρότερο ὑπῆρχε στὸ ἄνοιγμα πρὸς τὸν κλωβὸ τοῦ κλιμακοστασίου Ωα· ἔφερε σὲ στενὸ εἰσαγωγικὸ χῶρο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μὲ στροφή πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ νέα στροφή πρὸς τὰ νότια στὸ κύριο σκέλος τοῦ κλιμακοστασίου. Οἱ λίγες βαθμίδες τοῦ πρώτου σκέλους βρέθηκαν διαταραγμένες· τὴ θέση τοῦ κεφαλόσκαλου πρὸς τὸ Ν σκέλος ἔπιανε μιὰ κάθετη βαθμίδα· μιὰ δευτέρη τοῦ Ν σκέλους διατηρήθηκε στὴ θέση τῆς· οἱ ὑπόλοιπες δὲν βρέθηκαν καὶ δὲν ἀποκλείεται μέρος τοῦ κλιμακοστασίου νὰ ἦταν ξύλινο. Τοιχίον γιὰ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Α σκέλους ἐνισχύει τὴν ἄποψη αὐτή. Ὁ Α τοίχος τοῦ Ω προχωρεῖ μέσα στὴν εἴσοδο τοῦ κλιμακοστασίου καὶ κάμπτεται πρὸς τὰ ἀνατολικά σχηματίζοντας ἔτσι τὸν κλωβὸ τῆς σκάλας. Στὴ Β εἴσοδο περισυλλέχθηκε ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ τμήμα λεπτοῦ κυπέλλου μὲ ἐλίσσόμενο βλαστό. Στὸν κλωβὸ ἐπίσης βρέθηκε ἀκρογωνιαῖο ἐπίχρισμα μὲ ὀριζόντιες αὐλακώσεις καὶ μιὰ κάθετη· ἐπίσης κομμάτι ἐλαφρόπετρας. Τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας εἶναι 0.70 μ. Ἀπὸ τὸ πρῶτο σκέλος μαζεύθηκαν ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ κυβικὴ ἀγνύθια. Τραπεζοειδὲς πλακωτὸς τριπτῆρας μὲ βάθυσμα γιὰ τὸ δάκτυλο αὐτοῦ ποὺ τὸν χειρίζεσθαι βρέθηκε στὸ κάτω στῶμα τοῦ Ω. Μεταξὺ τοῦ Β τοίχου τοῦ δωματίου Φ καὶ τῆς σειρᾶς τῶν μεγάλων λίθων, ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ δωμάτιο Π, σχηματίζεσθαι τὸ πέρασμα, ποὺ ὅπως περιγράψαμε, ἀποτελοῦσε συνέχεια τῆς ράμπας μετὰ ἀπὸ τὸν εἰσαγωγικὸ χῶρο Ο. Δυὸ ἐνδιάμεσοι ἀντερεισματικοὶ τοῖχοι, ὁ ἓνας μὲ μονὴ σειρὰ λίθων, προεκτείνονταν μέχρι τὸ δωμ. Ο. Θὰ προστεθῇ κατόπι, ἐνῶ ἡ ἀρχικὴ διάβαση, μήκους 3.90 μ., ἔφθανε στὸ κα-

τώφλι, πού ὅπως εἶπαμε ἀνακαλύφθηκε στή στροφή πρὸς τὴν ἀκραία ἀνατολική διάβαση. Στὸν προθάλαμο Ὁ περισυλλέχθηκαν τριποδικὴ χύτρα, βάση τριποδικοῦ πυραύνου μὲ κοντὰ πόδια, μὲ ἐσωτερικὰ ἔχνη φωτιᾶς καὶ κομμάτια ἀπὸ χονδρὸ σκεῦος· μαζί βρέθηκαν κομμάτια κάρβουνου. Κάτω ἀπὸ τὸ ἀπὸ πηλόχωμα δάπεδο τοῦ Ὁ γωνία παλαιοανακτορικοῦ κτηρίου, χτισμένη μὲ πρᾶσινωπὴ πέτρα, κατευθύνεται πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ πρὸς τὸ Βορρά. Ἀπὸ τὴ στροφή τῆς ράμπας προέρχεται διασκόμορφη ἀμφίκυρτη ἀγνύθα. Κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς εἰσόδου ὑπῆρχε συμπαγὲς γέμισμα κομματιῶν σχιστολίθου καὶ κάτω ἀπ' αὐτὸ πυρρὸ χῶμα ἀπὸ διάλυση καμένων πλίνθων. Κάτω ἀπ' ἐκεῖνο ὑπῆρχε λευκὸ πηλόχωμα μὲ λίγα ὄστρακα: κομμάτι χεῖλους πίθου μὲ σχοίνινη ταινία, ἄλλου μὲ πλατὺ περιχέλιωμα καὶ φαρδιὰ πλαστικὴ ἐμπέστη ταινία, τροχαλιόσχημη κοίλη βάση, τμήμα κυάθου μὲ διακόσμηση ἴσως σπειρῶν, κυρτὴ κυλινδρική λαβὴ ἴσως πυριατηρίου, διασκόμορφη ἀμφίκυρτη ἀγνύθα. Ἀπὸ τὸ ἰσόπεδο τοῦ κατωφλίου ἔφερναν δυὸ βαθμίδες. Στὴν ἀνατολικὴ ἀκραία διάβαση γίνηκε διερεύνηση τοῦ ὑποστρώματος κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο ἀπὸ πηλόσβεστο. Στὸ Ν ἄκρο τὸ ὑπόστρωμα ἀποτελοῦσε στρώση ἀπὸ καμένα τοῦβλα. Στὸ βόρειο ἄκρο, μπροστὰ ἀπὸ τὴν ὀριζόντια κρηπίδα, βρέθηκε ὑπόστρωμα ἴσως γιὰ τὴν τοποθέτηση βαθμίδας πού ἐξαφανίσθηκε. Στὴν κάτω ἐπίχωση τῆς διαβάσης συλλέχθηκαν κομμάτια μεγάλου ἀγγείου. Στὸν Α τοῖχο τοῦ δωματίου Π γίνηκε διερεύνηση τοῦ κενοῦ χώρου ἀνάμεσα σὲ δυὸ ὀγκώδεις κυβόλιθους· τελικὰ βεβαιώθηκε ὅτι δὲν ὑπῆρχε παράθυρο, ἀλλ' ὅτι ἀπὸ ἐκεῖ ξέφυγε μεγάλος κυβόλιθος.

Ὁ χώρος Ψ ἀνατολικά ἀπὸ τὸ πλατὺ τμήμα τῆς ράμπας ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τοῦ ὑψηλοῦ γωνιακοῦ ἀντρεισματικοῦ τοίχου καὶ ἔχει σὰν συνεχόμενο ΝΑ χῶρο τὸν Αα, ἀμέσως ἀνατολικά ἀπὸ τὸ ὀρθογώνιο δωμάτιο Αγ, πού εἶναι ἀμέσως προσιτὸ ἀπὸ τὴ ράμπα μὲ μεγάλο ἄνοιγμα. Ἄλλος μικρότερος χῶρος, ὁ Αβ, χωρίζεται μὲ διαχώρισμα ἀπὸ τὸν Αα. Στὴν ὑψηλὴ ἐπίχωση τοῦ χώρου Ψ συλλέχθηκε μικρὸ φωλεόσχημο ἀπὸ σταχτόμαυρη πέτρα μὲ γωνιούμενο τοίχωμα. Μεγάλος πήλινος λύχνος μὲ πλατεῖα μύξα, γυριστὰ χεῖλη καὶ ταινιόσχημη λαβὴ πού συνδέεται μὲ τὸν πάτο ἐσωτερικὰ βρέθηκε μαζί μὲ τμήματα 5 λοπαδιῶν, μὲ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, τμήμα κυάθου μὲ ταινιωτὴ λαβή, τμήμα πρόχου μὲ ὀπισθότμητη προχόη, κυάθιο μὲ ἐλίσσόμενη πάνω ἀπὸ τὸ χεῖλος λαβή, τμήμα μικροῦ σκυφοειδοῦς, τμήματα 3 ταινιωτῶν λαβῶν κυπέλλων, κάτω μέρος tumbler, ἄλλου ὅμοιου πολὺ μικροῦ, πόδι χύτρας πού κοσμεῖται μὲ ἐμπέστητη σχοίνινη ταινία, τμήμα μικροῦ σκυφοειδοῦς, τμήμα μικροῦ κυάθου καὶ λαβὴ αὐλακωτὴ ὑπερυψωμένη ἀπὸ τὸ χεῖλος. Μαζί συλλέχθηκαν μικρὸ κομμάτι ἀγγείου ἀπὸ μελανωπὴ πέτρα μὲ ἄσπρες κηλίδες, κυκλικὴ πέτρινη στάθμη, ὀλμοειδὲς τριπτῆρας, τμήμα πήλινου ἀγαθοῦ σὲ σχῆμα ἀνάστροφου Π καὶ ὄστρακο πορφύρας. Τὸ Ν διαχώρισμα τοῦ Ψ πρὸς τὸ Αγ εἶναι λεπτό. Ἀπὸ τὴ χαμηλότερη ἐπίχωση μαζεύθηκαν τμήμα

ἀγγείου ἀπὸ μελανωπὴ πέτρα μὲ ἄσπρες κηλίδες, ἴσως τοῦ ἴδιου ποῦ ἀναφέρθηκε παραπάνω, καὶ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο. Σὲ πάνω ἐπίχωση πρὸς τὴν ὑψηλὴ ΒΑ γωνία συλλέχθηκε μεγάλη ὁμάδα ἀγγείων, ἴσως ἀπορρίμματα, ποῦ κυρίως τὴν ἀποτελοῦσαν λοπάδια, κύπελλα, κύαθοι, ἄωτα ΥΜ ΙΑ κωνικά κύπελλα, τμῆμα κύαθο μὲ ὑπερυψωμένη λαβή· μαζὶ συλλέχθηκε πέτρινη κυκλικὴ στάθμη. Στὴν κατώτερη ἐπίχωση τοῦ χώρου Ψ μαζεύθηκαν: κομμάτια λοπαδίου, μονόμυξος σκυφωτὸς λύχνος μὲ τοξωτὴ λαβή, τμῆμα λεκανίδας ἀπὸ μαύρη πέτρα μὲ ἄσπρες κουκίδες, καὶ μικρὸ τμῆμα φυσικοῦ τρίτωνα. Πάνω στὸ δάπεδο ἀπὸ χαλικάσβεστο περισυλλέχθηκαν ἀρκετὰ ἀγγεῖα: τμῆμα δισκόμορφου καλύμματος μὲ τοξοειδὴ λαβή, τμῆμα ἀπὸ ἄλλο ὅμοιο, κάτω μέρος κυαθίου μὲ διακόσμηση σκοτεινὴ πάνω σὲ ἀνοικτὸ βάθος ταινιῶν καὶ κάθετων γραμμῶν, κομμάτια ἄλλου κυαθίου καὶ λοπαδίου, τμῆμα διώροφου ἀγγείου ἡμισφαιρικοῦ καὶ τροχαλιόσχημου, μὲ διακόσμηση πλατεῖς κοκκινωπῆς ταινίας, πάνω σὲ σκοτεινὸ βάθος, τμήματα λεκανιδίου, κομμάτια ἀπὸ ἄλλα λοπάδια καὶ ἀπὸ μεγάλο ἀγγεῖο. Μαζὶ βρέθηκαν 6 τριπτῆρες, τρεῖς ὀλμοειδεῖς, δύο σφαιρικοί, ἓνας κυρτεπίπεδος μακρουλὸς, ἓνα κομμάτι ἀπὸ πέτρινο σκεῦος ἢ λύχνο, διάφορα κονιάματα μὲ ταινία, ἴσως μέρος σπείρας κόκκινης σὲ λευκὸ βάθος καὶ μερικά ὄστρακα πορφυρῶν.

Στὸ χῶρο Αα, ποῦ συνδέεται μὲ τὸ χῶρο Ψ χωρὶς χώρισμα, ἀνακαλύφθηκαν σημαντικὲς ὁμάδες παλαιοανακτορικῶν ἀγγείων στὸ χαμηλότερο στρώμα, ἴσως κάτω ἀπὸ καταστρεμμένο νεοανακτορικὸ δάπεδο ἀπὸ πηλόχωμα. Κυρίως πρόκειται γιὰ μικρὰ ἀγγεῖα: τὸ Δ τμῆμα ἔδωσε κυλινδρικοὺς κύαθο ποῦ ἀνοίγει πρὸς τὰ πάνω, μὲ λοξότμητο τὸ κάτω του μέρος, μὲ ἀνοικτὴ πάνω σὲ σκοτεινὸ βάθος διακόσμηση, τρία ψηλὰ μελανογάνωτα κύπελλα, μόνωτο κωνικὸ κύπελλο, ἡμισφαιρικοὺς κύαθο λοξότμητο στὸ κάτω μέρος μὲ ὑπερυψωμένη λαβή καὶ δαχτυλιοειδὴ βάση, πλατὺ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο ἀκέραιο καὶ ἄλλο μικρότερο ἐπίσης ἀκέραιο, κωνοειδὲς ἀγγεῖο χωρὶς λαβή, ἴσως ἀνθοδοχεῖο, κωνοειδὲς κύπελλο μὲ κυρτωμένα τοιχώματα καὶ γκριζόμαυρο ἐπίχρισμα, ὅμοιο μὲ βάση ποῦ ἐξέχει ἐλαφρὰ γύρω, πλατὺ γκριζόμαυρο ἡμισφαιρικοὺς κύαθο μὲ δισκοειδὴ βάση καὶ λαβὴ ταινιωτὴ ποῦ ξεπερνᾷ τὸ χεῖλος, tumbler πολυχρωμο μὲ κρεμαστὲς κόκκινες ταινίες καὶ ἔγχνη λευκῆς διακόσμησης. Μαζὶ μ' αὐτὰ συλλέχθηκαν μονόμυξος σκυφωτὸς λύχνος μὲ τοξωτὴ λαβή καὶ ποδαράκια, κυβικὴ ἀγνύθα καὶ κομμάτι ἐλαφρόπετρας. Στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς ἴδιας ὁμάδας συλλέχθηκαν: πλατύστομη πρόχους μὲ κοντὸ λαιμό, ψηλὸ κωνικὸ ἄωτο κύπελλο, ψηλὸ tumbler μὲ ὀριζόντιες αὐλακώσεις καὶ σαθρὸ τὸ πάνω του μέρος, ἄλλο tumbler μὲ κυματιστοὺς δακτυλίους καὶ κόκκινο ἐπίχρισμα, ἄωτο κωνικὸ κύπελλο μὲ διάκοσμο Light on Dark, κωνικὸ κύπελλο μὲ καστανέρυθρο ἐπίχρισμα, δύο ἄωτα κωνικά ἀπὸ πάνω διανοιγόμενα κύπελλα, τρία ἄωτα κωνικά κύπελλα μὲ κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα, ποῦ μοιάζουν μὲ tumblers καὶ κοσμοῦνται μὲ λευκὲς λοξὲς ταινίες, μόνωτος ἡμισφαιρικός



κύαθος με ἐλαφρὴ πρόχυση καὶ ὑπερυψωμένη λαβή, ἄλλο tumbler με λευκὴ λοξὴ ταινιωτὴ διακόσμηση, ἄτο βαθὺ κωνικὸ κύπελλο ποὺ περιέχει λευκὴ οὐσία, τμήμα ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὴ λαβὴ πρὸς τὰ κάτω διανοιγόμενου κυπέλλου, ὑπερυψωμένη λαβὴ ἄλλου, ὅμοιο κυάθιο με ἀποκομμένη τὴ λαβή. Ἄλλη ὁμάδα παλαιοανακτορικῶν ἀγγείων ἀποτελοῦνταν ἀπὸ λεκανίδια με ὀριζόντια λαβή, κομμάτια δυὸ κυπέλλων, ἄτο κωνικὸ μελανογάνωτο κύπελλο με ἄσπρη καὶ καστανὴ ταινία, βαθὺ ἄτο κωνικὸ κύπελλο διανοιγόμενο πρὸς τὰ πάνω με σκοτεινὸ ἐπίχρυσμα, πρόχου με σφαιρικὴ κοιλία καὶ ἀνορθωμένο ράμφος, ξέβαθη τριποδικὴ λεκάνη με κοκκινωπὸ ἐπίχρυσμα, ἄτο πρὸς τὰ πάνω διανοιγόμενο μελανογάνωτο κύπελλο καὶ κομμάτια μεγάλου καθοειδοῦς σκεύους ἀπὸ ἀκάθαρτο πηλὸ. Μέρους τοῦ Δ τοίχου τοῦ δωματίου ἦταν καταστρεμμένο. Ὁ Ν τοῦχος τοῦ δωματίου εἰσχωρεῖ κάτω ἀπὸ τὸν παχὺ διαχωριστικὸ ποὺ κατεβαίνει ἀπὸ τὸ Βορρὰ πρὸς τὸ Νότο καὶ ὁ ὁποῖος στηρίζεται πάνω σὲ χῶμα.

Στὸ μικρὸ χῶρο Αβ νότια ἀπὸ τὸ Αα ποὺ περιοριζόταν ἀπὸ τὸν παχὺ τοῦχο τῆς πρόσοψης τοῦ κτηρίου, ἀποκαλύφθηκε πρόχειρο διαχώρισμα ποὺ χώρισε τὸ μακρόστενο χῶρο σὲ δυὸ τμήματα, τὸ δυτικότερο πολὺ στενὸ, μπλοκαρισμένο με πέτρα. Ἀρχικὰ ὁ χῶρος ἦταν ἐνιαῖος καὶ δὲν εἶναι κατανοητὸ γιὰτὶ γίνηκε ἡ μεταβολή. Στὸ Δ τμήμα ἀποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου βοτσαλωτοῦ, ἀνάλογου καὶ ἴσως σύγχρονου με ἐκεῖνο τοῦ δωματίου Ψ.

Στὴ χαμηλὴ ἐπίχωση τοῦ εὐρυχωρότερου δωματίου Αγ νότια τοῦ χώρου Ψ, βρέθηκαν κύρια στὸ Β τοῦ τμήμα, ἐκτεταμένες ὁμάδες παλαιοανακτορικῆς περιόδου, πολὺ ἀνάλογες ἐκείνων τοῦ γειτονικοῦ χώρου Αα (πίν. 174β). Στὴν ἀρχὴ περισυλλέχθηκαν τμήμα ἀπὸ τὸ σῶμα ἀγγείου με λεπτὰ τοιχώματα, διακοσμημένο με λεπτὴ σχοίνινη ταινία, καὶ ἐπίσης βάση μικροῦ τριποδικοῦ σκεύους, ποὺ σώζει ἓνα ἀπὸ τὰ πρὸς τὰ πλάγια κατευθυνόμενο πόδι, μαζὶ καὶ ἀγνύθα κυβικὴ με  $4 + 4$  ρύπες κατὰ δυὸ διευθύνσεις καὶ τμήμα ἄλλης πεταλόσχημης, ὅπως ἐπίσης μερικὰ κομμάτια ἐλαφρόπετρας. Ἡ ὁμάδα τῶν παλαιοανακτορικῶν ἀγγείων ποὺ βρέθηκε λίγο βαθύτερα κατὰ μῆκος τοῦ Β τοίχου ἀποτελέσθηκε ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα σκεύη ποὺ βρίσκονταν πάνω σὲ δάπεδο κατὰ 0.10 μ. χαμηλότερο τοῦ δαπέδου τοῦ χώρου Ψ: πλατὺς κύαθος, χεῖλος καὶ μέρος ἀπὸ τὰ τοιχώματα εὐρύστομου πιθίσκου με πλατὺ κυρτὸ περιχέλιωμα τετραγωνικῆς τομῆς, κομμάτι ἀγγείου με πλαστικὴ ταινία ποὺ ἔχει μικρὲς ρύπες, γεφυρόστομη προχοή, χεῖλος κυπέλλου με ταινιωτὴ με πλαστικὸ καρφεὶ λαβή, ὄστρακο με σπείρα ποὺ ἔχει παχὺ περίγραμμα, πόδι χύτρας με πλαστικὸ ἔξαρμα, μέρος λεκανίδας με σχοίνινη διακόσμηση, τμήμα μικροῦ κυάθιου καὶ ἄλλου μελανογάνωτου, χεῖλος με τοξοειδὴ λαβή, κομμάτια δυὸ λοπαδίων με περιχέλιωμα, χεῖλος κυπέλλου με σκοτεινὸ ἐπίχρυσμα καὶ ἐσωτερικὴ ταινία, κομμάτι ἄλλου με ταινιωτὴ λαβή. Μαζὶ ἢ κοντὰ σ' αὐτὰ περισυλλέχθηκαν δισκόμορφη ἀμφίκυρτη ἀγνύθα, τμήμα μεγάλου τριβείου, ὄστρεο πορφύρας καὶ

πρὸς τὸ Β διαχώρισμα τμήμα τετραγωνικῆς μικρῆς τράπεζας προσφορῶν ἀπὸ ἄσπερη πέτρα με περιχέλωμα γύρω ἀπὸ τὸ στρογγυλὸ κοίλωμα καὶ με κυρτὲς τὶς κατώτερες πλευρὲς, ποὺ θυμίζει πολὺ ἀνάλογες τράπεζες ἀπὸ τὰ Temple Repositories τῆς Κνωσοῦ. Μαζεύθηκε ἐπίσης σχιστολιθικὸ πλακίδιο με λειψὰ ἄκρα, με ἄνισο πλάτος, μικκύλη προχοῖσκη με ἡμισφαιρικὸ σῶμα καὶ ἐλαφρὴ ἀναθύρωση στὴ θέση τοῦ λαίμοῦ, μικρότατο μαῦρο βότσαλο με κοίλη τὴ μιὰ ἐπιφάνεια, ἴσως ἀπὸ προπαρασκευαζόμενη σφραγίδα, δύο μικκύλα ἀγγεῖα, τὸ ἓνα σὲ σχῆμα πρόχου καὶ ἄωτο κωνικὸ κυπελλίδιο με κυματιστὸ τοίχωμα, τμήμα λοπαδίου με πλατυνόμενο περιχέλωμα, τμήμα μικροσκοπικοῦ κυπέλλου ἀπὸ μαῦρη πέτρα καὶ ἄλλα χαρακτηριστικὰ ὄστρακα, ὅπως τμήμα χείλους Dark on Light με κυρτὲς ταινίες ἢ φολίδες σὲ διπλὴ σειρά. Συλλέχθηκαν ἐπίσης ραμφόστομη πρόχυση με πλάγια ἀπόφυση, λεπτὸς κύαθος, πλατύς, με ἀναθύρωση γύρω ἀπὸ τὸν πάτο καὶ σταχτὶ ἐπίχρισμα, μικκύλο κυπελλίδιο, πῆλινος σκυφωτὸς μονόμυξος λύχνος, πλατὺ πρὸς τὰ πάνω διανοιγόμενο κύπελλο με λαβὴ ταινιωτὴ ποὺ στενεύει πρὸς τὰ κάτω, με διακόσμηση ταινιῶν Light on Dark, βάση πυριατηρίου ἢ φρουτιέρας με αὐλακώσεις στὴν πάνω ἐπιφάνεια γιὰ τὴν καλύτερη προσαρμογὴ στὸ σκεῦος, τρία ὅμοια λοπάδια με ἐπιπεδωμένο περιχέλωμα, δυὸ πλατιά κύπελλα με ὑπερυψωμένη λαβὴ καὶ σκοτεινὸ ἐπίχρισμα καὶ μέρος ὁμοίου, κύαθος μόνωτος ποὺ ἀνοίγει πρὸς τὰ πάνω, πλατύς κύαθος με καστανὸ ἐπίχρισμα, λαβὴ ὑπερυψωμένη καὶ ἔχνη ἀποκοπῆς με σπάγκο κάτω ἀπὸ τὸν πάτο, πάτος τριποδικῆς χύτρας, ἄλλο λοπάδιο με ἐπιπεδούμενο χεῖλος, μόνωτο μελανογάνωτο λειψὸ κύπελλο, λοπάδιο με ἐπιπεδούμενο χεῖλος καὶ χαμηλὸ κωνικὸ σῶμα, δυὸ κιάθια, τμήμα λεπτοῦ κυπέλλου με ὑπερυψωμένη λαβή, κιάθιο τοῦ διώροφου τύπου με κυμαίνόμενο τοίχωμα, στενὴ τροχαλιόσχημη βάση με ἔχνη ἀποκοπῆς με σπάγκο, δισκόμορφο κυρτόκοιλο πῶμα με δισκοειδὴ βάση καὶ κομβιόσχημη ἀπόφυση, κωνικὸς-ἡμισφαιρικὸς κύαθος τοῦ διώροφου τύπου με κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα, μόνωτο κωνικὸ κύπελλο με τοξωτὴ ραβδοειδὴ λαβὴ καὶ ἐσωτερικοὺς δακτύλιους κ.ἄ. Μαζί μ' αὐτὰ περισυλλέχθηκαν τρεῖς δισκόμορφες ἀμφίκυρτες ἀγνύθες, δυὸ τοῦ παραλληλεπίπεδου τύπου, ἡ μιὰ με 4+4 τρύπες κατὰ δυὸ κατευθύνσεις, ἡ ἄλλη πεταλόσχημη, λειψὸς τριπτῆρας ποὺ ἴσως εἶναι νεολιθικὸς πέλεκυς, δυὸ ἄλλοι τριπτῆρες, ἓνας μακρουλὸς καὶ ὁ ἄλλος ἀκανόνιστος, μιὰ ἀκανόνιστου σχήματος στάθμη ἀπὸ βότσαλο, τέλος ὁστέينو τρυπητήρι καὶ μικρὰ κομμάτια ἀπὸ κάρβουνο. Ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τοῦ Δ τοίχου τοῦ δωματίου μόνο δυὸ πέτρες τῆς ὑποθεμελιώσεως σώθηκαν ποὺ μαρτυροῦν τὸ πλατὺ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου. Ἀπὸ τὸ στρώμα δαπέδου στὴν περιοχὴ αὐτὴ προέρχονται: τμήμα μικροῦ ἀγγείου με γυριστὸ πρὸς τὰ ἔξω χεῖλος καὶ τοξωτὴ ὀριζόντια λαβὴ με αὐλάκωση, μικρὸ τμήμα κυπέλλου με καστανὴ ταινία, τμήμα χείλους πιθανοῦ με πλαστικὰ αὐλάκια σὰν τὰ χεῖλη πίθων ἀπὸ τὴν Ψεῖρα καὶ τὴν Κνωσό, ΥΜ ΙΑ, μαζί τμήμα τρυπητηρίου ἀπὸ κατεργασμένο κόκαλο. Δυὸ

ἀγνύθες, μιὰ κυβική καὶ ἄλλη παραλληλεπίπεδη, μαζεύθηκαν δυτικά ἀπὸ τὸν Δ τοῦχο τοῦ χώρου Αβ.

ΑΚΡΑΙΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ  
ΚΤΗΡΙΟ ΒΟΡΕΙΑ  
ΑΠΟ ΤΟ ΔΡΟΜΟ  
ΤΟΥ ΛΙΜΑΝΙΟΥ  
(εἰκ. 3)

Πέρα ἀπὸ τὸν παχὺ Α διαχωριστικὸ τοῦχο τοῦ Σπιτιοῦ τῆς ράμπας, ποὺ δὲν ἔχει βαθὺ θεμέλιο, ἀνακαλύφθηκαν παράλληλα μὲ τὸ Δρόμο τοῦ λιμανιοῦ τρία διαδοχικὰ δωμάτια, ποὺ χαρακτηρίσθηκαν Α, Β καὶ Γ τοῦ Ἀκραίου ἀνατολικοῦ κτηρίου Β τοῦ Δρόμου τοῦ λιμανιοῦ. Τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἔρευνας εἶχε ἡ Μαρία

Πλάτωνος. Τὸ δωμάτιο Α ἦταν γεμάτο ἀπὸ γκρεμισμένες πέτρες ποὺ ἔπεσαν ἀπὸ τὸν μακρὺ διαχωριστικὸ Δ τοῦχο καὶ ἀπὸ τὸν ἀντερεισματικὸ μεταγενέστερο τοῦχο ποὺ πέρασε πάνω ἀπὸ τὸ Β τοῦ ἄκρο. Ἄλλος πρόχειρος τοῖχος κτίσθηκε πάνω στὸ δωμάτιο, ἀλλὰ σὲ χαμηλότερη στάθμη, μὲ κατεύθυνση λίγο λοξὴ ΒΑ - ΝΔ. Ἀπομακρύνθηκαν οἱ κυλισμένοι ὀγκόλιθοι καὶ διαλύθηκαν ὁ ἀντερεισματικὸς καὶ ὁ πρόχειρος λοξὸς τοῖχος ποὺ πατοῦσε πάνω σὲ χῶμα. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ὀγκολίθων συλλέχθηκαν χεῖλος καὶ μέρος λαίμου πρόχου ἢ ἀμφορέα, τμῆμα ρηχῆς λοπάδας μὲ ὀριζόντια λαβὴ καὶ ταινιωτὲς λαβὲς κυπέλλων. Μετὰ τὴ διάλυση τοῦ πρόχειρου τοῖχου βρέθηκαν στὴ χαμηλὴ ἐπίχωση μόνωτος κύαθος μὲ ὑπερψωμένη λαβή, κυρτὸ κεραμίδι, δυσκόμορφη ἀμφικυρτὴ ἀγνύθα, ταινιωτὴ λαβὴ κυπέλλου καὶ ὄστρεο φυσικῆς πορφύρας. Φάνηκαν στρωμένες πλάκες τοῦ δαπέδου, κύρια στὸ Β. τμῆμα τοῦ δωματίου καὶ σποραδικὰ στὸ ὑπόλοιπο. Μὲ δυσκολία ἀποκαλύφθηκε ἡ βορινὴ ἀκραία θύρα, ποὺ φαίνεται πολὺ στενὴ ἐξαιτίας τῶν πετρῶν τῶν παραστάδων ποὺ κρέμασαν.

Στὸ ἀμέσως ἀνατολικὰ δωμάτιο Β ἀρχικὰ πιστεύθηκε ὅτι ὑπῆρχε ἄμεση πρόσβαση ἀπὸ τὸ Δρόμο τοῦ λιμανιοῦ, γιὰ τὴν πρόσοψη ἔλειπαν μερικὲς πέτρες. Τὸ δάπεδο ὅμως σχηματίζεται σχετικὰ ὑψηλὰ καὶ ἀποκλείσθηκε μιὰ τέτοια δυνατότητα. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο, στὸ μπροστινὸ μέρος, ὑπῆρχαν ριγμένοι μερικοὶ μεγάλοι λίθοι καὶ ἄλλοι σὲ σειρὰ ἔδειχναν σὰν νὰ ἀποτελοῦσαν παράλληλο μὲ τὴν πρόσοψη τοῦχο, ἀλλὰ σὲ κοντινὴ ἀπόσταση. Ἴσως ἡ σειρὰ σχηματίσθηκε ἀπὸ πέτρες ποὺ ξέπεσαν ἀπὸ τὴν πρόσοψη. Στὴν ἐπίχωση βρέθηκαν πολλὰ ὄστρακα καὶ τμήματα ἀγγείων: τμήματα λεκανίδων, κυπέλλων, ποτηριῶν τύπου tumbler, κάδων, γεφυρόστομη παλαιοανακτορικὴ προχοή, βάση κυπέλλου μὲ βάθυσμα, μαζὶ μισὴ δυσκόμορφη ἀμφικυρτὴ ἀγνύθα. Στὸ δεξιὸ πλευρὸ τῆς σειρᾶς τῶν λίθων ἀνακαλύφθηκαν δυὸ ὁμάδες ἀγγείων, ἡ μιὰ ἀνατολικότερα. Ἀπὸ τὴν πρώτη προέρχεται μεγάλο σκεῦος σὲ κομμάτια. Ἀνάμεσα στὰ χαρακτηριστικὰ ὄστρακα εἶναι βάση κυπέλλου μὲ ὀμφαλό, κομμάτι πιθοειδοῦς μὲ σχοίνινη διακόσμηση, τμῆμα ψηλοῦ κυπέλλου, τμῆμα ἀγγείου μὲ γυρτὰ χεῖλη, τριγωνικὰ πλακουτσωτὰ πόδια χύτρας. Μαζὶ συλλέχθηκαν γουδοχέρι — ὕπερος — κορινθόμορφο, λαξευτὸς σχιστόλιθος ἀπὸ λύχνο ἢ



τράπεζα. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξαγωγή οἱ δυὸ ὁμάδες ἀγγείων καθαρίσθησαν καὶ φωτογραφήθηκαν. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς πρώτης ὁμάδας συλλέχθηκαν χαρκτηριστικὰ κομμάτια, ὅπως τριγωνικὸ πόδι χύτρας, γυριστὸ χεῖλος ἄλλης, κομμάτι μικροῦ κυάθου καὶ δισκόμορφη ἀμφίκυρτη ἀγνύθα. Ἡ δευτέρα ὁμάδα ποὺ βρίσκεται λίγο ΝΑ ἀποτελεῖται ἀπὸ πρόχους καὶ κωνικὰ κύπελλα· μαζεύθηκε κυλινδρική πῆληνη στάθμη.

Τὸ Β τμήμα τοῦ δωματίου Β εἶναι πλακόστρωτο· ἡ στρώση του τελειώνει σὲ εὐθεία γραμμὴ. Πάνω σ' αὐτὸ συλλέχθηκαν λαίμους μὲ δαχτυλιδόμορφη ἀναθύρωση, δυὸ δισκόμορφες ἀμφίκυρτες ἀγνύθες καὶ μαύρη πέτρα μὲ ἀποσπασμένο κυλινδρικὸ πυρήνα. Πάνω στὸ πλακόστρωτο τμήμα βρέθηκε γκρεμισμένος ἀπὸ τὸ βόρειο ἀντερεισματικὸ τοῖχο ὀγκόλιθος. Ὁ ἀναβαθμὸς τοῦ πλακόστρωτου δὲ συνεχίζεται στὸ Α τμήμα τοῦ δωματίου, ὅπου σχηματίζεται εἶδος κόγχης. Ἡ πρώτη ὁμάδα ἀγγείων βρέθηκε σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ σημεῖο ποὺ ἀρχικὰ θεωρήθηκε εἴσοδος. Ἀπὸ ἐκεῖ συλλέχθηκαν τρεῖς ἀγνύθες, μιὰ ὀρθογώνια, μιὰ παραλληλεπίπεδη καὶ τμήμα ἄλλης δισκόμορφης ἀμφίκυρτης. Ἀπὸ τὴν πρώτη ὁμάδα συλλέχθηκαν σὲ κομμάτια μεγάλῃ τριποδικῇ χύτρα, τμήμα κάδου, κομμάτια κυάθων, τμήματα μεγάλου ἀγγείου, ἴσως στάμνας. Ἀπὸ τὴν δευτέρα ὁμάδα, κοντὰ στὸ Δ τοῖχο τοῦ δωματίου Γ, συλλέχθηκαν κομμάτια οἰνοχόης, κομμάτια ἀπὸ τὰ σώματα καὶ τὰ πόδια χυτῶν, τμήματα κάδων, μέρη κυάθων καὶ κυπέλλων, κομμάτι ρηχῆς λεκάνης μὲ ὀριζόντια ἡμικυκλικὴ ἀπόφυση, μεγάλῃ τριποδικῇ χύτρᾳ σὲ κομμάτια καὶ τμήματα ἰδιόρρυθμου σκεύους ποὺ στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια εἶχε συστήματα σὲ τριγωνικὴ διάταξη μικροσκοπικῶν κυπελλιδίων ποὺ μοιάζουν μὲ μικρὲς φωλιές, ἀνάμεσα σὲ τοξωτὲς λαβές. Ἄλλα κομμάτια τοῦ ἴδιου σκεύους, μορφῆς κέρνου, μαζεύθηκαν σὲ στῶμα ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν στάθμη τοῦ δαπέδου. Μαζὶ μ' αὐτὸ συλλέχθηκαν κομμάτια ἄλλων ἀγγείων καὶ κυπέλλων καὶ ἀγγεῖο μὲ καμπυλούμενα τοιχώματα καὶ τρύπα στὸν πάτο του. Θύρα ἐπικοινωνίας τοῦ δωματίου Β μὲ βορειότερο δωμάτιο φάνηκε στὸ Δ μέρος τοῦ Β τοίχου· διακρίνεται ἡ ἐγκοπὴ κατακόρυφης ξυλοδεσιᾶς δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ στὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας.

Ὁ χώρος Γ εἶναι μάλλον πέρασμα σὲ μορφή βαθμιδωτῆς ράμπας, τῆς ὁποίας διακρίνονται δυὸ σειρὲς τῶν ἀκρινῶν λίθων τῶν ἀναβαθμῶν. Τὸ κατῶφλι τῆς θύρας ἐπικοινωνίας μὲ τὸ βορειότερο χῶρο ἀποτελέσθηκε ἀπὸ τρεῖς πλακωτοὺς λίθους. Στὸ Ν ἄκρο τοῦ Α τοίχου βρέθηκε ἄλλη θύρα ἐπικοινωνίας μὲ ἀνατολικότερο διαμέρισμα. Στὴν ἐπίχωση ὀρθογώνιο τριβεῖο καὶ 3 στρογγυλοὶ τριπτῆρες, ὅπως ἐπίσης μισὴ μύλη θύρας. Ὅμαδες ἀγγείων ξάπλωναν σ' ὀλόκληρο τὸ πλάτος τοῦ δωματίου. Τμήματα ἀγγείων καὶ δυὸ πορφύρες βγῆκαν ἀπὸ τὴν ἐπίχωση ποὺ σκέπαζε τὸ Β τοῖχο. Οἱ κύριες ὁμάδες ἀγγείων ἀποτελέσθηκαν ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα σκεύη: ἀμφορέας μὲ ἐλλειπτικὸ στόμιο καὶ ταινιωτὲς λαβές καὶ δακτύλιο πλαστικὸ στὴ βάση τοῦ λαίμοῦ, κομμάτια ἄλλου ἀμφορέα ἢ πρόχου, στόμιο εὐρύστομου σκεύους, κομμάτια μεγάλου

σκυφοειδοῦς με τοῦζωτὲς λαβές, κομμάτια ἀγγείου μέσου μεγέθους, λεπτά κύπελλα, κάτω μέρος ἀγγείου ἀπὸ χονδρὸ καστανέρυθρο πηλὸ, βάση ἀγγείου με τροχαλίσχημο πόδι, γυριστὰ πρὸς τὰ ἔξω χεῖλη σκεύους, ἄωτα κωνικά κύπελλα, τμήματα ἀνοικτῆς λεκάνης, στόμιο χονδροῦ ἀγγείου με περιχειλῶμα, κομμάτια χύτρας μεταβατικοῦ τύπου, κυλινδρική λαβή, βάση καθοειδοῦς καὶ κομμάτια ἄλλου, πολλὰ καὶ διάφορα κομμάτια κυπέλλων καὶ κύαθων, κομμάτια καὶ ἄλλης τριποδικῆς χύτρας, μεγάλο κομμάτι πιθίσκου με κάθετες λαβές καὶ σχοῖνινη ταινία, κομμάτια ἀγγείων μέσου μεγέθους, βάση μεγάλου σκεύους, ὥσως καθοειδοῦς, ἀρκετὰ κομμάτια ἀπὸ μικρὰ ἀγγεῖα. Ὅσως πολλὰ ἀπὸ τὰ σκεύη αὐτὰ ἔπεσαν ἀπὸ ὕψος καὶ συντρίφτηκαν πάνω στὸ δάπεδο ἀπὸ πηλάσβεστο, με πλακάκια κατὰ διαστήματα· μεγάλη πλάκα βρισκόταν στὴ μέση τοῦ χώρου. Στὸ δάπεδο συλλέχθηκαν δόντι λαγοῦ ἢ τρωκτικοῦ καὶ κομβιόσχημη λαβὴ πέτρινου πώματος. Νότια ἀπὸ τὴν πλάκα μαζεύθηκαν κομμάτια λεπτοῦ κυπέλλου, λαβή, ὄστρακο Dark on Light με σπείρα. Οἱ πέτρες τοῦ Ν. τοίχου τῆς πρόσοψης κρέμασαν πρὸς τὸ Δρόμο τοῦ λιμανιοῦ.

ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΑ  
ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΑ  
ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΣΠΙΤΙΩΝ  
Α ΚΑΙ Β ΤΟΥ  
HOGARTH (ελκ. 4)

Ἡ κυριότερη ἀνασκαφικὴ ἐργασία γίνθηκε γιὰ τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἀποκάλυψη τοῦ Σπιτιοῦ Β Hogarth καὶ τῶν δρόμων ποὺ τὴν περιστοιχίζουν καὶ ποὺ διακλαδίζονται ἀνάμεσα στὰ σπίτια Γ, Δ καὶ Ε ποὺ ἀκόμη δὲν ἀνασκάφηκαν. Τὴν ἐπίβλεψη εἶχε ἡ Ἀναστασία Πλάτωνος, με τὴ βοήθεια τοῦ σπουδαστῆ Λευ-

τέρη Πλάτωνος. Στὸ δωμάτιο XII τῆς Οἰκίας Β, ποὺ εἶχε ἀνασκαφεῖ στὸ μεγαλύτερό του μέρος κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο, πίσω ἀπὸ τὴ Β πρόσοψη, καθαρίσθηκε τὸ ψηλὸ θρανίο τοῦ Δ. τοίχου (πίν. 175α), ποὺ, ὅπως φαίνεται, ἀνήκει στὴν ΥΜ ΙΑ περίοδο. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση στὸ βάθος αὐτὸ συλλέχθηκαν τμήμα πιθίσκου με δυὸ σχοῖνινες ταινίες, κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, δυὸ ΥΜ ΙΑ ὄστρακα με καστανὲς σπείρες καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος κυρτοῦ τριβείου. Βαθύτερα μαζεύθηκαν ὄστρακα πιθίσκου με μέταλλα, μέρος ἀπὸ τὸ χεῖλος χυτροειδοῦς με διδυμες ἀποφύσεις καὶ δυὸ ὄστρακα πορφυρῶν. Στὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας πρὸς τὸ δωμάτιο XI περισυλλέχθηκαν ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, μεγάλος κύαθος, κομμάτια ἄλλων με κοκκινωπὸ ἐπίχρσιμα καὶ ἄλλου μικρότερου με μαῦρο, μισὴ προχοῖσκη, κυλινδρική βάση μέσου μεγέθους ἀγγείου, λαιμὸς ἀμφορέα, τροχαλίσχημος λαιμὸς μεγάλου πίθου με ἐμπέστες ταινίες, κομμάτια καμένης χύτρας καὶ πάνω στὸ δάπεδο ἀπὸ μαλακὸ βράχο, μπροστὰ στὸ θρανίο, μετωπικὸ κόκαλο αἰγάγρου με τὴν ἀρχὴ δυὸ τοξοειδῶν κεράτων, δισκώμορφο πέτρινον πῶμα με κομβιόσχημη λαβὴ καὶ ἡμισφαιρικὸ κύαθιο με δυὸ ἀποφύσεις. Τὸ θρανίο κτίσθηκε με παρολιθικὴ πέτρα σὲ μῆκος 1.30, πλάτος 0.55 μ. καὶ ὕψος 0.35 μ. ἦταν ἐπίχριστο καὶ τὸ Β ἄκρο του συμπληρώθηκε. Ὁ Β τοῦ-





χος τῶν δωματίων XII καὶ XIII θεμελιώθηκε πάνω στὸ μαλακὸ βράχο ποὺ στὴν περιοχὴ αὐτὴ ὑψώνεται.

Τὸ γειτονικὸ δωμάτιο XIII, γωνιακὸ τοῦ σπιτιοῦ, εἶχε ἀνασκαφεῖ ἐπίσης κατὰ τὸ ἐπάνω του μέρος κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο. Τώρα γίνθηκε ἐκβάθυνση κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο ἀπὸ στιβαρὸ πηλόχωμα. Ὁ κάτω χώρος χρησιμοποιήθηκε μόνο κατὰ τὴν ὙΜ ΙΑ περίοδο· τότε ὑπῆρχε ἡμιτοίχιο διαχώρισμα ἀπὸ Β πρὸς Ν πρὸς τὸ δωμάτιο XII, ποὺ στὴν τελευταία περίοδο ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ πιδ ἐπιφανειακὸ ποὺ ἐνωνόταν μὲ τὸν Ν τοῖχο, χωρὶς βαθὺ θεμέλιο. Ἄλλο διαχώρισμα μὲ στενὴ εἴσοδο χωρίζε ἀπὸ τὸ γειτονικὸ μικρὸ δωμάτιο XIV β. Στὴν κάτω ὙΜ ΙΑ ἐπίχωση συλλέχθηκαν πολλὰ σκόρπια ὄστρακα καὶ μαζὶ μ' αὐτὰ πέτρινο συσσωμάτωμα ποὺ θυμίζει γυναικεῖα στήθη, ὅπως καὶ κομμάτι ὀστέινης περόνης. Μεγάλες πέτρες ὑπῆρχαν ἄφθονες στὸ μπάζωμα. Στὴν ἐπίχωση αὐτὴ συλλέχθηκαν δυὸ κομμάτια ρηγῆς λεκάνης καὶ ταινιωτὴ λαβὴ παλαιονακτορικοῦ κυπέλλου. Στὸ Β διαχώρισμα περισυλλέχθηκε χάλκινο καρφὶ ἀπὸ ἐργαλεῖο ἢ μαχαίρι. Στὸ ἀνοιγμα τῆς Α θύρας, ἀλλὰ καὶ στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ δωματίου μαζεύθηκαν στὴν κάτω ἐπίχωση τμήματα πιθίσκου τύπου Jar μὲ λεπτὸ χεῖλος καὶ σχοίνινη ζώνη κάτω ἀπ' αὐτό. Κομμάτια ἄλλου μεγαλύτερου βυτιόσχημου πίθου μὲ στρογγυλὸ χεῖλος χωρὶς λαίμυ, λαβὲς σὲ δυὸ ζῶνες 6 ἢ 8 καὶ διακόσμηση σχοίνινη καὶ μὲ κατωσουράδες βρέθηκαν λίγο βαθύτερα. Μαζὶ μ' αὐτὰ ὄστρακα ὙΜ ΙΑ πρόχου μὲ σπεῖρες καὶ μέρος μεγάλου κυάθου μὲ κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα καὶ ἐπίσης κομμάτια καθοειδοῦς σκεύους. Στὴν κατώτερη ἐπίχωση συλλέχθηκαν μυκητοειδὲς μῆλο ἐγγχειριδίου ἀπὸ μάρμαρο, χάλκινη χάντρα καὶ κομμάτι ἐλαφρόπετρας.

Στὰ δωμάτια XIV καὶ XIVα ποὺ ἀνασκάφηκαν ἐπίσης στὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο καθαρίσθηκε τὸ δάπεδο, στρωμένο μὲ ἄσπρο πηλόχωμα.

Στὸ στενὸ δωμάτιο XIVβ μιὰ μεγάλη ὀρθογώνια πλίνθος, πεσμένη κατὰ κόρυφα, ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔκλεινε γωνιακὴ ἐστία· τελικὰ ἡ ὑπόθεση δὲν ἐπιβεβαιώθηκε. Κοντὰ βρέθηκε πεσμένη ὀρθογώνια πλάκα. Στὴ χαμηλὴ ἐπίχωση περισυλλέχθηκαν τμήμα κάδου μέσου μεγέθους μὲ δυὸ σχοίνινες ζῶνες, μέρος ἀπὸ διάφραγμα ἡθμοῦ, κομμάτι λεκάνης καὶ πέτρινος τριπτῆρας. Στὴ ΝΑ γωνία βρέθηκε τοποθετημένη μεγάλη πέτρινη γούρνα διαστάσεων  $0.40 \times 0.43$  μ., ὕψ.  $0.29$  μ. Στὴν περιοχὴ τῆς βρέθηκαν: Μερικὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, καὶ προχόστια ἀπιδόσχημη, μαζὶ μ' αὐτὰ τμήμα δισκόμορφο ἀμφίκυρτης ἀγνύθας, ταινιωτὴ λαβὴ ἀπὸ γκρίζα πέτρα, κομμάτια λεπτοῦ φυσικοῦ τρίτωνα, ὄστρεο πορφύρας, μεγάλος τραπεζίτης ζῶου καὶ κομμάτια ἐλαφρόπετρας. Ἡ Ν θύρα βρέθηκε τοιχισμένη. Κάτω ἀπὸ τὸ φράγμα τῆς ἀνακαλύφθηκαν χάλκινα μικρὰ ἀντικείμενα: περόνη μὲ θηλειὰ, βελόνα, λεπτὸ πριονάκι καὶ σκέλος τριχολαβίδας ἢ κόφτης, μαζὶ καὶ κυρτωμένο δόντι τρωτικοῦ. Πρὸς τὸ δωμάτιο XIV μαζεύθηκαν τὰ  $2/3$  βαθιοῦ κυάθου, τμήματα δυὸ ἄλλων καὶ 3 - 4 μικρὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα. Στὸ κατώτατο στρώμα τῆς ἐπίχω-

σης τοῦ δωμ. XIVβ συλλέχθηκαν χαρακτηριστικά ΥΜ ΙΑ ὄστρακα: ἓνα μὲ βλαστό πάνω ἀπὸ ταινία, ἄλλο μὲ ὠραῖο κλάδο μὲ μικρὰ μαῦρα καὶ λευκὰ φύλλα, ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωση πορσελάνας, ἄλλο ὠκέλυφο μὲ ἀμφίπλευρη διακόσμηση ἐλισσόμενων λεπτότατων χαραγῶν, ὄστρακο μὲ καστανές ταινίες πάνω σὲ πορτοκαλὶ βάθος, κομμάτι λεπτοῦ ἀγγείου μέσου μεγέθους μὲ καστανέρυθρη διακόσμηση, κομμάτια τριῶν κυάθων, κάτω μέρος πιθίσκου ἢ καδίσκου, μαζί μερικά κόκαλα ζώων καὶ δόντι βοοειδοῦς. Μετὰ τὴ διάλυση τοῦ φράγματος μαζεύθηκε χαρακτηριστικὸ ΥΜ ΙΑ ὄστρακο μὲ πλαισιωμένες μὲ μαῦρο σπεῖρες.

Στὸ δωμάτιο XV, ποὺ τὸ κύριό του μέρος ἀνασκάφηκε στὴν προηγούμενη περίοδο, ἀφαιρέθηκαν πέτρες πεσμένες μπροστὰ ἀπὸ τὴ Δ πλευρά, ποὺ ἀρχικὰ θεωρήθηκε πιὸ προωθημένη πρὸς τὰ ἀνατολικά. Ἡ Δ πλευρά τοῦ δωματίου καθάρισε πέρα ἀπὸ τὴν ὀριζόντια στρωμένη πλάκα τῆς ΝΔ γωνίας. Ὁ τοίχος τῆς πλευρᾶς αὐτῆς στηρίζεται στὸ βράχο ποὺ ἀνεβαίνει γυρτὰ πρὸς τὴ ΒΔ γωνία καὶ συνεχίζεται ἔξω ἀπὸ τὸ δωμάτιο. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν πετρῶν περισυλλέχθηκαν δυὸ-τρία ἄωτα κωνικά κύπελλα, κομμάτια λεπτῶν κυάθων, ἑνὸς μὲ κοκκινωπὸ ἐπίχρυσμα, τεμάχια ἀπὸ μικρότερα καὶ μεγαλύτερα ἀγγεῖα, τροχοειδῆς ἀσκὸς μὲ λειψή προχοή, μαζί μ' αὐτὰ μερικὲς ἀγνύθες, 4 δισκόμερφες ἀμφίκυρτες μὲ μιὰ τρύπα ἀνάρτησης, 3 ἄλλες ὅμοιες μὲ δυὸ τρύπες, μιὰ μικρὴ παραλληλεπίπεδη, ἄλλη σφαιρικὴ πεπιεσμένη καὶ ἄλλη τοῦ τραπεζοειδοῦς τύπου, κομμάτι ἀπὸ ἐλλειψοειδῆ κυρτεπίπεδο τριπτήρα ἀπὸ πορφυρίτη καὶ μερικά κομμάτια ἀπὸ ἐπιχρίσματα λευκά.

Ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ δωμάτιο XV, ποὺ ἡ Ν θύρα του βρέθηκε φραγμένη, ἀνακαλύφθηκε τὸ κλιμακοστάσιον XVI ποὺ ὀδηγοῦσε στὸν ἐπάνω ὄροφο, φανερὰ χτισμένο μετὰ ἀπὸ τὸ φράξιμο τῆς πόρτας. Βρισκόταν δίπλα στὴν κύρια εἴσοδο τοῦ σπιτιοῦ ποὺ ἀνακαλύφθηκε ἀμέσως ἀνατολικά (πίν. 175β). Ἡ εἴσοδος αὐτὴ ἔδινε πρόσβαση ἀπὸ τὴν κύρια ὁδικὴ ἀρτηρία ποὺ περνοῦσε ἀνατολικά τῆς Οἰκίας Β. Ἡ εἴσοδος τοῦ κλιμακοστασίου ἦταν ἀπὸ τὸ μεγάλο δωμάτιο XVII ποὺ ὑπῆρχε ἀμέσως νότια ἀπὸ τὴν κύρια εἴσοδο. Τὸ ἄνοιγμα εἰσόδου τοῦ κλιμακοστασίου σχηματιζόταν 0.90 μ. μετὰ ἀπὸ τὴ γωνία τῆς διάβασης τῆς εἰσόδου. Στὸν κλωβὸ τῆς κλίμακας βρέθηκαν *in situ* τὰ τρία πρῶτα σκαλοπάτια καὶ τὸ κεφαλόσκαλο· ὕστερα ἀπὸ στροφή πρὸς τὰ δυτικὰ ὑπῆρχε τὸ ἄλλο σκέλος τῆς σκάλας ποὺ τὰ σκαλοπάτια του βρέθηκαν γκρεμισμένα στὸ χῶρο τῆς sotto-scala, ἡ ὁποία εἶχε χωριστὴ εἴσοδο μὲ κατώφλι καὶ παραστάδες ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ μεγάλου δωματίου XVII. Στὴν ἐπίχωση τῆς εἰσόδου τοῦ κλιμακοστασίου συλλέχθηκε γεφυρόστομη προχοή σκύφου, ποὺ τὰ χεῖλη της γυρίζουν πρὸς τὰ μέσα. Στὴν ἐπίχωση τοῦ Ν τοίχου βρέθηκε μισὸ τμήμα τριβείου ἐλλειπτικοῦ ἐπίπεδου, ἀγνύθα τοῦ γλωσσοειδοῦς τύπου καὶ δυὸ κοχλίες. Στὴν εἴσοδο τῆς sotto-scala βρέθηκε κομμάτι λεκάνης ἀπὸ γκρίζα πέτρα, κύαθος μὲ ρόδινο χρῶμα, δυὸ λαβές, ἡ μιὰ γλωσσοειδοῦς κοίλη,

καὶ ἑλλειπτικὸν τριβεῖο. Γιά νὰ ἀποκαλυφθεῖ τὸ κεφαλόσκαλο γίνηκε τὸ ξερί-  
ζωμα μιᾶς ἐλιᾶς. Κάτω ἀπὸ τὶς ρίζες τῆς ἀνακαλύφθηκε ἰδιόρρυθμο σωληνωτὸ  
κυρτεπίπεδο σκεῦος ὀλμοειδὲς στὸ ἓνα ἄκρο του, ποὺ τὰ συναρμοζόμενα κομ-  
μάτια του διατηρήθηκαν σὲ μῆκος 0.65 μ. Ἐχει δυὸ σειρὲς ἀπὸ μικρὲς τρύπες,  
ποὺ εἶναι ἄγνωστος ὁ προορισμὸς τους. Σώθηκε μιὰ τοξωτὴ πλευρικὴ λαβή.  
Ἵσως τὸ σκεῦος νὰ εἶχε προορισμὸ τῇ διύλιση πηγαίου νεροῦ. Μαζί μαζεύ-  
θηκαν χεῖλος ἐπίπεδου σκεύους μὲ ὑπερυψωμένη λαβὴ στῇ μέσῃ, κομμάτι  
ἀμφορέα ποὺ σώζει μέρος ἀπὸ τὴ μιὰ λαβή, κομμάτια χεῖλους λεκάνης, κομ-  
μάτια ἀπὸ τὸ πάνω μέρος χύτρας, τμῆμα σκεύους μὲ σχοίνινη ταινία γύρω ἀπὸ  
τὴ βάση καὶ μαζί κυβικὴ ἀγνύθα μὲ 4+4 τρύπες κατὰ δυὸ κατευθύνσεις.

Τὸ κεφαλόσκαλο ἦταν στρωμένο μὲ πηλόχωμα καὶ μερικὰ πλακάκια. Ἀπὸ  
τὰ σκαλοπάτια τοῦ πρὸς τὰ δυτικὰ σκέλους ἓνα μόνο ἦταν στῇ θέσῃ του,  
δυὸ ἄλλα βρέθηκαν πεσμένα στῇ sotto-scala καὶ ἄλλα δυὸ στὴν εἰσόδῃ τῆς  
καὶ ἀμέσως μετὰ ἀπ' αὐτή. Στὸ ἄνοιγμα εἰσόδου τῆς τελευταίας βρέθηκε κομ-  
μάτι πλάκας πωρόλιθου μὲ βάθυσμα μύλης, Ἵσως ἀπὸ κατῶφλι τοῦ πάνω  
ὁρόφου· ἐπίσης κομμάτια τοῦ πιθαμφορέα καὶ τοῦ κυρτεπίπεδου σωληνωτοῦ  
σκεύους, ποὺ φαίνεται νὰ ἔπεσαν κι αὐτὰ ἀπὸ τὸ ἐπάνω πάτωμα. Τὰ σκαλοπά-  
τια — συνολικὰ 12, μαζί μὲ ἐκεῖνα ποὺ βρέθηκαν στῇ θέσῃ τους — καθαρί-  
στηκαν ἔτσι ὅπως ἔπεσαν καὶ φωτογραφήθηκαν. Στὸ χῶρο τῆς ἐλιᾶς ποὺ  
ξεριζώθηκε βρέθηκε μικρὸ δισκόμορφο πέτρινο πῶμα, μισοκαταστρεμμένο,  
δυὸ λειψὲς πρόχοι μὲ τρίφυλλο στόμιο καὶ δισκόμορφη ἀμφίκυρτη ἀγνύθα.  
Στὸ χῶρο τῆς sotto-scala περισυλλέχθηκε πῆλινο δισκίο μὲ ἔχνη τοξοειδοῦς  
λαβῆς, Ἵσως πῶμα πυξίδας, παχὺ τμῆμα ἀγγείου μὲ ἐσωτερικὸ ἐπίχρυσμα  
ἀσβέστη. Ἀπὸ τὴν κατώτερη ἐπίχρωση τοῦ κύριου χώρου τῆς sotto-scala  
προέρχεται πέτρινο δισκόμορφο πῶμα μὲ κομβιόσχημη λαβή, ὙΜ ΙΑ ὅστρακο  
Ἵσως μὲ σπείρα, σαγόνι μεγάλου ζώου καὶ θαλασσίνο ὅστρεο. Στὸ κατῶφλι  
τῆς εἰσόδου βρέθηκε δόντι μεγάλου ζώου. Στὸ φράγμα τῆς εἰσόδου πρὸς τὸ  
δωμάτιο XV φάνηκαν πόρινη βαθμίδα, κομμάτια μεγάλων ἀγγείων, λαβὴ καὶ  
χείλη πιθαμφορέα.

Ἡ πάροδος τῆς εἰσόδου στὸ Σπίτι Β σχηματίσθηκε ἀνάμεσα στὶς δυὸ προ-  
σόψεις, τοῦ Α τοίχου τοῦ κτηρίου Β καὶ τοῦ Δ τοίχου τοῦ κτηρίου Δ μὲ 4  
σκαλοπάτια ποὺ κατεβαίνουν στὸ μεγάλο δωμάτιο XVII· τὸ πλάτος τῆς διό-  
δου εἶναι 0.15 μ. Ἡ στρώση τοῦ δαπέδου εἶναι ἀπὸ πηλάσβεστο. Ἀμέσως  
ἔξω ἀπὸ τὴν εἴσοδο συλλέχθηκαν πόδι τριποδικῆς χύτρας μὲ σχοίνινη ταινία  
καὶ ἑλλειπτικὸ στόμιο ἀμφορέα. Παρατεταγμένα κατὰ μῆκος τοῦ Α τοίχου —  
δυτικοῦ τοῦ κτηρίου Δ — βρέθηκαν μερικὰ μεγάλὰ ἀγγεῖα: πῆλιнос κάδος μὲ  
ἐπίπεδο περιχειλίσματα καὶ πλαστικὴ ἀναθύρωση κάτω ἀπ' αὐτό, πλατεῖα πρό-  
χυστι καὶ δυὸ γυρτὲς πρὸς τὰ πάνω τοξοειδεῖς λαβές, μὲ ἐσωτερικὸ στρώμα  
ἀσβέστη, ἄλλος λειψὸς κάδος μὲ σχοίνινη ταινία γύρω ἀπὸ τὸν πυθμένα καὶ  
στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια χαρακτὲς διασταυρούμενες γραμμές, ψηλὴ τριπο-



δική χύτρα με χεῖλος πού δὲν ξεχωρίζει καὶ με δυὸ τοξοειδεῖς λαβές, τμήματα δυὸ καδίσκων, τοῦ ἐνὸς με χεῖλη πού δὲν ξεχωρίζουν, τοῦ ἄλλου με ἐλαφρὴ ἀναθύρωση, τμήματα τριποδικῆς ξέβαθης λεκάνης. Μαζί μαζεύθηκαν κομμάτια ἄλλων μεγάλων ἀγγείων, ὅπως μεγάλης πρόχου με ἐλλειπτικὸ στόμιο, με τρύπα στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, καὶ μικρὸ λεπτὸ ὄστρακο καμαραϊκοῦ ἀγγείου με ἄσπρη ταινία, ἄωτος κύαθος καὶ ὄστρακο μαύρου ἀγγείου με ἀνάγλυφο δαχτυλίδι κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Ἡ τέταρτη βαθμίδα τῆς εἰσόδου εἶναι παρωλικὴ ὄχι παχιά πλάκα. Στὴ μέση τοῦ δωματίου, κάτω ἀπὸ τὶς ρίζες ἐλιάς, ἀνακαλύφθηκε βάση κολώνας, διαμ. 0.44 - 0.46 μ., πού στήριζε τὸ μεσοδόκι, ὅπως δείχνουν ἀκραῖες βάσεις δοκῶν-παραστάδων στὸν Β καὶ Ν τοῖχο (πίν. 176α). Ἀπὸ τῆς βάσης τῆς κολώνας μέχρι σχεδὸν τὸν Β τοῖχο — Ν τοῦ κλιμακοστασίου XVI — ἀφήνοντας μικρὸ ἄνοιγμα, εἶχε κτισθεῖ πρόχειρο διατοίχισμα, πού τελικὰ καθαιρέθηκε. Μετὰ τὸ τέταρτο κατώτερο σκαλοπάτι τῆς εἰσόδου βρέθηκε δισκόμορφος πάτος μεγάλου ἀγγείου καὶ σὲ γειτονικὴ περιοχὴ, στὴν κάτω ἐπίχωση, κομμάτια ΥΜ ΙΑ λεπτοῦ ἀγγείου με καστανὲς ταινίες καὶ θαλασσινὴ πεταλίδα. Ἐκεῖ κοντὰ συλλέχθηκαν τὸ πάνω μέρος μεγάλης πρόχου με τρίφυλλο στόμιο καὶ τοξωτὴ λαβή, κυλινδρικό ποδαράκι ἢ λαβὴ πώματος, γεφυρόστομη προχοή σκύφου κ.ἄ. Ἀπὸ τὶς ρίζες τῆς ἐλιάς ἀποσπασθηκαν δισκοειδῆς πυθμένας μεγάλου ἀγγείου, τμήματα χύτρας με πρόχωση, τὸ κάτω μέρος ἄλλου ἀγγείου, ἴσως πρόχου. Ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ προέρχεται ἐλλειψοειδὲς τριβεῖο καὶ σφαιρικός τριπτῆρας. Ἀπὸ τὴν κατώτατὴ ἐπίχωση τῆς ἀρχῆς τῶν σκαλοπατιῶν μαζεύθηκε κωνοειδῆς τριπτῆρας. Ἐξω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῆς sottoscala, στὴ ΒΑ γωνία τοῦ δωματίου XVII βρέθηκε πεσμένο ψηλὸ κυλινδρικό γουδί με σχετικὰ μικρὴ ἐσωτερικὴ κοιλότητα (πίν. 176α). ἔχει ὕψος 0.55 μ., πάνω διάμετρο 0.40 — ἐσωτερικὴ 0.30 μ. —, βάθος κοιλώματος 0.22· μαζί βρέθηκαν δυὸ ἄωτα κωνικά κύπελλα. Ἀπὸ τὴ μέση ἐπίχωση τοῦ δωματίου συλλέχθηκαν τὸ κάτω μέρος μεγάλου κάδου με ἀναθύρωση πού ἐξέχει καὶ με κρουνὸ πάνω ἀπὸ τὸν πάτο καὶ δυὸ ἀγνύθες, μιὰ τοῦ παραλληλεπίπεδου τύπου σχεδὸν κυβικὴ καὶ ἄλλη τραπεζοειδῆς. Πρὸς τὸν Β τοῖχο συλλέχθηκαν τὰ κομμάτια τρίωτου πιθαμοφόρα — ἄλλα εἶχαν βρεθεῖ στὸ χῶρο τοῦ κλιμακοστασίου — με ἐπίπεδο χεῖλος, ἀναθύρωση στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ καὶ λαβὴ πού πλαταίνει πρὸς τὰ κάτω. Μαζί μαζεύθηκαν κομμάτια δυὸ ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων καὶ ἐνὸς κυάθου, δυὸ ἐλλειψοειδῆ τριβεῖα, μακρουλὸς κυρτεπίπεδος τριπτῆρας καὶ θαλασσινὸ ὄστρεο. Κατὰ τὸ ξερίζωμα τῆς ἐλιάς μαζεύθηκε γλωσσοειδῆς τριπτῆρας. Κατὰ μῆκος τοῦ Β τοίχου ἀνακαλύφθηκαν μερικὲς στρωμένες πλάκες καὶ ἄλλες μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ κλιμακοστασίου πού περνοῦσαν κάτω ἀπὸ τὸ τοιχίον τοῦ πρόχειρου διαφράγματος. Στὶς πέτρες τοῦ φράγματος αὐτοῦ εἶχε κτισθεῖ πώρινη ὀρθογώνια γούρνα, πού στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κοίλωμα ὑπῆρχε στὸ κέντρο ἄλλο μικρότερο. Σῶζεται κατὰ τὰ 2/3. Στὸ στρώμα δαπέδου τοῦ ἴδιου χώρου βρέθηκε ἐλλειψοειδῆς κυρτὸς τριπτῆρας

καὶ μικρὸ κομμάτι ἐλαφρόπετρας. Τὸ Ν τοῖχο τοῦ μεγάλου δωματίου, ποὺ τὸν ἀποτελοῦσαν μεγάλες πέτρες, σκέπαζε μεγάλος λιθοσωρὸς ποὺ διαλύθηκε. Κάτω ἀπὸ τὶς ρίζες τῆς ἐλιάς περισυλλέχθηκαν τὰ ὅστρακα δυὸ πολὺ λεπτῶν ΥΜ ΙΑ ἀγγείων μὲ διακόσμηση κατακόκκινη ἢ καστανὴ πάνω σὲ πορτοκαλὶ ἢ κιτρινόλευκο βάθος· ἐπίσης τὸ κάτω μέρος σκεύους μὲ διακόσμηση λευκῶν ταινιῶν πάνω στὸ σκοτεινὸ βάθος, δυὸ πλατύτερες καὶ μιὰ στενὴ καὶ δυὸ λεπτές περιτρέχουσες χαρακτὲς γραμμές. Μαζὶ βρέθηκε σφαιρικός τριπτήρας ἀπὸ γκρίζα πέτρα. Ἀπὸ τὸ Ν λιθοσωρὸ μαζεύθηκαν κομμάτια μικρῆς λεκάνης, γυριστὸ χεῖλος σκεύους, ἴσως χύτρας, κυλινδρικός τριπτήρας καὶ μισὸς ἔλλειψοειδής. Ἀπὸ τὸ στρῶμα διαπέδου κοντὰ στὸν πρόχειρο διαχωριστικὸ τοῖχο προσέρχονται δισκόμορφη ἀμφίκυρτη ἀγνῦθα καὶ μικρὸ κομμάτι ἐλαφρόπετρας. Ἀνατολικά ἀπὸ τὸ πρόχειρο διαχώρισμα φάνηκε τὸ δάπεδο ἀπὸ φυσικὸ βράχο. Ἀπὸ ἐκεῖ συλλέχθηκε κυρτὴ λαβὴ πυριατηρίου ἢ πυραύνου. Κοντὰ στὴ βάση τῆς κολόνας βρέθηκε χάλκινο μαχαίρακι ποὺ στὴ λαβὴ του ὑπῆρχε μικρὸ καρφί, ἐπίσης στριφτὴ χάλκινη περόνη μὲ γυριστὸ ἄκρο, κομμάτι ἀγγείου μὲ μικρὸ ἀνάγλυφο τρίωνα, τμήματα λεπτοῦ κυαθίου μὲ διακόσμηση λευκῶν σπειρῶν πάνω σὲ κοκκινωπὸ ἐπίχρυσμα καὶ δυὸ-τρία κομμάτια ἐλαφρόπετρας. Λίγο ψηλότερα στὴν ἐπίχωση βρέθηκε κομμάτι ἀπὸ χεῖλος κάδου μὲ ἀναθύρωση, ὅμοιοι μὲ τοὺς κάδους κοντὰ στὸν Α τοῖχο. Ἐκεῖ συλλέχθηκε καὶ ὁ πάτος μικροῦ τριποδικοῦ πυραύνου μὲ σειρὲς μικρῶν βαθυσμάτων στὸ ἐσωτερικόν, ὅπως καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος ἀγγείου μὲ ἀνάγλυφο θαλασσινὸ κοχλίας, ἀκόμη ὅστρακο μικροῦ ἀγγείου μὲ καστανὲς σπεῖρες πάνω σὲ πορτοκαλὶ βάθος, ΥΜ ΙΑ. Στὴν ἐπίχωση Ν ἀπὸ τὸ κλιμακοστάσιο μαζεύθηκαν ἄλλα κομμάτια τοῦ πυραύνου μὲ τὰ βαθύσματα, καὶ τοῦ πιθαμοφρέα. Ἐπίσης τὸ κλειστὸ στόμιο ψευδόστομου μεγάλου ἀμφορέα καὶ τμήματα ἀπὸ τὸ τοίχωμα ὅπου προσαρμοζόταν τὸ ἀνοιχτὸ στόμιο, τμήμα λεκάνης μὲ γλωσσοειδὴ λαβή, τριβεῖο ἔλλειψοειδὲς καὶ μικρὸς νεολιθικὸς πέλεκυς ἀπὸ πράσινο ὀφείτη, μαζὶ μὲ μικρὸ πῆλινο δισκοειδὲς πῶμα ἀγγείου, ἐλαφρὰ κοῖλο. Στὸ κατώτερο σκληρὸ στρῶμα δυτικὰ ἀπὸ τὴ βάση, συλλέχθηκαν μακρὸς χαυλιδόντας κάρου μήκους 0.16 μ. καὶ πρὸς τὸ Ν λιθοσωρὸ σφαιρικός τριπτήρας μὲ ἔχνη τριβῆς· κοντὰ στὴ βάση κομμάτια κυάθου καὶ τὸ χαμηλότερο μέρος ἀγγείου, ἴσως πρόχου.

Παράλληλα μὲ τὸ Ν τοῖχο σειρὰ ἀπὸ στρωτὲς πέτρες ἔδειχνε πιθανὴ ὑπαρξὴ θρανίου. Στὴν ἐκεῖ ἐπίχωση συλλέχθηκαν ἕνας σφαιρικός καὶ μισὸς μακρουλὸς τριπτήρας. Στὸ στρῶμα διαπέδου συλλέχθηκαν βάση tumbler, ὅστρακο καμαραϊκὸ μὲ λευκὴ καὶ κόκκινη ταινία, ἄλλο πολὺ λεπτὸ Dark on Light μὲ κόσμημα ψαροκόκαλου, τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ λαίμυρὸ πρόχου μὲ δυὸ χαρακτὲς παράλληλες γραμμές στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, τμήμα λεκανίδας τμήμα ἀπὸ γυριστὸ πρὸς τὰ ἔξω χεῖλος καδίσκου, τὸ μισὸ μικροῦ λοπαδίου καὶ μαζὶ μ' αὐτὰ δυὸ θαλασσινὸι κοχλίες, μιὰ πεταλίδα καὶ μικρὸ τμήμα ἀπὸ

κρανίο μεγάλο ζώου. Στὸ στρώμα δαπέδου βρέθηκε πεσμένη διαλυμένη πλίνθος καὶ νοτιότερα παρωλιθική πλάκα. Ἀνατολικότερα συλλέχθηκαν ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, μικρὴ ἀπιδόσχημη πρόχους, ὙΜ ΙΑ ὄστρακο μὲ σπείρα χαρρακτηριστικὴ σὲ πορτοκαλὶ βάθος, βάση μεγάλου κυλινδρικοῦ ἀγγείου μὲ σκοτεινὸ ἐπίχρισμα καὶ δυὸ ἀγνύθες, μιὰ τοῦ δισκόμορφου ἀμφίκυρτου τύπου καὶ ἄλλη τοῦ παραλληλεπίπεδου. Ψηλὰ σχετικὰ συλλέχθηκαν κομμάτια καθοσιδούς σκεύους μὲ λοξόμητο χεῖλος, ποὺ σώζει τὴ μιὰ τοξοειδῆ λαβή. Κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ ρίζα τῆς ἐλιᾶς, στῇ χαμηλότερῃ ἐπίχωση, βρέθηκε σὲ πλαγιαστὴ θέση καδίσκος-χύτρα μὲ πλατεῖα πρόχωση, λεπτὸ λαίμη καὶ τοξοειδεῖς λαβές καὶ λίγο ψηλότερα κομμάτια μεγαλύτερου καθοσιδούς σκεύους. Στὸν καθαρισμὸ δαπέδου τῆς περιοχῆς τῆς βάσης τῆς κολόνας περισυλλέχθηκαν κορυνοειδῆς τριπτήρας, κωνικὸ ἄωτο κύπελλο καὶ λοπάδιο. Κοντὰ στὸν Α τοῖχο, τὸ Ν τοῦ τμήμα, συλλέχθηκαν μισὴ μεγάλῃ μύλῃ θύρας, κομμάτια κάδου μὲ περιχέλωμα ποὺ ἐξέχει καὶ μεγάλῃ τοξοειδῆ λαβή. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ δωματίου βρέθηκαν κομμάτια πεσμένων παρωλιθικῶν πλακῶν μικροῦ πάχους. Κατὰ τὴ διάλυση τοῦ πρόχειρου διαχωριστικοῦ τοίχου συλλέχθηκαν μέρη ἀπὸ τὰ χεῖλη καὶ τὰ τοιχώματα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς κάδους ποὺ βγῆκαν καὶ μέρος ἀπὸ τὴν κωνικὴ βάση καὶ τὸ τρυπητὸ διαχώρισμα ἡθμοῦ. Μετὰ τὸ ξερρίζωμα τῆς μεγάλης ἐλιᾶς διασαφήθηκε ἡ μορφή τοῦ μεγάλου δωματίου (πίν. 176α), ποὺ μέρος τοῦ νότιου τοίχου, τὸ δυτικὸ, καταστράφηκε ὁλοκληρωτικὰ, ἀφῆνοντας νὰ φαίνεται στὴν ἐπιφάνεια ὁ βράχος. Στῇ ΝΑ γωνίᾳ πλάκες σχηματίζουν εἶδος ἀποθέτη. Τὸ ἀπὸ πηλάσβεστο δάπεδο τοῦ δωματίου σώζεται καλύτερα στὸ Α τμήμα, ἰδιαιτέρα παράλληλα μὲ τὸν Α τοῖχο. Κάτω ἀπὸ τὴν ξεριζωμένη ἐλιὰ συλλέχθηκε ἀκέραιος κυλινδρικός ἡθμὸς μὲ κοιλαιόμενες πλευρές, δυὸ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, ἓνα μὲ ἴσια τοιχώματα καὶ στενὸ χεῖλος καὶ ἄλλο μικρότερο μὲ καμπύλα τοιχώματα καὶ κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα, ἐπίσης κομμάτια ἀπὸ φυσικὸ τρίτων. Τὸ δωμάτιο ἔχει διαστάσεις  $4.85 \times 4.25$  μ.

Δυτικὰ τῶν δωματίων XIVβ, XIV καὶ XV διαμορφώνεται ὑπαιθρος χῶρος στὸν ὁποῖο τὸ βραχῶδες δάπεδο ἀνεβαίνει ἀνώμαλα ἀπὸ τὸ Ν πρὸς τὸν Β. Φανερὰ εἶχε ἰσοπεδωθεῖ σὲ δάπεδο κανονικὸ μὲ πηλάσβεστο, ποὺ ὅμως δὲν σωζόταν ἱκανοποιητικὰ. Ἰσως διαιροῦνταν σὲ δυὸ μὲ χώρισμα ὅχι καλὰ διατηρημένο ποὺ πρόβαλλε ἀπὸ τὸν Δ. τοῖχο. Ἐνα μέτρο ἀπὸ τὸν Δ. τοῖχο τοῦ XV βρέθηκε χάλκινον μαχαίρι ἐλαφρὰ κυρτό, μονόστομο, μὲ δυὸ καρφιά στῇ λαβῇ, μήκ. 0.13 μ., πλάτους 0.23 μ. Πρὸς τὴ ΒΔ γωνία τοῦ XV συλλέχθηκε χάλκινη σμίλη τετράγωνης τομῆς, μήκους 0.8 καὶ πλάτους 0.023 μ. Νοτιότερα συλλέχθηκαν δυὸ τμήματα ἀπὸ τὸ φουσκωτὸ, κάτω τρυπητὸ, διαχώρισμα, μὲ ἀποσπασμένο τὸ κυκλικὸ περιχέλωμα σκεύους πυριατηρίου ἢ θυμιατηρίου. Βαθύτερα, στῇ θέσῃ τοῦ μαχαιριοῦ συλλέχθηκαν τὰ κομμάτια τοῦ πάνω μέρους ἀμφορέα μέσου μεγέθους μὲ μελανωπὸ ἐπίχρισμα καὶ ἄωτο κωνικὸ κύ-



πελλο. Πρὸς τὴν ἐσοχὴ τοῦ Δ τοίχου μαζεύθηκαν δυὸ κομμάτια πῆλινου λύχου ἀπὸ τῆ μύξα καὶ τὸ ἐπίπεδο περιχέλωμα. Βορειότερα στὸν ἴδιο χῶρο βρέθηκε σὲ βαθὺ στρῶμα μεγάλο λίθινο κυρτὸ τριβεῖο, μήκους 0.43 μ. καὶ πλάτους 0.20 μ. Πρὸς τὸ Β τοῖχο σὲ χαμηλὸ σκληρὸ στρῶμα συλλέχθηκαν ἄωτος κύαθος, μόνωτος κυαθίσκος λεϊψὸς καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ Β τοίχου στόμιο καὶ λαίμους ραμφόστομης μὲ ἀποφύσεις πρόχου μὲ μέρος τῆς τοξωτῆς ἐλαφρὰ κοίλης λαβῆς, μὲ μίμηση κεφαλῆς καρφιοῦ, διακόσμηση μαύρης ταινίας, καὶ ἀνάμεσα σὲ πολλὰ ἄλλα ὕστρακα πῆλινο δισκοειδὲς πῶμα, ἴσως στομίου ψευδόστομου ἀμφορέα. Ἐνα ὕστρακο μὲ πυκνὲς ταινίες εἶναι χαρακτηριστικὰ ΥΜ ΙΑ. Πρὸς τὴ ΒΔ γωνία βρέθηκαν κομμάτια μεγάλου κυάθου μὲ πυρρὸ ἐπίχρισμα καὶ ἡ φούσκα μὲ τὸ τρυπητὸ διάφραγμα πυριατηρίου ἢ θυμιατηρίου. Ἀνάμεσα στὰ ποικίλα ὕστρακα τοῦ χαμηλότερου στρώματος βρέθηκαν κομμάτια λεπτῶν κυάθων καὶ ὁ πάτος μὲ μέρος ἀπὸ τὸ τοίχωμα μεγάλου ἀγγείου, πθίσκου ἢ κάδου. Στὸ ἴδιο στρῶμα συλλέχθηκε κάτω σαγόνι αἰγιοειδοῦς καὶ λίγα ἄλλα κόκαλα ζῶων, ἐπίσης περόνη κατασκευασμένη ἀπὸ κόκαλο (σὲ τρία κομμάτια).

Δυτικὰ ἀπὸ τὸ μεγάλο δωμάτιο XVII καὶ τὸ κλιμακοστάσιο XVI ἐκτείνεται ὑπαιθρος χῶρος, στὸν ὁποῖον ὁ φυσικὸς βράχος σὲ πολλὰ σημεῖα φθάνει στὴν ἐπιφάνεια, κατεβαίνοντας μὲ κλίση πρὸς τὸ Νότο. Διαχωρίζεται μὲ πρόχειρο, ἴσως ἀντερείσματικό, τοῖχο πού κάμπτεται μὲ πολλὴ ἀμβλεία γωνία, ἀλλάζοντας κατεύθυνση σὲ δυὸ τμήματα· ἡ ἔρευνα δὲν ὀλοκληρώθηκε στὴν περιοχὴ αὐτή. Ὅρισμένοι κυβόλιθοι στὸ Ν μέρος ἴσως εἶναι στὴ θέση τους ἀποτελώντας τὸ ὄριο τοῦ χώρου αὐτοῦ. Ἰσως νὰ διαμορφωνόταν κῆπος σὲ δυὸ ἄνδηρα. Ἡ ὑπόθεση αὕτη ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἐπαληθεύθηκε. Πρὸς τὰ δυτικὰ ὁ ἀντερείσματικὸς τοῖχος καταχώσθηκε κάτω ἀπὸ πελώριους κυβόλιθους πού κατρακύλισαν ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ χώρου, δυτικὰ τοῦ δωματίου VII. Τὸ κάτω ἄνδρo εἶχε χαμηλὰ διαμορφωμένο δάπεδο καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἐπικοινωνοῦσε μὲ θύρωμα μὲ τὸ δωμάτιο XVII. Στὴ Δ ἐπίχωση συλλέχθηκε μέρος ἀπλωτοῦ πυριατηρίου μὲ δυὸ παράλληλες ζώνες ἀπὸ ρηχὰ βαθουλώματα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πυθμένα, μαζὶ μὲ θαλασσινούς κοχλίες καὶ πεταλίδες. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ Ν λιθοσωροῦ καὶ τὴν ἐκτόπιση τῶν γκρεμισμένων κυβόλιθων συλλέχθηκαν παραλληλεπίπεδη ἀγνύθα καὶ τμήμα πέτρινου λοπαδίου καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία ἀπιδόσχημη πρόχους μέτριου μεγέθους μὲ τρίφυλλο στόμιο καὶ μέρος τριποδικῆς χύτρας.

Παράλληλα ἐρευνήθηκε τὸ Ὁ δ ι κ δ ἰ χ τ υ ἀνάμεσα στὰ γειτονικὰ σπίτια Β, Γ, Δ καὶ Ε. Ὁ πλακόστρωτος δρόμος πού εἶχε ἀνακαλυφθεῖ κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο ἀμέσως βόρεια τοῦ Σπιτιοῦ Β συνεχίσθηκε καὶ πέρα ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία ὕστερα ἀπὸ τὸ ξερίζωμα τῆς ἐλιᾶς στὸ σημεῖο αὐτό. Ὁ δρόμος, πάντα πλακόστρωτος κάμπτεται καὶ κατευθύνεται πρὸς τὸ Νότο, ἀκολουθώντας πορεία ἀνάμεσα στὰ σπίτια Β καὶ Γ (πίν. 176β). Στὸ ση-

μεῖο πού κάμπτεται ἡ ΒΔ γωνία τοῦ Σπιτιοῦ Β σώζεται σέ ὕψος ἐξωτερικὸ 0.90 μ. Τὸ πλάτος τῆς διακλάδωσης κυμαίνεται μεταξύ 1.85 καὶ 2 μ. Ἐξεῖ ρεῖθρο στὴν Α πλευρὰ πού γίνεται πολὺ πλατὺ στὴ γωνία τῆς πρόσοψης τοῦ Σπιτιοῦ Γ ἡ ὁποία εἰσέχει, ἀπέναντι ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ Σπιτιοῦ Β. Στὴ Δ πρόσοψη τοῦ Σπιτιοῦ Γ καὶ στὴν εἰσέχουσα γωνία ξανατοποθετήθηκαν μερικοὶ κυβόλιθοι πού βρέθηκαν γκρεμισμένοι στὸ κατάστρομα τοῦ δρόμου. Τὸ πλακόστρωτο παρουσιάζει ἐλαφρὴ κλίση στὴν πορεία τοῦ πρὸς τὰ νότια. Ἰδιαίτερα ψηλὴ γίνεται ἡ πρόσοψη τοῦ Σπιτιοῦ Γ κατὰ τὴ ΝΔ γωνία. Ἡ κρηπίδα τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ εἶναι πολὺ ἰσχυρή, δύο μέτρα ὕψος. Ἀπὸ τὴν κάτω ἐπίχωση τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ δρόμου περισυλλέχθηκαν κομμάτια πίθων καὶ πιθίσκων, τριποδικῶν χυτρῶν καὶ κάδων, τμήματα σκύφων, κυπέλλων, κυάθων, λοπάδων καὶ λοπαδίων, κομμάτια παλαιοανακτορικῶν καμαραϊκῶν κυπέλλων καὶ κυάθων, βάσεις tumblers, μιᾶς μὲ δαχτυλίδια, δυὸ κομμάτια μεγάλου πιθαριοῦ μὲ ταινία χαρακτοῦ ψαροκόκαλου, ἄλλου μὲ ἐμπέστες ταινίες καὶ ἄλλου μὲ ταινία κυματιστὴ ἐμπέστη, ἀκόμη λεπτὸ ὄστρακο ΥΜ ΙΑ ἀγγεῖου μὲ μαῦρη σπείρα πού ἔχει κουκίδες στὴ μέση· μαζὶ μ' αὐτὰ κομμάτια ἀγνύθων τοῦ δισκόμορφου ἀμφίκυρτου καὶ τοῦ τραπεζόσχημου γλωσσοειδοῦς τύπου, μισὸ κυρτὸ τριβεῖο, τμῆμα ἄλλου παρόμοιου, σφαιρικὸς τριπτῆρας, ἀχιβάδα καὶ ἄλλα στρεῖδια, ὅπως καὶ μικρὰ κομμάτια κάρβουνου. Ἐξω ἀπὸ τὰ δωμάτια XIV - XV συλλέχθηκαν ἄλλο κυρτεπίπεδο τριβεῖο, αὐγόσχημος τριπτῆρας, καὶ δυὸ στάθμες ἀπὸ κοινὰ βότσαλα καὶ μαζὶ λεπτὰ κομμάτια MM IIIB κυάθου μὲ πλατύτερες ἢ στενότερες ταινίες Dark on Light. Μερικὲς παρωλιθικὲς πλάκες καὶ ἀκατέργαστη πώρινη πέτρα εἶχαν πέσει στὸ κατάστρομα τοῦ δρόμου.

Ἀπὸ τὴ ΝΔ. γωνία τοῦ Σπιτιοῦ Γ ὁ δρόμος ἀλλάζει πορεία καὶ προχωρεῖ πρὸς τὰ ἀνατολικά (πίν. 177α). Στὴν ἐσοχὴ ἀνοίγει ἡ εἴσοδος τοῦ Σπιτιοῦ Β καὶ ὁ δρόμος περνοῦσε ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα ἀνάμεσα στὰ σπίτια Γ καὶ Β. Στὸ μεγαλύτερο μῆκος τοῦ τὸ πλακόστρωτο ἐξαφανίσθηκε ὁλοτέλα καὶ ὁ φυσικὸς βράχος φαινόταν στὴν ἐπιφάνεια. Μεγάλοι λιθοσωροὶ σκέπαζαν τόσο τὴ Ν πρόσοψη τοῦ Σπιτιοῦ Γ ὅσο καὶ τὸ κατάστρομα τοῦ δρόμου. Ἴσως στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶχε ρίξει ὁ Hogarth τὶς πέτρες τῆς ἀνασκαφῆς του. Οἱ λιθοσωροὶ αὐτοὶ διαλύθηκαν ὁλοτέλα καὶ μεγάλοι κυβόλιθοι πού γκρεμίσθηκαν ἀπὸ τὴ Ν πρόσοψη τοῦ Σπιτιοῦ Γ τοποθετήθηκαν μὲ μεγάλο κόπο στὴ θέση τους. Ἀπὸ τὸ λιθοσωρὸ τῆς Ν πρόσοψης προέρχονται: μεγάλο μέρος ἐλλειψοειδοῦς κυρτοῦ τριβεῖου, δυὸ μισοὶ πλακοειδεῖς τριπτῆρες καὶ τὸ μισὸ ἄλλου αὐγόμορφου. Ἐκεῖ κοντὰ βρέθηκε καὶ κομμάτι ἀπὸ ἐλλειψοειδῆ πέτρινη γούρνα ἀπὸ παρόλιθο. Φάνηκε ἔτσι τὸ μεγάλο ἀνοιγμα τῆς εἰσόδου σχεδὸν στὴ μέση τῆς πρόσοψης. Στὸ Α τμῆμα τῆς, μπροστὰ, βρέθηκε κρηπίδα ἐλαφρὰ λοξὴ πού εἶχε γιὰ κράσπεδο σειρὰ πελεκητῶν παρωλίων. Σχηματιζόταν ἔτσι εἶδος θρανίου, ὅπου μπορούσε κανεὶς νὰ ξεκουρασθεῖ. Μπροστὰ στὸ ἀνοιγμα τῆς θύ-

ρας βρέθηκε ἀνοιγμένος πλατὺς καὶ ἀρκετὰ βαθὺς λάκκος, σκαμμένος στὸ βράχο ἄγνωστο ἀπὸ ποιὸν καὶ γιὰ ποῖο λόγο. Μέσα καὶ πάνω ἀπὸ τὸ λάκκο αὐτὸ βρέθηκαν πεσμένες οἱ περισσότερες πέτρες, μερικὲς πραγματικοὶ ὀγκόλιθοι. Ὁ λάκκος δὲν εἶχε χρησιμοποιοθεῖ σὰν ἀποθέτης. Ὁ δρόμος προχωροῦσε μὲ μικρὴ κλίση πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ ὕστερα γύριζε σὲ ὀρθή γωνία πρὸς τὰ νότια, περνώντας ἀνάμεσα στὴν Α πρόσοψη τοῦ Σπιτιοῦ Δ καὶ τὴ Δυτικὴ ἄλλου ποῦ χαρακτηρίσθηκε Ε. Ἡ διακλάδωση αὕτη εἶχε διατηρήσει πολὺ λίγες πλάκες τοῦ καταστρώματός της· προχωροῦσε μὲ ἀρκετὴ κλίση καὶ στένευε ἐξαιτίας τῆς ἀσύμμετρης διάταξης τῶν προσόψεων τῶν σπιτιῶν ποῦ τὴν πλεύριζαν. Ἀπὸ τὸ λιθοσωρὸ πάνω ἀπὸ τὸ λάκκο περισυλλέχθηκαν πέτρινο συσσωμάτωμα ποῦ μοιάζει μὲ κεφαλὴ πουλιοῦ, κυρτὸ τριβεῖο καὶ δυὸ τριπτῆρες, ἕνας σφαιρικός καὶ ἄλλος αὐγόμορφος. Στὸ μπάζωμα τοῦ κυκλικοῦ λάκκου συλλέχθηκε μαῦρη πέτρα, κομμάτι ἐπίπεδου τριβεῖου καὶ τμῆμα δίδυμης σὰν βούκρανο λαβῆς. Ἄλλη τετραγωνικὴ γούρνα,  $0.60 \times 0.60 \times 0.30$  μ., μὲ ξέβαθη κοιλότητα βρέθηκε στὸ Α τμῆμα τοῦ δρόμου, πέρα ἀπὸ τὸ κυκλικὸ σκάμμα. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὕτη μαζεύθηκαν κομμάτι χεῖλους πίθου μὲ σχοῖνινη ταινία καὶ μικρὲς τρύπες πάνω στὸ χεῖλος, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο μορφωνόταν τροχαλιόσχημος λαίμος, ἐπίσης γλωσσοειδὲς ἀγνύθα. Στὴν περιοχὴ τῆς κρηπίδας μὲ τοὺς παρόλιθους τὸ πλακόστρωτο τοῦ δρόμου σάθηκε. οἱ πλάκες περνοῦσαν καὶ κάτω ἀπὸ τοὺς παρόλιθους καὶ προχωροῦσαν ὡς τὴν εἴσοδο τοῦ Σπιτιοῦ Ε. Τὸ πλάτος τοῦ δρόμου ἀνάμεσα στὶς προσόψεις τῶν Σπιτιῶν Δ καὶ Ε ἦταν 3.85 μ. καὶ λιγότερο πρὸς τὰ νότια. Μιὰ βάθυνση στὴ μέση τοῦ δρόμου πρόκυψε ἴσως ἀπὸ καθίζηση κάτω ἀπὸ τὸ γκρεμισμένο ὑλικό. Τὸ κάτω στρώμα τῆς ἐπίχωσης εἶχε γίνει καστανόμαυρο ἀπὸ πυρκαϊά.

Τοῦ σπιτιοῦ Δ ξεκαθάρισε μόνο ἡ βόρεια καὶ λιγότερο ἡ δυτικὴ καὶ ἡ ἀνατολικὴ πρόσοψη. Τὸ ἐσωτερικὸ δὲν σκάφηκε. Στὴν Α πρόσοψη ἡ κρηπίδα ἐξέχει σχηματίζοντας χαμηλὸ θρανίο. Στὸ πάνω μέρος κτίσθηκαν μερικοὶ πελεκητοὶ παρόλιθοι, ἴσως παρμένοι ἀπὸ οἰκοδομήματα ποῦ καταστράφηκαν πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ φάση· σ' ἓναν ἀπ' αὐτοὺς βρέθηκε χαραγμένο τὸ σύμβολο τοῦ διπλοῦ πέλεου. Ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ Α τοίχου ἀποσπάσθηκαν οἱ γωνιακὲς πέτρες.

Τοῦ Σπιτιοῦ Γ διακρίνεται ἡ ΝΑ γωνία, μερικὰ μέτρα πίσω ἀπὸ τὴ Δ πρόσοψη τοῦ Σπιτιοῦ Ε, κοντὰ σὲ μιὰ μεγάλῃ ἐλιά ποῦ ἔχει φυτρώσει ἐκεῖ. Στὴν εἴσοδο τῆς μέσης τῆς Ν πρόσοψης δὲν βρέθηκαν τὸ κατώφλι, ἀλλὰ τὸ ὑπόστρωμά του· λείπει καὶ ὁ ἕνας μεγάλος κυβόλιθος ποῦ σχημάτιζε τὴ μία παραστάδα. Ἡ ἐξωτερικὴ κρηπίδα ὅλο καὶ στενεύει ὕστερα ἀπὸ τοὺς πελεκητοὺς παρόλιθους ποῦ σχημάτιζαν θρανίο. Στὴ βάση τῆς κρηπίδας αὐτῆς συλλέχθηκαν τὰ κομμάτια σωληνωτοῦ σκεύους μὲ τριπλὴ ἀναθύρωση βαθμιδωτὴ στὴ βάση του. Ἐκεῖ μαζεύθηκε καὶ κυρτὸ δόντι ζώου.

Ἡ πρόσοψη τοῦ Σπιτιοῦ Ε προχωρεῖ κάθετα πρὸς τὴν πρόσοψη τοῦ Σπιτιοῦ



Γ, σχηματίζοντας πόρτα με παραστάδες στο βόρειο άκρο, πλάτους 1.10 μ. Κυβικός παρόλιθος είχε πέσει στο άνοιγμα, όπως και άλλος παραλληλεπίπεδος. Διατηρήθηκε το ύποστρωμα του κατωφλίου και μια βαθμίδα που οδηγεί στο έσωτερικό που ακόμη δεν σκάφηκε παρά μόνο η πάνω επίχωση ως την έλιά. Μαζεύθηκαν σκόρπια όστρακα μεγάλων άγγείων, τζωτή λαβή κάδου με έμπιεστη σχοίνινη ταινία, μαζί και μια πορφύρα. Ἡ Δ πρόσοψη του σπιτιού παρακολουθήθηκε ως τη ΝΑ της γωνία.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ  
ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ ΚΑΙ  
ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Ἡ σημαντική τοιχογραφία του λουτρού των βασιλικών διαμερισμάτων μέσα στην πίσω έπιφάνεια της κόγχης της μελετήθηκε συμπληρωματικά, ύστερα από την προεργασία που είχε κάμει κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο η άρχαιολόγος Βιργίνια Καρανίκα, από την έμπειρο ειδική ζωγράφο Αίγλη Πλάτωνος-Kuelzera, η οποία προσετόιμασε ζωγραφικό πίνακα. Σ' αυτόν διακρίνεται καθαρά το θέμα των συμβόλων, έρωτων κεράτων και διπλών πελέκων, που κοσμοϋν βωμοειδή κτίσματα, ίσως έπίσης στελεχών τελετουργικών ίστων ή λογχών, και το θέμα διπλών φύλλων που φύονται με κλίση πάνω σε ειδικά βάρη στα δυο άκρα της έρής παράστασης (σώζονται καλά μόνο τα δεξιά).

Στο άνακτορο στερεώθηκαν ακόμη τα δυο άνδρα της Δυτικής αϋλής και οι τοίχοι του παλαιοανακτορικού κτηρίου του πρώτου άνδρου στην ίδια αϋλή. Στερεώθηκαν οι τοίχοι, τα ανοίγματα, τα δάπεδα κλπ. μερικών κτηρίων της πλαγιάς του ΒΑ λόφου, όπως δωματίων της Οικίας Η, του Κτηρίου των αποθετών κεραμεικής, χώρων του Κτηρίου των αποθετών του έρω, του Λοξού κτηρίου, κυρίως του προθαλάμου με τα κονιάματα των άρμών, η κύρια κλιμακίδα και τα παραρτήματα που την πλευρίζουν πίσω από τον μεγάλο παρολίθιο τοίχο (πίν. 177β). Στερεώθηκε έπίσης ο άντερεισματικός τοίχος της δυτικής κλιμακωτής όδου και τα κάτω από αυτόν παλαιοανακτορικά κτήρια. Τοποθετήθηκαν ογκώδεις κυβόλιθοι στις προσόψεις του Σπιτιού Γ του τομέα Οικιών Hogarth στον άκραίο ΒΑ λόφο. Στα Κτήρια Β από το Δρόμο του λιμανιού στερεώθηκε η τρισκελής κλίμακα του κάτω ίσοπέδου της Οικίας του πολυθύρου (πίν. 170α-β) και το κατώφλι με το πλακόστρωτο άνόδου της Οικίας της ράμπας (πίν. 172α).

Κατά τη στερέωση του Λοξού κτηρίου συλλέχθηκαν δυο όμάδες όστράκων και τμημάτων άγγείων, η μια από τη Β πλευρά του δωματίου Η: μικρό αϋγόμορφο κύπελλο με έλλειψοειδές στόμιο, 5 άωτα κωνικά κύπελλα, το ένα με κυρτό περιχέλωμα και άλλο με κυματιστά τοιχώματα, κομμάτι από πολύ άνοικτο άγγείο με χείλη γυρτά προς τα μέσα, δαχτυλοειδή βάση και μαϋρο έπίχρισμα, τμήμα άλλου άγγείου με πλατειές μαϋρες ταινίες, τμήμα κυπέλλου με κυματιστό τοίχωμα, τμήμα από τον πάτο άγγείου με δισκόμορφη

προεξοχή ἐσωτερικά καὶ ἄλλη στὸ κέντρο κομβιόσχημη, τέλος μέρος λαβῆς μὲ κομβιόσχημη ἀπόληξη. Ἡ δευτέρα ομάδα βρέθηκε στὸ γυρτὸ πλακόστρωτο ποὺ περνᾷ ἔξω ἀπὸ τὸ δωμάτιο Α πρὸς τὸν ἀποθέτη· τὰ ἀγγεῖα τῆς ομάδας προέρχονται ὅλα ἀπὸ τὴν ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο αὐτό. Κομμάτια πολὺ ἀνοιχτοῦ σκεύους μὲ τρία κοντὰ πόδια, ποὺ ἐλίσσονται πρὸς τὰ ἔξω, μὲ κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα, τροχαλιόσχημη βάση ἀγγείου, μισὸ μικκύλο σκυφίδιο, τμημα ἀπὸ ταινιόσχημη λαβὴ ποὺ στενεύει πρὸς τὰ κάτω κλπ.

ΔΟΚΙΜΗ ΣΤΟ  
ΓΥΨΩΜΑ «ΤΟΥ  
ΠΑΠΑ Η ΛΙΜΝΗ»

Στὰ ὑψώματα ποὺ βρίσκονται στὸ Β ἄκρο τοῦ ὄρμου τῆς Ζάκρου, στὴν τοποθεσία «τοῦ Παπᾶ ἢ λίμνη», πάνω ἀπὸ μονοπάτι ποὺ ὁδηγεῖ στὰ Πελεκητά, κἀτοιχοὶ τῆς Ζάκρου εἶχαν ἐπισημάνει κτήρια καὶ ἕνας εἶχε περισυλλέξει μικρὴ πρόχου μὲ πλαστικὴ ταινία στὸ ράμφος, αὐγόμορφη κοιλιὰ χωρὶς ἐπίχρισμα, πολὺ πιθανὰ παλαιοανακτορικῶν μινωικῶν χρόνων. Στὸ σημεῖο ποὺ βρέθηκε γίνηκε μικρὴ δοκιμὴ καὶ ἀποκαλύφθηκε μακρὸς ξερολιθικὸς τοῖχος ποὺ προχωρεῖ σὲ μῆκος 4.20 μ., ὁ ὁποῖος διατηρεῖται σὲ χαμηλὸ ὕψος 0.40 - 0.60 μ., μὲ μικρὸ πάχος μόλις 0.40 μ. Χωρὶς πλατύτερη ἔρευνα θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ προσδιοριστεῖ ἡ φύση τοῦ κτίσματος αὐτοῦ. Ἴσως πρόκειται γιὰ φτωχὸ κατάλυμα ψαράδων. Στὴν ἐπίχωση συλλέχθηκαν κομμάτια ἀπὸ κοινὰ, χωρὶς ἄλλο μινωικὰ ἀγγεῖα, πόδια τριποδικῶν χυτρῶν, τοξοειδεῖς λαβές, χεῖλη πιθαριῶν καὶ κομμάτια ἀγγείων μέσου μεγέθους. Ἀνάλογα ὅστρακα μαζεύθηκαν καὶ ἀπὸ τὴ γύρω περιοχὴ.

Ν. ΠΑΛΑΤΩΝ

### 30. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΙΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΝ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ

(Παρένθ. πίν. Η' - Θ')

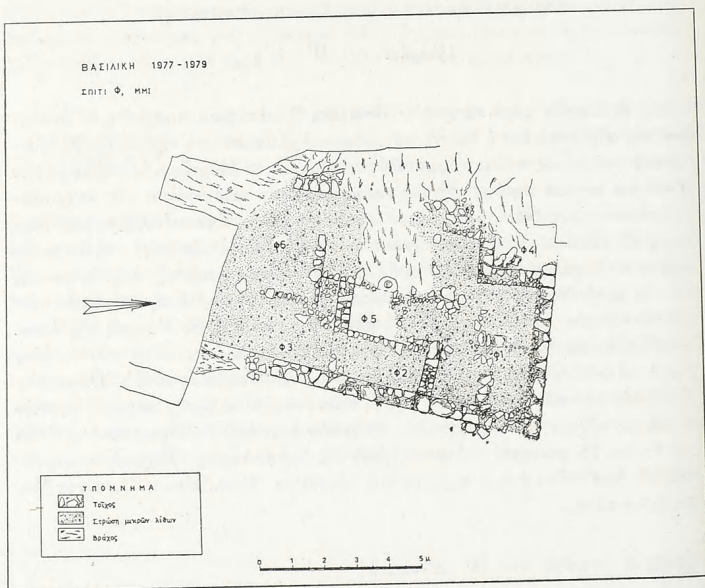
Εἰς τὸ Κεφάλι παρὰ τὸ χωρίον Βασιλική 'Ιεραπέτρας συνεχίσθη δι' ὀγδόην ἀνασκαφικὴν περίοδον ἡ ἔρευνα τοῦ μινωικοῦ οἰκισμοῦ ὑπὸ τὴν κοινὴν διεύθυνσιν τοῦ γράφοντος καὶ τοῦ ἀρχαιολόγου κ. Χρίστου Μόρτζου. Ὑπεύθυνοι τῶν τεσσάρων κυρίων τομέων τῆς ἀνασκαφῆς ἦσαν οἱ τελειόφοιτοι τῆς ἀρχαιολογίας δεσποινίδες Νάσια Μαγιάκου (περιοχὴ ΝΔ), Ξένια Βεληβασάκη (περιοχὴ Ρ), Κλέλια Μπουραντᾶ (κέντρον Ἀνατολικῆς Πεζούλας) καὶ ὁ τελειόφοιτος κ. Μιχάλης Σακκαλῆς (οἰκία Φ). Ἡ τελειόφοιτος τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς ἀρχαιολογίας δ. Βασιλικὴ Φώτου ἦτο ὑπεύθυνος διὰ τὴν σχεδιάσιν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων, ἐνῶ ὁ σχεδιαστὴς κ. Μάρκος Ράμφος ἐξετέλεσε ἡ συνεπλήρωσε τὰ δημοσιευόμενα ἐνταῦθα τελικὰ σχέδια, πλὴν τοῦ σχεδίου εἰκ. 3, τὸ ὁποῖον εἶναι ἔργον τοῦ σχεδιαστοῦ τῆς Ἑταιρείας κ. Εὐ. Ὀλυμπίου. Χάρις εἰς τὴν ἐιδικὴν πίστωσιν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κατέστη δυνατόν νὰ συμμετάσχουν εἰς τὰς ἐργασίας, πλὴν τῶν ἀνωτέρω τεσσάρων τελειοφοίτων καὶ ἑτεροὶ 18 φοιτηταὶ καὶ φοιτήτριαι τῆς ἀρχαιολογίας. Τεχνικὸς συνεργάτης ἦτο καὶ πάλιν ὁ ἀρχιτεχνίτης τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου κ. Ἰωάννης Μεραμβελιωτάκης.

#### Οἰκία Φ (παρένθ. πίν. Η' καὶ εἰκ. 1)

Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ΜΜ Ι Οἰκίας Φ (ιδὲ ΠΑΕ 1978, 300-302) συνεχίσθη ἡ ἔρευνα τῶν θεμελιώσεων τῆς οἰκίας καὶ ἐμελετήθη καλύτερον ὁ τρόπος διευθετήσεως τῆς μάζης τοῦ ἐκ μικρῶν πυκνῶν λίθων καὶ λάσπης ὑποστρώματος τῶν δαπέδων. Διεκρίθησαν διάχωρα χωριζόμενα διὰ σειρῶν μεγαλυτέρων λίθων εἴτε εἰς διπλὴν εἴτε εἰς μονὴν σειράν. Πρόκειται προφανῶς περὶ κατασκευαστικῆς τεχνικῆς ἀποσκοπούσης εἰς τὴν ἀνθεκτικότητά τοῦ κτηρίου εἰς περίπτωσιν σεισμοῦ. Αἱ διπλαῖ σειραὶ λίθων προφανῶς συνεχίζοντο πρὸς τὰ ἄνω ὡς μεσότοιχοι καὶ ἐσωτερικὰ στηρίγματα τῆς ὀροφῆς, ἐνῶ αἱ μοναὶ σειραὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ συνεχίζοντο πρὸς τὰ ἄνω δι' ἐλαφροτέρου ὕλικου ὡς ἀπλοὶ μεσότοιχοι τῶν δωματίων ἄνευ στατικῆς λειτουργίας. Ὁ κατὰ τὸ κέντρον τῆς οἰκίας μικρὸς  $\chi \omega\rho\omicron\varsigma \Phi 5$  εἶναι ὁ μόνος ἄνευ τοῦ πυκνοῦ ὑποστρώματος ἐκ μικρῶν λίθων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον γεννᾷ πρόβλημα ὡς πρὸς τὴν τεκτονικὴν ἢ ἄλλην λειτουργίαν του. Τὸ σύνολον τοῦ ἀποκαλυφθέντος ὑποστρώ-



ματος θεμελιώσεως εἶναι τὸ κατώτατον ὑπὸ τὰ δάπεδα τμήμα, θεμελιωθὲν κατὰ τὸ μέγιστον μέρος του ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου. Τὸ πρὸς Δ ὄριον τῆς οἰκίας ὑποδεικνύεται πιθανώτατα ὑπὸ τοῦ τμήματος τοίχου εἰς τὸ Δ ὄριον τοῦ



Εἰκ. 1. Οἰκία Φ.

χώρου Φ6. Τὸ πρὸς Ν ὄριον δὲν εὐρέθη ἀκόμη. Ἡ σύστασις τοῦ πυκνοῦ στρώματος τῶν μικρῶν λίθων εἶναι ἡ αὐτὴ καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν τῆς οἰκίας (ἰδὲ ΠΑΕ 1978, 300). Τὸ βάθος του εἶναι προφανῶς ἄνισον, ἀναλόγως τῆς κλίσεως τοῦ φυσικοῦ βράχου — κυρίως κατὰ τὴν Δ πλευρὰν τῆς οἰκίας — καὶ τοῦ ἀρχαιοτέρου ΠΜ στρώματος — κυρίως κατὰ τὴν Α πλευρὰν —, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔχει γίνῃ ἡ θεμελίωσις. Κατὰ τόπους τὸ βάθος φθάνει τὰ 20 ἐκ. μ. Λάξευσις τοῦ βράχου πρὸς δημιουργίαν δαπέδων (τεχνικὴ κοινὴ εἰς κτίσματα διαφόρων μινωικῶν περιόδων ἐν Βασιλικῇ) δὲν παρετηρήθη ἐνταῦθα.

Ὁ χρόνος ιδρύσεως τῆς Οἰκίας Φ κατὰ τὴν ΜΜ Ια περίοδον ἐβεβαιώθη ἐκ τοῦ ἐντὸς τοῦ ὑποστρώματος τῶν μικρῶν λίθων εὐρεθέντος κεραμικοῦ ὕλικου, ὅπου ὑπάρχουν μόνον ὄστρακα ΠΜ διαφόρων ρυθμῶν καὶ ἀρκετὰ ΜΜ Ι. Τὰ ἐκ

τοῦ ἀνωτέρου καλλιεργημένου στρώματος ὅστρακα ἦσαν ἀνάμεικτα ὅλων τῶν ἐποχῶν τῆς Βασιλικῆς μὲ ἐπικρατοῦντα τὰ ρωμαϊκὰ.

### Περὶ τῶν στρωμάτων θεμελιώσεως

Παρατηρήσεις ἀνάλογοι πρὸς τὰς ἀνωτέρω γενόμεναι κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν τελευταίων ἐτῶν εἰς κτίσματα διαφόρων μινωικῶν περιόδων τῆς Βασιλικῆς τείνουν ἤδη νὰ δημιουργήσουν μίαν τυπολογίαν τῶν τεχνικῶν τρόπων κατασκευῆς τῶν ὑποστρωμάτων θεμελιώσεως, καθ' ὅσον οἱ τρόποι οὗτοι διαφοροποιοῦνται ἀπὸ κτίσματος εἰς κτίσμα καὶ ἀπὸ περιόδου εἰς περίοδον (ιδεῖ προχέως, Ζώην, Βασιλικὴ I, 77 κέ., παρατηρήσεις 14, 15, 17, 41, 47 καὶ πρβ. κατωτέρω Περιοχὴ Ρ).

### Περιοχὴ ΝΔ (εἰκ. 3 καὶ παρένθ. πίν. Η')

Ἡ ἔρευνα πρὸς Ν τῆς Δυτικῆς Οἰκίας ἀπεσκοπεῖ εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τῶν χώρων 10 - 12 καὶ 17 - 27 τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς Seager (ιδεῖ σχέδια Seager 1904 καὶ 1908, Ζώης, Βασιλικὴ I, σχέδια IV - V καὶ κείμεν. αὐτ. 35 - 36). Οἱ πλείστοι τῶν χώρων τούτων — τοὺς ὁποίους ὀνομάζομεν συνολικῶς «Περιοχὴν ΝΔ» — ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἐστερεώθησαν, ὥστε καθίσταται δυνατὴ καλυτέρα μελέτη τοῦ κέντρου τοῦ ΠΜ ΙΒ οἰκισμοῦ. Ἡ πραγματικὴ κάτοψις τῶν ἐρευνῶν παρουσιάζει ἀρκετὰς διαφορὰς ἀπὸ τὰ σχέδια Seager, τὰ ὁποῖα καὶ μεταξὺ τῶν διαφέρουν σημαντικῶς. Ἐπειδὴ ἡ ἔρευνα τῆς περιοχῆς ΝΔ δὲν ἔχει ἀκόμη ὀλοκληρωθῇ οὔτε εἰς βάθος οὔτε εἰς ἔκτασιν, δὲν δυνάμεθα ἀκόμη νὰ εἰπωμεν μετὰ βεβαιότητος, ἂν τὰ ἀποκαλυπτόμενα κτίσματα ἀποτελοῦν τμήματα τῆς Δυτικῆς Οἰκίας (ὡς ὑποδηλοῦται εἰς τὸ σχέδιον Seager 1904) ἢ ἑτέραν οἰκίαν (ὡς ὑποδηλοῦται εἰς τὸ σχέδιον Seager 1908). Κατέστη ὅμως ἤδη δυνατὴ — διὰ τῆς ἀνευρέσεως μικροῦ τμήματος ἀδιαταράκτου ἐπιχώσεως περιεχούσης ὅστρακα τοῦ κλασσικοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς — ἡ χρονολόγησις τῶν κτισμάτων ΝΔ εἰς τὴν βαθμίδα Βασιλικῆς, ΠΜ ΙΒ. Ἐπίσης ἐβεβαιώθη ἡ χρονολόγησις καὶ τῆς Δυτικῆς Οἰκίας εἰς τὴν αὐτὴν ΠΜ ΙΒ περίοδον διὰ μικρᾶς τομῆς ὑπὸ τὰ θεμέλια τῆς Ν πλευρᾶς τοῦ Ν τοίχου τοῦ δωματίου 14 (= χρόνος ἰδρύσεως, διὰ τὸν χρόνον καταστροφῆς, ἐπίσης ΠΜ ΙΒ, ιδεῖ Βασιλικὴ I, 74 καὶ ΠΑΕ 1976, 444 - 445). Οἱ τοῖχοι τῆς περιοχῆς ΝΔ ἔχουν τὸ αὐτὸ περίπου πάχος (περ. 45 ἐκ.μ.) καὶ τὴν αὐτὴν τεχνικὴν κατασκευῆς ὡς οἱ τοῖχοι τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, ἀλλ' ἀντιθέτως ἐκείνων διασφύζουν εἰς τινα σημεῖα ἀρκούντως μεγάλα τμήματα τῶν πηλίνων σοβάδων. Νέα τμήματα πλακοστρώτου εἰς τὴν περιοχὴν τῶν χώρων 20 καὶ 10, ἐπὶ τῶν ὁποίων πατοῦν ἐν μέρει οἱ τοῖχοι, φαίνεται ὅτι εἶναι τμήματα τῆς Μεγάλης Αὐλῆς, ἡ ὁποία ἐφθανεν ἔως ἐδῶ.

Τὰ ἐκ τῶν χωμάτων τῆς ἀνασκαφῆς Seager, τὰ ὅποια ἐπλήρουν τοὺς χώρους, κινητὰ εὐρήματα εἶναι πολλὰ καὶ ἐνισχύουν ἐμμέσως τὴν χρονολόγησιν τῶν κτισμάτων εἰς τὴν ΠΜ ΙΙ περίοδον. Μεταξὺ τῶν ὀστράκων πολὺ ὀλίγα εἶναι τὰ ΜΜ, ΥΜ καὶ ρωμαϊκά. Ἐκ τῶν ΜΜ δύο εἶναι ἀσφαλῶς καμαραϊκά (ΜΜ Ια ἢ β), ὧν τὸ ἕτερον πλαστικὸν ὄστρεον, προερχόμενον ἐξ ἀναγλύφου διακοσμήσεως ἀγγείου (ὡς π.χ. τῶν φαιστικῶν Levi, Festòs, πίν. LXXIX καὶ 77a). Ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν ρυθμῶν ἐπικρατοῦν τὰ καλὰ τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς (ἀρκετὰ μὲ λαμπρὰν καλῶς διατηρουμένην φλόγωσιν) καὶ ἀκολουθοῦν τὰ τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας καὶ τοῦ λευκοῦ ρυθμοῦ, ἐνῶ τὰ τεφρά εἶναι ἐλάχιστα. Ἐπὶ ὀστράκου ἐκ μεγάλου ἀγγείου ἐπιστοποιήθη σφράγισμα κυκλικῆς σφραγίδος, μᾶλλον ΠΜ, τὸ πρῶτον ἀνευρισκόμενον ἐν Βασιλικῇ. Ἄλλα εὐρήματα ἦσαν: ἀρκετὰ ἀπολεπίσματα καὶ λεπίδες ὀψιανοῦ, διάφορα λίθινα ἐργαλεῖα καὶ ἀριθμὸς πηλίνων ὑφαντικῶν βαρῶν.

### Κτίσμα Ο (εἰκ. 3 καὶ παρένθ. πίν. Η')

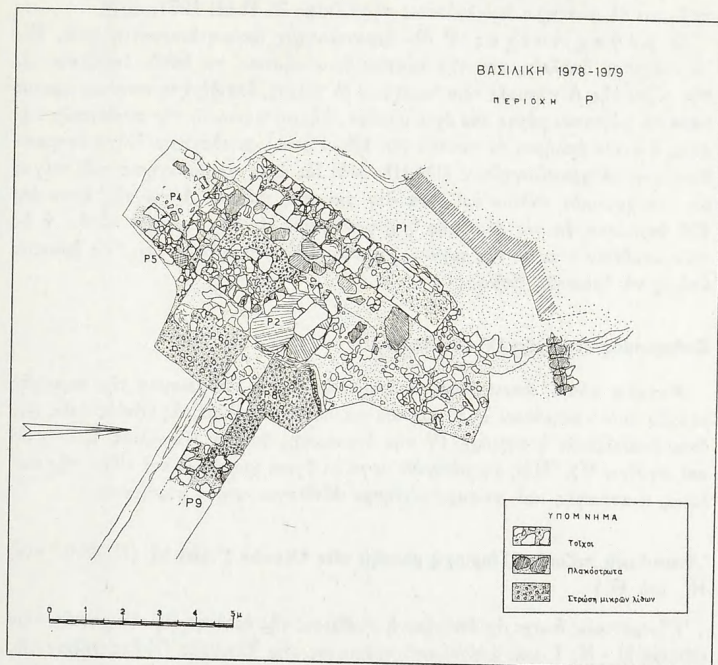
Ἐτι νοτιώτερον ἤρχισεν ἀποκαλυπτόμενον νέον κτίσμα, ὀνομασθὲν Κ τ ἢ - ρ ι ο ν Ο, τοῦ ὁποίου ἡ ΝΑ γωνία ἤτο ὁρατὴ πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς. Πρόκειται περὶ οἰκοδομήματος μὲ ἰσχυρότατα ἐξ ὀγκωδῶν λίθων θεμέλια, κατασκευῆς ἀναλόγου πρὸς τὴν τοῦ ἰσχυροῦ τοίχου Ρ. Εἶναι πιθανὸν νὰ πρόκειται περὶ καταλοιπῶν ΥΜ Ι οἰκίας, ἀλλ' ἀκόμη τὸ κτήριο δὲν ἔχει χρονολογηθῇ.

### Περιοχὴ Ρ (παρένθ. πίν. Η' καὶ εἰκ. 2)

Ἡ συνέχισις τῆς ἐρεύνης εἰς τὴν περιοχὴν Ρ (ΙΑΕ 1978, 306-307 καὶ πίν. 193-194) καὶ δὴ ἀνατολικῶς τοῦ ἰσχυροῦ τοίχου Ρ, ἔφερον εἰς φῶς νέα ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα, θεμέλια τοίχων καὶ ὑποστρώματος θεμελιώσεων, τὰ ὅποια ἀνήκουν εἰς οἰκίαν ἢ οἰκίας τῆς ΠΜ ΙΒ περιόδου, ὡς δεικνύει ἡ ἐκ τῶν ἀδιαταράκτων ὑποστρωμάτων θεμελιώσεως προερχομένη κεραμική, ὅπου ἐπικρατεῖ ὁ ρυθμὸς Βασιλικῆς μὲ ἀραιότεραν ἐμφάνισιν τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας καὶ τοῦ λευκοῦ ρυθμοῦ. Ἄν τὰ στοιχεῖα τοῦ σχεδίου Seager 1908 εἶναι ἀκριβῆ ἢ ἡ περιοχὴ Ρ εὐρίσκεται παρὰ καὶ ΝΑ τῆς περιοχῆς IV τοῦ Seager, ὅπου ὁ παλαιὸς ἀνασκαφεὺς εἶχεν ἀνασκάψει στρώματα ΠΜ πάχους 4 μ. (ιδεὲ Βασιλικὴ Ι 56-58 καὶ σχέδιον V). Τὰ νέα κατάλοιπα εὐρίσκονται εἰς ἐπίπεδον χαμηλότερον τοῦ θεμελίου τοῦ μεγάλου τοίχου Ρ, ἐπομένως ἔχονεν ἐνταῦθα καὶ στρωματογραφικὴν διάκρισιν οἰκοδομικῶν περιόδων. Δὲν εἶναι ὅμως ἀκόμη σαφές, ἂν τὰ ὑπολείμματα πλακοστρώτων ἀνήκουν εἰς τὰ νέα ΠΜ ΙΒ κτίσματα ἢ εἰς περίοδον νεωτέραν, ἐνδιάμεσον τῆς ἐποχῆς τῶν κτισμάτων τούτων (Ρ 3-4-5 καὶ Ρ9) καὶ τοῦ μεγάλου τοίχου. Τὰ πλακόστρωτα δυνατόν νὰ εἶναι ΠΜ ΙΙΙ, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς σποραδικῆς παρουσίας ὀστρά-



κων τοῦ λευκοῦ ρυθμοῦ καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς περιοχῆς καὶ δὴ καὶ εἰς τὸ ἐκ καθαρῶν σχεδὸν χωμάτων ὑπόστρωμα τῶν μεγάλων πλακῶν P2 ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔχει κτισθῇ τὸ αἰνιγματικὸν ἡμικυκλικὸν κτίσμα (ΠΑΕ 1978, 306).



Εἰκ. 2. Περιοχή Ρ.

Τὸ κτίσμα τοῦτο δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι νεωτερικὸν κατασκευάσμα, ὑπόλειμμα ἀγροτικῆς τιнос καλύψεως, κτισθείσης ἐπὶ τῶν μεγάλων πλακῶν, αἱ ὁποῖαι πιθανῶς εἶχον γυμνωθῇ τῶν ἐπ' αὐτῶν ἐπιχώσεων.

Τὰ ὑποστρώματα θεμελιώσεων τῶν ΠΜ ΙΙβ κτισμάτων, διαπιστωθέντα εἰς τοὺς χώρους P8, P6 καὶ P3, ἀποτελοῦνται ἐκ πυκνῶν μικρῶν λίθων, ἀμμοδῶν χωμάτων καὶ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου (ἀρκετῶν ὀστράκων, κυρίως ρυθμοῦ Βασιλικῆς, ὡς ἐφάνη κυρίως εἰς τὸν χώρον P8, καὶ μικρῶν τεμαχίων πηλίνων κονιαμάτων). Τὰ ὑποστρώματα ταῦτα φαίνεται ὅτι ἔχουν

ἀρκετὸν βάθος. Ἡ παρουσία τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς δεικνύει ὅτι τὰ νέα οἰκήματα ἐθεμελιώθησαν κατὰ τὴν διάρκεια ἀκμῆς τοῦ τυπικοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς. Ἡ τεχνικὴ κατασκευῆς τῶν ὑποστρωμάτων εἶναι ἀνάλογος ἀλλ' ὄχι ἀπολύτως ὁμοία πρὸς τὴν παρατηρηθεῖσαν εἰς τὴν οἰκίαν Φ (ιδεῖ ἀνωτέρω, 323, πρβ. καὶ τὸ σύστημα θεμελιώσεως τῆς Οἰκίας Ξ, ΠΑΕ 1977, 451).

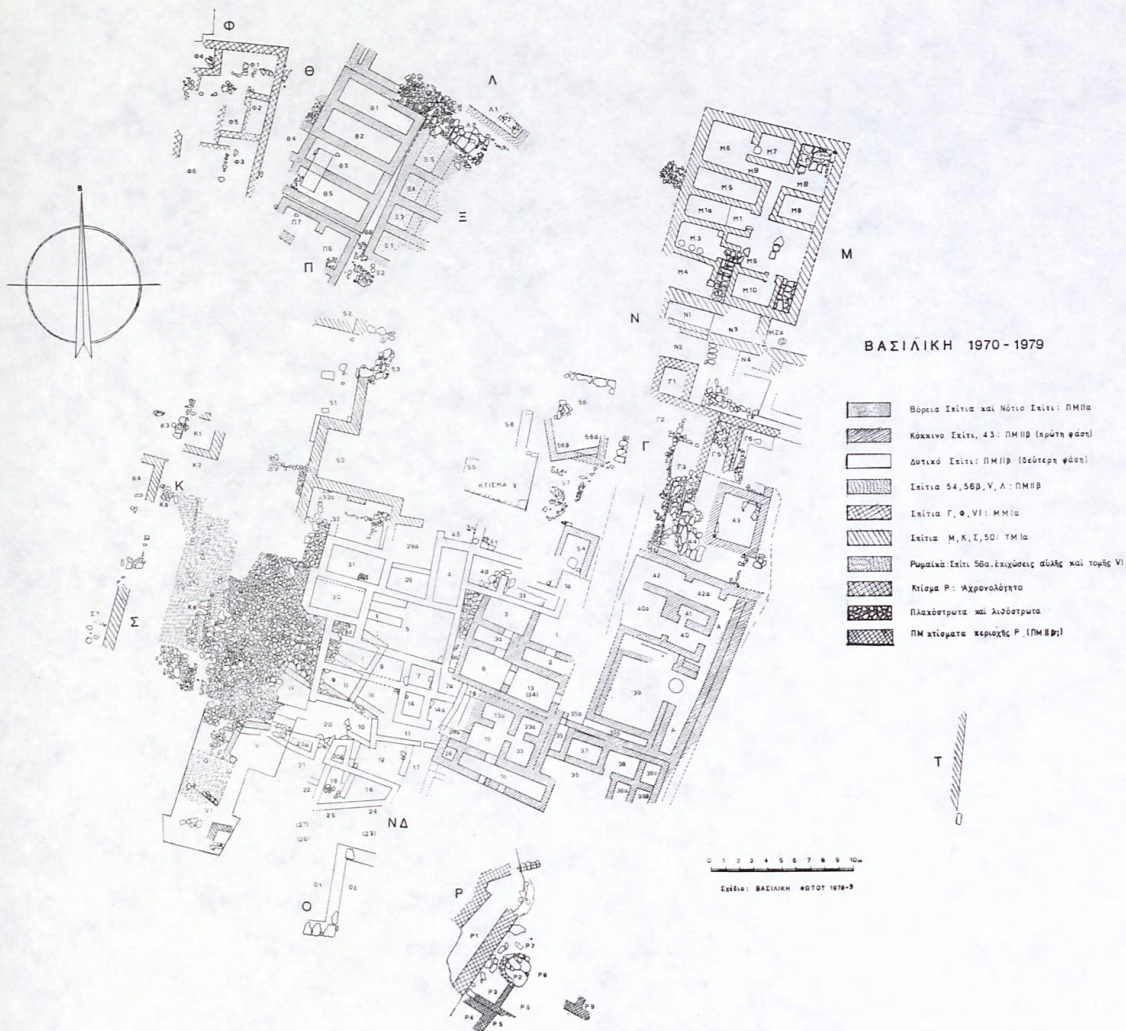
Ὁ μέγας τοῖχος Ρ δὲν ἐχρονολογήθη ἀκόμη ἱκανοποιητικῶς. Εἰς τὰ ἐλάχιστα ὑπολείμματα τῆς λάσπης θεμελιώσεως, τὰ ὁποῖα ἐσφύζοντο εἰς τὴν ρίζαν τῆς Α πλευρᾶς τῶν θεμελίων (ὁ τοῖχος, ἐπεὶ δὴ ἦτο πάντοτε ὁρατὸς κατὰ τὸ μέγιστον μέρος του ἔχει σχεδὸν πλήρως γυμνωθῆ τῆς συνδετικῆς λάσπης ἡ ὁποία ἐπλήρου τὰ μεταξὺ τῶν λίθων κενὰ) συνελέγησαν ὀλίγα ὀστρακα δυνάμενα νὰ χρονολογηθοῦν ΠΜ ΙΙΙ - ΜΜ Ια, ἀλλὰ χρονολόγησις τοῦ τοίχου εἰς τὸν χρονικὸν τοῦτον ὀρίζοντα δὲν φαίνεται πιθανή. Λόγω τῆς ἀπουσίας ΥΜ ὀστράκων ἐκ τῆς περιοχῆς ἡ χρονολόγησις εἰς τὴν περίοδον αὐτήν, ἡ ὁποία ὑποδεικνύεται ἐκ τῆς τεχνικῆς κατασκευῆς τοῦ τοίχου, δὲν εἶναι δυνατόν ἀκόμη νὰ θεωρηθῇ βεβαία.

#### Καθαρισμὸς περιοχῆς IV τοῦ Seager

Μεγάλοι κόποι ἀπαιτοῦνται ἀκόμη πρὸς πλήρη καθαρισμὸν τῆς περιοχῆς μεταξὺ τῶν κτισμάτων Ρ, Ο καὶ τοῦ χώρου 16 τῆς Ἐρυθρᾶς Οἰκίας (εἰκ. 3), ὅπου ἐντοπίζεται ἡ περιοχὴ IV τῆς ἀνασκαφῆς Seager (Βασιλικὴ Ι, 56 - 58 καὶ σχέδιον V). Ἦδη ἀφηρέθησαν μεγάλοι ὄγκοι χωμάτων καὶ λίθων τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς καὶ συνεκεντρώθησαν ἀξιόλογα κινητὰ εὐρήματα.

#### Ἀνατολικὴ πεζούλα. Περιοχὴ μεταξὺ τῶν Οἰκίων Γ καὶ Μ (Παρένθ. πίν. Η' καὶ Θ')

Ἐξαιρετικῶς δυσχερὲς ὑπῆρξεν ἡ συνέχισις τῆς ἐρεύνης εἰς τὸν μεταξὺ τῶν Οἰκίων Μ - Ν, Γ καὶ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς Ἐρυθρᾶς Οἰκίας χώρον τῆς Ἀνατολικῆς Πεζούλας (πρβ. ΠΑΕ 1978, 302 - 303 καὶ σχ. παρενθ. πίν. Γ'), καθ' ὅσον εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο συμπλέκονται εἰς τὸ αὐτὸ περὶ που ἐπίπεδον ἀρχιτεκτονικὰ κατὰλοιπα καὶ στρώματα καταστροφῆς ΠΜ, ΜΜ καὶ ΥΜ. Θεωρητικῶς ἡ στρωματογραφία ἀποτελεῖται ἐνταῦθα (ἀλλὰ καὶ εἰς τινὰ ἄλλα σημεῖα τῆς ἀνασκαφῆς) ἐκ τῶν ἐξῆς στοιχείων (ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω): 1) Στρώμα θεμελιώσεως καὶ θεμέλια τοίχων ΠΜ. 2) Στρώμα καταστροφῆς ΠΜ. 3) Στρώμα θεμελιώσεως καὶ θεμέλια τοίχων ΜΜ. 4) Στρώμα καταστροφῆς ΜΜ. 5) Στρώμα θεμελιώσεως καὶ θεμέλια τοίχων ΥΜ. 6) Στρώμα καταστροφῆς ΥΜ. Ἡ διάκρισις τῶν ἀνωτέρω στοιχείων ἐπὶ τόπου δυσχεραίνεται διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: α) Εἶναι δυσχερὲς νὰ διακριθῶθῃ, ἂν ἐν σκληρὸν στρώμα εἶναι στρώμα θεμε-







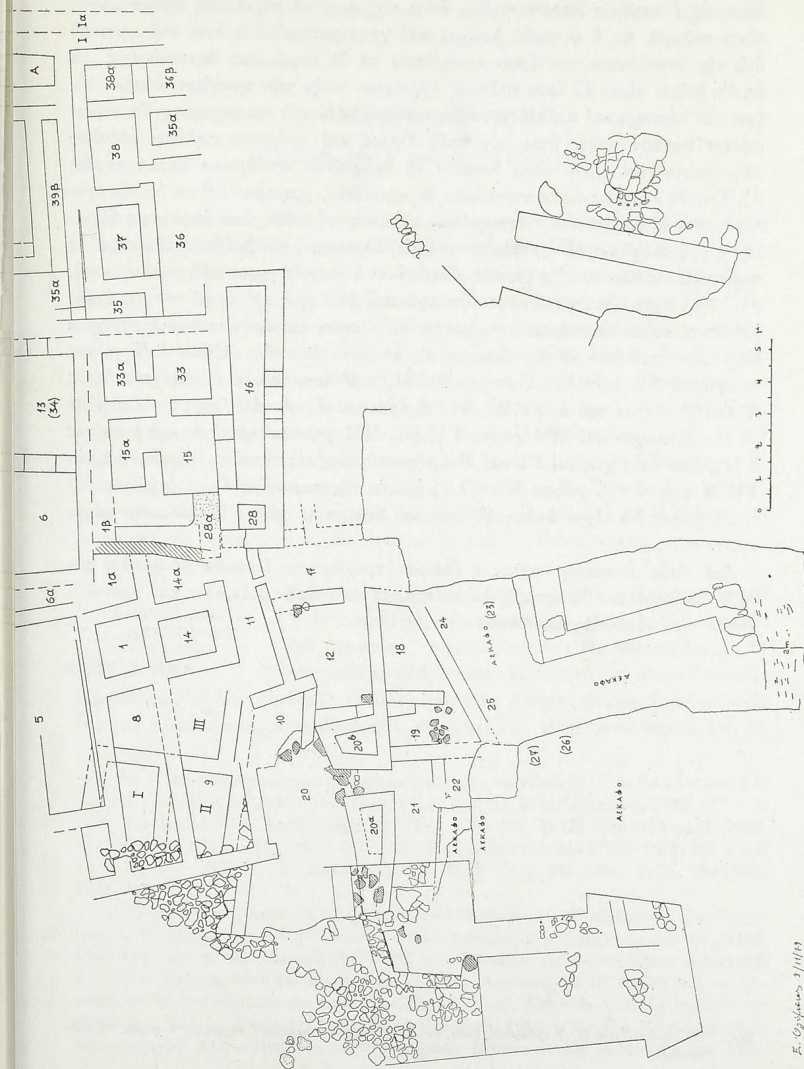
ΒΑΣΙΛΙΚΗ 1970 - 1979

- α) ΣΠΙΤΙ Μ, ΥΜΙΔ  
β) ΔΩΜΑΤΙΑ Ν1-Ν2, ΥΜΙΔ  
γ) ΣΠΙΤΙ Γ, ΜΜΙΔ  
δ) ΔΩΜΑΤΙΟ 43

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

	Τείχος από άγρους λίθους και λάσπη		Δάπεδο με στρώμα χαλασίδας
	Τείχος στρωμένο με πλίνθους		Δάπεδο κονιαμένο
	Τείχος με σσρά		Λείψανα καταστροφής
	Πλακοστρώματα		Επίπεδοι λίθοι
	Λιθοστρώματα		Βράχος





Εἰκ. 3. Περιοχὴ ΝΔ (χώροι 10-12, 17-27) καὶ κτήρια Ο καὶ Ρ.



λίωσεως ἢ στρώμα καταστροφῆς, διότι συχνάκις τὰ στρώματα καταστροφῆς εἶναι σκληρά ὡς ὁ φυσικὸς βράχος καὶ χρησιμοποιοῦνται ἀντὶ τοῦ φυσικοῦ διὰ τὴν θεμελίωσιν νεωτέρων κτισμάτων τὰ δὲ στρώματα θεμελιώσεως, τὰ ὅποια ἐνίοτε εἶναι ἐξ ἴσου σκληρά, περιέχουν πλὴν τῶν συνήθων ὑλικῶν, λίθων καὶ λάσπης, καὶ παλαιότερον ἀρχαιολογικὸν ὑλικὸν προερχόμενον ἐκ στρωμάτων καταστροφῆς, ἥτοι σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τμήματα πηλίνων πλίνθων καὶ κονιαμάτων, ὥστε εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν στρώματα καταστροφῆς. β) Ἐπειδὴ ἀκριβῶς εἰς τὰ στρώματα θεμελιώσεως χρησιμοποιεῖται ὑλικὸν προερχόμενον ἐξ ἀρχαιοτέρων στρωμάτων καταστροφῆς, δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀσφαλὴς ἡ χρονολόγησις τῶν στρωμάτων θεμελιώσεως μετὰ τὴν βοήθειαν τῆς εἰς αὐτὰ περιεχομένης κεραμεικῆς (θετικὴ εἶναι μόνον ἡ χρονολόγησις *ad* ἢ *post* quem). γ) Λόγω τῆς κλίσεως τοῦ λόφου ὑπάρχει καὶ ἀνάλογος κλίσις τῶν στρωμάτων, μετὰ ἀποτέλεσμα ἀδιατάρακτα τμήματα ἐπιχώσεων καὶ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα διαφόρων περιόδων νὰ εὐρίσκωνται εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον. Οὕτω ὁ Ν τοῦ τοῖχος τοῦ χώρου Ν3, ὁ ὁποῖος εἶναι σαφῶς ΥΜ, καθ' ὅσον ἀποτελεῖ συνέχειαν πρὸς Α τοῦ Ν τοῖχου τοῦ δωματίου Ν1, εὐρίσκεται εἰς τὸ αὐτὸ περίπου ἐπίπεδον μετὰ τὸν Ν τοῖχον τοῦ ΜΜ χώρου Γ4, ἐνῶ ΜΜ φαίνεται νὰ εἶναι καὶ ὁ τοῦ τοῖχος ὁ χωρίζων τοὺς χώρους Γ4 καὶ Ν4, εὐρισκόμενος εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μετὰ τὸν ΥΜ Ν τοῖχον τοῦ χώρου Ν3. δ) Τμήματα τῆς περιοχῆς, ὅπως ὁ χώρος Ν3 καὶ ὁ χώρος Γ5 εἶχον ἀνασκαφῇ ὑπὸ τοῦ Seager (ὁ χώρος Ν3 μάλιστα μέχρι τοῦ φυσικοῦ).

Διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους ἡ ἐρευνα ἐπροχώρησεν ἐνταῦθα μετὰ βραδὺν ρυθμὸν, ὑπολείπεται δὲ ἀρκετὴ ἐργασία πρὸς καλυτέραν διάκρισιν καὶ χρονολόγησιν τῶν νέων ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων.

ANT. A. ΖΩΗΣ



### 31. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΝΩΝ \*

(Παρένθ. πίν. Ι' και πίν. 178 - 184)

Συνεχίστηκε και φέτος για δέκατη τρίτη περίοδο ή ανασκαφή της 'Εταιρείας στις 'Αρχάνες στο ανακτορικό κτήριο στη θέση Τουρκογειτονιά, στο μινωικό νεκροταφείο στη θέση Φουρνί και στη νέα θέση 'Ανεμόσπηλια, όπου βρέθηκε σπουδαιότατο κτήριο, ίσως ο πρώτος αὐτοτελής ναὸς τῆς μινωικῆς Κρήτης. Στην ανασκαφή πήραν μέρος ὁμάδα φοιτητῶν τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν με τοὺς κ. 'Ι. Πικρό, Ε. Νικολόπουλο, 'Ι. Βούρτση καὶ τὶς δ. Κ. Γαβαλά, Ε. Δεληγιάννη, Ν. Φουσέκη καὶ Π. Μπούγια, ὁ φοιτητὴς τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Aix-en-Provence κ. Δ. Κουρκουμέλης, ὁ φοιτητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Ε.Μ.Π. κ. 'Ι. Μαυροματίδης, ὁ φοιτητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Cornell τῆς Ν. 'Υόρκης κ. Ρ. Οἰκονομάκης, οἱ φύλακες ἀρχαιοτήτων Ἀρχανῶν κ. Ε. Συναδινάκης καὶ Ν. Χριστοδουλάκης, ὁ ἀρχιτεχνίτης τοῦ Μουσείου Ἑρακλείου κ. 'Ι. Μεραμβελιωτάκης καὶ οἱ τεχνίτες κ. Κ. Βιτωράκης καὶ Π. Συναδινάκης.

ΤΟΥΡΚΟΓΕΙΤΟΝΙΑ  
ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΟ  
ΚΤΗΡΙΟ

Στὸ κέντρο τῆς κωμόπολης στὴ θέση Τουρκογειτονιά ἢ Βορνά ἀνασκάφηκε φέτος ὁ χώρος στὸ οἰκόπεδο τοῦ δημοσίου, τέως ιδιοκτησίας Ν. Φουντουλάκη. Τὸ οἰκόπεδο αὐτὸ βρίσκεται νότια ἀπὸ τὴν οἰκία Φουντουλάκη, δυτικὰ ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο τῆς Περιγηγητικῆς Λέσχης, βόρεια ἀπὸ τὴν οἰκία Νικίττα Κουτουλάκη, ἀνατολικά ἀπὸ τὸ δρόμο καὶ τέλος νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸ

\* Γιὰ τὰ ἀποτελέσματα παλαιότερων ἀνασκαφικῶν περιόδων, βλ. Ι. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΑΔ 20, 1965, Β' Χρον., 557 - 567· 21, 1966, Β' 2, 411 - 419. Kadmos 4, 1965, 177-180. ILN 26 Μαρτίου 1966. Archaeology 20, 1967, 276 - 281. ΠΑΕ 1966, 174 - 184· 1967, 151 - 161· 1971, 276 - 283· 1972, 310 - 353, 360 - 362· 1973, 167 - 187· 1974, 207 - 212· 1975 Β', 255 - 321· Γ. - Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1976, 342 - 399· 1977, 459 - 482, 1978, 309 - 322.

Ἐξάλλου δημοσιεύθηκαν τὰ ἐξῆς ἄρθρα ποὺ ἀναφέρονται σὲ εὐρήματα τῶν Ἀρχανῶν: Ι. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Ὑστερομινωικὸ κενοτάφιο στὶς Ἀρχάνες, ΑΔ 20, 1965, 110 - 118. Die neuen Hieroglyphensiegel vom Phourni, Archanes, Kadmos 5, 1966, 109 - 114. Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς σημειωθεῖσης εἰς Ἀρχάνες ΥΜ ΙΙΙ θυσίας ταύρου, Πραγμὰ Β' Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Β', 1967, 238-246. Mason's Marks from Archanes, Europa, Festschrift für Ernst Grumach, 1967, 277 - 288. Ἐλεφαντοστά ἐν τῶν Ἀρχανῶν, Atti e Memorie del 1o Congresso Internazionale di Micenologia, 1968,

Σπίτι Ἀνασκαφῆς Ἀρχανῶν καὶ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Περιγηγητικῆς Λέσχης. Εἶναι χρήσιμο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκθεση τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς νὰ σημειωθεῖ συνοπτικά ἡ ἱστορία τῆς ἐρευνας τοῦ χώρου καὶ περισσότερο τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν τοῦ 1964 καὶ 1966 στὸν γειτονικὸν χώρo, ποὺ ἔγιναν πρὶν ἀναληφθεῖ ἡ ἀνασκαφὴ ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία<sup>1</sup>.

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Περιγηγητικῆς Λέσχης στὸ χώρo BA ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Φουντουλάκη εἶχε ἀποκαλύψει τὸ 1964 τμῆμα τοῦ ἀναζητούμενου ἀπὸ τὸν Evans (θερινοῦ ἀνακτόρου τῶν βασιλέων τῆς Κνωσοῦ)<sup>2</sup>. Τὴν ὑπαρξὴ ἀνακτόρου μέσα στὴν κωμόπολιν ἢ κάπου κοντὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Evans ὁ ὁποῖος εἶχε διερευνήσει καὶ τὰ ὁρατὰ λείψανα μέσα στὸ χωριὸ εἶχαν ὑποστηρίξει καὶ οἱ Σ. Μαρινᾶτος<sup>3</sup> καὶ Ν. Πλάτων<sup>4</sup>.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἡ συστηματικὴ μελέτη τῶν Ἀρχανῶν ἄρχισε τὸ 1964 ἀπὸ τοὺς Ἐφῆ καὶ Γιάννη Σακελλαράκη μὲ τὴν καταγραφή καὶ ἀποτύπωση ὅλων τῶν λειψάνων στὸ χωριό, τὴν κατάρτιση μιᾶς πρώτης τοπογραφικῆς μελέτης καὶ τὴν τοποθέτηση τῶν ἐπιμέρους ὁρατῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων στὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς σημερινῆς κωμόπολης, ἔτσι ποὺ δόθηκε ἡ πληρέστερη μέχρι τότε εἰκόνα. Ἡ μελέτη τῶν στοιχείων αὐτῶν καὶ ἡ παρατήρηση ὅτι οἱ περισσότεροι μινωικοὶ τοῖχοι ποὺ βρισκόνταν μέσα στὸ χωριὸ ἦταν σύγχρονοι καὶ παράλληλοι δῆλῃσαν στὴν ἐπιλογὴ γιὰ ἀνασκαφὴ ἐνὸς καίριου σημείου στὸ οἰκόπεδο τῆς Περιγηγητικῆς Λέσχης, ὅπου ἀποκαλύφθηκε ἡ εἴσοδος ἐνὸς σημαντικοῦ κτίσματος<sup>5</sup>, ποὺ τώρα δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἐγκατάσταση ποὺ ἀναζητοῦσαν οἱ καλλίτεροι ἐρευνητές. Ἡ γειννίαση τοῦ κτηρίου αὐτοῦ μὲ τὸ μινωικὸ ὕδραγωγεῖο ποὺ εἶχε ἐπισημάνει ὁ Evans, ὁ ἀγωγὸς τοῦ ὁποῖου σκάφτηκε τὸν ἴδιο χρόνo<sup>6</sup> καὶ τὰ παράλληλά του στὴν

245 - 261. Das Kuppelgrab A von Arkhanes und das kretisch-mykenische Tieropferferrit, PZ 45, 1970, 135 - 218. Ἀποθέτης κεραμεικῆς τῆς τελευταίας φάσεως τῶν προανακτορικῶν χρόνων εἰς Ἀρχάνες, AE 1972, Β' Χρον., 1 - 11. Die Kykladen und Kreta, J. THIMME, Kunst und Kultur der Kykladeninseln in 3. Jahr. v. Chr. 1976, 149 - 158. τὰ κυκλαδικὰ στοιχεῖα τῶν Ἀρχανῶν AAA 10, 1977, 93 - 115. Χρονολογημένα σύνολα προανακτορικῶν μινωικῶν σφραγίδων ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες τυπώνονται στὰ Πεπραγμένα Δ' Κρητολογικοῦ Συνεδρίου. Τέλος οἱ προανακτορικὲς σφραγίδες ποὺ βρέθηκαν μέχρι τὸ 1965 δημοσιεύτηκαν στὸ CMS III, 1969, 442 - 468, ἀρ. 379 - 395.

1. AD 20, 1965, B3, Χρον. 559 - 561.

2. PM II, 64.

3. ΠΑΕ 1956, 223.

4. Ν. ΠΛΑΤΩΝ, Atti e Memorie del 1o Congresso Internazionale di Micenologia (Roma 1967), 403. «Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη προέκυψαν θετικὰ στοιχεῖα τῆς καὶ παλαιότεν εἰκαζομένης ὑπάρξεως ἐκτεταμένου ἀνακτόρου ὑπὸ τὴν σημερινὴν κωμόπολιν τῶν Ἀρχανῶν. Ὁ ἀρχαιολόγος Σακελλαράκης ἀνέσκαψε τμῆμα μεγάλου κτηρίου, ἄριστα κατὰ τὸν γνωσιακὸν τρόπον ὀικοδομημένον»: Ν. ΠΛΑΤΩΝ, Ἱστορία Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Α, 1970, 184.

5. I. A. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, AD 20, 1965, B3, Χρον. 559 - 561.

6. Ὀπ. σ. 557 - 559.

Τύλισο και στη Ζάκρο υπέδειξαν ότι και στις 'Αρχάνες πρόκειται για ένα εκτεταμένο συγκρότημα. Αυτή η άποψη ενισχύθηκε και από την ύπαρξη στα υπόγεια των σημερινών σπιτιών της κωμόπολης μινωικών τοίχων ύψους μέχρι 3 μέτρων κι άλλων που συναντώνται στους σημερινούς δρόμους<sup>1</sup>. Το άρχειο που αποκαλύφθηκε στο μεταξύ στη θέση Τζαμί<sup>2</sup> και ο θεατρικός χώρος στη θέση "Άγιος Νικόλαος (οικόπεδο Νικολάου Παχάκη)"<sup>3</sup> συνθέτουν τώρα πλήρως την εικόνα ενός πολύ σημαντικού, ίσως ανακτορικού, συγκροτήματος (παρένθ. πίν. Γ').

Η πρώτη ανασκαφική έρευνα που έγινε το 1964 και το 1966 στο οικόπεδο της Περιηγητικής Λέσχης αποκάλυψε μια νότια πρόσοψη που έβλεπε σε μιαν αυλή. Για το χτίσιμο του κτηρίου χρησιμοποιήθηκαν πέντε ειδών πέτρες όπως ο γυψόλιθος και διάφοροι κροκαλοπαγείς με μεγαλύτερη χρήση του παωρόλιθου. Οι πέτρες πρέπει να προέρχονται από λατομεία της περιοχής, το Φουρνί ή το Μετόχι Χατζηδάκη. Οι τοίχοι σώζονται σε ύψος δύο μέτρων ενώ η πρόσοψη έχει κατασκευαστεί με ωραίους λαξευμένους παωρόλιθους, ένας από τους οποίους έχει μήκος 2.20 μ., πλάτος 1 μ. και πάχος 0.50 μ. Οι παωρόλιθοι φέρουν και λατομικά σημεία<sup>4</sup>.

Η είσοδος γινόταν με δύο κίονες πάνω σε στυλοβάτη των οποίων σώθηκαν οι λίθινες βάσεις, πάνω στις οποίες διατηρήθηκε τμήμα των απανθρακωμένων κίωνων. Γυψόλιθοι που βρέθηκαν πεσμένοι στο νότιο τμήμα του χώρου 2 (προθαλάμου) φαίνεται ότι έπεσαν από τις παραστάδες δεξιά και αριστερά των κίωνων. Ίχνη καμένου ξύλου που βρέθηκαν βόρεια από τον στυλοβάτη δείχνουν τη φορά πτώσεως των κίωνων των οποίων για πρώτη φορά μετρήθηκε η διάμετρος (στο κατώτερο σωζόμενο τμήμα της ήταν 0.29 μ.). Στο ανατολικό τμήμα του στυλοβάτη δίπλα στον ανατολικό κίονα βρέθηκαν τέσσερις λίθινοι αμφίκυκοι βωμοί του τύπου που γνωρίζουμε σε απεικονίσεις από την πύλη των Λεόντων στις Μυκήνες και από πλήθος παραστάσεων σε σφραγίδες και άλλα έργα τέχνης. Γι' αυτό και πρέπει να θεωρηθεί πιθανό ότι οι αμφίκυκοι βωμοί στην είσοδο του κτηρίου των 'Αρχανών δηλώνουν ένα πρώιμο «Ίερό Πύλης»<sup>5</sup> αφού όπως άλλωστε είχε παρατηρηθεί είναι συνήθεις στην είσοδο παραστάσεων ιερών<sup>6</sup>.

Τους ισχυρούς τοίχους του κτηρίου κάλυπταν κονιάματα. Στον ανατολικό

1. EVANS, PM II, 64 κέ. πίν. XIV, A, B, I. A. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΑΔ 20, 1965, B3, 559, πίν. 702γ, 703.

2. ΠΑΕ 1970, 256.

3. Η ανασκαφή έγινε από την Έφορεία 'Αρχαιοτήτων 'Ηρακλείου.

4. J. A. SAKELLARAKIS, Mason's Marks from Archanes, Europa, Festschrift für Ernst Grumach (1967), 277 - 288.

5. S. CHARITONIDES, AM 75, 1960, 1 κέ.

6. PM I, 307 - 8.



τοῦχο τοῦ προθαλάμου βρέθηκαν λείψανα πολλῶν καταστραμμένης τοιχογραφίας γυναικίας ποῦ κρατοῦσε ἴσως κλάδο, παράσταση ἀντίστοιχη μὲ τοιχογραφίες ποῦ ἔγιναν στὸ μεταξὺ γνωστὲς ἀπὸ τὴ Θήρα.

Μετὰ τὸ κατώφλι τῆς εἰσόδου εἰσέρχεται κανεὶς στὸν προθάλαμο 2 ποῦ ἀναφέρθηκε πρὶν πάνω, ὅπου εἶναι ἔντονα τὰ σημάδια τῆς πυρκαγιᾶς. Ἀπὸ τὸν ἐπάνω ὄροφο βρέθηκαν πεσμένα στὸ διάδρομο κομμάτια ἀπὸ κόκκινο κονίαμα, λαβὴ πέτρινου ἀγγείου, γυάλινη περόνη, κομμάτια ὀστῶν μαζὶ μὲ πολλὲς πέτρες καὶ τοῦβλα. Τὸ δάπεδο τοῦ προθαλάμου κοσμοῦσαν ἀπὸ τὸ σημεῖο ποῦ τελείωνε ὁ στυλοβάτης καὶ κάθετα σ' αὐτὸν μέχρι σχεδὸν τὸ πολύθυρο, ποῦ ἀνοίγεται βόρειά του στὸν ἄλλο μεγάλο χώρο 3, τέσσερα διάχωρα περιβαλλόμενα ἀπὸ κόκκινες ταινίες κονιάματος, ἀνάλογα μ' αὐτὰ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ζάκρου. Τὸ μεταξὺ τῶν κονιαμάτων διάστημα θὰ σκεπαζόταν ἴσως μὲ ψάθα, ξύλο ἢ ἀκόμη καὶ κερί (carnauba), ὅπως πιστεύει γιὰ τὸ ἀνάκτορο τῆς Ζάκρου ὁ Ν. Πλάτων<sup>1</sup>.

Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ προθαλάμου καὶ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ χώρου 3 ὑπάρχει πολὺθυρο μὲ δύο παραστάδες σχήματος I καὶ δύο σχήματος J, οἱ πρῶτες στὴ μέση καὶ οἱ δευτέρες στὰ πλάγια κατασκευασμένες ἀπὸ γυψόλιθο. Ἀπ' αὐτὲς ἡ ἀνατολικὴ εἶναι ἰσχυρὰ καμένη. Πάνω στὶς πλάκες βρέθηκε τροπιδοστὸ κύπελλο, κομμάτια ὀρείας κρυστάλλου καὶ χαλκοῦ. Ταινίες διαχωριστικὲς ἀπὸ κονίαμα βρέθηκαν καὶ στὸν χώρο 3, ὁ ὁποῖος μὲ ἄλλο πολύθυρο ἀνατολικά ὀδηγεῖ στὰ ἀνατολικά διαμερίσματα. Ἀπὸ τὸ βορειότερο τμήμα τοῦ ξεκινοῦν δύο διάδρομοι (χώρος 4 καὶ 5), ἐνὼ μιὰ θύρα στὸ ΒΔ τμήμα ὀδηγεῖ σὲ στενὸν χώρο 6 καὶ εὐρύχωρη αἴθουσα 7, ὅπου βρέθηκαν γυψόλιθοι ἀπὸ πολύθυρο ἢ πεσσοί, πεσμένοι τοῖχοι ἐπάνω ὁρόφου καὶ στὸ ΒΑ τμήμα μιὰ θύρα. Στὸ ΒΑ τμήμα τοῦ χώρου 7 ὑπάρχει πρόσβαση πρὸς τὸν χώρο 5 μὲ μιὰ θύρα.

Δυτικὰ ἀπὸ τὸ τμήμα ποῦ περιγράφηκε σκάφτηκαν τρεῖς ἄλλοι χώροι (8 - 10) ποῦ δὲν ἐπικοινωνοῦν μὲ τοὺς προηγούμενους, δεῖγμα τοῦ μεγέθους τοῦ κτηρίου. Γιὰ τὸν χώρο 8, ἀκριβῶς δυτικὰ τῆς εἰσόδου, δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ τὴν χρῆσιν του. Ἀπ' αὐτὸν ξεκινáει ἓνας διάδρομος 9 ποῦ στὸ βορειότερο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ βρέθηκε πλινθόκτιστο διαχώρισμα, στὸν πυθμὲνα τοῦ ὁποῖου ἀκουμπισμένα σὲ λίθινη πλάκα στὸ ὕψος τοῦ δαπέδου μὲ ὀρθογώνια κοιλότητα βρέθηκε πλήθος κωνικῶν κυπέλλων ἀναστραμμένων. Ἀμέσως μετὰ τὸν διάδρομο καὶ στὴ γωνία τοῦ θύρα ὀδηγεῖ σὲ εὐρύχωρο δωμάτιο 10 στὰ ἀνωτέρα στρώματα τοῦ ὁποῖου βρέθηκε τὸ περιεχόμενο ἱεροῦ ποῦ ἐπῆρχε στὸ δεύτερο ὄροφο. Συγκεκριμένα βρέθηκαν μεγάλη λίθινη τράπεζα θυσιῶν (διαστ. 1.66 × 0.55 × 0.19 μ.), 30 περίπου τριποδικὲς τράπεζες ἀπὸ κονίαμα, δύο κέρατα καθοσιώσεως καὶ μιὰ σφραγίδα φακοειδῆς<sup>2</sup> διαμέ-

1. Ν. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Ζάκρος, Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον ('Αθήνη 1974) 142, 158.

2. Ἀρ. καταλόγου Μουσ. Ἡρακλείου Σ - Κ 2302.

τρου 0.157 μ. με παράσταση ταύρου που τρέχει προς τ' αριστερά, ενώ πάνω απ' αυτόν υπάρχει φυτό. 'Η αποτύπωση τῶν πεσμένων λίθων έδειξε ότι ο έπάνω όροφος ήταν χωρισμένος στα δύο με έγκάρσιο τοίχο κατευθυνόμενο από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Πιθανῶς από τὸν έπάνω όροφο προέρχονται ακόμη χάλκινη λαβή λέβητος και τεράστια κωνική βάση από παωρόλιθο που βρέθηκε ανατολικά από τὸ πλακόστρωτο τοῦ ίσογειοῦ. Κοντά της βρέθηκαν άβαθής λεκάνη με πλαστικά «κουμπιά» στὸ χεῖλος, πρώιμα νεοανακτορικά κύπελλα με διακόσμηση λευκῆς σπείρας και κυματοειδή χεῖλη καθῶς και μολύβινες πλάκες στὸ ΒΔ τμήμα και πολλά κομμάτια από μολύβι.

Στὸν ίσόγειο χώρο είναι έντονα τὰ ἔχνη τῆς καταστροφῆς ὅπως και στὸ χώρο 2 ὅπου ἡ πυρκαγιά άσβεστοποίησε τὶς πέτρες. 'Ο νότιος τοίχος τοῦ χώρου 10 εἶχε παράθυρο και ανατολικότερα θύρα κοντά στὴν ὁποία βρέθηκε κομμάτι κανόν, ὅπως και στὸ χώρο 2, ενώ ένας δεύτερος τοίχος (ὁ δυτικός) με άνοιγμα και ἔχνη ξυλοδεσιᾶς (σὲ απόσταση 5.83 μ. από τὸν ανατολικὸ) έφερε ἴσως κίονες και ἐπιστύλιο, που θυμίζουν τὶς δεξαμενές καθαριμῶν. Κοντά σ' αὐτὸν τὸν τοίχο βρέθηκε ὄστρακο με καλαμοειδή. Κάτω από τὸ άνοιγμα αὐτὸ ἀλλὰ και σὲ ὅλο τὸ μήκος τοῦ δυτικοῦ, βόρειου και ανατολικοῦ τοίχου ὑπῆρχαν θρανία ἐπενδεδυμένα με γυψολιθινές πλάκες που στὸ τελείωμά τους εἶχαν ταινίες με κονίαμα. 'Ανατολικά τῆς θύρας τοῦ δυτικοῦ δωματίου βρέθηκε περόνη σὰν κι αὐτὴ τοῦ χώρου 2, ενώ σ' ὅλο τὸ χώρο βρέθηκαν πολλά καμένα ὀστά και πέτρες. Τὸ κέντρο τοῦ δωματίου κοσμοῦσε πλακόστρωτο από γαλαζωπές πέτρες με κόκκινες φλέβες, που μεταξύ τους και στὸ περιθώριο περιβάλλονταν από πλαίσια με χρωματιστὰ κονιάματα. Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τετραγώνου ἀναφάνηκε δάπεδο από σκληρὸ άσβέστη και διάχωρο που ἡ ανατολικὴ και δυτικὴ του πλευρὰ ήταν ὑπερψωμένες. Πάνω στὸ δάπεδο βρέθηκαν δύο δακτύλιοι από πέτρα και ένας από ἑλεφαντόδοντο διαμ. 0.021 - 0.023 μ. Στὸ νοτιο-ανατολικὸ τμήμα τοῦ τετραγώνου βρέθηκε άγγεῖο από φλεβωτὸ μάρμαρο<sup>1</sup>, ὕψους 0.155 μ., πλάτους 0.21 μ. και μήκους 0.35 μ., μέσα στὸ ὁποῖο ὑπῆρχε ὄστρεο τρίγωνο. Νοτιοδυτικά τοῦ πλακόστρωτου βρέθηκε χάλκινη γλυφίδα και ὄστρακο ΥΜ Ι περιόδου με σπείρες. 'Αξίζει νὰ σημειωθεῖ ότι δύο άμφορεῖς<sup>2</sup>, ὕψους 0.47 μ., 0.52 μ. αντίστοιχα που βρέθηκαν νότια από τὸ δωμάτιο 10 στὸ χώρο 11 ήταν ΥΜ Ι περιόδου με διακόσμηση από τρέχουσα σπείρα και κλαδιά.

'Όπως είναι γνωστὸ τὸ 1976 - 1977 έγιναν προπαρασκευαστικὲς ἐργασίες και συστηματικὸ τοπογραφικὸ διάγραμμα τῶν MM IIIβ - ΥΜ Ια ὁρατῶν λειψάνων τῶν 'Αρχανῶν, τὰ ὁποῖα τοποθετήθηκαν σὲ κάναβο με 2.500 τετρά-

1. 'Αρ. Καταλόγου Μουσ. 'Ηρακλείου Α. 3042, P. WARREN, *Minoan Stone Vases* (Cambridge 1969) 96.

2. 'Αρ. Καταλόγου Μουσ. 'Ηρακλείου II. 14660 - 14661.

γωνία πλευρᾶς ἐνὸς μέτρου τὸ καθένα<sup>1</sup>. Στὸν κάναβο εἶχε τοποθετηθεῖ καὶ τὸ οἰκόπεδο ποὺ ἀνασκάφηκε ἐφέτος, ποὺ ὅπως ἀναφέρθηκε βρίσκεται στὰ ΝΔ τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Περιγητικῆς Λέσχης, τῆς ὁποίας τὰ συμπεράσματα ἀναφέρθηκαν περιληπτικὰ πρὶν πάνω.

Τὸ 1978 ἔγινε στρωματογραφικὴ τομὴ στὸ ΒΔ τμήμα τοῦ οἰκοπέδου τέως ιδιοκτησίας Ν. Φουντουλάκη<sup>2</sup>, ποὺ ἀποκάλυψε ἔξι διαφορετικὰ στρώματα, ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐποχὴ μέχρι καὶ τὰ ΥΜ Ια χρόνια, ὅπου βρέθηκαν καὶ οἰκοδομικὰ λείψανα.

Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἀνασκάφηκε ὁ χώρος Α, ΝΑ καὶ Ν τῆς τομῆς τοῦ 1978. Στὸ οἰκόπεδο ποὺ ἔχει διαστάσεις  $16 \times 10$  μ. ἀνασκάφηκαν τρία στρώματα: ἀρχικὰ στρώματα ἐπιφανειακά, πολὺ διαταραγμένα, στὴ συνέχεια στρώμα ποὺ ἀνήκει στὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ τέλος μυκηναϊκὸ στρώμα.

#### Ἐπιφανειακὸ στρώμα

Τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα ἦταν, ὅπως ἀναφέρθηκε, τὸ πρὶν διαταραγμένο. Εἶχε πάχος  $0.67 \times 0.80$  μ. καὶ ἡ ἀφαίρεσή του ἄρχισε ἀπὸ τὰ δυτικὰ τοῦ οἰκοπέδου μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ ἀνατολικά. Στὰ ἀνώτερα ἐπίπεδα παρατηρήθηκε ὅτι τὸ χῶμα στὰ δυτικὰ ἦταν σκληρὸ καὶ ξερό, καστανοῦ χρώματος. Ὅσο ὅμως ἡ ἀφαίρεση τοῦ στρώματος συνέχιζε πρὸς τὰ βόρεια, τὸ χῶμα γινόταν μαλακότερο καὶ σκαβόταν εὐκολότερα καὶ μάλιστα κατὰ μῆκος τοῦ βορείωτερου ἄκρου καὶ στὴ ΝΔ γωνία τοῦ χώρου τὸ χῶμα ἦταν μαλακὸ καστανοῦ χρώματος. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἐμφανίστηκε ἤδη ἀπὸ τὰ ἀνώτερα αὐτὰ ἐπίπεδα τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος ἡ πρώτη ἀπὸ πέντε πεσμένες τεράστιες πωρολιθικὲς πέτρες ὅμοιες μὲ τοὺς λίθους τοῦ κτηρίου στὰ ΒΑ, ποὺ ἀνασκάφηκε τὸ 1964 - 6.

Κάτω ἀπὸ ὅγκους χρώματος ἐμφανίστηκε ἓνα στρώμα μικρῶν λίθων ποὺ εἶχε πάχος περίπου 0.18 μ. Οἱ λίθοι αὐτοί, κυρίως ἀργοὶ λίθοι καὶ πωρόλιθοι, συνδέονταν μεταξὺ τους μὲ σκληρὸ χῶμα (τὸ ὀνομαζόμενο «κατριά»), εἶχαν διαστάσεις ἀπὸ 0.10 - 0.20 μ. καὶ χρησιμοποιήθηκαν ὅπως φαίνεται γιὰ τὸ σφράγισμα τοῦ κατώτερου χώρου. Ἡ χρωματικὴ ποικιλία ποὺ ἐμφάνιζαν ὀφειλόταν μᾶλλον σὲ κάψιμο. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι οἱ μικροὶ αὐτοὶ λίθοι δὲν παρουσιάζονταν σ' ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ στρώματος ἀλλὰ περιορίζονταν σὲ ὅλο τὸ ἀνατολικὸ τμήμα, ἐνῶ στὸ δυτικὸ ἐμφανίζονταν κυρίως μόνο κατὰ μῆκος τοῦ νότιου ὁρίου τῆς ἀνασκαφῆς. Τὸ στρώμα μικρῶν λίθων ἦταν λεπτότερο στὴ ΝΑ γωνία ὅπου εἶχε πάχος 0.18 μ. περίπου, ἐνῶ πάχαινε ὅσο κατευθυνόταν πρὸς τὴ ΝΔ γωνία, ὅπου τὸ πάχος του ἔφθανε τὰ 0.30 μ. Ἡ αὐξηση αὐτὴ τοῦ πάχους τοῦ στρώματος τῶν μικρῶν λίθων πρὸς τὰ δυτικὰ ἔχει σχέση

1. Γ. καὶ Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1976 Β', 397 - 399, εἰκ. 21, 1977, 482.

2. Γ. καὶ Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1978, 315 - 319.



μέ τη φυσική κλίση τοῦ λόφου, ἐπίσης πρὸς τὰ δυτικά. Εἶναι ἐπομένως σαφές τὴν ὅτι τὸ στρώμα μικρῶν λίθων ἦταν παχύτερο ὅσο κατεβύνονταν πρὸς τὰ δυτικά γιὰ νὰ φέρεи σὲ ἴδιο ἐπίπεδο τὸ χῶρο ποὺ ἔκλινε περισσότερο πρὸς τὴν ἴδια κατεβύνση. Τέλος πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ στρώματος μικρῶν λίθων ὑπῆρχαν ἐπίσης λίθοι μέτριου μεγέθους καθὼς καὶ διάσπαρτες μεγάλες πέτρες. Στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου δὲν ἐμφανίστηκαν μικροὶ λίθοι, καὶ τὸ χῶμα ἦταν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μαλακὸ. Ὑπῆρχαν μόνο μερικοὶ χαλαροὶ λίθοι, ποὺ μετὰ τὴν ἀφαίρεσή τους ἀποκάλυψαν δύο δουλεμένες πέτρες. Τέλος παρατηρήθηκε ὅτι μικροὶ λίθοι δὲν ὑπῆρχαν καὶ στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ χώρου καὶ ἰδιαίτερα στὸ βορειοανατολικὸ τμήμα του, ὅπου ἐμφανίστηκαν μόνο μερικὲς χαλαρὲς πέτρες καὶ τὸ χῶμα ἦταν κοκκινωπὸ.

Τὰ ὅστρακα καὶ τὰ εὐρήματα στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα δίνουν μὲ μεγάλη σαφήνεια τὴν εἰκόνα τῆς ἔντονης διατάραξης ποὺ ἦταν ἐμφανὴς σὲ ὅλο τὸ χῶρο καὶ ἰδιαίτερα βέβαια στὴν ἐπιφάνεια. Περισσότερο στὰ ἀνώτερα καὶ λιγότερο στὰ κατώτερα ἐπίπεδα τοῦ στρώματος συλλέχθηκαν σιδερένια ἀντικείμενα, ὅπως κάλυκες, σφαῖρες καὶ ἐλάσματα κυρίως στὸ χῶρο ὅπου ἀργότερα διαπιστώθηκε ἡ θέση γερμανικοῦ χαρακώματος, ἐνῶ διάσπαρτα στὸ χῶρο συλλέχθηκαν καρφία, χάλκινα ἐλάσματα σὲ διάφορα σχήματα, τεμάχια σύγχρονου δαπέδου καὶ κονιάματος καθὼς καὶ ὅσα ζῶν, τεμάχια γυαλιοῦ καὶ τέσσερα νομίσματα. Τὸ ἓνα φέρει τὴν ἐπιγραφή «Κρητικὴ πολιτεία 1900», τὸ δεῦτερο φέρει τὴν Ἀθηναῖ ἐμπρὸς καὶ τὴν ἐπιγραφή «Ἑλληνικὴ Δημοκρατία 1926» στὴν περιφέρεια καὶ «δύο δραχμαὶ» στὸ κέντρο τοῦ ὀπισθότυπου, τὸ τρίτο εἶναι 50 λεπτῶν μὲ τὴν ἐπιγραφή «Ἑλληνικὴ Δημοκρατία» καὶ τὸ τέταρτο εἶναι πολὺ φθαρμένο. Στὸ ἴδιο στρώμα καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα βρέθηκε ἐλαφρὰ σπασμένη δισκοειδὴς ἀγνύθας μὲ διαμπερὴ ὀπή, ὕστερομινωικῶν χρόνων<sup>1</sup>. Ἡ εὕρεση ὕστερομινωικῆς ἀγνύθας σὲ ἐπιφανειακὸ στρώμα καὶ μάλιστα ἀνάμεσα σὲ πλῆθος σύγχρονων ἀντικειμένων ἔδειξε ἀκόμα μιὰ φορὰ τὴν ἔντονη διατάραξη τῶν στρωμάτων. Ἀκόμη βρέθηκε ἓνας χάλκινος σταυρὸς καθὼς καὶ τὸ μισὸ ἀπὸ λίθινο, μυκηναϊκὸ διάτρητο πέλεκυ, παρόμοιο μ' ἐκεῖνο ποὺ βρέθηκε στὴν Ἀχαΐα<sup>2</sup>. Τέλος συλλέχθηκαν ἀντικείμενα ἀπὸ τσίγκο, σύγχρονα κουμπιά καὶ δόντια κάπρου ὅμοια μ' ἐκεῖνα ποὺ βρέθηκαν τελευταῖα σὲ ὕστερομινωικὸ τάφο τοῦ Πόρου Ἡρακλείου<sup>3</sup>. Ἡ τομὴ τῶν δοντιῶν αὐτῶν εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκεῖνη τῶν μυκηναϊκῶν, ποὺ χρονολογοῦνται στὴν ΥΕ IIIα ἐποχὴ. Τὰ δόντια ποὺ βρέθηκαν ἐδῶ χρονολογοῦνται στὰ ΥΜ Ια χρόνια καὶ ἀνήκουν σὲ τύπο κράνους διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ μυκηναϊκά<sup>4</sup>. Τὸ πιὸ σημαντικὸ εὕρημα τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος εἶναι λάμπα ἀπὸ κροκαλοπαγὴ κόκ-

1. S. MARINATOS, Thera II, 39, εἰκ. 2.

2. Ἔργον 1965, 103, εἰκ. 129.

3. ΠΑΕ 1967, 208, πίν. 192β.

4. Αὐτόθι.

κινη πέτρα (breccia) ποὺ σώζεται ἀποσπασματικὰ σὲ τρία τμήματα. Τὸ πρῶτο τμήμα (διαστάσεων: μέγ. ὕψ. 0.109, μέγ. πάχους 0.056 μ.) προέρχεται ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ κυλίνδρου στηρίξεως, συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ πλαστικὸ δαχτυλίδι ποὺ σχηματίζεται. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ τμήμα φαίνεται ὅτι ὁ κύλινδρος στηρίζεως εἶχε διάμ. 0.10 μ. Τὸ δεύτερο τμήμα (διαστ.: μέγ. ὕψους 0.155, μέγ. πάχους 0.094 μ.) προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ τὸν κύλινδρο στηρίξεως, ποὺ στὴν πλάγια πλευρὰ του καμπυλῶνει ἀρκετά. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὸ σημεῖο ὅπου ἄρχιζε τὸ ἐπάνω ἢ τὸ κάτω μέρος τῆς λάμπας. Ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ τμήματος αὐτοῦ εἶναι ἐπίπεδη καὶ καμπυλῶνει ἐλαφρὰ στὴν ἄκρη, γι' αὐτὸ φαίνεται πιθανότερο νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τῆς λάμπας. Τὰ δύο αὐτὰ τμήματα βρέθηκαν σὲ βάθος περίπου 0.62 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, σχεδὸν παράλληλα μὲ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ χώρου σὲ ἀπόσταση περίπου ἐνὸς μέτρου τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Τὸ τρίτο τεμάχιο τῆς λάμπας βρέθηκε ἀργότερα, στὸ ἐπόμενο στρώμα, σὲ βάθος σχεδὸν 0.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Ἔχει διαστάσεις: μέγ. μῆκος 0.064 μ., μέγ. ὕψος 0.045 μ. καὶ μέγ. πάχος 0.019 μ. καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ περιχέλωμα ἢ τὴ βάση τῆς λάμπας. Ἔχει τέσσερις ὀριζόντιες πλαστικές ταινίες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ κατώτερη εἶναι λίγο μεγαλύτερη. Καὶ οἱ τέσσερις ταινίες εἶναι πολὺ φθαρμένες. Τέλος ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα τοῦ στρώματος σημειώνεται καὶ λίθινη βάση διπλοῦ πέλεκυ (διαστάσεων: μέγ. μῆκος 0.094, μέγ. πλάτος 0.058, μέγ. ὕψος 0.025 μ.) ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο μὲ γκριζες φλέβες. Σώζεται κατὰ τὸ ἓνα τέταρτο, φέρει τρεῖς βαθμίδες καὶ διαμπερὴ ὅπῃ διαμέτρου 0.013 μ. περίπου στὴν ἐπάνω ἐπιφάνειά της. Δύο μικρὲς ὁπές ὑπάρχουν καὶ στὴν κάτω ἐπιφάνεια στὴ μιὰ πλευρὰ καὶ φαίνεται ὅτι χρησίμευαν γιὰ νὰ στηρίζεται ὀλόκληρη ἡ βάση κάπου.

Ὅπως τὰ ἀντικείμενα ποὺ ἀναφέρθηκαν ἔτσι καὶ τὰ ὕστρακα ποὺ συλλέχθηκαν στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Στὰ ἀνώτερα ἐπίπεδα τοῦ στρώματος βρέθηκαν ὕστρακα ἀπὸ λεπτὰ καὶ χονδροειδῆ σύγχρονα ἀγγεῖα καθὼς καὶ ἄλλα μὲ χαρακτηριστικὴ διακόσμηση ripple ἢ μὲ τὸ μοτίβο τῆς ἰχθυόκανθας. Συλλέχθηκαν ἐπίσης καὶ ἄλλα ὕστρακα ἀπὸ μαυρισμένα σκευὴ μαζὶ μὲ βυζαντινὰ καὶ τούρκικα μὲ ἐφυάλωση καθὼς καὶ βάσεις μυκηναϊκῶν κυλίκων ἐνῶ στὸ δυτικότερο τμήμα τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ χώρου σὲ βάθος περίπου 0.62 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἐμφανίστηκαν συγχρόνως ὕστρακα ἀπὸ καδόσχημα ἀγγεῖα, πόδια ἀπὸ μυκηναϊκῆς κύλικας, μινωικὰ ὕστρακα καὶ χοντρά κεραμίδια.

#### Ἐ λ λ η ν ο ρ ω μ α ῖ κ ὸ σ τ ρ ῶ μ α

Τὸ στρώμα αὐτὸ ἀρχίζει κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ σὲ βάθος 0.67 - 0.80 μ. καὶ τελειώνει σὲ βάθος 1.10 - 1.22 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Στὸ στρώμα αὐτὸ ποὺ ἡ διατάραξη δὲν ἦταν τόσο ἐντονη ὅσο στὸ ἐπιφανειακὸ,

ἐμφανίστηκαν καὶ τὰ πρῶτα οἰκοδομικὰ λείψανα ποὺ ἀνήκουν μάλλον στὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἐποχὴ.

Στὰ ἀνώτερα ἐπίπεδα αὐτοῦ τοῦ στρώματος, ἰδιαίτερα στὸ ΝΑ τμήμα, φάνηκαν πέτρες μεσαῖου μεγέθους, ὅπως αὐτὲς ποὺ ἀναφέρθηκαν στὰ κατώτερα ἐπίπεδα τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος. Μεταξὺ τους δὲν ὑπάρχει συνδετική ὕλη κι ἔτσι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποτελοῦν συνέχεια τοῦ σφραγίσματος μικρῶν λίθων τοῦ προηγούμενου στρώματος. Εἶναι πιθανότερο ὅτι προέρχονται ἀπὸ γκρέμισμα τοίχων. Στὸ κέντρο καὶ ΒΑ συλλέχθηκαν κομμάτια σχιστόλιθου ἐνῶ ΝΑ βρέθηκαν παρωλιθικὲς πέτρες. Ἐπίσης στὸ κέντρο καὶ μὲ κατεύθυνση πρὸς Δ καὶ ΝΔ ἐμφανίστηκαν ἀραιὰ μικροὶ λίθοι ἐνῶ στὴ ΝΔ γωνία φάνηκαν καλύτερα οἱ τέσσερις πεσμένοι λίθοι ποὺ σημειώθηκαν πρὸς πάντα καὶ ἕνας πέμπτος. Τὸ χῶμα γενικὰ ἦταν μαλακὸ καὶ καστανὸ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς ΒΑ γωνίας ὅπου ἦταν κοκκινωπὸ, πράγμα ποὺ ἴσως ὀφείλεται σὲ λιωμένα κεραμίδια ἢ τοῦβλα. Στὴ ΒΑ γωνία ἐπίσης ἐμφανίστηκαν μιὰ πράσινη μαρμάρινη πλάκα καὶ μιὰ κόκκινη σχιστολιθική.

Οἱ πρῶτοι τοῖχοι ποὺ φάνηκαν ὅπως σημειώθηκε σ' αὐτὸ τὸ στρῶμα εἶναι τρεῖς. Δύο ἀπὸ τοὺς τοίχους (τοῖχος α, τοῖχος γ) βρέθηκαν στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου ἐνῶ ὁ τρίτος (τοῖχος β) στὸ δυτικόν. Ὁ τοῖχος α εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ τὰ Α πρὸς τὰ Δ, ἐνῶ ὁ τοῖχος γ κατεύθυνση ἀπὸ Ν πρὸς Β. Τέλος ὁ τοῖχος β εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ ΒΑ πρὸς τὰ ΝΔ. Ὁ τοῖχος α σχηματίζει σχεδὸν ὀρθή γωνία μὲ τὸν τοῖχο γ. Καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ τοῖχοι ἀποτελοῦνται κυρίως ἀπὸ ἀργούς λίθους μεσαίου μεγέθους ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, πρόχειρα συνδεδεμένους. Ὁ τοῖχος α ἔχει μῆκος 2 μ. καὶ πλάτος 0.40 - 0.45 μ. Ὁ τοῖχος β ἔχει μῆκος περίπου 2.50 μ. καὶ πλάτος ἀπὸ 0.35 - 0.50 μ., ἐνῶ ὁ τοῖχος γ ἔχει μῆκος 2.10 μ. καὶ πλάτος 0.50 - 1.70 μ.

Παράλληλα μὲ τὸ βόρειο ὄριο τοῦ ἀνασκαπτόμενου χώρου καὶ ἀμέσως ἀνατολικά ἀπὸ τὴ νοτιή γραμμὴ ποὺ χωρίζει σχεδὸν στὴ μέση τὸ χῶρο βρέθηκαν νησίδες ἀπὸ πέτρες. Ὁ χῶρος αὐτὸς εἶχε χρησιμοποιηθεῖ, ὅπως φαίνεται, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Β' Παγκόσμιου πολέμου σὰν χαράκωμα ἀπὸ τοὺς Γερμανούς. Ἔτσι δικαιολογεῖται καὶ τὸ γεγονός ὅτι κυρίως στὸ χῶρο αὐτὸ βρέθηκαν κάλκες, σφαῖρες καὶ πολλὰ σιδερένια καὶ χάλκινα ἀντικείμενα. Τὸ χῶμα καὶ οἱ νησίδες ἀπὸ τίς πέτρες ποὺ βρέθηκαν σ' αὐτὸ τὸ χῶρο ἀποτελοῦσαν μάλλον τὸ γέμισμα τοῦ γερμανικοῦ χαρακώματος. Τέλος πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ βάθος τοῦ χαρακώματος ἀναφάνηκαν παρωλιθικὲς πλάκες ποὺ ἀνήκουν σὲ πρωιμότερη οἰκοδομικὴ φάση.

Ὅπως σημειώθηκε ἤδη, ἡ διατάραξη στὸ δεῦτερο αὐτὸ στρῶμα δὲν ἦταν ὑπερβολικὰ μεγάλη, παρόλα αὐτὰ ὅμως τὸ στρῶμα δὲν ἦταν ἀμειγρὸ, πράγμα ποὺ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ ὀστρακα καὶ ἀπὸ τὰ εὐρήματα. Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα ἀναφέρονται τρεῖς ἀγνύθες, λίθινο ἀκόνι, τὸ τρίτο κομμάτι ἀπὸ τὴ λίθινη λάμπα, ποὺ περιγράφηκε στὰ εὐρήματα τοῦ προηγούμενου στρώματος, μιὰ



ρωμαϊκὴ περόνη καθὼς καὶ διάφορα σύγχρονα ἀντικείμενα. Τὰ σύγχρονα αὐτὰ ἀντικείμενα, κονσερβοκούτια ἄλλα καὶ ἄλλα μεταλλικὰ βρέθηκαν κυρίως στὸ χῶρο τοῦ γερμανικοῦ χαρακώματος. Στὸ Ν τμήμα τῆς ΒΑ γωνίας ὅπου ὑπῆρχε σύγχρονη διατάραξη βρέθηκε ἓνα σκυφοειδὲς ἀγγεῖο κλασικῶν χρόνων ποὺ σώθηκε στὸ μεγαλύτερο τμήμα του, τμήμα ἀπὸ λίθινο βωμό, δόντια ζώων, τεμάχια γυαλιοῦ ἀπὸ ρωμαϊκὸ ἀγγεῖο, ἓνα χάλκινο δαχτυλίδι, μιὰ χάλκινη τριχολαβίδα, μερικοὶ τριπτῆρες καὶ ἀκόμη τμήμα ἀπὸ ἓνα μελαμβαφὲς ἀγγεῖο σὲ σχῆμα ζώου. Τὸ πλαστικὸ αὐτὸ ζωομορφικὸ ἀγγεῖο σώζει τὸ λαίμδ καὶ τὸν ὄμο, ποὺ ἀντίστοιχα σχηματίζουν λαίμδ καὶ σῶμα ζώου. Στὸ κάτω ἄκρο του ὑπάρχει μικρὴ οὐρά. Τὸ ἀγγεῖο σώζει ἀκόμη ἔχνη μαύρου καὶ κόκκινου χρώματος.

Τὰ ὄστρακα καὶ στὸ στρώμα αὐτὸ ἦταν διάφορων ἐποχῶν. Ἐπιφανειακὰ ὑπῆρχαν ὄστρακα ἀπὸ χοντρά ἀγγεῖα ἐνῶ στὸ Ν τμήμα τῆς ΒΑ γωνίας, περὶ-που στὸ χῶρο τοῦ γερμανικοῦ χαρακώματος, ὅπου διαπιστώθηκε ἡ σύγχρονη διατάραξη, ὑπῆρχαν σύγχρονα ὄστρακα, τμήμα ἀπὸ τούρκικο ἐφυαλωμένο πιάτο, λαβὲς ἀπὸ ἀρχαῖο πιθάρι καὶ λαβὴ ἀπὸ μελαμβαφὲς πινάκιο. Στὸ κέντρο καὶ μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ ΝΑ βρέθηκαν ὄστρακα ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἀνάμεσα στὰ ὅποια διακρίθηκαν ὄστρακα πίθου μὲ ἐγγράρακτη διακόσμηση καὶ λαβὴ μελαμβαφοῦς κανθάρου, ἐνῶ στὴ ΒΑ γωνία τοῦ χώρου ὑπῆρχαν λίγα ὄστρακα ἀπὸ λεπτὰ ἀγγεῖα, βάσεις κωνικῶν κυπέλλων καὶ τούρκικο ὄστρακο μὲ πλαστικὴ ἐμπέστη διακόσμηση σὲ πλέγμα.

Στὸ Ν τμήμα τοῦ κεντρικοῦ χώρου βρέθηκαν ἐλληνιστικὰ ὄστρακα, μιὰ λαβὴ ἀπὸ μελαμβαφὲς κλασικὸ ἀγγεῖο, λαβὴ ἀπὸ πιθάρι μὲ διακόσμηση μὲ ἐγγράρακτους κύκλους, καθὼς καὶ ἓνα βυζαντινὸ ὄστρακο μὲ λεπτὲς ἐγγράρακτες γραμμὲς στὸ χεῖλος. Στὸ χῶρο γύρω ἀπὸ τοὺς μεγάλους λίθους τῆς ΝΔ γωνίας, βρέθηκαν ἀνάμεσα στὰ ὑπόλοιπα ὄστρακα λαβὴ μυκηναϊκῆς κύλικας καθὼς καὶ τμήματα ἀπὸ ὑπομινωικοὺς σκύφους. Μεταξὺ τῶν ὀστράκων ποὺ συλλέχτηκαν μέσα ἀπὸ τοὺς τοίχους α, β καὶ γ διακρίθηκαν κυρίως τμήματα ρωμαϊκῶν ἀγγείων, ποὺ χρονολογοῦν καὶ τοὺς τοίχους καθὼς καὶ τμήματα ἀγγείων παλαιότερων χρόνων, π.χ. μιὰ βάση μελαμβαφοῦς ἐλληνιστικοῦ ἀγγείου. Στὸ κέντρο τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ χώρου καὶ μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ Ν καὶ Α βρέθηκαν πόδια ἀπὸ μυκηναϊκὲς κύλικες, τμήματα πίθων, ἀνάμεικτα ἀρχαῖα καὶ μινωικὰ ὄστρακα, λαβὴ ἀπὸ θυμιατήρι καθὼς καὶ τμήμα ἀπὸ ἀρχαῖο πιθάρι μὲ ἐγγράρακτη διακόσμηση ἀπὸ ὁμόκεντρος κύκλους<sup>1</sup>. Νοτιότερα συλλέχθηκαν πολλὰ ὄστρακα ἀνάμεσα στὰ ὅποια ξεχώρισαν πόδια χυτῶν, ὄστρακα ἀπὸ μυκηναϊκὲς κύλικες καὶ βάσεις μινωικῶν κυπέλλων.

1. Παρόμοια ὄστρακα εἶχαν βρεθεῖ στὴν Κνωσὸ μέσα στὴν πόλη καὶ σ' ἓνα γεωμετρικὸ πηγάδι ἴδιου τύπου, καὶ ὁ COLDSTREAM τὰ τοποθετεῖ μεταξὺ τῆς γεωμετρικῆς καὶ τῆς πρώιμης ἀνατολίζουσας ἐποχῆς (βλ. BSA 55, 1960, 170 - 1, ἀρ. 123 καὶ BSA 72, πίν. 17, ἀρ. 48).

Τέλος μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν τοίχων α, β καὶ γ ἄρχισε ἡ ἀφαίρεση τοῦ μυκηναϊκοῦ στρώματος.

### Μυκηναϊκὸ στρῶμα

Τὸ τρίτο στρῶμα, ποὺ ἀφαιρέθηκε φέτος, κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμήμα του ἄρχιζε ἀπὸ βάθος 1.10 - 1.20 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους καὶ ἔφθανε μέχρι βάθος 1.64 - 1.76 μ. Σ' αὐτὸ τὸ στρῶμα φάνηκαν οἱ μυκηναϊκοὶ τοῖχοι ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὰ δεύτερα κατὰ σειρὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς. Ἀνάμεσα σὲ δύο ἀπὸ αὐτοὺς ὑπῆρχε πιθανῶς ἀγώγος. Ἡ ἀνεύρεση μυκηναϊκῶν ὁστράκων ἦταν στὸ στρῶμα αὐτὸ συχνότερη, ἂν καὶ δὲν σταμάτησε ἡ εὕρεση ἀρχαϊκῶν, μινωικῶν καὶ σύγχρονων ὁστράκων. Ὅσο κι ἂν τὸ στρῶμα αὐτὸ δὲν ἦταν διαταραγμένο στὸ βαθμὸ ποὺ σημειώθηκε γιὰ τὰ δύο προηγούμενα, παρόλα αὐτὰ δὲν ἦταν καὶ ἀμιγῆς μυκηναϊκὸ. Συλλέχθηκε ὅμως πλῆθος μυκηναϊκῶν ὁστράκων κυρίως μέχρι βάθους 1.40 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὸ ἀνατολικὸ τμήμα, ἀνάμεσα στοὺς μυκηναϊκοὺς τοίχους. Ἀπὸ βάθος 1.40 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους καὶ κάτω ἐμφανίστηκε παράλληλα μὲ τὰ μυκηναϊκὰ καὶ μινωικὰ ὁστρακα, διατάραξη ποὺ ἐντοπίζεται στὸ δυτικὸ τμήμα.

Οἱ τοῖχοι ἐμφανίστηκαν κυρίως στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου. Οἱ πέτρες τῆς ἀνωδομῆς τοῦ πρώτου τοίχου εἶχαν ἤδη ἀναφανεῖ ἀπὸ τὸ προηγούμενο στρῶμα σὲ βάθος 0.80 - 0.90 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Σ' αὐτὸ τὸ στρῶμα φάνηκε καὶ τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ τοίχου ποὺ συνολικὰ ἔχει μήκους 3.60 μ. καὶ πλάτους περίπου 1.10 μ. καὶ ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ ἀργοὺς λίθους μεσαίου μεγέθους, ἐνῶ τὸ ἐνδιάμεσο διάστημα γεμίστηκε μὲ ἄλλες μικρὲς πέτρες καὶ χῶμα. Ὁ πρῶτος αὐτὸς μυκηναϊκὸς τοῖχος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ τὰ ΒΔ πρὸς τὰ ΝΑ ὀνομάστηκε Τοῖχος 1. Δύο ἄλλοι μυκηναϊκοὶ τοῖχοι ἐμφανίστηκαν σὲ βάθος 1.10 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Ὁ ἓνας ἀπ' αὐτοὺς μὲ κατεύθυνση ἀπὸ τὰ ΒΑ πρὸς τὰ ΝΔ ὀνομάστηκε Τοῖχος 2 καὶ ὁ ἄλλος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ τὰ ΒΔ πρὸς τὰ ΝΑ Τοῖχος 3. Οἱ δύο αὐτοὶ τοῖχοι σχημάτιζαν ὀρθή γωνία καὶ ἦταν παρόμοιαι κατασκευῆς μὲ τὸν πρῶτο, χτισμένοι ἀπὸ ἀργοὺς λίθους μεσαίου μεγέθους συνδεδεμένους μὲ τοῦβλα καὶ χῶμα. Ὁ Τοῖχος 2 ἔχει μήκος 3.20 μ. καὶ πλάτος 1. μ. περίπου ἐνῶ ὁ Τοῖχος 3 3 μ. καὶ 1.10 μ. ἀντίστοιχα. Κάθετα στὸν Τοῖχο 1 σὲ βάθος 1.20 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἐμφανίστηκε ἓνας ἀκόμη τοῖχος ποὺ ὀνομάστηκε Τοῖχος 4, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ τὰ ΒΑ πρὸς τὰ ΝΔ, μήκους σχεδὸν 1.90 μ. καὶ πλάτους 1 μ., κατασκευασμένος ἐπίσης ἀπὸ ἀργοὺς λίθους, μικρότερου ὅμως μεγέθους. Τέλος παράλληλα μὲ τὸν Τοῖχο 1 φάνηκε ἄλλος ἓνας μυκηναϊκὸς τοῖχος, πολὺ ἀσθενέστερος ἀπὸ τοὺς προηγούμενους, μήκους 2.80 μ. καὶ πλάτους 0.30 μ. ποὺ ὀνομάστηκε Τοῖχος 5.

Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ στρώματος παρατηρήθηκε ὅτι στὴ ΒΑ γωνία

τοῦ χώρου τὸ χῶμα ἦταν καὶ πάλι, ὅπως καὶ στὰ προηγούμενα στρώματα, κοκκινωπὸ. Στὸ χῶρο ἀνάμεσα στοὺς Τοίχους 2 καὶ 3 ὑπῆρχαν μικρὲς πέτρες, χαλαρὰ συνδεδεμένες μὲ καστανόχρωμο χῶμα, ποὺ πῆρε τὴ θέση τῆς «κα-  
τριᾶς». Ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς νότιας πλευρᾶς, σὲ ἀπόσταση περίπου 2 μ. ἀπὸ  
τὸ Ν ὄριο τοῦ χώρου, σὲ βάθος 1.10 - 1.20 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ  
ἐδάφους μὲ κατεύθυνση ἀπὸ τὰ ΝΑ πρὸς τὰ ΒΔ ὑπῆρχαν κάθετα τοποθετημέ-  
νες πλάκες, ποὺ ἴσως ἀποτελοῦσαν ἀγωγό. Ἐπίσης στὸ νότιο τμῆμα τοῦ δυ-  
τικοῦ τομέα τοῦ χώρου ἐμφανίστηκαν γιὰ πρώτη φορὰ διάσπαρτοι λίθοι μικροῦ  
καὶ μεσαίου μεγέθους. Ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν λιωμένα κεραμίδια, ποὺ ἀπο-  
τελοῦσαν συσσωμάτωμα μαζί μὲ μικρὲς πέτρες. Οἱ λίθοι αὐτοὶ προέρχονται  
μᾶλλον ἀπὸ τὸ γκρέμισμα τοίχων. Διάσπαρτοι λίθοι μεσαίου μεγέθους βρέθη-  
καν καὶ Α τῆς τομῆς τοῦ 1978 καὶ στὸ ἴδιο βάθος. Τέλος γιὰ τὸν δυτικὸ τομέα  
πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀνατολικά τῶν πέντε μεγάλων λίθων τῆς ΝΔ γωνίας  
τὸ χῶμα ἦταν ἀνοιχτὸ καστανό, ὑπῆρχαν σχιστόλιθοι, τοῦβλα καὶ κομμάτια  
καμένης ὕλης, ἐνῶ δὲν ὑπῆρχαν πέτρες.

Στὰ κατώτερα ἐπίπεδα τοῦ μυκηναϊκοῦ στρώματος στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα,  
ἀνάμεσα στὸν Τοῖχο 2 καὶ στὸν Τοῖχο 3 καὶ λίγο δυτικότερα ἐμφανίστηκαν  
κομμάτια ἀπὸ καμένες πλίνθους καὶ λαξευμένες πέτρες ἐνῶ νοτιότερα ἀνάμεσα  
στοὺς ἴδιους τοίχους καὶ τὸ γερμανικὸ χαράκωμα βρέθηκαν πέτρες μεσαίου  
μεγέθους, τοῦβλα καθὼς καὶ ἀπολεπίσματα σχιστολίθων. Στὸν ἴδιο χῶρο καὶ  
λίγο βαθύτερα ἀναφάνηκε πέτρα μὲ κόκκινο κονίαμα, πλίνθοι, πεσμένοι ἴσως  
ἀπὸ τὸν τοῖχο 3 καὶ ἀπολεπίσματα σχιστολίθων. Ἀπολεπίσματα σχιστολίθων,  
λίθοι μεσαίου μεγέθους καθὼς καὶ καμένες πλίνθοι βρέθηκαν καὶ στὸ ΝΑ τμῆμα  
τοῦ χώρου, γύρω ἀπὸ τοὺς Τοίχους 1, 4 καὶ 5, ποὺ ἴσως προέρχονται ἀπὸ τὴ  
διάλυση τῶν τοίχων. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ μπορεῖ νὰ γενικευθεῖ γιὰ ὁλόκληρο  
τὸ στρώμα, γιατί καὶ οἱ λίθοι μεσαίου μεγέθους καὶ οἱ πλίνθοι ποὺ ἐμφανίστη-  
καν πεσμένοι ἀνάμεσα στοὺς μυκηναϊκοὺς τοίχους ἀλλὰ καὶ στὸ δυτικὸ τμῆμα  
τοῦ χώρου προῆλθαν μᾶλλον ἀπὸ τὴν καταστροφή αὐτῶν τῶν τοίχων καὶ δὲν  
εἶχαν σχέση μὲ τοὺς μικροῦ μεγέθους λίθους τῶν ἀνωτέρων στρωμάτων. Εἰδι-  
κότερα γιὰ τίς σχιστολιθινὲς πλάκες καὶ τὰ ἀπολεπίσματα σχιστολίθων ποὺ  
βρέθηκαν στὸ ἴδιο ὕψος μὲ τὴν ἀνωδομή τῶν μυκηναϊκῶν τοίχων μπορεῖ νὰ  
ὑποθεθεῖ ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ δαπέδου τοῦ ἄνω ὀρόφου.

Σὲ βάθος περίπου 1.40 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἐμφανίστηκε  
ἡ ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια τοίχου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν, περίπου  
στὸν ἄξονα ποὺ χωρίζει τὸ χῶρο σὲ δύο ἴσα τμήματα. Ὁ τοῖχος αὐτός, ὅπως  
φάνηκε στὴ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν χτισμένος ἀπὸ μεγάλους λαξευτοὺς  
πωρόλιθους καὶ πρέπει νὰ ἀνήκει σὲ μινωικὸ οἰκοδόμημα, δηλαδὴ σὲ προηγού-  
μενη οἰκοδομικὴ φάση. Συνέχεια μὲ τὸν τοῖχο πρέπει νὰ ἀποτελεῖ πωρολι-  
θικὴ πλάκα ποὺ ἐμφανίστηκε στὸ Β ὄριο τοῦ κανάβου. Στὸ ἴδιο κτήριο πρέπει  
νὰ ἀνήκουν καὶ δύο ἀκόμη πωρολιθινὲς πλάκες ποὺ φάνηκαν ἀνατολικά τῆς



προηγούμενης σὲ ἀπόσταση 2 μ. περίπου ἀπ' αὐτήν. Στὰ νότια τῆς μιᾶς ἀπ' αὐτὲς βέθηκαν σχιστολιθικὲς πλάκες καὶ στὴν ἐπάνω ἐπιφάνειά της κονίαμα. Παράλληλα μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ τοίχου καὶ τῶν πλακῶν ἄρχισε καὶ ἡ ἀνεύρεση μινωικῶν ὀστράκων. Ἔτσι διαπιστώθηκε ὅτι τὸ μινωικὸ στρώμα ἐμφανίζεται ἐνῶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα δὲν ἔχει τελειώσει ἀκόμη ἡ ἀφαίρεση τοῦ μυκηναϊκοῦ καὶ δὲν ἔχουν ἀναφανεῖ τὰ θεμέλια τῶν μυκηναϊκῶν τοίχων. Στὸ κέντρο ὅμως ὅπου φαίνεται ὅτι ἀρχίζει πιά ἡ ἐμφάνιση τοῦ μινωικοῦ στρώματος, φάνηκαν ἔχνη μυκηναϊκοῦ διαπέδου.

Τὰ κεραμεικὰ καὶ τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα στὸ στρώμα αὐτὸ εἶναι καὶ τὰ σημαντικότερα σ' ὁλόκληρο τὸ χῶρο. Ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὸ ἦταν ἐδῶ τὸ πλῆθος τῶν ὀστράκων ἀπὸ μυκηναϊκὲς κύλικες. Συλλέχθηκαν πλῆθος ἀπὸ χεῖλη, βάσεις καὶ τμήματα τοιχωμάτων ἀπὸ ὑψίποδες καὶ χαμηλὲς κύλικες. Ἀνάμεσα στὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα ἀναφέρονται ἓνα πῆλινο βούκρανο μικροῦ μεγέθους ποὺ βρέθηκε ἀνάμεσα στοὺς Τοίχους 2 καὶ 3, μιὰ δισκοειδὲς καὶ μιὰ πυραμιδικὴ ἀγνύθα στὸ νότιο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τομέα, καθὼς καὶ μιὰ ἀμυγδαλόσχημη σφραγίδα (μῆκος 0.019, πλάτος 0.014, πάχος 0.007 μ.) ἀπὸ αἵματιτῆ. Στὴ σφραγιστικὴ τῆς ἐπιφάνεια ἔχουν χαραχθεῖ γραμμικὰ θέματα μὲ λοξὲς καὶ ὀριζόντιες γραμμὲς ποὺ διασταυρῶνται μεταξὺ τους, ἐνῶ τὸ κεντρικὸ σχῆμα εἶναι τραπέζιο ποὺ γεμίζεται ἀπὸ δικτυωτό. Στὸν ἴδιο χῶρο βρέθηκαν ἐπίσης τμήμα λίθινου ἀγγείου, πυρήνας ὀψιανοῦ, δύο λίθινοι τριπτῆρες καὶ τμήμα τριβείου. Στὸ χῶρο ἀνατολικά τῆς τομῆς τοῦ 1978 βρέθηκαν δύο δόντια ζώων, ἓνα χάλκινο ἀντικείμενο, ἓνα ἀκόνι καὶ ἓνα τμήμα λίθινου τροπιδωτοῦ ἀγγείου ἀπὸ γκριζὰ πέτρα μὲ λευκὲς φλέβες. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ χώρου ἀνατολικά τῶν πέντε μεγάλων λίθων τῆς ΝΔ γωνίας ἀναφέρονται μιὰ χάντρα ἀπὸ ὀφείτη (διαστάσεων: μῆκος 0.027, πλάτος 0.025 καὶ πάχος 0.007 μ.) σὲ σχῆμα ἀμφίκοιλου βωμοῦ, μιὰ σφαιρικὴ λοπάδα μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος καὶ τρία ἄωτα κωνικὰ κύπελλα μὲ χονδρὰ τοιχώματα.

Ἀπὸ τὸ χῶρο ἀνάμεσα στὸ γερμανικὸ χαράκωμα καὶ τοὺς Τοίχους 2 καὶ 3 ἀναφέρονται ἓνα λίθινο ἀκόνι, πυρήνας ὀψιανοῦ, βάση λίθινου ἀγγείου καὶ κορμὸς πῆλινου ἀνδρικοῦ εἰδωλίου σὲ στάση δέησης. Τὸ εἰδώλιο δὲν σώζει τὸ κεφάλι, φαίνεται ὅμως ὅτι στὴ μέση φέρει τὴ χαρακτηριστικὴ ζώνη. Στὸ ἀμέσως κατώτερο επίπεδο στὸν ἴδιο χῶρο συλλέχθηκαν ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἓνα χάλκινο τροπτημένο ἀντικείμενο καὶ τμήμα βάσης γιὰ ἀγγεῖα. Στὰ εὐρήματα τῆς ΝΑ γωνίας περιλαμβάνονται τμήμα χεῖλους λίθινου ἀγγείου, κομμάτι τριπτῆρα, τμήμα πῆλινος τράπεζας καὶ τὸ σημαντικότερο, φτερό ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο (διαστάσεων: μῆκος 0.455, μέγ. πλάτος 0.160 καὶ μέγ. πάχος 0.050 μ.) ποὺ φέρει ἔξι ἐγχαράξεις στὸ ἐπάνω μέρος του καὶ τρεῖς σειρὲς ἀπὸ φοιδώσεις στὸ κατώτερο. Στὸ ἐπάνω μέρος τῆς πίσω πλευρᾶς φέρει μιὰ ἐγχαράξη κατὰ μῆκος, ποὺ πιθανῶς δηλώνει ὅτι τὸ φτερὸ εἶχε προσκολληθεῖ σὲ ἄλλη ἐπιφάνεια, ἦταν δηλαδή πιθανότατα τμήμα ἀπὸ ὀλόγλυφο ἔργο.

Τέλος ἀπὸ τὸ χῶρο ΒΔ τοῦ μυκηναϊκοῦ Τοίχου 5 προῆλθαν ἀνάμεσα στὰ ἄλλα εὐρήματα μιὰ λοπάδα, μιὰ κύλικα καὶ ἓνα κωνικὸ κύπελλο. Ἡ λοπάδα ποὺ ἔχει σφαιρικὸ σῶμα καὶ δὲν σώζεται ὁλόκληρη βρέθηκε μέσα στὴν κύλικα μᾶλλον λόγῳ πτώσης. Ἡ κύλικα σώζει τὴ δισκοειδῆ βάση καὶ τμήμα τῶν τοιχωμάτων καὶ τῆς κάθετης πεπλατυσμένης λαβῆς. Τέλος τὸ κωνικὸ κύπελλο ἔχει χοντρὰ τοιχώματα.

Πρὶν ἀναφερθοῦμε ἰδιαιτέρα στὰ ὄστρακα τονίζεται ὅτι ἡ μελέτῃ τῆς κεραμεικῆς βρίσκεται ἀκόμη σὲ προκαταρκτικὸ στάδιο γι' αὐτὸ κι οἱ πληροφορίες ποὺ δίνονται βασίζονται κυρίως σὲ ὄστρακα. Τὰ ὄστρακα ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ περιορίζονται κατὰ μεγάλο βαθμὸ σὲ μυκηναϊκὰ καὶ μινωικὰ, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι σ' αὐτὸ τὸ βᾶθος πιά τὰ στρώματα παραμένουν σχετικὰ ἀμιγῆ. Ἐντούτοις καὶ ἐδῶ ὑπάρχουν μερικὲς διαταράξεις, ἐμφανίζοντας δηλαδὴ κυρίως στὸ ΒΑ καὶ ΝΑ τμήμα τοῦ δυτικοῦ χώρου, ὅπως καὶ ἀνάμεσα στοὺς Τοίχους 2 καὶ 3 στὸ ἀνατολικὸ τμήμα, μερικὰ ἀρχαῖα καὶ κλασικὰ ὄστρακα.

Εἰδικότερα ἀνάμεσα στὸν Τοῖχο 2 καὶ στὸν Τοῖχο 3 διακρίθηκαν βάση μυκηναϊκῆς κύλικας, βάση τριποδικοῦ ἀγγείου καὶ τμήμα χεῖλους καὶ σώματος ἀγγείου ποὺ θὰ εἶχε πῶμα. Βάσεις μυκηναϊκῶν κυλίκων βρέθηκαν καὶ ἀνατολικά ἀπὸ τὸν Τοῖχο 2 καθὼς ἐπίσης καὶ ψεύτικο στόμιο μικροῦ μυκηναϊκοῦ ἀμφορέα καὶ ὄστρακο πίθου μὲ πλαστικὴ ταινία ποὺ κοσμεῖται μὲ παράλληλες ἐγχάρακτες γραμμές. Βόρεια τοῦ τοίχου 3 συλλέχθηκαν κυρίως πάλι μυκηναϊκὰ ὄστρακα ὅπως βάση ἀπὸ μικρὸ ἀγγεῖο ποὺ σώζει ἔχνη κόκκινου χρώματος καὶ πῶμα ἀπὸ ἄβαφο ἀγγεῖο μὲ ἀνάγλυφο περιχέλωμα. Στὸν ἴδιο χῶρο βρέθηκε καὶ ἓνα ὙΜ Ιβ ὄστρακο μὲ διακόσμηση χταποδιοῦ. Νότια τοῦ Τοίχου 2 καὶ τοῦ Τοίχου 3 συλλέχθηκαν δακτυλιόσχημη βάση κυπέλλου, ὄστρακα ἀπὸ μεγάλο ἀγγεῖο μὲ πλαστικὴ καὶ ἐγχάρακτη διακόσμηση, βάση ἀπὸ ψηλὸ θυμιατήρι, λαβὴ ἀπὸ θυμιατήρι, ὄστρακο πίθου μὲ σχοινοειδῆ ταινία καὶ ἓνα ἀκόμα ὄστρακο πίθου μὲ ἐμπέστους κύκλους, μᾶλλον γεωμετρικῆς-ἀνατολίζουσας ἐποχῆς, δεῖγμα τῆς διατάραξης τοῦ χώρου.

Παρόμοια διατάραξη παρατηρήθηκε καὶ στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ δυτικοῦ τομέα τοῦ χώρου, ὅπου ὑπῆρχαν ὄστρακα ἀπὸ πίθο μὲ πλαστικὴ διακόσμηση, ἄλλα πάλι ἀπὸ πίθο μὲ διακόσμηση ἰχθυόκεφαλαι, μιὰ βάση ἀπὸ μελαμβαφῆς κλασικὸ ἀγγεῖο, ἴσως κἀνθαρο, βάση κωνικοῦ κυπέλλου, πόδι κύλικας, ψεύτικο στόμιο μὲ τὴ γένεση λαβῆς ψευδόστομου ἀμφορέα, τμήμα δίσκου μὲ προχοή καὶ διφυῆς λαβὴ μελαμβαφοῦς ἀγγείου. Διατάραξη ὑπῆρχε ἀκόμη καὶ ἀνατολικά τῆς τομῆς τοῦ 1978, ὅπου συλλέχθηκαν μερικὰ σύγχρονα ὄστρακα καὶ κομμάτι ἀπὸ πίθο μὲ ἐμπέστη διακόσμηση πάλι γεωμετρικῆς-ἀνατολίζουσας ἐποχῆς.

Ἀνατολικά τῶν 5 μεγάλων λίθων τῆς ΝΔ γωνίας βρέθηκαν πολλὰ ὄστρακα ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται ἓνα ἀπὸ πίθο μὲ δικτυωτὴ διακόσμηση, μιὰ

λαβή πρόχου, ένα χεῖλος κύλικας και ὄστρακο πίθου με ἐγγαράξεις. Πολλά ὄστρακα βρέθηκαν και ἀνάμεσα στους τοίχους και τὸ γερμανικὸ χαράκωμα ποὺ προέρχονταν κυρίως ἀπὸ μελαμβαφή μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα ἐνῶ ὑπῆρχαν και ἄλλα ὅπως π.χ. ἓνα με ἐγγάρακτη διακόσμηση, ἄλλο ἀπὸ πιθάρι με ἐμπιέστους κύκλους, δύο με ἐγγάρακτη διακόσμηση ἰχθυόκανθας, χεῖλος κρατηροειδοῦς ἀγγείου με βάση χαμηλῆς κύλικας. Στὸν ἴδιο χῶρο και βαθύτερα βρέθηκε ἓνα ὄστρακο ἀπὸ πίθο με πλαστικὴ ταινία και αὐλακώσεις, πόδια κυλικῶν καθὼς και ὄστρακα πίθου με πλαστικὴ ταινία και ἐγγαράξεις. Στὴ ΝΑ γωνία ὑπῆρχαν πάλι κυρίως ὄστρακα μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ἰδιαίτερα ἀναφέρονται πόδια ἀπὸ ὑψίποδες και χαμηλές κύλικες καθὼς και λαβές, ἓνα ψεύτικο στόμιο ἀπὸ ψευδόστομο ἀμφορέα, ἓνα χεῖλος μυκηναϊκοῦ κρατήρα με φυλλοειδῆ διακόσμηση και ἓνα ὄστρακο με διακόσμηση ripple. Νότια τοῦ πρώτου μυκηναϊκοῦ τοίχου συλλέχθηκαν πάλι μυκηναϊκὰ ὄστρακα, ὅπως πόδι λεπτότατης μελαμβαφοῦς κύλικας, ἄλλο ἴδιας ἀλλὰ ἄβαφης και τμήμα φρουτοδόχης. Τέλος ΒΔ τῶν Τοίχων 1 και 5 συλλέχθηκαν κυρίως ΥΜ Ι ὄστρακα ἀλλὰ και μερικὰ μυκηναϊκά.

Μετὰ τὴ σύντομη αὐτὴ ἀναφορὰ στὴν ἀνασκαφὴ και στὰ εὐρήματα δὲν μένει παρὰ νὰ σημειωθοῦν σὰν γενικὰ συμπεράσματα τὰ ἑξῆς: ὁ χῶρος ποὺ ἀνασκάφηκε φέτος στὴν Τουρκογειτονιά 'Αρχανῶν χρησιμοποιήθηκε γιὰ ἓνα πολὺ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, συγκεκριμένα ἀπὸ τὰ μινωικὰ χρόνια μέχρι σήμερα. Τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα ποὺ ἐπιστημάνθηκαν ἀνήκουν στὴν ἑλληνορωμαϊκὴ, μυκηναϊκὴ (ΥΜ ΙΙΙ) και μινωικὴ (ΥΜ Ιβ) ἐποχὴ ἀλλὰ τὰ διάφορα ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν και τὰ ὄστρακα δείχνουν τὴ χρῆση τοῦ χώρου και στὰ ἐνδιάμεσα χρονικὰ διαστήματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν σώθηκαν οἰκοδομικὰ λείψανα. Ἔτσι ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὄστρακα και τὰ ἀντικείμενα ποὺ χρονολογοῦνται στὰ μινωικὰ και στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια βρέθηκαν και ἄλλα γεωμετρικά, ἀρχαϊκὰ και βυζαντινὰ καθὼς και ἄλλα ποὺ δείχνουν τὴ χρῆση τοῦ χώρου ἀκόμη και στὴ σύγχρονη ἐποχὴ, ὅπως π.χ. τὰ σιδερένια και τὰ χάλκινα ἀντικείμενα μέσα στὸ χαράκωμα ποὺ εἶχε ἀνοιχθεῖ ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς στὸν Β' Παγκόσμιον πόλεμο.

Ἡ συνεχὴς αὐτὴ χρῆση τοῦ χώρου καθὼς και οἱ ἀλλεπάλληλες οἰκοδομικὲς φάσεις δικαιολογοῦν τὴν ἔντονη διατάραξη ποὺ σημειώθηκε κυρίως στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα ἀλλὰ και στὰ κατώτερα. Σὲ ὁρισμένους ὅμως χώρους ὅσο ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίζοταν σὲ βάθος, τόσο τὰ στρώματα γίνονταν ἀμιγέστερα. Ἰδιαίτερα καθαρὸ ἦταν τὸ τρίτο στρώμα, στὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ ἀμιγῆς μυκηναϊκοῦ, μέχρι βάθους 1.40 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Σ' ὅλο αὐτὸ τὸ τμήμα τοῦ στρώματος ὑπῆρχε, ὅπως ἤδη τονίστηκε, πλῆθος ὄστράκων ἀπὸ μυκηναϊκὲς κύλικες, ὑψίποδες και χαμηλές. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ και βαθύτερα συλλέχθηκαν και μινωικὰ ὄστρακα, παράλληλα με τὴν ἐμφάνιση τῆς ἀνωδομῆς μινωικοῦ τοίχου. Ἡ μόνη διατάραξη στὸ στρώμα αὐτὸ ἐμφανίστηκε



στό ΒΑ καὶ ΝΑ τμήμα τοῦ δυτικοῦ χώρου καθὼς καὶ ἀνάμεσα στοὺς Τοίχους 2 καὶ 3, ὅπου συλλέχθηκαν μερικά ἀρχαῖα καὶ κλασικὰ ὄστρακα.

Ὅπως ἐδείξε λοιπὸν ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ στὴν Τουρκογειτονίᾳ Ἀρχανῶν, πάνω ἀπὸ τὸ μινωικὸ κτήριο χτίστηκε τὸ μυκηναϊκὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώθηκαν στὸ τμήμα ποὺ σκάφτηκε καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα 5 τοῖχοι, ποὺ δὲν φάνηκε νὰ ἀποτελοῦν δωμάτια. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ εἶναι ἀσθενεῖς, ἀπλὰ κατασκευασμένοι σὲ σχέση μετὰ τὸν ὑποκείμενο, ἰσχυρὸ, μινωικὸ χτισμένο ἀπὸ δουλεμένες πέτρες, κανονικοῦ σχήματος. Πάνω ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ κτήριο χτίστηκε ἐκεῖνο τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς ἐποχῆς τοῦ ὁποῦ ὅμως εἶχε καταστραφεῖ τὸ δάπεδο ὅπου πατοῦσαν οἱ τοῖχοι. Τέλος μετὰ τὸ στρώμα αὐτὸ ἐμφανίστηκε ἓνα στρώμα μετὰ λίθους συνδεδεμένους μετὰ κατριά, ποὺ χρησίμευαν γιὰ νὰ σφραγιστεῖ ὁ κατώτερος χώρος. Τὸ στρώμα αὐτὸ τῶν λίθων ἦταν παχύτερο στὸ κεντρικὸ καὶ στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου, λόγῳ τῆς προσπάθειας νὰ ἰσοπεδωθεῖ ἡ κλίση τοῦ λόφου πρὸς τὰ δυτικά. Πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι τὸ στρώμα αὐτὸ τῶν μικρῶν λίθων, φαινόμενο ποὺ ἀπαντᾶται καὶ στὴν περιοχὴ Τρούλλου καὶ στὸ οἰκόπεδο Νικολάου Παχάκη, διαφέρει ἀπὸ τοὺς λίθους ποὺ ἐμφανίστηκαν ἀνάμεσα στὸ μυκηναϊκὸ καὶ τὸ ἑλληνορωμαϊκὸ στρώμα, ποὺ ἦταν κυρίως λίθοι πεσμένοι ἀπὸ τοὺς ἑλληνορωμαϊκοὺς τοίχους, πράγμα ποὺ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἑλλειψὴ συνδετικῆς ὕλης. Τέλος γιὰ τὸ στρώμα μικρῶν λίθων προστίθεται ὅτι ὅπως προέκυψε ἀπὸ τὴν προκαταρκτικὴ μελέτη τὰ νεώτερα ὄστρακα ἐδῶ ἀνήκουν μᾶλλον στὰ βυζαντινὰ χρόνια, πράγμα ποὺ χρονολογεῖ καὶ τὸ στρώμα στὴν ἴδια ἐποχῇ. Πάνω ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν μικρῶν λίθων ἐμφανίζονται πιά σύγχρονες διαταράξεις ὅπως π.χ. τὸ γερμανικὸ χαράκωμα, ποὺ συνεχίζεται καὶ σὲ βάθος. Πάντως αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ τονιστεῖ ἰδιαίτερα εἶναι ὅτι τὸ περισσότερο καθαρὸ καὶ ἀδιατάρακτο τμήμα τοῦ χώρου ἦταν τὸ νότιο ἀπὸ τὸ κέντρο ὡς τὰ δυτικά, παράλληλα σχεδὸν μετὰ τὸ νότιο ὄριο τοῦ χώρου. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὅλα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τοῖχο β τῶν ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων, βρέθηκαν στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου. Ἐκεῖ ἐξᾴλλου εἶναι συνεχὴς καὶ ἡ ἐμφάνιση τοῦ στρώματος τῶν μικρῶν λίθων. Ἡ παρουσία τους διακρίνεται σ' ὅλο τὸ δυτικὸ τμήμα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χωρὶ παράλληλα μετὰ τὸ νότιο ὄριο. Τὸ γεγονός αὐτὸ πρέπει νὰ ἔχει σχέση ὅπως ἀναφέρθηκε μετὰ τὴν ὑψομετρικὴ διαφορὰ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ τμήματος. Παρατηρεῖται ἐπομένως ὅτι τὰ νεώτερα ἐρείπια ἐμφανίζονται στὸ ὑψηλότερο σημεῖο, δηλαδὴ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα, μὴ καὶ ὁ λόφος ἐμφανίζει ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὸ κέντρο καὶ τὰ δυτικά.

Σχετικὰ μετὰ τὰ ὑλικά δομῆς τῶν οἰκοδομημάτων πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι γιὰ ὅλους τοὺς τοίχους χρησιμοποιήθηκαν κυρίως οἱ ἀργοὶ λίθοι μεσαίου μεγέθους καὶ μόνο γιὰ τὸ μινωικὸ κτήριο παρωλιθικὲς πέτρες. Ἐπίσης διαπιστώθηκε ὅτι τὰ συσσωματώματα μικρῶν λίθων καὶ κεραμιδιῶν ποὺ ἐμφανίστηκαν σὲ μερικά σημεῖα προῆλθαν μᾶλλον ἀπὸ τὴν στέγη ἢ τὸ δάπεδο, ὅπως πρέπει

νά συμβαίνει καὶ μὲ τὰ ἀπολεπίσματα σχιστολίθων. 'Ανάμεσα στὰ συσσωματώματα συχνὰ ὑπῆρχαν τεμάχια ἄχρου πού ἴσως ὅπως καὶ ὁ πηλὸς χρησίμευαν σὰν μονωτικὸ ὑλικό. Πρέπει ἀκόμη νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι τὸ κομμάτι ἐλαφρόπετρας πού βρέθηκε στὸ μυκηναϊκὸ στρώμα ΝΑ τοῦ Τοίχου 4 πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅτι προέρχεται μᾶλλον ἀπὸ ἐργαστήριο καὶ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ σὰν ἐργαλεῖο κατεργασίας κάποιας ὕλης<sup>1</sup>, δὲν ἦταν δηλαδὴ ὑλικὸ μονώσεως, ἀφοῦ βρέθηκε σὲ τόσο μικρὴ ποσότητα. Τέλος ἡ πράσινη μαρμάρινη καὶ ἡ κόκκινη σχιστολιθικὴ πλάκα τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ χώρου φαίνεται ὅτι ἀνήκουν στὸν ἐπάνω ὄροφο τοῦ μινωικοῦ κτηρίου, καὶ μᾶλλον ἔχουν κάποια σχέση μὲ τοὺς λίθους τῆς ΝΔ γωνίας πού πρέπει νὰ ἀνήκουν στὴν ἴδια ἐποχὴ.

Περὶσσότερα στοιχεῖα ὅμως γιὰ τὶς πλάκες αὐτὲς τῆς ΒΑ γωνίας, τὰ κατώτερα ἐπίπεδα τοῦ μυκηναϊκοῦ στρώματος καὶ γιὰ τὸ μινωικὸ στρώμα ἀναμένεται νὰ δοθοῦν μετὰ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὴν ἐπόμενη περίοδο.

ANEMOSPIHΛIA  
MINAIKOS  
NAOS

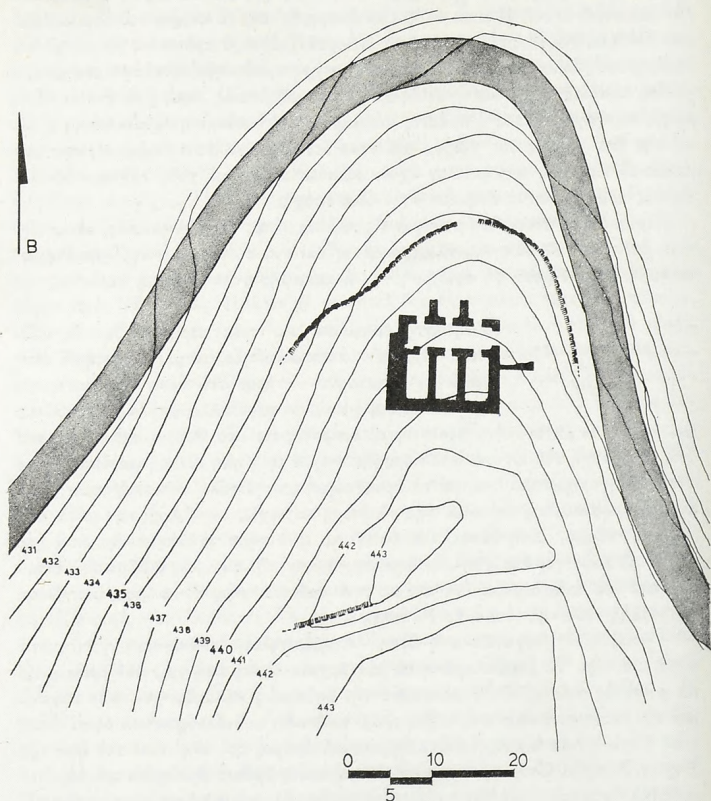
Στὴ θέση 'Ανεμόσπηλια, τρία περίπου χλμ. Β - ΒΔ τῶν 'Αρχανῶν ἀποκαλύφθηκε φέτος ἓνα κτήριο πού μετὰ τὸ ἀνακτορικὸ κτήριο στὴ θέση Τουρκογειτονία, τὸν οἰκισμὸ πού τὸν περιβάλλει στὴ θέση Τροῦλλας

καὶ ἄλλου, τὸ ἐκτεταμένο προϊστορικὸ νεκροταφεῖο στὸ Φουρνὶ καὶ τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Evans ἱερὸ κορυφῆς στὴ θέση Ψηλὴ Κορφὴ μαρτυρεῖ ἴσως τόσο κατηγορηματικὰ ὅσο καὶ τὰ προηγούμενα τὴ μεγάλη πολιτικὴ, πολιτιστικὴ καὶ θρησκευτικὴ σημασία τῆς εὐρύτερη περιοχῆς τῶν 'Αρχανῶν μέσα στὸ μινωικὸ κόσμο. Στὴ θέση 'Ανεμόσπηλια, πού πῆρε τὸ ὄνομά της ἀπὸ ἓνα γειτονικὸ λόφο γεμάτο σπηλιές, δημιουργήματα τῆς αἰολικῆς διάβρωσης, ἐντοπίστηκε καὶ ἀνασκάφηκε ἓνα κτήριο πού φαίνεται πὼς εἶναι ἴσως ὁ πρῶτος αὐτοτελὴς ναὸς τῆς μινωικῆς Κρήτης.

Ὁ ναὸς τῶν 'Αρχανῶν στὴ θέση 'Ανεμόσπηλια ἐντοπίστηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὴν 'Ε. Σακελλαράκη σὲ μιὰ ἀρχαιολογικὴ ἐκδρομὴ πού ἔγινε μαζὶ μὲ φοιτητὲς στὶς 28-3-79 μὲ σκοπὸ τὴν ἐπίσκεψη παλαιῶν γνωστῶν θέσεων καὶ τὸν ἐντοπισμὸ νέων στοὺς βόρειους πρόποδες τοῦ Γιούχτα καὶ τὴ σύνδεσή τους μὲ τὸν γνωστὸ ἀπὸ τὸν Evans μινωικὸ δρόμο, πού ὡδηγοῦσε στὸ ἱερὸ τῆς Ψηλῆς Κορφῆς. Στὴν πρώτη αὐτὴ ἐπιφανειακὴ ἐρευνα βρέθηκαν πολυάριθμα μινωικὰ ὕστρακα καὶ ἀκόμη τμῆμα ἀπὸ ἓνα μεγάλο πωρολιθικὸ κέρας καθιερώσεως πού δὲν μπορούσε παρὰ νὰ ἔστεφε κάποτε τὴν πρόσοψη ἑνὸς σημαντικοῦ κτηρίου. Τὰ ἐπιφανειακὰ αὐτὰ εὐρήματα ἦταν λοιπὸν ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητος καὶ ἡ ἄμεση ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου ἦταν ἀπαραίτητη, ἀφοῦ εἶχε ἐντοπισθεῖ καὶ ἀπὸ ἀρχαιοκαπήλους, ὅπως ἔδειχναν δυὸ τομέες. Ἐτσι ἔγινε μιὰ δοκιμα-

1. Βλ. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Τὸ ἐλεφαντόδοντο καὶ ἡ κατεργασία του στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια ('Αθήνα 1979), 31, 32, 56.

στική ἔρευνα μιᾶς μέρας πού ἀπέδωσε σημαντικῆς ἀξίας κεραμεικὴ καὶ στῆ



Εἰκ. 1. Ὁ ναὸς τῶν Ἀρχανῶν.

συνέχεια ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ πού ἀποκάλυψε καὶ τὸ ναὸ τῶν Ἀρχανῶν.

Ὁ ναὸς (εἰκ. 1, πίν. 178α) εἶναι χτισμένος στὸ βορειότερο ἄκρο τοῦ κύριου ὄγκου τοῦ Γιούχτα σὲ ὑψόμετρο περὶ τὰ 400 μ. καὶ 400 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴν Ψηλὴ Κορφή, ὅπου καὶ τὸ ἱερὸ κορυφῆς. Ἡ θέσις αὐτὴ εἶναι μιὰ ἐπίπεδη



γλώσσα γής, ή μοναδική όμαλή πρόσβαση πρὸς τὸν ἀπόκρημνο ὄγκο τοῦ Γιούχτα ἀπὸ τὸ Βορρά, καὶ ἓνα σημεῖο μὲ εὐρύτατο ὀπτικὸ πεδίο πού καλύπτει μεγάλο τμήμα τῆς βόρειας παραλίας τοῦ νομοῦ 'Ηρακλείου μὲ Δ ὄριο τὶς ψηλότερες κορυφές τοῦ ὄρους 'Ιδη καὶ Α τὰ ὄρη Δίκτη τοῦ Λασιθίου.

Τὸ σημαντικὸ κτήριο πού ἀποκαλύφθηκε στὰ 'Ανεμόσπηλια εἶναι μιὰ ἰσχυρότατη κατασκευὴ μὲ παχείς τοίχους, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία ἰσομεγέθη, κλειστά, ὀρθογώνια δωμάτια στὸ Νότο, τὸ κεντρικόν, τὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικὸ καὶ ἓνα μακρὸ διάδρομο στὸ Βορρά, πού καλύπτει ὁλόκληρο τὸ κτήριο στὸ πλάτος. Τὸ κτήριο στὸ σύνολό του ἔχει ὀρθογώνιο σχῆμα καὶ διακρίνεται γιὰ τρία βασικὰ χαρακτηριστικά του: Τὸν ἀνακτορικὸ του προσανατολισμὸ ἀπὸ Ν σὲ Β<sup>1</sup>, τὴν ἀπλή του κάτοψη πού δὲν χαρακτηρίζει ὅπως εἶναι γνωστὸ τὴ μινωικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν αὐστηρή του συμμετρία. 'Απὸ τὸ Βορρά ὑπάρχουν τρεῖς εἰσοδοὶ πού ὀδηγοῦν στὸν προθάλαμο ἐνῶ μιὰ τέταρτη ἀνοίχθηκε στὸν Α τοῖχο τοῦ προθαλάμου. 'Αν καὶ ἡ μοναδικὴ αὐτὴ ἀνατολικὴ θύρα εἶναι εὐρύτερη, εἶναι ὅμως ἀδύνατο νὰ ἀποτελεῖ τὴν κύρια πρόσβαση στὸ κτήριο γιὰτὶ ὁ λόφος στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι κατηφορικὸς καὶ ἀπόκρημνος. 'Αντίθετα ἡ φυσικὴ πρόσβαση λόγω τῆς ὀμαλότητος τοῦ ἐδάφους εἶναι ἀπὸ τὸ Βορρά, ὅπως δείχνει ἄλλωστε καὶ τὸ μονοπάτι πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ χωρικοὶ μέχρι πρὶν λίγα χρόνια, πού περνοῦσε μάλιστα πάνω ἀπὸ τὸ κτήριο. Εἶναι πάντως χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ βόρειες εἰσοδοὶ βρίσκονται στὸν ἴδιο ἄξονα μὲ τὶς ἀντίστοιχες εἰσόδους τῶν τριῶν δωματίων τοῦ κτηρίου στὸ Ν. 'Η πιὸ χαρακτηριστικὴ ἀσυμμετρία στὴν κάτοψη τοῦ κτηρίου βρίσκεται στὸ γεγονός ὅτι ἡ Δ εἴσοδος τοῦ προθαλάμου δὲν εἶναι στὴν ἴδια ἄξονικὴ εὐθεία μὲ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ Δ δωματίου. Πρόκειται ὅμως γιὰ μιὰ ἀσυμμετρία πού ὅπως καὶ κάποιες ἄλλες μικρότερες δὲν καταστρέφουν τὴ συμμετρικὴ ἐντύπωση πού προκαλεῖ ἡ κάτοψη τοῦ ναοῦ, καὶ δικαιολογοῦνται γιὰ ἄλλους λόγους, ὅπως θὰ σημειωθεῖ ἡ κάτω.

Τὸ κτήριο στὰ 'Ανεμόσπηλια δὲν ἔχει παράλληλα στὴ μέχρι σήμερα γνωστὴ μινωικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ἀν καὶ διατηρεῖ ὅπως εἶναι φυσικὸ ὅλα τὰ γνωστά, μινωικὰ χαρακτηριστικὰ στὶς κατασκευαστικὲς του λεπτομέρειες. Οἱ ἰσχυροὶ τοῖχοι εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ ἐπιλεγμένες ἀλλὰ ἀκατέργαστες πέτρες διαφόρων μεγεθῶν καὶ εἶχαν σίγουρα ἐπενδυθεῖ μὲ παχὺ στρώμα λευκοῦ κοινάματος πού σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἔφερε ἀπλή διακόσμηση ἀπὸ λεπτές κόκκινες ταινίες, ὅπως φάνηκε ἀπὸ πολλὰ κομμάτια πού βρέθηκαν διασπαρμένα. Οἱ παραστάδες καὶ τὰ κατώφλια εἶναι κατασκευασμένες ἀπὸ μεγάλων διαστάσεων ὀρθογώνιες, παρωλιθικὲς πέτρες. Σὲ μιὰν ἀπ' αὐτὰς στὸν τρίτο δόμο τῆς Α παραστάδας τῆς εἰσόδου τοῦ κεντρικοῦ δωματίου εἶναι χαραγμένο τὸ λεγό-

1. J. W. SHAW, The Orientation of the minoan Palaces, στὸ *Antichità Cretesi*, Studi in onore di Doro Levi (Catania 1973) 47 - 59.

μενο τεκτονικὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ, γνωστὸ κι ἀπὸ τὸ ἀνακτορικὸ κτήριο στὴν Τουρκογειτονιά<sup>1</sup>. Τὸ κτήριο εἶναι θεμελιωμένο πάνω στὸν στερεὸ βράχο τοῦ βουνοῦ, πὺν σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἔχει ἀφεθεῖ σκόπιμα ἀλάξευτος νὰ εἰσχωρεῖ τοὺς χώρους του, ὅπως θὰ ἀναφερθεῖ ἐκτενέστερα στὴν ἐπὶ μέρους ἐξέταση τοῦ κάθε δωματίου.

Ἡ σημασία αὐτοῦ τοῦ κτηρίου δὲν δηλώνεται μόνο ἀπὸ τὴν ἐπιλογὴ τῆς θέσης, τῇ μοναδικότητά τῆς κάτοψής του μέσα στὸ σύνολο τῶν σύνθετων, μινωικῶν οἰκοδομημάτων μὲ τοὺς πολύπλοκους καὶ λαβυρινθώδεις διαδρόμους καὶ ἀπὸ τῇ μνημειώδη κατασκευή του ἀλλὰ ἀπὸ ἓνα ἀκόμη σημαντικὸ στοιχεῖο. Τὸ κτήριο στὰ Ἀνεμόσπηλια καὶ μιὰ μεγάλη ἔκταση γύρω ἀπὸ αὐτὸ περικλείεται ἀπὸ ἓναν περίβολο, ὁ ὁποῖος ἀποκαλύφθηκε ἐπιφανειακὰ Β καὶ Α τοῦ κτηρίου, ἐνῶ Ν καὶ σὲ μεγάλη ἔκταση φάνηκαν ἴχνη του μὲ διεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ. Ὁ περίβολος ἀποτελέστηκε ἀπὸ χαλαρὰ συνδεδεμένες πέτρες, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες βρέθηκαν λίγα ὄστρακα, σύγχρονα μὲ τὴν ὑπόλοιπη κεραμεικὴ τῆς ἀνασκαφῆς. Ἀναμφίβολα ὁ περίβολος περιέτρεχε τὴ γλῶσσα τῆς γῆς ὅπου χτίστηκε τὸ κτήριο καὶ παρὸν πολὺ σήμερα σῴζεται τμηματικά, ἕνας προσεκτικὸς παρατηρητὴς μπορεῖ νὰ διακρίνει ἀπὸ μεγαλύτερο ὑψόμετρο τοὺς ψηλότερους πρόβουνους τοῦ Γιούχτα τὰ σημεῖα ὅπου ὑπάρχει ὁ σημερινὸς μισοκαταστραμμένος τοῖχος. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὸ χαρακτηριστικὸ τύπο τειμένους.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ οἰκοδόμημα στὰ Ἀνεμόσπηλια ἀποτελεῖ χωρὶς ἀμφιβολία ἓνα τυπικὸ παράδειγμα καθαροῦ, κλειστοῦ ἀρχαιολογικοῦ εὐρήματος, ὅπως πιστοποιεῖται ὄχι μόνο ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα, πὺν τοποθετοῦν τὸ σύνολο τοῦ κτηρίου σὲ μιὰ χρονικὴ φάση, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὅλα τὰ κινητὰ εὐρήματα. Ἰδιαίτερα τὸ πλῆθος τῆς κεραμεικῆς χρονολογεῖ τὸ οἰκοδόμημα καθαρὰ στὴ μεταβατικὴ φάση ἀπὸ τὴ ΜΜ II στὴ ΜΜ IIIA περίοδο, ἀνήκει δηλαδὴ στὸ ρυθμὸ πὺν εἶναι γνωστὸς σὰν Classical Kamares Style<sup>2</sup>, ἀν καὶ ὑπάρχουν παράλληλα λιγοστὰ παραδείγματα σκοτεινῆς διακόσμησης σὲ ἀνοιχτόχρωμο βάθος. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τοῦ κλασικοῦ, καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ εἶναι ἓνα ὠκέλυφο, μόνωτο, καμαραϊκὸ κύπελλο (πίν. 183β). Τὸ σημαντικὸ αὐτὸ κλειστὸ εὐρημα ὀφείλεται πιθανότατα σὲ καταστροφὴ ἀπὸ ἰσχυρότατο σεισμό, τὸν ἴδιο πὺν κατέστρεψε τὰ πρῶτα μινωικὰ ἀνάκτορα, ἓνα σεισμὸ πὺν ἀκολουθήθηκε ἀπὸ πυρκαγιὰ τρομακτικῆς ἔντασης.

Παρὰ τὴν καταστροφὴ, τὸ περιεχόμενο τοῦ ναοῦ ἔμεινε ὅμως ἀδιατάρακτο τοὺς αἰῶνες πὺν ἀκολουθήσαν προσφέροντας μιὰ μοναδικὴ δυνατότητα μελέ-

1. J. A. SAKELLARAKIS, *Mason's Marks from Archanes, Europa*, Festschrift für Ernst Grumach (1967) 277 - 288.

2. G. WALBERG, *Kamares: A study of the character of Palatial Middle Minoan Pottery* (Uppsala 1976).

της τελετουργιῶν τῆς μινωικῆς θρησκείας, πού ὡς σήμερα μᾶς ἦταν γνωστὲς κυρίως ἀπὸ διάφορες παραστάσεις. "Ὅπως θὰ φανεῖ καθαρὰ ἀπὸ τὴν ἐξέταση κάθε χώρου ξεχωριστά, ὁ προθάλαμος εἶχε, ὅπως ἦταν ἐπόμενο, ἀποθηκευτικὸ κυρίως χαρακτῆρα καὶ προετοιμασίας τῶν διάφορων τελετουργιῶν· στὸ κεντρικὸ δωμάτιο ὑπῆρχε τὸ ξόανο τῆς θεότητος στὸ ὑποῖο προσφέρονταν ἀναίμακτες καὶ αἱματηρὲς προσφορὲς, τὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο ἦταν προορισμένον γιὰ τὶς ἀναίμακτες προσφορὲς καὶ τέλος τὸ δυτικὸ γιὰ τὶς αἱματηρὲς.

## Προθάλαμος

### Ἐπιφανειακὸ στρώμα

Ὁ προθάλαμος τοῦ ναοῦ (πίν. 178β) στὰ Ἀνεμόσπηλια εἶχε ἐπίχωση πολὺ μικρότερη ἀπὸ ἐκείνη τῶν τριῶν δωματίων πρὸς Ν. Ἐξαιτίας τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους πρὸς Β τὸ Ν τμήμα τοῦ δωματίου δὲν παρουσίαζε ἐπίχωση μεγάλυτερη τοῦ 1 μ., ἐνῶ ἡ ἐπίχωση στὸ Β τμήμα μόλις κάλυπτε τὸν ἕνα καὶ μοναδικὸ σωζόμενο δόμο τῶν παραστάδων τῶν εἰσόδων. Μεγάλαις τμημάτα τῶν τοίχων ἦταν ὁρατὰ ἀπὸ τὴν ἀρχή. Ἐδῶ βρέθηκε, στὴν ἐπιφανειακὴ ἔρευνα πού ἔγινε τὸν Μάρτιο, τὸ μεγάλο παρωλιθινὸ κέρασ καθιερώσεως πού σώζεται κατὰ τὰ τρία τέταρτα καὶ πού ἀναμφίβολα ἔστεφε τὴν πρόσοψη τοῦ κτηρίου. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ σφαῖρα πυροβόλου ὅπλου ὅλα τὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενα τοῦ ἴδιου κλειστοῦ εὐρήματος. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ βρέθηκαν πολλὲς πεσμένες πέτρες μεγάλου μεγέθους, προερχόμενες κυρίως ἀπὸ τὸν Ν τοῖχο τοῦ προθαλάμου. Οἱ πέτρες πού πιθανὸν ἔπεσαν ἀπὸ τοὺς ἄλλους τοίχους δὲν βρέθηκαν ἐξαιτίας τῆς μικρῆς ἐπίχωσης καὶ τοῦ κατηφορικοῦ ἐδάφους.

Στὰ ἐπιφανειακὰ στρώματα τοῦ προθαλάμου τὸ χῶμα ἦταν μαλακὸ καὶ κατὰ τόπους καμένο. Στὸ Δ τοῦ τμήμα βρέθηκαν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ Δ τοίχου ἕνα ὁστὸ ἴσως προερχόμενο ἀπὸ ἀνθρώπινο κρανίον καὶ μεγάλο κομμάτι λευκοῦ κονιάματος Β ἀπὸ τὸν πεσσὸ πού εἶχε ἐνσωματωθεῖ στὸ Ν τοῖχο καὶ λειτουργοῦσε καὶ σὰν Δ παραστάδα τοῦ Δ δωματίου. Στὸ Α τμήμα τοῦ προθαλάμου, ὅπου ἡ πυκνότης τῶν εὐρημάτων ἦταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μικρότερη βρέθηκαν τμημάτα πιθαριοῦ κοντὰ στὸ Ν τοῖχο, πού εἶναι πιθανὸ νὰ προέρχονται ἀπὸ τὰ βορείωτερα πιθάρια τοῦ κεντρικοῦ δωματίου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μερικὰ κομμάτια ἴσως νὰ ἔπεσαν κατὰ τὴν καταστροφὴ στὸν προθάλαμο. Στὸ τμήμα αὐτὸ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πεσμένες πέτρες βρέθηκαν ἀκόμη ἀρκετὰ κομμάτια καμένων τούβλων, ἡ ἀνεύρεση τῶν ὁποίων συνεχίστηκε μέχρι τὸ δάπεδο.

"Ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια ἡ προσπάθεια τῶν ἀρχαιοκαπήλων νὰ συλῇσουν τὸ χῶρο, χρησιμοποιώντας ἀκόμη καὶ ἐκρηκτικὲς ὕλες, δὲν ἀπέδωσε καρποὺς



καὶ δὲν διατάραξε τὸ περιεχόμενο τοῦ προθαλάμου, ὅπως ἀντίστοιχα δὲν διατάραξε καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ Α δωματίου, ὅπου ἔγινε ἡ δευτέρα παρόμοια ἐνέργεια τῶν ἀρχαιοκαπήλων. Ἡ ἀπόπειρα ποὺ ἔγινε στὸν προθάλαμο ἔγινε εὐτυχῶς στὸ σημεῖο ὅπου βρισκόταν τὸ κατώφλι τῆς Δ εἰσόδου. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἴσως τὸ κατώφλι βρέθηκε ἀρκετὰ φθαρμένο ἐνῶ δὲν ὑπῆρχαν οἱ παραστάδες αὐτῆς τῆς εἰσόδου.

Τὰ λιγιστὰ ὄστρακα τοῦ στρώματος ἐπιφανείας ἀποτελοῦνται κυρίως ἀπὸ ροδόχρωμο πηλὸ καὶ λιγότερο τεφρὸ καὶ καστανό. Προέρχονται κυρίως ἀπὸ ἀγγεῖα μεσαίου μεγέθους καὶ στεροῦνται ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος, ἐπειδὴ ἔχουν ὑποστει μεγάλη φθορὰ μὲ τὴ διάβρωση. Λίγα μόνο σώζουν καστανέρυθρο ἐπίχρυσμα ἐνῶ διακρίνονται τουλάχιστον μιὰ βάση μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου καὶ ἕσω νεύοντα χεῖλη σφαιρικῶν κυπέλλων ἢ ρυτῶν.

#### Σ τ ρ ὠ μ α δ α π έ δ ο υ

Ἡ φωτιά στὸν προθάλαμο ἄφησε ἀνεξίτηλα σημάδια στὸ χῶμα καὶ στὸ δάπεδο. Τὸ χῶμα ἦταν ἔντονα καμένο στὸ Δ τμήμα ὅπου τὰ ἀντικείμενα καὶ πιθανότατα καὶ κάποια εὐφλεκτα ὑλικά ἦταν περισσότερα ἀπὸ τὸ Α τμήμα. Ἐντονα καμένο ἦταν τὸ χῶμα στὸ κέντρο τοῦ Δ τμήματος καὶ κοντὰ στοὺς τοίχους. Σὲ ἄλλα σημεῖα καὶ κυρίως Α εἶχε διατηρήσει τὸ φυσικὸ καφε χρῶμα του. Τὸ δάπεδο ἀποτελέσθηκε ἀπὸ τὸ βράχο πάνω στὸν ὁποῖο εἶχε θεμελιωθεῖ τὸ κτήριο καὶ ἀπὸ λεπίδα κούσκουρα ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ κίτρινο χρῶμα του.

Οἱ πεσμένες πέτρες ἦταν πολλές, διάφορων μεγεθῶν καὶ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὸν Ν τοῖχο. Ἰδιαίτερη πυκνότητα ὑπῆρχε ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Ν καὶ στὸ Α τμήμα κοντὰ στὴ μεγάλη εἰσοδο τοῦ Α τοίχου. Ἐδῶ οἱ πέτρες βρέθηκαν μαζὶ μὲ πολλὰ κομμάτια τοῦβλων μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐπίπεδες ἐπιφάνειες καὶ ἀποτυπώματα τῶν δοκῶν τῆς ὀροφῆς καθὼς καὶ τρύπες ποὺ προδίδουν τὴ χρῆση καλαμιῶν γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ἀνωδομῆς. Ἀρκετὰ τοῦβλα βρέθηκαν ἐπίσης κοντὰ στὸ Ν τοῖχο καὶ γύρω ἀπὸ τὸν πεσσὸ τοῦ Δ τμήματος, ὅπου διακρίθηκαν καὶ μερικὰ συσσωματώματα μὲ ἀποτυπώματα ἀχρου.

Τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τοῦ περιεχόμενου αὐτοῦ τοῦ δωματίου διατηροῦσε καθαρὰ τὴν ἀρχικὴ εἰκόνα παρὰ τὴν καταστροφὴ καὶ τὴ φθορὰ τῶν ἀγγείων. Ὁ προθάλαμος ἐξυπηρετοῦσε μὲ τὴν εὐρυχωρία του τίς πολλαπλές πρακτικὲς καὶ τελετουργικὲς ἀνάγκες τοῦ ναοῦ στὰ Ἀνεμόσπηλια. Ἡ πρακτικὴ του σημασία φαίνεται ἀπὸ τὸν ἐξαιρετικὰ μεγάλο ἀριθμὸ ἀγγείων ποὺ περιεῖχε, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχαν καθαρὰ ἀποθηκευτικὴ χρησιμότητα. Συνολικὰ σ' αὐτὸ τὸ δωμάτιο βρέθηκαν ἑκατὸ πενήντα πέντε ἀγγεῖα. Τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ συγκολλήθηκαν ὁλόκληρα ἐνῶ εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι ὁ ἀρχικός τους ἀριθμὸς ξεπερνοῦσε κατὰ πολὺ αὐτὸν ποὺ ἀναφέρθηκε. Ἄν λάβουμε ὑπόψη τὴν ὑπαρξὴ τουλάχιστον τριῶν μεγάλων πιθαρῶν μέσα στὸ χῶρο καὶ ἀκόμη λί-

θινών κατασκευῶν, μερικές ἀπὸ τίς ὁποῖες χρησίμευαν γιὰ νὰ δεχθοῦν ὁμάδες ἀγγείων καὶ λίθινα τριβεῖα, εἶναι δύσκολο νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸ πῶς ἦταν δυνατό αὐτὸ τὸ δωμάτιο νὰ συγκεντρῶναι τόσο μεγάλη ποσότητα εὐρημάτων. Στὴν πραγματικότητα ὁ ἐλεύθερος χώρος ποὺ ὑπολειπόταν ἦταν ἀρκετὸς γιὰ νὰ κινηθεῖ ἄνετα ἓνας ἢ περισσότεροι ἄνθρωποι ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ κεραμεικὴ καὶ τὰ ἄλλα ἀντικείμενα ἦταν τοποθετημένα κατὰ ὁμάδες μέσα στὸ δωμάτιο, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἐξοικονόμηση χώρου. Ἡ κάθε ὁμάδα ἀπὸ ἀγγεῖα βρισκόταν κυρίως γύρω ἀπὸ πιθάρια ἢ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ δωματίου, ἦταν ἀρκετὰ ὁμοιογενὴς κατὰ σχήματα καὶ τοποθετημένη ἐσκεμμένα σὲ ἓνα συγκεκριμένο χώρο. Εἶναι ἐπίσης πολὺ σημαντικὴ ἡ παρατήρηση ὅτι κάθε ὁμάδα κεραμεικῆς ἦταν στενὰ συνυφασμένη μὲ τὴν κεραμεικὴ καὶ τὸ χαρακτηριστὶκα τοῦ πλησιέστερου σ' αὐτὴν δωματίου.

Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς ὀστράκων ποὺ συλλέχθηκαν δείχνει τὴν πυκνότητα τῶν ἀγγείων τοῦ δωματίου. Τὰ ὀστράκα ποὺ ἀποτελοῦνται συνήθως ἀπὸ ροδόχρωμο πηλὸ καὶ σὲ λίγες περιπτώσεις φέρουν καστανέρυθρο ἐπίχρῖσμα, προέρχονται στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τους ἀπὸ μικρὰ κύπελλα καὶ λοπάδες καὶ λιγότερο ἀπὸ ἀγγεῖα μεσαίου μεγέθους. Πρόκειται γιὰ ἔσω καὶ ἔξω νεύοντα χεῖλη, ταινιόσχημες λαβὲς καὶ τμήματα βάσεων. Περισσότερο διακρίνονται ὀστράκα μεγάλου ἀγγείου μὲ ἐσωτερικὴ κάλυψη ἀπὸ καταλιβάδες καὶ ἰδιαίτερα μεγάλος ἀριθμὸς ὀστράκων ἀπὸ χύτρες μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση.

Τρία τουλάχιστον πιθάρια στέκονταν στὸν προθάλαμο. Ἐνα πιθάρι στεκόταν στὴ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου πάνω στὸ δάπεδο καὶ μέσα σὲ μιὰ κοιλότητα ποὺ σχηματίζει ὁ βράχος στὸ σημεῖο αὐτό. Τμῆμα τῶν τοιχωμάτων καὶ ἡ βάση στέκονταν στὴ θέση τους, ἄλλα κομμάτια του βρέθηκαν γύρω ἀπ' αὐτὴν, ἐνῶ τμήματα τοῦ χεῖλους, ποὺ ἦταν καὶ ἰσχυρὰ καμένα, βρέθηκαν σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση ΝΑ τῆς βάσης του. Τὸ πιθάρι ἔχει κάθετες κυλινδρικές λαβές, εἶναι ἀδιακόσμητο καὶ καλύπτεται μὲ καστανὸ ἐπίχρῖσμα. Στὸ Β τοῖχο καὶ ἀνάμεσα στὴ Δ καὶ τὴν κεντρικὴ εἴσοδο στεκόταν ἓνα δεύτερο πιθάρι μεγάλων διαστάσεων. Τὸ πιθάρι στεκόταν ὀρθιὸ σὲ ἀρκετὸ ὕψος ἀπὸ τὸ δάπεδο μὲ τέσσερις κάθετες κυλινδρικές λαβὲς διακοσμημένο μὲ παράλληλες ὀριζόντιες, πλαστικές, σχοινοειδεῖς ταινίες στὸ σῶμα καὶ λοξὲς ταινίες πάνω ἀπὸ τὴ βάση. Ἐνα τρίτο ἀρκετὰ μικρότερο πιθάρι βρέθηκε πεσμένο στὸ κέντρο τοῦ Δ τμήματος τοῦ προθαλάμου, μὲ φορὰ πτώσης ἀπὸ Β πρὸς Ν. Τὸ πιθάρι πιθανὸν νὰ στεκόταν Ν, ΝΔ τοῦ πιθαριοῦ ποὺ προαναφέρθηκε ἢ πάνω σὲ μιὰ ὀρθογώνια πέτρα ποὺ βρέθηκε δίπλα του καὶ ἴσως χρησίμευε σὰν βάση. Τὸ τρίτο αὐτὸ πιθάρι ἔχει κάθετες κυλινδρικές λαβὲς καὶ εἶναι διακοσμημένο μὲ πλαστικὴ ταινία στὴ βάση καὶ σχοινοειδεῖς ταινίες στὸ σῶμα καὶ κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος.

Ξεκινώντας ἀπὸ Δ καὶ προχωρώντας πρὸς Α παρατηρήθηκε ὅτι ἡ πυκνότητα τῶν ἀγγείων γινόταν αἰσθητὰ μικρότερη. Ἐξαιρετικὰ μεγάλη ἦταν ἡ πυκνότητα τῶν ἀγγείων στὴ ΒΔ γωνία ὅπου στεκόταν τὸ πρῶτο πιθάρι ποὺ ἀνα-

φέρθηκε κι ὅπου ὁ βράχος τοῦ δαπέδου παρουσιάζει κοιλότητα. Γύρω ἀπὸ τὸ πιθάρι καὶ σὲ μικρὴ ἀκτίνα βρέθηκαν συνολικὰ τουλάχιστον σαρανταπέντε ἀγγεῖα. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ λίγα ὅστρακα χαρακτηριστικὰ γιὰ τὸ σχῆμα τους, ἀποτελοῦν ὅμως σοβαρὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν ἀρχικὸ ἀριθμὸ τῶν ἀγγείων στὸ ναὸ ποὺ ἀποτελεῖ ἓνα κατεχοχὴν κλειστὸ εὐρημα. Ἐντεκα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι λοπάδες μεῖζω νεύοντα χεῖλη καὶ μικρὲς πλαστικὲς λαβές, δύο ἀπὸ τὲς ὁποῖες σώζονται τμηματικὰ. Συνήθως ὅταν εἶναι διακοσμημένες φέρουν ταινία κοντὰ στὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα ἐνῶ παρατηροῦνται καὶ δύο περιπτώσεις μεῖ ripple διακόσμηση στὸ ἐσωτερικόν. Στὸν ἴδιο χῶρο βρέθηκαν δώδεκα μόνω-τα, κυλινδρικὰ κύπελλα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ περισσότερα διασώζονται σὲ μεγάλο ποσοστὸ, δύο φέρουν ἐξωτερικὰ διακόσμηση ripple καὶ ἓνα διακόσμηση σπειρῶν. Ἀποκαλύφθηκαν ἀκόμη δύο κωνικὰ κύπελλα καὶ τρία σφαιρικὰ. Ἀπὸ ἀγγεῖα μεγαλύτερου μεγέθους σημειώνονται τέσσερα μεῖ γεφυρόστομη προ-χοῇ ποὺ ὅμως δὲν σώζονται σὲ μεγάλο βαθμό, ἐνῶ δὲν ἀπουσίαζαν οἱ χύτρες. Σημαντικὸ εἶναι ἐπίσης κομμάτι ἀπὸ τὴ βάση καὶ μεγάλο τμῆμα τῶν τοιχωμάτων ἀμφορέα μεῖ λευκῇ, φυτικῇ διακόσμηση ποὺ εἰκονίζει φυτὰ μεῖ λευκὰ λογχοειδῆ φύλλα, ἐνῶ μαζεύτηκαν καὶ πολλὰ ὅστρακα ἐνὸς ἄλλου μεγάλου ἀμφορέα. Δύο πρόχοι βρέθηκαν στὸν ἴδιο χῶρο, ἓνα καδὸσχημο ἀγγεῖο μεῖ μαστοειδῇ ἀπόφυση καὶ βάση μεγάλου ἀγγείου.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ποὺ ἀναφέρθηκαν ἰδιαίτερα σημαντικὰ κεραμικὰ εὐρήματα ἦταν τμῆμα λεκάνης μεῖ καταλιβάδες, τὸ κάτω τμῆμα σφαιρικοῦ ρυτοῦ, τμῆμα ἐνὸς πῆλινου φορητοῦ βωμοῦ μεῖ ἐγγάρια διακόσμηση ἀπὸ φύλλα καὶ δύο τεράστιοι, λεπτότατοι, πῆλινοι, ἀβαθεῖς δίσκοι μεῖ περιχέλωμα, ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῶν ὁποίων εἶναι τραχεῖα, στοιχεῖο ποὺ ὑποδηλώνει ὅτι ἦταν ἀναρτημένοι μέσα σὲ κάποιον διχτυωτὸ ἢ σὲ ψάθια. Σὲ συνδυασμὸ μ' αὐτοὺς τοὺς δίσκους ποὺ ἡ διασπορά τους κάλυπτε μεγάλο χῶρο στὸ Δ τμῆμα τοῦ προθαλάμου βρέθηκαν ἀρκετὰ ὅσα ζῶν ἀκριβῶς στὴν ἴδια διασπορά μεῖ τοὺς δίσκους.

Παρατηρήθηκε ὅτι ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν γύρω ἀπὸ τὸ πιθάρι τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ προθαλάμου τὰ κωνικὰ καὶ τὰ σφαιρικὰ κύπελλα καὶ οἱ λοπάδες βρέθηκαν Β τοῦ πιθαριοῦ, ἐνῶ τὰ κυλινδρικὰ Ν ἀπ' αὐτό. Πρέπει ἀκόμη νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐπειδὴ τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ βρέθηκαν τὸ ἓνα πάνω στὸ ἄλλο καὶ συχνὰ ἀπὸ τὰ ὑπερκείμενα σώθηκαν ἐλάχιστα χαρακτηριστικὰ ὅστρακα, θεωρεῖται σχεδὸν βέβαιη ἡ ὑπαρξὴ κάποιας ξύλινης κατασκευῆς πάνω ἀπὸ τὸ πιθάρι καὶ ἀκριβῶς στὴ ΒΔ γωνία τοῦ προθαλάμου, ποὺ ἴσως χρησίμευε γιὰ τὴν ἀποθήκευση τῶν μικρῶν κυρίως ἀγγείων.

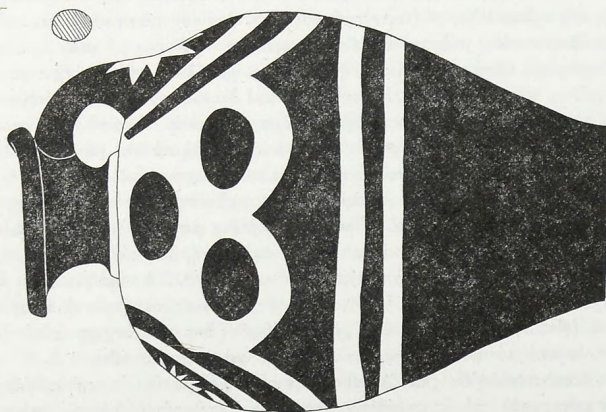
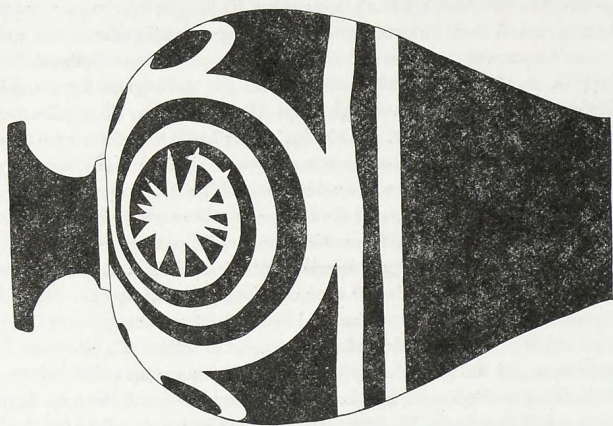
Στὴ ΝΔ γωνία τοῦ προθαλάμου παρατηρεῖται μία ἀρχιτεκτονικὴ ἰδιομορφία. Ἡ Δ παραστάδα τῆς εἰσόδου τοῦ Δ δωματίου δὲν εἶναι ὀργανικὰ δεμένη μεῖ τὸ Ν τοῖχο, ἀλλὰ προεξέχει σχηματίζοντας Δ ἀπ' αὐτὴν ἓναν ἐλεύθερο τετράγωνο χῶρο, ὁ ὁποῖος πρὸς Ν κλείνει μεῖ ἓνα φράγμα ἀπὸ μικρὲς πέτρες



πού χωρίζει τὸν προθάλαμο ἀπὸ τὸ Δ δωμάτιο. Ὁ βράχος ἔχει σκαφτεῖ σὲ βάθος ἐμπρὸς καὶ Δ ἀπὸ τὴν παραστάδα, ἔτσι ὥστε σχηματίζεται ἓνα μικρὸ αὐλάκι, πού Δ καταλήγει σὲ ἓναν λάκκο. Στὸ χῶρο αὐτὸ ἀποκαλύφθηκαν δεκατρία ἀγγεῖα. Δ τῆς παραστάδας βρέθηκε ὄρθιο ἓνα καθόσχημο ἀγγεῖο, μέσα στὸ ὁποῖο στεκόταν ἓνα παρόμοιο μικρότερο ἀλλὰ τριποδικό. Τὸ μεγάλο καθόσχημο φέρει πάνω στὴ μία ἀπὸ τὶς δύο ὀριζόντιες λαβές του τρεῖς προσεκτικὰ κατασκευασμένες, κυκλικές κοιλότητες καὶ δίπλα στὴ λαβὴ διακρίνονται ἔγχνη ἐγχράξεις. Στὸ χεῖλος καὶ ἀπέναντι ἀπὸ αὐτὴ τὴ λαβὴ ὑπάρχουν τρεῖς ἐγκοπές. Στὸν ἴδιο χῶρο βρέθηκαν μιὰ λοπάδα, ἓνα μόνωτο, κυλινδρικό κύπελλο, δύο σφαιρικά, τμῆμα πιθαριοῦ, δύο καθόσχημα ἀγγεῖα, μιὰ πρόχους, ἓνα ἀγγεῖο μὲ γεφυρόστομη προχὴ, τμῆμα ἀγγείου, πιθανὸν ρυτοῦ, καὶ ἀμφορέας πού σώζεται κατὰ τὸ ἥμισυ καὶ εἶναι διακοσμημένος μὲ λευκὸ, φυτικὸ θέμα. Μὲ μεγάλη γαλάζια σπείρα διακοσμεῖται καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ καθόσχημα ἀγγεῖα.

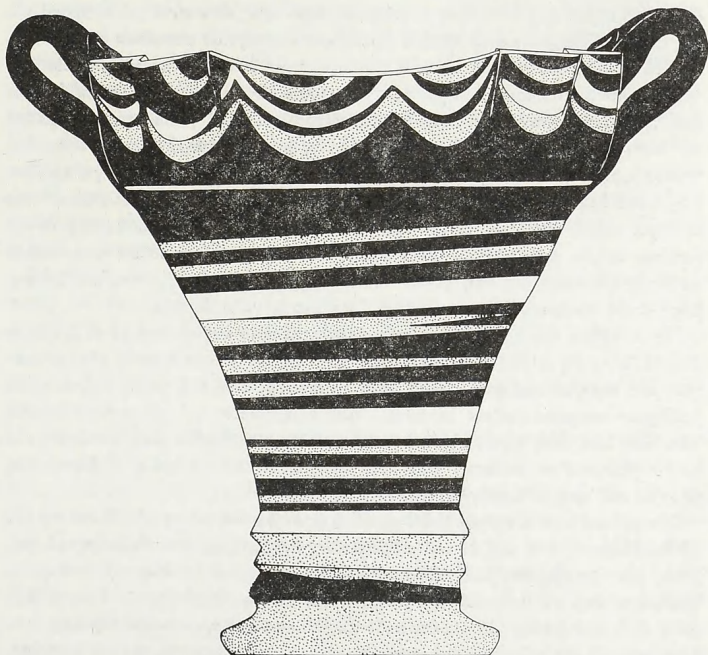
Κοντὰ στὸ Β τοῖχο καὶ Δ ἀπὸ τὸ δεύτερο μεγάλο πιθάρι πού στεκόταν ἐκεῖ ἀποκαλύφθηκε μιὰ ἄλλη ομάδα ἀγγείων σαφῶς διαχωρισμένη ἀπὸ τὶς προηγούμενες. Σ' αὐτὸ τὸ χῶρο τὰ ἀγγεῖα στέκονταν σχεδὸν ὅλα ὄρθια στὴν ἀρχικὴ τους θέση καὶ ἡ διατάραξη δὲν ἦταν μεγάλη, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι λίγος Δ εἶχε γίνει ἢ ἀπόπειρα τῶν ἀρχαιοκαπήλων νὰ συλῇσουν τὸ περιεχόμενο τοῦ κτηρίου. Πρόκειται κυρίως γιὰ κλειστά ἀγγεῖα, ἀμφορεῖς καὶ πρόχους, γεγονὸς πού δείχνει καὶ πάλι τὴν ὀργάνωση πού ἐπικρατοῦσε στὸν προθάλαμο. Συγκεκριμένα βρέθηκαν τέσσερις ἀμφορεῖς, δύο ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι ἰδιαίτερα μεγάλοι καὶ διακοσμοῦνται μὲ κυματοειδεῖς γραμμές, συστάδες ταινιῶν καὶ μεγάλες σπῆρες καὶ ἐπτὰ πρόχοι ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ περισσότερες ἔχουν ραμφόστομη προχὴ. Μέσα στοὺς ἀμφορεῖς βρέθηκε ἀρκετὰ μεγάλος ἀριθμὸς καμένων σπόρων. Μιὰ μικρὴ σχετικὰ ραμφόστομη πρόχους εἶναι διακοσμημένη μὲ ἀπλές, κάθετες, μαῦρες ταινίες, πού στὸ ὕψος τοῦ λαιμοῦ συναντῶνται μὲ μιὰν ὀριζόντια πού περιτρέπει τὸ ἀγγεῖο. Μιὰ ἄλλη πρόχους, μεγάλου μεγέθους ἔχει στρογγυλὸ χεῖλος, πλαστικὸ δακτυλίδι στὸν ὄμο καὶ διακόσμηση ἀπὸ ἐφαπτόμενους κύκλους καὶ μεγάλη σπείρα σὲ γαλάζιο χρῶμα, μέσα στὴν ὁποία εἶναι ἐγγεγραμμένο ἓνα ἄνθος πού ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλὰ λογοειδῆ πέταλα (εἰκ. 2). Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχει ἓνα ἀγγεῖο ἡ ποιότητα καὶ ἡ λειτουργικότητα τοῦ ὁποίου τὸ καθιστᾷ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἀγγεῖα πού βρέθηκαν στὸν προθάλαμο καὶ ἀπὸ τὰ ἀξιολογότερα τοῦ ναοῦ. Πρόκειται γιὰ ἓνα μεγάλο, ψηλὸ, χειροποίητο κύπελλο κοινωνίας μὲ πλαστικὰ δακτυλίδια στὴ βάση, δύο κάθετες, ταινιόσχημες, ὑπερυψωμένες λαβές καὶ εὐρύ, κυματιστὸ χεῖλος. Τὸ κύπελλο εἶναι διακοσμημένο μὲ πολὺχρωμες, ὀριζόντιες καὶ καμπύλες ταινίες στὸ ὕψος τοῦ χείλους (εἰκ. 3). Τέλος στὸν ἴδιο χῶρο βρέθηκαν ἓνα φωλεόσχημο ρυτό, τέσσερα σφαιρικά κύπελλα, τέσσερα κυλινδρικά καὶ τρεῖς λοπάδες.

Ἀνάμεσα στὶς εἰσόδους τοῦ Δ καὶ τοῦ κεντρικοῦ δωματίου ἀποκαλύφθηκε μιὰ λίθινη κατασκευὴ πού ἀποτελέσθηκε ἀπὸ ὄρθιες, ὀρθογώνιες πέτρες, πού σχη-



Εικ. 2. Σχέδιο πολύχρωμου καμμαραϊκοῦ ἀγγείου.

ματίζουν μιὰ θήκη προσαρμοσμένη στοῦ Ν τοῖχο, ἀσφαλῶς προορισμένη νὰ δεχθεῖ ἀγγεῖα καὶ ἴσως καὶ ἄλλα ἀντικείμενα. Πάνω τῆς στέκονταν τουλάχισ-



Εἰκ. 3. Σχέδιο τοῦ πῆλινου κυπέλλου κοινωνίας.

στον τρεῖς τριποδικές χύτρες, δύο κυλινδρικά κύπελλα, βάση κλειστοῦ ἀγγείου καὶ ἓνας ἀμφορέας.

Ἐγινε ἤδη φανερό ὅτι μιὰ πολλὴ μεγάλῃ ποσότητα ἀγγείων βρίσκονταν στοῦ Δ μῆμα τοῦ προθαλάμου καὶ τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ στέκονταν στοῦ δάπεδο, καθὼς δὲν παρουσίαζαν μεγάλη διασπορὰ παρὰ σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις. Στὸ κέντρο τοῦ χώρου ποὺ φαίνεται ὅτι εἶχε μείνει ἐλεύθερος βρέθηκαν πεσμένα ἑξὶ ἀγγεῖα. Β ἀπὸ τὸν πεσσοῦ βρέθηκαν πεσμένα ἓνα μόνωτο, κυλινδρικό κύπελλο μὲ διακόσμηση ἀπὸ ὀριζόντιες καὶ πλάγιες ταινίες καὶ μιὰ χύτρα μὲ πρόχυση. Ἀνατολικότερα βρέθηκαν ὄστρακα ἀμφορέα ποὺ ἀρχικὰ πρέπει νὰ στεκόταν Β μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους ἀμφορεῖς, μιὰ χύτρα, μιὰ λοπάδα καὶ ἓνα



μόνωτο, σφαιρικό κύπελλο. Α καὶ γύρω ἀπὸ τὸ πιθάρι ποὺ στεκόταν στὸ κέντρο τοῦ Β τοίχου βρέθηκαν τρεῖς πρόχοι, ἕνας ἀμφορέας καὶ ἕνα κωνικό κύπελλο. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ καθὼς καὶ μιὰ λοπάδα ποὺ βρέθηκε μέσα στὸ πιθάρι ἦταν διασκορπισμένα στὸ δάπεδο ἢ σὲ κάποιο μικρὸ ὕψος ἀπὸ αὐτὸ γι' αὐτὸ καὶ εἶναι πιθανὸ νὰ ἔπесαν ἀπὸ κάποια ξύλινη κατασκευὴ ποὺ στεκόταν στὸν τοῖχο.

Στὸ τμήμα τοῦ τοίχου μεταξὺ τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς εἰσόδου τοῦ προθαλάμου ἀποκαλύφθηκε ἕνα χαμηλό, λίθινο θρανίο ποὺ ἀποτελέσθηκε ἀπὸ τέσσερις ὀρθογώνιες, πωρολιθικὲς πέτρες πλάτους γύρω στὸ μισὸ μέτρο καὶ συνολικοῦ μήκους 0.195 μ. Τὸ θρανίο χρησίμευε γιὰ τὴν τοποθέτηση ἀγγείων, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρέθηκαν πάνω καὶ γύρω ἀπ' αὐτό. Συγκεκριμένα πάνω στὸ θρανίο βρέθηκαν τέσσερις λοπάδες καὶ μεγάλο τμήμα λεκάνης ποὺ βρέθηκε στὸ Α ἄκρο του. Δ τοῦ θρανίου καὶ σὲ πολὺ μικρὴ ἀπόσταση βρέθηκε μεγάλο τμήμα ἀπὸ πρόχου, ἀμφορέας, ἀπὸ τὴ φορὰ πτώσεως τοῦ ὁποῖου φαίνεται ὅτι στεκόταν στὴ γωνία τοῦ Β τοίχου μὲ τὸ θρανίο καὶ μιὰ πῆλινη βάση ἴσως προορισμένη γιὰ νὰ δεχθεῖ κάποιο μεγάλο ἀγγεῖο.

Τὸ Α τμήμα τοῦ προθαλάμου παρουσιάζεται κενὸ συγκριτικὰ μὲ τὸ Δ τμήμα του. Ἡ ἔλλειψη πολλῶν ἀντικειμένων περιορίσε καὶ τὴν ἔνταση τῆς πυρκαγιᾶς ποὺ ἐκδηλώθηκε στὸ κτήριο μετὰ τὸ σεισμό. Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ κτηρίου βρέθηκαν πεσμένα τμήμα λεκάνης, τμήμα ἀμφορέα καὶ μόνωτο, σφαιρικό κύπελλο. Στὴ ΝΑ γωνία ἀποκαλύφθηκε τέλος μιὰ ὁμάδα ἀπὸ ὀκτὼ ἀγγεῖα καὶ συγκεκριμένα τέσσερις λοπάδες, δύο κυλινδρικά κύπελλα, ἡ βάση μιᾶς πρόχου καὶ τμήμα καθόσχημου ἀγγείου.

Σποραδικὰ στὸ Α τμήμα τοῦ δωματίου βρέθηκε ἕνα σφαιρικό, δίωτο ἀγγεῖο μὲ διακόσμηση ἀπὸ ὀριζόντιες, παράλληλες ἐγχαραῖξεις ποὺ εἶναι ἰσχυρὰ καμμένο, μιὰ λοπάδα καὶ μιὰ χύτρα καθὼς καὶ ὕστρακα λεκάνης καὶ πιθαριοῦ. Ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ ὕστρακα ἀναγνωρίστηκαν καὶ συγκολλήθηκαν ἀρκετὰ ἀγγεῖα, ἔτσι ποὺ διαπιστώθηκε ὅτι στὸν προθάλαμο ὑπῆρχαν ἀκόμη τουλάχιστον δέκα κυλινδρικά κύπελλα, τέσσερα σφαιρικά, τρία κωνικά, πέντε λοπάδες, ἕνας ἀμφορέας, δύο πρόχοι, τρία καθόσχημα ἀγγεῖα, ἕνα σφαιρικό ἀγγεῖο, ἕνα ἀγγεῖο μὲ γεφυρόστομη προχὴ, ἕνα τριποδικὸ ἀγγεῖο καὶ μιὰ ὑπερβολικὰ μεγάλη τριποδικὴ χύτρα ποὺ συγκολλήθηκε ἀπὸ μεγάλο ἀριθμὸ ὀστράκων.

Ἐκτὸς ἀπὸ τίς δύο κατασκευὲς ποὺ ἀναφέρθηκαν σὲ σχέση μάλιστα μὲ διάφορα ἀγγεῖα, στὸν προθάλαμο ἀποκαλύφθηκε μιὰ ἀκόμη ὀρθογώνια, λίθινη κατασκευὴ προσαρμοσμένη στὸ τμήμα τοῦ τοίχου, μεταξὺ τῶν εἰσόδων τοῦ κεντρικοῦ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ δωματίου ἀμέσως Α ἀπὸ τὴ θύρα εἰσόδου στὸ κεντρικὸ δωμάτιο. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κατασκευῆς εἶχε λαξευθεῖ λίθινη λεκάνη μὲ μικρὴ διάμετρο ἀλλὰ ἀναλογικὰ μεγάλο βάθος. Τέλος στὴ ΝΑ γωνία, ἐκεῖ ὅπου ἦταν ἡ ὁμάδα τῶν ὀκτὼ ἀγγείων βρέθηκε πεσμένη μεγάλη λαξευμένη πέτρα, τὸ σχῆμα τῆς ὁποίας προσομοιάζει μὲ κέρας καθιερώσεως.

Στὸν προθάλαμο ἐπισημαίνεται ἡ παρουσία ἀρκετῶν χαρακτηριστικῶν

ὀστράκων πού προέρχονται ἀπὸ τὸ καδόσχημο ἀγγεῖο μὲ τὴν πλαστικὴ ἀπόδοση τοῦ ταύρου (εἰκ. 4) τὰ περισσότερα ὀστράκα τοῦ ὁποῖου βρέθηκαν στὴ θύρα τοῦ κεντρικοῦ δωματίου. Τὰ ὀστράκα τοῦ προθαλάμου βρέθηκαν στὸ χῶρο μεταξὺ τῆς κεντρικῆς εἰσόδου καὶ τῆς θύρας τοῦ κεντρικοῦ δωματίου. Στὸν προθάλαμο βρέθηκαν ἀκόμη καὶ διάφορα ἄλλα πῆλινα ἀντικείμενα. Στὸ κέντρο τοῦ δωματίου καὶ γύρω ἀπὸ τὸ πιθάρι πού στεκόταν στὴν κεντρικὴ εἴσοδο βρέθηκαν ἐπὶ πῆλινα, κυλινδρικὰ ἀντικείμενα μὲ διαμπερὴ τρύπα κατὰ μῆκος τοῦ κάθετου ἄξονά τους, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ἰσχυρὰ καμένα καὶ καταστραμμένα. Μικρὰ συσσωματώματα πηλοῦ βρέθηκαν στὴ ΝΔ γωνία τοῦ δωματίου, μέσα στὰ καδόσχημα ἀγγεῖα πού στέκονταν ἐκεῖ, ἐνῶ ἕνα κομμάτι ψημένου πηλοῦ πού διασώζει στὴν ἐπιφάνειά του δακτυλικά ἀποτυπώματα βρέθηκε ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν κεντρικὴ εἴσοδο τοῦ δωματίου. Σποραδικὰ βρέθηκαν καὶ μικρὰ συσσωματώματα πηλοῦ.

Ἰδιαίτερη σημασία ἔχει ἡ ἀνέυρεση λίθινου ἀγγείου πού βρέθηκε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Ν τοῖχο στὸ Α τμήμα τοῦ προθαλάμου. Πρόκειται γιὰ ἕνα τροπιδωτὸ ἀγγεῖο ἀπὸ στεατίτη μὲ εὐρὺ στόμιο, μὴ μεγάλη κάθετη καὶ δύο μικρότερες γλωσσοειδεῖς λαβὲς καὶ σωληνωτὴ προχοή. Ἐκτὸς ἀπὸ τμήμα τῆς προχοῆς καὶ τῆς μεγάλης λαβῆς τὸ ἀγγεῖο σώζεται ἀκέραιο σὲ καλὴ κατάσταση.

Στὸν προθάλαμο βρέθηκαν συνολικὰ ἀρκετὰ λίθινα ἀντικείμενα, πού εἶναι κυρίως τριβεῖα καὶ τριπτῆρες. Μέσα καὶ δίπλα στὸ πιθάρι πού στεκόταν Δ τῆς κεντρικῆς εἰσόδου βρέθηκαν τρεῖς τριπτῆρες. Ν τοῦ πιθαριοῦ τῆς ΒΔ γωνίας ἀποκαλύφθηκε τριβεῖο, ἐνῶ στὴ θήκη ἀνάμεσα στὶς εἰσόδους τοῦ Α καὶ τοῦ κεντρικοῦ δωματίου βρέθηκε ἕνας τριπτήρας καὶ ἕνα τριβεῖο. Λίθινα ἀντικείμενα στέκονταν πιθανότατα καὶ στὸ θρανίο ἐπειδὴ πάνω καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὸ βρέθηκαν δύο τριβεῖα, ἕνας τριπτήρας καὶ ἕνα ἀκόνι. Ν τοῦ θρανίου βρέθηκε καὶ τὸ μοναδικὸ ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ τῆς ἀνασκαφῆς. Τέλος στὴ ΝΑ γωνία τοῦ προθαλάμου ἀποκαλύφθηκαν τρία μεγάλα, ἐπιμήκη τριβεῖα πού βρέθηκαν μαζὶ μὲ τὰ ὀκτὼ ἀγγεῖα τῆς γωνίας.

Τὰ κομμάτια κάρβουνου πού βρέθηκαν στὸ χῶρο ἦταν πολὺ λίγα, μὲ ἐξαιρέση τὸ χῶρο μπροστὰ ἀπὸ τὴν κεντρικὴ εἴσοδο τοῦ προθαλάμου ὅπου ἦταν περισσότερα καὶ μεγαλύτερα.

Ἰδιαίτερα πολλὰ ὅμως ἦταν τὰ κομμάτια κονιάματος πού διέφυγαν τὴν καταστροφή καὶ πού βρέθηκαν μόνο στὸ Δ τμήμα τοῦ δωματίου. Δὲν εἶναι ὅμως βέβαιο ἂν μόνον τὸ Δ τμήμα τῶν τοίχων καλυπτόταν ἀπὸ κονίαμα ἢ ὅτι τὰ κονιάματα τοῦ Α τμήματος καταστράφηκαν τελείως. Πολλὰ κομμάτια ἔμειναν στὴ θέση τους, κυρίως σὰν συνδετικὴ ὕλη τῶν δόμων τῶν παραστάδων καὶ ἕνα κομμάτι βρέθηκε κολλημένο στὴ θέση του, ἐκεῖ ὅπου βρισκόταν ἡ σκάλα. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντα εἶναι πλῆθος κομματιῶν λεπτοῦ κονιάματος, ἴσως διακοσμημένου ἀλλὰ ἰσχυρὰ καμένου, πού κάλυπτε τὸν διαχωριστικὸ τοῖχο Α

ἀπὸ τὸν πεσσό. Τρία μόνο κόκκινα κομμάτια κονιάματος βρέθηκαν, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ἦταν λευκά.

Μέσα στὸν προθάλαμο ἀποκαλύφθηκε ὁ πρῶτος νεκρὸς τοῦ ναοῦ. Τὰ ὅστ' αὐτοῦ ἦταν ἰσχυρὰ καμένα καὶ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶχαν ἐξαφανιστεῖ τελείως ἀπὸ τὴν ἔνταση τῆς πυρκαγιᾶς. Ὁ νεκρὸς βρέθηκε στὸ χώρο ἀνάμεσα στὴν κεντρικὴ εἴσοδο τοῦ προθαλάμου καὶ τὴν εἴσοδο τοῦ κεντρικοῦ δωματίου. Πέντε δόντια καὶ ὅστ' αὐτοῦ θώρακα βρέθηκαν πρὸς Β ἐνῶ τὰ ὅστ' αὐτοῦ τῶν κάτω ἄκρων Ν κοντὰ στὴ θύρα τοῦ κεντρικοῦ δωματίου. Ἀνασκαφικὰ διαπιστώθηκε ὅτι ἀνάμεσα στὰ ὅστ' αὐτοῦ νεκροῦ αὐτοῦ βρέθηκαν ὅστ' αὐτοῦ καδόσχημου ἀγγείου μὲ τὴν πλαστικὴ παράσταση τοῦ ταύρου, ἐνῶ πάνω στὸν ἄνθρωπο εἶχαν πέσει μιὰ μεγάλη ὀρθογώνια πέτρα καὶ τουλάχιστον δύο ἀγγεῖα. Μετὰ τὴν ἀνθρωπολογικὴ ἔρευνα ποὺ διενεργήθηκε ἐξακριβώθηκε ὅτι ὁ νεκρὸς εἶχε ὑποστεῖ κάταγμα στὸ πίσω μέρος τῆς κνήμης του.

### Κεντρικὸ δωμάτιο

#### Ἐπιφανειακὸ στρώμα

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς βλάστησης καὶ ἀφοῦ ἔγινε ὁ σχετικὸς καθαρισμὸς τῶν τοίχων ποὺ εἶχαν διακριθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχή, φάνηκε ἐξ ὀλοκλήρου ἡ κάτοψη τοῦ κεντρικοῦ δωματίου. Ἡ ἐπίχωση ἦταν καὶ ἐδῶ μικρή, μιὰ καὶ πολὺ σύντομα ἄρχισε νὰ φαίνεται τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου, ταυτόχρονα ὅμως μεγαλύτερη ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους χώρους, ἐπειδὴ τὸ δωμάτιο αὐτὸ εἶχε θεμελιωθεῖ στὸ κέντρο τῆς ἔξαρσης τοῦ ἐδάφους, κι οἱ ὑπόλοιποι χώροι στὶς πλαγιὲς καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὑπέστησαν μεγαλύτερη φθορὰ καὶ συγκράτησαν λιγότερα χρώματα.

Τὸ χῶμα τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος ἦταν καστανὸ καὶ μαλακὸ καὶ καθόλου πλούσιο σὲ ὅστ' αὐτοῦ. Λίγες πεσμένες πέτρες φάνηκαν ἐπιφανειακά, κυρίως στὸ κέντρο καὶ στὰ Β τοῦ δωματίου. Μιὰ μεγάλη, πυραμιδική πέτρα στεκόταν Ν τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ Ν τοίχου τοῦ δωματίου, ποὺ πιθανὸν σχετίζεται μὲ τὸ χῶρο. Τὰ λίγα ὅστ' αὐτοῦ μαζεύτηκαν ἀποτελοῦνται ἀπὸ καθαρό, καστανὸ πηλὸ καὶ προέρχονται κυρίως ἀπὸ μεσαῖον μεγέθους ἀγγεῖα. Τὰ τοιχώματά τους δὲν εἶναι παχιά καὶ κανένα δὲν φέρει διακόσμηση. Διακρίθηκαν ἕνα χαμηλὸ πόδι χύτρας, βάση μικροῦ, κωνικοῦ κυπέλλου καὶ τμῆμα λαβρῆς ἀμφορέα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὅστ' αὐτοῦ βρέθηκε καὶ ἕνα πῆλινον ἀντικείμενο, τμηματικὰ διατηρημένο πάνω στὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ Ν τοίχου οἱ ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες τοῦ ὁποῖου σχηματίζουν ὀρθή γωνία, ἐνῶ τὸ ἐσωτερικὸ εἶναι κυλινδρικό.



## Σ τ ρ ῶ μ α κ α τ α σ τ ρ ο φ ῆ ς

Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς μικρῆς ἐπιφανειακῆς ἐπίχωσης φάνηκε τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου μὲ τοὺς καταστραμμένους καὶ πεσμένους τοίχους, τὸ καμένο ὑλικὸ καὶ μὲ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ πιθάρια νὰ στέκουν ἀκόμη σὲ μεγάλο ὕψος ἀπὸ τὸ ἔδαφος παρὰ τὰ πλήγματα ποὺ εἶχαν δεχθεῖ (πίν. 179α).

Ὁ χώρος τοῦ δωματίου ἦταν ἀνομοιόμορφα καλυμμένος ἀπὸ πέτρες καὶ τοῦβλα, ὑλικά ποὺ προέρχονται ἀπὸ τοὺς τοίχους καὶ τὴν ἀνωδομὴ τοῦ κτηρίου ἀντίστοιχα. Οἱ πέτρες ἦταν διάφορων μεγεθῶν, κυρίως ἀλλάζουσες, ὅπως καὶ ὅλες οἱ πέτρες ποὺ χρησιμοποιοῦθηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν τοίχων, καὶ παρoυσίαζαν μεγάλη συσσώρευση στὸ κέντρο τοῦ Β τμήματος τοῦ δωματίου, ἐνῶ μικρὲς συγκριτικὰ πέτρες εἶχαν πέσει κατὰ μῆκος τοῦ Δ καὶ Α τοίχου καὶ στὴ ΒΔ καὶ ΝΑ γωνία. Στὴν τελευταία αὐτὴ θέση οἱ πέτρες ἦταν ἔντονα μαυρισμένες ἀπὸ τὴν πυρκαγιά. Στὰ χαμηλότερα στρώματα ἡ πυκνότητά τῶν λίθων ἐπεκτάθηκε καὶ στὸ Ν τμήμα τοῦ δωματίου, ὅπου οἱ πέτρες φαίνονταν λαξευμένες μὲ φορὰ πτώσης ἀπὸ ΝΔ πρὸς ΒΑ. Μιὰ λαξευμένη παρολιθικὴ πλάκα, (διαστάσεων  $0.75 \times 0.55 \times 0.006$  μ.) ἀποτελεῖ ἐξάιρεση ἀνάμεσα στὶς διάφορες ἄλλες πέτρες. Ἡ πλάκα αὐτή, ἰδιαίτερα βαριά καὶ ὀγκώδης ποὺ εἶχε φορὰ πτώσης ἀπὸ Δ πρὸς Α καὶ αἰσθητὰ μεγάλη κλίση πρὸς τὰ κάτω βρέθηκε Β καὶ κοντὰ στὸ Δ τοῖχο.

Ἀνάμεσα στὶς πέτρες καὶ τὸ χῶμα βρέθηκαν πολλὰ κομμάτια τοῦβλων ποὺ κατὰ κανὼν φέρουν ἀποτυπώματα ὑλικῶν πάνω στὰ ὁποῖα ἦταν προσκολλημένα. Ἔχουν συχνὰ μία ἢ καὶ δύο ἐπίπεδες ἐπιφάνειες μὲ εὐθεῖες χαράξεις ποὺ θυμίζουν τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ξύλου, κοιλότητες καὶ κυλινδρικές τρύπες, τὶς περισσότερες φορὲς διαμπερεῖς. Σὲ μιὰ περίπτωσις κομματίι λευκοῦ κονιάματος βρέθηκε κολλημένο πάνω σὲ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ τοῦβλα. Ἡ ποσότητά τῶν τοῦβλων ἦταν ἰδιαίτερα μεγάλη Β καὶ κοντὰ στὴ θύρα τοῦ δωματίου, κατὰ μῆκος τῶν Α καὶ Δ τοίχων καὶ στὶς τέσσερις γωνίες. Εἰδικότερα στὴ ΝΔ γωνία τοῦ δωματίου σχηματίστηκε ἓνα συσσωμάτωμα τοῦβλων καὶ χώματος ποὺ εἶχε ὕψος 0.72 μ., ἔφθανε σὲ βάθος 0.90 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἔδαφους, καὶ εἶχε σχηματιστεῖ ἀπὸ τὴ μεγάλη ἔνταση τῆς πυρκαγιᾶς. Τὰ τοῦβλα αὐτὰ φαίνεται ὅτι χρησίμευαν γιὰ οἰκοδομικὸ ὑλικὸ τῆς δροφῆς, ἴσως ὅμως καὶ γιὰ διάφορα ράφια στοὺς τοίχους, ὑπόθεση ποὺ ἱσχυροποιεῖται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι μέσα στὰ πιθάρια βρέθηκαν ἀρκετὰ κομμάτια.

Ἀπὸ τὰ ψηλὰ ἤδη στρώματα ἄρχισαν νὰ φαίνονται τὰ ἔχνη ποὺ ἄφησε ἡ πυρκαγιά στὶς πέτρες, στὰ ὅστρακα καὶ στὸ ἴδιο τὸ χῶμα. Τὸ χῶμα ἦταν γκριζομπροστὰ στὴ θύρα στὸ κέντρο, στὶς δύο νότιες γωνίες καὶ σποραδικὰ στὸν ὑπόλοιπο χῶρο. Ἰδιαίτερα στὴ ΝΑ γωνία τὸ μαῦρο χρῶμα ἦταν πολὺ ἔντονο καὶ ἀκόμα καὶ οἱ πέτρες εἶχαν δεχτεῖ τὴν ἐπίδραση τῆς φωτιᾶς καὶ εἶχαν μαυρίσει. Στὸ κέντρο ἀρχικὰ τὸ χῶμα ἦταν ἄσπρο καὶ στὴ συνέχεια μαῦρο, ἐνῶ

οἱ πεσμένες πέτρες εἶχαν σχηματίσει μεγάλα κενά ἀπ' ὅπου ἔμπαινε ὁ ἀέρας, ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὰ πολυάριθμα σαλιγκάρια ποὺ βρέθηκαν σὲ μεγάλο βάθος.

Τὸ στρώμα τῆς καταστροφῆς τοῦ κεντρικοῦ δωματίου δὲν παρουσίασε εὐρήματα σὲ μεγάλη πυκνότητα. Κατὰ κανόνα ὅμως τὰ εὐρήματα αὐτὰ ἐμφανίστηκαν κυρίως στὰ Β καὶ Α τοῦ δωματίου, λιγότερο Δ καὶ καθόλου στὸ κέντρο. Ἀντίθετα τὰ εὐρήματα τοῦ διαπέδου ἔδειξαν ὅτι ὁ χώρος ἦταν πλούσιος σὲ περιεχόμενο, συμπεριλαμβανομένων τῶν πίθων καὶ τῶν ἀγγείων. Τὰ ὅστρακα στὰ ἀνώτερα στρώματα ἦταν αἰσθητὰ ὀλιγάριθμα καὶ κατασπαρμένα ἀνομοίμορφα, ἔτσι ὥστε στὸ Ν τμήμα τοῦ δωματίου ἦταν σχεδὸν ἀνύπαρκτα. Προέρχονται ἀπὸ ἀγγεῖα μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους. Κατεξαίρεση στὴ ΒΔ γωνία βρέθηκαν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ὅστρακα τουλάχιστον τριῶν διαφορετικῶν πίθων, τὰ ὁποῖα ἀποδείχθηκε ὅτι δὲν εἶχαν σχέση μὲ τὰ δυὸ πιθάρια ποὺ βρέθηκαν ἀργότερα ἀπὸ θέση αὐτή, οὔτε καὶ μὲ τὰ ὑπόλοιπα πιθάρια τοῦ χώρου. Τὰ ὑπόλοιπα ὅστρακα προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὰ τοιχώματα ἀγγείων καὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ λεπτὸ καὶ τραχὺ πηλὸ διαφόρων χρωματισμῶν. Ὁ πηλὸς σπάνια περιέχει καὶ μικρὰ χαλκία καὶ σὲ λίγες περιπτώσεις φέρει καστανοκόκκινο, μαῦρο ἢ καὶ λευκὸ ἐπίχρισμα. Τὰ ὅστρακα προέρχονται ἀπὸ δύο ἢ τρεῖς διαφορετικὲς χύτρες, λοπάδες καὶ κυλινδρικὰ κύπελλα καὶ σπανιότερα ἀπὸ ἀμφορεῖς. Ἰδιαίτερα ἀναφέρονται ὅστρακα μικροῦ ἀγγείου μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυση, διακοσμημένο ὅστρακο ἀπὸ τοιχώματα ἀγγείου μὲ ἐννέα, ὀριζόντιες, λεπτές, μαῦρες ταινίες καὶ ὅστρακο μικροῦ πίθου μὲ πλαστικὲς ταινίες.

Κατὰ μῆκος τοῦ Α τοίχου τοῦ δωματίου στέκονταν παρὰ τὰ πλήγματα ποὺ εἶχαν δεχθεῖ ἀπὸ τὴν καταστροφή, ἑπτὰ πιθάρια ποὺ σώθηκαν σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση. Τὰ πιθάρια στέκονταν σὲ μεγάλο ὕψος ἀπὸ τὸ ἔδαφος, παραταγμένα στὴ σειρά ἀπὸ Β πρὸς Ν, μὲ ἐξαίρεση τὸ ἕκτο πρὸς Ν πιθάρι ποὺ στέκονταν δυτικότερα μὲ ἐμφανὴ κλίση πρὸς τὰ Α καὶ σὲ καλύτερη κατάσταση ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα. Δύο ἀκόμα πιθάρια στέκονταν στὴ ΒΔ γωνία. Τὸ νότιο ἀπὸ αὐτὰ ἦταν αἰσθητὰ μικρότερο τοῦ πρώτου. Μέσα στὰ πιθάρια βρέθηκαν ἀρκετὰ ὅστρακα προερχόμενα ἀπὸ μικρὰ κυρίως ἀγγεῖα καὶ σημαντικὸ ποσοστὸ τῶν εὐρημάτων τοῦ στρώματος τῆς καταστροφῆς τοῦ δωματίου, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν σὲ διαφορετικὸ ὕψος κατὰ περίπτωσιν. Συνολικὰ μέσα στὰ πιθάρια βρέθηκαν τέσσερα ἀγγεῖα. Μιὰ πρόχους ἀπὸ τραχὺ πηλὸ, μὲ τριφυλλόσχημο χεῖλος καὶ τρεῖς ὀριζόντιες, πλαστικὲς ταινίες στὸν ὄμο, κάτω ἀπὸ τὴν προχὴ, βρέθηκε διάσπαρτη σὲ πολλὰ κομμάτια μέσα στὸ πιθάρι τῆς ΒΑ γωνίας, στὸ ἀμέσως Ν τοῦ πρώτου κείμενο πιθάρι καὶ στὴ θύρα τοῦ κεντρικοῦ δωματίου. Ἀκόμη στὸ πιθάρι τῆς ΒΑ γωνίας βρέθηκε χαμηλὴ λοπάδα κοντὰ στὸν πυθμένα καὶ τμήμα χύτρας καὶ στὸ πέμπτο ἀπὸ Ν πιθάρι τριποδικὴ χύτρα μὲ τριπλὲς ἐγχαράκτες γραμμὲς κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ χαμηλὰ στὸ σῶμα δύο μικρές, κάθετες λαβὲς ἐκτὸς τῶν κανονικῶν καὶ μικρὰ κουμπιὰ στὸ χεῖλος.

Τὰ εὐρήματα τοῦ ὑπόλοιπου χώρου ἦταν λιγοστά. Στὰ Β τοῦ δωματίου καὶ

κεντρικά βρέθηκαν κομμάτια από σκυφοειδές άγγείο με γεφυρόστομη προχοή. Ένας μεγάλος άμφορέας με ταινιωτή διακόσμηση και μιá έγχάραξη σέ σχήμα Τ στη μιá λαβή του βρέθηκε διασκορπισμένος σέ όστρακα μπροστά από τη θύρα και στό μέσο περίπου τοῦ Δ τοίχου τοῦ δωματίου. Κυλινδρικό κύπελλο βρέθηκε σφηνωμένο ανάμεσα στό πέμπτο από Β πιθάρι και τόν Α τοίχο. Τέλος μικρό σφαιρικό ρυτό με φορά πτώσης από ΒΔ πρὸς ΝΑ βρέθηκε στη ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου.

Έκτός από τά άγγεία στά άνώτερα στρώματα τοῦ δωματίου έγιναν άκόμη και μερικά άλλα εύρηματα. Στη ΝΔ γωνία βρέθηκαν δύο λίθινα άντικείμενα. Ένα άντικείμενο πού δέν σώζεται δλόκληρο με κυλινδρική, έξωτερική επιφάνεια και μιá τρύπα στό έσωτερικό και μεγάλη πέτρα με βαθμιδωτό λάξευμα. Κοντά στά λίθινα αυτά άντικείμενα βρέθηκε άκόμη σχιστολιθική λεπίδα, μεγάλο κομμάτι λευκοῦ κονιάματος μέσα στό συσσωμάτωμα τῶν τούβλων και κομμάτια κάρβουνο. Στό πιθάρι τῆς ΒΔ γωνίας βρέθηκαν δύο κομμάτια κάρβουνο και κομμάτι λευκοῦ κονιάματος. Στό δεύτερο πρὸς Νότο πιθάρι βρέθηκαν άκόμη λίγα κομμάτια κάρβουνο ενώ στό πέμπτο πρὸς Ν και τὸ μεγαλύτερο από όλα βρέθηκαν πάλι μεγάλα κομμάτια κάρβουνο. Τέλος μέσα στό τέταρτο από Β πιθάρι βρέθηκε σπασμένο τριβεῖο.

Στόν υπόλοιπο χῶρο βρέθηκαν τέσσερα τριβεῖα, δύο Β και δύο στό κέντρο και ΝΑ. Κοντά στά δύο τελευταῖα και πολύ κοντά στόν Α τοίχο βρέθηκε μικρό, πήλινο άντικείμενο, δυσδιάγνωστο, πού δέν αποκλείεται νά εἶναι χέρι εἰδωλίου. Στό Β τμήμα τοῦ δωματίου ἦταν συσσωρευμένα τά περισσότερα κομμάτια κονιάματος, πάντοτε λευκοῦ. Σέ δύο τουλάχιστον περιπτώσεις τὸ κονίαμα φαίνεται ὅτι ἔχει αποκολληθεῖ από τις παραστάδες γιατί βρέθηκε πολύ κοντά σ' αυτές. Καί τά υπόλοιπα ὁμως κομμάτια, πού βρέθηκαν λίγο νοτιότερα ἴσως νά ἔχουν τήν ἴδια προέλευση. Παράλληλα, εκτός από τά λίγα κάρβουνα πού βρέθηκαν πεσμένα μέσα στά πιθάρια ἤρθαν στό φῶς και μερικά ἄλλα σποραδικά Β και Δ, ΝΑ και Δ. Τέλος ΒΔ βρέθηκε πήλινο άντικείμενο με επίπεδη επιφάνεια και συγκλίνουσες έγχαραξεις και μικρό τριβεῖο από άμμόλιθο.

Η εἰκόνα πού παρουσιάζεται συνολικά στό στρώμα καταστροφῆς τοῦ δωματίου δείχνει ὅτι πολλά άντικείμενα ἔχουν πέσει από ψηλά. Ίδιαίτερα τά περισσότερα άγγεία πού βρέθηκαν μέσα στά πιθάρια κατά μήκος τοῦ Α τοίχου ἴσως νά προέρχονται από κάποια κατασκευή σάν ράφι στό σημείο αυτό, χωρίς ὁμως νά υπάρχουν έπαρκή αποδεικτικά στοιχεία. Αντίθετα ἡ πρόχους με τήν πλαστική διακόσμηση και ὁ μεγάλος άμφορέας πού εἶναι μεγάλη άγγεία και παρουσιάζουν μεγάλη διασπορά, πού καταλαμβάνει τὸ μισό τοῦ συνολικοῦ μήκους τοῦ δωματίου, δέν μπορεί νά ἦταν τοποθετημένα σέ κάποια κατασκευή ἄλλα και δέν αποκλείεται νά ἔπесαν από τή στέγη. Παρατηρήθηκε ὁμως ὅτι ανάμεσα στά δύο πρώτα από Β πιθάρια και σέ έπαφή με τόν τοίχο οἱ πέτρες



ἦταν μικρές, σὲ πυκνότερη διάταξη καὶ δὲν ἦταν τοῦ τύπου τῶν ὑπολοίπων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τοὺς πεσμένους τοίχους. Ἴσως οἱ πέτρες αὐτὲς ἀποτελοῦσαν μιὰ λίθινη κατασκευή, σχετικὰ ψηλὴ, ὅπου καὶ θὰ στεκόταν ὁ ἀμφορέας ποὺ βρέθηκε μέσα στὰ πιθάρια καὶ ἀκόμη κάποιο ἀπὸ τὰ μικρότερα πεσμένα ἀγγεῖα.

Τὸ περιεχόμενο τοῦ δωματίου ἔγινε ὅμως σαφέστερο ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ δαπέδου. Φάνηκε καθαρότερα ἡ θέση καὶ ἡ διακόσμηση τῶν πιθαριῶν καὶ ἡ θέση ὅπου στέκονταν τὰ ἀγγεῖα (πίν. 179α).

#### Σ τ ρ ῶ μ α δ α π έ δ ο υ

Ἡ εἰκόνα ποὺ παρουσιάζει τὸ δάπεδο τοῦ κεντρικοῦ δωματίου εἶναι καθαρὴ καὶ σαφής (πίν. 179α). Ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν εὐρημάτων ἢ στέκονταν καταστραμμένα στὴν ἀρχικὴ τους θέση ἢ ἡ κατάστασή τους ἐπέτρεπε νὰ ἐξακριβωθεῖ τὸ σημεῖο ὅπου ἦταν τοποθετημένα.

Τὸ χῶμα στὰ στρώματα κοντὰ στὸ δάπεδο ἔχει ἔντονα τὰ σημάδια τῆς πυρκαγιᾶς, ἰδιαίτερα μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ δωματίου ὅπου ἦταν γκρίζο καὶ ἰσχυρὰ καμένο, καθὼς καὶ Ν πρὸς τὸ κέντρο σὲ μιὰ φυσικὴ κοιλότητα ποὺ σχηματίζεται. Ἡ πυρκαγιὰ εἶχε ἀφήσει τὰ ἔχνη της στὶς πεσμένες πέτρες καὶ στὰ ἀγγεῖα ἐνῶ εἶχε ἀφανίσει τὰ εὐφλεκτα ὑλικά τοῦ δωματίου καὶ φυσικά καὶ τοῦ δαπέδου, τὸ ὁποῖο πιθανότατα ἦταν καλυμμένο μὲ ξύλο, ἀφοῦ ὁ βράχος εἶχε λαξευτεῖ ἀλλὰ δὲν εἶχε ἰσοπεδωθεῖ, τόσο ὥστε νὰ χρησιμοποιεῖται χωρὶς κάποια ἐπίστρωση. Καθὼς ὀλόκληρο τὸ κτήριο εἶναι θεμελιωμένο πάνω στὸν στέρεο βράχο ἔτσι καὶ τὰ ἀντικείμενα τοῦ κεντρικοῦ δωματίου στέκονταν πάνω σ' αὐτόν, ἀφοῦ καταστράφηκε τὸ ὑλικὸ ποὺ πιθανὸν τὸν κάλυπτε. Σὲ μεγάλο τμῆμα τοῦ δωματίου ὁ βράχος εἶχε λαξευτεῖ χονδρικὰ καὶ εἶχε ἰσοπεδωθεῖ. Στὸ Ν ὅμως καὶ ΝΔ τμῆμα ὁ βράχος ἦταν ὑπερυψωμένος, χονδρικὰ λαξευμένος κατὰ μῆκος τοῦ Ν τοίχου καὶ ἀλάξευτος ΝΔ.

Πεσμένες πέτρες ἦταν σκορπισμένες κατὰ μῆκος τοῦ δωματίου καὶ κυρίως στὸ Β τμῆμα καὶ κατὰ μῆκος τῶν τοίχων. Στὰ Ν οἱ πέτρες ἦταν κυρίως μεγάλα ἀπολεπίσματα τοῦ βράχου. Μιὰ τριγωνικὴ πέτρα βρέθηκε στὴ ΝΑ γωνία, ἐνῶ ἄλλες τέσσερις λαξευμένες πέτρες γύρω ἀπὸ τὸ τέταρτο ἀπὸ Β πιθάρι ἴσως νὰ χρησίμευαν γιὰ στηρίγματα τῶν πιθαριῶν.

Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ στρῶμα τοῦ δαπέδου τοῦ κεντρικοῦ δωματίου εἶναι τὰ λίγα ὄστρακα, γεγονὸς ποὺ δείχνει ὅτι ἡ κεραμικὴ δὲν ἦταν ποσοτικὰ μεγαλύτερη ἀπὸ αὐτὴ ποὺ βρέθηκε στὸ δάπεδο. Τὰ ὄστρακα προέρχονται σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ μικρὰ ἀγγεῖα καὶ λιγότερο ἀπὸ ἀγγεῖα μεσαίου μεγέθους. Κυρίως προέρχονται ἀπὸ κύπελλα, λοπάδες καὶ γεφυρόστομα ἀγγεῖα. Ὁ πηλὸς τους εἶναι συνήθως ἀνοιχτὸς ροδόχρωμος τὶς περισσότερες φορὲς χωρὶς ἐπιχρίσμα καὶ σπανιότατα τραχύς. Ἰδιαίτερα τὰ ὄστρακα ποὺ μαζεύτηκαν κοντὰ καὶ γύρω ἀπὸ τὰ πιθάρια, στὸ δάπεδο, προέρχονται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ κύπελλα καὶ λοπάδες. Ἰδιαίτερα ἀναφέρεται ὄστρακο μικροῦ ἀγγείου μὲ

ταινίες και κυματοειδείς γραμμές, ύστρακο με διακόσμηση λευκῶν ταινιῶν και μεγάλο ύστρακο με διακόσμηση σπείρας.

Στὸ δάπεδο ὅπου στέκονταν ἑννέα πιθάρια, βρέθηκαν σαράντα δύο ἀγγεῖα, συμπεριλαμβανομένων και ὅσων βρέθηκαν στὸ φράγμα τῆς θύρας τοῦ δωματίου, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι ἐξ ἀρχῆς στέκονταν στὸ δάπεδο. Ἑπτὰ ἀπὸ τὰ ἑννέα πιθάρια στέκονταν κατὰ μῆκος τοῦ Α τοίχου. Τὸ πρῶτο ἀπὸ Β, ἂν και στῇ ΒΑ γωνία, δὲν βρισκόταν σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση, στεκόταν ὅμως σὲ ὕψος 1 μ. ἀπὸ τὸ ἔδαφος. Τὸ πιθάρι αὐτὸ περιτρέχεται ἀπὸ ὀριζόντιες και διαγώνιες, πλαστικές, σχοινοειδεῖς ταινίες και διακοσμεῖται με πλαστικούς κύκλους (medaillons) ἀνάμεσα στίς λαβές. Τὸ δεύτερο πρὸς Ν πιθάρι εἶναι μικρότερο ἀπὸ τὸ πρῶτο και σωζόταν σὲ ὕψος μισοῦ μέτρου ἀπὸ τὸ ἔδαφος. Εἶναι διακοσμημένο με πλαστικὴ ταινία με πριονωτὴ γραμμὴ λίγο πάνω ἀπὸ τὴ βάση. Τὸ τρίτο πιθάρι εἶναι χαρακτηριστικὰ μικρότερο ἀπὸ τὰ ἄλλα. Εἶναι ἀδιακόσμητο, ἔχει ἰδιαίτερα πλατὺ περιχέλιωμα και εἶναι τὸ μόνο ποὺ διαθέτει πῶμα. Τὸ πῶμα φέρει ἐγγράκτο τὸ ὑπ' ἀρ. 92 σημεῖο τῆς Γραμμικῆς γραφῆς Α ποὺ μοιάζει με κλαδί, με τέσσερις και ἑξὶ κεραῖες ἀριστερὰ και δεξιὰ ἀντίστοιχα. Τὸ τέταρτο πρὸς Ν πιθάρι εἶναι ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα σὲ χωρητικότητα σὲ ὁλόκληρο τὸ ναό. Μεγάλο τμῆμα του στεκόταν ἀκόμη σὲ ὕψος 1.12 μ. ἀπὸ τὸ ἔδαφος. Ἐχει πλατὺ περιχέλιωμα και φέρει ὀριζόντιες, σχοινοειδεῖς ταινίες, ἀνὰ μία κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος και στὴν κοιλία και δύο στὸ κατώτερο τμῆμα, ἐνῶ διακοσμεῖται ἀκόμη με συστάδες ἀπὸ δύο ταινίες στὸν ὦμο και στῇ βάση και με πλάγιες παράλληλες ἐγγράξεις στῇ βάση. Τὸ ἐπόμενο πρὸς Ν πιθάρι ποὺ εἶναι τοῦ ἴδιου τύπου με τὰ προηγούμενα και εἶχε υποστεί σημαντικὴ καταστροφὴ με τὴν πτώση τῶν τοίχων φέρει σχοινοειδὴ διακόσμηση κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος και συστάδα ἀπὸ πέντε σχοινοειδεῖς ταινίες στὸν ὦμο. Τὸ ἕκτο πρὸς Ν πιθάρι σώθηκε σὲ καλύτερη κατάσταση ἀλλὰ εἶχε μεγάλη κλίση πρὸς Α και ἡ βάση του στεκόταν δυτικότερα τῶν ὑπολοίπων. Πιθανὸν ἢ ἀρχικὴ του θέση νὰ ἦταν ἀνατολικότερα. Τὸ πιθάρι αὐτὸ εἶναι τελείως ἀδιακόσμητο. Τὸ τελευταῖο πρὸς Ν πιθάρι εἶχε καταστραφεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ προηγούμενου πρὸς Α. Τὸ πιθάρι αὐτὸ διακοσμεῖται με ὀριζόντιες και λοξές σχοινοειδεῖς, πλαστικὲς ταινίες και με συστάδες ταινιῶν στὸ σῶμα καθὼς και με ἑντεκα τουλάχιστον ταινίες στὴν κοιλία, σὲ πριονωτὴ διάταξη με κύκλους στὰ κενά.

Στὸ Δ τοῖχο και στὸ Β τμῆμα του στέκονταν δύο ἀκόμα πιθάρια. Τὸ Β φέρει πλαστικὴ ταινία πάνω ἀπὸ τὴ βάση και τὸ Ν εἶναι μικρότερο με παρόμοια πλαστικὴ ταινία και πριονωτὴ γραμμὴ κοντὰ στῇ βάση. Ὅλα τὰ πιθάρια ποὺ ἀναφέρθηκαν ἦταν καταστραμμένα ἀλλὰ ὅλα τους τὰ κομμάτια εἶχαν διασκορπιστεῖ μέσα στὸ δωμάτιο. Χαρακτηριστικὸς τους εἶναι τὸ πλατὺ περιχέλιωμα και οἱ πολλές, κάθετες, κυλινδρικές λαβές στὸ ὕψος τοῦ ὤμου, στὸ σῶμα και κοντὰ στῇ βάση. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία και ὁλόκληρη ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ

τοῦ δωματίου εἶχε καλυφθεῖ ἀπὸ τὰ πιθάρια αὐτά, τὰ ὅποια εἶχαν ἀποθηκευτική χρῆση ἀφοῦ σὲ μερικὲς περιπτώσεις βρέθηκαν καμένοι σπόροι στὸ ἐσωτερικό τους ἢ πάλι τὸ ἐσωτερικὸ τῶν τοιχωμάτων τους ἦταν ἔντονα καμένο ἐξαιτίας τοῦ ὕλικου ποὺ περιεῖχαν.

Τὰ περισσότερα εὐρήματα τοῦ δωματίου ἦταν στὸ Α τμήμα του καὶ Β, κοντὰ στῇ θύρα.

Ἀκριβῶς μπροστὰ στῇ θύρᾳ βρέθηκε τριποδικὴ χύτρα ποὺ ἦταν προφανῶς πεσμένη ἀπὸ ἄλλη θέση. Λίγο ΝΑ βρέθηκαν σὲ μικρὴ ἀπόσταση μεταξὺ τους κυλινδρικοὺς κύπελλοι, ἓνα ἄωτο, κωνικὸ κύπελλο πεσμένο ἀπὸ Β πρὸς Ν, μιὰ τριποδικὴ χύτρα καὶ μεγάλο, σφαιρικὸ κύπελλο, τὰ κομμάτια τοῦ ὁποίου βρέθηκαν καὶ στῇ γωνίᾳ τῆς Α παραστάδας τοῦ δωματίου, ὅπου πρέπει νὰ στεκόταν ἀρχικά. Κοντὰ στὴν παραστάδα αὐτὴ βρέθηκε ἀκόμη ἓνα κυλινδρικοὺς ἀγγεῖο με πλάστικὸ κουμπι. Νοτιότερα ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα ἀγγεῖα καὶ πάντα διπλά στὰ πιθάρια τοῦ Α τοῖχου βρέθηκαν ἓνα μεγάλο, ἀνοικτὸ κύπελλο, ἀνάμεσα στὰ δύο πρῶτα ἀπὸ Β πιθάρια, καὶ νοτιότερα βάση μεγάλου, κλειστοῦ ἀγγείου καὶ βάση μιᾶς μεγάλης πρόχου. Νότια ἀπὸ τὰ ἤδη ἀναφερθέντα ἀγγεῖα βρίσκονταν πεσμένα τρία μόνωτα, κυλινδρικοὺς κύπελλα, δίπλα στὸ τρίτο ἀπὸ Β πιθάρια, ἐνῶ λίγο πρὸς Δ βρέθηκε τὸ κεντρικὸ τμήμα ἀπὸ ἓνα κεραμεϊκὸ τροχὸ με κεντρικὴ κοιλότητα καὶ δικτυωτὲς ἐγχαραῖξεις στὸ ἐσωτερικόν. Χαρακτηριστικὴ στὴν περιοχὴ αὐτὴ εἶναι ἡ ἔνταση τῆς πυρκαγιᾶς ποὺ ἄφησε σαφὴ τὰ ἔχνη τῆς πάνω ἀπὸ τὰ τοιχώματα τῶν κυπέλλων.

Στὸ Ν τμήμα τοῦ δωματίου καὶ περίπου στὸ κέντρο βρέθηκαν καταστραμμένα ἀλλὰ στὴν ἀρχικὴ τους θέση 4 μεγάλα ἀγγεῖα καὶ ἄλλα μικρότερα γύρω ἀπὸ αὐτά (πίν. 179α). Ἐνα καδόσχημο μεγάλο ἀγγεῖο με γεφυρότομη προχοῇ καὶ ἔχνη διακόσμησης με λευκὲς σπεῖρες, στεκόταν στὸ κέντρο, μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἔξαρση τοῦ βράχου στὰ Ν τοῦ δωματίου. Τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ βρέθηκε πεσμένο στὴν ἀρχικὴ του αὐτὴ θέση με τὸ στόμιο πρὸς Ν. Δίπλα καὶ Ν τοῦ μεγάλου καδόσχημου ἀγγείου σώθηκε στῇ θέσῃ τῆς με τὴν ἴδια φορὰ πτώσης μιὰ μεγάλῃ πρόχου στὸ ἐσωτερικόν τῆς ὁποίας βρέθηκαν καμένοι σπόροι. Ἡ πρόχου αὐτὴ εἶναι ἀπίσχημη με πλατὺ χεῖλος καὶ πλαστικὸ δαχτυλίδι στὸ ὕψος τοῦ ὤμου καὶ στὸ σῶμα διακοσμεῖται με δύο μεγάλες σπεῖρες καὶ συστάδες ἀπὸ καμπύλες ταινίες. Λίγο νοτιότερα βρέθηκε πεσμένη με τὸ στόμιο πρὸς Ν ἄλλη μεγάλῃ ἀπίσχημη πρόχου με ραδιὸν σῶμα, κάθετῃ ταινιοειδῇ λαβῇ καὶ πλαστικὸ κουμπὶ στὸ σημεῖο σύμφυσης τῆς λαβῆς με τὸ χεῖλος. Ἡ πρόχου αὐτὴ διακοσμεῖται με ζῶνες με ἐρυθρὴ «ripple» διακόσμηση. Στὸ ἐσωτερικόν τῆς βρέθηκαν δύο ἄμορφα κομμάτια πηλοῦ. Τὴν ὁμάδα τῶν μεγάλων ἀγγείων ποὺ στέκονταν μαζὶ στὸ Ν τμήμα συμπληρώνει μιὰ ἀκόμη μεγάλῃ πρόχου. Ἡ πρόχου αὐτὴ, πεσμένη Α τοῦ καδόσχημου ἀγγείου, με τὸ στόμιο πρὸς Ν φέρει πλαστικὸ δαχτυλίδι στὸ ὕψος τοῦ ὤμου καὶ ἔχει ἀνοικτὸ κυκλικὸ στόμιο. Διακοσμεῖται με δύο μεγάλες σπεῖρες ποὺ περικλείουν ἀπὸ



ένα άστέρι ἢ άνθος. 'Ανάμεσα στὶς σπεῖρες διακρίνεται ταινιοειδής διακόσμηση, ἐνῶ στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ άγγείου υπάρχουν τρεῖς ἢ τέσσερις παράλληλες ὀριζόντιες ταινίες. 'Η διακόσμηση αὐτῶν τῶν μεγάλων άγγείων τοῦ κέντρου τοῦ δωματίου μὲ λευκὸ χρῶμα πάνω στὴ μαύρη ἐπιφάνεια μαζί μὲ τὸ σχῆμα τους καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματά τους, εἶναι χαρακτηριστικὰ τοῦ κλασικοῦ καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ, μὲ ἐξάιρεση στὴν περίπτωση τοῦ κεντρικοῦ δωματίου τὴν πρόχου μὲ τὴν «ripple» διακόσμηση, ποὺ βρέθηκε δίπλα τους.

'Εκτὸς ἀπὸ τὰ μεγάλα αὐτὰ άγγεῖα ποὺ σώθηκαν ὀλόκληρα καὶ φαίνεται ὅτι εἶχαν σκόπιμα τοποθετηθεῖ μαζί σὲ μία προκαθορισμένη γι' αὐτὰ θέση, ὅπου καὶ βρέθηκαν, πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἀκόμη ἓνα σκυφοειδές άγγεῖο, ποὺ βρέθηκε μαζί καὶ πρέπει νὰ στεκόταν δίπλα τους. 'Ανάμεσα στὰ μεγάλα άγγεῖα βρέθηκαν ἀκόμη, ἀνάστροφα ὅμως πεσμένες καὶ δύο λοπάδες, ποὺ ἴσως στέκονταν ἀνάμεσα στὰ προαναφερθέντα άγγεῖα, ἴσως ὅμως νὰ ἔπесαν καὶ ἀπὸ Α, ὅπου θὰ στέκονταν δίπλα στὰ πιθάρια, ὅπως καὶ τὰ ὑπόλοιπα μικρὰ άγγεῖα, ποὺ βρέθηκαν κατὰ μῆκος τῆς σειρᾶς τῶν πιθαριῶν τοῦ Α τοίχου. Δίπλα καὶ Α τοῦ πέμπτου ἀπὸ Β πιθαριοῦ, συνεπῶς ἀρκετὰ κοντὰ στὴν ὁμάδα τῶν μεγάλων άγγείων τοῦ κέντρου ποὺ ἀναφέρθηκαν, βρέθηκαν ἓνα κυλινδρικό κύπελλο καὶ μία μικρὴ τριποδικὴ χύτρα ποὺ σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση.

Ν ἀπὸ τὰ πιθάρια τοῦ Α τοίχου, στὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου βρέθηκαν πεσμένα μία λοπάδα, πόδι καὶ τμήμα τοῦ σώματος μεγάλης τριποδικῆς χύτρας καὶ μεγάλο καδόσχημο άγγεῖο, ὅμοιο σὲ σχῆμα καὶ διαστάσεις μὲ ἐκεῖνο ποὺ βρέθηκε μαζί μὲ τὶς πρόχους. Τὸ μεγάλης χωρητικότητας άγγεῖο εἶχε πέσει μὲ τὸ στόμιο πρὸς Δ, ἐνῶ ἀρχικὰ θὰ στεκόταν ἀνατολικότερα στὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου, ποὺ ἦταν ἄδεια ἀπὸ πιθάρια καὶ στὴν ἴδια εὐθεία μὲ αὐτά.

Στὸ Δ τμήμα τοῦ δωματίου βρέθηκαν συγκριτικὰ πολὺ λιγότερα άγγεῖα. Μία λοπάδα βρέθηκε στὴ ΒΔ γωνία πίσω ἀπὸ τὸ πιθάρι ποὺ στεκόταν ἐκεῖ καὶ ἓνα μόνωτο κωνικὸ κύπελλο ἀνάμεσα στὰ δύο πιθάρια τοῦ Δ τοίχου. Νοτιότερα καὶ περὶ τὸ μέσο τοῦ τοίχου ἦταν πεσμένα ἓνα ἀναστραμμένο κυλινδρικό κύπελλο καὶ μία σκυφοειδὴς λεκάνη μὲ ὀριζόντιες λαβὲς τῆς ὁποίας δὲν σώθηκε ἡ βάση. 'Η λεκάνη διακοσμεῖται μὲ ζώνη ἀπὸ σιγμοειδεῖς ταινίες καὶ ἄλλες μεγαλύτερες καμπύλες ταινίες χαμηλὰ στὸ σῶμα.

Σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ δωματίου ὑπῆρχαν περισσότερα άγγεῖα ἀπὸ ὅσα ἀναφέρθηκαν, τῶν ὁποίων οἱ ἀρχικὲς θέσεις δὲν διακριβώθηκαν ἐπειδὴ τὰ ὅστρακά τους ἦταν ἀνομοιόμορφα διασκορπισμένα στὸ δωμάτιο. Διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ τριῶν ἀκόμη λοπάδων, τριῶν μόνωτων κυλινδρικών κυπέλλων, μιᾶς πρόχου ὁμοίας μὲ τὶς δύο ποὺ σώζονται σχεδὸν ὀλόκληρες, τῆς ὁποίας σώθηκε μόνο τμηματικὰ τὸ ἀνοιχτὸ στρογγυλὸ χεῖλος, ἄλλης πρόχου ἀπὸ τὴν ὁποία σώθηκε ἡ βάση καὶ ἐνὸς άγγείου μὲ γεφυρόστομη προχοή ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώθηκε τμήμα τῆς προχοῆς, τῆς μιᾶς ὀριζόντιας λαβῆς καὶ τοῦ σώματος. Τὸ

τελευταῖο αὐτὸ ἀγγεῖο διακοσμεῖται μὲ ὀριζόντιες, σχετικὰ παχιᾶς καστανέ-  
ρυθρες ταινίες ποὺ διατηροῦν σὲ ἐντυπωσιακὸ βαθμὸς τῇ στιλπνότητά τους  
καὶ τῇ ζωηρότητά τοῦ χρώματος, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο ἀγγεῖο τοῦ  
κεντρικοῦ δωματίου.

Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα τῶν ὁποίων δὲν καθορίστηκε ἡ θέση πιθανὸν νὰ ἔπε-  
σαν ἀπὸ ψηλότερα, ἀπὸ μία ἀπὸ τὶς πιθανολογούμενες κατασκευὲς στὸν τοῖχο.  
Τὸ ἴδιο πιθανὸν νὰ ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ δύο μεμονωμένα ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν  
στὸ μέσο τοῦ Δ τοῖχου, ἐνῶ τὸ Δ τμήμα τοῦ δωματίου εἶναι σαφές ὅτι ἦταν  
ἄδειο ἀπὸ ἀγγεῖα, ἂν ἐξαίρεθεῖ ἡ ΒΔ του γωνία. Συνολικὰ μᾶς δίνεται ἡ ἀκό-  
λουθη εἰκόνα ἀναφορικὰ μὲ τὴν κεραμεικὴ τοῦ κεντρικοῦ δωματίου. Ἀρκετὰ  
ἀγγεῖα βρέθηκαν μπροστὰ ἀπὸ τὴ θύρα καὶ θὰ πρέπει νὰ στέκονταν Α τῆς  
εἰσόδου, ἀφοῦ ἡ συσώρευσή τους εἶναι μεγάλη μόνον στὸ Α τμήμα τοῦ δαπέ-  
δου. Κατὰ μήκος τῶν πιθαριῶν τοῦ Α τοῖχου καὶ ἀνάμεσα ἀπὸ αὐτὰ ἦταν  
τοποθετημένα μικρὰ ἀγγεῖα, δηλαδὴ λοπάδες καὶ κύπελλα καθὼς καὶ οἱ χύ-  
τρες τοῦ δωματίου, ἐνῶ στὸ κέντρο καὶ Ν στέκονταν κυρίως μεγάλα σὲ χωρη-  
τικότητα ἀγγεῖα, πρόχοι καὶ καδόσχημα ἀγγεῖα πολὺ κοντὰ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο.  
Παρὰ τὴ συγκέντρωση στὸ κέντρο πολλῶν ἀγγείων, εἶχε ἀφεθεῖ ἀρκετὸς ἐλεύ-  
θερος χώρος γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ νοτιότατου τμήματος τοῦ δωματίου, ὅπου  
ὁ βράχος ἐξεῖχε τοῦ δαπέδου.

Στὸ ἰδιαίτερο αὐτὸ τμήμα τοῦ κεντρικοῦ δωματίου ἦλθε σὲ φῶς ἓνα ἀπὸ τὰ  
σημαντικότερα εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς, ἓνα ζευγάρι μοναδικῶν σὲ κατα-  
σκευὴ πήλινων ποδιῶν φυσικοῦ μεγέθους (πίν. 180α-β). Τὸ δεξιὸ πόδι βρέθηκε  
ὄρθιο πάνω στὸ βράχο μὲ τὰ δάχτυλα στραμμένα πρὸς τὸν Α τοῖχο. Τὸ ἀρι-  
στερὸ πόδι βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 0.60 μ. ἀπὸ τὸ δεξιὸ πρὸς Β, πάλι ὄρθιο στὸ  
δάπεδο, ἀλλὰ μὲ τὰ δάχτυλα στραμμένα πρὸς Δ. Τὰ πόδια σώθηκαν ἀκέραια,  
μόνο τὸ ἀριστερὸ ἔχει στὸ πέλμα μιὰ ρωγμὴ· εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ ρο-  
δόχρωμο πηλὸ μὲ ἀρκετὲς προσμίξεις καὶ κίτρινο ἐπίχρυσμα, ποὺ εἶναι πιὸ  
ἐντονο στὸ ἀριστερὸ πόδι. Εἶναι φυσικὰ ἀποδομένα μὲ ὅλες τὶς πλαστικὲς  
λεπτομέρειες, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δάχτυλα ποὺ εἶναι ἐνωμένα. Τὸ ἀνώτερο σημεῖο  
τῶν ποδιῶν βρίσκεται στὸ ὕψος τοῦ χαμηλοῦ τμήματος τῆς κνήμες, ὅπου ἡ  
ἀπόδοση εἶναι χαρακτηριστικὰ σχηματικὴ καὶ ἐντονα διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ  
φυσιοκρατικὴ ἀπόδοση τοῦ κατώτερου τμήματος, ἀφοῦ διαμορφώνεται σὲ  
ἰδιόμορφη ψηλὴ ρομβοειδὴ ἀπόληξη.

Ἡ χαρακτηριστικὴ αὐτὴ ἰδιομορφία στὸ πλάσιμο τῶν δύο πήλινων ποδιῶν  
δὲν ἀφήνει πολλὰ περιθώρια ἐρμηνείας γιὰ τὴ χρῆσή τους, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ  
εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὸ ὅτι στήριζαν ἓνα ξύλινο ξόανον. Κι ἡ ἐρμηνεία αὕτη βρίσκεται  
σὲ ἀρμονία μὲ τὸ πλῆθος τῶν ὑπόλοιπων ἀνασκαφικῶν στοιχείων σχετικὰ μὲ  
τὴ θέση τῶν ποδιῶν ἀλλὰ καὶ τοῦ πλήθους τῶν ἄλλων ἀντικειμένων τοῦ κεντρι-  
κοῦ δωματίου. Ἡ καταστροφή τοῦ ναοῦ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν πτώση τοῦ  
ξοάνου ἀπὸ τὴν πιθανὴ κεντρικὴ του θέση στὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου, ὅπου

καὶ βρέθηκαν τὰ πόδια, στὸ σημεῖο, ποὺ ὅπως ἀναφέρθηκε, τὸ χῶμα καὶ οἱ πέτρες ἦταν ἐξαιρετικὰ ἰσχυρὰ καμμένα.

Τὰ λίθινα εὐρήματα τοῦ δαπέδου ἦταν λίγα. Δύο τριπτῆρες βρέθηκαν, ἕνας στὰ Β καὶ ἕνας κοντὰ στῇ ΒΔ γωνία, καὶ τμῆμα μιᾶς λίθινης λεκάνης βρέθηκε ἀνάμεσα στὰ μικρὰ ἀγγεῖα ΝΔ τοῦ πρώτου πιθαριοῦ τοῦ Α τοίχου. Ἐλάχιστα ἦταν καὶ τὰ ὑπόλοιπα πήλινα εὐρήματα. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ θύρα τοῦ δωματίου βρέθηκε ἓνα κομμάτι ἀπὸ χονδροειδῆ ἀγγεῖο ἢ κιβώτιο ποὺ φέρει πλαστικούς ὁμόκεντρος κύκλους, ἐνῶ ἄλλο ἓνα πήλινο ἀντικείμενο βρέθηκε στῇ ΝΑ γωνία. Τὰ δύο μοναδικὰ κομμάτια κονιάματος ποὺ βρέθηκαν στὸ δάπεδο ἦταν λευκοῦ χρώματος καὶ ἡ θέση τους κοντὰ στὶς παραστάδες δείχνει ὅτι ἀποκολλήθηκαν ἀπὸ αὐτές, ὅπου ἔχουν διατηρηθεῖ καὶ ἄλλα κομμάτια κονιάματος ποὺ συνδέουν τοὺς δόμους. Τέλος διάσπαρτα βρέθηκαν καὶ μερικὰ κομμάτια καμένου ξύλου κυρίως στὸ Β τμῆμα τοῦ δωματίου πίσω ἀπὸ τὸ πῦρ τῆς ΒΑ γωνίας, μέσα σὲ ἓνα κυλινδρικό κύπελλο καὶ στῇ βάσῃ κλειστοῦ ἀγγείου. Πίσω ἀπὸ τὰ πιθάρια βρέθηκαν περισσότερα μικρὰ κομμάτια, στὸ κέντρο λίγα, ἐνῶ πρὸς Ν κανένα, προφανῶς ἐξαιτίας τῆς ἰσχύος τῆς φωτιᾶς στὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ δωματίου, ποὺ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ ἀσβεστοποιηθοῦν καὶ οἱ πέτρες κυρίως στὰ ἀνώτερα στρώματα.

#### Θύρα κεντρικοῦ δωματίου

Τὰ εὐρήματα ὅλης τῆς ἐπίχωσης τῆς θύρας τοῦ κεντρικοῦ δωματίου ἀνέχουν περισσότερο στὸ περιεχόμενο τοῦ κεντρικοῦ δωματίου παρὰ σ' αὐτὸ τοῦ προθαλάμου. Πολλὲς πέτρες προερχόμενες ἀπὸ τοὺς παρακείμενους τοίχους εἶχαν πέσει καὶ φράζει τὴν εἴσοδο. Τὸ χῶμα ἦταν καμένο καὶ τὸ χρῶμα του γινόταν ἐντονότερα γκριζο στὰ χαμηλότερα στρώματα. Στὸ Δ τμῆμα τῆς ἐπίχωσης βρέθηκαν ἀρκετὰ κομμάτια λευκοῦ κονιάματος, προερχόμενα ἀπὸ τὴ Δ παραστάδα, ἡ ὁποία διατηρεῖ ἀκόμα στοὺς ἀρμούς της ἀρκετὰ κομμάτια. Λίγα κομμάτια κάρβουνο βρέθηκαν στὸ χῶμα καὶ ἀκόμη τέσσερα ἀγγεῖα: πρόκειται γιὰ ἓνα σφαιρικό κύπελλο, ἓναν ἀμφορέα καὶ τμῆμα μεγάλου ἀγγείου ποὺ βρέθηκε στὸ ἐξωτερικὸ τμῆμα τοῦ κατωφλιοῦ. Ἐδῶ βρέθηκε καὶ τὸ σημαντικότερο ἀγγεῖο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ναοῦ τῶν Ἀρχανῶν, τὸ ἀγγεῖο τοῦ ταύρου (εἰκ. 4-5, πίν. 181), χαρακτηριστικὰ ὅστρακα τοῦ ὁποίου βρέθηκαν καὶ τὸν προθάλαμο, ἀμέσως δίπλα στὸ κατώφλι τῆς θύρας τοῦ κεντρικοῦ δωματίου. Πρόκειται γιὰ ἓνα καθόσχημο ἀγγεῖο μὲ πρόχυση, μοναδικὸ γιὰ τὴν πλαστικὴ καὶ γραπτὴ του διακόσμηση, ποὺ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀναλυθεῖ ἐδῶ. Πλαστικὰ ἀπιδίδεται στὸν ὄμο τοῦ ἀγγείου ἓνας ταῦρος στὰ δεξιά (εἰκ. 4-5, πίν. 181), πάνω ἀπὸ τὸν ὁποῖο καὶ στὸ χεῖλος τοῦ ἀγγείου ἔχουν ἐπικολληθεῖ δύο πλαστικοὶ ρόδακες. Πλούσια φυτικὴ διακόσμηση μὲ λευκὸ καὶ κόκκινο χρῶμα περιβάλλει τὸν ταῦρο, ποὺ εἶναι λευκὸς μὲ κόκκινες κηλίδες, ἐνῶ στὴν πίσω ὀψὲς τοῦ ἀγγείου





Εικ. 4. Σχεδιαστική αναπαράσταση τοῦ ἀγγείου τοῦ ταύρου.

γράφονται σπεῖρες<sup>1</sup>. Τὸ ἀγγεῖο εἶναι σημαντικό ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μινωικῆς τέχνης ἀλλὰ καὶ τῆς θρησκείας. Ἡ ὁμοιότητα τοῦ σχήματος μὲ τὸ ἀγγεῖο στὸ ὁποῖο συλλέγεται τὸ αἷμα τοῦ ταύρου στὴ σκηνὴ τῆς ταυροθυσίας

1. Τὸ σχέδιο τῶν εικ. 4 καὶ 5 ὀφείλεται στὸν Ἰ. Πικρό.



Εἰκ. 5. Σχεδιαστικὸ ἀνάπτυγμα τοῦ ἀγγείου τοῦ ταύρου.

τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἀγ. Τριάδας<sup>1</sup> εἶναι χαρακτηριστικά ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴ χρῆση τοῦ ἀγγείου τῶν Ἀρχανῶν. Ἡ πλαστικὴ ἀπόδοση τοῦ λευκοῦ, σημαδεμένου μὲ κόκκινες κηλίδες τὰρου ὑποδηλώνει πὼς καὶ τὸ ἀγγεῖο τῶν Ἀρχανῶν εἶχε προορισθεῖ γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ αἵματος ἀπὸ τὴ θυσία τοῦ ζώου.

### Ἀνατολικὸ Δωμάτιο

#### Ἐπιφανειακὸ στρώμα

Τὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο τοῦ ναοῦ παρουσίαζε ἐπίχωση ἀνάλογη ἀν καὶ ἐλαφρὰ μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκεῖνη τοῦ δυτικοῦ δωματίου καθὼς ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἀκολουθοῦσε τὴ φυσικὴ κλίση τοῦ λόφου. Ἡ ἐπίχωση μὲν κάλυπτε τοὺς τοίχους τοῦ δωματίου καὶ ἦταν ἐλαφρὰ μικρότερη στὸ Β τμήμα του, ὅπου οἱ τοῖχοι ἐμφανίστηκαν ἀμέσως μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς βλάστησης. Στὸ Β τμήμα βρίσκεται καὶ τὸ σημεῖο ὅπου ἐγίνε ἡ δεύτερη προσπάθεια τῶν ἀρχαιοκατῆλων νὰ ἀνακαλύψουν τὴ ἔκρυβε τὸ ὑπέδαφος χρησιμοποιώντας πιθανότατα δυναμίτιδα. Ἡ ἐνέργεια αὐτὴ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ ἀνατιναχθεῖ ὁ δεύτερος καὶ ἀνώτερος σωζόμενος δόμος τῆς Δ παραστάδας καὶ νὰ σπάσει σὲ ἀρκετὰ κομμάτια, τὰ ὁποῖα ἀργότερα βρέθηκαν καὶ κολλήθηκαν ἔτσι πού ἀποκαταστάθηκε ὁ δόμος στὴν ἀρχικὴ του θέση. Ἡ ἰσχὺς τῆς ἐκρηξῆς δὲν διατάραξε πάντως τὸ περιεχόμενο τοῦ δωματίου.

Πολὺ σύντομα, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ πρώτου στρώματος χώματος πού ἦταν μαλακὸ, φάνηκαν οἱ πρῶτες πέτρες πού εἶχαν πέσει ἀπὸ τοὺς τοίχους μέσα στὸ δωμάτιο. Οἱ πέτρες σ' αὐτὰ τὰ ψηλότερα στρώματα περιορίζονταν σὲ μία ζώνη στὸ κέντρο τοῦ δωματίου. Τὸ μέγεθός τους ποικίλλει, ἐνῶ δὲν στάθηκε δυνατὸ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ φορὰ πτώσης τους.

Τὰ ὅστρακα τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος ἦταν λίγα καὶ ἀποτελοῦνταν βασικὰ ἀπὸ κιτρινωπὸ καὶ κόκκινο πηλὸ. Ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ φέρουν ἔχνη διακόσμησης ἢ ἐπιχρίσματος ἀπὸ μαῦρο καὶ κόκκινο χρῶμα. Προέρχονται ἀπὸ μικρὰ ἀγγεῖα, κύπελλα, λοπάδες καὶ προχοῖδια. Χαρακτηριστικὲς εἶναι μικρὲς ταινιόσχημες καὶ κυλινδρικές λαβὲς καθὼς καὶ χεῖλος μικροῦ ἀγγείου μὲ ἀτέλῃ πρόχυση.

Στὴ ΒΑ γωνία φάνηκε ἀμέσως τὸ χεῖλος μεγάλου πιθαριοῦ πού στεκόταν ὄρθιο στὴ θέση του. Δίπλα ἀκριβῶς σ' αὐτὸ βρέθηκε τμήμα βάσης ἄλλου πιθαριοῦ μὲ ἐγγαράξεις στὴν ἐξωτερικὴ του ἐπιφάνεια. Στὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου βρέθηκε κομμάτι πυριτόλιθου καὶ φάνηκαν τμήμα μεγάλης λεκάνης καὶ κομμάτια προσερχόμενα πιθάνον ἀπὸ κάποιον ἀγγεῖο τῶν κατώτερων στρωμάτων. Τέλος κοντὰ στὸ Δ τοῖχο καὶ στὴ μέση μαζεύτηκαν κομμάτια εὐθυπτης καμένης ὕλης.



## Σ τ ρ ῶ μ α κ α τ α σ τ ρ ο φ ῆ ς

Ἡ πτώση τῶν τοίχων καὶ ἡ πυρκαγιά πού ἀκολούθησε ἀναστάτωσαν τὸ περιεχόμενο τοῦ δωματίου, σὲ ὁρισμένες ὅμως περιπτώσεις δημιουργώντας σκληροὺς συμπαγεῖς ὄγκους ἀπὸ πέτρες καὶ χῶμα διαφύλαξαν τὸ περιεχόμενο τοῦ ὑποκείμενου στρώματος. Τὸ χῶμα παρουσίαζε διάφορες ἀποχρώσεις ἀνάλογα μὲ τὴν ἔνταση τῆς πυρκαγιᾶς κυμαίνόμενο ἀπὸ κοκκινωπὸ καὶ γκριζοστὰ ἀνώτερα στρώματα μέχρι μαῦρο καμένο καὶ λευκὸ στὰ χαμηλότερα. Κυρίως κατὰ μῆκος τῶν τοίχων καὶ στὸ Ν τμήμα τοῦ δωματίου ἦταν ἔντονα τὰ σημάδια τῆς φωτιᾶς ἐνῶ ΝΑ, ὅπου τὸ χῶμα ἦταν λευκὸ, ἡ φωτιά πρέπει νὰ εἶχε τὴ μεγαλύτερη ἔνταση. Στὰ σημεῖα αὐτὰ τὸ χῶμα ἦταν ἐξαιρετικὰ σκληρὸ καὶ σκαβόταν μὲ μεγάλη δυσκολία. Δὲν ἦταν λίγες οἱ περιπτώσεις ὅπου οἱ πέτρες καὶ τὰ ἀγγεῖα εἶχαν ἀποτελέσει ἓνα συσσωμάτωμα καὶ δύσκολα ἀποχωρίζονταν. Οἱ πέτρες ἦταν πεσμένες σὲ ὅλο τὸ δωμάτιο, κυρίως ὅμως στὸ κέντρο, ὅπου ἦταν καὶ μεγαλύτερες καὶ κατὰ μῆκος τῶν τοίχων. Στὸ κέντρο τοῦ δωματίου βρέθηκαν καὶ λίγες μικρὲς λαξευμένες πέτρες καθὼς καὶ μία μεγάλη πλάκα διαστάσεων  $0.77 \times 0.46 \times 0.10$  μ. Ἵσως ἀντίστοιχη ἐκείνης πού βρέθηκε στὸ μέσο τοῦ κεντρικοῦ δωματίου καὶ πού συνδέθηκε μὲ κάποια κατασκευὴ τοῦ τοίχου. Οἱ πέτρες πού ἦταν ἀλάξευτες μαζί μὲ τὰ κομμάτια τῶν τούβλων ἀποτελοῦσαν τὰ ὑλικά κατασκευῆς τῶν τοίχων καὶ τῆς ἀνωδομῆς ἀντίστοιχα.

Τὰ τούβλα εἶναι κυρίως μικρὰ καὶ ἔχουν συχνὰ ἐπίπεδες ἐπιφάνειες καὶ κοιλότητες, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ ὅσα βρέθηκαν στὰ ἄλλα δωμάτια. Τέτοια κομμάτια τούβλων βρέθηκαν κυρίως κατὰ μῆκος τοῦ Α καὶ Δ τοίχου καὶ Β κοντὰ στὴ θύρα, ἐνῶ μικρὰ συσσωματώματα πηλοῦ σχηματίσθηκαν ἐξαιτίας τῆς πυρκαγιᾶς πάνω στὰ πεσμένα πιθάρια πού βρέθηκαν στὸ Α δωμάτιο. Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἡ ἀνεύρεση πέντε μεγάλων τούβλων ἀπὸ τὰ ὁποῖα τρία βρέθηκαν σὲ σχετικὰ ψηλότερο σημεῖο ἀπὸ τὰ ἄλλα. Πρόκειται γιὰ τούβλα μὲ ἀκμὲς πού Ἵσως χρησιμοποιήθηκαν γιὰ οἰκοδομικὸ ὑλικὸ στοὺς τοίχους. Ἐνα βρέθηκε περίπου στὸ κέντρο τοῦ δωματίου καὶ ἄλλα δύο στὸ Ν τμήμα τοῦ καὶ λίγο Α. Τὸ πρῶτο, πού εἶναι καὶ τὸ μεγαλύτερο, ἔχει διαστάσεις  $0.40 \times 0.19 \times 0.10$  μ.

Τὰ κομμάτια κάρβουνου πού βρέθηκαν σποραδικὰ στὸ δωμάτιο εἶναι ἐνδεικτικὰ τῆς ὑπαρξῆς ξύλινων κατασκευῶν ἢ οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ τῆς στέγης τοῦ δωματίου. Κάρβουνο βρέθηκε σὲ σχετικὰ μεγάλη διασπορά στὸ ΒΔ τμήμα τοῦ δωματίου, στὸ κέντρο καὶ ΒΑ καὶ λιγότερο στὴ ΝΔ καὶ ΝΑ γωνία καὶ Α.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ γεγονός ὅτι δύο κομμάτια λευκοῦ κονιάματος, πού βρέθηκαν στὸ ΒΑ τμήμα τοῦ δωματίου, ἀποτελοῦν τὸ σύνολο τῶν κονιαμάτων πού ἦλθαν σὲ φῶς στὸ Α δωμάτιο. Στὸ δάπεδο δὲν βρέθηκαν ἔχνη, ὅπως καὶ στὰ ἄλλα στρώματα, φαινόμενο πού ἐξηγεῖται μόνο ἀπὸ τὴν ἔνταση

τῆς φωτιᾶς, πού στο πέρασμά της τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ ἀφάνισε καὶ νὰ κο-  
νιορτοποίησε τὰ ἐπιχρίσματα τῶν τοίχων καὶ τὰ πιθανὰ τοῦ δαπέδου.

Τὸ χῶμα δὲν ἦταν ἰδιαίτερα πλούσιο σὲ ὕστρακα. Ἡ κεραμεικὴ τοῦ Α  
δωματίου διατηρήθηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀκέραιη ἐξαιτίας κυρίως τοῦ μεγέθους  
τῶν ἀγγείων, πού ἦταν κατὰ βάση μικρά, καὶ τῆς καλύτερης σύστασης καὶ  
ὀπτησης τοῦ πηλοῦ. Συνεπῶς τὰ ὕστρακα ἀγγείων περιορίστηκαν σημαντικά.  
Ὁ πηλὸς τῶν ὀστράκων εἶναι συνήθως κιτρινωπὸς καὶ σὲ λιγότερες περιπτώ-  
σεις ἐρυθρὸς ἢ γκριζὸς καὶ ἀκάθαρτος. Τὰ ὕστρακα προέρχονται ἀπὸ τὸ χεῖλος  
ἢ τίς λαβὲς μικρῶν ἀγγείων ἢ ἀπὸ βάσεις καὶ τοιχώματα ἀγγείων μεσαίου  
μεγέθους. Πρόκειται γιὰ ἔσω καὶ ἔξω νεύοντα χεῖλη κυπέλλων ἢ λοπάδων καὶ  
κάθετες κυλινδρικές ἢ ταινιόσχημες λαβὲς κυπέλλων καὶ προχοειδῶν. Τὸ ἐπί-  
χρισμά τους εἶναι συνήθως μελανὸ καὶ σπανιότερα ἐρυθρό. Λίγα εἶναι τὰ  
ὕστρακα πιθοειδῶν μὲ διακόσμηση ἀπὸ ἐμπέστους κύκλους. Ἐνας μικρὸς  
ἀριθμὸς ὀστράκων μόνο διατηρεῖ τὴ διακόσμησή του, πού ἀποτελεῖται κυρίως  
ἀπὸ λευκὲς ἐπίθετες κηλίδες πάνω στο σκοτεινὸ ἐπιχρίσμα. Ἰδιαίτερα ἀνα-  
φέρονται τμῆμα βάσης καὶ τοιχωμάτων κυπέλλου μὲ διακόσμηση ἀπὸ λεπτὲς  
κάθετες γραμμὲς λευκοῦ χρώματος καὶ ἔξω νεῦον χεῖλος μὲ ἵχνη πιθανόν  
λευκῆς φυτικῆς διακόσμησης.

Τὰ ἀγγεῖα πού βρέθηκαν στο ἀνώτερο στρώμα τοῦ δωματίου εἶναι συντρι-  
πτικά λιγότερα ἀπὸ τίς δεκάδες τῶν ἀγγείων πού ἦταν πεσμένα στο δάπεδο  
καὶ στὶς κατασκευές του. Στὴ ΝΑ γωνία βρέθηκε ἀναστραμμένο ἄωτο κωνικὸ  
κύπελλο, περὶ τὸ κέντρο καὶ Α μία λοπάδα μὲ φορὰ πτώσης ἀπὸ Ν πρὸς Β  
καὶ στὴ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου τμῆμα ἀβαθοῦς λεκάνης. Κοντὰ στο πιθάρι  
πού στεκόταν στὴ ΒΑ γωνία τοῦ δωματίου Β καὶ Ν ἀπ' αὐτὸ βρέθηκαν τμή-  
ματα μεγάλου ἀγγείου καὶ λοπάδα μὲ καταλιβάδες ἀντίστοιχα, ἐνῶ στο ἔσω-  
τερικὸ τοῦ πιθαριοῦ καὶ σὲ σχετικὰ μεγάλου βάθους βρέθηκε τμηματικὰ σωζό-  
μενος ἀμφορέας μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση στο λαιμό, μικρὴ λοπάδα καὶ ὕστρα-  
κο δίσκου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα τῶν ὁποίων ἡ θέση εὑρεσης ἦταν σαφής,  
διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ τουλάχιστον ἄλλων 14: πρόκειται γιὰ πέντε λοπάδες,  
ἓνα μόνωτο κυλινδρικὸ κύπελλο καὶ ἓνα βαθύ σκυφοειδὲς ἀγγεῖο μὲ ἔξω νεῦον  
χεῖλος, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται μόνο τμηματικά. Ἡ ομάδα τῶν βέβαιων  
ἀγγείων τοῦ στρώματος καταστροφῆς ὁλοκληρώνεται ἀπὸ τμῆμα προχοῆσκης,  
δύο βάσεις κλειστῶν ἀγγείων μεσαίου μεγέθους, δύο τμηματικὰ σωζόμενων  
τριποδικῶν χυτρῶν, ἓνα τμῆμα χεῖλους δίσκου καὶ ἓνα τμῆμα τοιχωμάτων  
ἀμφορέα. Ἡ διασπορὰ αὐτῶν τῶν ἀγγείων εἶναι ἡ ἴδια σὲ ὅλο τὸ δωμάτιο  
καὶ συνεπῶς δὲν εἶναι εὐκολο νὰ γίνει πρόταση γιὰ κάποια συγκεκριμένη  
κατασκευὴ ἢ ράφι τῶν τοίχων. Τὰ ἀγγεῖα ὅμως εἶναι κυρίως μικρὰ καὶ πολλὰ  
ἀπὸ αὐτὰ πιθανόν νὰ στέκονταν στο ἔδαφος, κοντὰ στοὺς τοίχους καὶ μὲ τὴν  
καταστροφὴ πού ἐπῆλθε εἶναι δυνατό νὰ βρέθηκαν τελικὰ σὲ διάφορα ἐπίπεδα  
τοῦ χώρου τοῦ δωματίου.

Έκτὸς ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ, στὸ στρώμα καταστροφῆς βρέθηκε πῆλινο κομμάτι ποὺ μοιάζει μὲ ἄκρο πόδι εἰδωλίου ταύρου, εἶναι ὅμως ἐξίσου πιθανὸ νὰ πρόκειται γιὰ λαβὴ κάποιου σκεύους, καὶ τέσσερα λίθινα ἀντικείμενα, ἕνα τριβεῖο στὴ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου, ἕνας τριπτήρας κοντὰ στὸν Α τοῖχο, μία σχιστολιθικὴ λεπίδα, ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες ποὺ βρέθηκαν σὲ ὁλόκληρο τὸ νὰο καὶ ἕνα κυλινδρικο ἀντικείμενο μὲ μία κοιλότητα στὸ κέντρο. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἀντικείμενο βρέθηκε στὸ κέντρο περίπου τοῦ δωματίου.

### Σ τ ρ ῶ μ α δ α π έ δ ο υ

Ἡ ἔνταση τῆς πυρκαγιᾶς ποὺ διαδέχτηκε τὸν καταστρεπτικὸ σεισμὸ βοήθησε ὥστε τὸ περιεχόμενο τοῦ δωματίου νὰ διασωθεῖ σὲ καλὴτερη κατάσταση ἀπὸ τὰ ἄλλα δωμάτια, δημιουργώντας ἕνα σκληρὸ στρώμα χρώματος καὶ λίθων πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο. Τὰ ἀγγεῖα, ποὺ ἦταν καὶ τὰ βασικὰ εὐρήματα, σὲ πολλὲς περιπτώσεις σώθηκαν ἀκέραια (πίν. 183α) καὶ διέσωσαν ζωερὴ τὴ διακόσμησή τους. Τὰ πιθάρια δὲν καταστράφηκαν καὶ τὰ χάλκινα ἀντικείμενα ὑπέστησαν σχετικὰ μικρὴ ὀξείδωση.

Τὸ χῶμα στὸ κατώτατο στρώμα ἦταν καστανοκόκκινο καὶ σκοῦρο καστανὸ στὸ κέντρο, κατὰ μῆκος ὅμως τῶν τοίχων καὶ Ν παρουσίαζε ἔντονα μαῦρο χρῶμα, ἐνῶ κοντὰ στὸ Δ τοῖχο ἦταν ἀνακατεμένο μὲ μικρὰ κομμάτια κάρβουνο. Στὸ Β τμῆμα εἶχε χρῶμα ὑπόλευκο καὶ ἦταν ὑπερβολικὰ σκληρὸ καὶ κατὰ τόπους συμπαγές.

Τὸ δάπεδο σχηματίζεται ἀπὸ τὸ βράχο ποὺ ἔχει ἰσοπεδωθεῖ καὶ πιθανότατα θὰ εἶχε καλυφθεῖ ἀπὸ κάποιο ἄλλο ὕλικό. Βόρεια καὶ κοντὰ στὸ Δ τοῖχο ὁ βράχος παρουσιάζει μικρὴ κοιλότητα, ὅπου βρέθηκε καὶ μία μικρὴ ὁμάδα ἀγγείων καὶ χάλκινων ἀντικειμένων. Στὸ Ν τμῆμα τοῦ δωματίου ὁ φυσικὸς βράχος εἰσχωρεῖ διὰ μέσου τοῦ Ν τοίχου, κεκλιμένος καὶ σχεδὸν λείος. Ὁ βράχος ἔχει ἐπενδυθεῖ μὲ μικρὲς σχετικὰ πέτρες ἔτσι ὥστε σχηματίζεται μία κλιμακωτὴ κατασκευὴ μὲ τρεῖς ἀναβαθμούς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ τρίτος καὶ χαμηλότερος ἔχει μῆκος μόνον 0.94 μ. καὶ καλύπτει τὸ Α τμῆμα τοῦ δωματίου, ἐνῶ οἱ δύο ἀνώτεροι καλύπτουν ὅλο τὸ πλάτος τοῦ δωματίου, ἀπὸ τὸν Α ὡς τὸν Δ τοῖχο (πίν. 182α). Τὸ πλάτος τους κυμαίνεται ἀπὸ 0.38 μέχρι 0.58 μ. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ καταλαμβάνει ἕνα σημαντικὸ τμῆμα τοῦ δωματίου, ἐφ' ὅσον ὁ βράχος εἰσχωρεῖ βαθιὰ μέσα στὸ χῶρο. Ἡ χρῆση τοῦ βαθμιδατοῦ θρανίου φάνηκε καθαρὰ ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν πάνω σ' αὐτὸ καὶ ποὺ θὰ ἀναφερθοῦν ἀναλυτικὰ στὴ συνέχεια.

Τέλος μία μικρὴ κατασκευὴ ὑπάρχει στὸ Α τμῆμα τοῦ κατωφλιοῦ τῆς εἰσόδου τοῦ δωματίου. Πρόκειται γιὰ τρεῖς πέτρες κυβικοῦ σχήματος, οἱ ὁποῖες εἶναι τοποθετημένες ἢ μία πάνω στὴν ἄλλη, συνδέονται μὲ χῶμα μεταξὺ τους καὶ ἀκουμποῦν στὴν Α παραστάδα. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ πιθανὸν νὰ εἶχε μεγάλυτερο ὕψος ἀπὸ τὸ σωζόμενο καὶ ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ ἔνδειξη μιᾶς, σὲ



μικρὴ κλίμακα, μεταγενέστερης ἀρχιτεκτονικῆς προσθήκης στὸ ναό, καθὼς δηλώνει ὅτι σὲ κάποια χρονικὴ στιγμή ἀφαιρέθηκε ἡ θύρα τοῦ δωματίου καὶ περιορίστηκε τὸ πλάτος τῆς εἰσόδου.

Στὸ δάπεδο βρέθηκαν σκορπισμένα καὶ ἀρκετὰ τοῦβλα μὲ σημαντικὴ πυκνότητα κοντὰ στὴ θύρα καὶ κατὰ μῆκος τῶν τοίχων. Δύο ἀκόμη τοῦβλα βρέθηκαν στὸ μέσο περίπου τοῦ Α τοίχου. Παρατηρήθηκε ὅτι ὅλα τὰ οἰκοδομικὰ τοῦβλα ποὺ διαφοροποιοῦνται ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα βρέθηκαν στὸ Α μισὸ τοῦ δωματίου.

Μερικὰ κομμάτια κάρβουνο δὲν ἔδωσαν ἐπαρκὴ στοιχεῖα γιὰ τὴν προέλευσίν τους. Ἰδιαίτερη πυκνότητα παρουσιάστηκε στὸ ΒΑ τμήμα καὶ ἰδιαίτερα πίσω ἀπὸ τὸ πρῶτο ἀπὸ Β πιθάρι, ἐνῶ στὸ ὑπόλοιπο δωμάτιο ἡ διασπορὰ ὑπῆρξε πολὺ μικρότερη. Λίγο κάρβουνο βρέθηκε καὶ στὸ Δ τμήμα τοῦ δεύτερου ἀναβαθμοῦ τοῦ θρανίου.

Τὰ ὅστρακα ποὺ συλλέχθηκαν στὰ κατώτερα στρώματα ἦταν ἐλάχιστα, ἐπειδὴ ἓνα μεγάλο ποσοστὸ τῶν ἀγγείων βρέθηκαν ἀκέραια, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα, ποὺ εἶχαν ὑποστῇ ζημιές, εἶχαν πολὺ μικρὴ διασπορὰ. Κυρίως προσέρχονται ἀπὸ κύπελλα καὶ ἀμφορεῖς. Τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ ποικίλλει ἀπὸ κιτρινωπὸ ὡς καστανὸ καὶ ἐρυθρό. Τὰ περισσότερα ἔχουν στιλπνὸ ἐρυθρὸ ἢ μελανὸ ἐπίχρυσμα καὶ μερικὰ φέρουν ἐπίθετη διακόσμηση λευκοῦ ἢ ἐρυθροῦ χρώματος. Διακρίνονται ἔσω νεύοντα χεῖλη, ταινιοειδεῖς καὶ κυλινδρικές λαβές καὶ τοιχώματα ἀμφορέων.

Στὸ Α τμήμα τοῦ δωματίου βρίσκονταν πέντε μεγάλα πιθάρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἓνα μόνο στεκόταν ὀρθίω μετὰ τὸ σεισμό (πίν. 182α-β). Αὐτὸ τὸ πιθάρι, ποὺ δὲν σώθηκε ὀλόκληρο, στεκόταν κοντὰ στὴ ΒΑ γωνία τοῦ δωματίου μὲ ἐλαφριά κλίση πρὸς Ν. Φέρει δύο μόνο κάθετες δυσανάλογα τοποθετημένες κυλινδρικές λαβές ψηλὰ στὸ σῶμα καὶ διακόσμηση ἀπὸ διπλὲς καμπύλες σχοινοειδεῖς ταινίες ἀνάμεσα στὶς λαβές καὶ ἔξι παράλληλες ποὺ περιτρέχουν τὸ σῶμα. Ἐλάχιστα ὅστρακα βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ του. Νότια στεκόταν τὸ δεύτερο πιθάρι, δίπλα στὸν Α τοῖχο, ποὺ βρέθηκε πεσμένο μὲ τὸ στόμιο πρὸς ΒΔ. Τὸ πιθάρι, ὕψους 1.15 μ., σώθηκε ὀλόκληρο. Φέρει κάθετες κυλινδρικές λαβές κοντὰ στὸ χεῖλος καὶ τὴ βάση, ὅπου ὑπάρχει καὶ πλαστικὴ σχοινοειδὴς διακόσμηση καθὼς καὶ ἔχνη κόκκινου χρώματος. Τὸ ἐσωτερικὸ του περιεῖχε μαλακὸ χῶμα καὶ ἐλάχιστα ὅστρακα. Τὸ τρίτο πρὸς Ν πιθάρι βρέθηκε πεσμένο μὲ τὴν ἴδια φορὰ καὶ πιθανόντα στεκόταν πάνω σὲ μία στρογγυλὴ σχιστολιθικὴ πλάκα δίπλα στὸν Α τοῖχο. Σώθηκε σπασμένο ἀλλὰ ὀλόκληρο καὶ εἶναι κατὰ 0.20 μ. χαμηλότερο τοῦ δεύτερου. Φέρει ἐπίσης κάθετες κυλινδρικές λαβές κοντὰ στὸ χεῖλος καὶ τὴ βάση καὶ εἶναι πιὸ πλουσίον σὲ πλαστικὴ σχοινοειδὴ διακόσμηση, ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀριζόντιες ταινίες στὸ χεῖλος, τὸ σῶμα καὶ τὴ βάση, ἐνῶ καμπύλες ταινίες ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὶς λαβές ποὺ βρίσκονται κοντὰ στὸ χεῖλος. Ἀνάλογη διακόσμηση ἔχει καὶ τὸ τέταρτο πιθάρι, ὕψους 1.04 μ.,

πού βρέθηκε επίσης πεσμένο με φορά πτώσης από ΝΑ πρὸς ΒΔ. Τὸ τελευταῖο πιθάρι πρὸς Ν βρέθηκε πεσμένο με τὸ χεῖλος πρὸς ΝΑ, δηλ. ἀντίθετα με τὰ ὑπόλοιπα. Πιθανότερο θεωρεῖται ὅτι τὸ πιθάρι γλίστρησε ἀπὸ τὴ θέση του, δίπλα στὸν Α τοῖχο, ὅπου τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου εἶναι ἐλαφρὰ πιὸ ψηλὸ ἀπ' ὅ,τι στὸ κέντρο τοῦ δωματίου. Τὸ πιθάρι διακοσμεῖται με τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως καὶ τὰ ἄλλα με τὴ διαφορά ὅτι στὸ σῶμα ὑπάρχουν δύο συστάδες ἀπὸ τρεῖς καὶ τέσσερις παράλληλες ταινίες.

Ἡ κεραμεικὴ ἦταν διασκορπισμένη σὲ ὅλο τὸ δωμάτιο, μεῖς ἰδιαιτέρη πυκνότητα στὸ ΒΑ τμήμα, γύρω ἀπὸ τὸ ὄρθιο πιθάρι καὶ στὸ Ν τμήμα, ὅπου καὶ τὸ βαθμιδωτὸ θρανίον. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι τὰ περισσότερα ἀγγεῖα βρέθηκαν ἐλάχιστα μετακινημένα ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς τοὺς θέσεις ἢ πλακωμένα ἀπὸ τὶς πέτρες τῶν τοίχων στὸ σημεῖο ὅπου στέκονταν, ὅπως συνέβη καὶ με τὰ ἀγγεῖα τοῦ κεντρικοῦ δωματίου.

Μία ομάδα ἀπὸ ἑπτὰ ἀγγεῖα βρέθηκε στὸ χώρο μεταξὺ τοῦ πρώτου πιθαριοῦ καὶ τοῦ Β τοίχου. Συγκεκριμένα βρέθηκαν: ἓνα μεγάλο κομμάτι κυλινδρικοῦ κυπέλλου με πορτοκαλόχρωμη διακόσμηση ἀπὸ ὀριζόντιες καὶ πλάγιες ταινίες καθὼς καὶ ἀπὸ μία σπείρα, μία μικρὴ πρόχους με συμπίεσμένο χεῖλος καὶ μαῦρη βαφή, μία πρόχους με πλαστικὸ δαχτυλίδι στὸν ὄμο καὶ κάθετη ταινιοειδὴ λαβή, μία σπασμένη κακότεχνη προχοῖσκη, ἓνα θυμιατήρι με διπλὸ πλαστικὸ δαχτυλίδι στὴν ἄκρη τῆς λαβῆς καὶ ἀκόμη δύο ἀμφορίσκοι. Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ ἓνας ἔχει δύο ὀριζόντιες ὑπερυψωμένες λαβὲς καὶ διακόσμηση ἀπὸ μία γαλάζια σπείρα, ἐνῶ ὁ ἄλλος ἔχει κάθετες λαβὲς καὶ διακόσμηση ἀπὸ ὀριζόντιες ταινίες καὶ τὸ θέμα τοῦ διπλοῦ πέλεου. Οἱ δύο ἀμφορίσκοι βρέθηκαν κάπως μακριὰ ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία καὶ πολὺ κοντὰ στὸ κατῶφι τῆς εἰσόδου.

Ν τοῦ πρώτου πιθαριοῦ καὶ στὸ χώρο ἀνάμεσα σ' αὐτὸ καὶ τὸ δεύτερο βρέθηκε ἄλλη ομάδα ἀποτελούμενη ἀπὸ τέσσερα ἀγγεῖα. Πρόκειται γιὰ τμήμα σφαιρικοῦ κυπέλλου, μόνωτο σφαιρικὸ κύπελλο, μία ὀφθαλμωτὴ προχοῖσκη με λοξότμητο χεῖλος καὶ διακόσμηση ἀπὸ λευκὲς κηλίδες καὶ βάση ἀνοικτοῦ ρυτοῦ. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ στέκονταν ἀρχικὰ ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ δύο πιθάρια καὶ βρέθηκαν πεσμένα με τὸ στόμιό τους πρὸς Δ.

Δυτικὰ τοῦ πρώτου πιθαριοῦ βρέθηκαν ἔξι ἀγγεῖα, πού ὅπως φαίνεται στέκονταν ἀρχικὰ γύρω ἀπὸ τὴ βάση του. Σὲ διασπορά γύρω ἀπὸ τὴ βάση βρέθηκε σφαιρικὸ ρυτό με ὀριζόντιες ὀφιοειδεῖς λευκὲς ταινίες. Ἀκόμη βρέθηκαν πεσμένα, μία σφαιρικὴ τριφυλλόσχημη πρόχους με διακόσμηση ἀπὸ ταινίες καὶ σπείρες καὶ μία λεκάνη με τρύπα στὸν πυθμένα, ἡ ὁποία με τὴ μετατόπισή της κατὰ τὴν καταστροφή εἶχε καταστρέψει μία ἄλλη σφαιρικὴ πρόχου. Λίγο Δ ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα ἀγγεῖα ἦταν πεσμένο με κλίση πρὸς Α σκυφοειδὲς ἀγγεῖο με γεφυρόστομη προχὴ καὶ λευκὴ διακόσμηση με ταινίες ὀριζόντιες, κυματοειδεῖς καὶ σπείρες. Ἀκόμη ἀνατολικότερα βρέθηκε ψηλὸ κωνικὸ ἀδιακόσμητο ἀγγεῖο πεσμένο με τὸ χεῖλος πρὸς Ν.

Κάτω ἀπὸ τὸ τρίτο πιθάρι ποὺ ἦταν πεσμένο πρὸς ΒΔ βρέθηκαν ἓνα μόνωτο κωνικὸ κύπελλο, ἓνα μικρὸ, στρογγυλὸ πῶμα μὲ λαβὴ καὶ ἓνας μικρὸς ἀσκὸς ἀπὸ ἀνοιχρὸ τεφρὸ καὶ στιλπνὸ πηλὸ μὲ φυτικὴ διακόσμηση.

Στὸ χῶρο ποὺ σχηματίζοταν ἀνάμεσα στὰ τρία νότια πιθάρια καὶ τὸν Α τοῦχο ἀποκαλύφθηκαν ὀκτὼ ἀγγεῖα. Κοντὰ στὴ βάση τῶν τριῶν βορειότερων πιθαριῶν βρέθηκαν μία λοπάδα, ἓνα μόνωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ βάση γιὰ μεγάλο ἀγγεῖο. Ἀκόμη νοτιότερα ἦταν πεσμένα ἓνα σφαιρικὸ ἀγγεῖο μὲ δύο ὀριζόντιες λαβὲς καὶ σωληνωτὴ προχολή, δύο τμηματικὰ σωζόμενες λοπάδες, μόνωτο κωνικὸ κύπελλο μὲ στέλεχος καὶ ἐγχαράξεις στὴ βάση καὶ μία ἀκέραιη μικρὴ προχοῖσκη. "Ολα λοιπὸν τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν στὸ Α τμήμα τοῦ δωματίου στέκονταν δίπλα καὶ ἀνάμεσα στὰ πιθάρια, πάνω στὸ δάπεδο καὶ ἦταν κατὰ κανόνα σχήματα μικροῦ μεγέθους ὅπως κύπελλα, λοπάδες, προχοῖδια καὶ ἀμφορίσκοι. Ἀνάλογη ἦταν καὶ ἡ θέση τῶν ἀγγείων ποὺ βρέθηκαν στὸ Δ τμήμα τοῦ δωματίου. Ἐκεῖ ὅμως συναντῶνται καὶ μεγαλύτερα ἀγγεῖα μὲ ἐπικρατέστερα σχήματα τοὺς ἀμφορεῖς καὶ τὶς πρόχους.

Τὸ ΒΔ τμήμα τοῦ δωματίου δὲν χαρακτηρίζεται ἀπὸ πολλὰ εὐρήματα. Τὰ μοναδικὰ ἀγγεῖα βρέθηκαν σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Β τοῦχο καὶ εἶναι μία βάση κλειστοῦ ἀγγείου καὶ τμηματικὰ σωζόμενη λοπάδα, λίγο νοτιότερα. Ἀκόμη νοτιότερα στὴν κοιλότητα ποὺ σχηματίζει ὁ βράχος τοῦ δαπέδου βρέθηκαν μαζὶ μὲ ἓνα χάλκινο εὐρημα καὶ ἓνα τριπτῆρα καὶ δύο ἀγγεῖα, ἓνα μικρὸ κυλινδρικό μὲ παχιά τοιχώματα, γεφυρόστομη προχολή καὶ ἐγχάρακτες ταινίες στὸ σῶμα καὶ μία λοπάδα μὲ γλωσσοειδεῖς λαβές. Ἀνατολικά ἀπὸ τὸ κοίλωμα τοῦ δαπέδου καὶ πολὺ κοντὰ στὸ χεῖλος τοῦ τέταρτου πιθαριοῦ, ποὺ εἶχε κυλήσει δυτικότερα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, βρέθηκε ἀμφορίσκος μὲ κάθετες λαβές καὶ μία λοπάδα.

Νοτιότερα καὶ κοντὰ στὸν Δ τοῦχο βρέθηκαν ἑπτὰ ἀγγεῖα, πεσμένα σὲ διάφορες κατευθύνσεις. Τέσσερα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι πρόχοι. Ἡ βορειότερη, μικρὴ σχετικὰ σὲ μέγεθος, ἔχει καμπύλη ὑπερυψωμένη λαβὴ καὶ εἶναι διακοσμημένη μὲ λευκὲς καὶ πορτοκαλόχρωμες ταινίες, λευκὰ τρίγωνα στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ χεῖλους καὶ λευκὲς σπεῖρες στὴν κοιλιά. Νοτιότερα βρέθηκε πεσμένη πρὸς Α μία μεγαλύτερη πρόχους, δυσανάλογα πλασμένη καὶ ἀκόμη νοτιότερα μία ἄλλη μικρὴ μὲ δύο συμπληρωματικὲς μικρὲς λαβές στὸ λαίμῳ καὶ παχιὲς κάθετες ταινίες στὸ σῶμα καὶ μία πολὺ μεγαλύτερη μὲ πρωτότυπη διακόσμηση σὲ χρῶμα λευκὸ καὶ πορτοκαλὶ ἀπὸ ἄνθη, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἐξί λογχοειδῆ φύλλα καὶ εἶναι διατεταγμένα σὲ μετόπες. Ἀνάμεσα στὶς πρόχους ποὺ προαναφέρθηκαν βρέθηκε σὲ κομμάτια ἓνα ὠκέλυφο μόνωτο σφαιρικὸ κύπελλο. Τὸ κύπελλο, ποὺ σώθηκε σχεδὸν ὁλόκληρο, εἶναι ἀπὸ τὰ σημαντικότερα κεραμικὰ εὐρήματα. Ἐχει ἔξω νεῦον χεῖλος καὶ κάθετη ταινιοειδῆ λαβὴ καὶ ἡ διακόσμησή του εἶναι ταινιωτὴ στὸ χεῖλος καὶ τῇ λαβῇ, ἐνῶ τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου καλύπτεται ἀπὸ τρεῖς παράλληλες κυματοειδεῖς ταινίες, τὰ κενὰ τῶν ὁποίων



καλύπτονται έναλλαξ από ένα στιγμορόδακα και μία κόκκινη κηλίδα περιβαλλόμενη από τρεῖς λευκές. Τῇ βάσει τοῦ ἀγγείου περιτρέχουν τεθλασμένες ταινίες πού διακόπτονται ἀπὸ ἄλλες κάθετες. Τέλος Ν ἀπὸ τὶς πρόχους καὶ τὸ ὠκέλυφο κύπελλο ὑπῆρχαν δύο ἀκόμη ἀγγεῖα, ἓνα ἀπιόσχημο ἀνοικτὸ ἀγγεῖο μὲ γεφυρόστομη προχὴ καὶ μελανὸ ἐπίχρισμα καὶ ἡ βάση πιθανῶς κλειστοῦ ἀγγείου.

Τὰ πέντε πιθάρια καὶ τὰ σαράντα ἀγγεῖα πού στέκονταν στὸ δάπεδο κάλυπταν ἓνα χῶρο κατὰ μῆκος τῶν δύο μακρῶν τοίχων τοῦ δωματίου ἀλλὰ ἄφηναν μεγάλο ἐλεύθερο χῶρο στὸ κέντρο, μία εὐρύτατη πρόσβαση πρὸς τὸ βάθος, ὅπου βρίσκεται καὶ καταλαμβάνει σημαντικὸ χῶρο τὸ βαθμιδωτὸ θρανίον πού διαμορφώθηκε πάνω στὸν κεκλιμένον φυσικὸ βράχο, πού εἰσδύει στὸ δωμάτιο ἀπὸ τὸν Ν τοῖχο. Τὰ περισσότερα καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἀγγεῖα τοῦ δωματίου στέκονταν ἀρχικά στοὺς τρεῖς ἀναβαθμοὺς τοῦ θρανίου πού κατασκευάσθηκε, ὅπως εὐλογα ἀπέδειξε ἡ ἀνασκαφικὴ εἰκόνα, γιὰ νὰ δεχθεῖ ὅλα τὰ ἀγγεῖα πού θὰ ἀναφερθοῦν στὴ συνέχεια. Τὰ περισσότερα βρέθηκαν πεσμένα μπρὸς ἀπὸ τὸν τρίτο ἀναβαθμὸ ἐνῶ ἀρκετά, ἂν καὶ συχνὰ καταστραμμένα διατήρησαν τὶς ἀρχικὲς τοὺς θέσεις. Μεγάλῃ πυκνότητῃ ἀγγείων παρατηρήθηκε στὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου δηλ. πάνω στοὺς ἀναβαθμοὺς καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ τὸ νοτιότερο πεσμένο πιθάρι.

Ἀκριβῶς πάνω στὸ Α τμήμα τοῦ χαμηλοῦ ἀναβαθμοῦ στεκόταν σπασμένη μία λεκάνη μεσαίου μεγέθους μὲ τέσσερις λαβές καὶ δύο ὀριζόντιες κοίλες, παράλληλες γλυφές, πού χαρακτηρίζεται γιὰ τὴ σαφήνεια τοῦ σχήματος, τὴν καθαρότητα καὶ τὸ ἀνοικτὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Γύρω ἀπὸ τὴ λεκάνη βρέθηκαν τρία ἀγγεῖα προφανῶς πεσμένα ἀπὸ ἀνώτερο ἀναβαθμὸ. Ἀκριβῶς δίπλα στὸν Α τοῖχο βρέθηκε ἓνα χαρακτηριστικὸ μοναδικοῦ σχήματος ἡμισφαιρικὸ ἀγγεῖο μὲ στέλεχος καὶ μὲ κοίλῃ κυκλικὴ βάση, τὸ ὁποῖο εἶναι κλειστὸ ἀπὸ πάνω ἀφήνοντας μία μικρὴ μόνον τρύπα πού ἐξελίσσεται σὲ ἀτελὴ πρόχυση. Τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ ἔχει δύο μικρὲς γλωσσοειδεῖς λαβές, καὶ ὁ πηλὸς του εἶναι ἰδιαίτερα τραχύς. Ἀμέσως Δ βρέθηκε πεσμένη ἀπὸ Β μία μικρὴ τριποδικὴ χύτρα μὲ δύο ὀριζόντιες καὶ δύο κάθετες λαβές, πού εἶναι διακοσμημένη μὲ σπεῖρες. Ἡ χύτρα εἶχε σχεδὸν πέσει ἐπάνω σὲ μία σφαιρικὴ πρόχου πού εἶναι διακοσμημένη μὲ ὀριζόντιες ταινίες καὶ μεγάλες σπεῖρες μὲ ἀνοικτὸ κόκκινο χρῶμα. Εἶναι φανερό ἀπὸ τὴ θέση ὅπου βρέθηκαν ὅτι αὐτὰ τὰ τρία ἀγγεῖα στέκονταν στὸ Α τμήμα τοῦ μεσαίου ἀναβαθμοῦ ἀπὸ Α πρὸς Δ, ὅπως ἀναφέρθηκαν. Ἀπὸ τὸν ἀνώτερο ἀναβαθμὸ προσερχόταν πιθανότατα καὶ ἓνα σημαντικὸ μικρὸ μόνωτο κωνικὸ κύπελλο μὲ στέλεχος. Τὸ μικρὸ αὐτὸ ἀγγεῖο φέρει ἐγχαράξεις καὶ ἐλαφρὲς βαθμίδες στὸ πόδι καθὼς καὶ πλαστικὴ διακόσμηση ἄνθους κοντὰ στὸ χεῖλος. Τὸ κύπελλο βρέθηκε μέσα στὴν πεσμένη μικρὴ τριποδικὴ χύτρα.

Στὸ δεῦτερο ἀναβαθμὸ καὶ Α ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα ἀγγεῖα στεκόταν στὴ θέση του ὄρθιο, ὠσειδὲς ἀγγεῖο μὲ ὀριζόντιες ὑπερυψωμένες λαβές, γεφυ-

ρόστομη προχοή καὶ ἔχνη ταινιωτῆς διακόσμησης. Ἐνα μικρὸ σφαιρικὸ ἀγγεῖο μὲ σωληνωτὴ προχοή, δύο μαστοειδεῖς ἀποφύσεις καὶ ροδόχρωμο ἐπίχρυσμα, ποὺ βρέθηκε διασκορπισμένον σὲ πολλὰ κομμάτια Β τοῦ μεσαίου ἀναβαθμοῦ πιθανὸν νὰ στεκόταν Α τοῦ ἀγγείου ποὺ προαναφέρθηκε.

Μία σειρὰ ἀπὸ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ μεσαῖο ἀναβαθμὸ πρέπει νὰ ἔχουν πέσει ἀπὸ αὐτόν, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται νὰ ἔπεσαν ἀκόμη ἀπὸ τὸν ἀνώτερο. Πρόκειται κυρίως γιὰ κύπελλα, τέσσερα κωνικά, ἓνα ἡμισφαιρικὸ, ἓνα κυλινδρικὸ ποὺ σώζεται τμηματικὰ, ἓνα ποὺ εἶναι πολὺ καταστραμμένο, ἔτσι ποὺ δύσκολα ἀναγνωρίζεται καὶ βάση προορισμένη νὰ δεχτεῖ μεγάλον ἀγγεῖο. Ἀνάμεσα στὰ πολλὰ μικρὰ ἀγγεῖα βρέθηκαν σὲ μεγάλη διασπορὰ τὰ ὅστρακα ἐνὸς μεγάλου ἀπίσχημου ἀμφορέα μὲ μικρὲς λαβές, χαμηλὸ λαιμὸ καὶ διακόσμηση λευκοῦ ἄνθους μὲ λογοχειδὴ πέταλα στὸ κέντρο τοῦ σώματος. Ὁ ἀμφορέας ἴσως νὰ ἔπεσε ἀπὸ κάποιον ἀναβαθμὸ, θεωρεῖται ὅμως πιθανότερο ὅτι στεκόταν στὸ δάπεδο Δ τοῦ χαμηλοῦ ἀναβαθμοῦ.

Στὸ μεσαῖο ἀναβαθμὸ καὶ στὸ Δ τμήμα του στέκονταν τουλάχιστον δύο ἀγγεῖα. Ἐνα ἀπίσχημον ἀγγεῖο μὲ ὀριζόντιες λαβὲς καὶ γεφυρόστομη προχοή καὶ δύο ὀριζόντιες λευκὲς ταινίες βρέθηκε ὄρθιον, συγκολλημένο μὲ τὸ βράχο τοῦ θρανίου ἐξαιτίας τῆς πυρκαγιᾶς. Κοντὰ στὸ Δ τοῖχο καὶ πάνω στὸν μεσαῖο ἀναβαθμὸ βρέθηκε ἓνα μικρὸ μόνωτο κωνικὸ κύπελλον μὲ καστανόκδικινη βαφή, ποὺ ἴσως νὰ εἶχε πέσει ἀπὸ τὸν ἀνώτερο, ἐνῶ κάτω στὸ δάπεδο βρέθηκε τμηματικὰ σωζόμενος ἀβαθὴς δίσκος καὶ ἓνα μόνωτο σφαιρικὸ κύπελλον.

Στὸν ἀνώτερο ἀναβαθμὸ εἶναι πιὸ δύσκολο νὰ λεχθεῖ ποιά ἀγγεῖα εἶχαν ἀρχικὰ τοποθετηθεῖ. Γιὰ πολλὰ ἀπὸ τὰ μικρὰ ἀγγεῖα, κύπελλα καὶ λοπάδες, ποὺ βρέθηκαν διάσπαρτα στὸ Ν τμήμα τοῦ δωματίου εἶναι ἐξίσου πιθανὸ νὰ προέρχονται εἴτε ἀπὸ τὸν μεσαῖο εἴτε ἀπὸ τὸν ἀνώτερο ἀναβαθμὸ. Τὸ Α τμήμα τοῦ ἀνωτέρου καταλάμβανε πάντως μία μεγάλων διαστάσεων λεκάνη ποὺ εἶχε ἐμφανισθεῖ ἤδη ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐπιφανειακῶν στρωμάτων καὶ ὅπως ἀποδείχτηκε στὴ συνέχεια στεκόταν στὴ θέση τῆς ἀρκετὰ καταστραμμένη. Ἡ λεκάνη ἔχει παχιὰ τοιχώματα, δύο κάθετες λαβὲς καὶ φέρει ἐγχάρακτη ἐπιγραφὴ ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ 3 σημεῖα τῆς Γραμμικῆς γραφῆς Α.

Ἀπὸ τὸν ἴδιον ἀναβαθμὸ πιθανότατα ἔπεσαν καὶ τὰ ἑξῆς ἀγγεῖα: Ἐνα κωνικὸ κύπελλον, μία μικρὴ πρόχους μὲ συμπίεσμένο χεῖλος καὶ ραδιὸν σῶμα, ἓνα σφαιρικὸ ἀγγεῖο μὲ σωληνωτὴ προχοή τοῦ ὁποῦ λίγα ὅστρακα μόνον βρέθηκαν καὶ ἓνας δίωτος ἀμφορέας μὲ δύο ἐπιπλέον μικρὲς κάθετες λαβές, πλατὺ χεῖλος καὶ διακόσμηση συνεχόμενων ἀναστραμμένων ἡμικυκλίων κάτω ἀπὸ τὶς λαβές. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀγγεῖα εἶχαν πέσει στὸν μεσαῖο ἀναβαθμὸ μὲ σαφὴ προέλευση τὸν ἀνώτερο.

Τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα τοῦ δωματίου εἶναι λίγα συγκριτικὰ μὲ τὸν πλοῦτον τῆς κεραμεικῆς. Ἐνας πῆλινος μικρὸς δίσκος βρέθηκε στὸ κέντρο περίπτου τοῦ δωματίου. Ἐνα ἀκόμη πῆλιον κυλινδρικὸ ἀντικείμενον μὲ κάθετη τρύπα

βρέθηκε στο ΒΑ τμήμα του δωματίου και πιθανόν σχετίζεται με τὰ λίθινα εὐρήματα τοῦ χώρου.

Τὰ λίθινα εὐρήματα τοῦ δωματίου περιορίστηκαν στὸ Β τμήμα του. Μοναδικὴ ἐξαίρεση ἀποτελεῖ μία ὀρθογώνια λίθινη φορητὴ τράπεζα προσφορῶν ἀπὸ στεατίνη με βαθιὰ φαιλεόσχημη κοιλότητα καὶ περιχειλίσμα. Ἡ τράπεζα στεκόταν στὸν χαμηλότερο ἀναβαθμὸ τοῦ θρανίου δίπλα καὶ Δ, στὸν ἐλεύθερο χώρὸ πού ἄφησε ἡ λεκάνη πού στεκόταν στὸν ἴδιο ἀναβαθμὸ. Ἐνας λίθινος στρογγυλὸς δίσκος ἀπὸ στεατίνη, μοναδικοῦ σχήματος, βρέθηκε Ν καὶ σὲ ἐπαφὴ με τὸ πρῶτο ἀπὸ Β πιθάρι τοῦ δωματίου. Ὁ δίσκος αὐτὸς σώζεται μόνο κατὰ τὸ ἥμισυ καὶ ἔχει πλατὺ περιχειλίσμα με λαξευμένες κοιλότητες σὲ σταυροειδὴ διάταξη. Στὸ Α δωματίο βρέθηκαν ἀκόμη: στὸ ΒΔ τμήμα του τμήμα λάμπας ἢ βωμοῦ ἀπὸ κακῆς ποιότητος στεατίνη, πολλὸ καμένο, κάτω ἀπὸ τὸ τρίτο ἀπὸ Β πιθάρι, ἓνα ἀκόνι καὶ τρεῖς τριπτῆρες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ δύο βρέθηκαν πίσω καὶ κάτω ἀπὸ τὸ δεύτερο πιθάρι καὶ ἓνας στήν κοιλότητα τοῦ δαπέδου κοντὰ στὸ Δ τοῖχο.

Ἰδιαιτέρη σημασία ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα τοῦ δωματίου ἔχουν ἀρκετὰ θαλασσινὰ πολύχρωμα βότσαλα πού βρέθηκαν στὸ Β - ΒΑ τμήμα τοῦ δωματίου καὶ γύρω ἀπὸ τὸ Β πιθάρι. Πέντε θαλασσινὰ βότσαλα βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι καὶ μερικὰ σὲ μία μικρὴ κοιλότητα, ἓνα βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ τέταρτο πιθάρι καὶ ἄλλα δύο, ἓνα κόκκινο καὶ ἓνα μαῦρο, δίπλα στὸ ὄρθιο πιθάρι τῆς ΒΑ γωνίας. Μαζὶ με τὰ τελευταῖα βότσαλα βρέθηκε καὶ μεγάλο κομμάτι ὄστρεου σὲ ἄμεση δηλαδὴ σχέση με τὶς θαλασσινῆς προέλευσης πέτρες.

Τὰ εὐρήματα τοῦ δωματίου συμπληρώνονται με ἓνα μολύβδινο καὶ τρία χάλκινα ἀντικείμενα. Πρόκειται γιὰ ἓνα μολύβδινο κυλινδρικοῦ ἔλασμα πού βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ τρίτο ἀπὸ Β πιθάρι καὶ ὥσως ἀποτελεῖ σύνδεσμο τοιχώματων ἀγγείου. Τὰ χάλκινα εὐρήματα εἶναι ἓνα ἐπίμηκες ὄργανο με τέσσερις ἀκμές, μήκους 0.104 μ. πού βρέθηκε στὸ κέντρο τοῦ δαπέδου καὶ δύο μικρὰ δισκοειδῆ κυλινδρικά κουτιά, πού ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο κομμάτια με διαμπερὴ τρύπα ἀνάρτησης στὰ κάθετα τοιχώματα. Τὸ ἓνα βρέθηκε στὸ κοίλωμα τοῦ δαπέδου μαζί με τὰ δύο ἀγγεῖα καὶ τὸν τριπτῆρα καὶ τὸ δεύτερο, ὅμοιο με τὸ πρῶτο, λίγο ἀνατολικότερα.

Τέλος ἡ ἐπίχωση τῆς εἰσόδου τοῦ δωματίου δὲν παρουσίασε μεγάλο ἐνδιαφέρον ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κατασκευὴ δίπλα στήν Α παραστάδα. Ἡ ἐπίχωση δὲν ξεπερνοῦσε τὰ 0.40 μ. Τὸ χῶμα ἦταν κίτρινο, μαλακό. Τὸ χροῶμα γινόταν μαῦρο καὶ σκληρὸ καθὼς ἡ ἀνασκαφὴ προχωροῦσε σὲ βάθος καὶ τὰ μοναδικὰ εὐρήματα ἦταν ἓνα κομμάτι ψημένου πηλοῦ με καμπύλες ἐπιφάνειες καὶ ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο.



## Δυτικό δωμάτιο

### Ἐπιφανειακό στρώμα

Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς βλάστησης, πού ἦταν ἀρκετὰ πυκνὴ ὅπως καὶ στὸν ὑπόλοιπο χώρο, φάνηκαν πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς κάτοψης τοῦ δωματίου, ὅπως διαμορφώθηκε ἀργότερα. Ἡ ἐπίκωση ἦταν μικρότερη ἀπὸ ἐκεῖνη τοῦ κεντρικοῦ δωματίου, ἐξαιτίας τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους πρὸς Δ, ἔτσι τὸ περιεχόμενο τοῦ δυτικοῦ δωματίου ἄρχισε νὰ φαίνεται πολὺ σύντομα. Τὸ στρώμα χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ καστανὸ χρῶμα τοῦ χώματος καὶ ἀπὸ τὰ τὰ λίγα ὕστρακα. Μεταγενέστερα ἡ σύγχρονα ὕστρακα δὲν βρέθηκαν. Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν ὕστράκων βρέθηκε κατὰ μῆκος τοῦ Δ τοίχου τοῦ δωματίου. Διακριβώθηκαν ὕστρακα ἀπὸ μεγάλα χονδροειδῆ ἀγγεῖα, ἀπὸ τρία τουλάχιστον πιθάρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ξεχωρίζουν ὕστρακα μὲ πλαστικὴ δακτυλιοειδῆ ταινία, πόδι χύτρας καθὼς καὶ ὕστρακο ἀπὸ λαιμὸ, πρόχυση καὶ δακτυλιόσχημη λαβή. Ἡ ἔρευνα σὲ λίγο μεγαλύτερο βάθος ἀπέδωσε λίγα ὕστρακα κυρίως ἀπὸ μικροῦ μεγέθους ἀγγεῖα. Διακρίθηκε μόνον ὁμάδα ἀπὸ τέσσερα ὕστρακα μεγάλου μεγέθους ἀγγείου μὲ γραπτὴ διακόσμηση. Κατὰ μῆκος τοῦ Δ τοίχου τοῦ δωματίου, ὅπου βρέθηκαν τὰ περισσότερα ὕστρακα, ἐμφανίστηκαν καὶ τὰ μοναδικὰ εὐρήματα στὸν αὐτὸν, στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα, μία θαλασσινὴ ἀχιβάδα καὶ ἓνα μικρὸ κομμάτι ἀπὸ πήλινο κιβώτιο.

### Στρώμα καταστροφῆς

Μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας σὲ βάθος ἄρχισε νὰ φαίνεται καθαρὰ ἡ εἰκόνα τῆς καταστροφῆς τοῦ δωματίου μετὰ τὸ σεισμὸ καὶ τὴν πυρκαγιὰ πού τὸν διαδέχτηκε. Ἡ καταστροφὴ εἶχε τὸν ἴδιο χαρακτήρα ὅπως καὶ στὰ ἄλλα δωμάτια τοῦ ναοῦ. Μεγάλες πορωλιθικὲς πέτρες βρέθηκαν πεσμένες στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου σὲ ὅλην τὴν ἐπιφάνεια. Πολλὲς ἀπ' αὐτὲς εἶναι λαξευμένες ἀλλὰ δὲν εἶναι βέβαιο ἂν προέρχονται ἀπὸ τοὺς γύρω τοίχους, γιατί οἱ πέτρες πού τοὺς ἀποτελοῦν, κατὰ κανόνα δὲν εἶναι λαξευμένες. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου ὑπῆρχαν καὶ ἀρκετὲς ἀκατέργαστες πέτρες πού προέρχονται ἀπὸ τοὺς πεσμένους τοίχους. Μαζὶ μὲ τίς πέτρες βρέθηκαν καὶ πολλὰ κομμάτια τουβλῶν. Ἐνα μεγάλο ποσοστὸ ἀπ' αὐτὰ ἔχουν μία ἐπίπεδη ἐπιφάνεια ἢ ἀκμές, ἀπόδειξη ὅτι ἀποτελοῦσαν τμῆμα κατασκευῆς ἴσως τῆς στέγης. Δύο κομμάτια τουβλῶν φέρουν διαμπερεῖς τρύπες, γεγονὸς πού σημαίνει ὅτι ὁ πηλὸς αὐτὸς κάλυπτε καὶ καλάρια. Ἰδιαιτέρα πολλὰ ἦταν τὰ τουβλά στὸ κέντρο καὶ πρὸς Α τοῦ δωματίου.

Ἡ πυρκαγιὰ ἦταν ἐντονὴ καὶ καταστρεπτικὴ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς κεραμεικῆς καὶ τὰ ὅσα πού φέρουν σαφέστατα πολλὰ ἔχνη της, τὸ χῶμα δείχνει τὴ διαφοροποίησιν τῆς ἔντασης τῆς φωτιᾶς στὰ διάφορα τμήματα τοῦ

δωματίου. Στο Β τμήμα του και πρὸς τὸ κέντρο τὸ χῶμα παρουσίαζε λευκή απόχρωση, γεγονός πὺ ἀποτελεῖ ἀπόδειξη τῆς ἐξαιρετικὰ μεγάλης ἐντασης τῆς πυρκαγιᾶς, πὺ φθάνει στὸ σημεῖο νὰ ἀσβεστοποιεῖ τὰ πετρώματα. Ἐνα συσσωμάτωμα λίθων καὶ τούβλων στὸ κέντρο τοῦ Β τμήματος τοῦ δωματίου εἶναι ἐνδεικτικὸ στοιχεῖο τῆς μεγάλης ἐντασης. Στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ δωματίου καὶ κατὰ μῆκος τοῦ Ν τμήματος τοῦ Α τοίχου τὸ χῶμα ἦταν μαῦρο. Τὸ γεγονός αὐτὸ μαζί μὲ τὸ κάρβουνο πὺ βρέθηκε στὸν ἴδιο χῶρο δίνει στοιχεῖα γιὰ νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι κάποια ξύλινη κατασκευή βρισκόταν κοντὰ στὴ ΝΑ γωνία καὶ κάηκε. Στὸν ὑπόλοιπο χῶρο τὸ χῶμα ἦταν καστανὸ σὲ διάφορες ἀποχρώσεις.

Ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς πεσμένες πέτρες βρέθηκαν τὰ λιγοστὰ εὐρήματα τοῦ δωματίου, στὸ στρώμα καταστροφῆς, συγκριτικὰ μὲ τὰ ἄλλα δωμάτια. Γενικὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐλάχιστα εὐρήματα ἀπέδωσε τὸ Δ τμήμα τοῦ δωματίου στὸ δὲ ΒΔ τμήμα του δὲν βρέθηκε τίποτα. Τὰ ὅστρακα ἦταν καὶ αὐτὰ λιγότερα ἀπὸ ὅ,τι στὰ ἄλλα δωμάτια καὶ ἐμφανίζουν μεγαλύτερη πυκνότητα στὸ Α τμήμα τοῦ δωματίου. Ὁὰ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ ἀγγεῖα πὺ εἶτε στέκονταν σὲ ράφια ἢ ἄλλες κατασκευὲς τοῦ τοίχου ἢ στὴ στέγη τοῦ κτηρίου ὅπου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων, ὡδηγοῦσε μία σκάλα πὺ ξεκινούσε ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ προθαλάμου. Τὰ ὅστρακα αὐτὰ προέρχονταν ὅπως ἀποδειχτηκε ἀπὸ μεγάλα ἀγγεῖα, δηλαδὴ καθόσχημα καὶ πιθάρια μικροῦ μεγέθους μὲ πλαστικὴ διακόσμηση, δύο τουλάχιστον χῦτρες, λοπάδες καὶ πολλὰ κύπελλα, κυρίως κυλινδρικά. Ἀρκετὰ ὅστρακα ἦταν ἱσχυρὰ καμένα. Ἰδιαίτερη σημασία ἔχει χεῖλος ἀπὸ μεγάλο καθόσχημο ἀγγεῖο ὅμοιο μὲ τὸ ἀγγεῖο τοῦ ταύρου. Ἀνάμεσα στὰ ὅστρακα διακρίνονται ἀγγεῖο μὲ κόκκινη ταινία, βάση καὶ ὅστρακο ἀπὸ τοιχώματα ἀγγείου μὲ γραπτὴ διακόσμηση καὶ λαβὴ μικρῆς πρόχου μὲ γραπτὴ διακόσμηση ἀπὸ λευκὲς κηλίδες. Παρὰ τὴ μεγάλη καταστροφὴ καὶ τὴ διασπορὰ τῶν ὀστράκων, διακρίθηκαν κατὰ μῆκος τοῦ Α τοίχου πολλὰ ὅστρακα πὺ συνανῆκαν προερχόμενα ἀπὸ μεγάλο πιθάρι τοῦ ὁποῖου ὅμως δὲν σώθηκε ἡ βάση, ἐνῶ ἕνα μόνο ὅστρακο βρέθηκε ἀπὸ τὸ χεῖλος. Τὸ πιθάρι αὐτὸ ἔχει καταλιβάδες καὶ πλαστικὴ διακόσμηση ἀπὸ ταινίες. Οἱ ταινίες βρίσκονται πάνω ἀπὸ τὶς λαβές, ἐνῶ ζεύγος ταινιῶν ξεκινᾷ ἀπὸ μία λαβή. Ταινίες καθὼς καὶ λαβὲς ὑπάρχουν καὶ σὲ χαμηλότερα σημεῖα τοῦ ἀγγείου. Βόρεια καὶ κοντὰ στὸν Α τοῖχο τοῦ δωματίου βρέθηκε μόνον ἕνα κυλινδρικὸ κύπελλο. Νοτιότερα τὰ ἀγγεῖα πὺ βρέθηκαν εἶναι περισσότερα. Συγκεκριμένα πρόκειται γιὰ κυματοειδὲς χεῖλος ἀπὸ «ποτήρι κοινω-νίας», ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο πὺ βρέθηκε στὸν προθάλαμο τοῦ ναοῦ. Πιὸ κοντὰ στὴ ΝΑ γωνία βρέθηκε μικρὸς λύχνος μαζί μὲ κομμάτια καμένου ξύλου. Στὴ ΝΑ γωνία ἐπίσης βρέθηκε βάση ἀπὸ πρόχου καθὼς καὶ ἕνα ἀνοικτὸ σφαιρικὸ κύπελλο. Στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ δωματίου καὶ κοντὰ στὸν Α τοῖχο βρέθηκε ἕνα ἀκόμη σφαιρικὸ κύπελλο καὶ δύο μόνωτα κυλινδρικά. Ἀκόμη πρέπει νὰ ἀνα-

φερθοῦν: μεγάλο καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ ἀγγεῖο μετ' φυτική διακόσμηση σέ ἐρυθρὸ καὶ λευκὸ χρῶμα καὶ ὀριζόντιες ταινίες, ἀγγεῖο μεγάλου μεγέθους μετ' ἴχνη πιθανῶς γραπτῆς ἐπιγραφῆς, σκυφοειδὲς ἀγγεῖο μετ' προχοή, λοπάδα μετ' ἔξω νεῦον χεῖλος, σφαιρική καμαραϊκή πρόχους μετ' διακόσμηση ἀπὸ τρέχουσες σπεῖρες, μεγάλο ἀγγεῖο μετ' κυψέλη στὸ ἐσωτερικὸ καὶ ὄστρακα ἐνὸς ἀγγείου στὸ κέντρο καὶ ΝΔ ποὺ εἶναι πιθανῶς παδόσχημο. Τέλος ἐπισημαίνεται ἡ ὑπαρξὴ μεγάλης κασέλας μετ' πλαστική διακόσμηση ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται πολὺ μικρὸ τμῆμα. Ἀπὸ ψηλὸ σημεῖο θὰ πρέπει νὰ εἶχαν πέσει ἓνα ἀκόμη κυλινδρικό κύπελλο, δύο ἄνωτα κωνικά καὶ ἓνα σφαιρικό, μεγάλη πρόχους ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται λίγα ὄστρακα καὶ ἀμφορέας ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώζεται μία λαβή καὶ τμῆμα τοῦ χεῖλους καὶ τοῦ λαιμοῦ.

Στὸ ΝΑ τμῆμα τοῦ δωματίου βρέθηκαν ἀκόμη κομμάτια κάρβουνο, κατὰ μῆκος τοῦ Α τοίχου καὶ στὴ ΝΑ γωνία καὶ ἀρκετὰ ὅσα ποὺ ἔχουν ἐπίσης μεγάλη διασπορά ἀλλὰ τὰ περισσότερα ἦταν συγκεντρωμένα κατὰ μῆκος τοῦ Α τμήματος τοῦ Ν τοίχου. Τέλος κομμάτι λευκοῦ κονιάματος βρέθηκε ἀκριβῶς στὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου καὶ προφανῶς ἀνῆκε στὸ κονίαμα ποῦ, ὅπως θὰ ἀναφερθεῖ, κάλυπτε τὸν τοῖχο καὶ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου. Στὸν ὑπόλοιπο χῶρο βρέθηκαν: ἓνα ὅστὸ στὰ Β μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο, κομμάτια λίθινου τριβείου πρὸς τὸ κέντρο καθὼς καὶ κομμάτια ὁστοῦ καὶ κάρβουνο δυτικότερα καὶ δίπλα στὸν Δ τοῖχο.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ εὐρήματα τοῦ ΝΑ τμήματος τοῦ δωματίου ἐξαιτίας τῆς συσσώρευσης καὶ τῆς σχέσης ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ τους. Τὰ εὐρήματα αὐτά, ποὺ ἤλθαν σὲ φῶς σὲ ὕψος ποὺ κυμαίνεται ἀπὸ 0.22 ἕως 0.70 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου καὶ τὰ ὄστρακα τῶν ἀγγείων, παρουσιάζουν συχνὰ μεγάλη διασπορά. Στὸ ἴδιο ὕψος βρέθηκαν τὰ ὅσα καὶ τὰ κάρβουνα ποὺ ἀναφέρθηκαν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ δὲν στέκονταν στὸ δάπεδο ἀλλὰ ἔπεσαν ἀπὸ κάποιο ψηλότερο σημεῖο. Εἶναι πιθανὸ νὰ ἔχουν πέσει ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ δωματίου, ὅπου θὰ ἦταν τοποθετημένα, πράγμα λογικό, ἐφόσον ὑπάρχει ὅπως προαναφέρθηκε καὶ τὸ δεδομένο τῆς σκάλας. Ἐξίσου πιθανὸ εἶναι ὅμως νὰ ὑπῆρχε κάποια ξύλινη κατασκευή, ἓνα ράφι, στὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου ἢ στὸ Ν τμῆμα τοῦ Α τοίχου. Τὴν πιθανότητα αὕτη ἐνισχύει ἡ παρουσία τοῦ κάρβουνου, ποὺ βρέθηκε διάσπαρτο σχεδὸν μονάχα σ' αὐτὸ τὸ χῶρο, καθὼς καὶ τὸ μαῦρο χρῶμα τοῦ χώματος, ἐνδείξεις ὅτι κάποια ξύλινη κατασκευὴ ὑπῆρχε ἐκεῖ, ἴσως ἢ μία ἀπὸ τίς δύο μοναδικὲς τοῦ δωματίου, ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια.

#### Σ τ ρ ῶ μ α δ α π έ δ ο υ

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν λίθων τοῦ στρώματος καταστροφῆς ἔγινε ἀμέσως σαφές ἡ εἰκόνα τοῦ δαπέδου, ὅπως αὐτὸ εἶχε καταστραφεῖ. Ἑκατοντάδες μικρὲς πέτρες ἦταν συσσωρευμένες κατὰ μῆκος τοῦ Α τοίχου. Οἱ πέτρες αὐτὲς



εἶναι πολὺ μικρὲς γὰρ νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν τοῖχο καὶ ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται ἀπὸ ὕψος 0.23 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο, καλύπτοντας πλάτος τοῦ κυμαινόμενου ἀπὸ 0.27 ἕως 1 μ. Ἐπιπλέον οἱ πέτρες παρουσίαζαν ἔντονα τὰ ἴχνη τῆς πυροκαγιᾶς. Πολλὲς ἦταν κονιορτοποιημένες καὶ ἀσβεστοποιημένες, ἐνῶ ἄλλες εἶχαν ἀποτελέσει συσσωματώματα ἢ εἶχαν ὑποστεί ἐφύαλωση, ἀποτέλεσμα τῆς ἐξαιρετικῆς ψηλῆς θερμοκρασίας. Ἀνάμεσά τους βρέθηκαν λίγα ὅστρακα πίθου με πλαστικὴ διακόσμηση καὶ χύτρας καθὼς καὶ τμῆμα μεγάλου ἀγγείου με καστανέρυθρο ἐπίχρσμα, μαζὶ με κομματία τούβλων. Ὑπάρχει μεγάλη πιθανότητα οἱ λίθοι καὶ τὰ τοῦβλα νὰ ἀποτελοῦσαν μαζὶ μία κατασκευή, δηλαδὴ ἓνα θρανίον κατὰ μῆκος ὅλου τοῦ Α τοίχου. Τὸ χῶμα σ' αὐτὸ τὸ χῶρο καὶ λίγο πρὸς τὸ κέντρο ἦταν ἄσπρο, δηλαδὴ ἰσχυρὰ καμένο. Στὸ ΝΔ τμῆμα ἦταν μαῦρο, ἐνῶ στὸν ὑπόλοιπο χῶρο κυρίως καστανό, διαφόρων ἀποχρώσεων. Στὴ ΝΑ γωνία ἐμφανίστηκε στέρεος βράχος.

Τὰ ὅστρακα ἦταν καὶ στὰ χαμηλὰ αὐτὰ στρώματα, κοντὰ στὸ δάπεδο, ἰδιαίτερα λίγα καὶ δὲν προσφέρουν τὴ δυνατότητα νὰ διαπιστωθεῖ καθαρὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ δωματίου, ἂν δηλαδὴ τὰ ὅστρακα ἀνῆκαν σὲ ἀγγεῖα τοποθετημένα στὸ δωμάτιο καὶ ὄχι σὲ κάποια ξύλινα ράφια ἢ στὴ στέγη. Στὸ κέντρο τοῦ δωματίου τὰ ὅστρακα ἦταν σχεδὸν ἀνύπαρκτα, ἐνῶ ὅσα βρέθηκαν στὸ Β τμῆμα προέρχονται κυρίως ἀπὸ κύπελλα καὶ γενικὰ ἀγγεῖα μικροῦ μεγέθους. Τὰ ὅστρακα γενικὰ προέρχονται ἀπὸ κύπελλα, δύο πιθάρια, μεγάλα ἀγγεῖα καὶ χύτρες. Ἰδιαίτερα θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν χεῖλος μεγάλου πιθαρίου με τμῆμα προχοῆς, λαμὸς καὶ προχοὴ ἀπὸ πρόχου, ὅστρακο με γραπτὴ διακόσμηση ἀπὸ μία ταινία καὶ τμῆμα κλαδιοῦ, ὅστρακο με ripple διακόσμηση, βάση κλειστοῦ ἀγγείου, τμῆμα χεῖλους τεφροῦ κυλινδρικοῦ κυπέλλου με ὀριζόντια λευκὴ ταινία στὸ ὕψος τοῦ χεῖλους καὶ κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος λευκὲς πλάγιες ταινίες, ὅστρακα χύτρας με ἐγχάρακτες ταινίες καὶ τμῆμα χεῖλους σφαιρικοῦ ἀγγείου με πορφυρὸ ἐπίχρσμα καὶ λευκὲς λοξὲς ταινίες.

Ἐλάχιστα σὲ σύγκριση με τοὺς ἄλλους χώρους ἦταν τὰ πληρέστερα ἀγγεῖα στὸ δάπεδο. Κοντὰ στὴ ΝΔ γωνία ἦταν πεσμένα μία λοπάδα με ἔξω νεῦον χεῖλος καὶ κυλινδρικοῦ κύπελλο με ἐρυθρὸ ἐπίχρσμα καὶ λευκὲς κηλίδες κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Ν. τῆς Δ παραστάδας βρέθηκαν τέσσερα ἄστα κωνικὰ κύπελλα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα σώθηκε ὁλόκληρο. Ἐπίσης κοντὰ στὸ Δ τοῖχο καὶ πρὸς Β βρέθηκε κυλινδρικοῦ κύπελλο με καστανέρυθρο ἐπίχρσμα, στὴ ΒΔ γωνία τμῆμα μιᾶς πρόχου μεσαίου μεγέθους, ἐνῶ σχεδὸν κάτω ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ κατωφλιοῦ βρέθηκε μία προχοῦσκη ἀπὸ τραχὺ πηλὸ. Ἀνεξακρίβωτη παραμένει ἡ θέση μιᾶς μεγάλης λεκάνης τῆς ὁποίας σώθηκε μικρὸ τμῆμα τοῦ χεῖλους, τῶν τοιχωμάτων καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς βάσης καὶ δύο κωνικῶν κυπέλλων ἀπὸ τεφρὸ καὶ πορτοκαλόχρωμο πηλὸ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ στὸ δάπεδο ἡ διασπορὰ τῶν σπασμένων ἀγγείων ἦταν ἀρκετὰ μεγάλη, ἐνῶ μόνο ἡ προχοῦσκη βρέθηκε σχεδὸν ἀκέραιη. Μόνο Ν τῆς Δ παραστάδας ὑπῆρχε μία

συσσώρευση κωνικῶν κυπέλλων. Γενικὰ ὅμως εἶναι φανερό ὅτι ἡ κεραμεικὴ τοῦ Δ δωματίου εἶναι καλύπτερης ποιότητος ἐκείνης τοῦ προθαλάμου καὶ ἐφάμιλλη τοῦ κεντρικοῦ δωματίου τοῦ ναοῦ.

Λίγα ἦταν ἀκόμη καὶ τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα πού ἤλθαν σὲ φῶς, μόνο κάρβουνα καὶ λίγα κομμάτια ὀστέων. Ἀνάμεσα στὰ κωνικὰ κύπελλα στὸ ΒΔ τμήμα βρέθηκε ἓνα κομμάτι κάρβουνο. Κάρβουνα ἐπίσης βρέθηκαν διάσπαρτα κοντὰ στὸ Δ τοῖχο καὶ πρὸς Β, κοντὰ στὴ ΝΔ γωνία, στὸ Δ τοῖχο καὶ λίγο Ν, ΝΔ καὶ κοντὰ στὸ Ν τοῖχο, στὸ κέντρο τοῦ Ν τμήματος τοῦ δωματίου, ὅπου ὑπῆρχαν ἀρκετὰ μικρὰ κομμάτια καὶ στὸ κέντρο καὶ λίγο Δ τοῦ δωματίου. Γενικὰ λίγα κομμάτια κάρβουνο βρέθηκαν διάσπαρτα σὲ ὅλο τὸ δωμάτιο, προερχόμενα πιθανότατα ἀπὸ τοὺς δοκοὺς τῆς ὀροφῆς πού μὲ τὴν ἰσχυρὴ πυρκαγιὰ ἄφησαν ἐλάχιστα ὑπολείμματα. Σποραδικὰ μέσα στὸ δωμάτιο βρέθηκαν ἀκόμη μερικὰ ὀστά. Συγκεκριμένα κοντὰ στὸ δάπεδο, στὸ ΝΑ τμήμα καὶ κοντὰ στὸ Ν τοῖχο βρέθηκε ἓνα μεγάλο καμένο ὄστό. Ἐπίσης βρέθηκε ἄλλο ἓνα ὄστο στὴ ΝΔ γωνία καὶ λίγο Β καθὼς καὶ ἓνα ἀκόμη στὸ κέντρο τοῦ Ν τμήματος μαζί μὲ ἄλλα σποραδικὰ πού βρέθηκαν στὴ ΝΔ γωνία, λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἔδαφος.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ συχνότηता ἐμφάνισης τοῦ κονιάματος πού κομμάτια του βρέθηκαν διάσπαρτα κοντὰ στὸ Δ τοῖχο, ΝΔ, κοντὰ στὴ Δ παραστάδα, στὸ ΝΔ τμήμα τοῦ δωματίου καὶ στὰ Δ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ δωματίου. Μεγάλα χοντρά κομμάτια λευκοῦ κονιάματος καλύπτουν τὴ βάση τῶν τοίχων καὶ σώζονται σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση κατὰ μῆκος τοῦ Α τοίχου. Συχνὰ, ὅπως στὴ ΝΑ γωνία, τὸ κονίαμα αὐτὸ συνδέει τὸν τοῖχο μὲ τὸ δάπεδο, τὰ δὲ διάσπαρτα κομμάτια πού ἀναφέρθηκαν, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ κονίαμα πού διατηρήθηκε στὴ θέση του καὶ μὲ τὴ λευκὴ ἀπόχρωση τοῦ δαπέδου, μετὰ τὴν ἀφαίρεση καὶ τοῦ τελευταίου στρώματος χώματος, ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ δάπεδο ἦταν κατασκευασμένο ἀπὸ παχὺ κονίαμα τέτοιου τύπου. Ὁ τύπος αὐτοῦ τοῦ κονιάματος διαφοροποιεῖται ἐντελῶς ἀπὸ τὰ λευκὰ καὶ κόκκινα κομμάτια κονιάματος πού κάλυπταν τοὺς τοίχους κυρίως τοῦ προθαλάμου.

Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ δωματίου διατηρήθηκε μία σχεδὸν τραπεζοειδὴς κατασκευὴ πού ἀποτελεῖται ἀπὸ χαλαρὲς μεσαίου μεγέθους πέτρες πού συνδέονται μὲ οἰκοδομικὸ πηλό, πού σώζεται στὴ θέση του κυρίως στὸ Ν τμήμα τῆς κατασκευῆς ἀλλὰ καὶ στὰ Β καὶ Α, σποραδικὰ αὐτὴ τὴ φορά. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ ἔχει ἓναν προσανατολισμὸ πού δὲν ἐναρμονίζεται μὲ αὐτὸν τοῦ κτηρίου. Εἶναι μὲν χτισμένη στὸν ἀπὸ Β πρὸς Ν ἄξονα ἀλλὰ μὲ αἰσθητὴ ἀνατολικὴ ἀπόκλιση. Οἱ διαστάσεις της εἶναι  $0.63 \times 0.76$  μ., ἡ δὲ μεγάλη πλευρὰ ἀκολουθεῖ τὸν ἀπὸ Β πρὸς Ν ἄξονα.

Στὸ δυτικὸ δωμάτιο, στὸ κενὸ ἀπὸ εὐρήματα συγκριτικὰ μὲ τοὺς ἄλλους χώρους τοῦ ναοῦ βρέθηκαν τρεῖς ἀνθρώπινοι σκελετοί, ὁ ἓνας πάνω στὴν κατα-

σκειυή με ένα μαχαίρι άφημένο επάνω του, ο δεύτερος άμέσως δυτικά πάνω στο δάπεδο και ο τρίτος στο δάπεδο, στη ΝΑ γωνία του δωματίου, που μελετήθηκαν από τον τακτικό καθηγητή της 'Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου 'Αθηνών και διευθυντή του 'Ανθρωπολογικού Μουσείου κ. Α. Κοντόπουλο, τον έπιμελητή του 'Ανθρωπολογικού Μουσείου δρ. Θ. Πίτσιο και τον έκτακτο έντεταλμένο καθηγητή της 'Ιατροδικαστικής του Πανεπιστημίου 'Αθηνών κ. Α. Κουτσελίνη. "Όπως έδειξε ή μελέτη οι δύο σκελετοί του δαπέδου ανήκαν σε άτομα που σκοτώθηκαν από την πτώση της στέγης και στη συνέχεια κάηκαν από την πυρκαγιά, ενώ ο σκελετός πάνω στην κατασκευή σε άτομο που είχε χάσει το αίμα του πριν νά καεί.

'Ο σκελετός πάνω στην κατασκευή ανήκε σε νεαρό άνδρα, περίπου 18 χρόνων, ύψους 1.65 μ. Τό κρανίο του σκελετού άπείχε 1.33 μ. από τον Α τοίχο, 2.54 μ. από τη ΒΑ γωνία του δωματίου και 1.31 μ. από τον Δ τοίχο. Τό άριστερό γόνατο, που άποτελούσε τό βορειότερο σημείο, όπου έκτεινόταν ο νεκρός, βρέθηκε σε άπόσταση 1.20 μ. από τον Δ τοίχο και 1.48 μ. από τον Α τοίχο. 'Ο σκελετός βρέθηκε γεμμένος στη δεξιά πλευρά, λοξά ως προς τον άξονα της κατασκευής με τό κεφάλι έλαφρά υπερωψωμένο νά βλέπει προς Α, τά χέρια στο ύψος του στήθους και τά πόδια λυγισμένα, έτσι που ή άριστερή φτέρνα σχεδόν άκουμπούσε στον αντίστοιχο μηρό. Τό κρανίο ήταν σπασμένο ενώ αντίθετα τό στόμα ήταν έρμητικά κλειστό, έτσι ώστε πολλά δόντια νά διατηρηθούν στη θέση τους. 'Ο ύπόλοιπος σκελετός είχε υποστεί επίσης πολλά κατάγματα και ήταν έλαφρά διαταραγμένος. Τά κόκαλα ήταν καμένα, τό άριστερό όμως τμήμα του σκελετού, και τό πιό υπερωψωμένο, παρουσίασε μεγαλύτερη καύση από τό δεξί λόγω αίμορραγίας, που προηγήθηκε, όπως φαίνεται, της καταστροφής.

'Επάνω στο νεκρό άνδρα και στο ύψος της κοιλιακής χώρας βρέθηκε ένα χάλκινο μαχαίρι μήκους 0.40 μ. και βάρους 633 γρ. (πίν. 183α). Τό μαχαίρι είχε τοποθετηθεί με κατεύθυνση από ΒΔ προς ΝΑ, με την αίχμη του προς ΝΑ. 'Η αίχμη άπείχε 1.18 μ. από τον Α τοίχο και 2 μ. από τη ΒΑ γωνία, ενώ τό άκρο της λαβής 1.40 μ. από τον Α τοίχο και 1.97 από τη ΒΑ γωνία. Τό συνολικό μήκος του ίσως ήταν μεγαλύτερο μαζί με τη λαβή που θά ήταν κατασκευασμένη από κάποιο φθαρτό ύλικό, ίσως ξύλο. Τό μαχαίρι φέρει δύο παράλληλες, όρθογώνιες διαμπερείς τρύπες, ενώ γύρω στο μέσο και στις δύο όψεις έχει άποτυπωθεί με μήτρα μία παράσταση του κεφαλιού ενός ζώου που θυμίζει αϊλουροειδές, έχει όμως όρθια αυτιά, μακρύ ρύγχος και δόντια κάπρου.

Τό μοναδικό αυτό εύρημα του νεκρού της κατασκευής, με τό μοναδικό επίσης μαχαίρι, συνάπτεται άναμφίβολα με τους άλλους δύο σκελετούς του δαπέδου. 'Ο πρώτος, που βρέθηκε δυτικά της κατασκευής είναι ένας ώριμος άντρας περίπου 38 χρόνων, ύψους 1.78 μ. (πίν. 184α - β). 'Ο άνθρωπος αυτός ήταν



πεσμένους ἀνάσκελα παράλληλα μὲ τὸν Δ τοῖχο, ἔτσι πού τὰ δάχτυλα τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ του βρίσκονταν στὸ ὕψος τῆς λεκάνης τοῦ νεκροῦ τῆς κατασκευῆς. Τὸ δεξιὸ τοῦ πόδι ἦταν τεντωμένο μέχρι τὰ δάχτυλα καὶ τὸ ἀριστερὸ λυγισμένο σὲ ὀρθή γωνία. Τὰ χέρια του κάμπυλονται καὶ τὰ δύο στὸ ὕψος τοῦ στέρνου. Τὸ κρανίον ἦταν σπασμένο καὶ στραμμένο πρὸς Δ ἐνῶ καὶ τὰ ὑπόλοιπα ὅσα εἶχαν δεχθεῖ πολλαπλὰ πλήγματα ἀπὸ τὴν πτώση τῆς στέγης. Ὁ σκελετὸς ἦταν ἐπίσης καμένος. Τὸ ἄτομο αὐτὸ ἦταν ἀκαμιοῦ καὶ ὑγιὲς ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴ λεπτὴ κατασκευὴ τῶν ὀστέων.

Ὁ νεκρὸς αὐτὸς διαφοροποιεῖται ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους ὄχι μόνο γιὰ τὴ φύση τοῦ σκελετοῦ του ἀλλὰ καὶ γιὰ δύο ἀντικείμενα πού βρέθηκαν στὸ ἀριστερὸ τοῦ χέρι. Στὸ μικρὸ τοῦ δάχτυλο φοροῦσε ἓνα ἀσημένιο δαχτυλίδι μὲ σιδερένια ἐπένδυση, πιθανότατα σφραγιστικὸ, μὲ τὴ σφενδόνη ὅμως ὀξειδωμένη σὲ μεγάλο βαθμὸ. Στὸν ἀριστερὸ καρπὸ του εἶχε ἀκόμη μία τετράπλευρη, πεπλατυσμένη κυλινδρική σφραγίδα ἀπὸ ἀγάθη (πίν. 183γ). Ἡ πέτρα ἔχει καὶ στὶς δύο πλευρὲς συμμετρικὲς μαῦρες φλέβες καὶ, πράγμα ἐξαιρετικὰ σπάνιο, δύο διαμπερεῖς τρύπες στὴ στενὴ τῆς πλευρά. Ἡ σφραγιστικὴ τῆς ἐπιφάνειας εἰκονίζει ἓνα πλοῖο πάνω στὸ ὁποῖο στέκεται μία ἀνθρώπινη μορφή. Ἡ πλώρη τοῦ πλοίου ἔχει τὴ μορφή πουλιοῦ πού στρέφει τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πίσω<sup>1</sup>.

Ὁ τρίτος σκελετὸς τοῦ δωματίου κι ὁ δεύτερος τοῦ διαπέδου βρέθηκε στὴ ΝΔ γωνία καὶ ἀνῆκε σὲ μία γυναίκα (πίν. 184α). Ἡ γυναίκα ἦταν πεσμένη μπρούμυτα μὲ ἀνοιχτὰ τὰ πόδια καὶ τὰ χέρια λυγισμένα στὸ ὕψος τοῦ προσώπου. Εἶχε ὕψος 1.54 μ. καὶ ἡ ἡλικία τῆς ἦταν γύρω στὰ 28 χρόνια. Ὁ σκελετὸς τῆς, ἀν καὶ ἦταν καμένος καὶ εἶχε δεχθεῖ ἰσχυρὰ πλήγματα, ἦταν λεπτοκαμωμένος καὶ δυνατός. Ἰδιαιτέρω χαρακτηριστικὸ αὐτοῦ τοῦ ἀτόμου εἶναι ὅτι ἔπασχε ἀπὸ μεσογειακὴ ἀναιμία, ὅπως ἔδειξε ἡ μελέτη τοῦ κρανίου.

Στὴν ὀριστικὴ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς, πού βρίσκεται σὲ σημαντικὰ προχωρημένο στάδιο, θὰ διερευνηθοῦν λεπτομερειακὰ, ὅπως εἶναι φυσικὸ, ὅλα τὰ ἐξαιρετικὰ πλούσια στοιχεῖα, πού ἔχουμε στὴ διάθεσή μας γιὰ τὸ μοναδικὸ αὐτὸ εὑρημα. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία του δὲν εἶναι δυνατόν παρὰ νὰ ἐπαναληφθοῦν τὰ συνοπτικὰ συμπεράσματα πού ἀναφέρθηκαν στὸ Ἔργον 1979, 31 - 2, βασισμένα ὄχι μόνο στὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα ἀλλὰ καὶ σὲ ἐνδελεχὴ μελέτη. Εἶναι λοιπὸν πιθανότατο ὅτι τὸ κεντρικὸ δωμάτιο τοῦ ναοῦ τῶν Ἀρχαίων περιεῖχε τὸ ξόανο τῆς Θεότητος<sup>2</sup>, τὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο ἦταν προορισμένο γιὰ τίς

1. I. A. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Ἐλεφάντινον πλοῖον ἐκ Μυκηῶν, ΑΕ 1971, 188 - 233.

2. Γιὰ μινωικὰ ξόανα βλ. πρῶχειρα Ν. PLATON, A Guide to the archaeological Museum of Herakleion (Athens 1964), 68 «The two steatite locks of hair were recognized by Evans as belonging to the head of a great sphinx; they bear evidence that there were also though rare, more of such monumental sculptures in wood» καὶ πρόσφατα S. HOOD, The Arts in prehistoric Greece (London 1978), 95 - 6.

ἀναίμακτες προσφορές καὶ τὸ δυτικὸ γιὰ τὶς αἵματηρὲς καὶ μάλιστα ταύρων, ὅπως ὑποδηλώνει τὸ ἀγγεῖο τοῦ ταύρου. Ἡ ἀνεύρεση τοῦ σκελετοῦ ἐνὸς νέου, ποὺ εἶχε χάσει τὸ αἷμα του, τοποθετημένου πάνω σὲ μία βωμοειδῆ κατασκευὴ στὸ δυτικὸ δωμάτιο, μ' ἓνα τελετουργικὸ μαχαίρι ἐπάνω του, δείχνει ὅτι ἡ τελευταία θυσία ποὺ ἔγινε, ἦταν μία ἀνθρωποθυσία<sup>1</sup>. Στὴν τέλεση τῆς ἀνθρωποθυσίας δὲν ἦταν ἀμέτοχα τὰ δύο ἄλλα ἄτομα τοῦ δυτικοῦ δωματίου καὶ ἰδιαίτερα ὁ ὕψους 1.78 μ. ἄντρας, ἴσως ἓνας ἱερέας, λόγῳ καὶ τῶν μοναδικῶν ἐπίσης ἐμβληματικῶν ποὺ ἔφερε στὸ ἀριστερὸ του χέρι. Κι ὅπως εἶναι γνωστὸ στοὺς ἐρευνητὲς τῆς ἐλληνικῆς θρησκείας<sup>2</sup> οἱ ἄνθρωποι προσέφευγαν σὲ ἐξαιρετικὰ μέσα, ὅπως ἡ ἀνθρωποθυσία, γιὰ νὰ ἀποφύγουν ἐπερχόμενους μεγάλους κινδύνους, ὅπως τοὺς σεισμούς, ποὺ πρόβλεπαν καὶ ἀπὸ προσεισμηκῆς δονήσεις<sup>3</sup>, γι' αὐτὸ ἄλλωστε δὲν βρέθηκαν ποτὲ νεκροὶ στὰ μινωικὰ παλάτια καὶ στὰ σπι-

1. Γιὰ ἀνθρωποθυσίες στὴν μινωικὴ Κρήτη βλ. πρόχειρα Ν. ΠΛΑΤΩΝ, *Κρητομυκηναϊκὴ Θρησκεία, πανεπιστημιακὴ παραδόσεις* (Θεσσαλονίκη 1970) 165: «Ὅτι κατὰ τὴν ἀκμὴν τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ ἡδύνατο εἰσέτι νὰ ἐξακολουθοῦν αἱ ἀνθρωποθυσίαι, εἴκασαν βάσει ὠρισμένων ἐνδείξεων καὶ παραδόσεων ὠρισμένοι ἐπιστήμονες. Ἀλλ' ἀκριβῶς αἱ ὑποκαταστάσεις ἐτοιμῶν πρὸς θυσίαν ἀνθρώπων διὰ ζώων, ὡς λ.χ. τῆς Ἰφιγενείας, δι' ἐλάφου, κατὰ τὴν ἐκκίνησιν τῆς στρατείας κατὰ τῆς Τροίας ἐξ Αὐλίδος, εἰς παραδόσεις τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ κύκλου, δεικνύει ὅτι αἱ ἀνθρωποθυσίαι εἶχον παῦσαι νὰ γίνωνται καὶ ἴσως ἐπραγματοποιοῦντο μόνον εἰς περιπτώσεις μεγάλων κινδύνων δι' αὐτοθυσίας. Οὕτω λ.χ. θυσιάζει ἐαυτὸν ὁ Κόδρος, ἵνα σωθῇ ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν. Εἶδος αὐτοθυσίας διὰ καθοσιώσεως ἦτο ἡ ἐκούσια συμμετοχὴ εἰς ταυροκαθίσια».

2. M. NILSSON, *Geschichte der griechischen Religion* (München 1955) 133: «Es ist natürlich, daß der Mensch in großer Not oder vor einer schweren Entscheidung zu außerordentlichen Mitteln greift, die ihm kräftiger als die gewöhnlichen vorkommen. Kein Opfer übertraf an Wert das Menschenopfer. Die Griechen sind von dieser Grausamkeit nicht freizusprechen. Noch vor der Schlacht bei Salamis soll das Volk Themistokles gezwungen haben, drei gefangene Perser zu opfern. Menschenopfer mögen in alter Zeit häufiger vorgekommen sein, die meisten dafür angeführten Beispiele sind aber mythisch, denn in der Dichtung hatte diese Idee freieres Spiel als in der Wirklichkeit, wo der gesunde Sinn und die Menschlichkeit solchen Exzessen mit Mißbilligung und Abscheu gegenüberstanden».

3. Ν. ΠΛΑΤΩΝ, *Ζάκρος*, Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον ('Αθήναι 1974) 282 - 3: «Σεισμοὶ κατὰ διαστήματα ἐμαρτύρουν ὅτι τὰ πετρώματα κατὰ μήκος τοῦ σεισμικοῦ ρήγματος τοῦ διερχομένου διὰ τῆς Θήρας εἶχον γίνεαι ἀσταθῆ. Οἱ κάτοικοι τῆς Κρήτης εἶχον ἀρχίσει ἤδη νὰ ὑφίστανται τὰς συνεπειὰς τῆς ἀποχαλινώσεως τῶν ὑποχονίων δυνάμεων. Θὰ ἐπίστευσαν ὅτι ἡ χθονία θεότης εἶχεν ἐξοργισθῇ διὰ τὰ ἀνομήματά των καὶ ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ εὐρεθῇ τρόπος νὰ ἐξευμενισθῇ. Τελεουργίαι ἐγίνοντο εἰς τὰ ἱερά, προσφοραὶ κατετίθεντο εἰς τὰ σημεῖα ὅπου ἦτο περισσότερον αἰσθητὴ ἡ παρουσία τῆς θεότητος ταύτης, εἰς τὰς πηγὰς τοῦ ὕδατος, εἰς τὰ ἔγκατα τῶν ἱερῶν σπηλαίων, εἰς τοὺς ὑπογείους ἀποθέτας, εἰς τὰς καθαρτήριους δεξαμενάς, τῶν ὁποίων αἱ βαθμίδες ἔφερον πρὸς τὴν γῆν. Ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν θὰ ἤκούοντο βρόμοι, οἶονεὶ βρυχηθμοὶ μαυνομένου ὑπὸ τὴν γῆν ἐγκλείστου ταύρου συγκλονίζοντος ταύτην καὶ ἅπαντες ἐγίνοντο περιδεεῖς. Οἱ μάντιες καὶ οἱ οἰωνοσκόποι πολλὰ ἀσφαλῶς θὰ πρόλεγον».

τια πού καταστράφηκαν ἀπὸ σεισμούς, οὔτε σὲ παλαιότερες ἀνασκαφές, οὔτε σὲ τελευταῖες.

Εἶναι φυσικό, ἕνα τόσο σπάνια μοναδικό κλειστό εὕρημα, ὅπως αὐτὸ πού ἔγινε φέτος στὰ Ἀνεμόσπηλια, νὰ προκαλέσει πλήθος συζητήσεων, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἔγινε. Ὅποιαδῆποτε ὅμως ἀπόπειρα ἐρμηνείας τοῦ δὲν εἶναι δυνατὸ παρὰ νὰ λάβει ὑπόψη τὰ ἀνασκαφικά στοιχεῖα καὶ μάλιστα ὅλα ἀνεξαίρετως, πράγμα πού δὲν ἔγινε συχνά. Γι' αὐτὸ καὶ μέχρι νὰ προταθεῖ μία πραγματικά ἄλλη ἀποψη, πού νὰ ἐρμηνεύει ὅλα τὰ παμπληθῆ εὐρήματα τοῦ ναοῦ τῶν Ἀρχανῶν, ἡ μόνη ἐρμηνεία πού προτάθηκε θὰ εἶναι καὶ ἡ πιὸ πιθανή.

### Βόρειο τμήμα

Β τοῦ προθαλάμου τοῦ ναοῦ τῶν Ἀρχανῶν, ὅπου ἡ ἐπίχωση ἦταν ἐλάχιστη, ἐρευνήθηκε μία μικρὴ ἔκταση μήκους ἴσου μὲ τὸ μήκος τοῦ προθαλάμου καὶ πλάτους 2 μ. Τὸ χῶμα ἦταν μαλακὸ καὶ τὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα λιγιστά. Ἀπὸ τὰ ὅστρακα πού μαζεύτηκαν, ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς προέρχονται ἀπὸ πιθάρια τοῦ προθαλάμου μὲ ἐσωτερικὲς ἐγχαράξεις σὲ σχῆμα κυψέλης, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ὅστρακα προέρχονται ἀπὸ ἀγγεῖα.

Στὸ Α τμήμα βρέθηκαν ὅστρακα πίθου μὲ σχοινοειδῆ διακόσμηση καὶ τμημα τριποδικῆς χύτρας μὲ ἐγχαράξεις στὸ σῶμα. Ἀνάμεσα στὰ μινωικὰ εὐρήματα εἶχαν διεισδύσει ὅστρακα ἐφυαλωμένου βυζαντινοῦ ἢ τουρκικοῦ ἀγγείου μὲ δυσδιάκριτη πράσινη καὶ κίτρινη διακόσμηση.

Ἀντίθετα στὸ Δ τμήμα τοῦ χώρου βρέθηκαν δύο κομμάτια λευκοῦ κονιάματος καὶ σκληρὰ κομμάτια κάρβουνο μαζὶ μὲ ἀρκετὰ κομμάτια τοῦβλων ἀκανόνιστου σχήματος καὶ τμήμα ὁστοῦ πού πιθανότατα προέρχεται ἀπὸ τὰ ὅστα ζῶων πού βρέθηκαν στὸ Δ τμήμα τοῦ προθαλάμου.

Πολὺ γρήγορα ἡ σκαπάνη συνάντησε τὸν σκληρὸ καὶ τραχὺ βράχο πού βρισκόταν συχνὰ σὲ βάθος μικρότερο τῶν 0.10 μ. Δεξιά καὶ ἀριστερὰ τῆς κεντρικῆς εἰσόδου τοῦ προθαλάμου διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ δύο τοίχων ἐγκάρσιων στὸν Β τοῖχο τοῦ προθαλάμου, ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώθηκαν μόνο τὰ θεμέλια καὶ ὁ ἀλάξευτος βράχος πάνω στὸν ὁποῖο θεμελιώθηκαν οἱ τοῖχοι Α τοῦ Α τοίχου. Στὴ γωνία πού σχηματίζεται μὲ τὸν Β τοῖχο τοῦ προθαλάμου βρέθηκαν τέσσερις πέτρες πού δίνουν τὴν ἐντύπωση πλακόστρωτου καὶ ἕνας ἀπλός, μικρός, πήλινος λύχνος.

Μὲ τοὺς δύο νέους αὐτοὺς τοίχους Β ἀπὸ τὴν κεντρικὴ εἴσοδο τοῦ προθαλάμου σχηματίζεται ἕνας πέμπτος χῶρος τοῦ ναοῦ πού δὲν διαπιστώθηκε ποιά εἶναι ἡ συνέχειά του στὸ Β. Ἡ περαιτέρω πρὸς Β ἔρευνα εἶναι ἀμφίβολο ἂν θὰ δώσει ἀπάντηση σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα γιατί ἡ ἐπίχωση τείνει νὰ μηδενιστεῖ. Στὸ χῶρο αὐτὸ βρέθηκαν πάντως τὰ ὑπολείμματα δύο πιθαριῶν ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώθηκαν οἱ βάσεις καὶ λίγο ἀπὸ τὰ τοιχώματά τους. Τὸ ἕνα στεκόταν Δ τῆς



κεντρικής εισόδου του προθαλάμου και στη βάση του έχει διακόσμηση ψαροκόκαλου. Τό δεύτερο στεκόταν Α της εισόδου. 'Από αυτό σώζονται μεγάλες κυλινδρικές λαβές και εγχάρακτη διακόσμηση δικτυωτού κοντά στη βάση. Στόν ίδιο χώρο τά θστρακα ήταν σχετικά λίγα και προέρχονταν στην πλειοψηφία τους από κύπελλα και χύτρες και σέ μικρότερο βαθμό από πίθους και άμφορείς. Τά θστρακα αυτά αποτελούνται από πηλό κίτρινο με ίδιου χρώματος επίχρυσμα ή άκάθαρτο έρυθρό. Γύρω από τό Α πιθάρι βρέθηκαν πεσμένα δύο λοπάδες, ένα σφαιρικό κύπελλο, δύο μόνωτα, τό ένα με καταλιβάδες και τό άλλο άπλό. Έκτός από τά προαναφερθέντα άγγεία διαπιστώθηκε ή ύπαρξη άλλης μιάς χύτρας με πρόχυση, δύο λοπάδων, από τίς όποιες ή μία φέρει έσωτερικά καταλιβάδες, πέντε μόνωτων κυλινδρικών κυπέλλων, τά περισσότερα από τά όποια σώζονται τμηματικά, δύο μόνωτων ήμισφαιρικών κυπέλλων, ένός μελαμβαφούς πιθοειδούς άγγείου, ένός άμφορέα, ένός μικρού γεφυρόστομου άγγείου και ένός τριποδικού άγγείου με προχόη, πού σώζεται τμηματικά.

### Δυτικό τμήμα

Τό Δ τμήμα του ναού παρουσιάζει ιδιαίτερο άρχιτεκτονικό ένδιαφέρον. 'Ο Δ τοίχος του Δ δωματίου έχει πλάτος ύπερδιπλάσιο των άλλων τοίχων. 'Όταν ή έρευνα στόν προθάλαμο όλοκληρώθηκε διαπιστώθηκε ότι από τη ΝΔ γωνία του ξεκινούσε μία σκάλα πού όδηγούσε Δ έξω από τό κτήριο. 'Από τη σκάλα αυτή σώθηκαν τρείς λίθινες βαθμίδες, ένώ μία έντοιχισμένη πέτρα πρós Ν, με δύο όρθογώνιες έσοχές, πιστοποιεί την ύπαρξη μιάς θύρας στό σημείο εκείνο. Προοδευτικά διαπιστώθηκε ότι δίπλα στό Δ τοίχο του Δ δωματίου είχαν συσσωρευτεί πολλές πέτρες πάνω στόν στερεό βράχο με σκοπό νά στηρίξουν την έξωτερική σκάλα του κτηρίου πού όδηγούσε στη στέγη. 'Η σκάλα πού ξεκινούσε από τόν προθάλαμο πρós Δ στρεφόταν πρós Ν και στηριζόταν πάνω στις πέτρες πού είχαν συγκεντρωθεί δίπλα στό Δ τοίχο για τό σκοπό αυτό. Στην τελική εικόνα του άνασκαφικού χώρου στό τμήμα αυτό φαίνεται καθαρά ότι οι πέτρες δέν προορίζονταν για τοίχο αλλά για τό σκοπό πού προαναφέρθηκε, έπειδή ήταν χαλαρά τοποθετημένες σέ σύγκριση με τόν παρακείμενο τοίχο του Δ δωματίου. 'Ανάμεσα σ' αυτές τίς πέτρες βρέθηκαν λίγα κομμάτια κάρβουνο, ένα τμήμα όστου και πήλινα κομμάτια με διακόσμηση από όμόκεντρους πλαστικούς κύκλους.

Στόν ελεύθερο χώρο Β - ΒΔ του προθαλάμου μαζεύτηκαν πολλά θστρακα, πού πιθανότατα προέχονταν από τά κύπελλα πού βρέθηκαν πεσμένα στη ΒΔ γωνία του προθαλάμου.

Τέλος πάνω στό κεντρικό τμήμα του δυτικού τοίχου του ναού και πρós την έξωτερική του πλευρά βρέθηκαν έπιφανειακά, άνάμεσα στις πέτρες, όστά ανθρώπινου κρανίου, ίσχυρά καμένα. Με βεβαιότητα άγνωρίστηκαν δύο κομ-

μάτια ἀπὸ τὴν κάτω γνάθο. Τὰ ὅστὰ αὐτὰ περιστοιχίζονταν ἀπὸ διάσπαρτα κομμάτια πηλοῦ. Λίγο νοτιότερα βρέθηκε κομμάτι καμένης ὕλης, ἐνῶ ἐπίσης σὲ ἐπαφή μὲ τὸν τοῖχο βρέθηκε καὶ κομμάτι ἄψητης πλίνθου.

### Ἀνατολικὸ τμήμα

Στὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ φάνηκε ἓνας καλοχτισμένος τοῖχος, κάθετος στὸν Α τοῖχο τοῦ ναοῦ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β σὲ Ν.

ΦΟΥΡΝΙ  
ΜΙΝΩΙΚΟ  
ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Στὸ μινωικὸ νεκροταφεῖο στὸ Φουρνὶ συνεχίστηκε γιὰ λίγες μέρες ὁ καθαρισμὸς τοῦ χώρου δυτικὰ ἀπὸ τὰ ταφικὰ κτήρια 18 καὶ 19. Βρέθηκε καὶ πάλι νέο κυκλαδικὸ εἰδώλιο, ποὺ σώθηκε ἀπὸ τὸ λαίμω μὲχρι τὴ μέση, καθὼς καὶ λεπίδες ὀψιανοῦ, εὐρήματα ποὺ βεβαιώνουν ἀκόμη περισσότερο τὴ σχέση τῶν Ἀρχαίων μὲ τὶς Κυκλάδες στὴν προανακτορικὴ περίοδο.

ΓΙΑΝΝΗΣ - ΕΦΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

## ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

### Α' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1979

Ἐν Ἀθήναις τῇ 6ῃ τοῦ μηνὸς Μαΐου τοῦ χιλιοστοῦ ἑκατοστοῦ ἑβδομηκοστοῦ ἐνάτου ἔτους, ἡμέρᾳ τῆς ἑβδομάδος Κυριακῇ, ὥρα 9.30 π.μ. ἀκριβῶς, συνήλθον ἐν τῷ μεγάρῳ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Ἐλευθ. Βενιζέλου 22, ἐκ τῶν ἐταίρων αὐτῆς οἱ ἐν τῷ ἐκλογικῷ καταλόγῳ τοῦ ἔτους 1979 ὑπ' αὐξ. ἀριθ. 107 Π. Λαζαρίδης, 223 Ν. Χαρλαύτης, 221 Β. Φιλιππάκη, 163 Γ. Παπαντωνίου, 188 Ἰ. Α. Σακελλαράκης, 111 Ν. Γ. Λούβαρης, 28 Γ. Γιαννακόπουλος, 164 Ρ. Παπαντωνίου, 47 Ν. Ζαφειρόπουλος, 12 Δ. Βαγιακάκος, 18 Μ. Βελουδίου, 53 Γ. Ἡλιόπουλος, 121 Δ. Μεταξῆς-Μεσσηνέζης, 65 Β. Καλλιπολίτης, 138 Γ. Μυλωνᾶς, 66 Ἀ. Καλογεροπούλου, 34 Ἀθ. Δασκαρόλης, 204 Κ. Συριόπουλος, 197 Κ. Σταθάτος, 135 Ν. Μπουφίδης, 226 Α. Δ. Χατζηκακίδης, 191 Κ. Σαραντόπουλος, 171 Δ. Παρλαμῆ, 150 Ἀ. Ὁρλάνδος, 199 Χρ. Σταθάτου, 165 Κ. Παπαπάνος, 6 Ἀ. Ἀνδρειωμένου, 81 Ἠλ. Κόλλιας, 49 Ἡὼς Ζερβουδάκη, 83 Γερ. Κονιδάρης, 2 Κ. Ἀδαμίδης, 222 Κ. Φωτίου, 212 Ἰ. Τραυλός, 79 Δ. Κεραμόπουλος, 152 Ἀ. Παμπούκας, 84 Γ. Κορρές, 156 Μ. Παντελίδου-Γκόφα, 98 Χ. Κριτζᾶς, 88 Στ. Κορρές, 54 Π. Θέμελης, ἥτοι ἐν ὅλῳ ἐταῖροι 40, ἵνα συμφώνως πρὸς τὸ ἄρθρον 31 τοῦ Ὁργανισμοῦ, ἐκλέξωσι τὸ Προεδρεῖον τῆς Συνελεύσεως καὶ τὴν πενταμελῆ Ἐξελεγκτικὴν καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπεῖαν διὰ τὸ ἀρχάμενον ἔτος 1979, ἀκούσωσι τὴν περὶ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1978 ἔκθεσιν τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπεῖας καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Γεν. Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου συνταχθεῖσαν ἔκθεσιν περὶ τῶν πεπραγμένων τοῦ 1978.

Ὁ Ἀντιπρόεδρος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας κ. Γεώργιος Μυλωνᾶς ἐκήρυξε τὴν ἐναρξιν τῆς Συνεδρίας καὶ ἐκάλεσε τοὺς ἐταίρους εἰς ἐκλογὴν τοῦ Προεδρείου τῆς Συνελεύσεως διὰ φανερᾶς ψηφοφορίας. Ἐξελέγησαν δὲ Πρόεδρος ὁ κ. Γεράσιμος Κονιδάρης, Ἀντιπρόεδρος ὁ κ. Δικαῖος Βαγιακάκος, Α' Γραμματεὺς ὁ κ. Παῦλος Λαζαρίδης καὶ Β' Γραμματεὺς ἡ κ. Βαρβάρα Φιλιππάκη. Ὁ ἐκλεγείς Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Γερ. Κονιδάρης, ὑποχάριστῃσε τοὺς ἐταίρους ἐπὶ τῇ ἐκλογῇ του καὶ ἐνετείλατο νὰ ἀναγνωσθῇ



ἡ ἔκθεσις τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1978. Ὁ Γραμματεὺς τῆς Συνελεύσεως κ. Παῦλος Λαζαρίδης ἀνέγνωσε τὴν ἔκθεσιν τῆς Ἐπιτροπείας φέρουσαν τὰς ὑπογραφὰς τῶν ἐλεγκτῶν κ.κ. 1) Ἀδαμίδη Κ., 2) Γιαννακοπούλου Γ. 3) Γκόφα Δ. 4) Κωνσταντίνου Θ. καὶ 5) Χριστοπούλου Π.

Περαίνουσα τὴν ἔκθεσιν ταύτην ἡ Ἐπιτροπεία προέτεινεν, ὅπως ἡ Συνέλευσις ἐγκρίνῃ τὴν διαχείρισιν τοῦ λήξαντος ἔτους 1978 ὡς ὀρθῶς γενομένην καὶ ἐπικυρώσῃ τὸν ἰσολογισμόν καὶ ἀπολογισμόν τοῦ ἔτους τούτου.

Ἡ Συνέλευσις ἀπεδέξατο τὴν πρότασιν τῆς Ἑταιρείας καὶ ἐπεκύρωσε τὸν ἰσολογισμόν καὶ ἀπολογισμόν τοῦ ἔτους 1978.

Μετὰ τὴν ἔγκρισιν καὶ ἐπικύρωσιν τῆς ἐκθέσεως τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπῆς ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Γερ. Κονιδάρης ἐκάλεσε τοὺς ἐταίρους πρὸς ἐκλογὴν τῆς πενταμελοῦς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας διὰ τὸ ἀρξάμενον ἔτος 1979.

Ὅρισθέντων ψηφολεκτῶν τῶν 1) Καλογεροπούλου Ἀθηνᾶς καὶ 2) Ζερβουδάκη Ἡοῦς προσῆλθον, ἀναγινωσκομένου τοῦ ἐκλογικοῦ καταλόγου καὶ ἐψήφισαν ἐταῖροι 40 γενομένης δὲ διαλογῆς ὡς μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας ἔλαβον: 1) Ἀδαμίδης Κωνστ. ψήφους 36, 2) Γιαννακόπουλος Γεώργ. ψήφους 37, 3) Γκόφας Δημήτρ. ψήφους 35, 4) Κωνσταντίνου Θεόδ. ψήφους 36 καὶ 5) Χριστόπουλος Π. ψήφους 34· ἀνὰ ἓνα δὲ ψῆφον οἱ Λούβαρης Ν., Πάλλας Δ., Λαζαρίδης Π., Σκιαδᾶς Α. Τζεδάκις Ἰ. καὶ Μπούρας Χ.

Κατὰ ταῦτα ἐξελέγησαν μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας διὰ τὸ τρέχον ἔτος 1979 οἱ κ.κ. 1) Ἀδαμίδης Κ., 2) Γιαννακόπουλος Γ., 3) Γκόφας Δ., 4) Κωνσταντίνου Θ. καὶ 5) Χριστόπουλος Π.

Εἶτα ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Κονιδάρης Γερ. ἐκάλεσε τὸν Γεν. Γραμματέα τοῦ Συμβουλίου, ὅπως προβῇ εἰς ἀνακοίνωσιν τῆς ὑπ' αὐτοῦ συνταχθείσης ἐκθέσεως περὶ τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1978.

Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἐκθέσεως ὑπὸ τοῦ Γεν. Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως ἐκφράζει τὰ συγχαρητήρια τῆς Συνελεύσεως πρὸς τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον διὰ τὴν γενομένην ἐθνικὴν ἐργασίαν. Εἶτα ἡ Συνέλευσις διελύθη περὶ ὥραν 12.30 μ.μ.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως

Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

Ὁ Ἀντιπρόεδρος

Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ

Ὁ Α' Γραμματεὺς

Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

Ἡ Β' Γραμματεὺς

Β. ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ

Οἱ ψηφολέκται

ΑΘ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΗΘΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

## ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

### ΕΚΘΕΣΙΣ

ΤΗΣ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ  
ΕΠΙΤΡΟΠΕΙΑΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1979

*Κύριε Πρόεδρε,*

Οί υπογεγραμμένοι, αποτελοῦντες τὴν 'Εξελεγκτικὴν' Ἐπιτροπείαν τῆς 'Αρχαιολογικῆς' Ἐταιρείας διὰ τὸ ἔτος 1979, προσκληθέντες διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 212/2-4-1980 ἐγγράφου τοῦ κ. Προέδρου, ἐπελήφθημεν τοῦ ἐλέγχου τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ λήξαντος ἔτους 1979, ἐκ τῶν ταμειακῶν καὶ λογιστικῶν βιβλίων τῆς ὁποίας ἐξάγονται τὰ ἐξῆς ἀποτελέσματα.

### ΜΕΡΟΣ 1

#### Α' Χρηματικὸν

##### Ταμεῖον

##### α) Χρόσις

1) Ὑπόλοιπον μετρητῶν εἰς τὸ Ταμεῖον τῆς Ἐταιρείας κατὰ τὴν 31ην Δεκεμβρίου 1978 .....	Δρχ.	61.333.—
2) Ἀπὸ Ἑσοδα Γ. Προϋπολογισμοῦ 1/1/1979 - 31/12 1979 .....	»	31.854.761.—
3) Ἀπὸ Λογαριασμὸν Ἐθνικῆς Τραπέζης Α' no. 480042 .....	»	5.929.466.—
4) Ἀπὸ Λογαριασμὸν Ἐθνικῆς Τραπέζης Β' no. 480246 .....	»	27.482.472.—
5) Ἀπὸ Λογαριασμὸν Ἐθνικῆς Τραπέζης Α' no. 485244 (Ἰ. Ρώμα) .....	»	4.255.—
6) Ἀπὸ Λογαριασμὸν Ἐθνικῆς Τραπέζης Α' no. 485489 (Ἰ. Μαρκοπούλου) .....	»	655.—
Εἰς μεταφορὰν .....	Δρχ.	65.332.942.—

	Ἐκ μεταφορᾶς .....	Δρχ.	65.332.942.—
7)	Ἀπὸ Εἰδικὴν ἐνίσχυσιν Δημοσίων Ἐπενδύσεων, διὰ τὰς ἀνασκαφὰς Θήρας, ἔτους 1979 .....	»	3.000.000.—
8)	Ἀπὸ Οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν Ἰδρύματος Ψύχα, διὰ τὸν ἐν γένει ἐξοπλισμὸν τοῦ οἰκίσκου Κ. Ζάκρου Κρήτης .....	»	350.000.—
9)	Ἀπὸ Προσωρινοὺς λογαριασμοὺς .....	»	664.755.—
10)	Ἀπὸ Κίνησιν Κεφαλαίων:		
	α) Ἐκ παρακρατηθεισῶν κρατήσεων .....	»	3.382.132.—
	β) Ἀξία κτήσεως 115 ἐκποιηθεισῶν μετοχῶν Ε.Τ.Ε. ....	»	75.210.—
	Σύνολον .....	Δρχ.	<u>72.805.029.—</u>

### β) Πίστωσις

1)	Εἰς ἔξοδα Γ. Προϋπολογισμοῦ ἀπὸ 1/1/79 - 31/12/1979 .....	Δρχ.	26.587.193.—
2)	Εἰς Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Α' no. 480042 .....	»	7.570.757.—
3)	Εἰς Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Β' no. 480246 .....	»	25.600.516.—
4)	Εἰς Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Α' no. 485244 .....	»	10.255.—
5)	Εἰς Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Α' no. 485489 .....	»	6.305.—
6)	Εἰς Ἀνασκαφὰς ἐξ εἰδικῶν ἐνισχύσεων:		
	α) Δημοσίων Ἐπενδύσεων δι' ἀνασκαφὰς Θήρας		
	1) παρελθουσῶν χρήσεων .....	»	1.569.396.—
	2) χρήσεως 1979 .....	»	2.350.000.—
	β) Ἐν γένει ἐξοπλισμὸν λυομένου οἰκίσκου εἰς Ζάκρου Κρήτης ἐξ εἰδικῆς ἐνισχύσεως Ἰδρύματος Ψύχα .....	»	350.000.—
	γ) Ἀνασκαφὴν Κουκουναριῶν Πάρου, ἐξ εἰδικῆς ἐνισχύσεως Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ .....	»	120.000.—
7)	Εἰς Ἐθνικὴν Τράπεζαν καταβολὴ α' δόσεως ἀγορᾶς 1.400 νέων μετοχῶν της .....	»	5.600.000.—
	Εἰς μεταφορὰν .....	Δρχ.	<u>69.764.422.—</u>



Ἐκ μεταφορᾶς .....	Δρχ.	69.764.422.—
8) Εἰς κίνησιν Κεφαλαίων (ἀπόδοσις κρατήσεων κλπ.) »	»	2.350.153.—
Σύνολον .....	Δρχ.	72.114.575.—
Ὑπόλοιπον Ταμείου τῆς 31ης Δεκεμβρίου 1979 .....	Δρχ.	690.464.—
Σύνολον .....	Δρχ.	<u>72.805.039.—</u>

### Β' Γενικός Ἱσολογισμὸς Χρήσεως 1979

Τὸ Ἐνεργητικὸν τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν 31-12-1979 ἀνήρχετο εἰς δραχμὰς 90.839.766 ἀποτελούμενον ἐκ τῶν κάτωθι μεριδίων:

#### Ἐνεργητικὸν

Ἀπὸ ἀκίνητα κτήματα (οἰκόπεδα καὶ καταστήματα) ..	Δρχ.	50.000.000.—
Ἀπὸ τὸ Μέγαρον τῆς Ἑταιρείας (Μεῖον ἀποσβέσεις) »	»	18.000.000.—
Ἀπὸ Ἐπιπλα καὶ Σκεύη (Μεῖον ἀποσβέσεις) .....	»	1.000.000.—
Ἀπὸ Μετοχὰς πρὸς φύλαξιν παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπεζῇ Α' (τιμὴ κτήσεως) .....	»	11.924.790.—
Ἀπὸ πρώτην δόσιν ἀγορᾶς 1400 νέων μετοχῶν .....	»	5.600.000.—
Ἀπὸ Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπεζῇ Α' .....	»	1.698.478.—
Ἀπὸ Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπεζῇ Β' .....	»	1.805.149.—
Ἀπὸ Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπεζῇ Α' Ἰ. Μαρκοπούλου .....	»	5.650.—
Ἀπὸ Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπεζῇ Α' ἐκ δωρεᾶς Ἰ. Ρώμα .....	»	6.000.—
Ἀπὸ Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπεζῇ Α' ἐκ Κληρονομίας Φ. Φαρμᾶ .....	»	109.235.—
Ἀπὸ Ὑπόλοιπον Ταμείου 31 Δεκεμβρίου 1979 .....	»	690.464.—
Σύνολον .....	Δρχ.	<u>90.839.766.—</u>

#### Παθητικὸν

Εἰς Κεφάλαιον .....	Δρχ.	90.175.011.—
Εἰς Προσωρινούς λογαριασμούς .....	»	664.755.—
Σύνολον .....	Δρχ.	<u>90.839.766.—</u>

### Γ' Περιουσία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

Ἡ περιουσία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν 31ην Δεκεμβρίου 1979 ἀνήρχετο εἰς τὸ ποσὸν τῶν δραχμῶν 90.839.766.— ἀποτελουμένη ἐκ τῶν αὐτῶν ὑπολοίπων τῶν ἐν τῷ Ἑνεργητικῷ ἀναγραφομένων λογαριασμῶν.

Περαίνουσα τὴν ἔκθεσιν ταύτην ἡ Ἐπιτροπεία προτείνει ὅπως ἡ Συνέλευσις ἐγκρίνῃ τὴν ἀνωτέρω διαχείρισιν ὡς ὀρθῶς ἔχουσιν καὶ ἐπικυρώσῃ τὸν Ἀπολογισμὸν καὶ τὸν Ἰσολογισμὸν τοῦ λήξαντος ἔτους 1979 τῆς ἰδίας περιουσίας τῆς Ἑταιρείας.

*Ἐν Ἀθήναις τῇ 11ῃ Ἀπριλίου 1979*

### Ἡ Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπεία

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΔΑΜΙΔΗΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΚΟΦΑΣ

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ



ΕΣΟΔΑ

ΕΞΟΔΑ

**Ἀνάλυσις Ἐσόδων: Κεφαλαίου Γ', ἄρθρ. 1 - 3**

Ἀνάλυσις Ἐξόδων: α) Κεφαλαίου 5', ἀρθρ. 1 - 6

1) 'Ανασκαφαί	Δραχ.	5.552.748.—
2) 'Απαλλοτριώσεις	»	117.252.—
3) 'Αναστηλώσεις	»	255.330.—
4) Περισυλλογή ἀρχαίων	»	—
5) Διάφορα Μουσείου Μεσσήνης	»	11.116.—
6) 'Εμπλουτισμός βιβλιοθηκῶν Μουσείων	»	76.118.—
Σύνολον	»	6.012.564.—

## Παρατηρήσεις

1) Είς τὰ ἔσοδα δὲν ἀναγράφονται τὰ κάτωθι ποσά :

α) Δρχ. 3.000.000 ἐκ τῶν Δημοσίων Ἐπενδύσεων διὰ τὰς ἀνασκαφὰς Θήρας.

β) Δρχ. 350.000 τοῦ Ἰδρυματος Ψύχα διὰ τὸν ἐξοπλισμὸν τοῦ οὐδικίου Κ. Ζάκρου ἐπειδὴ διετέθησαν ταῦτα εἰδικῶς διὰ τοὺς ὡς ἄνω σκοποὺς.

Ὁ Ταμίας  
Ν. Κ. ΠΟΥΡΝΑΡΑΣ

Ὁ Προϊστάμενος τοῦ Λογιστηρίου  
Ι. Χ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ



# ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄

## ΚΙΝΗΣΙΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΧΡΗΣΙΣ 1979

### Α΄ ΕΚΔΟΘΕΝΤΑ

1) 'Αρχαιολογική 'Εφημερίς 1977 .....	ἀντίτυπα	600
2) ΠΑΕ 1976, τεύχος Β΄ .....	»	500
3) Τὸ 'Έργον τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας κατὰ τὸ 1978 .....	»	1000
4) 'Α.Κ. 'Ορλάνδου· 'Η 'Αρχιτεκτονική τοῦ Παρθενῶνος, τόμος Γ' (β' μέρος κειμένου) .....	»	1000
5) Σ. Κουμανούδη· Θηβαϊκὴ προσωπογραφία .....	»	600
6) Θ. Στεφανίδου - Τιβερίου· 'Ανάγλυφοί πίνακες ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ (Νεοαττικὰ) .....	»	600
7) XVe Congrès International d'Études Byzantines. III Art et Archéologie (τόμ. 1ος) .....	»	1000
8) Γ. Σακελλαράκη· Τὸ ἑλεφαντόδοντο καὶ ἡ καταργασία τοῦ στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια .....	»	1000

### Β΄ ΠΩΛΗΘΕΝΤΑ

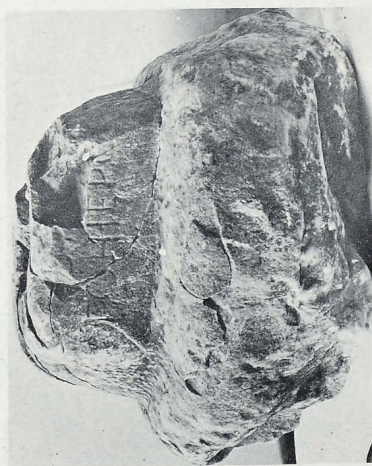
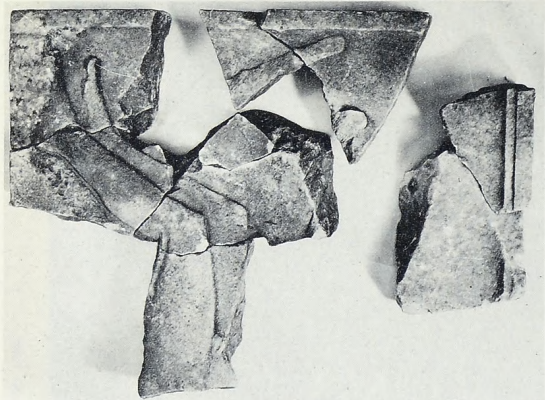
	'Αριθ. τόμων	Εἰσπραχθὲν ποσὸν
1) <i>Περιοδικὰ</i> (Κεφ. Γ <sub>1</sub> ):		
'Αρχαιολογική 'Εφημερίς .....	113	261.910
ΠΑΕ .....	160	
Τὸ 'Έργον τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας.....	113	
2) <i>Μονογραφίαι</i> (Κεφ. Γ <sub>2</sub> ) .....	654	526.760
3) 'Οδηγοὶ 'Αρχαίων Τόπων (Κεφ. Γ <sub>2</sub> ) .....	1043	Δρχ. 261.750
	Σύνολον	» 1.050.420

### Γ' ΔΙΑΝΕΜΗΘΕΝΤΑ ΚΑΙ ΕΠ' ΑΝΤΑΛΛΑΓῃ

1) <i>Περιοδικὰ</i> (Κεφ. Γ <sub>1</sub> ):	
'Αρχαιολογική 'Εφημερίς .....	553
ΠΑΕ .....	531
Τὸ 'Έργον τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας .....	590
2) <i>Μονογραφίαι</i> (Κεφ. Γ <sub>2</sub> ) .....	1107
3) 'Οδηγοὶ 'Αρχαίων Τόπων (Κεφ. Γ <sub>2</sub> ) .....	40



Λιθόστρωτο κατάστρωμα στη Ν. Ίερά 'Οδό.



α. Όρος του Ιερού της Νέμεσης, β. Αναθηματικό ανάγλυφο του 5ου αϊ. π.Χ.





α. Παράσταση Ἡρακλῆ καὶ ἱκετῶν, σκαλισμένη σὲ βράχο.



β. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο μὲ παράσταση Διὸς καὶ ἱκετῶν.

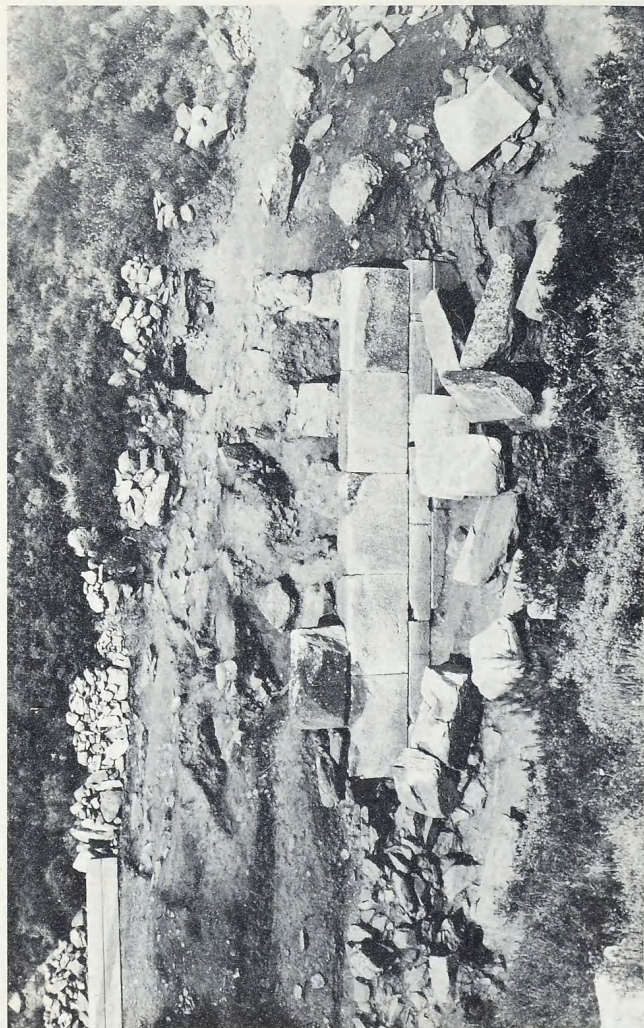


Ἡ ἀνασκαφή τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης.



α. Έρυθρόμορφο ὄστρακο τοῦ 5ου αἰ. ἀπὸ τὸ ἱερό τῆς Νέμεσης. β. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Κλεονικοῦ Εὐνικίδου.

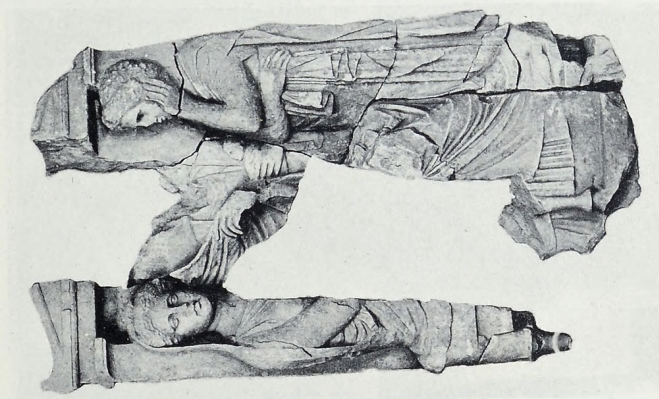




Ἀνώνυμος περίβολος τῆς Β. Γερᾶς Ὁδοῦ.



β. Τὸ ἐπιτύμβιο ἀντίγλυφο τῆς Φάνυλλας  
καὶ τῆς Θαρρυφίλλης.

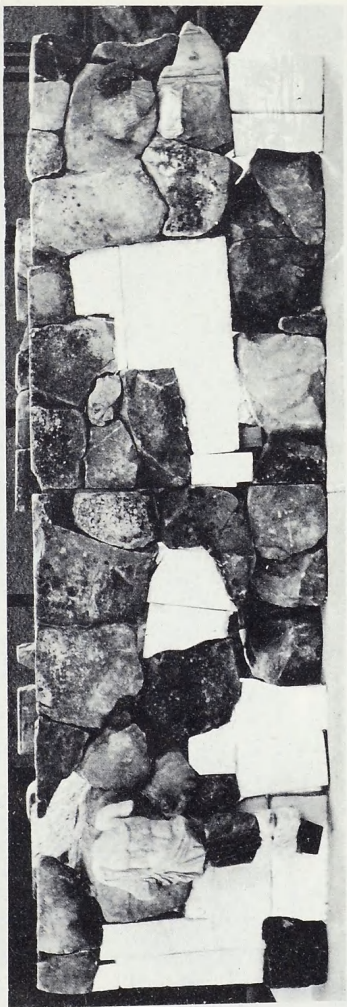
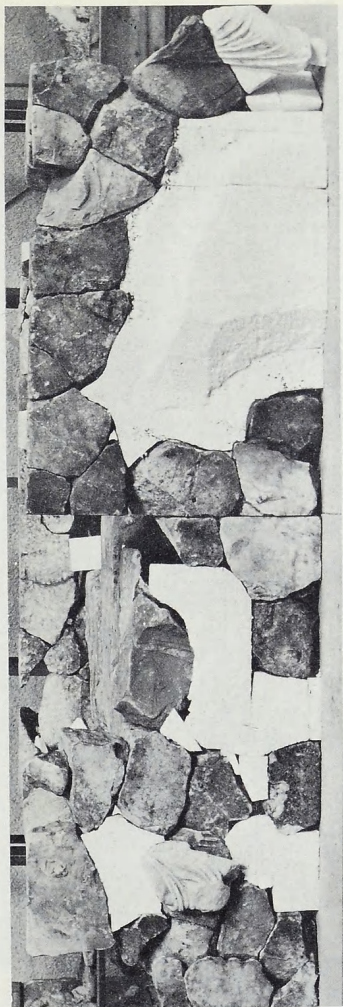


α. Ἐπιτύμβιο ἀντίγλυφο τοῦ 4ου αἰ. ἀπὸ τῆ Β. Ἱερᾶ Ὀδοῦ.

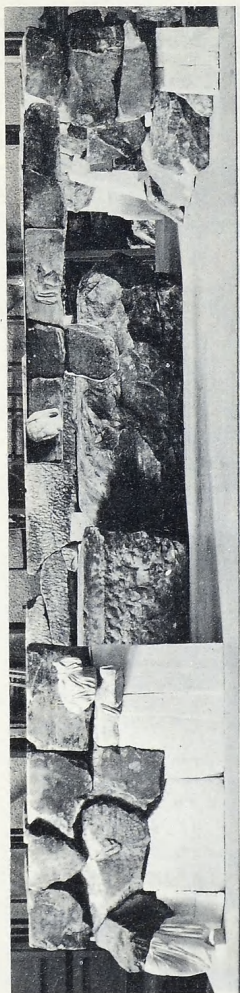


Άνω όψη του επικράνιου της βάσης του ἀγάλματος της Νέμεσης.

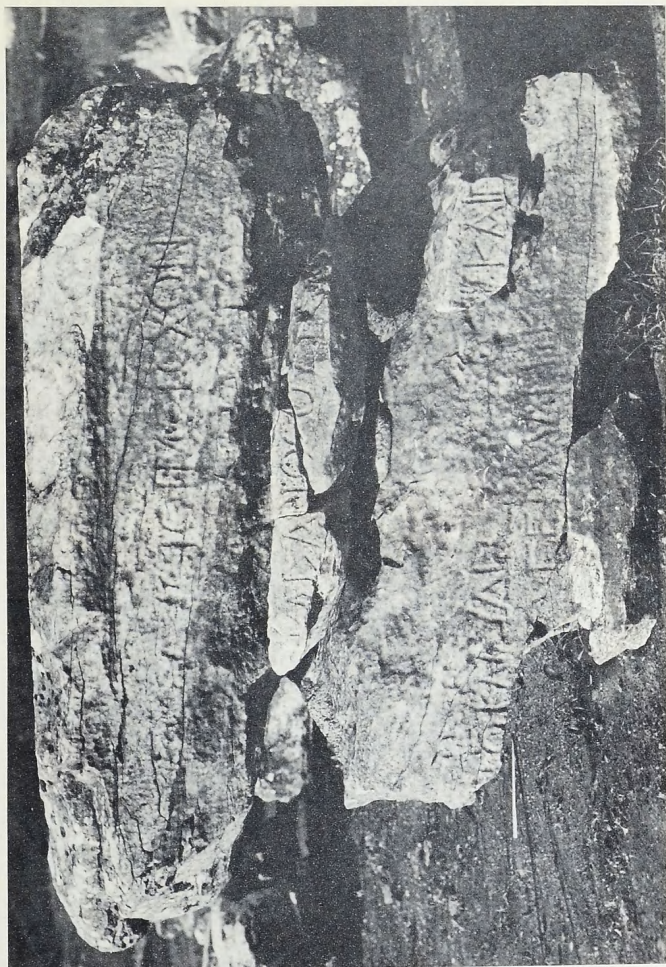




α. Αριστερή πλευρά της βάσης. β. Δεξιά πλευρά της βάσης.



α. Πρόσθια όψη της βάσης. β. 'Η γυναικεία μορφή 209 + 4960 της πρόσθιας πλευράς της βάσης. γ. 'Η πρώτη από άριστερά μορφή της δεξιάς πλευράς της βάσης στην όποια άρμόζει το θραύσμα 4943. δ. 'Η αντίρική μορφή 211 + 4946 της δεξιάς πλευράς, συμπληρωμένη με νέο θραύσμα.

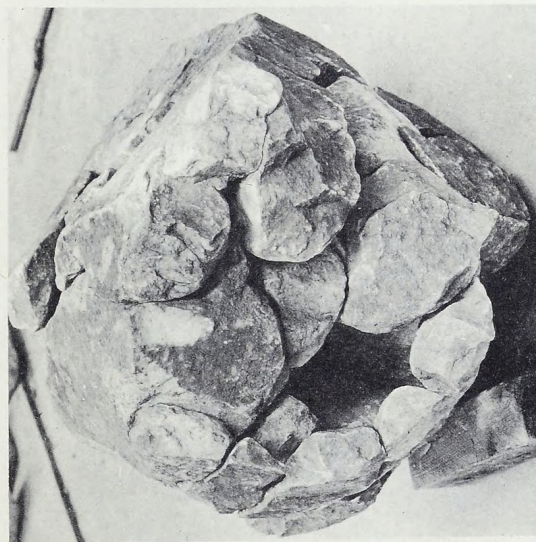
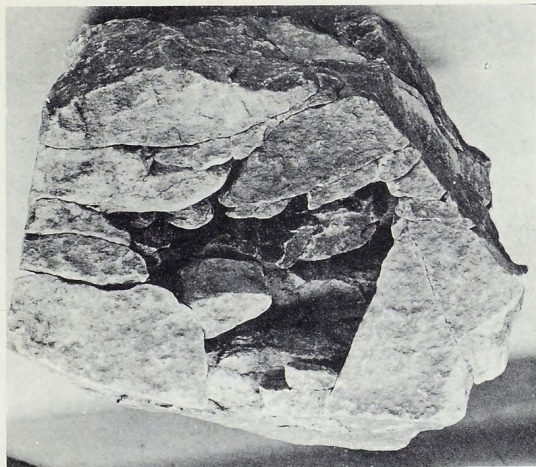


Τὸ βάθρο τοῦ ἀγάλματος τοῦ αὐτοκράτορα Κλαυδίου.

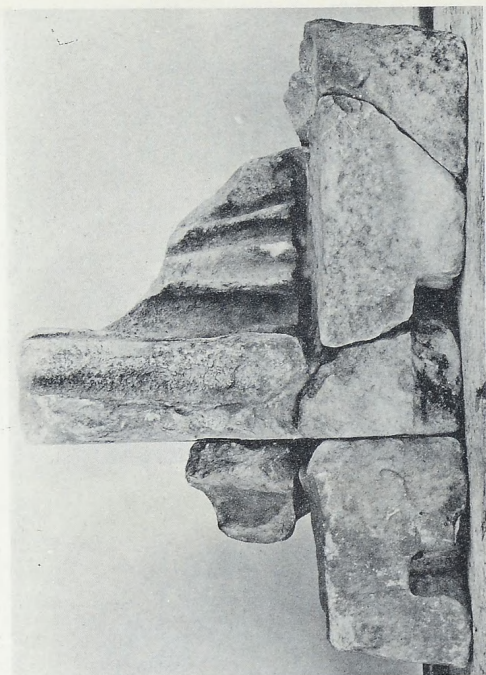




α-β. Θραύσματα πτυχών τοῦ ἀγάλματος τῆς Νέμεσης.

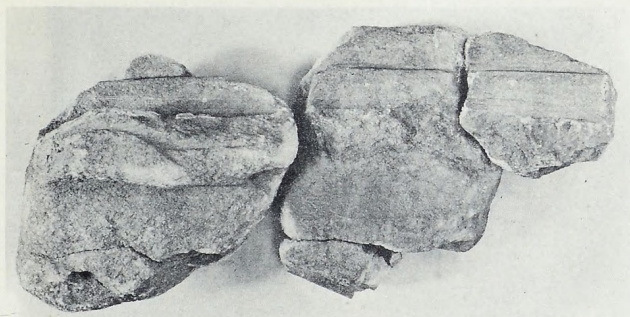


α-β. Τμήμα από τόν πυρήνα του αγάλματος της Νέμεσης που αποτέλεστηκε από 75 κομμάτια.



α. Θραύσματα με πυκνές ίματιού από την πίσω πλευρά του αγάλματος. β. Τμήμα από το κάτω μέρος του αγάλματος.

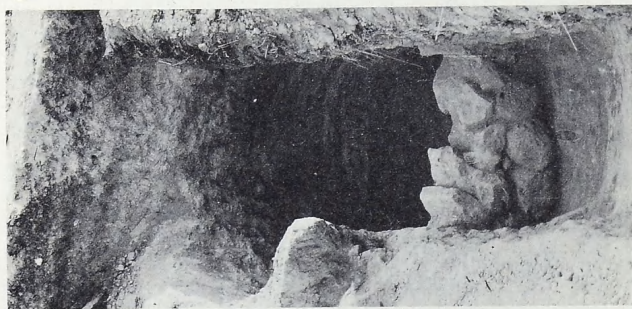
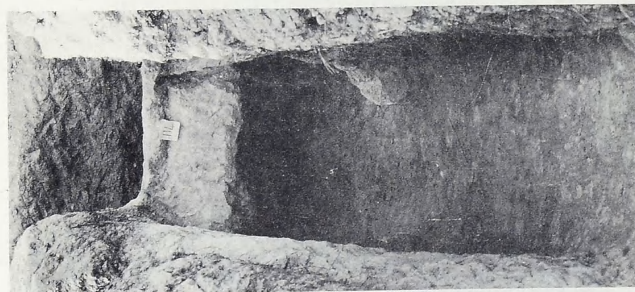
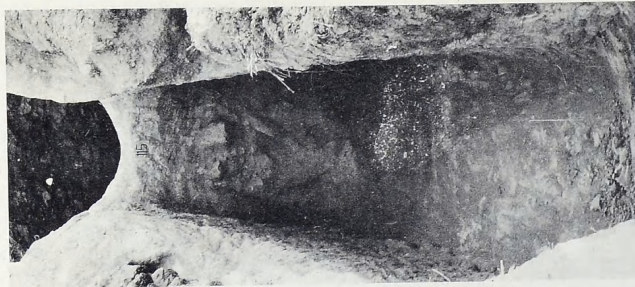




β. Θράσματα πτυχών φυλλοειδούς.



α. Θράσματα με πτυχές φυλλοειδούς από την πίσω πλευρά του αγάλματος.

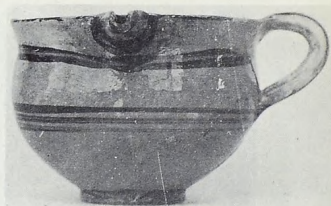


α. Τάφος 112. Διακρίνεται μέρος του δρόμου, ή ξερολιθιά και ο θάλαμος. β. Τάφος 114. 'Ο δρόμος και ο θάλαμος κατά την ανασκαφή τους. γ. Τάφος 115. 'Ο δρόμος και ή είσοδος του τάφου.



α. Ὁ δρόμος τοῦ τάφου 117 μὲ τὰ σκαλιὰ. β. Ἀποθέτης τοῦ τάφου 118.  
γ. Τάφος 117. Ἡ κόγχη τοῦ δρόμου.

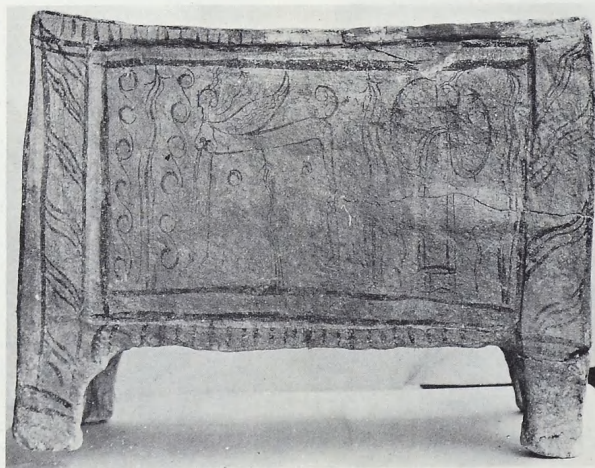




α. Τάφος 112: άσκός. β-στ: Τάφος 115: β. κύπελλο. γ. πρόχους. δ. προχοΐσκη.  
ε. θήλαστρο. στ: πιθαμοφόρισκος.

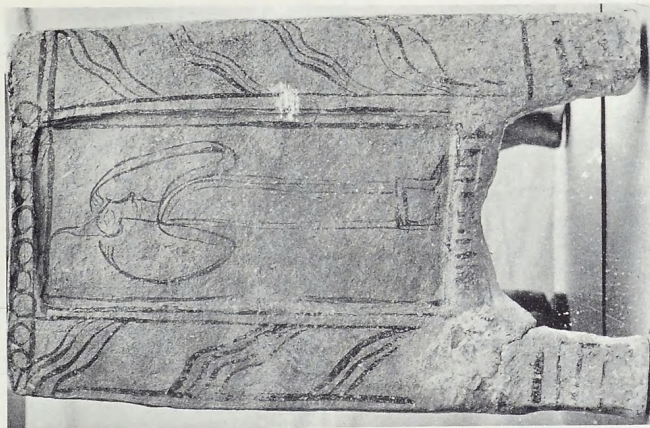


α-ε. Τάφος 115: α. πιθαμοφόρισκος. β. κύαθιο. γ. ἀρτόσχημο. δ. ψευδόστομος ἀμοφορίσκος.  
ε. ἄσκος ἀπὸ τῆς λάρνακα.

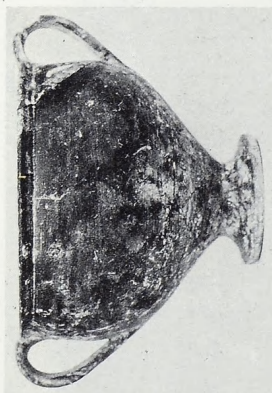


α-β. Τάφος 115: οί μακρίες πλευρές της λάρνακας.





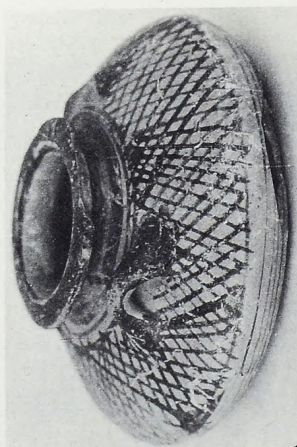
α-β. Τύπος 115: οι στενές πλευρές της λάρνακας.



α



β



γ



δ

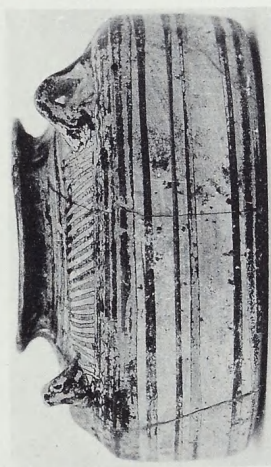
α-β. Τάφος 116: α. κρατήρικός, β. κύλικα. γ-δ. Τάφος 117: γ. ἀργύσχημο, δ. ἄσκος.



β



ε



α



γ



δ

α-γ. Τάφος 117: α. πυξίδα. β-γ. ἀρτόσχημα. δ. ἐγχειρίδιο. ε. Τάφος 118: πυξίδα.





Γενική άποψη της ανασκαφής. Ἀεροφωτογραφία με μπαλόνι τοῦ καθηγητῆ Gerald Johnson.



Συμπλεγµα τοίχων Ελληνιστικών και ρωµαϊκών χρόνων. Άποψη από Ν.





α. Ρωμαϊκά καὶ ἑλληνιστικά κτίσματα ἀπὸ τὰ ΒΑ.



β. Λεπτομέρεια τοιχοδομίας ἑλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν κτισμάτων. Σὲ πρῶτο πλάνο ὁ χώρος τοῦ αἵθριου.





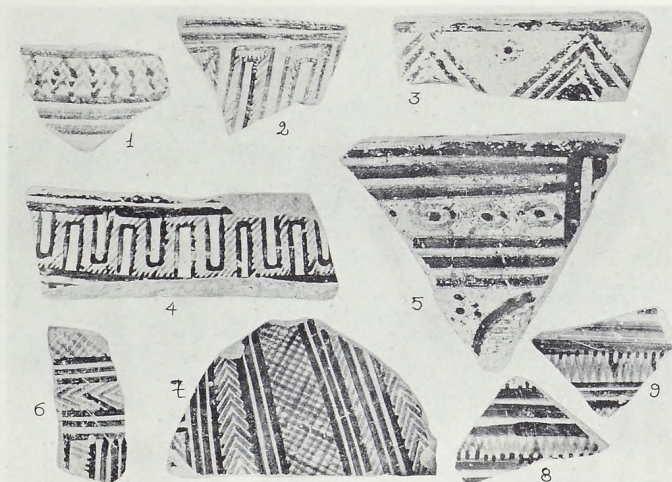
α. Ό ανατ. τοίχος (εὐθυνηρία) τοῦ ρωμαϊκοῦ «λατρευτικοῦ» κτίσματος ἀπὸ Ν. β. ΒΑ γωνία τριμερὺς ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομή-  
ματος (χῶρος Α). Κάτω ἀπὸ τὸν ἐλληνιστικὸ τοῖχο ὁ γεωμετρικὸς περίβολος.



α. "Αποψη του γεωμετρικού περιβόλου από Β· πάνω του έχει θεμελιωθεί το έλληνιστικό κτίσμα.



β. Η ΒΔ καμπύλη απόληξη του γεωμετρικού περιβόλου.

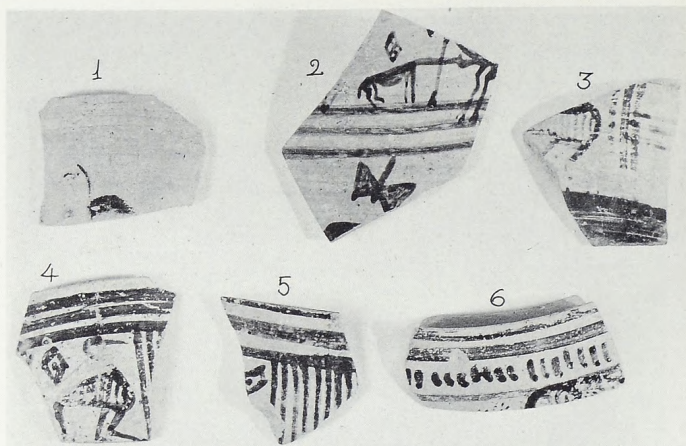


α. Θραύσματα αγγείων του 9ου - 8ου π.Χ. αἰ.

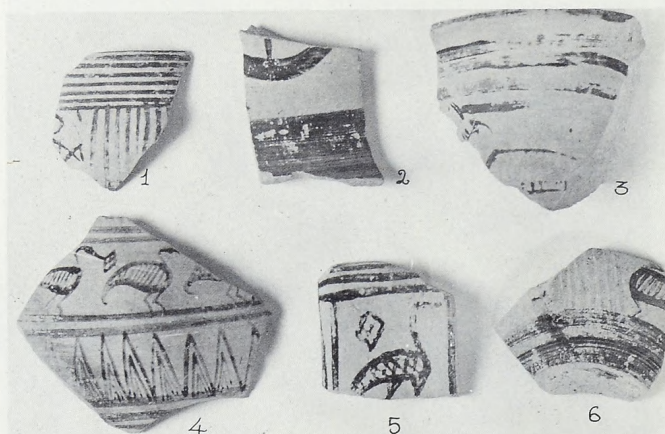


β. Θραύσματα αγγείων του τέλους του 8ου π.Χ. αἰ. με παραστάσεις ἵππων καὶ ἐλαφίων.

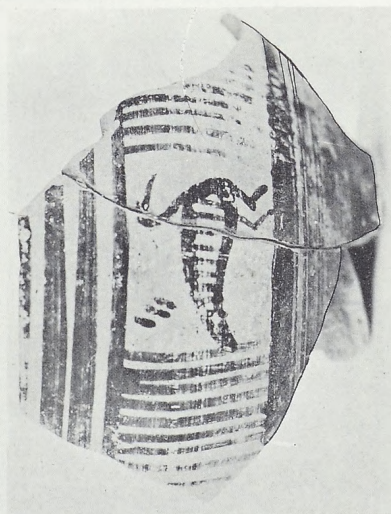
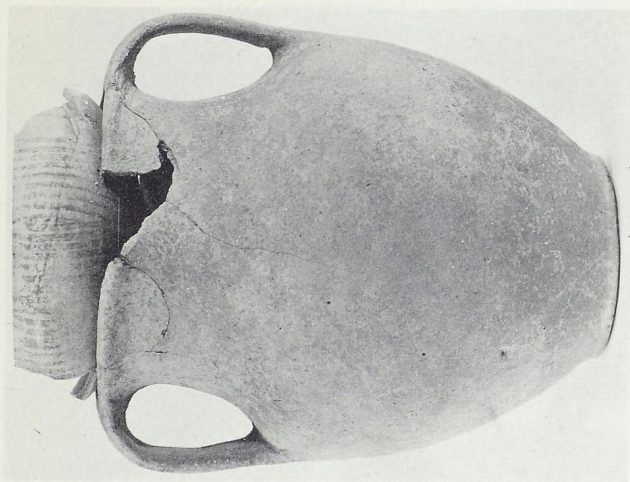




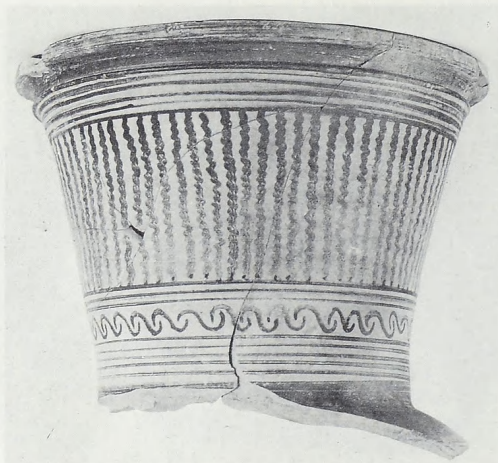
α. Θραύσματα αγγείων του τέλους του 8ου π.Χ. αϊ. με παραστάσεις πτηνών και ἵππων.



β. Θραύσματα αγγείων του τέλους του 8ου π.Χ. αϊ. με παραστάσεις ὑδροβίων πτηνών.



α. Τμήμα σκύφου με υδρόβιο πτηνό σε μετόπη. β. Χειροποίητος αμφορίσκος με σκύφο στο στόμιο, από την ταφή Ι.

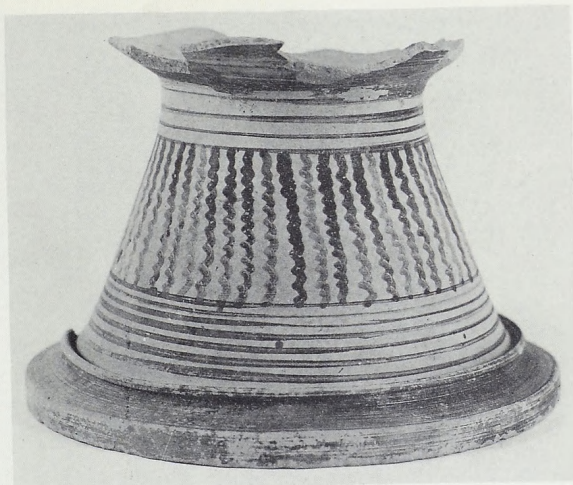


α. Ὁ λαιμὸς τοῦ γραπτοῦ ἀμφορέα τῆς ταφῆς 2.



β. Τμήμα τῆς κοιλίας καὶ τοῦ ὤμου ἀπὸ τὴν πρόσθια ὀψη τοῦ γραπτοῦ ἀμφορέα τῆς ταφῆς 2.





α. Ἡ βάση τοῦ γραπτοῦ ἀμφορέα τῆς ταφῆς 2.



β-γ. Μόνωτα μονόχρωμα κύπελλα ἀπὸ τὸ λακκοειδῆ τάφο.

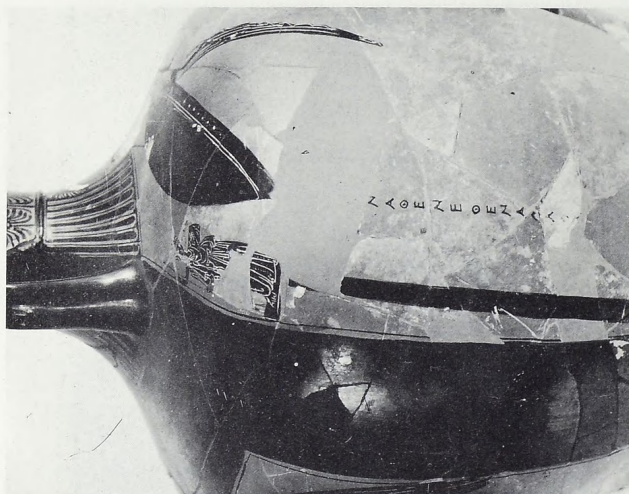
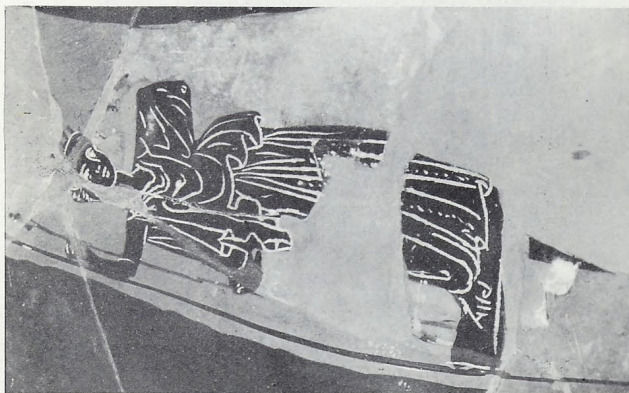


α-δ. Μόνωτα μονόχρωμα κύπελλα από τὸ λακκοειδὲς τάφο.

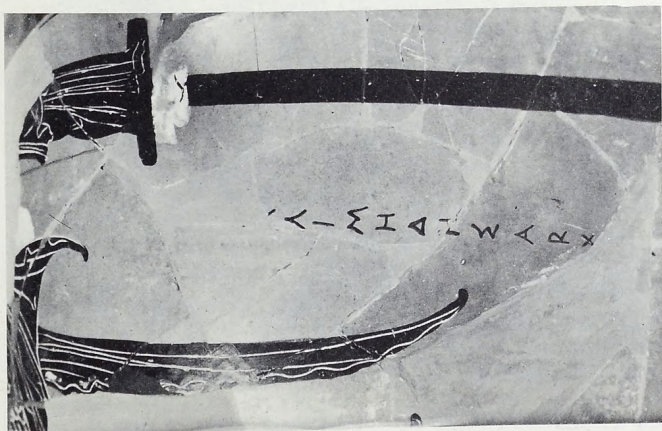
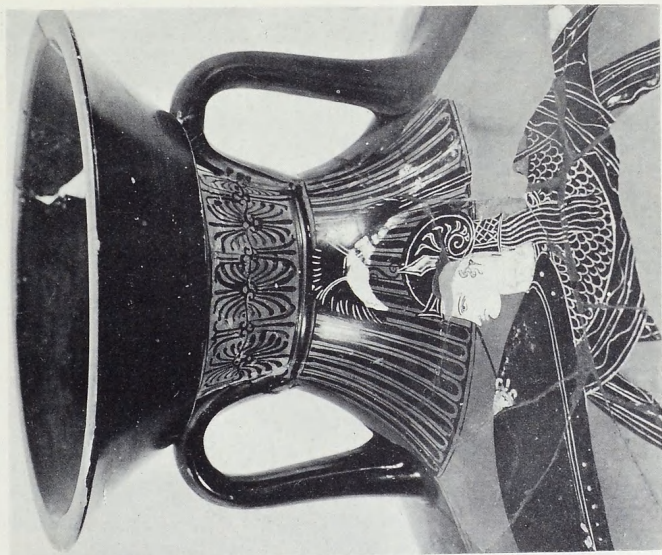


Παναθηναϊκὸς ἀμφορέας τοῦ ἄρχοντα Καλλιμνήδη. Ἡ Ἀθηνᾶ  
σὲ βηματισμὸ πρὸς τ' ἄριστερά.





α. Λεπτομέρεια του παναθηναϊκού αμφορέα. Ειρήνη του Κηφισοδότη, σύμβολο του άρχοντα Καλλιμάχη. β. Λεπτομέρεια του παναθηναϊκού αμφορέα. Ή επίγραφή ΤΩΝ ΑΘΕΝΕΘΕΝ ΑΘΛΩΝ και ο κινώσκος με το σύμβολο του άρχοντα.

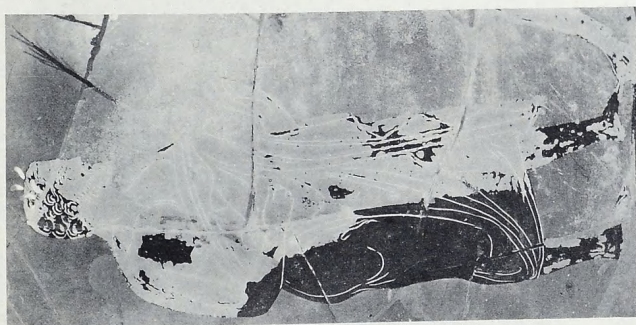


α. Λεπτομέρεια του παναθηναϊκού αμφορέα. \*Η επιγραφή ΚΑΛΙΜΗΛΗΣ ΑΡΧΩΝ καὶ ὁ δεξιὸς κινίσκος μετὰ τὸ σύμβολο.  
β. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸν ὄμο τοῦ παναθηναϊκοῦ αμφορέα. Τὸ κεφάλι τῆς Ἀθηνᾶς μετὰ τὸ κράνος.

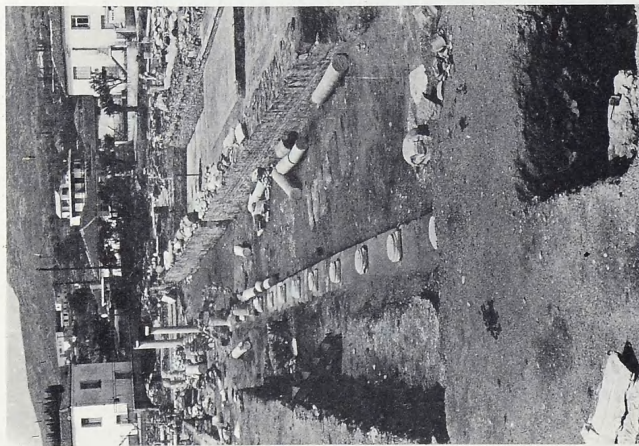


Γενική άποψη του παναθηναϊκού αμφορέα με τη σκηνή της πάλης.

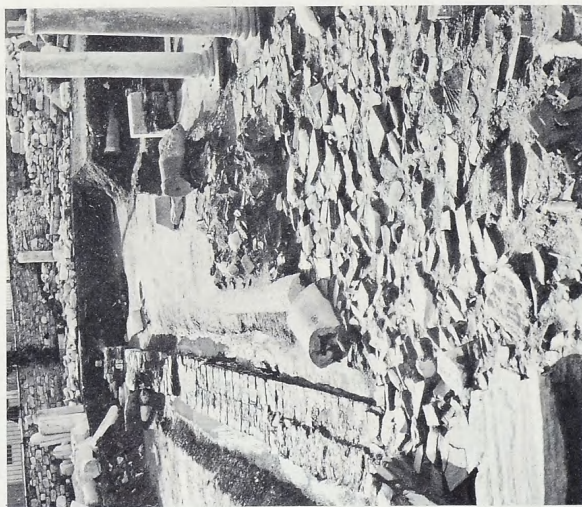




α. Ὁ ἱματιφόρος βραβεὺς μὲ στεφάνι στὰ μαλλιά καὶ κλαδί στὸ δεξι. β. Τὸ συμπλέγμα τῶν ὀρθίων παλαιστῶν, λεπτομέρεια.



α-β. Βασιλική ἀρχιερέως Πέτρου: α. Ὁ τομεὺς Η (ἔμπροσ) πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς. β. Ἀπομνηστικὴ τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ Βορρᾶ, μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν.



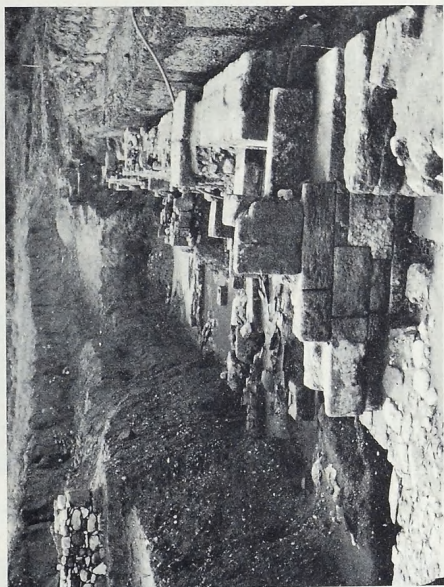
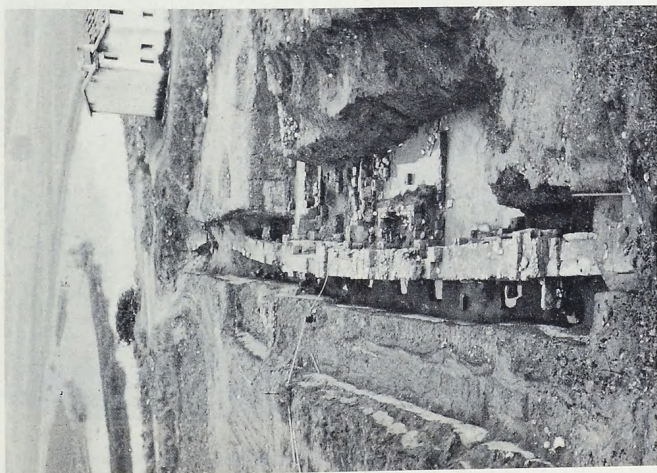


α-β. Βασιλική ἀρχιερέως Πέτρου: α. Σπάρταγμα ἐντοιχίου ψηφιδωτοῦ. β. Λατρευτικὸν ἀγάλματιδιον Ἀσκληπιοῦ(ς).





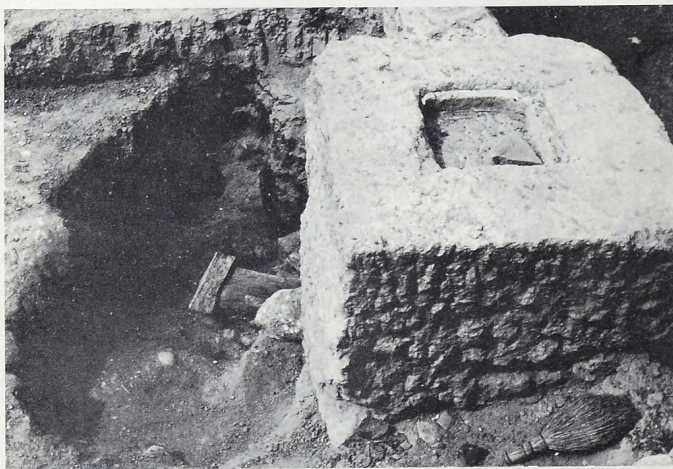
α-β. Βασιλική Μαρτυρίου: α. Τὸ Λ890 ἀμφίγλυφον θαράκιον. β. Τὸ Λ903 ἀμφίγλυφον θαράκιον.



α. Γενική άποψη τής άνασκαφής τού τείχους άπό Ν. β. Άποψη τής άνασκαφής στο έσωτερικό τού τείχους και τής κλάστικής οικοδομής.

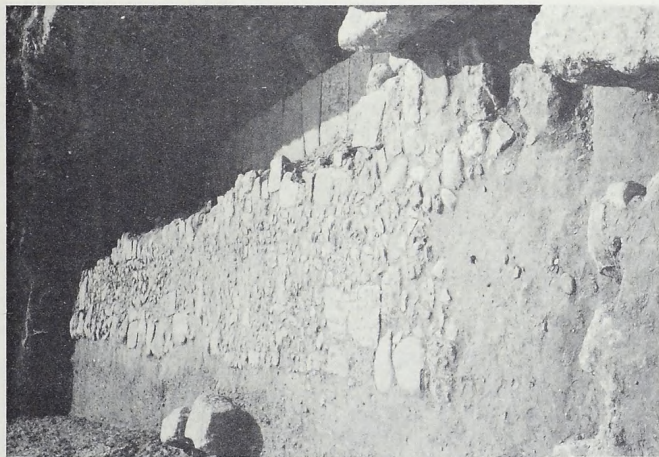


α. Ἡ δεύτερη καὶ τρίτη βάση τῆς οἰκοδομῆς. Δεξιὰ πηγάδι καὶ ἀγωγός.



β. Ἡ δεύτερη βάση καὶ σὲ βαθύτερο στρώμα ἀποτμήματα σανίδων καὶ δοκαριῶν.





α. Ή έκτη βάση. Πιο χαμηλά υπομνήματα ξύλων στο στρώμα καταστροφής. β. Άποψη της εδικοτηρίας και του λιδοστρώτου.



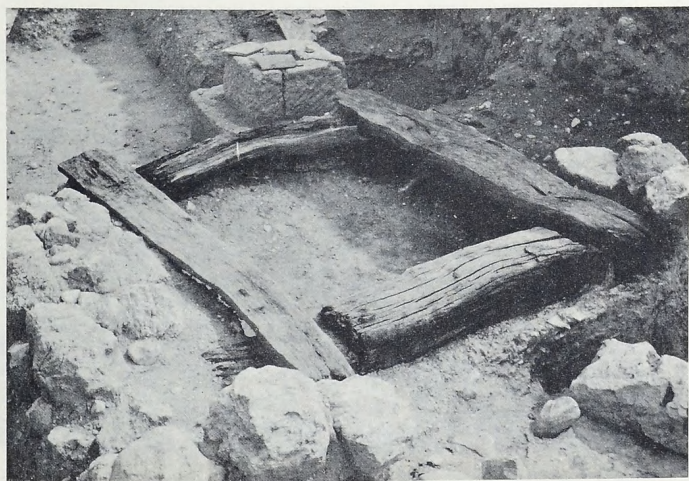
α. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς οἰκοδομῆς νότια ἀπὸ τὸν πεσσὸ Β.



β. Ἀποτμήματα ἀπὸ δοκάρια καὶ σανίδια στὸ στρώμα καταστροφῆς.



α. Έστία από το πρώτο στρώμα καταστροφής.



β. Δοκάρια από τετράγωνη κατασκευή στο έσωτερικό της οικόδομης.

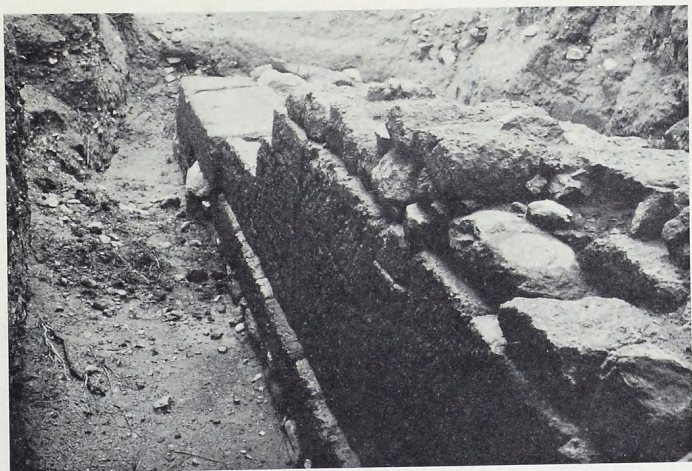




α. Στρώση κεράμων στέγης κάτω από την τετράγωνη κατασκευή.



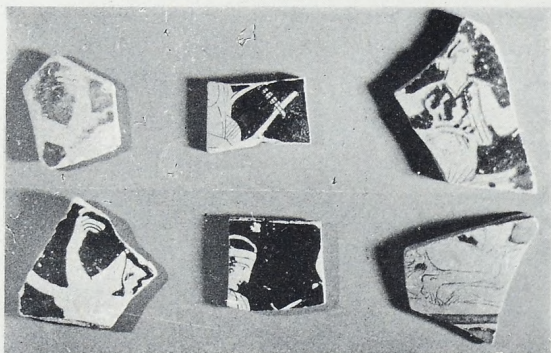
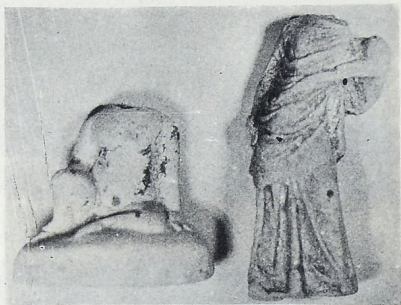
β. Έγχαρακτες επιγραφές σε καλυπτήρα κέραμο.



α. Ἐξωτερικός τοῖχος κτιρίου καὶ κατώφλι εἰσόδου.

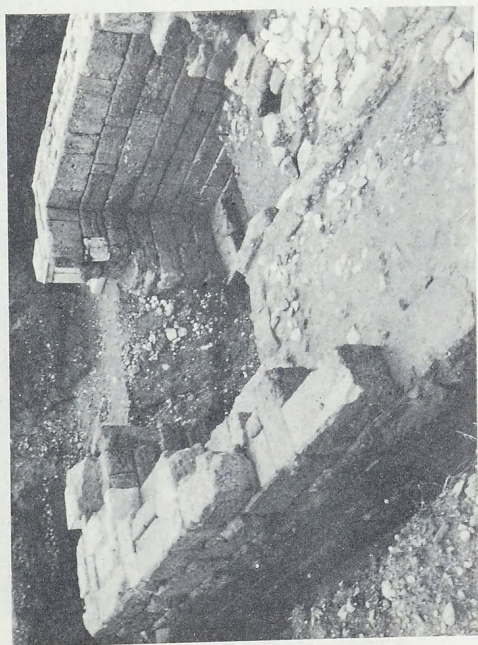
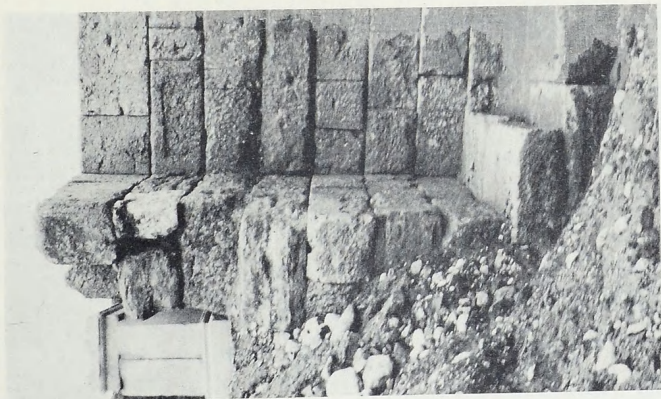


β. Χάλκινο στρογγυλὸ σκεῦος.



α. Ἀγαλμάτιο κριοφόρου νέου ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο. β. Εἰδώλια γυναίκας καὶ παιδιοῦ.  
γ. Ὅστρακα ἐρυθρόμορφων ἀγγείων.





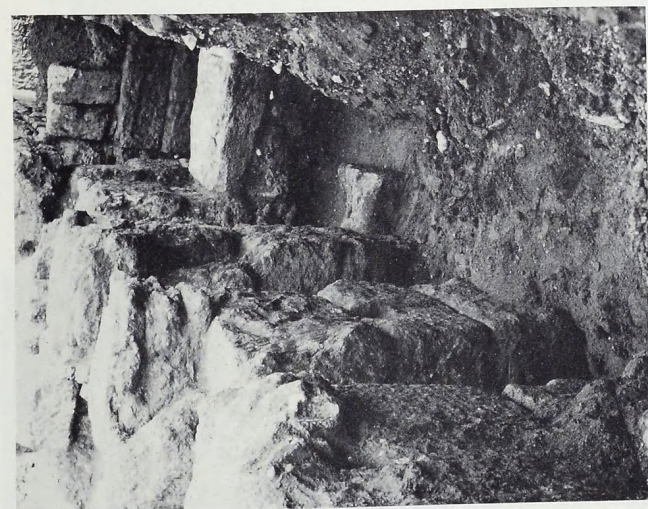
α. 'Η νότια πύλη (Δ) τοῦ τείχους ἀπὸ τὸ ἐσωτερικό. β. 'Η ΒΔ γωνία τῆς ἐξωτερικῆς αὐλῆς τῆς πύλης Δ καὶ βάθρο ἀνδριάντα.



α. Τα δύο βάθρα ανδριάντων στην είσοδο της πύλης Δ.



β. Τμήμα κυκλικού πύργου του ανατολικού τομέα του τείχους.



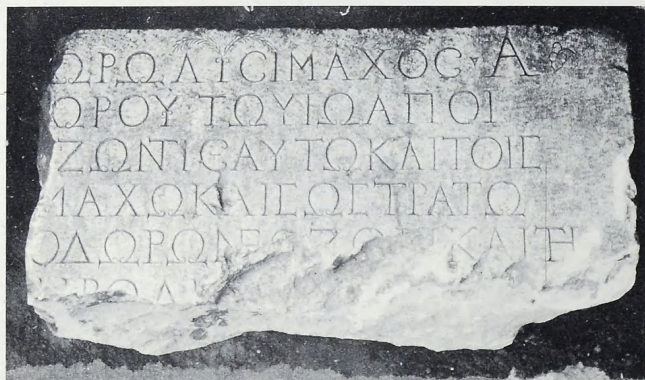
α. Άποψη του συγκροτήματος άγωγών αποχέτευσης δυτικά τής πύλης Δ. β. Τάφος ρωμαϊκών χρόνων έξω από την αύλη τής πύλης Δ.



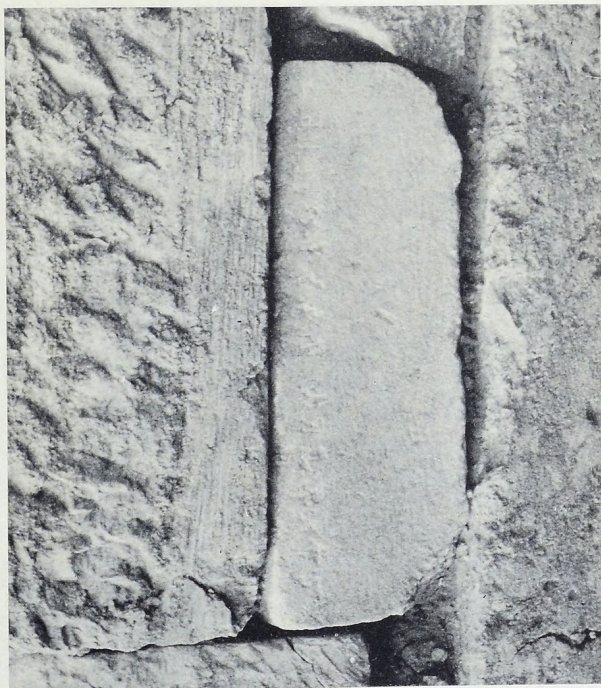




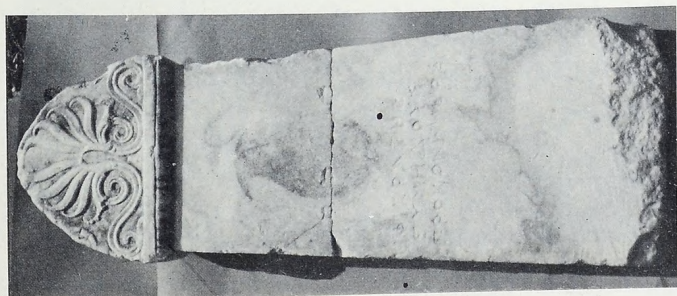
α. Τμήμα τείχους στην πιθανή θέση πύλης (Ε).



β. Ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς πιθανῆς πύλης Ε.



β. Ήνεπίγραφη πλίνθος(ς) μαρμάρου.

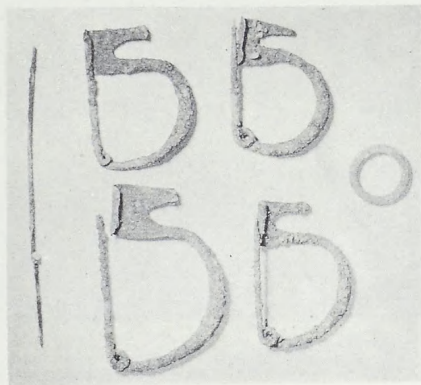


α. Ήνεπίγραφη γραπτή στήλη τοῦ Τρικράτη.



α. Ἀνάγλυσο μορφῆς ντυμένης χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. β. Ἀετωματική ἐπίστευη ἐπιτύμβιας στήλης.





α. Ό σκελετός και κτερίσματα του τάφου XXIX. β. Πόρπες, δαχτυλίδι και βελόνη του τάφου XXIX. γ. Χρυσά κτερίσματα του τάφου XXIX.



α. Τὸ ἀνατ. τμήμα τοῦ περικέντρου παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου.



β. Ἀριστερὰ ὁ περιφερειακὸς διάδρομος καὶ δεξιὰ τὸ κεντρικὸν ἐξάγωνον· εἰς τὸ βάθος ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ. Διακρίνονται αἱ παραστάδες καὶ αἱ ἰωνικαὶ βάσεις κίονων κατὰ χώραν.



α. Τὰ μαρμαροθετήματα τοῦ διαδρόμου περὶ τοῦ κεντρικοῦ ἐξαγώνου.

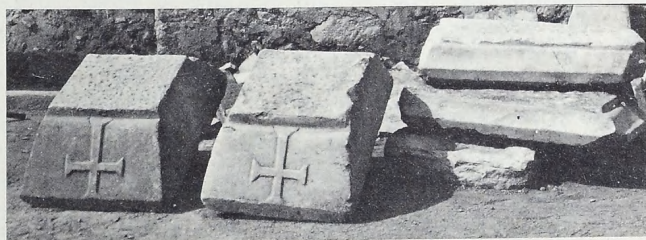


β. Τὸ ἀνατ. τμήμα τοῦ περικέντρου παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου. Διακρίνεται τὸ κεντρικὸν ἐξάγωνον, τὸ ΒΑ διαμέρισμα, ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ καὶ τὰ ἐπτὰ μεγάλα μαρμάρινα ἐπιθήματα τοίχων ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ ἐξαγώνου.





α. Κορινθιακά κιονόκρανα του ισόγειου και του ὀρόφου μετὰ κριδὶν καὶ πτηνῶν εἰς τὰς γωνίας τῶν ἀβάκων. β-γ. Κορινθιακά κριοφόρα κιονόκρανα τοῦ ισόγειου (λεπτομέρειαι).



α. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ. β. Τεμάχια τοῦ κάτω μέρους τοῦ ἄμβωνος με μικρὰς κόγχας (ἀχιβάδας). Τεμάχια μεγάλων θωρακίων με γλυπτὴν διακόσμησιν καὶ τεμάχια κορινθιακῶν κιονοκράνων. γ. Ἐπιθήματα τῶν κίωνων καὶ γωνιαῖα κορνιζώματα τοῦ δρόφου.

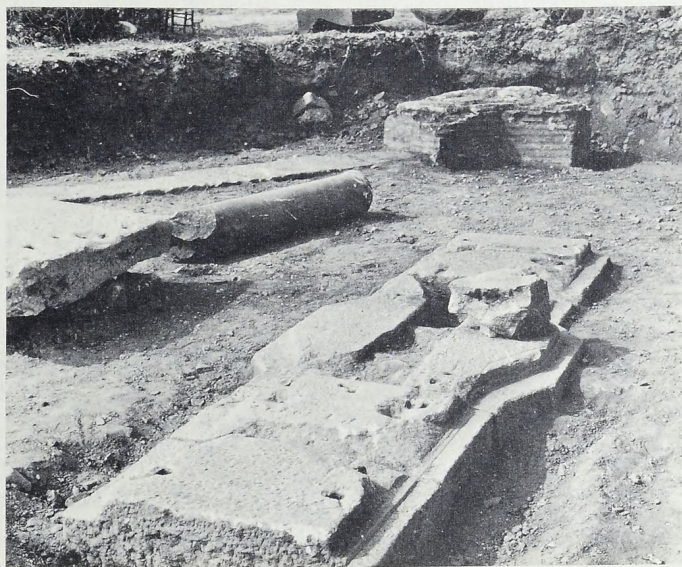


α. Ἀρχαῖον δωρικὸν κιονόκρανον. β. Τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ ἐξαγώνου ὅπου ἡ μαρμαρίνη  
βάσις τοῦ ἄμβωνος.

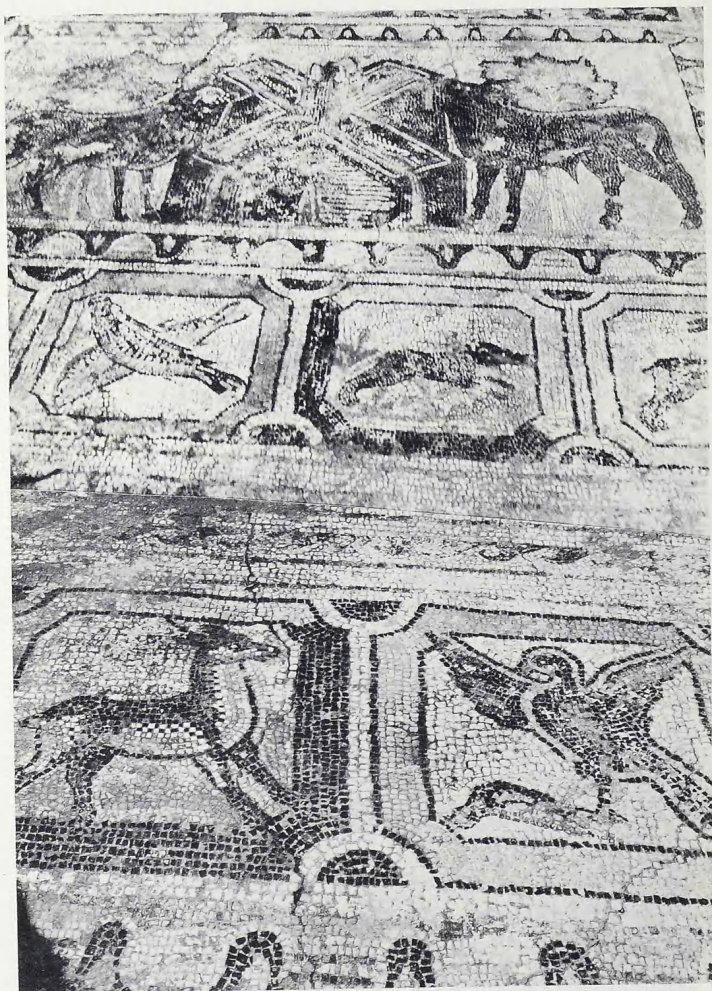




α. Ἐνεπίγραφος στήλη.



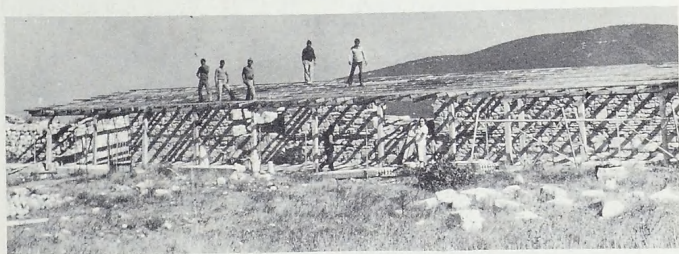
β. Λεπτομέρεια τῆς ἐντὸς τοῦ κεντρικοῦ ἐξαγώνου βάσεως τοῦ ἀμβωνος.



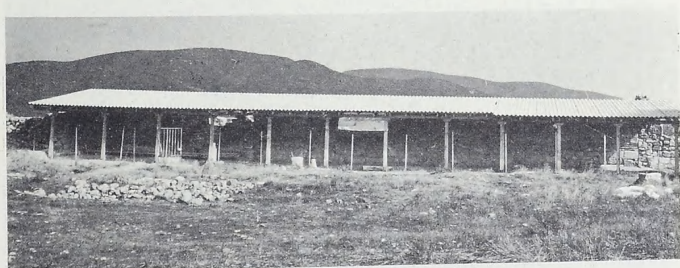
Τὰ διὰ στεγάστρου προστατευθέντα ψηφιδωτὰ τοῦ ἐξωνάρθηκος.



α. Ὁ δυτικός τοῖχος τῆς βασιλικῆς ὡς εὐρέθη.



β. Ὁ δυτικός τοῖχος τῆς βασιλικῆς μετὰ τὴν καθ' ὕψος συμπλήρωσίν του καὶ τὴν ἐναρξιν κατασκευῆς τοῦ στεγάστρου.



γ. Τὸ κατασκευασθὲν ξύλινον στεγάστρον εἰς τὸν ἐξωνάρθηκα τῆς βασιλικῆς Α διὰ τὴν προστασίαν τῶν ψηφιδωτῶν.

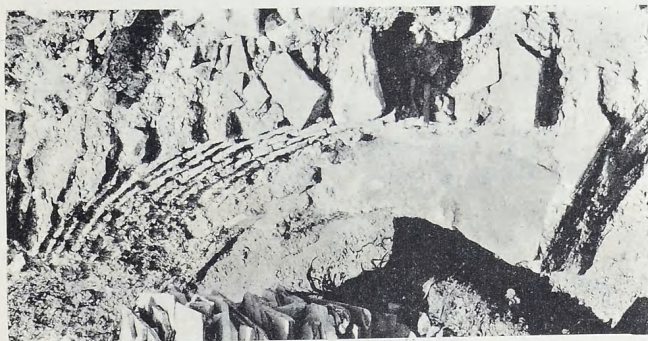
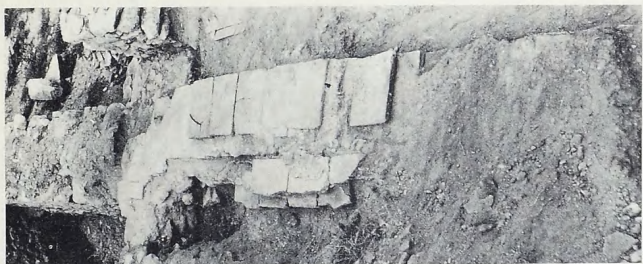




α. Τμήμα της αποκαλυφθείσης ὁδοῦ Ἑγνατία.

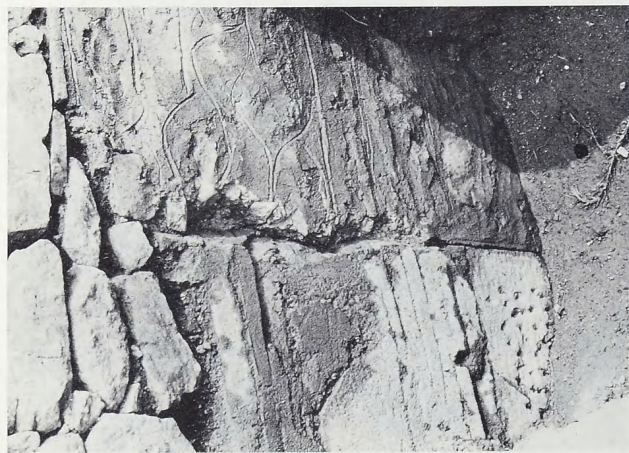


β. Ἴωνικὸν κιονόκρανον ἐκ τῆς ὁδοῦ Ἑγνατία.



α. Τμήμα του στυλοβάτου του Ὀκταγώνου Α (τομή Σ). β. ΝΔ κόγχη Ὀκταγώνου. Διακρίνονται αἱ φάσεις τῶν Ὀκταγώνων Β καὶ Β1.  
γ. Ὁ νότιος τοίχος τοῦ νάρθηκος τοῦ Ὀκταγώνου Α.





α-β. Ο νότιος τοίχος του Ὀκταγώνου. Τὸ σημείον ἐπαφῆς τῶν τοίχων τῶν Ὀκταγώνων Α καὶ Β.





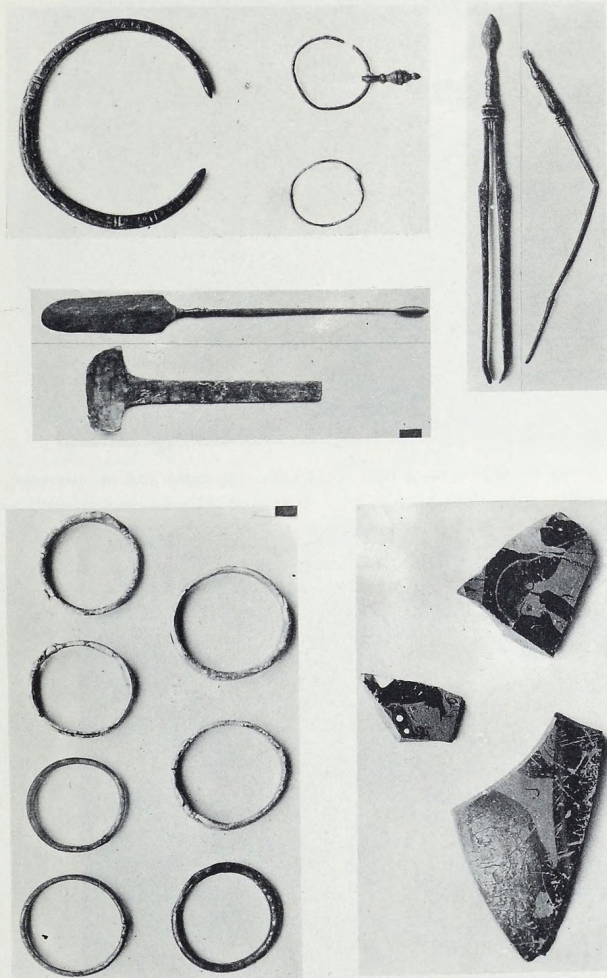
α. Ἡ βορεία πλευρὰ τῆς κόγχης τοῦ Ὀκταγώνου Α καὶ τμήμα τοῦ νοτίου τοῖχου τοῦ εὐκτηρίου οἴκου. β. Ὑπόστρωμα μαρμαροθετήματος τοῦ Ὀκταγώνου Β.



α. Ὁ λακκοειδῆς τάφος CCXXXI ἀπὸ Α. β. Ὁ κιβωτιόσχημος τάφος CLXVI ἀπὸ Α. γ. Ὁ μισοκαταστραμμένος κιβωτιόσχημος τάφος CLXXVI ἀπὸ Α.



δ. Ὁ σκελετὸς τοῦ τάφου ΧCCVIII ἀπὸ Α. ε. Ὁ τάφος CCI μὲ τις δύο ταφές. στ. Ὁ τάφος CLXX μὲ τις τρεῖς διαδοχικὲς ταφές.



α. Βραχιόλια από υαλόμαζα από τόν τάφο CLXXV. β. Χάλκινη σπάτουλα και χάλκινο κογλίριο από την οίκη του «ψηφιδωτού των δελφινιδών». γ. Χάλκινο βραχιόλι από τόν τάφο CCXIX και χάλκινα ένώτια από τόν τάφο CLXXXIV. δ. "Οστρακα γραπτεών, έρυθρομορφον άγγείων της κλαστικής εποχής. ε. Χάλκινη λαβίδα και χάλκινη περόνη από τó χθόρο έξω από τη Δ πύλη του τείχους.





α. Ὁ χώρος μεταξύ τῶν πύργων τῆς Δ. πύλης μετ' τὸ λιθόκτιστο ἀγωγὸ μετὰ τὴν ἀνασκαφή.



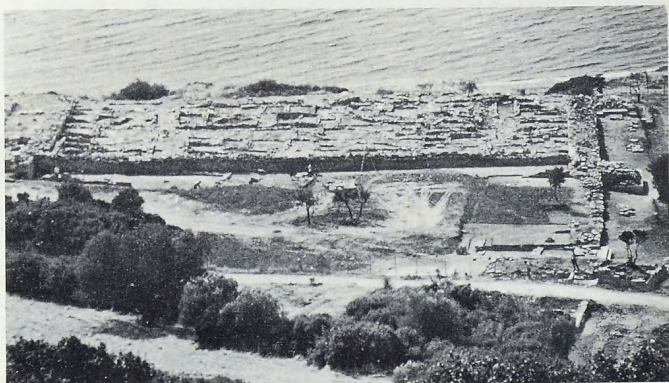
β. Ἡ οἰκία τοῦ «ψηφιδωτοῦ τῶν δελφινιδῶν» ἀπὸ Δ μετὰ τὴν ἀνασκαφή.



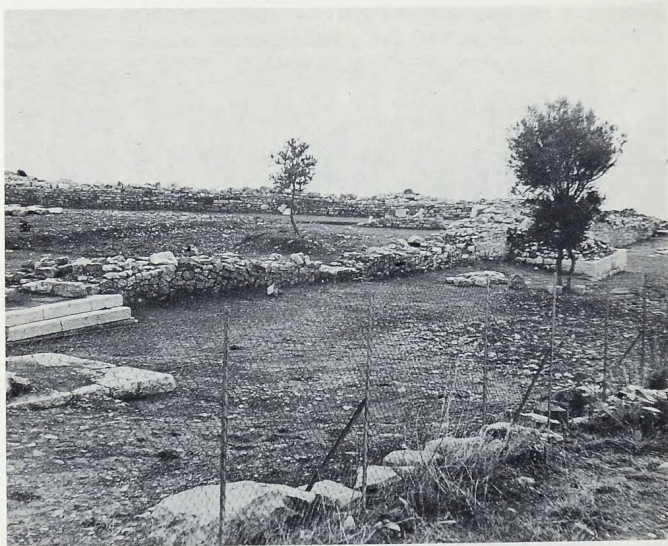
α-γ. Οικία του «ψηφιδωτού τῶν δελφινιῶν». α. Πήλινο unguentarium καὶ λυχνάρια. β. Πήλινη χύτρα.



γ. Κεφάλι καὶ θραύσματα πήλινων γυναικείων εἰδωλίων.

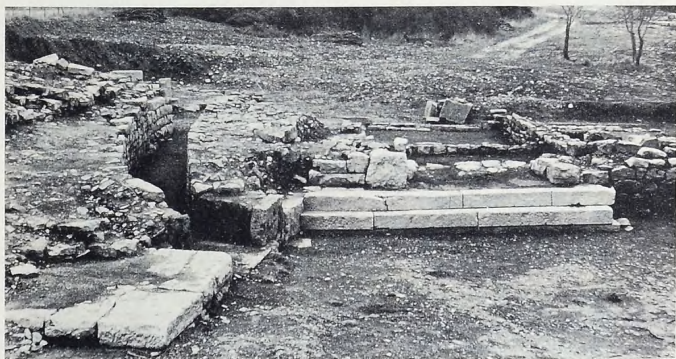


α. Γενική άποψς του περιτειχισμένου οικισμού από Β.



β. Δυτική πλευρά του τείχους-τοίχου του περιτειχισμένου οικισμού από ΒΔ.

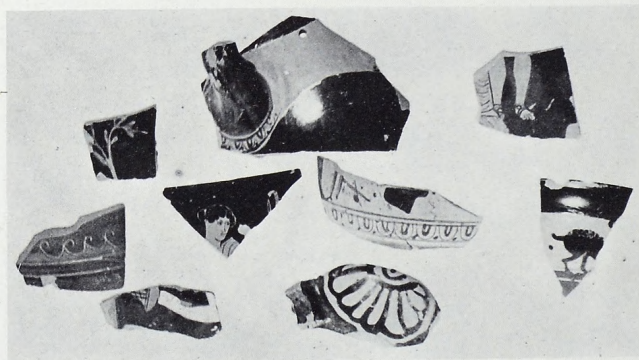




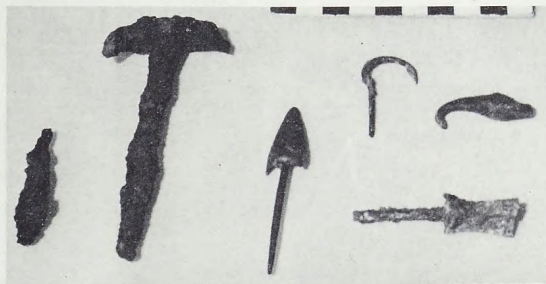
α. Νέος Πύργος. Δυτική πλευρά από Δ. β. Θολωτή διάβασις και νοτία είσοδος ταύτης.  
γ. Θολωτή διάβασις και ανατολική είσοδος ταύτης.



α. Χαρακτηριστικά ὄστρακα ἀπὸ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ.

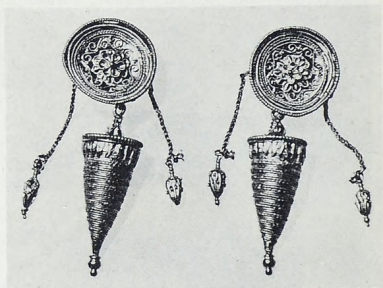


β. Χαρακτηριστικά ὄστρακα ἀπὸ τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ.



α. Ὑποψὶς τοῦ Νέου Πύργου ἀπὸ ΝΑ. β. Χαλκᾶ ἀντικείμενα ἐκ τῆς πειροσχήμου κατασκευῆς.  
γ. Δύο κυκλικοὶ ταφικοὶ περίβολοι ἀπὸ Βορρᾶ.





α. Χρυσά κοσμήματα ἐκ τῶν τάφων 2 καὶ 5. β. Περίτεχνα χρυσὰ ἐνώτια ἐκ τοῦ τάφου 2.



γ. Λυκήθια καὶ ἀμυγδαλόσχημον ἀγγεῖον ἐκ τοῦ τάφου 4.



α. Ληκύθια ἐκ τοῦ τάφου 2.



β. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ τάφου 4.



γ. Πήλινον εἰδώλιον καὶ δύο πλαγγόνες ἐκ τοῦ τάφου 4.



α. Τεμάχια ἐξ ἐρυθρομόρφων ἀγγείων με παράστασιν, ἐκ περισυλλογῆς. β. Χαλκᾶ νομίσματα 4ου αἰ. π.Χ. Ζώνης, Μαρωνείας καὶ Φιλίππου Β'. γ. Δύο ἀγγεῖα με διακόσμησιν καὶ κυάθιον, ἐκ περισυλλογῆς. δ. Τέσσαρα ληκύθια καὶ καλαθίσκος, ἐξ ἄλλων τάφων.





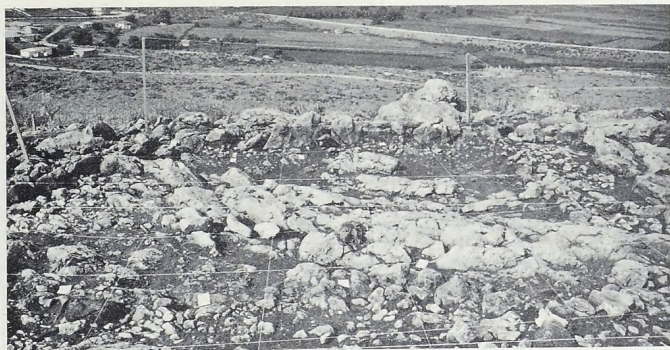
α. Άποψη από Β του χώρου ανασκαφής.



β. Ἡ πλακόστρωτη δίοδος ἀπὸ ἀνατολικά.



α. Καταγώγιον. Ἀρχαιότερα λείψανα κτιρίου κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου ζ. β. Πήλινο εἰδώλιο Ἀφροδίτης σὲ θρόνῳ μὲ περιστέρι. γ. Χάλκινο κεφάλι μὲ κράνος.



α. Ό ταφικός τύμβος Β από Α.



β. Ό ταφικός τύμβος Β από Β.





α. Ο χώρος των προϊστορικών τύμβων Α και Β από Β.



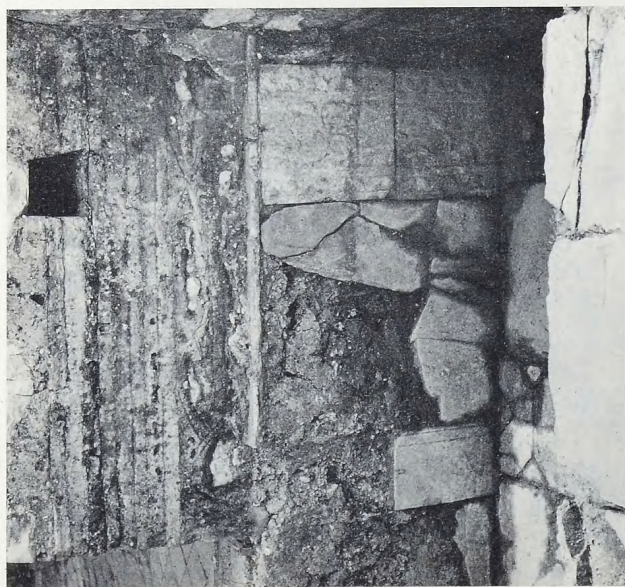
β. Τò σωζόμενο τμήμα του τύμβου Β.



α. Τὸ πρεσβυτέριο ἀπὸ Δ.



β. Τὸ πρεσβυτέριο μετὰ τὴν βάση τῆς ἁγίας τραπέζης ἀπὸ Β.



α. Ή ἐπένδυση τοῦ Α τοίχου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους Ν τῆς ἀψίδας. β. Τὸ Ν ἄκρο τῆς ἀψίδας.







α. Τοιχοποιία της άψίδας κάτω από την ποδιά του παραθύρου.



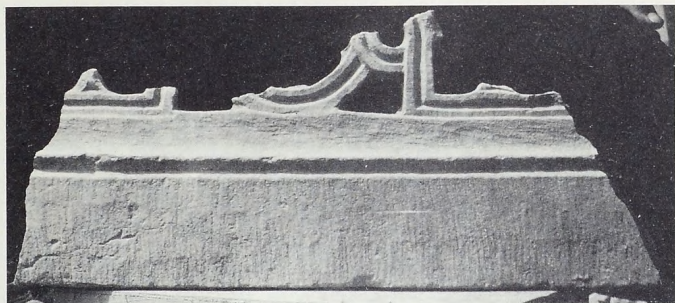
β. Τοιχοποιία μεταγενέστερου τοίχου πάνω στο στυλοβάτη της Ν κιονοστοιχίας.



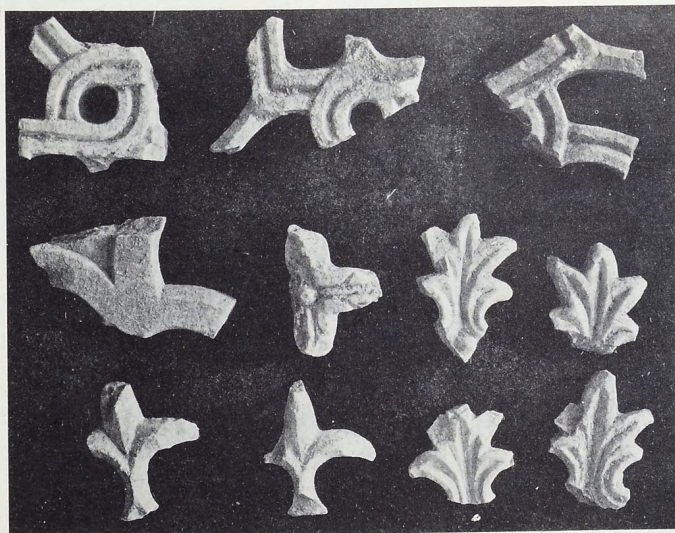
α. Ὁ Α τοῖχος τοῦ Ν κλίτους.



β. Κολουροπυραμίδειδές ἐπίθημα.

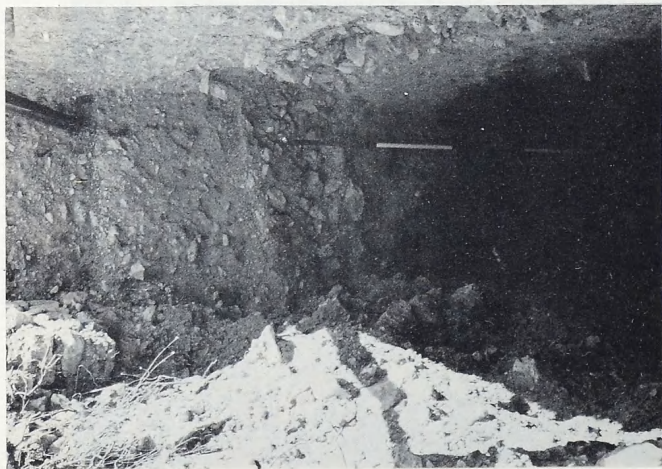


α. Τμήμα διατρήτου θωρακίου

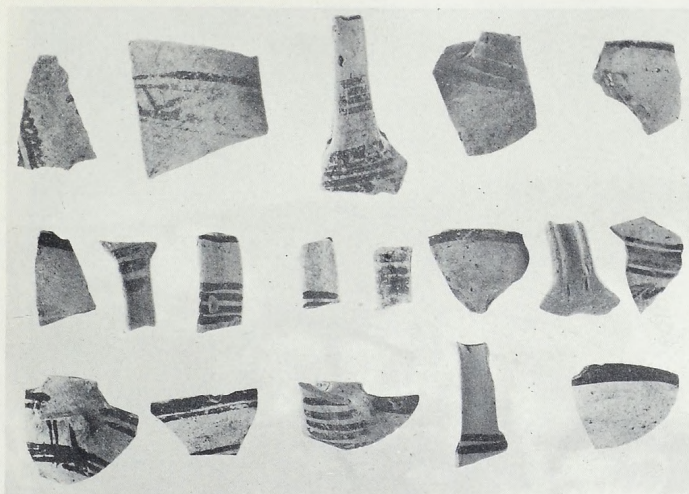


β. Θραύσματα διατρήτων θωρακίων.





α. Ἡ ἐπίγωση μεταξύ τοῦ θεμελίου τῆς κρηπίδας τῆς ἐλληνιστικῆς στοῦς καὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ βοιμοῦ (τομ. Pl6). Διακρίνονται τὰ χαρακτηριστικὰ στρώματα τῆς τέφρας τοῦ βοιμοῦ καὶ τῆς διαμορφώσεως τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ. β. Τὰ χαρακτηριστικὰ στρώματα τῆς ἐπιχώσεως μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἀνάκλημα τοῦ μυκηναϊκοῦ βοιμοῦ.



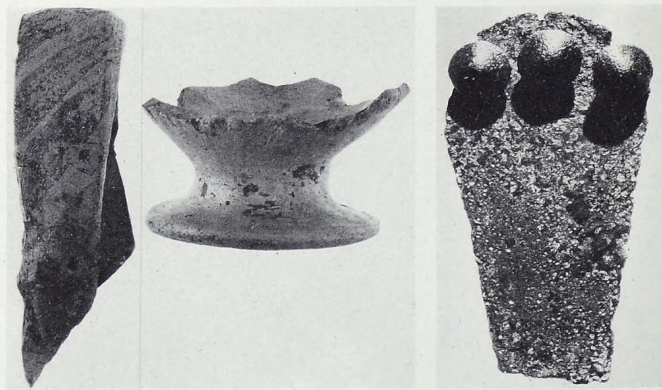
α. Όστρακα ΜΕ ἀγγείων ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ μυκηναϊκοῦ βωμοῦ.



β. Τεμάχια κυπέλλων προϊμίων μυκηναϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὸ βωμό.



α. Μικρό ΠΕ μόνωτο κύπελλο από την επίχωση του μυκηναϊκού βωμού.



β. Τεμάχια κυλίκων προϊμίων μυκηναϊκών χρόνων από το βωμό. γ. Χάλκινο ἐγχειρίδιο από την επίχωση του μυκηναϊκού βωμού.





α. Ἡ ἀρχικὴ ἀνατολικὴ γωνία τοῦ ἀνδῆρου τοῦ μυκηναϊκοῦ βωμοῦ, ὅπως διατηρήθηκε.



β. Τὸ θεμέλιο τοῦ ἀνδῆρου τοῦ μυκηναϊκοῦ βωμοῦ μετὰ τὰ προστατευτικὰ τοιχάρια. α) τὸ ἀπότομο πρηνὲς ἀνατολικά (ἀθῆατο) καὶ β) πάνω στὰ θεμέλια ἐσωτερικότερα.



α. Γενική άποψη του τμήματος της «σκανᾶς», στο οποίο έγιναν οί εργασίες καθαρισμού και συντηρήσεως.



β. Ἡ εἴσοδος τῆς «σκανᾶς» μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν πεσμένων μελῶν στὴ θέση τους.



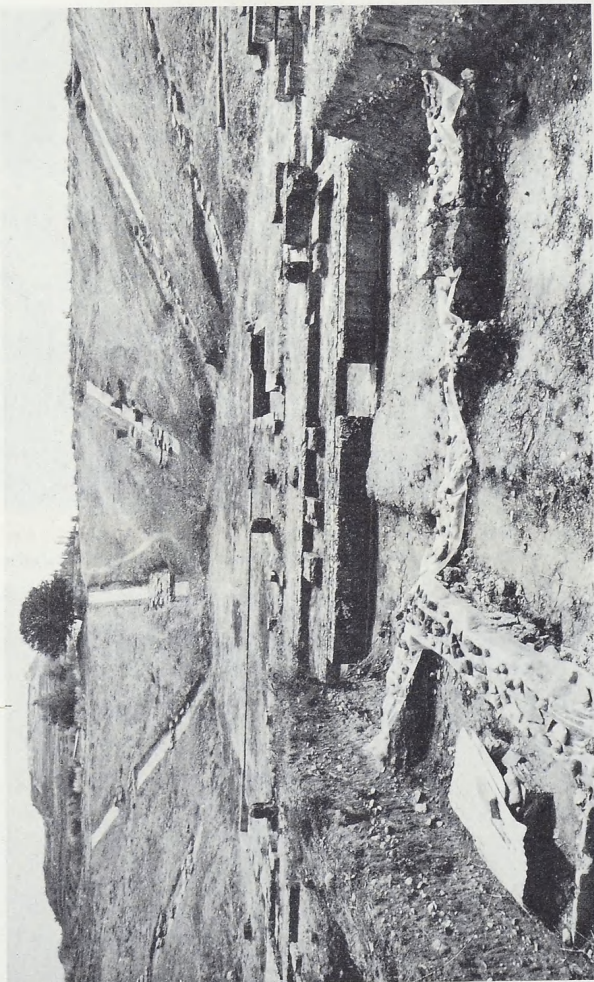


α. Μαρμάρινος Ἑρωτιδεὺς ἀπὸ τὴν «σκανάν». β-γ. Νόμισμα Γαλερίου Βαλερίου Μαξιμίνου (305- 310 μ.Χ). δ. Λύχνος ἀπὸ τὴν «σκανάν».

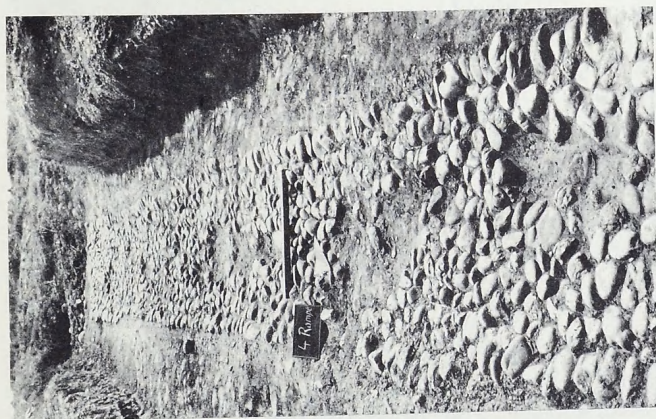
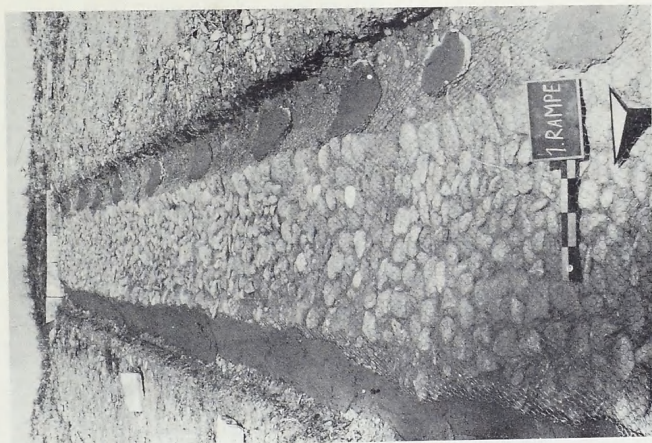


ε. Ἐνεπίγραφο βάθρο ἀναθήματος ἐντοιχισμένο στὸ νότιο δωμάτιο τῆς σκανᾶς.





Γενική άποψη του θεάτρου μετά τις τελευταίες εργασίες αποκάλυψής του.



α. 'Ο υπ' άρ. 4 χαλικοστρωτος διάδρομος. β. Θέατρο, κοίλο ό υπ' άρ. 1 χαλικοστρωτος διάδρομος.

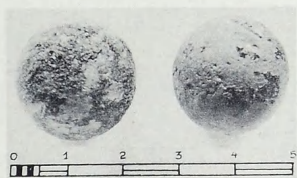


α. Θέατρο. Ἡ συνέχεια πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ ἐλληνιστικοῦ κτιρίου καὶ τοῦ ἀγωγοῦ.

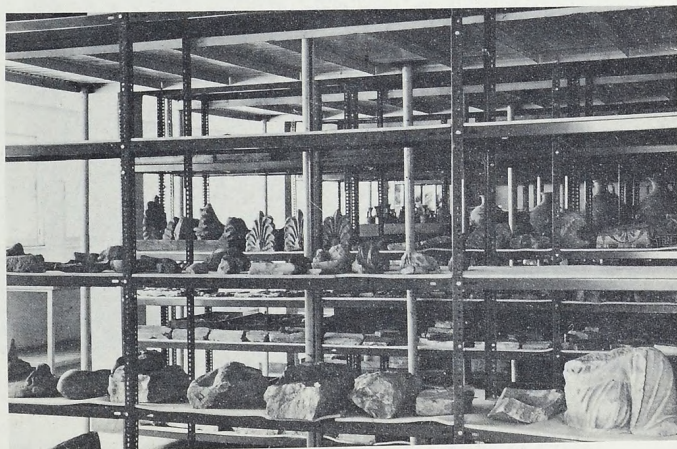


β. Θέατρο. Μελαμβαφές λυχνάρι.

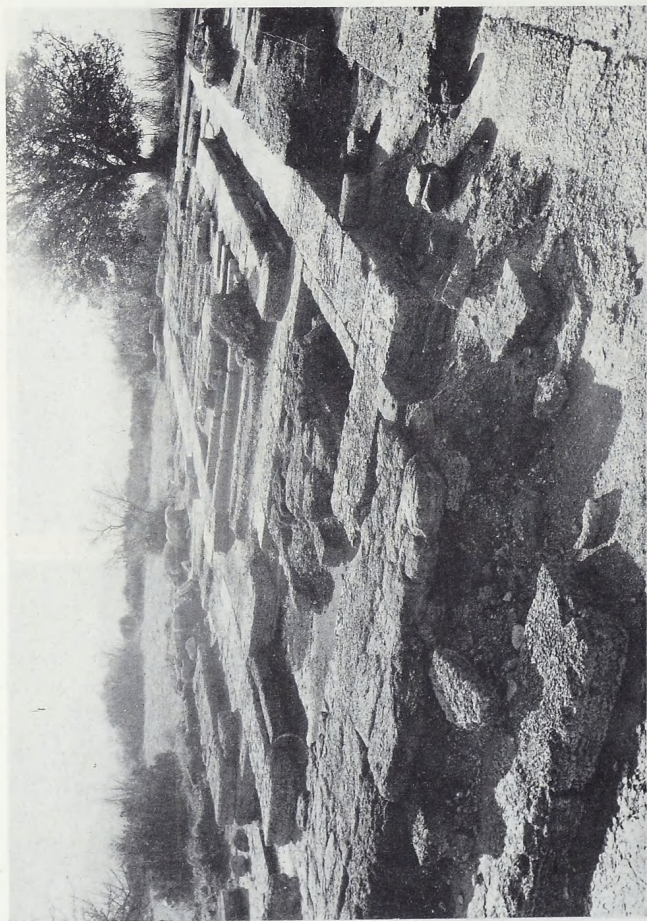




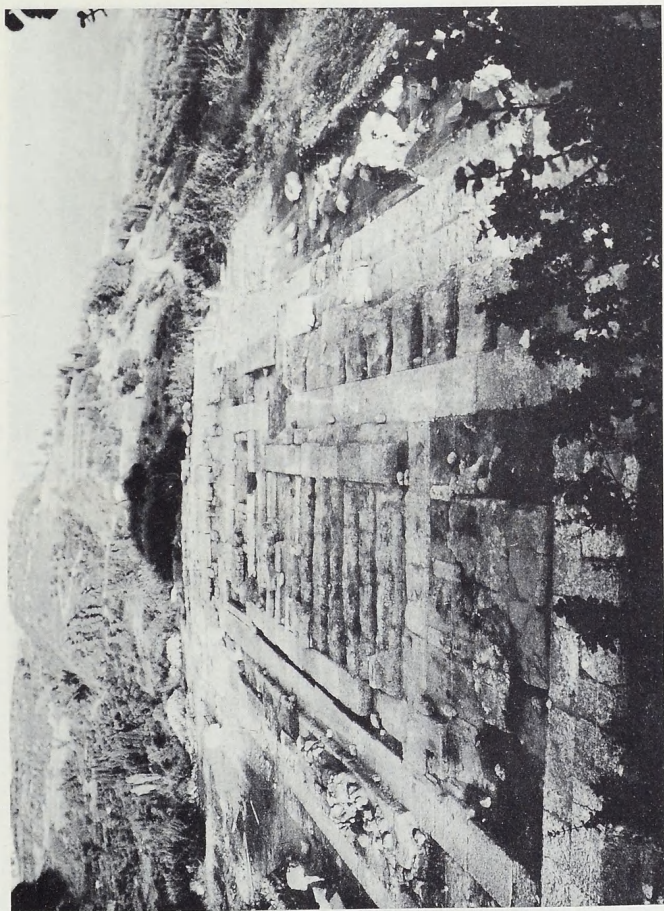
α. Πήλινα σφαιρίδια. β. Μελαμβαφές λυχνάρι.



γ. Έσωτερικό νέας αποθήκης.



Μάζι. Ὁ ναός ἀπὸ ΒΑ.



Μάζι. Ό ναός από Δ.

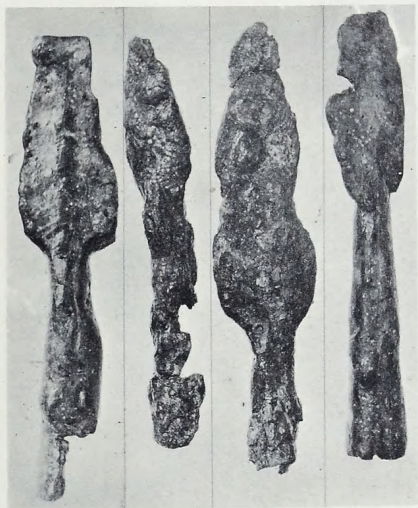




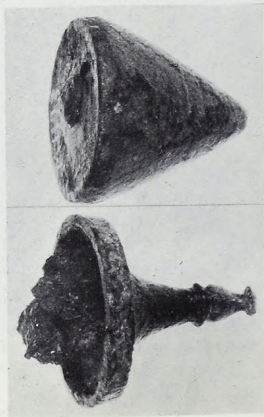
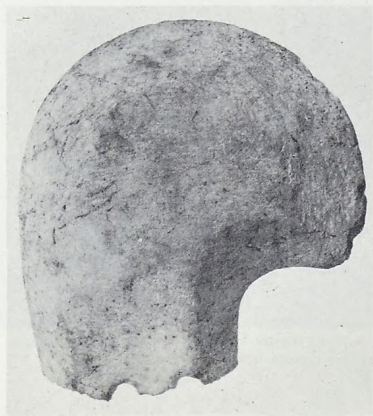
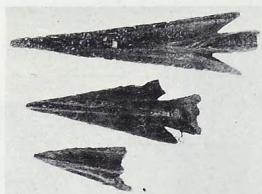
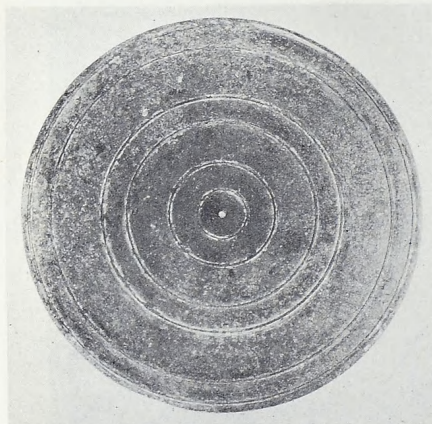
α. Μάζι. Ό σηκός.



β. Τά πεσμένα στη βόρεια πλευρά άρχιτεκτονικά μέλη.

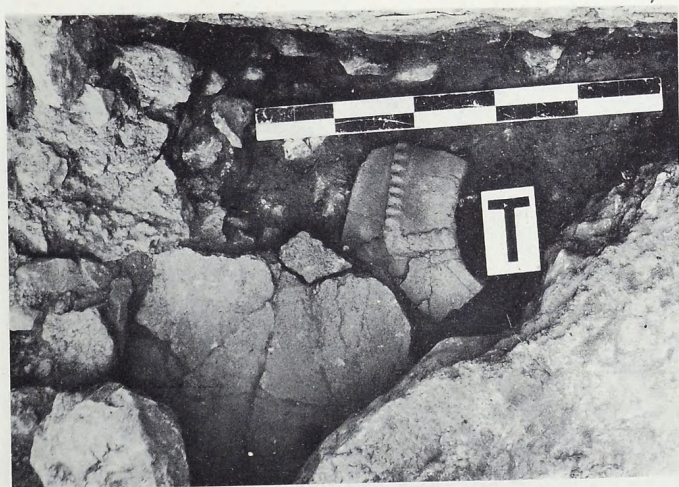


α. Γείσο της νότιας μακράς πλευράς. β. Σιδερένιες αιχμές δοράτων. γ. Έλασμα με ρόδακα.

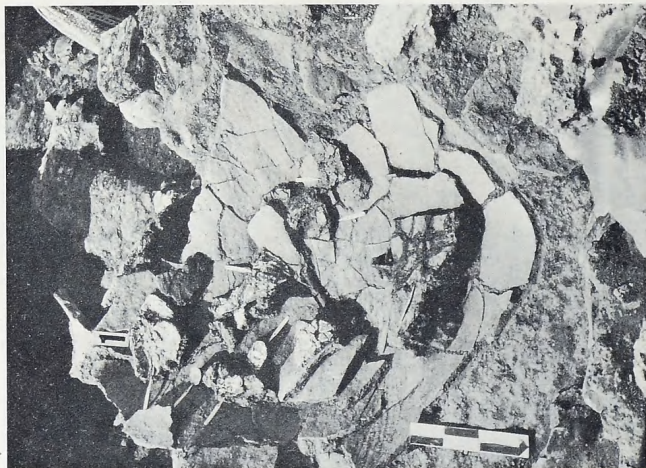


α. Μαρμάρινη ένθετη παραγναθίδα κράνους. β. Χάλκινες αιχμές από βέλη γ. Δίσκος πτυκτού κατόπτρου. δ. Ήφελίδα και βάρος. ε. Λαβή και άγκιστροειδές αντίκειμενο.

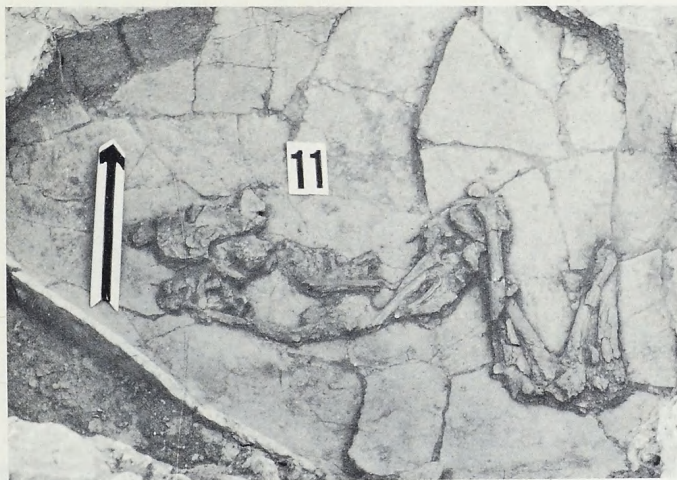




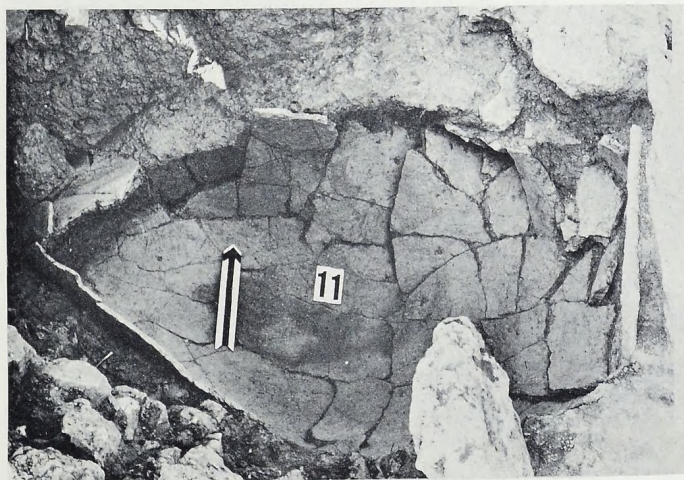
α. Ἡ κοιλότης Α8. β. Κοιλότης ὑπὸ τὸ στόμιον τοῦ τάφου.



α. Βοθρίσκοι εις «δρόμον» θολ., τάφου. β. Ὁ πίθος Ι.



α. Ὁ πίθος 11 μετὴν ταφὴν.



β. Ὁ πίθος 11 χωρὶς τὴν ταφὴν.





α. ΠΕ τοίχος υπό τόν πίθον 11.



β. ΠΕ τοίχος υπό τόν πίθον 12.



α. ΒΒΔ τομεύς ἐκ Δ. β. Ὁ ΒΔ τομεύς ἀπὸ ὕψους.





α. 'Ο ΔΝΔ τομεύς (έξωτ. περίβολος τύμβου) έξ Α. β. 'Ο ΔΝΔ τομεύς από ύψους.





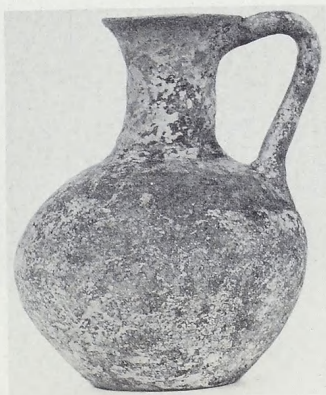
α. ΒΒΑ τομέυς.



β. ΒΒΑ τομέυς. Καταπεσόντα ἐκ τῶν ρυμῶν ἀγγεῖα.



α. Ἀνατολικὸς ΜΕ τάφος. β. Black burnished flask καὶ πρῶμος μινύειος κάνθαρος.  
 γ. Τρίηλον μονόστομον μαχαίριον ἐκ πίθου 5.



α. Ὁ μικρὸς ΠΕ πίθος τῆς κοιλότητος Α8. β. Ἄωτον ΠΕ κύπελλον ἐκ κοιλότητος στομίου. γ. Καρποδόχη ἐκ τοῦ Ν τομέως. δ. ΠΕ II ἄσκος ἐκ ΒΒΑ τομέως. ε. ΠΕ II κύμβα ἐκ ΒΒΑ τομέως. ς. Ὀλόβαφον ΜΕ προχοῖδιον ἐξ ἀνατ. τάφου.





«Στοῦ Καλοῦ», Ἅγιος Βασίλειος· ἡ Βλαχερνίτισσα, λεπτομέρεια.

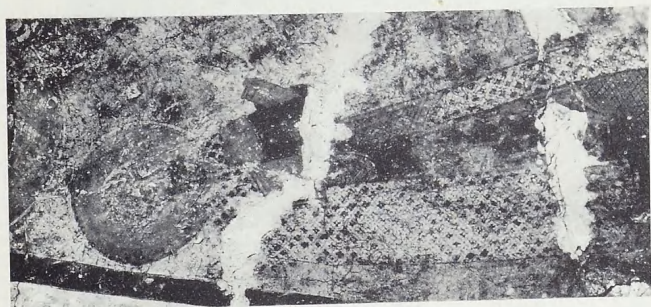
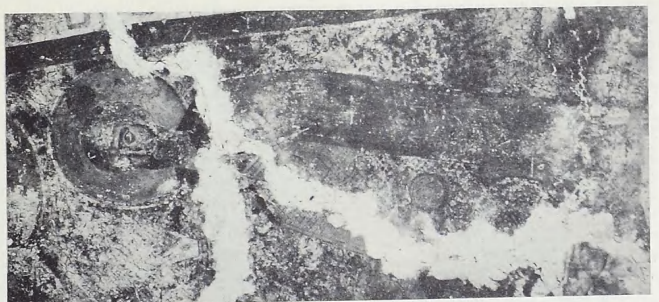


«Στου Καλού», "Άγιος Βασίλειος; α. 'Ο 'Ιωάννης ό Χρυσόστομος, λεπτομέρεια.  
β. 'Ο άγιος Νικόλαος, λεπτομέρεια. γ. 'Ο άγιος Πολύκαρπος, λεπτομέρεια.  
δ. 'Ο άγιος Βλάσιος, λεπτομέρεια.

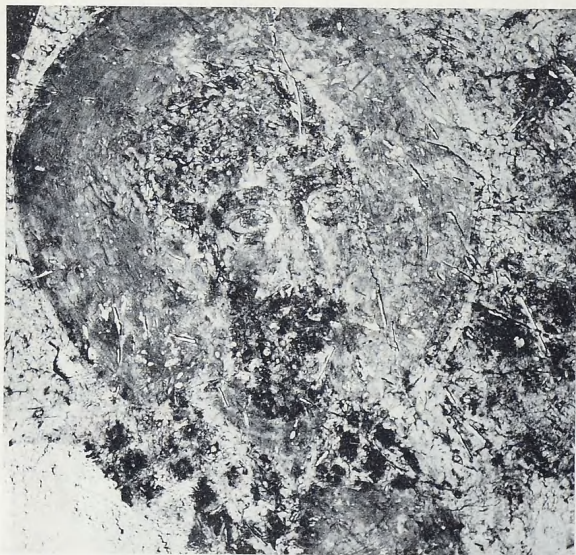


«Στου Καλού», Ταξιάρχης ἢ Ἁγίου Λουκάς: α. Ἡ Δέηση, λεπτομέρεια. β. Ὁ ἅγιος Γεώργιος.





Διρός, Ἁγία Παρασκευή· α. Ἡ Παναγία τῆς ἀγίδας, λεπτομέρεια, β. Ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης, γ. Ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Τήρων.



Διρὸς, Ἁγία Παρασκευή: α. Ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης, λεπτομέρεια ἀπὸ τὸν πίν. 117β.  
 β. Ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Τήρων, λεπτομέρεια ἀπὸ τὸν πίν. 117γ.



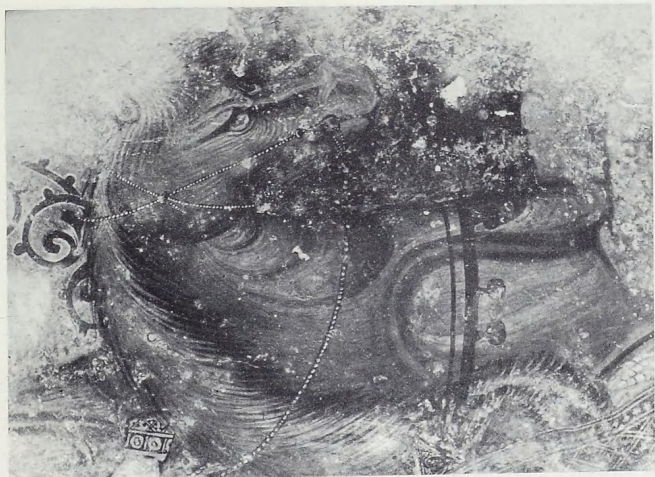


Διπλὸς Ἁγία Παρασκευή: α. Ἱεράρχης, λεπτομέρεια. β. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, λεπτομέρεια. γ. Ἁγιος Ἀθανάσιος. δ. Ἱεράρχης.





Διόρς, Ἁγία Παρασκευή: α. Ἀπόστολος ἀπὸ τὴν Ἀνάληψη, λεπτομέρεια, β. Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, γ. Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, λεπτομέρεια.



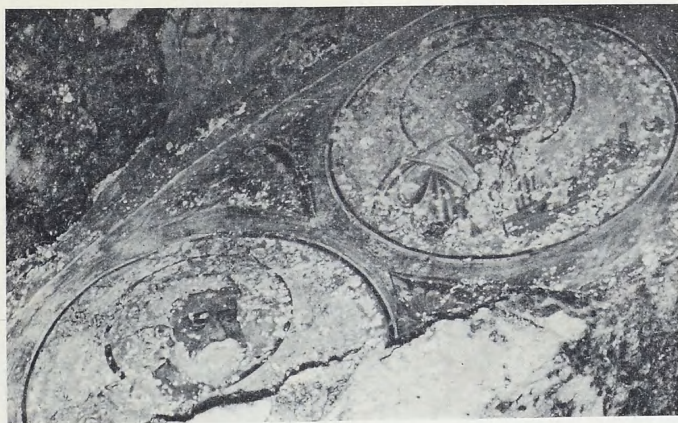
Διόρς, Ἁγία Παρασκευή: α. Ὁ ἅγιος Θεόδωρος (ι). β. Λεπτομέρεια τῆς προηγούμενης εἰκόνας.





α. Διρός, Ἁγία Παρασκευή, ὁ ἅγιος Θεόδωρος. β. Διρός, Ἁγιοι Θεόδωροι ἢ Ἁγιος Νίκων, ἡ Πλατυτέρα.





Διρός, Ἁγία Βαρβάρα «στοῦ Γλέζου»: α. Ὁ Πέτρος καὶ ὁ Ματθαῖος στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας.  
β. Ἡ ἁγία Βαρβάρα. γ. Διρός, Ἀι-Σίδερος, ἡ ἁγία Εἰρήνη.



Κίττα, "Άγιος Σέργιος καὶ Βάκχος: α. Ἡ Δέηση. β. Ὁ ἅγιος Σέργιος. γ. Ὁ ἅγιος Ἀντώνιος.



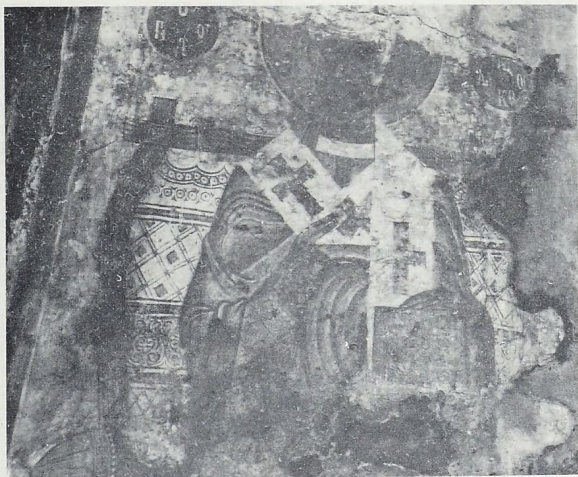


Κίττα, "Άγιος Σέργιος και Βάκχος. α-β. Κιονόκρανα. γ. "Ο άγιος Ίάκωβος ο αδελφόθεος.  
δ. "Ο Μυστικός Δείπνος.

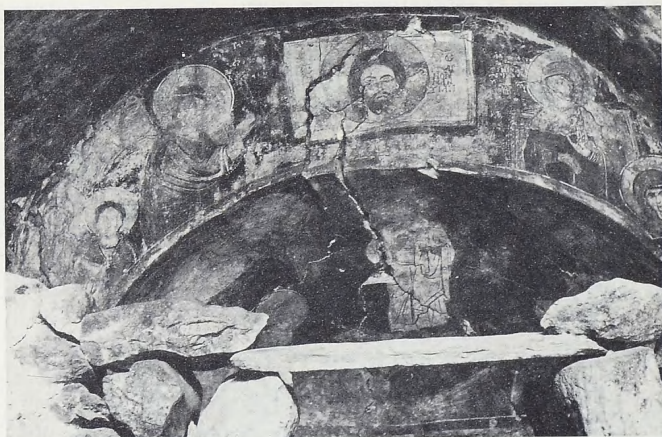




Κίττα, "Άγιος Σέργιος και Βάκχος. α. 'Ο άγιος Δημήτριος εύλογεί τὸ Νέστορα. β. 'Η άγία Άννα. γ. Κίττα, "Άγιος Νικόλαος. Βόρειο ήμιχώριο.



α. Κίττα, "Άγιος Νικόλαος. Ό Άγιος Νικόλαος. β. Κέρια, "Άγιος Δημήτριος.  
 'Η Μεταμόρφωση, λεπτομέρεια.



α. Κέρια, "Άγιος Δημήτριος, μέτωπο της άψίδας. β. "Άλικά, Ταξιάρχης, άποψη από βορειοδυτικά.





Κοτράφι, "Άγιος Παντελεήμονας. α. 'Ο άγιος Σώζων. β. 'Ο άγιος Σώζων, λεπτομέρεια από τόν προηγ. πίνακα (φωτ. του 1958). γ. 'Ο άγιος 'Ιωάννης ό Χρυσόστομος, λεπτομέρεια από τόν πίν. 129δ. δ. 'Ο άγιος 'Ιωάννης ό Χρυσόστομος και ό άγιος Βασίλειος.



α. Τοικαλιά, "Άγιος Κωνσταντίνος, άποψη του έσωτερικού προς τα ανατολικά. β. Μάραθος, "Άγια Κυριακή, δυτική όψη του κυρίως ναού.





Μάραθος, Άγία Κυριακή. α. Ἡ Παναγία τῆς ἀψίδας ("Εργον 1979 εἰκ. 54). β. Δεόμενη ἀντρικὴ μορφή στὴν ἀψίδα. γ. Δεόμενη γυναικεῖα μορφή στὴν ἀψίδα.





α-ε. Άνασκαφή στο Τηγάνι. Τεμάχια γλυπτών.

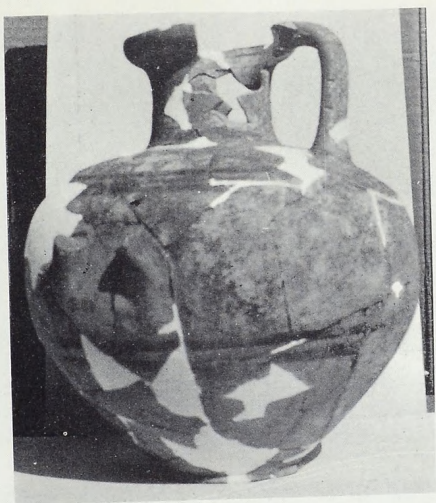


α. "Άγιος Πολύκαρπος Ἀρεοπόλεως, τάφος. β. "Άγιος Πέτρος Διροῦ. Ἀπόστολος Παῦλος.



“Άγιος Πέτρος Διπύ. Είς “Άδου κάθοδος.





α. Ύδρία. β. Μαγειρική έστία, σκαλί, πεζουλάκι στο δωμάτιο 1 του κτίσματος Ι.

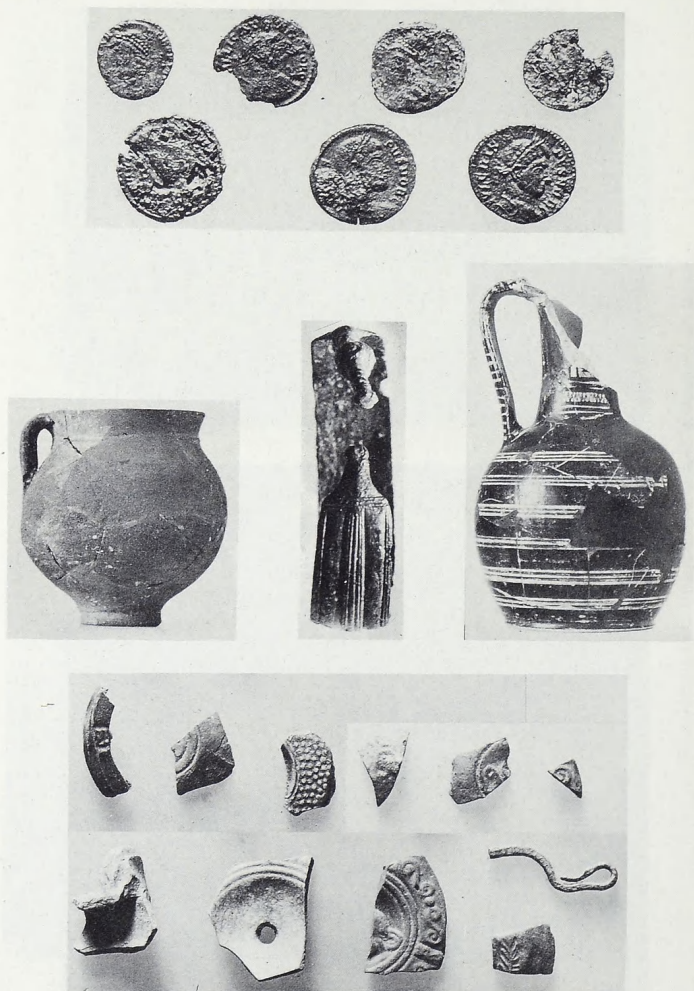


Ευαγγελίστρια Γραμματικού. α. Ἐπιγραφή. β. Θραύσμα ἀναγλύφου.

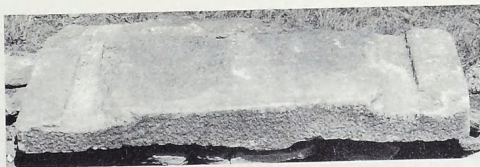


Εὐαγγελίστρια Γραμματικοῦ: α. ᾠοψη ἀπὸ τὰ ΒΑ. β. Ἡ δοκιμαστικὴ τάφος.





Ευαγγελίστρια Γραμματικοῦ: α. Χάλκινα νομίσματα. β. Ἀγγεῖο. Ἁγία Θέκλα:  
 γ. Χάλκινο βραχιόλι ἀπὸ τὸν γεωμετρικὸ τάφο. δ. Τριφυλλόστομη οἰνοχὴ ἀπὸ τὸν γεωμετρικὸ  
 τάφο. ε. Εὐαγγελίστρια Γραμματικοῦ: Ὅστρακα λύχνων καὶ χάλκινη λαβὴ σκεύους ἀπὸ τὴ  
 δοκιμαστικὴ τάφο.



Εὐαγγελίστρια Γραμματικοῦ: α. Λείψανα ἀποθηκευτικῆς κατασκευῆς. β. Βάση ναῖσκόμορφου μνημείου. Ἁγία Θέκλα: γ. Ἀποψη ἀπὸ τὰ ΒΑ.



Ἁγία Θέκλα: α-β. Τὰ ὑπολείμματα τοῦ θολωτοῦ μυκηναϊκοῦ τάφου Α.

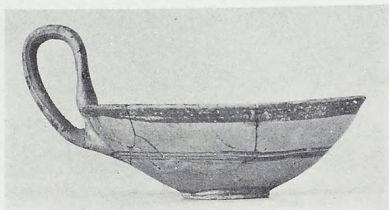
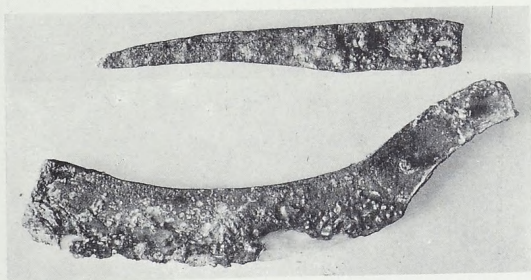




Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν θολωτὸ μυκηναϊκὸ τάφο Α: α-β. Κρατῆρες.

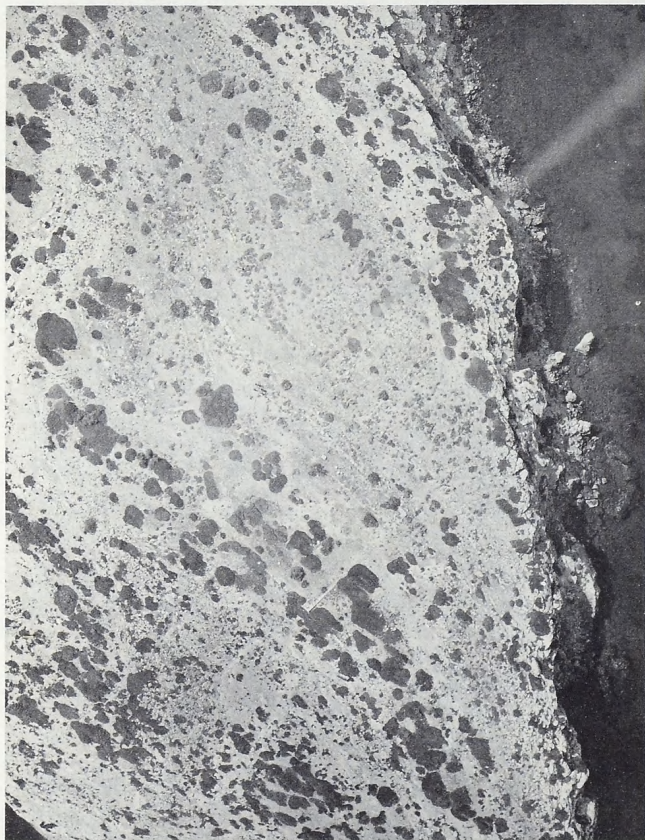


Ἀγγεία ἀπὸ τὸν θολωτὸ μυκηναϊκὸ τάφο Α: α. Βαθὺς σκύφος. β. Κύλικα. γ. Κύπελλο χειροποίητο. δ. Κύπελλο μὲ προχοή.

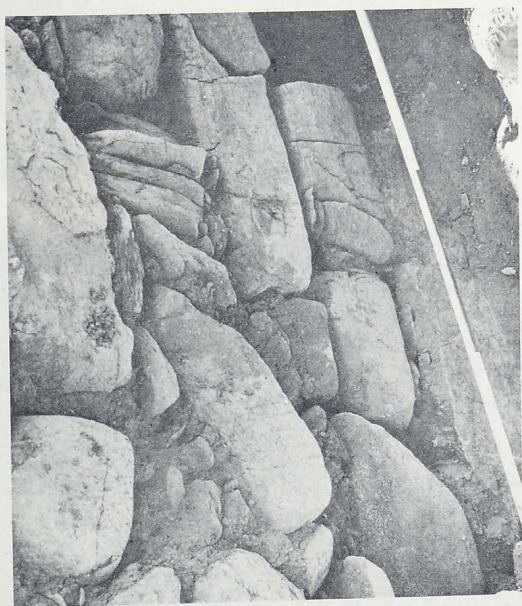


Ἀγγεία ἀπὸ τὸν θολωτὸ μυκηναϊκὸ τάφο Α: α. Τριποδικὸ ἀγγεῖο-πυξίδα καὶ ψευδόστομος ἀμφορίσκος. β. Χάλκινο μαχαίριδιό καὶ χάλκινο ξυράφι. γ. Χρυσῆς ψῆφοι. δ. Σφραγιδόλιθος. ε. Κύαθος.

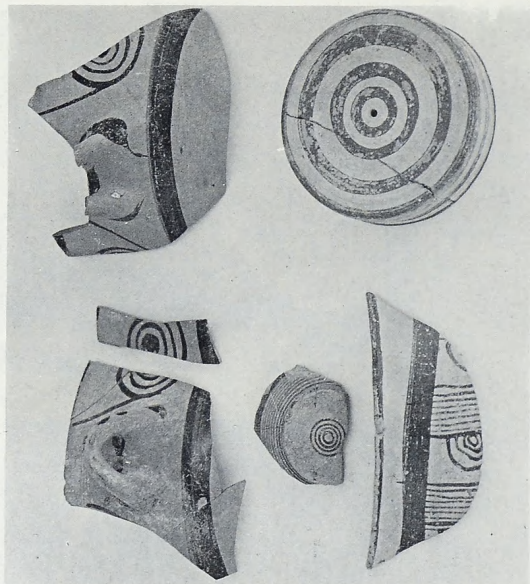




Ἡ περιοχή Καραγαδούρας με ἐρείπια κτισμάτων ἀπὸ ἀέρος.

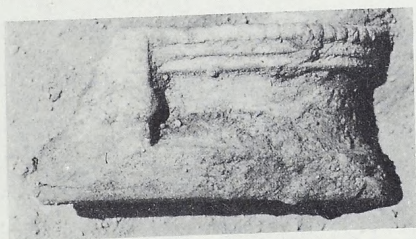
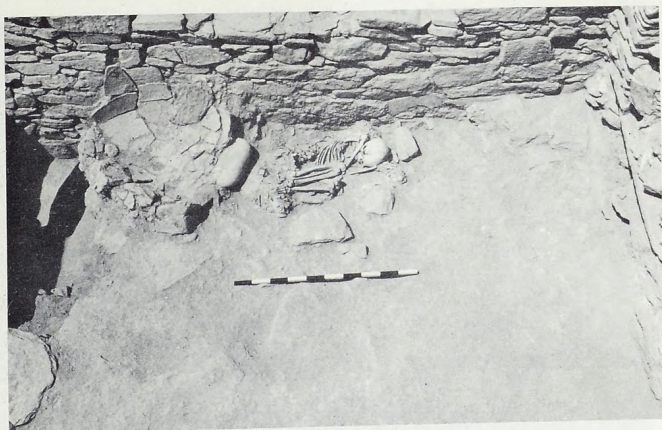


α. Λεπτομέρεια του μυκηναϊκού τείχους από Ν. β. Ή δεύτερη απόφληκη εκ των άνω.



α. Πίθοι και καλύμματα πίθων μετά την αποκάλυψη τους στη δεύτερη αποθήκη. β. Θραύσματα σκύφον και καλύμμα αμφορέα από τη δεύτερη αποθήκη.

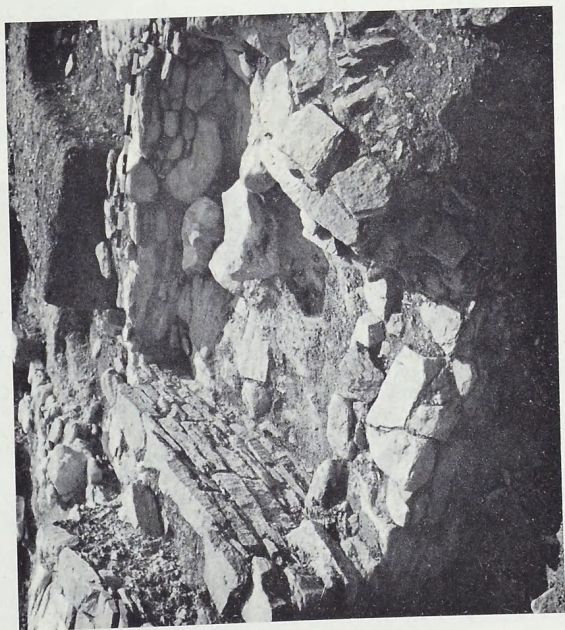




α. Γενική άποψη του θαλάμου από Α με τὸ σκελετὸ στὴ θέση του. β. Λίθινο εὑρημα ἀπὸ τὴ δεύτερη ἀποθήκη. γ. Ἀνάγλυφη ἐλεφάντινη πλάκα ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ θάλαμο τοῦ τετραγώνου Δ3.



α. Τὸ ἐσωτερικὸ μυκηναϊκοῦ θαλάμου κάτω ἀπὸ τὸ τετράγωνο Δ3. β. Μυκηναϊκὰ ἐρείπια τετραγώνου Δ4. Ἄποψη ἀπὸ Β.

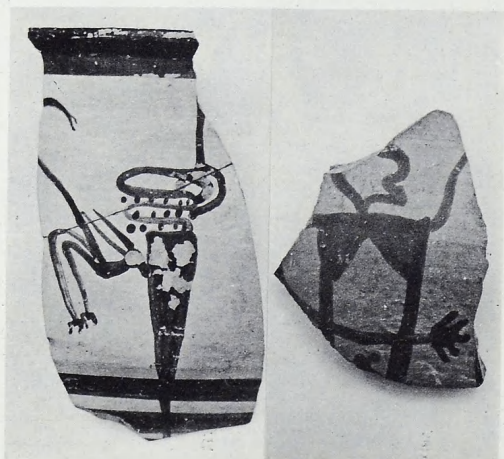


α. Μυκηναϊκός θάλαμος εκτεινόμενος υπό τὰ τετράγωνα Ε4 καὶ Ε5. "Αποψη ἀπὸ ΝΔ. β. Ὁ μυκηναϊκὸς τοῖχος Ι τοῦ τετραγώνου Ε5 καὶ ὁριστῆρά ὁ ὑπερκείμενος τοῖχος τοῦ ἀγιδωτοῦ ὑστερον γεωμετρικοῦ οἰκοδομήματος ἀπὸ Ν.





α. Τὸ κτίσμα τοῦ τετραγώνου C6, πρὸς Δυσμὰς τοῦ ἀψιδωτοῦ οἰκοδομήματος. ᾽Αποψη ἀπὸ ΝΔ.



β. Θραῦσμα κρατήρος. γ. Θραῦσμα ἀγγείων μετὰ παράσταση μουσικοῦ μετὰ λύρα.



α. Τὰ ἀγγεῖα τοῦ ἀποθέτη ἀγγείων τοῦ τετραγώνου Ε3.

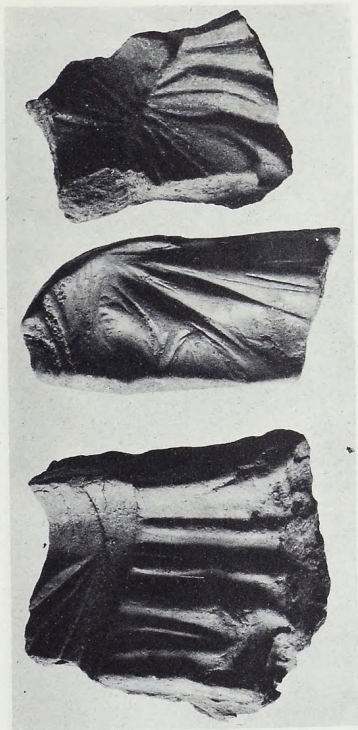


β. Τὸ ἀνιδωτὸ οἰκοδόμημα τοῦ τετραγώνου Δ5 ἀπὸ ΝΔ.



α. Ἡ ἀνασκαφή στὸ οἰκόπεδο Βαζαίου. β. Ἑλληνιστικὸς λύχνος σὲ σχῆμα κεφαλῆς νέγρου ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Βαζαίου. γ. Ρωμαϊκὸν χρόνων λύχνος με παράσταση Νίκης ἀπὸ τὸ ἴδιο οἰκόπεδο.





Οικόπεδο Βαζαίου: α. Πήλινο ειδώλιο. β. Μητρες ειδώλιο. γ. Βάρη χάλκινα.

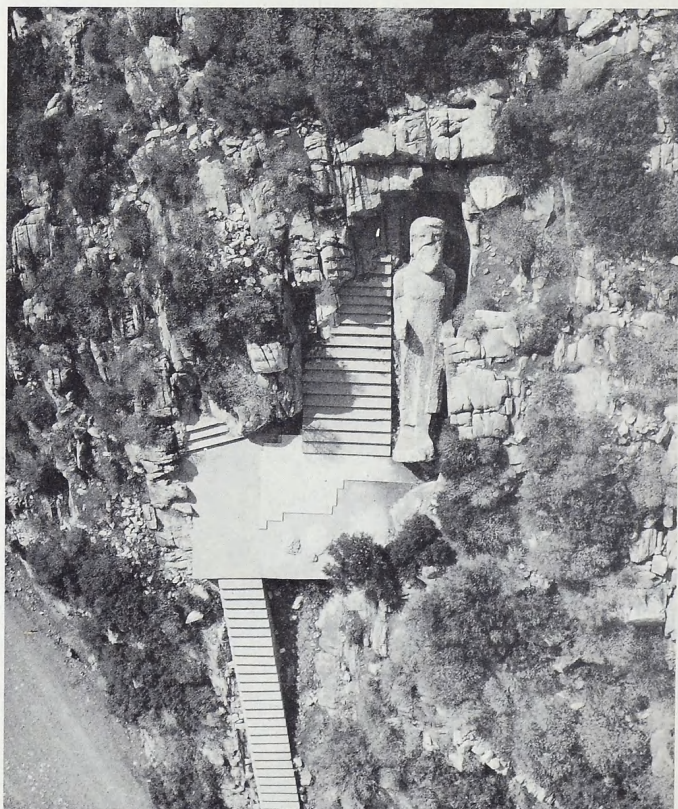


α. Τριπτήρες και τριποδικές χύτρες *in situ* σὲ ΥΕ ΙΙΙ χώρο τῆς Γρόττας. β. Στὸ κέντρο ὁ πλίνθινος τοῖχος καὶ δεξιὰ τὸ πήλινο τζάκι σὲ ΥΕ ΙΙΙ χώρο τῆς Γρόττας.

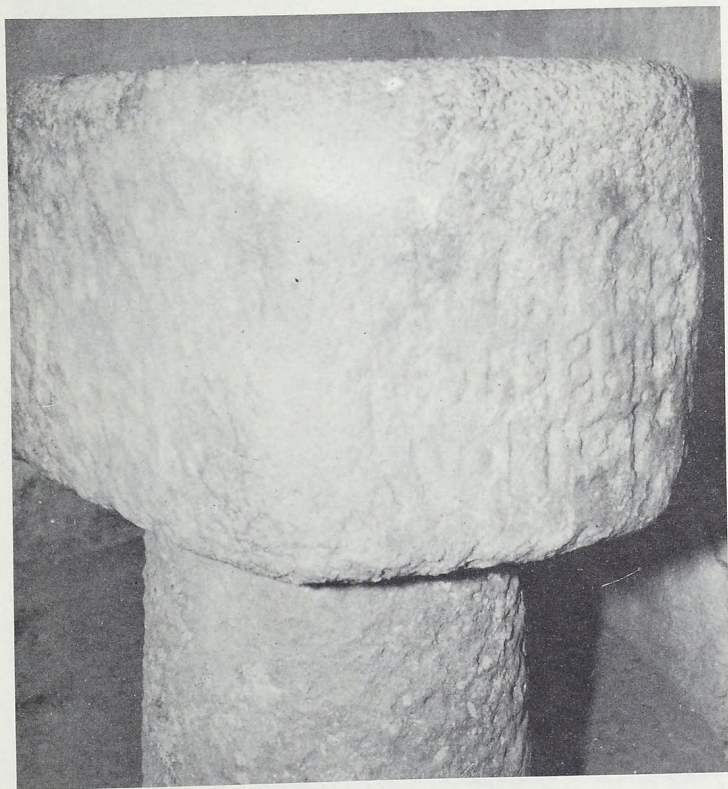
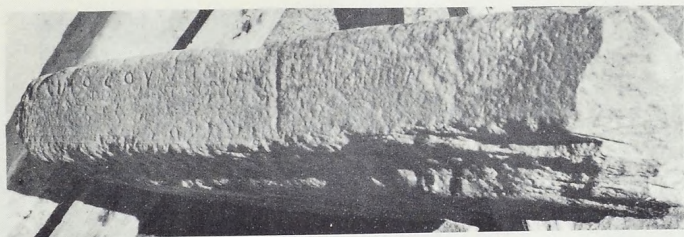


Τὸ καταβυθισμένο τμήμα τῆς Ἀρχαίας Νάξου.

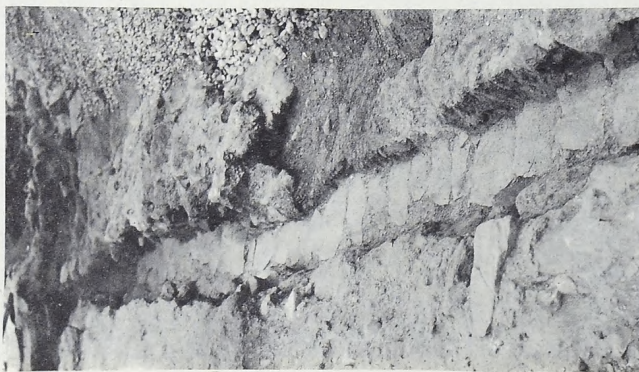




Τὸ κολοσσιαῖο ἄγαλμα τοῦ Διονύσου στὸν Ἀπόλλωνα τῆς Νάξου.

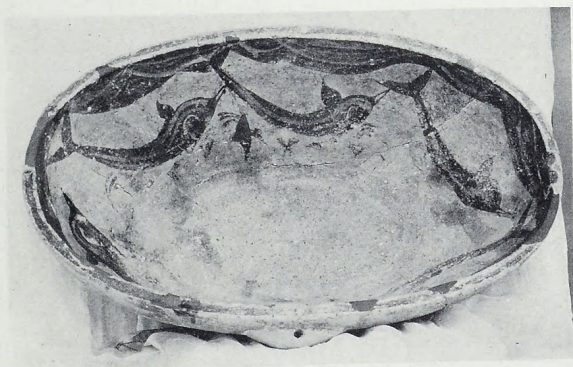


α. Ἡ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Αὐλωνίτσα. β. Ἡ ἐπιγραφή στὴν Παναγία Μπογιατζόγλου.



α. Υπόνομος Όδου Τελγίνων (βόρειο τμήμα· λήψη από Νότο). β. Ξεστή 3, Δομ. 11. Κέρατα ελαφιού κατά χώραν.

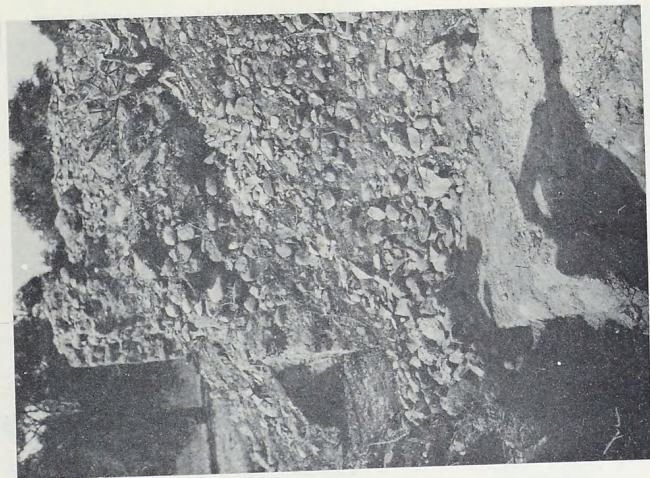




Ξεστή 3. Δωμ. 11. α. Εισηγμένη τρίωτη πρόχους. β. Πίθος με βλαστούς απολήγοντες σε  
κισσοειδή φύλλα. γ. Δυτ. Οικία, Δωμ. 3. Ἀσάμινθος δελφινίων.

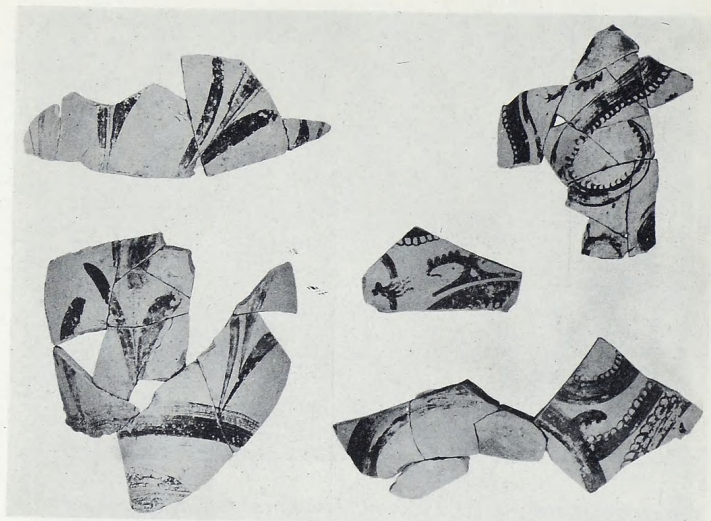


Ρόδος, Ἀρνίθα, βασιλική Α. α. ᾽Αποψις συνθρόνου ἀπὸ Β πρὸς Ν. β. Βάσις ἁγίας Τραπεζῆς, κίονες κιβωρίου.



Ρόδος, Ἱερὸν, βασιλική Α. α. Διακονικόν, ἀπὸς ΝΑ γωνίας. β. Βαπτιστήριον. Ἀπομὲν Ν πλευρὰς ἐξ Α.

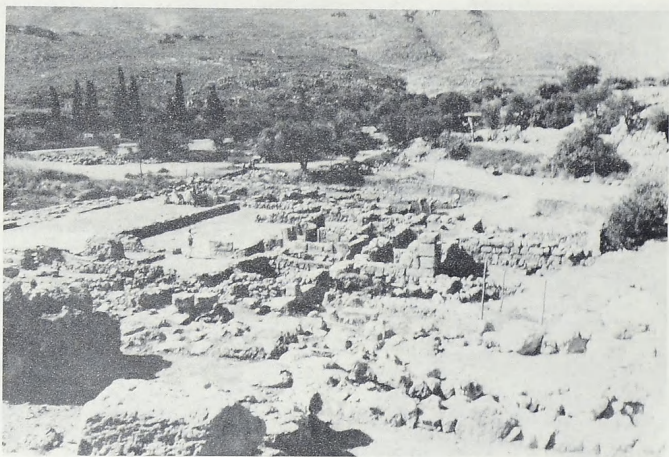




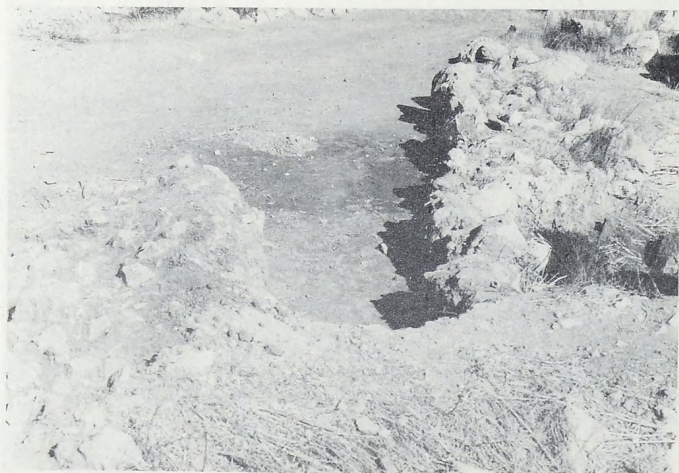
α. Ώστρακα άγγείων με διακόσμηση φυτικού και θαλάσσιου ρυθμού. β. Λίθινη τράπεζα προσφορών άπό τό τείχος του ίερού ΥΜ Ι περιόδου.



α. Τὸ δωμάτιο V ἀπὸ βορρά. β. Τμῆμα τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ κυκλώπειου τείχους.



α. Γενική άποψη του ανακτόρου από ΒΔ

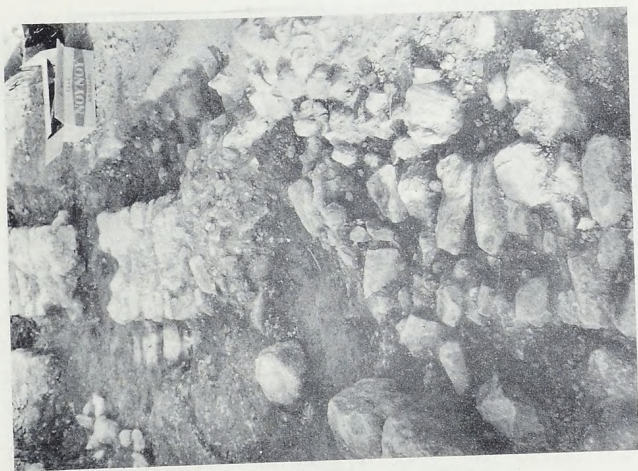


β. Γκρεμισμένες πέτρες της Ν πρόσοψης του ανακτόρου στο Ν περίβολο.





β. Συμβολή δύο όχθων που διέσπασαν τον  
παλαιονανακτορικό τοίχο του Νότιου περιβόλου, από Β.



α. Ο μακρός παλαιονανακτορικός τοίχος από Β προς Ν στο Νότιο περιβόλο, από Β.



β. Πελέκητοι πορόλιθοι με χάραγμα τρίτανος.



α. Παλαιοανακτορικό επίχριστο δάπεδο του κτηρίου του Ν περιβόλου, από Α.



α. Ό παχύς περίβολος N από τόν ἐργαστηριακό τομέα ἀπό N. β. Τμήμα τοῦ παχιοῦ περιβόλου N ἀπό τόν ἐργαστηριακό τομέα, ἀπό B.





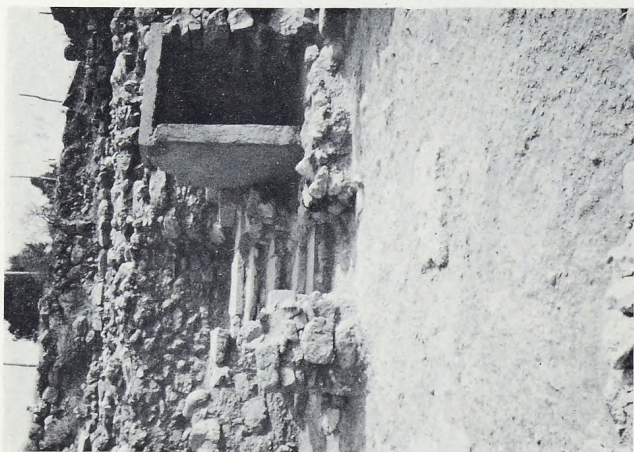
β. Τμήμα του κυκλικού κτηρίου του ΝΑ περιβόλου



α. Τμήμα του Δσκέλους του ΝΑ περιβόλου με την παράπλευρη κρηπίδα, από Ν. από ΒΑ.

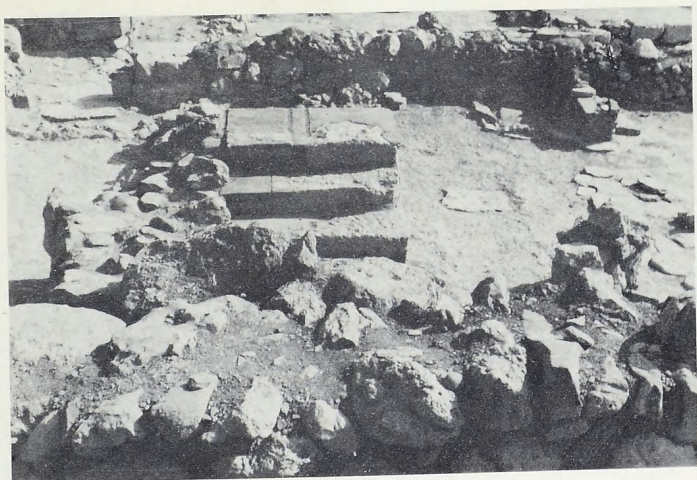


α. Τὸ κυκλικὸ κτήριο στὸ Ν ἄκρο τοῦ παχιοῦ περιβόλου, ἀπὸ Β. β. Ὁ παλαιοανακτορικὸς ὄχτος καὶ τὸ παλαιοανακτορικὸ κτήριο κάτω ἀπὸ τὸ ἄνδρo τῆς Δ αὐλῆς, ἀπὸ Β.



Κτήριο πολυθύρου Β του Δρόμου του λιμανιού. α. Ή σκάλα Ζ-Η ύποκαταστημένη από Ν. β. Ή σκάλα Ζ-Η μετά την ύποκατάτασή της από ΝΔ.

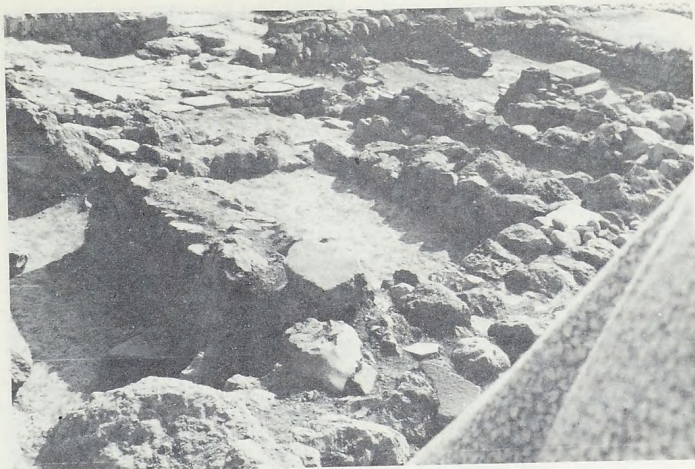




Κτήριο του πολυθύρου Β του Δρόμου του λιμανιού. α. Όψη από το Α σκέλος της κλίμακας Η προς το δωμάτιο Β από Β. β. Ή Α είσοδος με τόν προθάλαμο και πίσω τὰ δωμάτια Θ και Ι, από Ν.

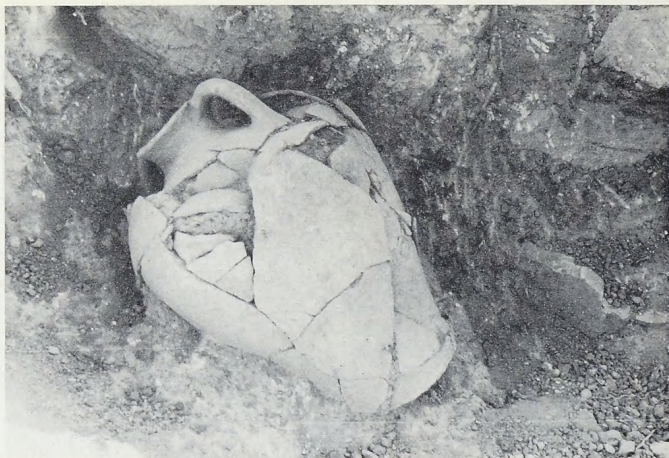


Τό σπήτι τῆς ράμπας Β τοῦ Δρόμου τοῦ λιμανιοῦ. α. Ἡ ράμπα τῆς εἰσόδου μετὰ τὴν ἀποκατάσταση ἀπὸ ΝΑ. β. Τὰ δομᾶτια Ψ, Αα, Αγ ἀπὸ ΝΑ.



Κτήριο της ράμπας Β του Δρόμου του λιμανιού. α. Τα δωμάτια Φ και Ω από ΒΑ. Στο βάθος ή ράμπα και δεξιά τὸ κλιμακοστάσιο Ε τοῦ Σπιτιοῦ τοῦ πολυθύρου. β. Ὁ ἀμφορέας στὴ ΒΑ γωνία τοῦ δωματίου Ω.





- α. Κτήριο της ράμπας Β του Δρόμου του λιμανιού. Ὁ ἀμφορέας στή ΒΑ γωνία τοῦ δωματίου Ω.  
 β. Κτήριο ράμπας Β του Δρόμου του λιμανιού. Ὁμάδα παλαιοανακτορικῶν ἀγγείων πρὸς τὸ Β  
 τοῖχο τοῦ δωματίου Αγ ἀπὸ ΝΔ.



Οίκια Β Hogarth: α. Όψη πρὸς τὰ δωμάτια XIII καὶ XII (μὲ θρανίο) ἀπὸ Α. β. Ἡ βαθμιδωτὴ εἴσοδος στὸ δωμάτιο XVII (τῆς κολόνας) καὶ ἡ εἴσοδος πρὸς τὸ κλιμακοστάσιο XVI ἀπὸ Ν.



α. Οικία B Hogarth. Τὸ δωμάτιο τῆς κολόνας XVII, ἀπὸ ΒΔ. β. Τομέας Hogarth. Λιθοστρωτή  
ὁδὸς ἀνάμεσα στὰ κτήρια Β καὶ Γ, ἀπὸ ΒΔ.





α. Τομέας Hogarth. Όψη προς τὸ δρόμο ἀνάμεσα στὰ σπίτια Γ καὶ Δ, ἀπὸ Δ. β. Ἔργασία ἀποκατάστασης τοῦ Κτηρίου ΒΔ τομέα (πρόσωση παρολίσθων, κλιμακίδα). Όψη ἀπὸ ΝΔ.



α. Ὁ ναός των Ἀρχανῶν ἀπὸ βορρᾶ μετὰ τὸ Γιούχτα στὸ βάθος.



β. Ἡ εἰκόνα τῆς καταστροφῆς στὸν προθάλαμο.



α. Τὸ κεντρικὸ δωματίο μετὰ τὰ ἀγγεῖα προσφορῶν.

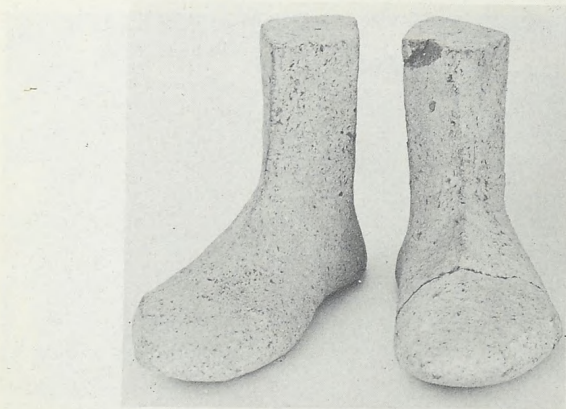


β. Ὁ ἀποψη τοῦ κεντρικοῦ δωματίου τοῦ ναοῦ μετὰ τὴν ἀνάσκαφή.





α. Τὸ κεντρικὸ δομάτιο μετὰ τὰ πήλινα πόδια.



β. Τὰ πήλινα πόδια.

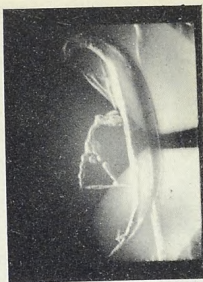


Καμαραϊκό αγγείο με πλαστική απόδοση ταύρου.



α - β. Τὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο τοῦ ναοῦ.





α. Χάλκινο μαχαίρι. β. Μικρά άγγεϊα για άναίμακτες προσφορές άπό τό άνατολικό δομάτιο. γ. Ή σφραγίδα του Ιερέα.



α. Ό σκελετός του Ιερέα και της γυναίκας, β. Λεπτομέρεια του σκελετού του Ιερέα.

# ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ



## ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'

### ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ (1837 - 1981)

#### Α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Δραχμαί

1. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ (ΕΑ) 1837-1909, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ (ΑΕ) 1910 - 1976 (1 - 115: πρβ. πινάκιον παρὰ <Β. Λεονάρδω>, 'Αρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα, σ. 1 - 3). Σχῆμα 4ον ..... —

**Περίοδος Α' : τόμος 1 - 16 (1837 - 1860) :** 1837: τεύχη 4 ('Οκτώβριος, Νοέμβριος καὶ Δεκέμβριος α' καὶ β'), (1838 - 1857 ἐξηγτηλήθησαν), 1858, τεύχος 50, 1859, τεύχος 51 (1860 ἐξηγτηλήθη)· ἑκαστον τεύχος ..... 600.—

**Περίοδος Β' : τόμος 17 - 21 (1862 - 1874) :** 17 (1862): τεύχη α' - ιβ' (τὰ τεύχη θ' - ιβ' ἐξεδόθησαν τὸ 1863)· ἑκαστον τεύχος ..... 600.—  
18 - 21 (1869 - 1874): 18 (1869): τεύχος ιγ'· 19 (1870): τεύχος ιδ'· 20 (1872): τεύχη ιε' καὶ ιϛ' (τὸ ιϛ' ἐξεδόθη τὸ 1873)· 21 (1874): τεύχος ιζ'· ἑκαστον τεύχος ..... 600.—

**Περίοδος Γ' : τόμος 22 - 62 (1883 - 1923) :** 22 - 62 (1883 - 1923): 1883 - 1884, (1885 - 1893 ἐξηγτηλήθησαν), 1894, (1895 - 1897 ἐξηγτηλήθησαν), 1898 - 1899, (1900 - 1904 ἐξηγτηλήθησαν), 1905 - 1918: εἰς τόμος κατ' ἔτος (ἕκ τεσσάρων τευχῶν συγκείμενος)· ἑκαστος τόμος ..... 600.—  
1919 - 1923: εἰς τόμος κατ' ἔτος· ἑκαστος τόμος ..... 600.—

**Περίοδος Δ' : τόμος 63 κέ. (1924 κέ.) :** 63 - 75 (1924, 25/26, 27/28, 29, 30, 31, 32, 33, 34/35 - 1936), εἰς τόμος κατ' ἔτος· ἑκαστος τόμος ..... 1000.—  
76 (1937): πανηγυρικὸς τόμος ἑκατονταετηρίδος εἰς 3 μέρη ἑκατὸν εἴκοσι περίπου τυπογραφικῶν φύλλων· α', β' καὶ γ' μέρος· ἑκαστος τόμος ..... 1000.—  
77 - 91 (1938, 39/41, 42/44, 45/47, 48/49, 50/51 - 1952)· ἑκαστος τόμος .. 1000.—  
92/3 (1953 - 1954): Εἰς μνήμην ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Α' μέρος, Β' καὶ Γ' μέρος· ἑκαστος τόμος ..... 1000.—  
94 - 103 (1955 - 1964)· ἑκαστος τόμος ..... 1000.—  
101 (1962) ἐξηγτηλήθη ..... 1000.—  
104 - 111 (1965 - 1972)· ἑκαστος τόμος ..... 1500.—  
112 - 113 (1973 - 1974)· ἑκαστος τόμος ..... 2000.—  
114 - 118 (1975 - 1979)· ἑκαστος τόμος ..... —  
119 (1980) ..... —

<i>Εὐρετήριο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς τρίτης περιόδου ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Λαμπροπούλου· τόμος 1ος: 1883 - 1887. Σχῆμα 4ον, σελίδες 7 + στῆλαι 550. 1902</i>	600.—
<i>Εὐρετήριο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου (1837 - 1874) ὑπὸ Ἀθηνᾶς Γ. Καλογεροπούλου καὶ Μαρίας Προύνη - Φιλίππ· τόμος 1ος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ροθ' + 243. 1973</i>	1100.—

2. ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1837 - 1975 (ΠΑΕ 1 - 131: πρβ. πινάκιον ἐν ΠΑΕ 1921, σ. 77 - 79).

<b>Περίοδος Α' : τόμος 1 - 13 (1837 - 1848/9) :</b> 1 - 3 (1837 - 1837/8, 1838/9): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν (τῆς Α' - Γ' συνεδριάσεως) τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν (Ἐκδοσις 1η). Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 93. 1840. (Ἐξηγτηλήθη)	—
4 (1840/41): Πρακτικὰ τῆς Δ' συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Ἐκδοσις 1η). Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 77. 1840. (Ἐξηγτηλήθη)	—
5 (1840/1): Πρακτικὰ τῆς Ε' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Ἐκδοσις 1η). Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 87. 1841. (Ἐξηγτηλήθη)	—
6 (1841/2): Πρακτικὰ τῆς Ζ' (γράφει: F') Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Ἐκδοσις 1η). Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 31. 1842. (Ἐξηγτηλήθη)	—
7 - 11 (1842/3 - 1846/7): Δὲν ἐξετυπώθησαν ἰδιαιτέρως	—
1 - 11 (1837 - 1846/7): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν (τῆς Α' - ΙΑ' Γενικῆς συνεδριάσεως) τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν (Ἐκδοσις 2α). Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 325, πλῆξ 1. 1846 (1847). (Ἐξηγτηλήθη)	—
12 (1847/8): Πρακτικὰ τῆς ΙΒ' Γενικῆς συνεδρίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 31. 1848. (Ἐξηγτηλήθη)	—
13 (1848/9): Πρακτικὰ τῆς ΙΓ' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 37. 1849. (Ἐξηγτηλήθη)	—
<b>Περίοδος Β' : τόμος 14 - 25 (1858/9 - 1869/70) :</b> 14 (1858/9): Συνοπτικὴ ἔκδοσις τῶν πράξεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες α + 43. 1858/9. 15 - 25 (1859/60 - 1869/70): Γενικαὶ συνελεύσεις τῶν ἐταίρων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1859/60, 1860/1, 1861/2, 1862/3 (ἐξεδόθη τὸ 1864), (1863/4, 1864/5 ἐξηγτηλήθησαν), 1865/6, (1866/7, 1867/8 ἐξηγτηλήθησαν), 1868/9, 1869/70. Σχῆμα 8ον ἑκαστον τεύχος	300.—

**Περίοδος Γ' : τόμος 26 - 74 (1870/1 - 1916/9) :** 26 - 74 (1870/1 - 1916/9): Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1870/1, 1872/3 ἐξηγτηλήθησαν), 1871/2, 1873/4, 1874/5, 1876 - 1882, (1883 - 1884 ἐξηγτηλήθησαν), 1885, (1886 - 1887 ἐξηγτηλήθησαν), 1888, 1889, (1890), 1891, 1892, 1893, (1894 - 1909

Δραχμαί

έξηντλήθησαν), 1910, 1911, (1912 - 1914 έξηντλήθησαν), 1915 - 1916/9.  
Σχῆμα 8ον· έκαστος τόμος ..... 600.—

<b>Περίοδος Δ' : τόμος 75 κέ. (1920 κέ.) : 75 - 107 (1920 - 1951) : Πρακτικά</b>	
'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας 1920, 1921, 1922/4, 1925/6, 1927, 1928, 1929,	
1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941/44,	
1945/8, 1949, 1950, 1951. Σχῆμα 8ον· έκαστος τόμος .....	600.—
108 (1952) .....	600.—
109 - 110 (1953 - 1954)· έκαστος τόμος .....	600.—
111 - 115 (1955 - 1959)· έκαστος τόμος .....	600.—
116 (1960) .....	900.—
117 (1961) .....	900.—
118 (1962) .....	900.—
119 (1963) .....	900.—
120 (1964) .....	900.—
121 (1965) .....	900.—
122 (1966) .....	900.—
123 (1967) .....	900.—
124 (1968) .....	900.—
125 (1969) .....	900.—
126 (1970) .....	1500.—
127 (1971) 128 (1972) 129 (1973)· έκαστος τόμος .....	1500.—
130 (1974) .....	2000.—
131 (1975) Α' τεύχος (έξηντλήθη) καὶ Β' τεύχος .....	2000.—
132 (1976) Α' τεύχος καὶ Β' τεύχος .....	2000.—
133 (1977) Α' τεύχος καὶ Β' τεύχος .....	2000.—
134 (1978) .....	—
135 (1979) .....	—

3. ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ [έπιμελεία 'Αναστασίου	
<b>Κ. 'Ορλάνδου]</b> κατὰ τὰ ἔτη 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959· έκαστον	300.—
τεύχος .....	
» » » 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966,	500.—
» » » 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973,	
» » » 1974, 1975, 1976, 1977· έκαστον τεύχος .....	
κατὰ τὸ ἔτος 1978, 1979, 1980 .....	300.—

## Β. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

4. 'Επιγραφαι άνέκδοτοι, άνακαλυφθεΐσαι καὶ έκδοθεΐσαι υπό τού 'Αρχαιολογικού συλλόγου. Φυλλάδιον (1ον: 1851, σελίδες 12, πίνακες 15· έξηντλήθη), 2ον: 1852 (σελίδες α' + 22 + 5, πίνακες 8), 3ον: 1855 (σελίδες 60, πίνακες 4). Σχῆμα 4ον· τὸ φυλλάδιον έκάτερον. ('Εξηντλήθη) ..... —



5. Πρακτικά τῆς ἐπὶ τοῦ Ἐρεχθείου ἐπιτροπείας ἡ ἀναγραφή τῆς ἀληθοῦς καταστάσεως τοῦ Ἐρεχθείου, γενομένη κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Σχῆμα 4ον, σελίδες 12, πίνακες 8. 1853. (Ἐξηγτηλήθη) ..... —
6. Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαί, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι. Φυλλάδιον α' (ἄλλο δὲν ἐξεδόθη). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + 34, πίνακες 9. 1860. (Ἐξηγτηλήθη) ..... —
7. Εὐθύμιος Καστόρξης· Ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ιδρύσεως αὐτῆς τῷ 1837 μέχρι ταῦ 1879 τελευτῶντος. Σχῆμα 8ον, σελίδες F' + 130. 1879. (Ἐξηγτηλήθη) ..... —
- 7α. Κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 124, 1887 (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 126. 1906. (Ἐξηγτηλήθησαν) ..... —
8. A. G. Lolling· Κατάλογος τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐπιγραφικοῦ μουσείου· τόμος 1ος. Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, τεῦχος α': Ἀρχαῖαι ἀναθηματικαὶ ἐπιγραφαί. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + στήλαι 152 + η', πίναξ 1. 1899 ..... 500.—
9. Π. Καββαδίας· Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 304, εἰκόνες 9, πίνακες 10, ὧν εἰς τοπογραφικὸς. 1900. (Ἐξηγτηλήθη) ..... —
10. Π. Καββαδίας· Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ιδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900. Σχῆμα 8ον, σελίδες 115. 1900 ..... 500.—
- 10α. <Βαλέριος Στάης>· Τὰ εὐρήματα τοῦ ναυαγίου τῶν Ἀντικυθέρων (=AE 1902, στήλη 145 - 173/4), εἰκόνες 21, πίνακες 8 (παρένθετοι) + 11. (Ἐξηγτηλήθη) ..... —
11. Comptes rendus du Congrès international d'archéologie, 1ère session: Athènes 1905. Σχῆμα 8ον, σελίδες 400, μετ' εἰκόνων. 1905 ..... 500.—
12. Μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος· τόμος 1ος: Γλυπτὰ ἐκ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως (συντάκται: Καββαδίας, Καστριώτης, Κουρουνιώτης, Lechat, Λεονάρδος, Schrader, Schroeder, Στάης, Σωτηριάδης, Wolters). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + στήλαι 118, πίνακες 36 (ἀρ. 1 - 33). 1906 (Ἐξηγτηλήθη) ..... —
13. P. Kavvadias + G. Kawerau· Die Ausgrabung der Akropolis vom Jahre 1885 bis zum Jahre 1890. Π. Καββαδίας + Γ. Καβεράου· Ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρι τοῦ 1890. Ἑλληνιστὶ καὶ γερμανιστὶ. Σχῆμα φύλλου, στήλαι 150 + σελίδες 2, εἰκόνες 14, πίνακες 13. 1906 - 1907 [1974].. 1800.—
14. Χρῆστος Τσουντας· Αἱ προϊστορικαὶ ἀκρόπολεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου. Σχῆμα 4ον, στήλαι IF + 432, εἰκόνες 312, πίνακες 47. 1908 ..... 1200.—
15. Γεώργιος Ἀ. Παπαβασιλείου· Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων μετὰ παραρτήματος Εὐβοϊκῶν ἐπιγραφῶν. Σχῆμα 4ον, στήλαι β' + 108, εἰκόνες 53, πίνακες 21. 1910 ..... 500.—

Δραχμαὶ

16. Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης· *Κατάλογος τοῦ Μουσείου Λυκοσούρας*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 72, εἰκόνες 74. 1911 ..... 500.—
- 16α. Βασίλειος Λεονάρδος· *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ἀναγραφή*. Σχῆμα 4ον, σελίδες 4. 1912. (Ἐξηνητλήθη) ..... —
- 16β. Βασίλειος Λεονάρδος· *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα*. Σχῆμα 4ον, σελίδες 8. (Ἐξηνητλήθη) ..... —
17. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος· *Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας*· τεῦχος 1ον. Σχῆμα 4ον, σελίδες 40, εἰκόνες 29. 1915 ..... 300.—
18. Γεώργιος Κ. Γαρδικίας· *Μελετήματα ἀρχαιολογικά*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1915 ..... 300.—
19. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος· *Τοπογραφία τῶν Δελφῶν*· τεῦχος 1ον. Σχῆμα 8ον, σελίδες 113, εἰκόνες (παρένθετοι) 11, πίνακες 3. 1912 - 17. (Ἐξηνητλήθη). —
20. Βαλέριος Στάης· *Τὸ Σούνιον καὶ οἱ ναοὶ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ Ἀθηνᾶς*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 55, εἰκόνες 14, πίνακες 5. 1920. (Ἐξηνητλήθη) ..... —
21. Georgius P. Oeconomus· *De profusionum receptaculis sepulcralibus inde ab antiquissimis temporibus usque ad nostram fere aetatem usitatis*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 63, εἰκόνες 17. 1921 ..... 300.—
22. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος· *Ὁ ἀποτυμπανισμός, συμβολὴ ἀρχαιολογικὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τὴν λαογραφίαν*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 144, εἰκόνες 21, ἐξ ὧν 7 παρένθετοι. 1923. (Ἐξηνητλήθη) ..... —
23. Ἀπόστολος Σ. Ἀρβανιτόπουλος· *Γραπτὰ στήλαι Δημητριάδος - Παγασῶν*. Σχῆμα 2ον, σελίδες 179, εἰκόνες 203, πίνακες παρένθετοι 7, πίνακες ἐν τέλει ἐγχρωμοὶ 10. 1928 ..... 1800.—
24. Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς· *Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 174, εἰκόνες 86, πίνακες 2, γεωγραφικοὶ χάρται 3. 1928. Ἀνατύπωσις μετὰ προσθήκης. 1975..... 500.—
25. Ἰωάννης Γ. Γεννάδιος· *Ὁ Λόρδος Ἐλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομαῖς 1440 - 1837*. Σχῆμα 8ον, σελίδες κΓ' + 257, πίνακες 5. 1930 ..... 500.—
26. Ἰωσήφ Χατζιδάκις· *Ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Κρήτῃ*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 74. 1931 ..... 400.—
- 26α. Γεώργιος Σωτηρίου· *Χριστιανικαὶ Θῆβαι (=ΑΕ 1929)*. Σχῆμα 4ον, σελίδες 256, εἰκόνες 270, πίνακες 5. 1931. (Ἐξηνητλήθη) ..... —
27. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος· *Τὸ ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς ἑκατονταετίαν 1837 - 1937, ἐν ἀλφαριθμητικῇ διατάξει*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 104. 1938 ..... 300.—

28. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος· Τὰ ἑκατὸν ἔτη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Λόγος πανηγυρικός τοῦ Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου, ρηθείς τῇ 23ῃ Ὀκτωβρίου 1938 ἐν τῷ Παρθενῶνι κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς Ἑκατονταετηρίδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες 14 [1942] ..... 300.—
- 28α. Λεύκωμα τῆς Ἑκατονταετηρίδος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1837 - 1937. Σχῆμα 4ον, 62 + (51). Ἐν Ἀθήναις (1937 - 1952)..... 700.—
29. Νικόλαος Μ. Κοντολέων· Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 8' + 102, εἰκὼν 1. 1949. Ἀνατύπωσις 1975 ..... 300.—
30. Φοῖβος Δ. Σταυρόπουλος· Ἡ Ἀσπίς τῆς Ἀθηναῖς Παρθένου τοῦ Φειδίου. Σχῆμα 8ον, σελίδες 9' + 84, εἰκόνες 31, παρένθετος πίναξ 1. 1950 ..... 500.—
31. Ἀνδρέας Εὐγγύπουλος· Συλλογὴ Ἑλένης Ἀ. Σταθάτου. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν εἰκόνων, τῶν ξυλογλύπτων καὶ τῶν μεταλλινῶν ἔργων τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἀλωσιν χρόνων. Σχῆμα 4ον, σελίδες 9' + 47, πίνακες 27. 1950 ..... 800.—
32. Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος· Ὁ Στερεοβάτης τοῦ Παρθενῶνος. Σχῆμα 8ον, σελίδες F' + 121, εἰκόνες 8. 1951 ..... 300.—
33. Κωνσταντῖνος Α. Ρωμαῖος· Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος. Συμβολὴ εἰς ἀκριβεστέραν θεώρησιν τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης. Σχῆμα 4ον, σελίδες F' + 144, εἰκόνες 76. 1951 ..... 800.—
34. Γεώργιος καὶ Μαρία Σωτηρίου· Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Κείμενον καὶ λεύκωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιβ' + 278, εἰκόνες 98, πίνακες VII + 102. 1952 ..... 2000.—
35. Μάρκελλος Μιτσός· Ἀργολικὴ προσωπογραφία. Σχῆμα 8ον, σελίδες 211. 1952..... 600.—
36. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης. Σχῆμα 4ον, Τόμ. Α' (1952) + Β' (1954), σελίδες 605 + κη', εἰκόνες 549, πίνακες Α + Β καὶ «Εὐρετήριο» τοῦ Α' καὶ τοῦ Β' τόμου (1957), σελίδες 136. Ἀνατύπωσις 1974 ..... 2500.—  
Τόμος Α' ..... 1000.—  
Τόμος Β' ..... 1000.—  
Εὐρετήριον. (Ἐξήντηλθῃ) ..... —
37. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα. Σχῆμα 4ον ..... 2400.—  
Τχ. 1ον. Τὸ ξύλον καὶ ὁ πηλός. Σελίδες 154, εἰκόνες 64. 1955 ..... 1200.—  
Τχ. 2ον. Τὰ μέταλλα, τὸ ἐλεφαντοστοῦν, τὰ κοινάματα, καὶ οἱ λίθοι. Σελίδες 426, εἰκόνες 405. 1959 - 60 ..... 1200.—
38. Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος· Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας. Σχῆμα 8ον, σελίδες ιε' + 238, εἰκόνες 142. 1956 ... 500.—
39. Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς· Ὁ πρωτοαττικὸς ἀμφορεὺς τῆς Ἑλευσίνος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 135, εἰκόνες 39, πίνακες 16 καὶ ἑγχρωμοὶ Α + Β. 1957. 1000.—



Δραχμαὶ

40. Ἀνδρέας Ευγγόπουλος· Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν. Σχῆμα 4ον, σελίδες μς' + 380, πίνακες 72. 1957 ..... 1700.—
41. Ἰωάννα Κ. Κωνσταντίνου· Ρυθμοὶ κινήσεων καὶ λοῖζα στάσεις εἰς τὴν ἀρχαιότεραν ἑλληνικὴν πλαστικὴν. Σχῆμα 8ον, σελίδες ια' + 58, εἰκόνες 31, πίνακες 16. 1957 ..... 300.—
42. Νικόλαος Μ. Βερδελλῆς· Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 102, εἰκόνες 25, πίνακες 15. 1958 ..... 300.—
43. Ἰωάννης Δ. Κοντῆς· Τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν Δ' π.Χ. αἰώνα. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 120, πίνακες 17. 1958. (Ἐξηγ.τλ.ῆθη) ..... —
44. Βασίλειος Γ. Καλλιπολίτης· Χρονολογικὴ κατὰταξις τῶν μετὰ μυθολογικῶν παραστάσεων ἀττικῶν σαρκοφάγων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Σχῆμα 8ον, σελίδες 79 + πίνακες 6. 1958 ..... 300.—
45. Χαρίκλεια Μπάρλα· Μορφή καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων. Σχῆμα 8ον, σελίδες 52, εἰκόνες 12, πίνακες 14. 1959 ..... 300.—
46. Γεώργιος Σ. Δοντάς· Εἰκόνες καθημένων πνευματικῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν τέχνην. Σχῆμα 8ον, σελίδες 108 + πίνακες 40. 1960 ..... 500.—
47. Δημήτριος Λαζαρίδης· Πήλινα εἰδῶλια Ἀβδήρων. Σχῆμα 8ον, σελίδες 83 + πίνακες 34. 1960 ..... 500.—
48. Σέμνη Καρούζου· Τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύμβου Ι τοῦ Ἀναγυροῦντος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ις' + 140, εἰκόνες 98, πίνακες 93 καὶ 9 ἑγχρωμοί. 1963 ..... 1800.—
49. Χρυσούλα Καρδαρά· Ροδιακὴ Ἀγγειογραφία Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 310, εἰκόνες 287, παρ. ἐνθ. πίν. Α + Β, πίνακες 14. 1963 ..... 1000.—
50. Νικόλαος Δρανδάκης· Ὁ Ἑμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς θεωρούμενος ἐξ εἰκόνων τοῦ σωζομένων κυρίως ἐν Βενετίᾳ. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 182, πίνακες 70. 1962 ..... 500.—
51. Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος· Ἡ προϊστορία τῆς Πελοποννήσου. Σχῆμα 8ον, σελίδες XLVIII + 633, εἰκόνες 10, χάρται Ι - VI, πίνακες Ι - VIII. 1964. (Ἐξηγ.τλ.ῆθη) ..... —
52. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· Ἡ Παρηγορητίσσα τῆς Ἀρτῆς. Σχῆμα 4ον, σελίδες 183, εἰκόνες 157, πίνακες 30 (1 - 20 ἑγχρωμοί), μετὰ συντόμου γαλλικῆς μεταφράσεως ἐκ σελίδων XLII. 1963 ..... ἄδետον ..... 2000.—  
δεμένον ..... 2400.—
53. Σωτήριος Ἰ. Δάκαρης· Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες β' + 169, πίνακες 5. 1964 ..... 500.—
54. «Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον» Τόμ. Α' (1965), Β' καὶ Γ' (1966), Τόμ. Δ' (1967 - 68)  
ἐκαστος τόμος ..... 1200.—
55. Ἀριστείδης Πασαδαῖος· Ἐπὶ δύο βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀγνόηστου ὀνομασίας. Σχῆμα 4ον, σελίδες 108, παρ. ἐνθ. πίνακες Α - ΚΖ', πίνακες 16. 1965 ..... 700.—

56. **Στυλιανὸς Ἀλεξίου**· *Υστερομινωικοὶ τάφοι λιμένος Κνωσοῦ (Κατσαμπά)*. Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 85, εἰκόνες 38, παρένθετοι πίνακες 6, πίνακες 38 (ὁ πίναξ προμετωπίδος καὶ οἱ πίνακες 6 καὶ 20 ἔγχρωμοι). 1966 ..... 800.—
57. **Φώτιος Μ. Πέτσας**· *Ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων*. Σχῆμα 4ον, σελίδες 192, εἰκόνες 43, παρένθετοι πίνακες 3, ἔγχρωμοι πίνακες Α' - Γ', πίνακες 45. 1966 ... 1200.—
58. **Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος**· *Ἡ ἀρκαδικὴ Ἀλίφειρα*. Σχῆμα 4ον, σελίδες 274, εἰκόνες 175, παρένθ. πίνακες 1 - 5. 1967 - 68 ..... 1200.—
59. **Ἐμμανουὴλ Πρωτοψάλτης**· *Ἱστορικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὰς ἀρχαιότητας καὶ λοιπὰ μνημεῖα τῆς Ἱστορίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Καποδίστρια*. Σχῆμα 4ον, σελίδες μδ' + 296, πίνακες Ι - XIX. 1967 1200.—
60. **Σεραφεῖμ Χαριτωνίδης**· *Αἱ ἐπιγραφαὶ τῆς Λέσβου. Συμπλήρωμα*. Σχῆμα 4ον, σελίδες 106, εἰκόνες 48, πίνακες 46. 1968 ..... 800.—
61. **Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος**· *Ἡ προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος*. Σχῆμα 8ον, σελίδες L + 540, εἰκόνες 10, χάρται Ι - VI, πίνακες 8. 1968 ..... 1200.—
62. **Μ. Ἀνδρόνικος**· *Βεργίνα Ι. Τὸ νεκροταφεῖον τῶν τύμβων*. Σχῆμα 4ον, σελίδες ζ' + 298, εἰκόνες 108, παρένθ. πίν. Α - ΚΓ (ΚΓ 1 - 5), πίνακες 135. 1969.. 1300.—
63. **Βασίλειος Χ. Πετράκος**· *Ὁ Ὁρωπὸς καὶ τὸ ἱερόν τοῦ Ἀμφιαράου*. Σχῆμα 8ον, σελίδες ιδ' + 222, εἰκόνες 43, παρένθ. πίν. Α, πίνακες 63. 1968. .... 800.—
64. Μεταφέρεται εἰς τὸ Κεφάλαιον Γ, ἀριθ. 4.
65. **Εὐστάθιος Γ. Στίκας**· *Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος*. Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 299, εἰκόνες 135, παρένθ. πίν. Α - ΙΒ', πίνακες 184 + ἔγχρωμος πίναξ προμετωπίδος καὶ Α - Γ. 1970 ..... 1200.—
66. **Ἀντώνιος Ζώης**· *Προβλήματα χρονολογίας τῆς Μινωικῆς κεραμικῆς — Γοῦρνες, Τύλισος, Μάλια*. Σχῆμα 4ον, σελίδες ζ' + 99, πίνακες 47 + Α - Β ἔγχρωμοι. 1969 ..... 500.—
67. **Σπυρίδων Ε. Ἰακωβίδης**· *Περατὴ. Τὸ νεκροταφεῖον*. Σχῆμα 4ον. Τόμ. Α - Γ.  
Α'. Οἱ τάφοι καὶ τὰ εὐρήματα. Σελίδες ια' + 473, σχέδια 155. .... 1800.—  
Β'. Γενικαὶ παρατηρήσεις. Σελίδες ιθ' + 485, εἰκόνες 161, ἔγχρωμοι πίνακες Ι - IV ..... 1800.—  
Γ'. Πίνακες 1 - 190 + σελίδες 1 - 38). 1969 - 1970 ..... 1200.—
68. **Χαρὰ Τζαβέλλα - Evjen**· *Τὰ πτερωτὰ ὄντα τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς τοῦ Αἰγαίου*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 132, πίνακες 40. 1970 ..... 400.—
69. **Θεοδώρα Γ. Καράγιωργα**· *«Γοργεῖη Κεφαλὴ» (Καταγωγή καὶ νόημα τῆς γοργονικῆς μορφῆς ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ τῇ τέχνῃ τῶν ἀρχαίων χρόνων)*. Σχῆμα 8ον, σελίδες ις' + 158, πίνακες 23. 1970 ..... 500.—

	Δραχμαὶ
70. Δέσποινα Παπακωνσταντίνου - Διαμαντούρου· Πέλλα I. Ἱστορικὴ Ἑπισκόπησις καὶ μαρτυρίαι. Σχῆμα 4ον, σελίδες ι' + 257, πίνακες 40 + Α - Β ἔγχρωμοι. 1971.....	600.—
71. Ἐφη Σαπουνά - Σακελλαράκη· Μινωικὸν Ζῶμα. Σχῆμα 8ον, σελίδες κγ' + 259, εἰκόνες 77, πίνακες 54 + Α - Γ, ἔγχρωμοι καὶ χάρτης 1. 1971 ....	600.—
72. Θεόδωρος Σπυρόπουλος· Ὑστερομικηναῖκοι ἐλλαδικοὶ θησαυροί. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 233, εἰκόνες 1-37, πίνακες 37. 1972 .....	600.—
73. Γεώργιος Ε. Μυλωνᾶς· Ὁ ταφικὸς Κύκλος Β τῶν Μικηνῶν. Σχῆμα 4ον. Τόμος Α', σελίδες κδ' + 442, εἰκόνες 30, ἔγχρωμοι πίνακες ε-ιβ' .....	1800.—
Τόμος Β', πίνακες 1-249 + σελίδες 8-ις'). 1973 .....	1200.—
74. Γρηγόριος Κωνσταντινόπουλος· Ὁ Ροδιακὸς Κόσμος. I Λίνδος. Σχῆμα 8ον, σελίδες 82, εἰκόνες 4. 1972 .....	300.—
75. Στυλιανὸς Πελεκανίδης· Καλλιέργης. "Ὁλης Θετταλίας ἀριστος ζωγράφος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ι' + 175, εἰκόνες 3, πίνακες 1 - 83, ἔγχρωμοι πίνακες Α - ΚΑ, ἔγχρωμος πίναξ προμετωπίδος + παρένθετος πίναξ I. 1973. (Ἐξηγητήθη).	—
76. Ἀριστείδης Πασαδαῖος· Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν βυζαντινῶν κτηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Σχῆμα 4ον, σελίδες I - XII + 84, πίνακες 50 + παρένθ. πίν. Α - Β. 1973 .....	900.—
77. Ἀγγελικὴ Πιερίδου· Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς ἐν Κύπρῳ. Σχῆμα 4ον, σελίδες ις' + 112, εἰκόνες 5, σχήματα 23, πίνακες 35. 1973 .....	800.—
78. Γεώργιος Στ. Κορρές· Ἡ βιβλιογραφία τοῦ Ἐρρίκου Σλήμαν. Σχῆμα 8ον, σελίδες ις' + 200, πίνακες 16. 1974 .....	400.—
79. Μάντω Καραμεσίνη-Οἰκονομίδου· Ἡ νομισματοκοπία τῆς Νικοπόλεως. Σχῆμα 4ον, σελίδες κ' + 200, εἰκόνες 2, πίνακες 71. 1975.....	1400.—
80. Εὐστάθιος Στίκας· Ὁ κτίτωρ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά. Σχῆμα 4ον, σελίδες κ' + 158, εἰκόνες 35, πίνακες 33, ἔγχρωμοι πίνακες Α' - Θ', ἔγχρ. πίναξ προμετωπίδος + παρένθετος πίν. Α' - Γ'. 1975 .....	1200.—
81. Γεώργιος Μυλωνᾶς· Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἑλευσίνος. Σχῆμα 4ον. Τόμος Α', σελίδες ιθ' + 357, σχέδια 91, ἔγχρωμοι πίν. θ' - ιβ' .....	2200.—
Τόμος Β', σελίδες ιγ' + 355, σχέδια 135 .....	2200.—
Τόμος Γ', πίνακες Α - Μ καὶ 1 - 91 + σελίδες λθ' 1975. (Οἱ τόμοι διατίθενται καὶ κεχωρισμένως) .....	1700.—
82. Ἰουλία Κουλεϊμάνη - Βοκοτοπούλου· Χαλκαὶ κορινθιογενεῖς πρόχοι. Σχῆμα 4ον, σελίδες κς' + 205, εἰκόνες XXIII, πίνακες 56, ἔγχρ. πίναξ 1. 1975. 1200.—	
83. Ἀντώνης Ζῶης· Βασιλικὴ I. Σχῆμα 4ον, σελίδες 134, πίνακες 59, σχέδια 7 ἐντὸς φακέλλου. 1976 .....	1200.—
84. Ἰωάννης Βολανάκης· Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες κδ' + 154, εἰκόνες I - Χ, πίνακες 9. 1976 .....	800.—



85. Νικόλαος Πλάτων - W. C. Brice. Ἐπερίγραφοι πινακίδες καὶ πίθοι Γραμμικοῦ συστήματος Α ἐκ Ζάκρου. *Inscribed Tablets and Pithos of Linear A System from Zakro*. Σχῆμα 4ον, σελίδες 236, εἰκόνες 16, πίνακες 41, ἔγχρ. πίν. προμετωπίδος. 1975 ..... 1200.—
86. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος. Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενῶνος. Τόμος Α': Πίνακες 103 (σχῆμα 2ον). 1976. Βιβλιοδεσία πολυτελὴς (καταλογογραφημένα) —  
 Βιβλιοδεσία ἀπλῇ ..... 7000.—  
 Ἐντὸς θήκης ..... 6000.—  
 Τόμοι Β'-Γ': Κείμενον (σχῆμα 4ον) ἕκαστος 2000.—  
 Τόμος Β': σελίδες κβ' + 1 - 348, εἰκ. 232, πίν. XV. Τόμος Γ': σελίδες η' + 349 - 778, εἰκ. 233 - 505, πίν. XVI - XXXII.
87. Ἰ. Α. Παπαποστόλου. Τὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων. Σχῆμα 8ο, σελίδες ις' + 182, πίνακες 46. 1977 ..... 800.—
88. Χρυσούλα Καρδαρά. Ἀπλώματα Νάξου. Κινητὰ εὐρήματα τάφων Α καὶ Β. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 97, πίνακες 58. 1977 ..... 900.—
89. Εὐγενία Γιούρη. Ὁ κρατήρας τοῦ Δερβενιοῦ. Σχῆμα 4ο, σελίδες 76, ἔγχρ. πίν. Α - Η, πίν. 107. 1978 ..... 1000.—
90. Στέφανος Κουμανούδης. Θηβαϊκὴ προσωπογραφία. Σχῆμα 8ο, σελίδες η' + 222. 1979 ..... 800.—
91. Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου. Νεοαττικά. Οἱ ἀνάγλυφοι πίνακες ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ. Σχῆμα 4ο, σελίδες ιθ' + 203, εἰκόνες VIII, πίνακες 63. 1979 ..... 900.—
92. *Actes du XV<sup>e</sup> Congrès International d'Études Byzantines*. Σχῆμα 8ο, Τόμος Ι, σελίδες 480, πίνακες LXIV. 1979 ..... 1100.—  
 Τόμος ΙΙΑ, σελίδες 8 + 438. 1981 ..... 1100.—
93. Γιάννης Σακελλαράκης. Τὸ ἐλεφαντόδοντο καὶ ἡ κατεργασία του στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια. Σχῆμα 8ο, σελίδες ια' + 125, εἰκόνες 101. 1979 ..... 400.—
94. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος. Λεξικὸν τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων καὶ τινῶν συγγενῶν πρὸς αὐτοὺς γενικῶν τεχνικῶν ὄρων. (Ἔπὸ ἔκδοσιν) —
95. Λασκαρίνα Μπούρα. Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά. Σχῆμα 4ο, σελίδες ιδ' + 147, εἰκόνες 190. 1980 ..... 900.—
96. Ἀριστείδης Πασαδαῖος. Ἡ Πόλη τοῦ Βοσπόρου. Σύντομος συστηματικὸς ὁδηγός. Σχῆμα 8ο, σελίδες 121, πίνακες 46. 1981 ..... 500.—

## Γ. ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Δραχμαί

1. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος· Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν. Σχῆμα 16ον, σελίδες 144, εἰκόνες 100, χάρται 3. 1935. (Ἐξηγητλήθη) ..... —
2. Κ. Kourouniotes· *Eleusis. A Guide to the Excavations and the Museum.* Σχῆμα 16ον, σελίδες 127, εἰκόνες 71, χάρτης 1. 1936 ..... 300.—
3. Νικόλαος Μ. Κοντολέων· Ὁδηγὸς τῆς Δήλου. Σχῆμα 16ον, σελίδες 185, εἰκόνες 109, χάρτης 1. 1950. (Ἐξηγητλήθη) ..... —
4. Spyridon Marinatos· *Excavations at Thera I (1967 season).* Σχῆμα 8ον, σελίδες 59, εἰκόνες 88, πίνακες Α - C (Α - Β ἔγχρωμοι). 1968. Ἀνατύπωσης 1976. 400.—  
*Excavations at Thera II (1968 season).* Σχῆμα 8ον, σελίδες 54, εἰκόνες 44, σχέδια I - XI, πίνακες 41 + Α - Ε ἔγχρωμοι. 1969. Ἀνατύπωσης 1976. 400.—  
*Excavations at Thera III (1969 season).* Σχῆμα 8ον, σελίδες 68, εἰκόνες 45, σχέδια I - VIII, πίνακες 62 + Α - Β ἔγχρωμοι. 1971. Ἀνατύπωσης 1973. 500.—  
*Excavations at Thera IV (1970 season).* Σχῆμα 8ον, σελίδες 54, εἰκόνες 4, σχέδιον 1, πίνακες 126 + Α - Η ἔγχρωμοι. 1971. Ἀνατύπωσης 1977. 500.—  
*Excavations at Thera V (1971 season).* Σχῆμα 8ον, σελίδες 47, εἰκόνες 6, σχέδια 1, πίνακες 104 + Α - J ἔγχρωμοι. 1972. Ἀνατύπωσης 1973. 500.—  
*Excavations at Thera VI (1972 season).* Σχῆμα 8ον, σελίδες 60, εἰκόνες 7, πίνακες 112. 1974. Ἀνατύπωσης 1977. .... 500.—  
*Thera VI Colour Plates and Plans.* Σχῆμα 4ον, ἔγχρωμοι πίνακες 11, σχέδια 7. 1974. Ἀνατύπωσης 1977 ..... 500.—  
*Ἀνασκαφαὶ Θήρας VI (1972).* Σχῆμα 8ον, σελίδες 52, εἰκόνες 7, πίνακες 112. 1974 ..... 500.—  
*Θήρα VI, ἔγχρωμοι πίνακες καὶ σχέδια.* Σχῆμα 4ον, ἔγχρωμοι πίνακες 11, σχέδια 7. 1974 ..... 500.—  
*Ἀνασκαφαὶ Θήρας VII (1973).* Σχῆμα 8ον, σελίδες 37, εἰκόνες 4, παρένθετοι πίνακες 2, πίνακες 66 + Α - IB ἔγχρωμοι. 1976. .... 500.—  
*Excavations at Thera VII (1973 season).* Σχῆμα 8ον, σελίδες 38, εἰκόνες 4, παρένθετοι πίνακες 2, πίνακες 66 + Α - L ἔγχρωμοι. 1976. .... 500.—
5. Νικόλαος Πλάτων· Ζάκρος. Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον. Σχῆμα 8ον, σελίδες 334, εἰκόνες ἔγχρωμοι καὶ μαυρόασπροι 141 + παρένθ. πίναξ. 1974 .... 2000.—

## Δ. ΦΩΤΟΜΗΧΑΝΙΚΑΙ ΑΝΑΤΥΠΩΣΕΙΣ ΑΛΛΩΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

1. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ* ..... 1200.—

# Ε. ΑΛΛΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

Δραχμαὶ

1. Ὁργανισμὸς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 16. 1848. (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 8. 1876. (Τεῦχος 3ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1894. (Τεῦχος 4ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1896. (Τεῦχος 5ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1899. (Τεῦχος 6ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1912. (Δὲν πωλοῦνται) ... —

2. Ὁ περὶ ἀρχαιοτήτων νόμος καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς αὐτὸν ἐγκύκλιοι ὑπουργικαὶ καὶ ἄλλα τινά, ἐκδιδόμενα ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸς χρῆσιν τῶν κατὰ τὸ Βασίλειον ἀρχῶν καὶ αὐτῶν τῶν πολιτῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 43. 1872. (Δὲν πωλεῖται) ..... —

3. Νέος Ὁργανισμὸς καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1949. (Δὲν πωλεῖται) ..... —

4. Νέος Ὁργανισμὸς καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 51. 1966. (Δὲν πωλεῖται) ..... —

Ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πωλεῖται καὶ τὸ ἐξῆς σύγγραμμα:  
Βασίλειος Λεονάρδος· Ἡ Ὀλυμπία. Σχῆμα 8ον, σελίδες 352, πίνακες  
2. 1901 ..... 500.—

## Ἐξεδόθη ὁ παρῶν (135) τόμος τῇ 24ῃ Νοεμβρίου 1981

Αἱ ἀνωτέρω τιμαὶ τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας ἰσχύουν διὰ τὴν πώλησιν αὐτῶν ἐν τῷ μεγάρῳ αὐτῆς (Λεωφόρος Βενιζέλου [Πανεπιστημίου] 22)· περὶ τῆς ἐκτὸς τοῦ μεγάρου τῆς Ἑταιρείας ἀποστολῆς τῶν ἀγοραζομένων παρακαλοῦνται νὰ φροντίζουσιν οἱ ἐνδιαφερόμενοι.



ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ  
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ  
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1979  
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ  
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ  
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ  
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ  
"Κ. ΜΙΧΑΛΛΑΣ" Α.Ε.  
ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΕΝΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ  
Κ. ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΥ